1

गी.न. ॐ स्वस्ति श्रीगणेशाय नमः ॐ श्रीचेरकाय नमः ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॐ हृष्टिं मयि विधित्सार्थं कृपायैः
१ पुण्यवर्षिणी हेरम्बे हृष्टहल्लेख व्यूहनिचारिणी १ यद्वक्त्रपङ्केरुहसंप्रसूतं गीतामृतं विश्वविभागनिष्ठं सा
ध्यातनराध्यायीर निष्ठितो तेन वासुदेवशरणोऽस्मि निरन्तरम् २ अन्यच्च मच्युतं नत्वा गुरूंस्तथापि गम्भीरमः क्रियते
शिष्यशिक्षार्थं गीताभाष्यविवेचनं ३ कर्मनिष्ठाज्ञाननिष्ठे मुमुक्षोरुपायोपेयभूते निष्ठाद्वयमधिकृत्य प्रवृत्तं गीता
शास्त्रं व्याचिख्यासुर्भगवान् भाष्यकारो विघ्नोपशमाय प्रमनादिश्रेयोजनं प्रसिद्धये शास्त्रीकव्यवहारश्रमा
णकमिष्टदेवतानतानुस्मरणं मङ्गलाचरणं संपादयन्नेव शास्त्रेणेतिहासपुराणेषु वाक्यावधिव्याप्तिं गीताशास्त्रे
लौकिकव्याकरणामोभिरेयो शास्त्रीकमेवश्लोकमत्र पामि विवृणुतमदाहरति ॐ नारायणः परोऽव्यक्तादिति श्लोको
आद्यत्वेनास्तनवः अयनं तस्य नारापूर्वं तेन नारायणस्य नरज्ञानस्वरूपेण इति स्मृतासिद्धः स्थूलसूक्ष्मनारायणशब्दार्थः स्थूल
दर्शिनः पुनराचक्षते नरशब्देन चराचरात्मकं शरीरजातमभिधाय तत्रोनिरूपशब्देन हिताशिष्ट्या भासो जीवाना
रानिरूपितेते षामयनमाश्रयो नियामकोऽन्तर्यामी नारायण इति परमोधिकृत्य तत्तमाभिव्याहरणं श्रीनारायण
स्य मङ्गलाम्नायवाचीयते तदनेन प्रमाणशब्देन पादाविशिष्टं तत्त्वमादिष्टं भवति ननु परस्यात्मनो मायासंबंधादेव
यामित्वमुपपनं तत्पादानैव तदा वामन्यथाकृतस्याः सगाविषयाः हि तो ज्ञानात्स्याज्ञानाच्च मुक्ताः सिद्धा कथ
पर्यायकारण देवतात्मत्राटावमुख्यत्वेन शुद्धस्यहितत्वस्यानुस्मरणमभीष्टफलवदस्ति फलवदसौ शुद्धतत्त्वमाह
परोऽव्यक्तादिति अव्यक्तमव्याकृतं तस्मादुत्पन्नत्वान्तरतस्मात्परोऽव्याकृतलक्षणात्तमसः परः ब्रह्मेत्यर्थः पर
इति शुद्धतत्त्वेऽहीनस्वभावतामायायाः प्रवेशोऽपि कल्पनया तद्वोपसङ्गतिमङ्गीकृत्यान्तर्यामित्वादिकं शुद्धस्योपपाद
ग्रहणवात्तिरेकोऽविवक्षितः नास्मिन्नव्यक्ते साधिसिद्धेऽपि कार्यलिङ्गकमनुमानमुपन्यस्यति अण्डमव्यक्तात्
संभवतीति तत्र च महाभूतात्मकं हिरण्यगर्भतत्त्वमत्र समिल्पते तदव्यक्तात्संभवतीत्यपरं
ह्याहि शुद्धास्पृष्टिवादेषु हिरण्यगर्भस्य स्थूलकारणं भाववदिति तथा च कार्यलिङ्गाव्यक्तादिव्यक्तिरित्यर्थः राम.
मान हिरण्यगर्भे शुतिस्मृतिसमधिगतेऽपि कार्यलिङ्गकमनुमानमिति मन्वानोऽविरुद्ध्यतिरिक्तमुपदर्शयति अण्डस्यान्तस्त्व १
मेलोकाः उक्तस्यास्माहिरण्यगर्भाभिधानोऽपमानोऽन्तरिमस्त्रद्वीपालोकाविरहात्मकावर्तन्ते कार्यहि कारण

ण्यान्तर्भवति तेन हिरण्यगर्भो ऽन्तर्भूतः स्वरूपो लोकाद्विराडात्मनेकेन स्थूलात्मनिना हिरण्यगर्भस्येति विवक्षितः लो
कानेव पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतात्मक विराडात्मकेन व्याप्यात्मकृति सन्नेवोपाचमेदेनो सार्वषष्ठ्यमवलेनिलक्षितो
स्या३ विराजोऽन्तः सकोऽन्नितमित्यगीकारात् तृप्तोषष्ठी यो येना पृथिवीत्यनेन सर्वलोकात्मको विराडेवोच्यते च शब्दे नवि
राजो हिरण्यगर्भं प्रतीकाराडात्मन्यन्तर्भावात्तः सर्वभवो नुकृष्यते परमात्मा हि स्वाज्ञानद्वारा जगद्रूपेण षष्ठ्यात्मेत्स्था
त्मन्येवान्तर्भावाद्यथा विवेक रसमसिद्धिर्दानेन दामन्नात्मेव महिम्नि तिष्ठतीत्यर्थः श्रेष्ठेच नारायणशब्देनाभिधेयमने नरायणश्च ना
राजो वा स्व पूर्वेवाच्यास्तेषामयनमधिष्ठानं तत्पदवाच्यं परं ब्रह्म तथा च कल्पितस्याधिष्ठानातिरिक्त स्वरूपाभावा
द्वाच्यस्य कल्पितत्वेऽपि लक्ष्यस्य ब्रह्ममात्रत्वाद्ब्रह्मात्मैक्यविषयात्र स्वयमेनेनार्थात् द्विषयविषयिभावः सर्वधोमुनितः प
2 रोव्यक्तादित्यनेन मायासम्पर्कभावोऽनया सर्वान्तर्यामित्वं व्याप्य परमात्मनेऽन्ये विभुत्वलक्षणमात्मादिविवेकितेन तन्त्र वत
कामस्याधिकारोऽयोगितः परिशिष्टेनत्वस्तु नाव्यत्व महिम्नो यज्ञमावेदितेतेन च वस्तु द्वारा परमविषयत्वेतत्
न निष्ठायाः स्तदुपायस्य तकर्मणि ष्ठायाश्चावान्तरविषयत्वमित्यर्थाद्गतं मित्यवधेयं नन्वेवं साध्यसाधनस्य तन्निष्ठा
द्वयस्य ब्रह्मणा भगवता शक्तिपाद्यते स्मृतिक्षार्थितेन प्रश्नार्थितत्वस्य भगवतोऽस्मिन्नारायणहारार्थं वसुदेवेन देवक्यामा
विर्भूतस्य ता… र्थिन मध्यमेऽप्यात्मने प्रार्थितमहिम्ना न्वेवेऽप्यनुधर्मद्वयस्योहानस्य मानत्वादेतानाप्यणस्य सीनष्ठा
द्वयपरायरविषयमावमनुभवितमनोमितित्वं भगवतो धर्मसंस्थापनस्वाभाव्याद्धर्माधर्मद्वयस्यापनार्थमेवप्रा
दुर्भावाभ्युपगमाद् आर परिहारस्य चार्थिकत्वात् अर्जुनं निमित्तीकृत्याधिकारिणस्वधर्मश्रवणेन द्वारा ज्ञाननिष्ठाया
मवतारयितुं गीताशास्त्रस्य प्रवृत्तत्वाद् इति न सर्वलिङ्गानुपविषयत्वमिति परिहृतं सभगवानित्यादिना धर्मद्वय
मर्जुनस्योपदिदेशेत्यनेन भाष्यकृता तत्र… [illegible] …नाधिष्ठितं ज्ञाननिर्धारणस्य तथाविषया
तानवद्दित्याणकामेगलाचरणस्योद्देश्यं… नरायणनिर्धारणार्थं सर्वजनादिशक्तियुक्
तं सर्वजगज्जनयितृत्वमाह स भगवानेकोऽदृष्टजगत् ज्ञानैश्वर्यशक्त्यादेवः सर्वज्ञः सर्वेश्वरः सम्यक्त्वमपि
पञ्चमहाभूतव्यवस्थितः नन्वन्तस्यानामत्वमीश्वरत्वं तद्भोक्तानामानन्दशक्तिप्रापस्य परमात्मनोऽसिद्धेरित्यर्थः तन्म
गवतः स्वमपि चाव्यर्थं तदा दिविशिष्टेहिरण्यगर्भादिः लक्षणं जगन्नियावस्थिति मास्थानुष्ठानेन वा व स्थापकामा

गी॰ वाऽन्येव परस्यैवेश्वरस्य व्यवस्थापकत्वेऽपि प्रमाणादिप्रसंगान्नेत्याह तस्य च स्थितिं चिकीर्षुः सृष्टस्य जगतो मर्यादाविरहितत्वे
भा॰ प्रत्येकं नियतां व्यवस्थां कर्तुमिच्छन्व्यवस्थापकमात्मानं तत्र स्थापितवानित्येनं सिद्धं तथाविधं सम्यगिति सृष्टवानि
टी॰ त्यर्थः सृष्टस्य धर्मस्य साध्यस्वभावत्वेन साध्यपितामहं तेन रूपेण संभवान्तस्यैव तदनुष्ठानं नाधिगम्यतामाश्रमे
२ दानामधर्मप्रापणं तदयोगात् तत्कर्तृत्वासंभवमाशंक्याह मरीच्यादीनग्रे सृष्ट्वा प्रजापतीन् प्रवृत्तिलक्षणं ध
र्मं ग्राहयामास तेषां भगवता सृष्टानां प्रजासृष्टिहेतवो यागदानादिप्रवृत्तिसाध्यं धर्ममनुष्ठातुमधिकृतानां तत्को
पदेशेन तदुपादानमुपपन्नमित्यर्थः वैदिकत्वेनाविशेषाद्विशेषार्थं धर्मं विशिनष्टि वेदोक्तं ननु तेनावता जगदुत्पादनमपि व्य
वस्थापयितुं शक्यते प्रवृत्तिमार्गस्य प्रवर्तितत्वात् धर्मप्रवृत्तिनिबन्धनत्वेऽपि निवृत्तिमार्गस्यानेन व्यवस्थापनायोगान्नेत्याह ततो
ऽन्यांश्च सनकसनन्दनादीनुत्पाद्य निवृत्तिलक्षणं धर्मं निवृत्तिरूपस्य धर्मस्य प्रशमदमाद्यात्मनो गमकमाह ज्ञानवैरा
श्रा ग्यलक्षणं ग्राहयामास विवेकवैराग्यातिशयवत्त्वे सति शमदमादिनिष्पत्तेरिति विवेकादिलक्षणमित्यर्थः धर्मे
बहुविधविवादस्फूर्तेरनुक्रमेण एकं कारणमिति बहुर्मीनरमपि [illegible] अनलीनत्वमाशंक्याह द्विविधो हि वेदोक्तो ध
र्मः प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च जगतः स्थितिकारणम् प्रतिप्रसंगात्प्रसंगव्यावृत्त्यर्थं तद्धर्मलक्षणमेव प्राणिनां
सधर्मः २ साक्षादभ्युदयनिःश्रेयसहेतुर्यः प्रवृत्तिलक्षणो धर्मोऽभ्युदयार्थिनां साक्षादभ्युदयहेतुर्निःश्रेयसार्थिनां परंपरया नि
श्रेयसहेतुर्निवृत्तिलक्षणस्तु धर्मः साक्षादेव निःश्रेयसहेतुरिति विभागः ज्ञानस्यैव निःश्रेयसहेतुत्वे शमादीनां
तद्धेतुत्वं ज्ञानातिरिक्तव्यवधानाभावाच्च साक्षादित्युक्तं यद्यपि धर्मो लक्षणतो वर्णिनामाश्रमिणां चोपेत्य
वैदिकत्वप्रकारार्थार्थिभिरेव विधिधर्मो यथायोग्यमनुष्ठेयोऽविशेषानुष्ठानं नियमासिद्धिरित्याशंक्याह ब्राह्मणाद्यैर्वर्णि
भिराश्रमिभिश्चानुष्ठीयमानः श्रेयोऽर्थिभिरिति विशेषणादेव नियमो लोचनमात्रानुष्ठानं नियमसिद्धमित्यर्थः नित्य
नैमित्तिकेषु यावज्जीवमनुष्ठानं काम्येषु करणं रागाधीनात्प्रवृत्तिरितिवृत्त्यन्तरे भेदो विभागोऽपि कदाचि
दनुष्ठानमित्यविभागमभिप्रेत्याह दीर्घेण कालेनेत्यादिना धर्मस्य ह्रासे जगतो विचलितस्य स्थितिसिद्धेर्भगवतोऽवताराय २
णस्यादिकर्तुरनेकानर्थकल्पितशरीरपरिग्रहासंभवात् कस्यैव कस्यचिदवतारस्यावेयम्यत्वे एवं तावद्विशुद्धबुद्धि
ग्रहद्वारेण गीताशास्त्रप्रणयनमित्यभिप्रेत्यावतारप्रयोजनं ग्राह अनुष्ठातॄणां कामोद्भवाद्धीयमानविवेकविज्ञान

गी० भा० टी० ३

3

यति सकलशक्तीति ईश्वरस्य सत्त्वस्वाधीनत्वे कारणमाह वशीकृत्याजोऽव्ययो भूतानामीश्वरो नित्यशुद्धबुद्धमुक्त इति नित्यत्वे।
कार्याकारणविरहितत्वे शुद्धत्वमकारणवृत्तित्वेनाजत्वं मुक्तत्वमविद्याकामकर्मपारतन्त्र्यराहित्यं न च नित्यत्वादि
यः कथमवतारस्याप्युपपत्तिर्मातापितृकस्याप्यस्मदादिवदित्याशङ्क्य सन्नित्याह स्वभावोऽपि सन्स्वमायया देहवानिव जात इवेत्यस्या
मायाः रूपीयितः पुनः स्वमायया यत्पुनः सत्त्वाख्यया परिक्षा जायमानः शरीरमभिसम्बध्यमान इति प्रतिमाश्रित्य
ह देहवानिव जातश्च लोकानुग्रहं कुर्वन्निवेत्यादि स्वकारणमायाद्देहादेरवस्तुत्वेन कल्पितत्वे द्योतितं धर्मरूपा
पदेशद्वाराऽऽप्राणिवर्गस्याभ्युदयनिःश्रेयसफलसम्पादनेन लोकानुग्रहः । यद्यपि कृतकृत्यः स्वतन्त्रो नित्यत्वादि
लक्षणस्यापरमेश्वरः स्वेनाहं प्रयोजनाभावेऽपि तथाऽपि मायामाश्रित्य देहादिग्रहीतावाप्राणिनामनुग्रहमाद्धा
नाने स्वभावविपर्ययविवेकीत्यर्थः । ननु प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते इति न्यायाद्दीश्वरस्यापि कार्य
तया कृतं न च तत्प्रयोजनाभावाद्ब्रुयात्प्राणिनां चोद्दिष्टं चाद्व्यतिरिक्तानामसत्वात्तद्धर्मरूपमुपदेष्टु
चित्तमिति नेत्याह स्वप्रयोजनाभावेऽपि भूतानुजिघृक्षया वैदिकं हि धर्मद्वयमर्जुनाय कल्पितमेदमजिम्ना
मुपादापनदत्तयुद्धेऽहं पावेष्वदेवन्नादिविलक्षणधर्मद्वयमर्जुने निमित्ते कृत्वा नन्वकामोऽपि भगवानुपदिष्ट
वानित्यर्थः । अर्जुनस्यापि दृष्टत्वा यद्वान् स्तोत्र दर्शयितुं विशिनष्टि शोकमोहमहोदधौ निमग्नायोप
दिष्टवान् ननु भगवानुग्रहकर्तृत्वे किमित्यर्जुनायैव धर्मद्वयं भगवतोपदिष्टमित्यत आह गुणाधिके हि गृहीतो
ऽनुष्ठीयमानश्च धर्मः प्रचयं गमिष्यतीति मत्वा धर्मद्वयमर्जुनायोपदिष्टमिति सम्बन्धः । य
तथापि गुणतोऽधिकश्च धर्मं वदत्यपि भगवदुपदिष्टं धर्मं ज्ञानमार्गनिष्कामोपादेयतामुपगम्य द्दियाश्चकार वे
दान्तशास्त्रमित्यतो भगवतः शिष्टं गीताशास्त्रमेवमित्याह तं धर्मं भगवता यथोपदिष्टं वेदव्यासः
सर्वधर्मेषु धर्मबुद्धिर्वेदव्यासस्य जातेत्याशङ्क्याह सर्वज्ञो गीताख्यैः सप्तभिः श्लोकशतैरुपनिबबन्ध ह्येषा ३
पनीवाङ्मयस्यास्मिन्नाराधनप्रभुरिति स्व तेषु ज्ञानोपकारकं भगवद्वचनानामनुव्यासस्य ज्ञानस्य यथावृद्धिं स्मा
ह भगवान्वेदव्यासः । गीताशास्त्रस्यानां विशेषेणेतरमप्राकृतं न्यायोपपन्नं ग्रन्थमुपसंहरति नाद्देदं गीता
शास्त्रं यो रूपमसवचसोऽसकलप्रमाणभावेनाग्रामाण्यमिति मत्वा विशिनष्टि समस्तवेदार्थसारसंग्रहभूत

दि२

के॰१
लेनाधर्मेणाभिभूयमाने धर्मे प्रवर्द्धमाने चाधर्मे जगतः स्थितिं परिपिपालयिषुः स आदिकर्त्ता नारायणाख्यो विष्णुः
ग्रथ्नावायवेषा कृशाकापार्टाहेतोस्त्यारभ्योक्तं महता कालेनाकृ. न[illegible]तेनान्यपदार्थपरावमाने साधकानां कामभूतो
धाहेतुर्विवेकाविवेकाधर्मवान् कल्प्याद्धर्माभिभवाद्धर्माभिवृद्धेश्च …नामपौराणामेदेन …यामर्यादामात्मनोऽनि
मित्तो पालयितुमिच्छन् स कृ. नो भगवान् नन्ददेवानन्दवसुदेवादिस्व[illegible] …णार्थं लीलामनुष्यमायया किं प्रवृत्ते सेच्छा
विग्रहं जग्राहेत्यर्थः भौमस्य ब्रह्मणोऽनेनैव वेदादेर्जीवन्निति … स्वरूपदेपरूपमनरुत्वाच्चेष्टे भौम
५ स्य ब्रह्मणो ब्राह्मणत्वस्य रक्षणार्थं देवक्यां वसुदेवादंशेन कृष्णः किल संबभूव अंशेनेति स्वेच्छानिर्मितेन मा
यामयेन रूपेणेत्यर्थः किलेति [illegible] ऐतिह्यं पौराणिकं प्रसिद्धिं सूचयते न हि भगवतो व्यतिरिक्तस्य देहजन्मेति युज्यते
वस्तु विधागमाविरोधादिति भावः ननु वैदिकधर्मसंरक्षणार्थं भगवतो जन्म प्रदापप्रदा हि धर्मसंरक्षणं दिदृक्षो
नालं मितेश्च ब्राह्मणत्वसंरक्षणार्थमिति तत्राह ब्राह्मणत्वस्य हि रक्षणेन रक्षितः स्याद्वैदिको धर्मः तत्रापि व टि॰
र्णाश्रमभेदव्यवस्थापनेन विना कथं यथोक्तधर्मसंरक्षणमित्याशङ्क्याह तदधीनत्वाद्वर्णाश्रमभेदानां ब्रा
ह्मणो हि वेदाध्यापनयाजनादिवृत्तिं प्राप्य तन्नियोगेन याजनाध्यापनयोर्लब्धवृत्तित्वाद्वर्णाश्रमभेदव्यवस्थापना
द्वा ब्राह्मणेन रक्षितेन सर्वमपि संरक्षितं भवतीत्यर्थः ननु एवमपि भगवतो नारायणस्याशरीरस्य देहसम्ब
न्धादिभिरविशेषात् नैश्वर्यं तद्भङ्गश्च इत्याशङ्क्यानादिसिद्धं तद्विशेषमाह स च भगवान् ज्ञानैश्वर्यशक्ति
बलवीर्यतेजोभिः सदा सम्पन्नः ज्ञानं सर्वार्थपरिच्छित्तिः ऐश्वर्यमीश्वरत्वं शक्तिः तदर्थं निर्वर्त्तनसामर्थ्यं
बलं सहायसम्पत्तिः वीर्यं पराक्रमं तेजस्त्वनभिभवनीयत्वं … सर्वविषयाः सर्वदा भगवति वर्त्त पाप्य॰
न्ते तथा च तस्य शरीरादिमत्त्वेऽपि नास्मदादिसाम्यमित्यर्थः अथैवमपि कथं धर्मोऽस्य स्थानादिनिधनस्य नित्य
शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य स्वभावविपरीतं जन्मादि सम्भवति न हि सम्भवता नामैश्वर्येण … स्वात्मनोऽनर्थं स्वयमे
व कामोऽपि तु मर्हति न चास्य देहादिग्रहो कर्मोपकल्पः … मपकल्पनेन तत्राह त्रिगुणात्मिकां वैष्णवीं स्वां तेन देह
दिग्रहणे रूपाभिप्रायार्थो इति विशेषणेनास्याः व्यापकत्वे वक्तुं वैष्णवीमित्युक्तं ईश्वरपारतन्त्र्यमस्याः दर्शयति स्वा
त्मन्याश्रितामाम समाश्रयत्वाश्रितमेव न तत्त्ववस्तु नभिन्नाम् स्वां मायां नानाविधकार्याकारेण परिणामिनीं सर्व

कर्मसंन्यासपूर्वकात्मज्ञाननिष्ठारूपाद्धर्माद्भवति संन्यासद्वारेण सत्त्वशुद्धिनिश्रवणादेः ज्ञाननिष्ठा
सिद्धिनिष्ठत्वेन च कर्मणश्च परम्परया साधनमित्यर्थः ननु यज्ञदानतपःकर्मणामत्याज्यकार्यमेवेति वाक्यशे
४ षात्मशुद्धिहेतुमात्मज्ञानमेवेति पाद्येनेत्याह तथा सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकमात्मज्ञाननिष्ठारूपधर्मनिष्ठ
प्रसंप्रयोजनेन प्राप्तं परमस्थानमिति इत्येवं गीतार्थं धर्मं संग्रहेण वृत्तिभेदादभिप्रायभेदाश्चाकारयति भग
वतैवचोक्तं सहि धर्मः सुपर्याप्तो ब्रह्मणः पदवेदने रत्नगीतासु किं वान्यदपि यत्र मनुगीतास्वित्तिसंबंधः
ब्रह्मणः पदवेदने निश्चयमन्त्यवेदनेनाभसत्त्वविशिष्टो ज्ञाननिष्ठारूपो धर्मः समर्थो भवतीत्यर्थः तत्र
दानादिवाक्यस्य तु तस्यामात्यत्वेनाव्यवस्थानेनात्मपर्यवस्थानेन कर्मत्यागस्य भगवताभिप्रेतत्वे वाक्यान्तरमनुगीताग
तमेवोदाहरति नैव धर्मी न चाधर्मी धर्माधर्मौ ...ते हेतुमाह न चैव हि शुभाशुभी किंपा
रूपमेवेत्याभावान्निर्वर्णयतीत्यमेवेदं प्राग्समर्थमाह यः स्यादेकासने लीनस्तूष्णीं किंचिदचिन्तय
न् ज्ञानेन संन्यासलक्षणेन सिनिचिश्रामादिवाचकरणव्यापारविरहितत्वेन तूष्णीमित्युच्यते किंचिदचिन्तय
न्नित्यनेन करणव्यापाराभावोऽभिप्रेतः द्विविधकरणव्यापारविरहितः सम्यग्ज्ञानोपाधिकारी केवलमेक
स्मिन्नद्वितीये ब्रह्मण्येकासनमवस्थानेन लीनस्तस्मिन्नेव समाहितमानसः स्यात् सम्यग्ज्ञानसमाधिनिष्ठस्य
सर्वकर्मत्यागहेतुकं ज्ञानं मुक्तिहेतुर्भवतीत्यर्थः न केवलमनुगीतास्वेव यथोक्तं ज्ञानमुक्तं किंत्वन्यत्रापि
श्रावेदसमासवसरे दर्शितमित्याह इहापि चोक्तं मनुना सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रजेति ननु च
निवृत्तिलक्षणधर्मात्मकसंन्याससमात्मज्ञानमेव न श्रेयोपायत्वेनोक्तं कर्मैव तत्सामान्यभिप्रायाददृष्टं निवृत्तिलक्षण
स्यापि धर्मस्य तत्त्वमालक्षणात्प्रयोजनं तत्राभिप्रायमाह अभ्युदयार्थोऽपि यः प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो वर्णा ४
नाश्रमांश्चोद्दिश्य विहितः तत्र वर्णाश्रमाभिमानिनो देहमाश्रित्य विहितस्यापि तस्य तत्फलकर्मोद्देशसाधनता
धिकारविधाने देवादिस्थानप्राप्तिहेतुत्वेन मानवृत्तिपर्यन्तता तस्य तथापि फलाभिलाषसंकल्परहितेश्वरार्पणाध
याकृतस्य तु शुद्धिहेतुत्वेन तत्रमहेत्ववचनमित्याह स देवादिस्थानप्राप्तिहेतुरपि सन्नीश्वरार्पणबुद्ध्यानुष्ठीयमा
नः सत्त्वशुद्धये भवति फलाभिसंधिवर्जितः फलाभिसंधिरहितः कृतः संनिविष्टः प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो नो

ते पूर्णत्वात्तैरेव तत्स्थं इति पुनिस्संभवेत् किं मिति व्याख्यानमित्याशंक्याह उक्तेत्यर्थो पदच्छेदः पदार्थोक्तिरि
त्यादिक्रमेण सामान्यशास्त्रस्य प्राचार्यैर्व्याख्यातत्वात् समर्थसिद्धमार्गमनेन तात्पर्यमात्रमाह तत्स्थाविषु रण्याने
कैः विस्तृतपदपदार्थवाक्यार्थन्यायमप्यत्यन्तविरुद्धानेकार्थेन लौकिकैरेसमासामुपलभ्याह गीताशास्त्रा
र्थं इक्कटीकरणार्थं पदविभागतस्तद्दर्शनात् ‥ समासतः शास्त्रवाक्यार्थनिर्देशस्तत्रापि टीकान्यायप्रातिपसमाधा
नलक्षणं सूत्रिकारैर्दर्शितं न तत्प्राप्ति तथा विषयमेव पूर्वपक्षपरिचयपरिशुद्ध्यैः समस्तप्राप्तसमस्तप्रवादेभिविरु
द्धार्थत्वेनानेकार्थत्वेन च वरहीनमात्रत्वान्न बुद्धिमदवगाह्य मिदमारब्धं व्याख्यानमित्यर्थः येषां प्राचीनव्याख्यानेन बु
द्धिरुपविष्टा तेषां तु सम्यगिति नेस्मितं सत्प्रवेतत्वाभिनिवेशं नानेयमत आह विवेकतात्पर्यनिर्द्धारणाय पूर्वव्याख्यानेन
तत्त्वनिर्द्धारणार्थं न्यायः सकलैर्वर्ण्यमाना इति ननु तत्र वेदान्तविचारे तत्त्वोपलम्भ इति प्रश्नेन सकारणेन यदनेन त्वप्र
योनिर्णयाय प्रयोगी न्यायो विहितः तेनैतदेव सन्दर्भमध्यमपारप्रविशुद्धिरवगन्तव्या तथाः किंचानुपदेनाधिकप्रस
ङ्गवाक्य प्राचीनव्याख्यानेष्वान्तिं न गम्यत इति तत्कल्पितानां त्यये विवरणप्रायश्चः सर्वथाप्रवृत्तिः स्यादितिम
त्वाह सलेपेनाविवरणेऽकरिष्यामि ननु नानाप्रसक्तिं न तात्पर्यमावेद्येत द्वयं व्याख्येयविषयप्रायप्रवृत्तिस्या
नभिहितत्वेनाभावाद्गित्याशंक्य सर्वव्यापाराणां प्रयोजनार्थत्वाद्दोषप्रयोजनमाह तस्यास्य गीताशा-
स्त्रस्य संक्षेपतः प्रयोजनं प्रसाधिनश्शास्त्रमाण्यस्य व्याख्योः यतेन मनः सिमास्थितिहितस्य गीताशास्त्रस्य संक्षेपतः
प्रसिद्धितमेकवाक्यत्वेनेदं परमफलं तं निःश्रेयसं योनिश्चयसंक्षेपस्तत्र प्रयोजनं फलेन तत्त्वतत्त्वावाक्य
भेदेन मनोनिग्रहादिवत्वे निःश्रेयसं च हितं विधिनिरतनिःश्रेयसलाभे भावीति ः शेषानर्थोक्तिः निःश्रुतन्याय
मुद्राहरति परं निःश्रेयसं हितोपदर्शयति सहेतुकस्य संसारस्यात्यन्तोपरमलक्षणं संसारोपरमस्यात्यन्ति
कत्वमितियोगिनः संसारस्य पुनरुत्पत्तयो प्यनन्तसंतापमरुजो दिव्यविशेषतायेति विशेषणेते स्वसाधोपनं स
हेतुकस्यानुक्तं उक्तं फलस्य त्रिहितं कार्यकानांवा कर्मणांः स्यादिति तस्यैवकर्मसु इति पाद्यतेत्याशंक्याभि
धेयमभिधित्समानः समाधत्ते तच्च आत्मज्ञाननिष्ठाशेषत्वेन कर्मनिष्ठाज्ञानप्रधानत्वेन ज्ञानकर्मणोः
निष्ठेत्वाच्चइतिपाठो नैयर्थ्यः तन्निःशेषेण निष्ठाकृतं भवति न च सर्वसन्यासात्मकर्मनिष्ठापा ः शेषत्वमाह सर्वं

गी॰ भा॰ टी॰ ५

दोषप्रतीत्यर्थमाह । दृष्ट्वेति दुर्योधनो राजा तदा तस्मिन्संग्रामोद्योगावस्थायां द्रोणाचार्यं द्रोणनामानमात्मनः शिक्षि-
तारं रक्षितारं च उपाध्यायमुपसंगम्य तदीयसमीपं विनयेनागत्य प्रभयाहेत्यर्थः । दृष्ट्वेति तेजस्विनां देवव्रतं च सर्वमोह-
नेवान्यासमुत्कृष्टवानित्यर्थः ॥ २ ॥ तदेव वचनमुदाहरति पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् एतां समस्तदृश्यामेव
हापुरुषानपि मत्समुत्थां न परिगणयन्प्रयुक्तेशत्रुम्यामवधीर्य तावत्समीपं सेनां पाण्डुपुत्रैर्युधिष्ठिरादिभिर्ग्र-
थितां महतीमनेकक्षौहिणीसहितामक्षोभ्यां पश्यैतामाचार्येति दुर्योधनोऽतिप्रगल्भतया गर्वं च तस्मिन्नवरे समवज्ञा-
विज्ञापयन्क्रोधात्मतिरेव उक्तवान् यतो हि तस्मात् हे परकीयसेनाया वैशिष्ट्याभिधानद्वारा परपक्षे यदि दोषमेव वक्तुमि-
च्छन्नेवमाचार्यं प्रत्यचरणमनुक्तवानिति मन्वानः सन्नाह व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३ ॥ राज्ञो द्रुपद-
स्य पुत्रस्तव च शिष्यो धृष्टद्युम्नो लोके ख्यातिमुपगतः स्वयं च शस्त्रास्त्रविशारदः प्रज्ञामहामहिमा तेन व्यूहरचया
याधिष्ठितामिमां च मम चिकीर्षितं न शक्ष्यसि किमिति वा पृच्छसीत्यर्थः ॥ ३ ॥ अत्र शूरा महेष्वासाः पराक्रमभाजो
बहवः सन्तीत्यनुपदं तामेव परपक्षस्य विवक्षुराह अत्र शूरा इत्यादि पदत्रयं तावत्सेनायां शूराः स्वयमभीरवः
शास्त्राणि कुशलाः भीमार्जुनाभ्यां सर्वे संग्रामे पराक्रमेण तुल्या युद्धे समा युयुधानः सात्यकिः विरा-
टो नाम विराटनगरेश्वरः मत्स्यराजो युधिष्ठिरप्रिया विराटश्च द्रुपदश्च महारथाः ॥ ४ ॥ धृष्टकेतुश्चेकितानः
काशिराजश्च वीर्यवान् पुरुजित्कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुङ्गवः ॥ ५ ॥ युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान्
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च ॥ इत्युपरस्तोत्रेऽस्मिन्निति युधामन्युप्रभृतयः तथा च नेते वै महद्भ्यो रणे युद्ध्यमानेषु परराजानं लक्ष्मी-
विवक्षितेन तनेव परसेनामध्यमध्यासीनान्यत्र रणकलानुरागिणो राज्ञो विज्ञापयति युयुधानप्रभृतीन्द्रौपदेयपर्य-
न्तानेतेषां सर्वेषामपि महाबलपराक्रमभाजितादृक्त्वेऽपि तेषु निर्विवदति सर्व एव महारथाः ॥ ६ ॥ यद्येवं परकीयं
बलं मतिभ्रमनेनैव तादृशं निर्भीक इव भीष्मद्रोणादिकेन मया वरे सैन्ये विधिना परतो विस्तृतास्तेषु तथाचार्याभिप्रायमाश-
ङ्क्याह अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम । तामेव यत्र मयि विश्वसित्वको यमभयं तिरस्कृत्य नायकत्वाश्रित्य नायो-
नयन्तिये केवलं सम्पन्ने व्यवस्थिता नः सर्वेऽस्मत्प्रभृतयः नात्मयोग्यमानाः निबोध निश्चयेन मे इदं वचनात्त्वं धार-
येत्यर्थः । यद्यपि तन्मेवैतद्विशिष्टे कुर्वे विग्रहश्रेष्ठप्रधाननायकस्मृतिपरत्वं प्रभु यत्नेनात्रापि मदीयसेनायाः सम्यक्स्वाज्ञा-

5 षा ७ भा॰३

त्याचित्तशुद्धिहेतुत्वेपि मोक्षे हेतुत्वेन कर्मणां मोक्षाधिकारे निर्देशः स्यादित्याशंक्याह शुद्धसत्त्वस्य ज्ञाननिष्ठायो
ग्यताप्राप्तिद्वारेण ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेन च निश्रेयसहेतुत्वमविरुद्धमिति द्योतने ज्ञाननिष्ठाप्रशंसार्थमिति शेषः। य
दुक्तं फलाभिसंधिवर्जितं नमीश्वरार्पणबुध्यानुष्ठितं कर्म बुद्धिशुद्धये भवति तेन ज्ञानाकारणं समग्रफलं यति तथा
चेममर्थमभिसंधायचतुर्विधापुरुषार्थाभिधेयं कर्मकांडं निःसृत्य कामसूत्रयतीति शास्त्रप्रयो
जनसमाधानं श्रुत्वा मन्त्रार्थविषयतां दर्शयति इमं हि शकारेध्यमेनि श्रेयसश्चाजननेपरमोत्कृष्टं त्वेवामृतदेवाक्ये चपर
प्रस्ताभिधेयस्वते दर्शितेन फलेन शास्त्रस्य निष्ठाद्वयस्य साध्यसाधनभावः संबंधो विषयतां विषयत्वे
त्वमिति विवक्षितमाह विशेषतो भिक्षुजनस्य एवमत्र विषयत्र्यविशिष्टशास्त्रव्याख्यानमर्हतीत्युपसंहरति विशि
ष्टप्रयोजनसंबंधाभिधेयवत्त्वाद्गीताशास्त्रं विद्वद्भिर्व्याख्यानेयोग्यतेव्याख्येयफलितमाह यतस्तदर्थविज्ञाने सम
स्तपुरुषार्थसिद्धिरतस्तद्विवरणे यत्नः क्रियते मया एवं गीताशास्त्रस्य साध्यसाधनभूतनिष्ठाद्वयविषयस्य
सप्रयोजनाभिधेयप्रयोजनवत्तो व्याख्येयतेति तात्पर्यं व्याख्याय तत्काम आरंभेन देकदेशस्य स्वसाध्याय स्पष्टतो व्या
ख्यामेव देशसांहितस्य तात्पर्यमाह अत्रच गीतायां प्रथमाध्याये प्रथमश्लोकेन व्याख्येयस्य प्रश्नाय परे
ष्टिर्गते सम्मतानि यावत् तत्रैवाह तत्र धृतराष्ट्रोहि शत्रुवचनवाहाच तन्नाभावान्महाभारतमस्य प्रस्तावेन मनो
ष्ठः सञ्जयप्रश्नवाक्यं नेमं संजय महात्मनो हितोपदेशार्थं पद्यति धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः मामकाः
पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत संजय १ धर्मस्थानं कुरुक्षेत्रे धर्मभूमिष्ठिकारणं यद्युच्यते कुरुक्षेत्रे इति तत्र समवेताः स
गता युयुत्सवो योद्धुकामा मामकाश्चैव दुर्योधनप्रभृतयः पाण्डवाश्च युधिष्ठिरादयः तेच सर्वे युद्धम
भासंगतानां एवं किं कृतवन्तः किमस्माद्योगबलेपत्वलेन अलम्भवीर भीष्मादिभिरधिष्ठितः परेषाम
पमाविरस्मद्दत्तापवाहिंसानिमित्तायमभपसासीधनेतेषु द्वाडपरमरीति एवंपुत्र परवशाताभिनिवि
तरां२ ष्टस्य धृतराष्ट्रस्य प्रश्ने १ संजयस्य प्रतिवचनं संजय उवाच दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदाचार्यमुपसंगम्य
राजा वचनमब्रवीत् २ पाण्डवानामभयप्रसंगेनास्तीत्यतत्रप्रच्छन्नेवात्मनेशत्रुतत्दुर्योधनस्यावशात्तामपश्चात्
दंशत्व पाण्डवानां पाण्डवानानां युधिष्ठिरादीनामनीकं सैन्यं व्यूढं व्यूहरचनया व्यवस्थितं दृष्ट्वा दृष्टत्वा।

गी॰ भा॰ टी॰ ६

6

हि रक्षतो सर्वे ऽस्मदीयं बलं रक्षितं स्यात्परबलं निवृत्तं भवेत्तेन तस्मात्साम्यभिरक्षितं तादित्यर्थः । तमेव समाचार्यं प्रति सेवा
दृढं वैतन्मयाविष्टराजानं दृष्ट्वा तदप्रसन्नत्वं पितामहस्तत्कुप्यानेनाधार्यमित्याह । तेनैव तस्याहं तस्य संजनयन्हर्षं कु
रुवृद्धः पितामहः । सिंहनादं विनद्योच्चैः शंखं दध्मौ प्रतापवान् १२ राज्ञो दुर्योधनस्य हर्षं बुद्धिंगतं कुर्वन्नुल्लासविशेषपरप
रिभवद्वारास्तकौ पवित्रं यद्वारकं समागतं स्यादपकन्मयपनदीयमपनीतो गुरुके । सिंहनादं कृत्वा शंखं समाहूरितवान्
किं मितं दुर्योधनस्य हर्षं मन्याट्रीयेन पितामहो पतति कुरुवृद्धस्तानुक्रमः । राजसत्त्वात्पितामहत्वात्त्वादुर्योधनस्य
पाण्डवपराजयार्थं शङ्खान् हि तिनात दुपजीवितयानदृशशब्दान् । तस्य च सिंहनादं शंखं च शङ्खेषु परेषां हृदयव्यथासंभा
वातेषु तदेवाहितेन बह्वंशतिमयजननलक्षणं शब्दायमानत्वादित्यर्थः । राजाभिप्रायं प्रतीत्य भीष्मस्य शङ्खं श्रुत्वा ततस्तस्य
देवैश्च राजभिः शङ्खादयो वाद्यविशेषाः कृता इति श्लोकेन । सपाटलाः सर्वशङ्खादिवाद्यकृत । शंखाश्च भेर्यश्च
पणवानकगोमुखाः इत्याह ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः । सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभव
त् १३ एवं दुर्योधनपक्षे प्रवृत्तिमालक्ष्य परिसरवर्तिनौ केशवार्जुनौ शङ्खौ दध्मतुरित्याह ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने
स्थितौ इत्यादिना ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ । माधवः पाण्डवश्चैव दि
व्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः १४ तयोः शङ्खयोः दिव्यत्वमेवाह पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः । पौण्ड्रं
वायुतनयो पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः अत्र सर्वत्र अनन्तविजयादिकाः ... नाम इत्याह पौण्ड्रं दध्मौ
महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः १५ एतेषामीदृशीं स्तुतिं श्रुत्वा परिपालनार्थं कथमास्यादेशात् युधिष्ठिरस्या
पि शङ्खनिर्घोषमाह अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । ज्यायसो भ्रातुः ... मनुसरणमात्रत्वात् किमन्यान
पार्थवीयसैन्यावारयिष्यन्तमाह नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ १६ अन्येषामपि तत्तल्लिङ्गानां
नामैव मत्वा वितापसन्यूनराजुपस्थितराजाः ... कथयति । काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः । धृष्ट
द्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः १७ द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते । सौभद्रश्च महाबाहुः शङ्खान्द ६
ध्मुः पृथक्पृथक् १८ परमेष्वासादि विशेषणानि च तस्य ... एव सम्प्रत्ने तेऽपि राजभिः शङ्खानादस्य पृथिव्यादि
तां महाघोषस्तुमुलानि भेरवानसंघातनिर्मिता पृथिवीं च भूर्लोकत्रयमपि सर्वमेव विशेषेण क्रमेण नादयन्तं प्रत्यादफा..
नं

नहेतेनास्मोऽसंज्ञार्थं प्रसिद्धेषु मध्ये कतिचिन्नामभिर्गृहीता परिशिष्टाश्च पल विज्ञापनेन केचिन्मन्त्रज्ञानेकिंचि
न्न विज्ञापयामीति मन्तव्यमाह द्विजोत्तम नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ७ तानेव स्वसैन्यानि विशिष्टान्गुरु
द्रोणेयानान्त्मीयमध्ये परिशिष्टान्परिगणयति भवानिति भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिंजयः । अश्वत्थामा विकर्णश्च सौ
मदत्तिस्तथैव च ८ द्रोणभीष्मादिपरिगणनेन परिशिष्टानपि ससैन्यान्योधानेव ... गणयति अन्ये च बहवः शूराः । सर्वेऽपि मदर्थे त्यक्तजीविताः
भ्रमतीयपदेन नायकाविशिष्टाः स्वजीवितं दापिमहासहायत्वेनाह मदर्थे त्यक्तजीविताः एतेन तेषामुत्सवस्थत्वं नेदानी
विद्यन्त इति नानाशस्त्रप्रहरणाः नानाविधान्यनेकप्रकाराणि शस्त्राणि प्रहरणानि प्रहरणसाधनानि
येषां ते तथा बहुविधायुधसम्पन्ना अपि न तेषां युद्धे ... कौशलमित्यत आह सर्वे युद्धविशारदाः ९ राजा
पुनरपि स्वकीयपराभाववेदनेनरूपां चापि शत्रुवेदयति अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् पर्याप्तं त्विदमेतेषां ब
लं भीमाभिरक्षितम् १० अस्माकं बलमिदानीमेकादशसंख्याकाक्षौहिणीपरिगणितमपरिमितं बलं भीष्मेण च प्र
थितमहामहिम्ना सूक्ष्मबुद्धिना सर्वतो रक्षितमपर्याप्तं परैरभिभवितुमसमर्थमेतेषां पाण्डवानां तु सप्तसंख्याकाक्षौहिणी
परिगणितं परिमितं बलं भीमेन च चपलबुद्धिना कुशलतया विकलेन परिपालितं पर्याप्तमस्मानभिभवितुं समर्थ
मित्यर्थः अथवा तदस्माकं बलं भीष्माधिष्ठितं अपर्याप्तमपरिमितमप्यस्मदीयं भीमेन पाण्डवानां बले
भीमेन रक्षितं पर्याप्तं परिमितमपि सोढुं शक्यमित्यर्थः अथवा तत्पाण्डवानां बलमपर्याप्तमस्माकमसमर्थं भीष्मा
भिरक्षितं भीष्माभिरक्षितानामस्माकं बलानां समर्थमिति तत्र तत्र चाह इदं पुनरस्मदीयं बलमेतेषां पाण्डवानां पर्याप्तं
परिभवसमर्थं भीमाभिरक्षितं भीमाद्बलाद्दर्पात्पसमात् स्वपरबलनिरूपणार्थं मयाभिरक्षितत्वात् अस्माकं न किंचि
दपि भयकारणमस्तीत्यर्थः स्वकीयबलस्य भीष्माधिष्ठितत्वेन बलिष्ठत्वमुक्त्वा भीष्मप्राणत्वेन तद्रक्षणमेव कर्तव्यत्वेन द्रो
णादीनां प्रार्थयते अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः । भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ११ कर्तव्यविशे
षमाहानीकस्थाः समरसमारम्भसमये यथाप्रधानं व्यूहमध्ये द्वारादिविभागेनावस्थिताः स्थाना
नि निर्गमप्रवेशमार्गाः तानि सेनापतिश्च सर्वसैन्याधिष्ठानमध्यस्थाने हेतुषु सर्वेष्वयनेषु यथाविभागमव
स्थाप्य यथाप्रधानं भवन्तः सर्वे स्थिताः सन्तो भीष्ममेव सेनापतिं सर्वतो रक्षन्तु ... तं ४

गी॰
भा॰
टी॰
७

धनस्य दुर्बुद्धेः स्वरक्षणोपायमप्रतिपद्यमानस्य युद्धाय मे रोमं उद्वेतो युद्धस्य मोक्षितव्यं विप्रियं कर्तुमिच्छवो राजानः समा
गतास्तद्दर्शने नैतेनैता मे पार्थिक मम स्माभिर्योद्धव्यमित्यर्थः २४ एवमर्जुनेन प्रेरितो भगवान्हृषीकेशः
र्मेमाक्षिप्य स्याशयं युद्धाय व्यावर्त्य यिष्यतीति सूचनाय तु स्मरन्नीवाद्दर्शयिष्यन् सञ्जयो राजानं प्रत्युक्तवानित्याह सेनः
यरुवाच भगवतो हि सम आगतयोर्हार्द्रे प्रसन्नस्य तेन स्याभिप्रायमतिविद्वान् रागात्कामिनेव यिप्रतिलभमानस्य
पर्यङ्के मनुष्यस्य स्वामिप्रायात् अद्भुतम् मम तु युद्धाय तन्मार्गे ध्यानं एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत सेनयोरु
भयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् २४ भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षितां उवाच पार्थ पश्यैतान्समवे
तान्कुरूनिति २५ भीष्मद्रोणयोः प्रमुखतः सर्वेषां च राज्ञां मे ति वे रथं स्थापयित्वा भगवानिति हेतवानिति तत्रा
हुरुवाचेति एतान्समवेतान्मा ज्ञान्कुरून् कृपा प्रस्ताव्यतां सर्वानहं युद्धार्थं संगतान्पश्य पर्युपासा च यैः सह
प्रपश्यन्नानवेक्षापावर्तनेन स्वाकं युद्धं कृतं तेषां पश्य वा ... वनां महीक्षितां सर्वेषां पश्यतेत्यर्थः इत्यपि
तन समन्ततः सैन्यमित्यर्थः एवंस्थिते महाननर्थो मे हि स्यादिति विचारेण बुध्या युद्धाङ्गनिवारणाय पार्थं पश्य सेनेति
कथयति तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितॄनथ पितामहान् आचार्यान्मातुलान्भ्रातॄन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा २६
श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि तत्र यथा भगवदुक्तानि सर्वसमारम्भाय प्रवृत्ते सत्यनेन वचनेन सेनयो
रुभयोः स्थितान्पार्थोऽपश्यदिति सम्बन्धः अयशस्करत्वात्कलहरूपमाप श्वशुरान्भार्यायाः पितॄन् सुहृदः
मित्राणि कृत्वनं मृत्युदरतया सेनाद्वयस्थितान्पश्यन् कृपान्वितो महादीनालोकपरमेष्ठिपापरत्वात् सर्वज्ञो
नो भगवन्तमर्जुनः वाक्यमाह तान्समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान्बन्धूनवस्थितान् २७ कृपया परयाविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत्
न विषीदन्मया योद्धव्यं नापि त्वा टीनो हिंसायां सम्यग् निवेद्यनेन सम्बन्धेषु ... य इत्यर्थः तत्र देवेदं हृदयवाचा वचनमथाह
दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् २८ सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति इत्युक्तं भवति कुतः स्वपरदेहेष्वात्मास्तीत्यात्मीया
न्निरूपयति सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति देवाशो मे वर्जनस्यानात्मविदः स्वपरदेहेष्वात्मानो यानीम
मानवत स्निग्ध पश्य युद्धार्थमेतान् स्वयुद्धे मम दर्शितम् एवं को महानात्मीयत्यर्थः वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ७
कोऽलिगाश्रित स्वजन इव पश्यतुरस्मान्नीति भावनिति लिंगाशुपसयस्थानि वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते २९ गाण्डीवं स्रंस

स्त्रीहितार्थ

पितृ

7

ऽर्वं धार्त्तराष्ट्राणां दुर्योधनादीनां हृदयानि व्यदारयत् विदारितवान् युक्तं चैतत् हि तेषां निःशब्दे वे वाञ्छ
वणत्रैलोक्यस्य क्षोभिणं मपस्मृत्य वदनानि तेषां हृदयविदारणमानं तदाह स घोषो धार्त्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारय
त् नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् १९ दुर्योधनादीनां धार्त्तराष्ट्राणां मेव भयशाङ्कप्रदर्शयन् पार्थोऽपि
नाप्यद्भुतानि तेषामित्यामित्युक्तानीति तदाहेति अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्त्तराष्ट्रान् कपिध्वजः अतिशय उपस्थिते
२५ रनेऽपलायने प्राप्तेऽपि ध्वंसमन्यात् ध्वा वाऽऽस्थितानां प्रचलितानेव परान्न प्रदेतेषां प्रलम्भात् हन्तमेतेषां रथवरे ध्वजलं ५२
क्षणं तेनात्रावस्थितोऽर्जुनो भगवन्तमाहेति संबन्धः किमाह तत्पश्चात् प्रामिदेवत्वमालम्ब्य हेनु मद्वचनमित्याह
वाक्यमिदमाह महीपते महीपतिशब्देन राज्ञो ज्ञानवत्त्वः सञ्जयेन संबोध्यते कस्मादेव स्मायामिदमुक्तेः
वानिति तदाह प्रवृत्ते शस्त्रसम्पाते शस्त्राणामिषुप्रासप्रभृतीनां संपाते सम्पदाय कल्पिते प्रवृत्ते प्रयोगारम्भे
मविस्मीति यावत् किं कृत्वा भगवन्तं पृष्टवानिति तदाह धनुरुद्यम्य पाण्डवः २० हृषीकेशं तदा देवता
दीवधनं वाक्यमनुष्कर्मीति सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत २१ उभयोरपि सेनयोः सेनि हितयोर्मध्ये
मध्ये रथं स्थापय मम सैन्येन सारथ्यो सर्वेषु रथिषु युक्तं नो वि हि भक्तानामपराकृत्य महात्मनापि तत्रियोगम नु
तिष्ठति युक्तं हि भगवतो भक्तं पारवश्यमच्युतेति संबोधनं तथा भगवन् स्वरूपेण कदाचिदपि च्युतिः प्राप्ता ता
त्वत्तो मध्ये रथस्थापयेत्युक्तं नदेव रथस्थापनस्यानेनिष्ठीरयति यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थिता
न् कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन् रणसमुद्यमे २२ एतान् भीष्मद्रोणादीनस्माभिः सार्द्धं यो
द्धुमपेक्षावतो यावत् निरीक्षितुमहं क्षम स्यानावत् प्रदेशे रथस्थापनं कुर्वन्निति अर्थः किंच प्रवृत्ते युद्धप्रा
रम्भे बहवो राजानो मयान्युद्धं भीष्मात्युपलम्भेनेतेषां मध्ये कैः सह मया योद्धव्यं न हि कश्चिदपि ममगतिः शक्तिह
तिरस्कारा मह कै स्मिन् शत्रुपिनामभावकथ नवपुद्रान् कपि कर्मवेदिति तदाह योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य
एते ऽत्र समागताः ये केचित् राजानो नानादेशेभ्य आगत्य एते ऽत्र समवेतास्तानहं योत्स्यमानान् विग्रहेण तथा ह
रणाय मानानिति रामस्य गामसमाः कायुपलम्भेन तत्त्वनिपीगतानावाङ्माधिमित्यर्थः तेषां मस्माभिः सह एव विवे
नाभावे कथमिति योगितेश्च कल्पनेन तदाह धार्त्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः २३ धृतराष्ट्रपुत्रस्य दुर्यो

हिंसित्वा गुरूनाद्युपरमणमस्माकं श्रेयस्करमित्यर्थः । फलाभावादनर्थसंभवाच्च परहिंसा न कर्तव्येत्युपसंहरति तस्मान्ना
र्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान्स्वबान्धवान् किंच राज्यसुखेप्सुहिंस्रप्रवृत्तस्य पक्षस्यानेन च स्वजनवधे दृष्टफलस्य सुखस्य प्राप्त्यनुपपत्तेरपि न
न कर्तव्यं युद्धमित्याह स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ३७ कुतस्तर्हि परेषां कुलक्षये स्वजनहिंसायां प्रवृ
त्तिस्तत्राह यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकं ३८ लोभोपहतबुद्धित्वा
त्तेषां कुलक्षयादिप्रयुक्तदोषदर्शनाभावात्प्रवृत्तिरविरुद्धेम संभवतीत्यर्थः । परेषामिवास्माकमपि प्रवृत्तिरवि
रुद्धम् संभवेदिति चेन्नेत्याह कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुं कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ३
९ कुलक्षये मित्रद्रोहे च दोषं प्रपश्यद्भिरस्माभिस्तद्दोषपरिहृतये [illegible] कथं न ज्ञातव्यं न ज्ञानेन तत्परिहाराश्रम
वात्तेषामस्माकमपि प्रवृत्तिरित्यर्थः तत्र ज्ञानमपि निमित्तेर पापपरिहारार्थं नास्माकं न युक्ता प्रवृत्तिरित्यर्थः
कोऽसौ कुलक्षयदोषो यद्दर्शनाद्युष्माकं युद्धादुपरतिरपेक्षितेत्याह कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सना
तनाः । कुलस्य हि तत्क्षये कुलसंबन्धिनश्चिरन्तना धर्मा अग्निहोत्रादिक्रियासाधनाः नाशमुपयान्ति कर्तुरभा
वादित्यर्थः धर्मनाशेऽपि किं स्यादिति चेत्तत्राह धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ४० कुलस्य कृत्स्नं धर्मे कु
लनाशहेतुना नष्टे कुलक्षयकरस्य कुलस्य शिष्टस्यापि बलमधिकृत्य अधर्मोऽभिभवति [illegible] कुल
भवतीत्यर्थः कुलक्षयकृते [illegible] धर्मेऽभिभवे किं दोषः स्यादिति तत्राह अधर्माभिभवात्कृष्ण
प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः पापकर्तृत्वे कुलस्य स्त्रीणां [illegible] दुष्टत्वे किं स्यादिति तत्राह स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते व
र्णसंकरः ४१ वर्णसंकरस्य दोषपर्यवसायितामादर्शयति संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च कुल
क्षयकरणे दोषातिरेकं [illegible] पतन्ति पितरो ह्येषां कुलक्षयकृतां पितरो निरयगामिनो भवन्तीत्यत्र हे
८ तुमाह लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ४२ पुत्रादीनां कर्तृणामभावात्लुप्ता पिण्डस्योदकस्य च क्रिया येषां ते तथा तेन ८
[illegible] परागतिका [illegible] कुलक्षयकृतामेकदोष [illegible] दोषं
वर्णसंकरहेतुभिर्जातिप्रयुक्ताश्च [illegible] कुलक्षयकारणत्वे [illegible] उपसंहरति
[illegible] इत्याह दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ।

नेहस्तानवैवपरिदह्यते रोमहर्षो रोमाञ्चः गात्रेषु पुलकितत्वे किंचाधैर्यमपि संवृत्तमित्याह नचशक्नोम्यवस्था
तुं मोहोपिमहान्संवृत्त इत्याह भ्रमतीवचमेमनः ३० विपरीतनिमित्तप्रतीतेरपि मोहोभवतीत्याह निमित्तानिच
पश्यामिविपरीतानिकेशव तानिविपरीतानि निमित्तानि यानि वामनेत्रस्फुरणादीनि युद्धे स्वजनंहि सपाप
लानुपलभमात्मनः स्वाङ्गपरिरक्षाजायत इत्याह नचश्रेयोनुपश्यामिहत्वास्वजनमाहवे ३१ श्रमानोपपुरुष
नाहिंसयाविजयोराज्यसुखानिच लब्धुं शक्यानीति अतो नेष्टान्युपगतानीत्याशंक्याह नकांक्षेविजयंकृष्ण
द्विद्विमिति नचराज्यंसुखानिच राज्यादिकं सर्वाकांक्षितं नकांक्षसि तेनहि एवंस्मावादीनां स्वास्थ्यमाधातुं शक्यं इत्याशंक्या नचस्पते
ह किंनोराज्येनगोविंद किंभोगैर्जीवितेनवा ३२ राज्यादीनाम हेतुमाह येषामर्थेकांक्षितंनोराज्यंभो
गाः सुखानिच तइमेवस्थितायुद्धे प्राणांस्त्यक्त्वाधनानिच ३३ तानेवविशिनष्टि आचार्याः पितरः पुत्रास्त
थैवचपितामहाः मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः संबंधिनस्तथा ३४ श्यालाभार्याणांभ्रातरो युद्धय
न्वप्यत्वयः वधोद्यतिसराज्यपरिपंथिषुप्रातनतोषिवृक्षपात्रुधा स्वधर्मायुद्धान्ग्रहांत मोहादिवशात्कथंनि
यंमसि एतान्हंतुमिच्छामि जिघांसतोपि मांयोदिनिया यदेतेषांहिनेदोषास्येत्याशंक्याह घ्नतोपिमधु सा:
सूदन पृथिवीप्राप्त्यर्थंहिहननमेतेषामिष्यते नचतत्प्राप्तिः समीहितेतिकैमुतिकन्यायेनदर्शयति अपित्रै
लोक्यराज्यस्यहेतोः किंनुमहीकृते ३५ नहिमहदपित्रैलोक्यराज्यं लब्धुं स्वजनहिंसायैमनोमदीयंस्पृहयति
पृथिवीमात्रप्राप्त्यर्थंपुनर्वधं वधंनपृच्छामीतिकिंवक्तव्यमित्यर्थः दुर्योधनादीनांशत्रूणांनिग्रहेप्रीतिप्राप्तिरिस्म
वाघहेतुकर्तव्यमित्याशंक्याह निहत्यधार्तराष्ट्रान्नः काप्रीतिःस्याज्जनार्दन यदिपुनरस्मीदुर्योधनादयोनिनि
स्तेरन्स्वबलेनस्मान्हितेनिग्रहीतारः उविनाः स्युरित्याशंक्याह पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः ३६ य
द्यप्येदुर्योधनादयोनिर्दोषानेवास्मान्कस्मात्कृन्मेहन्युस्तदैतानग्निदोगरदश्चेत्यादिलक्षणोपेतानाततायिना
यिनोपिदोषस्वजनहिंसायांपुनः पापमेवमेवपापिनः स्मामाशुपदेदित्यर्थः अथवाघ्नतोपिमवेतानाततायिनस्तथा
पिनानतिशयश्चान्दुर्योधनादीन्हिंसितान्हत्वैतान्पापमस्मानेवाश्रयेदतोनास्माभिरेतेहंतव्याइत्यर्थः अथवागुरु
भ्रात्रादयस्तस्मान्नैतान्हन्तुमाततायिनःस्याम तेनहतेनात्पापमाततायिनोस्मानेवसमाश्रये

गी॰ भा॰ टी॰ ४

मकीर्त्तिकरमर्जुन २ कुतो हेतोस्त्वा त्वां सर्वं तत्र विषमवरे कश्मलं मलिनं शिष्टगर्हितं ते युद्धास्यसमुपस्थितं विषमे समय
स्थाने यद्रूपस्थितं प्राप्तं अनार्यैः अशास्त्रार्थमविद्वद्भिर्जुष्टं सेवितं अस्वर्ग्यं स्वर्गानर्हं अन्यथा मकारणमिह चाकीर्त्तिक
रमयशस्करमर्जुन नान्यार्थश्रव्यानस्यात वनेन तद्युक्तमित्यर्थः अतएव भगवानर्जुनमस्माह क्लैब्यं मा स्म गमः
पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ३ क्लैब्यं क्लीवभावमधैर्यं मा स्म गमः मा गाः
पार्थ पृथानन्दन यतो हि त्वयि महेश्वरेणापि कृताहवे प्रख्यातपौरुषे महामहिम्नि नैतदुपपद्यते क्षुद्रं तुच्छं कार
पण्यं हृदयदौर्बल्यं मनसोऽदौर्बल्यमधैर्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ युद्धाय परं मे कुरु परंतप परं शत्रुं तापयतीति तथा सं
७ बोध्यते एवं भगवता प्रतिबोध्यमानोऽपि शोकाभिभूतचेतनत्वात् प्रतिबुध्यमानः सन्नर्जुनः स्वाभिप्रायमे
व प्रकटं भगवन्तं प्रत्युक्तवान् अर्जुन उवाच कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन इषुभिः प्रतियोत्स्या
मि पूजार्हावरिसूदन ४ भीष्मं पितामहं द्रोणं चाचार्यं संख्ये रणे हे मधुसूदन इषुभिः प्रतिवाचापि प्रत्यास्या
मीति वक्तुमनुचितं यत्र कथं बाणैः प्रतियोत्स्ये इति भावः शत्रुदः नोकृ प्रतियोत्स्यामि यतस्तौ पूजार्हौ कु
सार्थकी १२ सुमादिभिरर्चनयोग्यौ मधुनेवारीनसूदनिवानिति भगवानेवं संबोध्यते राज्याधर्मेपि फलेष्वेगुर्वादिवधे
तु मात्रं फलं तं गृहीत्वा पापमारोपयन्नाह गुरूनहत्वा हि महानुभावान् श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके हत्वा
र्थकामांस्तु गुरूनिहैव भुञ्जीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् गुरून् भीष्मद्रोणादीनहत्वा नहि हिंसा महानुभावान्महा
महात्म्यान् श्रुताध्ययनसंपन्नान् श्रेयः श्रेयस्करं युक्तं भोक्तुं भैक्ष्यमपि वह इत्यर्थः विभिन्नतान्यदोषानपि
भिक्षुमपीह लोके व्यवहारे मे मा नहि गुर्वादिहिंसया राज्यभोगोऽपि तत्पत्ने किं च हत्वा गुरून् दीनर्थकामानेव
भुञ्जीय न मोक्षं नतु धर्मं वेश्यं हे वैच भोगान्न स्वर्गः अर्थकामानेव विशिनष्टि भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ५
भुञ्जीत इति भोगांस्तान् रुधिरप्रदिग्धान् लोहितलिप्तानिति हास्येन गर्हितानतो भोगान् गुरुवधादिसाध्या
न्रुधिरप्रदिग्धमित्याह न वेत्स्म युक्तमित्यर्थः ननु भिक्षाणां स्वधर्मत्वात् युद्धमेव श्रेयस्करमित्याशंक्याह न चैतद्विद्मः क ६
तरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः यानेव हत्वा न जिजीविषामस्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः
६ एतदपि न जानीमो मे त्वयि युद्धं यो न कतरन्नोऽस्माकं गरीयः श्रेष्ठं किं मे त्वयि हि साधून्महता दुःखपूर्वं स्वपूर्त्तिवादि

४३ किंच जातिधर्मेण कुलधर्मेण चोत्सन्नेषु नष्टेषु वर्जितानां मनुष्याणां अधिकृतानां नरकपतनं ध्रुवमा हे जना
र्दन अस्मिन्नेव हे यमित्यादिना उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन नरके नियतं वासो भवति यथोक्ता
नां मनुष्याणां नरकपातस्यावश्यकत्वे प्रमाणमाह इत्यनुशुश्रुम ४४ राज्यप्राप्तिप्रयुक्तसुखोपभोगलु
ब्धतया स्वजनहिंसायामुद्यतिरस्माकं गुणदोषविभागविज्ञानभागिनां अतिकष्टमिति परिभ्रष्टतः इत्येतदा
ह अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयं यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ४५ यद्येवं युद्धविमुखः स
न्नपरिभवप्रतीकाररहितो वर्त्तेथास्तर्हि तेन शस्त्रपरिग्रहरहितेन शस्त्रपाणयो धार्त्तराष्ट्रा निगृह्णीयु
रित्याशंक्याह यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः धार्त्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ४६
प्राणत्राणादपि श्रेष्ठो धर्मः प्राणरक्षार्थं हिंसेति भावः यथोक्तमर्जुनस्य हृद्गतं तत्संजयो धृतराष्ट्राय राजा
ने प्रतिप्रवेदितवान् तदेव प्रवेदनप्रकारं प्रवेदयति संजय उवाच एवमुक्त्वार्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपावि
शत् विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ४७ प्रदर्शितेन प्रकारेण भगवते शक्तिविज्ञापने कृते शो
कमोहाभ्यामभिभूतमानसः सन्नर्जुनः संख्ये युद्धमध्ये शरेण सहितं गाण्डीवं त्यक्त्वा रथोपस्थे हमितिभुव
नमध्ये रथस्य ससज्जासमेव यथोपस्थे रथोपस्थे उपविष्टवानित्यर्थः इति श्रीभगवद्गीताभाष्यटीकायां प्रथमो
ध्यायः १ अहिंसा परमो धर्मो भिक्षाशनं चेत्येवं लक्षणपावृद्धाया युद्धवैमुख्यमर्जुनस्य कृपासर्वज्ञानेन
जनितं प्रचलितमवधार्य संस्थापितप्रवृत्तिं राज्ञे धृतराष्ट्राय संजय आख्यातिमनोविषयासंजयस्तत्र
तवानित्याह संजय उवाच परमेश्वरेण सार्थमात्मनोपकृत्यात्मनोपहसानार्जुनः सम्यग्विषयप्रवृत्त
स्य तेन कस्य हठनरमोहहेतुत्वात्तथापि तेन भगवान्नोपेक्षितवानित्याह तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्ष
णं विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः २ तं प्रकृतं पार्थं तथा स्वजनमरणप्रसङ्गदर्शनेन कृपयाकरुण
या विष्टमधिष्ठितमश्रुभिः पूर्णे समाकुले चेक्षणे यस्य तमश्रुव्याप्तनेत्रं लाति विषीदन्तं शोचन्तमिदं वक्ष्यमाण
वाक्यं सोपपत्तिकं वचनं मधुनामानं असुरं सूदितवान् भगवानुवाच यथोक्तमर्जुनमुपेक्षितवानित्यर्थः
किं तद्वाक्यमित्यपेक्षायामाह श्रीभगवानुवाच कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितं अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यं
म२

अर्जुनेन सेनयोर्दर्शनं हि प्रयोजनमध्येरथस्थापनेन विवक्षितं तेन विषादकृतं तेन यन्निरुद्धः इति शोकमोहाभ्यामभिभूतस्य स्वधर्मात्प्रच्युत
प्रायश्चितस्य ग्रहसन्निवेशापहासकृतं तत्रिवनदोषाभ्यामभ्यतान्वयेऽपि वेसेवोधयमगवानिदं पेष्टान्तरेनिरूपसाधि
गमसाधनेन वचनेन स्फुटयितुं वानित्याह तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारतेत्यत्र सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं
वच १ - तद्वचनमवतारयति श्रीभगवानुवाच अशोच्यानसे दर्भ सेत्यमसदेवमर्थं विवक्षितानन्यन्नवा
क्यविभागमुपगमयति दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकमित्यारभ्य यावन्न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव हेत्ये
तदन्तः प्रथमे द्वितीये च कतिपयश्लोकस्तावदेकवाक्यतापन्नस्य कथामवपुष्पतेनपर्यवसानादिति दृष्ट्वे
त्यारभ्य यावत्तूष्णीं बभूव हेति तावदेकं वाक्यं कृतमारभ्य देवदत्तादितो यथा भवन्ति परं वाक्यमित्यविभा
गः नन्वाद्यश्लोकस्याप्युक्तमेकवाक्यत्वं शक्यं न सम्बन्धमहाभारतेऽवतारावद्योतितत्वादिति मत्वाधिसम्भवस्यैक
वाक्यत्वमर्जुनाश्वासार्थत्वेनापि द्विष्टत्वात्सम्बन्धमस्यैककथमेकवाक्यत्वमित्याशंक्य तात्पर्यकं वा तदित्याह प्राणि
नां शोकमोहादिसंसारबीजभूतदोषोद्भवकारणप्रदर्शनार्थत्वेन व्याख्येयो ग्रन्थः शोको मान
सतापो मोहो विवेकाभावः आदिशब्दग्रहणेन रागद्वेषौ गृह्येते एवं संसारस्य हेतुः स्वात्मनो बीजभूतो दोषस्त
स्योद्भवे कारणमहंकारो ममकारस्तत्प्रदर्शनार्थत्वेनेति योजना संगृहीतमर्थं विवृणोति
तथाहीत्यर्जुनेन राज्यगुरुपुत्रमित्रसुहृत्स्वजनसंबन्धिबान्धवेष्वहमेषां ममैत इत्येवं भ्रान्तिप्रत्ययनिमित्तस्नेहविच्छे
दादिनिमित्तावात्मनः शोकमोहौ प्रदर्शितौ कथं भीष्ममहं संख्ये इत्यादिना राज्यं राज्ञः कर्म परिपालना
दि गुरवो भीष्मद्रोणादयः पुत्राः स्वपुत्रादिना सौभद्रादयः सर्वधा नरसमानेरणस्नेहगोचराः गुरु
पुत्रपुत्रस्तनया मित्रशब्देनोच्यन्ते उपकारनिरपेक्षतया स्वयमुपकारिणो हृदयानुरागभाजो भगवन्मुखाः
सुहृदः स्वजनाः ज्ञातयो दुर्योधनादयः संबन्धिनः श्वशुरद्रुपदादयः पुत्रादिसम्बन्धमनुप्राप्ताः परम्परया
पितृपितामहादिकृतानुरागभाजो राजानो बान्धवास्तेषु यथोक्तवस्तुनिमित्तीकृत्य स्नेहो ममत्वेन स्नेहविच्छे १०
दोपस्तेषां मृत्युदर्शनेन भयाच्च लोकगर्हा सर्वतन्निमित्तयोरात्मनः शोकमोहयोरात्वेनासंसारबीजभूतो
कथमित्यादिना दर्शितावित्यर्थः कथमेतयोः संसारबीजत्वमर्जुनेनसम्भवेनापपद्यते नो हि पश्यतो महाम

तिसंदिग्धाच्चजयस्थिति: किं साम्यमेवोभयेषां युद्धा वयं जयेम उतापि शत्रवो माहियद्विजानीःस्मान्यान्नताराजाड्यौध
नात्प्रयोजनेषु :ज्ञातोपितयोन फलवान्यतोयान्त्वधून्हत्वान जिजीविषामोजीवितेनेक्कामस्त एवास्थिता:
प्रमुखेसंमुखेविधार्त्तराष्ट्राधृतराष्ट्रस्यापत्यानितस्मादिदानीं फलस्यव्याप्तत्वेनहिरुहमित्यर्थ: समधिगतसंसारदोष
जातस्यातितरां निर्वि[..]स्य मुमुक्षोरुपसन्नस्यात्मोपदेशग्रहणेऽधिकारं सूचयति कार्पण्यदोषोपहतस्व
भाव: पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेता: यच्छ्रेय: स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नं ७ योल्पांस्व
ल्पामपि स्वक्षतिं न क्षमते स कृपण: तस्तद्धर्मात् अखिलोनात्मविदप्राप्तपरमपुरुषार्थतया कृपणो भवति यो वा
एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्माल्लोकात्प्रैति स कृपण इति श्रुते: तस्य भाव: कार्पण्यं दैन्यं तेन दोषेणोपहतो
दूषित: स्वभावश्चित्तं यस्येति विग्रह: सोऽहं पृच्छामि त्वां युजे यतो धर्मसंमूढचेता: धर्माधारतत्त्वे परं ब्रह्म
तस्मिन्संमूढमविवेकितां गतं चेतो यस्य समे[..]नित्यत्वाहमत: किं पृच्छसि यन्निश्चितमैकान्तिकमनापेदि
कश्रेय: स्याद्रोगनिवृत्तिवदैकान्तिकमनात्यन्तिकं स्वर्गवदापेदिकं वा न निःश्रेयसं मे मह्यं ब्रूहि नाउपेक्षि
ष्ठा यतोऽतिनिर्धार्य प्रवक्तव्यमितिमासंख्या यत: शिष्यस्तेऽहं भवामि शाधि मां शाधि अनुशाधि मां निश्चितं प्रपन्नं महं प्र
पन्नोस्मि अतोऽतिनिश्चयमेवेच्छामीत्यत आह नहि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणां यस्मा
न्न प्रपश्यामि किं न पश्यामि ममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणां तं न प्रपश्यामीत्यनुष
भूमिहत्य राज्ये प्राप्ते शोकनिवृत्तिर्भविष्यतीत्यत आह अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं राज्यं अविद्यमान: सप
त्न: शत्रुर्यस्मिन्तदृद्धं राज्यं राज्ञ: कर्म प्रजारक्षणपालनादि तन्निमित्तमस्याभूमावयाप्यापि शोकापनयकार
णं न पश्यामीत्यर्थ: नहि दैवेन्द्रत्वादिप्राप्त्याशोकापनयस्तेभविष्यतीत्यत आह सुराणामपि चाधिपत्यं
८ तेषामाधिपत्यं इन्द्रत्वमपि न तस्याप्यमिष्टत्वेन[..]वाप्यापि मम शोको नापगच्छेदित्यर्थ: एवमर्जुने
न स्वाभिप्राये भगवते निवेदिते किं वृत्तमिति संजयो राजानमावेदितवानित्याह संजय उवाच एवमुक्त्वा हृषीकेशं
गुडाकेश: परंतप न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ९ एवं प्रागुक्तप्रकारेण भगवन्तमुक्त्वा पर
तपोऽर्जुनो न योत्स्ये न संग्रहरिष्ये[..]नासमहाबो[..]प्रसंगादि ति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव किलेत्यर्थ: अ

यथोक्तं ज्ञानमुपदिष्टमिष्टं किं न स्वधर्मानुष्ठानाद्बुद्धिशुद्ध्युत्तरकालमित्यभिप्रेत्याह निर्णीतो हि मां भगवान्वासुदेवोऽ
ण्णो व्यानित्यादि सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकादात्मज्ञानादेव केवलात्कैवल्यप्राप्तिरिति निर्णीतो गीताशास्त्रार्थः स्वाभिप्रेतो व्याख्यातः
स इति वृत्तिकृतामभिमतं निरसितुमनुवदति तत्र केचिदाहुः निर्द्धारितः शास्त्रार्थः सतस्समस्तव्यापारास्त्रप्पनेनैवानु
क्तिमेवविहृत्वेनाटीसेद्धौति क सम्मुपगममेवशब्दादिष्ठाति सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकादात्मज्ञाननिष्ठामात्रादेव वैदिकेन
कर्मणा समुच्चयपक्षमुपदिशति मात्रपदेत्यादिना कर्मणा समुच्चयो निरसितुमवधारणं प्रभूतं संबध्यते नैवाकेवला
केवलेन प्राप्यत एवेत्येवकारः एवकारेणैव हि प्रकारान्तरेण ज्ञानकेवलप्राप्तिकारणमित्याशङ्क्याह किंत
ग्निहोत्रादिश्रौतस्मार्तकर्मसहिताज्ज्ञानात्कैवल्यप्राप्तिः किं तत्र ज्ञापकमित्याशङ्क्य वेदमेव शास्त्रमित्याह इति
सर्वासु गीतासु निश्चितोऽर्थ इति तथा च प्राजापत्यपक्षे सर्वतपःसामासादिसर्गसाधनेन तथा श्रौतस्मार्त
कर्मोपकृतमेव ब्रह्मज्ञानं केवलं साधयतीति विमर्शिति कर्मैवानाकमेव स्वफलसाधकं करणलाभं पूर्णमासादि
वर्तते ज्ञानं कर्मसमुच्चयपरं शास्त्रमित्यर्थः इति पदमाह तस्मिन्नेन पूर्वेण सम्बध्यते पौर्वापर्यपर्यालोचना
यात्समुच्चयस्य समुच्चयपरत्वेन निर्द्धारितमित्याशङ्क्याह ज्ञानं चेत्कर्मण्यास्मात्स्वधर्मेण निरंतरं धर्मेऽधर्मेणाकृ
व्यापि न केवलेन ज्ञानेन मुक्तिहेतुरपि न समुच्चितमित्यस्यार्थः स्वधर्माननुष्ठाने पापप्राप्तिवचनसामर्थ्यलक्षण
लिङ्गकमित्यर्थः एतद्धि समुच्चयपरत्वे लिङ्गवद्वाक्यमपि प्रमाणमित्याह कर्मण्येवाधिकारस्ते न श्रेयवा
वचनान्तरमुदाहरति कुरु कर्मैव तस्मात्त्वमित्यादि ननु नोहिंस्यात्सर्वभूतानीत्यादिना प्रतिषिद्धत्वेन हिंसादेरन
हेतुत्वावगमात्तद्रूपेण वैदिककर्मस्वधर्मो पतितानुष्ठानशक्यतेनेत्यथा च न स्वधर्मोहितेनानेन समुच्चयोऽनिष्टतोनेना
त्वमतमाशङ्क्य परिहरति हिंसादियुक्तमपि वैदिकं कर्म स्वधर्मो यतो नापि चत्यागं कारणं कार्यं श्राद्धहिंसाद्युक्तं क्षुद्रम्
नु गुरुभ्रातृपुत्रादिना कार्यकर्तव्यमात्रकालादपि बृहस्पतिवहेतुमाह कथं तदेककर्मफलेनापि गुरुभ्रातृपुत्रादि
हिंसालक्षणमत्यन्तक्रूरमपि स्वधर्म इति कुलानाधर्मापहृत्य विवक्षितेषु हारकरणे विषमप्रश्नवा २२
यस्य वर्णाश्रमयोः नियतेन उपकर्तव्यमत्र श्रौतेऽगुर्वादिहिंसायुक्तमतिक्रूरमपि कर्मणा धर्म इति हेतुतर
माह नट्टकरणे चतन्तः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसीति वचनानामयोग्येन यावज्जीवादिश्रुतिवाक्येन

हिंसाविवेकविज्ञानवतः स्वधर्मे प्रवृत्तस्य शोकमोहावनर्थहेतू संभाविताविना विन्याशोक्य विवेकतिरस्कारेण नयेयीवे
हिंसाकरणशीलविहिताचरणकारणत्वादनर्थाधायकेयोगस्ति तस्मिन्स्वभावेनेत्याह शोकमोहाभ्यामभिभूतवि
वेकविज्ञानः स्वत एव स्वधर्मे युद्धे प्रवृत्तोपि तस्माद्युद्धादुपरराम परधर्मं च भिक्षाजीवनादिकं कर्तुं प्रववृते
भिक्षयाजीवनं ब्राह्मणधारणमादिशब्दाद्दृष्टकर्मसंन्यासलक्षणं पारिव्राज्यमात्माभिधानमित्यादिग्रहणेन किं
चार्जुनेन दृश्यमानौ शोकमोहौ संसारबीजं शोकमोहत्वादस्मदादिनिष्ठशोकमोहवदिति उपलक्ष्यो शोकमोहौ प्र
त्येकं पक्षीकृत्यानुमानं वा इत्याह तथा च सर्वप्राणिनां शोकमोहादिदोषाविष्टचेतसां स्वभावत एव स्वधर्मप
रित्यागः प्रतिषिद्धसेवा च स्यात् मोहादीत्यादिशब्देन मिथ्याभिमानस्नेहगर्हादयो गृह्यन्ते स्वभावत इति
दोषपरामर्शादित्यर्थः अस्मदादीनामपि स्वधर्मे प्रवृत्तानां विहिताकरणप्रतिषिद्धाचरणादेः संसारबीजत्व
तेति लिङ्गान्तरं साध्यविकलतेति चेन्नाह स्वधर्मे प्रवृत्तानामपि तेषां वाङ्मनःकायादीनां प्रवृत्तिः फलाभिसं
धिपूर्विकैव साहंकारा च भवति कायादीनामित्यादिशब्दात्स्वविशिष्टानीन्द्रियाण्यादीयन्ते फलाभिसंधिस्त्वि
ष्टप्राप्तिलाभः कर्तृत्वभोक्तृत्वाभिमानोऽहंकारः प्रागुक्तप्रकारेण वा रागादिव्यापारे सतीति किं स्यादित्यत आह
तत्रैवं सति धर्माधर्मोपचयादिष्टानिष्टजन्ममरणप्रवाहः संसारोऽनुपरतो भवतीति शुभ
कर्मानुष्ठानेन धर्मोपचयादिष्टदेवतादिजन्मलाभः सुखप्राप्तिः अशुभकर्मानुष्ठानेनाधर्मोपचयादनिष्टतिर्यगादि
जन्मलाभो दुःखप्राप्तिः व्यामिश्रकर्मानुष्ठानादुभाभ्यां धर्माधर्माभ्यां मनुष्यजन्मलाभः सुखदुःखसंभवः एवमा
सक्तः संसारः सततो वर्तत इत्यर्थः अर्जुनस्यान्येषां च शोकमोहयोः संसारबीजत्वमुपपादितमुपसंहरति अतः
संसारबीजभूतौ शोकमोहौ तदेव प्रथमाध्यायस्य द्वितीयाध्यायैकदेशस्य च संगतिमुक्त्वा ज्ञानोत्पत्तिनिवर्तनीयौ शोक
मोहावेव संसारबीजप्रदर्शनपरत्वेनाविनावृत्य मारभ्य संसारनिवर्तकसम्यग्ज्ञानोपन्या
से तात्पर्यं दर्शयति तयोश्च सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकादात्मज्ञानान्नान्यतो निवृत्तिरिति तदुपदिदिक्षुः सर्वलोका
नुग्रहार्थं तद्योगं ज्ञानमुपदिदिक्षु उपदेशमिच्छन् भगवानाहेति संबन्धः सर्वलोकानुग्रहार्थं यथोक्तं ज्ञानं
भगवानुपदिदिक्षुरिति नानितनुक्तमर्जुनेनाप्येवोपदेश्यत्वादित्याशंक्याह अर्जुनं निमित्तीकृत्येति यस्यापि भगवता

गी॰
भा॰
टी॰
१२

12

सांख्येषां कर्मिणां तेन बुद्धिना भवति न योगिनः उक्तं च बुद्धिद्वयं भगवता सांख्यमतिं दर्शयति तथा च भगवता विभक्ते द्वे बुद्धी इति
दिष्टे पक्षे नैमिहितासांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु इति सांख्यबुद्ध्याश्रयाज्ज्ञाननिष्ठेत्यनेन दर्शयति भगवान् समनन्तरमेवाह
नयाश्च सांख्यबुद्ध्याश्रयां ज्ञानयोगेन निष्ठां सांख्यानां विभक्तां वक्ष्यति ज्ञानमेव योगो ज्ञानयोगस्तेन हि ब्रह्मणः पु
ज्यते तो ह्यात्ममापद्यते ते न सन्न्यासिनां निष्ठा निष्ठा येन स्थितिस्तात्पर्येण समाप्तिस्तां कर्मनिष्ठातो व्युत्थितिकानां निष्ठोक्ता
मेयो निष्ठा भगवान्वक्ष्यतीति योजना पुरा प्रोक्ता मया न ह ज्ञानयोगेन सांख्यानामित्येनद्वाक्यमुक्तं यद्विवक्षसमर्थं
तो न वदति पुरा वेदात्मना मया प्रोक्ते ति योगबुद्ध्याश्रयां कर्मनिष्ठां निश्चयापि भगवत्तमर्पितात्मन्येव प्रदर्शयति तथा च योग
बुद्ध्याश्रयां कर्मयोगेन निष्ठां विभक्तां वक्ष्यति ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनामिति कर्मैव योगः कर्म
योगः ते न हि बुद्धिशुद्धिद्वारा मोक्षहेतुत्वात् यद्भूमात्पुरुषत्वेनेन निष्ठा कर्मिणां ज्ञाननिष्ठानां विलक्षणं कर्मयोगेनेत्या
दि नावक्ष्यति भगवानिति योजना निष्ठाद्वयं बुद्धिद्वयाश्रयं भगवता विभज्योक्तमुपसंहरति एवं सांख्यबुद्धियोगबुद्धि
वाश्रिते द्वे निष्ठे विभक्ते भगवतोक्ते कथं पुनरनयोः परस्परां भगवता निष्ठाद्वयं विभज्योक्तमित्याशंक्याह ज्ञानकर्म
णोः कर्तृत्वाकर्तृत्वानेकत्वैकत्वबुद्ध्याश्रययोरेकपुरुषाश्रयत्वासंभवं पश्यता कर्म हि कर्तृत्वाद्यनेकबुद्ध्याश्रयं ज्ञानं
पुनरकर्त्रैकत्वबुद्ध्याश्रयं तदुभयं मिथो विरुद्धसाधनसाध्यत्वादेकस्य समुच्चयस्यासंभवात् यतो युक्तमेवम
गवतो विभागवचनमित्यर्थः भगवदुक्तं विभागवचनं समूलं तेन श्रुतिस्वरूपाह इति यद्येवं द्विभागवचनेनैव
दर्शितं ज्ञानपद्धतेन ब्राह्मणे तत्र ज्ञाननिष्ठाविषयं वाक्यं प्रदर्शयति एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः ब्राह्मणाः पु
त्रजेतीति सर्वकर्मसन्न्यासं विधाय तच्छेषेण किं प्रजया करिष्यामो शक्तं नमात्मा न निर्विज्ञस्वभावे है नित्यमिच्छ
न्तीति विधिविकर्मफलैवेन्द्रस्य भाजः सर्वाणि कर्माणि यदि तज्ज्ञाननिष्ठा भवतीति एवं च मलकाम्यनिकारणमे
न्यासविधिविहितानन्तरमेव विधेः शेषेण दर्शितवाद् इति किं प्रजया इति नामात्मफलज्ञानमुक्तमित्यर्थः नेतु प
लाभावात्प्रजायैवान्तोपपद्यते पुत्रेणायं लोकः जय्य इत्यादिवाक्येन सिद्धत्वादित्याशंक्य विद्वत्प्रज्ञासाध्यत्वमेव ला
कस्यात्मव्यतिरेकेणाभावात्तन्मनस्त्रासाध्यत्वात्ते योग्युक्तिमानिति विवक्षितमाह येषां नोऽयमात्मायं लोक इति
द्वितीया ज्ञाने दर्शितमितिशेषः तस्मिन्नेव ब्राह्मणे कर्मनिष्ठाविषयं वाक्यं दर्शयति तद्वैतद्वाक्यमपि विग्रहान्तरेण १२

स्वकर्मण्यपश्यादिहिंसात्मकत्वान्नोचकर्मण्यागेवनाधर्मीतिमितिननिषिद्धमन्यते भवतीति । आचार्यादिहिंसायुक्ते
मतिक्रूरमपि युद्धं नाधर्मायेति ब्रुवता भगवता श्रेतानां हिंसादियुक्तानामपि कर्मणां क्रूरत्वेनाधर्मत्वमिति सू
हमुपदिष्टं भवति सामान्यशास्त्रप्राप्तार्थहिंसानिषेधार्थत्वात् न तु विशेषचोदितहिंसायाः शास्त्रविषयत्वात् नो वैदि
ककर्मानुष्ठानानुपपत्तिरित्यर्थः । ज्ञानकर्मसमुच्चयपक्षे वल्लभसिद्धिरित्युपसंहरन्तु मितिश्यात् । यज्ञावद्ध्रुस्याज्ञाने
सेतिकर्तव्यताकस्य फलसाधकत्वे करणत्वादिति तद्दूषयति नन्वस्त्र नहि हंसुन्निकादिज्ञानमज्ञो न निष्पन्नो स्वफले स
हकारि किंचिदपेक्षतेन यावद्व्यभिचारात्साधककरणत्वमित्यर्थः । यन्नु गीतासु गाहे समुच्चयपक्षे व शतिपादयन्ते
तिशनि ज्ञानतश्चापि विभागवचनविरुद्धमित्याह ज्ञानकर्मनिष्ठयोर्विभागवचनाद्बुद्धिद्वयोपदेशः । सांख्यबुद्धि
योगबुद्धिश्चेति बुद्धिद्वयेनत्वं सांख्ययोग्याश्रयाज्ञाननिष्ठाव्याख्याने सांख्यशब्दार्थमाह अशोच्यानित्यादिना
ग्रंथेन भगवता यावत्स्वधर्ममपि चावेक्ष्येत्येतदन्तेन ग्रंथेन परमार्थात्मतत्त्वनिरूपणं कृतं तेन सांख्य शब्दो
आनित्यादि स्वधर्ममपि चावेक्ष्येत्येतदन्तेन वाक्यपावद्यविरुद्धानि तावता ग्रंथेन परमार्थात्मतत्त्वं भगवता
निरूपितं तद्विषया सम्यक् व्याख्यायते प्रकाश्यते सा वैदिकी सम्यग्बुद्धिः । सा व्याख्यायते प्रकाश्यते न सर्वा धिप्रकृत
तत्त्वसांख्यमित्यर्थः । सांख्यप्रयोजनार्थं शुक्रान्तप्रकाशिका बुद्धिः न तु तत्त्वसांख्यव्याकरणानि नहि विषयबुद्धिः । नहि विषया
बुद्धिः सांख्यबुद्धिरिति संबंधः । तामेव प्रकटयति आत्मनो जन्मादिविक्रियाभावात्कर्तात्मेति प्रकरणार्थनिरूपणा
ध्याज्ञायते सा सांख्यबुद्धिः सा येषां ज्ञानिनां उचिता भवतीति सांख्याः ज्ञायते यैस्त्वमादिप्रकरणार्थनिरूपणे
ज्ञानेनात्मनः । षड्भावविक्रियासमवायाद्रूढसांख्यत्वा विविनयाद्बुद्धिः स्याद्दीनेसा सांख्यबुद्धिः समग्रा । तत्रास्मिन् सां
ख्या रूपार्थः । एवंभूतयोगबुद्ध्याश्रया कर्मनिष्ठा व्याख्यातक्रमोपागमशब्दार्थमाह प्रागस्याः उत्पत्तेः । प्राक्
मोदेहादिव्यतिरिक्तस्यात्मनः कर्तृत्वाभावो धर्माधर्मविवेकपूर्वकोऽमान्यत्वाननुष्ठान निरूपणलक्षणो योगः स
यात्र बुद्धयुक्तत्वाविरोधादेवानुष्ठानायभगवता स्पष्टो निवर्तककर्मत्वात्स्वेभ्यस्तनुं त्यक्त्वाऽऽत्मनः शुद्धदेहादिव्यतिरिक्तत्वावधेयत
यायमाधर्मनिष्ठ प्रत्येने ह्यु रायस्य तद्रूपेण कर्मणा प्रकृष्टा मोक्षावाप्तये न याग्य । सम्यक् ज्ञानेन मोक्षसिद्धये परमात्मा
धनीभ्यन्तप्रपत्त्यधर्मानुष्ठानात्मको योगः इत्यर्थः । अथ योगबुद्धिं विभजन् यो भेदैर्विभजते तद्विषया बुद्धिर्योगबुद्धिः ।

गी॰
भा॰
टी॰
१३

दर्जुनस्यापि सङ्गः एवेति प्रयतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितमिति कथमभ्योपदेशो मन्यमानस्य विषय एव प्रश्नः स्या
त् एतयोः कर्मतत्त्यागयोरिति यावत् न तु कर्मापेक्षया कर्मत्यागपूर्वकस्य ज्ञानस्य प्राधान्यात् संश्रेयस्त्वान्न
हि प्रश्नस्यावकाशोऽस्तीति चेत्तत्राह नहि विप्रश्नभावार्थिनो वैधेन मन्दकारणेनेव भोक्तव्यामित्युपदिष्टेन प्रारभ्यान्तरं
पि तत्प्रशमकारणं ब्रूहीति प्रश्नः संभवति तथैव समुच्चयपक्षे अर्थसाधने भगवता दर्शिते सम्यग्ज्ञानस्योचवेरान
प्रश्नोऽभ्युपगमेतिजाय समुच्चये भगवताऽभिप्रेते ज्ञानादर्जुनस्य प्रश्नोऽनुपपन्न इति निर्णीकते यथार्जुनस्य भगवद
कार्यविवेकानवधारणनिमित्तः प्रश्नः कल्पितः तथा ज्ञानोऽभिप्रेतं प्रश्नमंगीकृत्यापि प्रत्याचष्टे तथापि भगव
तो प्रश्नानुरूपं प्रतिवचनं देयं भगवतोऽभ्यासभावेन एकं ज्ञानं कर्म प्रधानं संभवादित्यर्थः प्रश्नानुरूपमेव प्रति
वचनस्य प्रकटयति यथा बुद्धिकर्मणोः समुच्चयपक्षः किमर्थमित्यत्र भ्रान्तोऽसीति व्याख्यानं प्रश्नमाद्यं पठति
ननु तत्र प्रतिवचनमननुरूपं प्रतिवचनस्य प्रश्नाननुरूपत्वमेव स्पष्टयति एषामन्यदेवाहेति ध्येयमयाग्रयमाशेते
ज्ञानवतामेव ज्ञानेन कर्मणा समुच्चयो ज्ञानस्यातिप्रसंगादिति प्रत्यक्षमानेऽपि प्रतिक्षिपति नापि स्वार्थेनैव कर्मणा बुद्धेः स
मुच्चयाभिप्रेतो विभागवचनादिति सर्वमनुपपन्नं स्यात् अतिप्रसंगेऽज्ञानकर्मणोर्विभागवचनेऽपि दर्शयन् पठति तृ
तीयापत्तं पक्षमाशङ्क्य प्रश्नो भगवत्प्रतिवचनं सर्वमिति दृष्टान्तेनैव स्वार्थेनापि कर्मणा बुद्धेः समुच्चये विकल्प्यादि
न्यपि द्वितीयपक्षासंभवे हेतुतरमाह किं च तत्त्वविषयं बुद्धेः स्वार्थेन स्वधर्मेऽतिज्ञानेनत्वेति कर्मणि क्षेत्ररूपोऽपि जय
स्यानुपालेऽभ्युपपन्नः समुच्चयपक्षे प्रश्नप्रतिवचनयोरसंभवात्तृष्णीतापत्तावुत्तरमित्युपसंहरति तस्मात्
गीताशास्त्रे ईषन्मात्रेणापि श्रौतेन स्मार्तेन वा कर्मणा ज्ञानस्य समुच्चयपक्षं केनचिद्दर्शयितुं शक्यः विशुद्ध
बुद्धात्मज्ञानस्य फलसिद्धेर्न सहकारिसापेक्षमज्ञानानिवृत्तिफलत्वाद् ज्ञानादिति तत्त्वज्ञानवत् यथा वा बध्यः स्वहा पान
पेक्षेण ज्ञानेन निवर्त्यते अज्ञानात्मकत्वात् रज्जुसर्पवदिति भावः ननु कर्मादिदृष्टान्तयासक्त्यास्त्रिकोऽपि लोके समुच्चयमि
तिवत्प्रमाणानाकर्ष्य गीताशास्त्रे समुच्चयप्रतिपादितमित्याह यस्य तु ज्ञानात्मज्ञानादिदोषेणाचारकर्मणि प्रवृत्तस्य पक्षेन
रागेन तत्प्रमावाविशुद्धसत्त्वस्य ज्ञानमुत्पन्नं चेदनात्मज्ञानानुसारेण विधिनानुष्ठेयस्य कर्मणो धर्मवाद्यापारमात्र
स्य तथातथाभावात्तदविरुद्धत्वं तत्प्रमाणमिमाः सम्यग्यामायिकारशक्तिप्रत्यभावाद्यागादेश्वरस्येनामविद्यालेशतो

१३

यात्मागतो नाम धर्मजिज्ञासोत्तरकाले लोकत्रयसाधने पुत्रे प्राकृतत्वमननदर्शितेनात्रतने सच ब्रह्मचारी सन् गुरुसमीपे प
यो विधिवद्वेदमधीत्यात्मज्ञानार्थं धर्मजिज्ञासां कृत्वा तदनन्तरकाले लोकत्रयप्राप्तिसाधने पुत्रादित्रये सोकामयत जायामे
स्यादित्यादिना कामितवानित्यर्थः। वित्तं विभजते द्विप्रकारं च वित्तं न देवप्रकारद्वैविध्यमाह मानुषं दैवं च।
तत्र मानुषं वित्तं व्याचष्टे कर्मरूपं तस्य फलपर्यवसायित्वमाह पितृलोकप्राप्तिसाधनं दैवं वित्तं विभजते विद्यारूपं दै
वं वित्तं तस्यापि फलनिष्ठत्वमाह देवलोकप्राप्तिसाधनं सोकामयतेति कर्मनिष्ठाने नोद्गाह। तस्मात् तेषामन्यमाह
य विद्याकाममननवत्कर्मोपिर्योगानादौ निदर्शितानीति ज्ञात्वसकामनाविशिष्टस्येव कर्माणि सोकामयतेत्यादि
ना दर्शितानीत्यर्थः। ज्ञाननिष्ठाविषयत्वेन दर्शितेषु तेष्वपि तात्पर्यं दर्शयति तस्याकुलस्यानुमानानमनवलोक
मितलोकामस्य विहिते कर्मण्यधिकारः स एव सन्यासपूर्विकाज्ञाननिष्ठां प्राग्दाह न तस्मात् दर्शितेत्यर्थः। एवमा
भेदेन ज्ञानकर्मणोभिन्नाधिकारिकत्वस्य श्रुत्यानुमतत्वे च भगवतो विभागवचनेनापास्तं समुच्चयपक्षं दर्शयन्तं ज्ञा १९
नमपबाधितमिति साधितं किंच समुच्चयो ज्ञानस्य श्रौतेन स्मार्तेन वा कर्मणा विवक्षितेपदि प्रश्नमसंगमाह तदेत
द्भगवद्वचनमनुपपन्नं स्याद्यदि श्रौतकर्मज्ञानयोः समुच्चयोभिप्रेतः स्यात् भगवतामनुच्चयोभिप्रेतः स्याद्यद्यपि
द्योतनरमाह नचार्जुनस्य प्रश्नः उपपन्नो ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते इत्यादि। तामेवानुपपत्तिं प्रकटयति यदि बुद्धिकर्मणो
ह्यवाम्यमवेद्बुद्धिकर्मणोर्भगवतोपदेशः संमतः कथमर्जुनोऽधिक्षिपति यदि समुच्चयः शास्त्रार्थो भगवतोभिप्रेतो न तु
तुज्ञानकर्मणोरेकेन पुरुषेणानुष्ठेयत्वमेव तेनोक्तमर्जुनेन च श्रुतं तेनतद्विपरीतं संभवत्यनुक्तमश्रुतं च मिथ्यावक्त्र
ता भगवत्यारोपयेच्च तत्त्वोपाहृतेति किमिति मा कर्मण्येव नियुङ्क्षे पृष्टवान् तं ज्ञाननिष्ठां ज्यायसी तिभ्रांत्वक्तस्तेन यथा
त एष आलोचनया प्रश्नो नोपपन्नो व्यक्तः शास्त्रार्थेन यथा समुच्चयोभिप्रेतो न भवतीति ज्ञातिमानित्यर्थः। किं च समुच्चयपक्षे
ज्ञानकर्मणोर्यद्बुद्धेर्ज्यायस्त्वं भगवता एवं मतं अर्जुनेन चाश्रुतं कथमेषा न स्यात्तदारोपयितुमर्हति न तस्माद्बुद्धा
द्वचनेऽधिकत्वोचितमित्याह बुद्धेश्च कर्मणो ज्यायस्त्वं भगवत्प्रयुक्तमिदमर्जुनेन ज्यायसी चेत् कर्मणस्ते मतेनतास्तु
द्धितिति इतश्च समुच्चयः शास्त्रार्थो न भवत्यन्यथाप्येवमादावर्जुनस्य प्रश्नस्यानुपपन्नेरित्याह किं च न तत्र समुच्चये
सुद्धेऽपि समुच्चयेनार्जुनेनप्रश्नोपपत्तिरितिन दोषप्रश्नानुपपत्तिरित्याशंक्याह यदि बुद्धिकर्मणोः सर्वेषामनुष्ठेयकर्मकत्वं स्या

गी॰ भा॰ टी॰ १६

कारयतीति ननु च विभज्य विज्ञेयं ज्ञानकर्मणोः समुच्चितयोरेव मोक्षसिद्धिहेतुत्वे तत्पक्षेऽर्जुनो विभज्यार्थं ज्ञानमितिश्रुति
न कथं न च किं जनकादयस्तत्त्वविदोऽपि प्रवृत्तकर्माणः सुग्राह्याः स्थितिरन्यत्र तत्त्वविदः शोभनविकल्पं प्रथमपक्षमाह यदि ताव
त्सर्वे जनकादयस्तत्त्वविदोऽपि प्रवृत्तकर्माणः स्युः तर्हि ते तत्कथं प्रवृत्तकर्माण इत्येवं कर्मणामुक्तिं चित्तशुद्ध्यादिस्तस्याशङ्क्याह
ते लोकसंग्रहार्थं तेषां ज्ञानप्रयोजनार्थमपि च प्रवृत्तिर्युक्ता सर्वेषां दासीनत्वादित्याशङ्क्याह गुणा गुणेषु वर्तन्त
इति ईदृशा यागादिविषयेषु प्रवृत्तिद्वारा तत्त्वविदा तेषु प्रवृत्तकर्माणोऽपि ज्ञानेनैव तेषां सिद्धिरित्याह ज्ञानेन संसिद्धिमा
स्थिताः। उक्तमेवार्थं संसिद्धिमित्यादि दर्शयति कर्मसंन्यासमप्राप्यैव कर्मणा सहैव संसिद्धिमास्थिताः। न कर्मसं
न्यासं कृत्वेत्यर्थः। कर्मणोऽन्योऽन्याभिन्नामपि प्रवृत्त्या प्रवृत्तस्य भावोऽभिगृहीतेन सिद्धिं योगमनुवदति प्रथमनेन तत्त्ववित्
न च वाक्यार्थं कथयति ईश्वरसमर्पितेन कर्मणा साधनस्थेन संसिद्धिं सत्त्वशुद्धिं ज्ञानोत्पत्तिलक्षणां वा संसि
द्धिमास्थिता जनकादयः। विभज्य विज्ञेयमेव वाक्यार्थमित्येतदुपसंहरति इति व्याख्याय कर्मणश्चित्तशुद्धिद्वारा
ज्ञानहेतुत्वमित्युक्तेऽर्थे वाक्यशेषं प्रमाणयति एतमेवार्थं वक्ष्यति भगवान् योगिनः कर्म कुर्वन्तीत्यादिवाक्यम
थितो वदति स्वधर्मस्थो कर्म कुर्वन्ति स्वकर्मणेत्यादौ साक्षात् ब्रह्मेति नहि केवलं कर्मणा वक्ष्यतीत्याशङ्क्याह स्वक
र्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः। इत्युक्ता सिद्धिप्राप्तस्य ज्ञाननिष्ठां वक्ष्यति सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्मेत्यादि
ना स्वकर्मानुष्ठानादीश्वरप्रसादद्वारा ज्ञाननिष्ठायोग्यता लभ्यते न तु ज्ञाननिष्ठया मुक्तिस्तेन न साक्षात्क
र्मणो मुक्तिहेतुत्वमभिप्रेतमित्यर्थः। न च ज्ञानोत्तरकाले कर्माणि भवेयुरित्युपसंहरति तस्माज्ज्ञानात् केव
लादेव न तु ज्ञानकर्मभ्यां समुच्चिताभ्यां मुक्तिरिति निश्चितार्थः। ननु यद्यपि गीतासु तत्त्वज्ञानप्रधानमेव
वाक्यं तथापि तन्मध्ये श्रूयमाणं कर्म तद्गतं गीतार्थत्वप्रकरणप्रामाण्यादिति समुच्चयसिद्धिरित्याशङ्क्याह यथा चाय
मर्थस्तथा प्रकरणशो विभज्य तत्र तत्र दर्शयिष्यामः। अर्थद्वयप्रदर्शनेनात्मज्ञानमेव केवलं कैवल्यहेतुरिति गम्यते
इति प्रकृतामभिप्रायं प्रदर्श्याक्षेपसमाधिभ्यां पृच्छ्यार्थः समर्थितः सम्प्रति प्रश्नोत्तरत्वेनास्मात्प्रस्तावात् न यच्छ्रेयः १६
स्यात्तद् ब्रूहि नातः परं प्रश्नमनुयोगेन त्याज्यमित्यादेः स्वधर्ममपि चावेक्ष्येत्येतदन्तस्य समुदायस्य तात्पर्यमाह तत्र धर्म
सम्मूढचेतसो महति शोकसागरे निमग्नस्यार्जुनस्यान्यत्रात्मज्ञानादुद्धरणमपश्यन् भगवान् वासुदेवः ततोऽर्जुन

ज्ञायमानानां कर्माभासत्वात् केषांचिद्धानित्यादिवाक्येन समुच्चयज्ञापकमिति भावः वाक्यद्वयार्थे हि नोपपन्नविविदि
षावाक्यस्य साधनान्तरसंग्रहार्थः सांसारिकज्ञानं व्यावर्तयति यस्माद्यन्ततो विष्णुपतद्देवाभिनयति एकमेवेद
सर्वं ब्रह्मलोकेऽतश्चेति न स्यात् कर्मणि कर्म प्राजने चेति तत्रापि लोकसंग्रहार्थं यतः एवं यथा प्रवृत्तस्यैव प्रवृत्तस्य
कर्मोपपत्त्यत्वप्रवृत्तिरूपं पदस्य पतनेन तत्कर्म येन तु हेः समुच्चयः स्यात् प्रवृत्तिरूपमिति रूपग्रहणमाभासत्वप्रदर्शना
र्थं कर्माभाससमुच्चयपरत्वपाहत्विकत्वाद्भ्रमादेतफलपतीतिशेषः किं च ज्ञानिनो यागादिप्रवृत्तिर्न ज्ञानेन फले
समुच्चीयते फलाभिसंधिविकलप्रवृत्तिमाद्दहंकारविधुरप्रवृत्तिरूपात्ज्ञाभगवदुक्तप्रवृत्तिर्विदित्याह यथा भगव
तो वासुदेवस्यात्मत्रयधर्मेवोहिनेन ज्ञानेन समुच्चीयते पुरुषार्थसिद्धयतद्वत् फलाभिसंध्यहंकाराभावस्यात्मत्व
वादिरूपः हेतुद्वयस्यासिद्धिमाशंक्य परिहरति नत्वविद्धिनाहंकारमोत्रिभयत्वेनेचतत्फलमभिसंधत्ते
रूपद्वयेवाहमितिमत्वा नो विद्वान् प्रवृत्तिमत्फलेवानेवमङ्गतत्वेनपस्यतिरूपादिवत्हपयहत्पइहधर्मता
दमात्तत्कार्यकरणसंघातगततेनैवप्रवृत्त्यादिप्रतिपद्यते तत्स्वतत्त्वविदो मात्योनभिमतात्मनात् तावदहंका
रस्यात्मत्वादिफलाभिसंध्योराभासत्वात्तासिद्धहेतुद्वयमित्यर्थः ननु ज्ञानोदयात्प्रागज्ञस्याभिवोन्तर
कालेऽपि प्रतिनियतप्रवृत्त्योदर्शनात्तत्रहर्षोनिष्प्रवृत्त्यादेराभासत्वमिति तत्राह यथा च स्वर्गादिकामा
र्थिनो अग्निहोत्रादिकाम्यसाधनानुष्ठानायाहिताग्नेः कामोपवायग्निहोत्रादौ प्रवृत्तस्य सामिके तो कस्मिंश्चित्का
मस्तेवाग्निहोत्राद्यनुतिष्ठतोऽपि न तत्काम्यमग्निहोत्रादि भवति तथा स्वर्गादेरेव काम्यमानत्वात्कामस्तु
तिनः स्वर्गादिकामस्याग्निहोत्रादेरपि नित्यस्वर्गादिसाधनस्यानुष्ठानार्थमग्नीनाधाय प्रवर्तितस्यान्तरस्मि
नेव काम्यकर्मणि प्रवृत्तस्यार्द्धकृते केनापि हेतुना कामे विनष्टे तदेवाग्निहोत्रादिनिर्वर्तयतो न तत्काम्यं भवति
नित्यकाम्यविभागस्य स्वाभाविकत्वाभावात्कामोपबंधानुपबंधकृत तत्रापि यथा विद्वत्प्रवृत्तिर्विभागे कारणाभावा
द्यागादिप्रवृत्तेर्ज्ञानां कर्माभासत्वमित्यर्थः विद्वत्प्रवृत्तीनां कर्माभासत्वमित्यत्र भगवदनुमतिमुपन्यस्यति तथा दर्शि
यति च भगवान् कुर्वन्नपि न करोति न लिप्यत इति तत्र ननु विद्वत्प्रवृत्ते रूपिकर्माभासत्वे प्रागदर्शनात्तत्प्राण
रूपकर्माभासत्वानुपपत्तेः समुच्चयसिद्धिरिति तत्राह यच्च पूर्वैः पूर्वतरैः कृतं कर्म नैव हि संसिद्धिमास्थिता जन

15

उत्सन्नकुलधर्माणामित्यादीनि वचनानि किमेतावता फलितमिति तदाह तदेतन्मौढ्यं पाण्डित्यं च विरुद्धमात्मनि द-
र्शयसुन्मत्त इवेत्यभिप्रायः तस्मात्त्वमशोच्यमनुशोचन्नहृषितवन्तस्यां पाण्डित्यं बुद्धिमतां वचनं भाषितवानसीति यावत् अ-
र्जुनस्य शोको भ्रान्तिनिमित्तमात्माज्ञानमित्याह यस्माद्गतासून् गतप्राणान्मृतानगतासूंश्चागतप्राणान् जीवत-
श्च नानुशोचन्ति पण्डिताः आत्मज्ञाः पण्डा आत्मविषया बुद्धिर्येषां न तु स्वल्पबुद्धिमात्रमेव पाण्डित्यं न तावदात्मज्ञत्वे हेतुमा-
त्वादित्याशंक्याह ते हि पण्डिताः पाण्डित्यं पण्डितभावमात्मज्ञानं निर्विद्य निश्चयेन लब्ध्वा बाल्येन तिष्ठासेदिति श्रुतेः हृदा
रणमेवकश्रुतिमुक्तार्थमुदाहरति पाण्डित्यं निर्विद्येति श्रुतेः यथोक्तपाण्डित्यमगृहीत्वैकपदमनावगतमित्याशंक्य
कार्यदर्शनादित्याह परमार्थतस्तु ते नित्यास्तानभ्यनुशोचन्ति यस्मादित्यस्यापेक्षितं दर्शयति अतस्तान्शो-
चोऽसीति नतु नित्यत्वमशोच्यत्वे कारणमित्युक्तं तद्विवेचयितुं पृच्छति कुतस्ते अशोच्या यतो नित्याः
नित्यत्वमसिद्धं प्रमाणाभावादिति चोदयति कथमात्मनामजातत्वमभावप्रसङ्गात् शशविषाणवदिति परिहरति
न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः किं चात्मानित्यत्वाभावेऽस्य जन्यत्वात् घटादिवदित्यनुमानान्तर-
माह न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् १२ यत्केनचिदात्मयाथात्म्यं जिज्ञासितं भगवानुपदिशति तेन नित्यादि
नाशोकथनमप्येतस्यादिश्चतदसंक्षिप्तवचनेऽभावात्सर्वेषां वा आत्मयाथात्म्यप्रतिपादनाविशेषादित्या-
शयेन पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजनेति तत्त्वमपि व्याख्यानाङ्गं प्रतिपादयति ननु एवं जातु कदाचिद्देहेना-
शे किं तामसमेव न त्वात्मनो देहोत्पत्तिविनाशयोरुत्पत्तिविनाशप्रसिद्धेरुक्तमनुमानं दृष्टप्रसिद्धिविरुद्धं तथा काला-
न्तरापरीक्ष्यमिति नेत्याह अतीतेषु देहोत्पत्तिविनाशेषु नित्य एवाहमासमित्यभिप्रायः चराचरव्यापाश्रयस्त्वमा-
दितित्यापेनात्मनो जननविनाशप्रसिद्धेरौपाधिकजन्मविनाशविषयत्वाद्विरुपाधिकस्य तस्य जन्मादिराहित्य-
मितिभावः यद्यपि तवश्चरस्य जन्मादिराहित्यं तथापि कथमेषामित्याशंक्याह तथा न त्वं नासीः किं त्वासीरेव तथापि
मे क्षमादीनां कथं जन्माभावस्तत्राह तथा नेमे जनाधिपाः नासन् किं त्वासन्नेव द्वितीयमनुमानं प्रयुक्तं पञ्चन्नरा ५
दुद्भावघेष्टे तथा न च न भविष्यामः किं तु भविष्याम एव च सर्वे वयमतोऽस्मात् देहविनाशात् परमुत्तरकालेऽपि न तु
देहोत्पत्तिविनाशयोरात्मनो जन्मविनाशभावे महासर्गमहाप्रलययोरात्मास्थितिविस्रष्टुं हिंगहृष्टान्तमुक्त्वा तस्मा

सुहृद्धारपितृपुत्रादिज्ञानाभावतारणायाह अशोच्यानित्यादिना अत्र हि शास्त्रे श्रीगीताख्ये प्रथमषट्कप्रासंगिका कात्ना
मुधा माना षट्, त्रित पदपदार्थे विधानं तत्र एवं षट्कात्मके एवंकाण्डे तत् पदार्थं विषयी करोति मध्यमषट्के त्वंपदम
मकाण्डे तत्पदार्थं योगे चरमनिरूपितमषट्कं तत्त्वमसि इति महावाक्यपदार्थं प्रकाशयति अत एव योगेन सा
धनानि तत्र प्रसंगात् पञ्चमे ज्ञानस्य तदधीनत्वान्तत्त्वज्ञानमेव केवलं केवल्यसाधनमिति च सर्वत्रोक्त
मिति एवं एवं तत् रीत्या शास्त्रार्थे परिनिश्चिते सति यावत् धर्मसंमूढचेतसो व्याकुलस्य विवेकविकलचेत
सस्तस्य मिथ्याज्ञानवतो हि कार्यमकार्यं चेत्; शोकादिसागरे तस्य विषये विषयेणात्मानं कालत
त्त्वं वाक्यार्थसाधनं तदितरेके ज्ञात्वा तत्र सिद्धं त्वमसि तत्र मतिर्भिन्नगत्यर्थे काद्येऽस्मिन् भगवान्
तं ज्ञानार्थं तमवेतार्थे पदार्थपरिशोधनेन तत्त्वं पदार्थं परिशोधनपूर्वकं सम्यग्ज्ञाने वाक्या
र्थे नियोजना यस्मात्ज्ञानेनस्यास्ति मोक्षः पदपदार्थपरिशोधनपूर्वके सम्यग्ज्ञाने वाक्यार्थे निष्ठा
नाधिकारिणमभिप्रेत्याह अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डि
ताः ॥ ११ ॥ ननु केचित् ज्ञानानां वाक्ये कृष्णा इत्यात्मयाथात्म्यदर्शनं विधिवाक्यार्थमनेन शोकेन व्या
हरिष्यति तत्र कर्त्ता भवितुमर्हति कार्यं समवेतमिति साधनतापि परमिति यागस्येव
विधौ विधेयत्वेन प्रमाणमस्ति हि एवं विधिवाक्यार्थे कार्यविशिष्टे विधिपदे एव
व्याप्तिः शोकस्य प्रवृत्त्यादिकं विधिमधिकरोति तथाभिप्रेत्य व्याचष्टे नत्वेवाहं अशोच्यानभी
कथितेषामुपपत्तिः भीष्मादिषु वाच्याना वाक्येनात्मतत्त्वं वेति
सहस्रनाह एभीष्मादिषु वाच्यानेन इति तदीरितार्थविधिवाक्यानां अशोच्यानामनुवाद
यत्राह परमार्थरूपेण अशोच्यानां अर्जुनेन बुद्धिवर्णनादृश्यानां सावृत्तानां
व्याख्यानेन तानुशोचनं प्रकारमभिनयन् आत्मविद्याकरणानि तत्र नेति महतो वि
नाशनः किं कवित्यादि अत्र भार्यादिषु प्राप्तेष्वनुशोचनं
बन्धः विरुद्धार्थाभिधायित्वेन अर्जुनस्य साधयति तेषां बुद्धिमत्तां वादाश्च वचनानि च भाषसे

गी॰
मू॰
टी॰
१८

करणव्युत्पत्त्या नसेंद्रियविषयान्दर्शयति मात्राआभिर्मीयंते शब्दादय इति श्रोत्रादीनींद्रियाणि षष्ठीसमासे
दर्शयन्नाव्युत्पत्त्या स्पर्शशब्दार्थमाह मात्राणां स्पर्शाः शब्दादिभिः संयोगाः तेषामर्थक्रियामादर्शयति
तेषां शीतोष्णसुखदुःखदाः शीतं सुखं क्वचिद्दुःखं क्वचिच्च प्रयच्छंतीति संयोगेनचेंद्रियस्य कर्मव्युत्पत्त्या शब्दादिविषयपर
त्वमुपेत्य समासांतरेणार्थं विषयाणां कार्यकथयति अथवा स्पृश्यंत इति स्पर्शाः शब्दादयो विषया मीयंत
इति मात्राः मात्रास्तु स्पर्शाश्च शीतोष्णसुखदुःखदाः ननु शीतोष्णस्पर्शस्य सुखदुःखदत्वसिद्धत्वात् किमिति शी
तोष्णयोः सुखदुःखाभ्यां पृथग्ग्रहणमिति तत्राह शीतं च कदाचित्सुखं कदाचिद्दुःखं तथोष्णमप्यनियतरूप
त्वेन सुखदुःखे हेतुनेति पृथक् तयोर्ग्रहणं सुखदुःखे तु न तथेति पृथक्कथनं विषयस्पर्शास्तु पृथक्कथनं तत
एव सुखदुःखहेतवः ते हि आगमापायिनः तत्सुखदुःखयोः पृथक्कथनं सुखदुःखयोर्हेतोरेव स्मरणं दुःखस्य कं
हेतुं तत्र संयोगजानां सुखदुःखादीनां विषयाणां च दर्शयति न तु विषयेंद्रियसंयोगस्यानित्यत्वात् ते सहस्व तानि तथापि
त्यागानामनित्यत्वाद्धर्षविषादौ न युक्तौ तितिक्षस्वेत्याह यस्मात्ते मात्रास्पर्शास्त्वनित्या आगमाप
मापायिनः आगमापायित्वादनित्यास्तस्मात्तान्नित्यान्विलयरूपानात्यंतस्मान्तीन्सादीन् तितिक्षस्व सहस्व
तेषु हर्षविषादौ मा कार्षीरित्यर्थः अत्र केचिदेवमाहुः तितिक्षासाधनाभ्यासमपेक्ष्य सुखदुःखे विविदिषाधिका
रिविशेषणं तत्र कार्या श्रुतिका हि विशेषणमिति तेनापवृक्तं केवलसहनमनर्थहेतुरिति केचित्ते तथा
तितिक्षास्तीन्सहते किमर्थमिति विवेकवैराग्यादिसहितेन तत्साधनहेतुज्ञानद्वारा तदर्थमिति परिहरंति श्रुत्या ति
तितिक्षमाणस्य विवादिनो लाभमुपलभयति यं हि न व्यथयंत्येते पुरुषं पुरुषर्षभ समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय क
ल्पते १५ पुरुषर्षभ समदुःखसुखं समदुःखे सुखे यस्य तं समदुःखसुखं सुखदुःखे हर्षविषादरहितं धीरं धीमंतं न व्यथयं
ति न चालयंति नित्यात्मदर्शनादेते यथोक्ताः शीतोष्णादयः विवेकाद्धर्षविषादरहितमित्यनेन साधनसंप
न्नत्वमुच्यते धीमंतमिति नित्यानित्यविवेकमाश्रित्य समेतं शमदमादिवैराग्यादिरूपं नित्यात्मदर्शनेन सम
ग्रज्ञानसाधनचतुष्टयवंतं समीपकारिणं सन्न्यासिनं पदार्थज्ञानवतः समाधानादिवाक्यार्थज्ञाने यो १८
ग्यतामाह स नित्यात्मदर्शननिष्ठो द्वंद्वसहिष्णुरमृतत्वाय मोक्षभावाय कल्पते समर्थो भवतीत्यर्थः कस्मात्ते समर्थाभ

नाविनाशनवेष्टव्याक्षित्याणंकृतात्मानः नेतिति न्यायेन परिहरति त्रिष्वपि कालेषु नित्या आत्मस्वरूपेणेत्यर्थः । याव
द्विकारं तु विभागो लोकवदिति न्यायेन भिन्नत्वाद्विकारित्वमात्मनोऽनुमीयते भिन्नत्वं च बहुवचनप्रयोगभ्रमितमित्या
शंक्याह देहभेदानुवृत्त्या बहुवचनं नात्मभेदाभिप्रायेण नत्वेवं देहविहायैवं देहमुपाददानस्य विक्रियाव
तो नोत्पत्तिविनाशवत्तो भ्रमः । समुद्रवोदिति शंकने नत्वकस्यापि वनित्यत्वात्मोति अशोच्यान प्रतिज्ञायां नित्य
त्वे हेतवः तेषामनित्यावस्था एवमस्याभेदे सत्यविदस्ततो विक्रियाभावादात्मनो नित्यत्वमुपपन्नमित्युक्तं रश्लोकेन
दृष्टान्तावष्टम्भेन प्रतिपादयन्नाह दृष्टान्तमाह न केवलमागमादेवात्मनो नित्यत्वं किं तु वस्यान्तरवज्जन्मा
न एवं संस्कारानुवृत्तेरपि । देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा । तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति १३
देहिनो देहाभिमानिनो जीवस्य देहिनो देहवतस्तस्यास्मिन्वर्तमाने देहे यथा येन प्रकारेण कौमारं कुमार
भावो बाल्यावस्था यौवनं तारुण्यावस्था जरा वयोहानिर्जीर्णत्वावस्थेत्येतास्तिस्रोऽवस्थाः परस्परविल
क्षणास्तासां प्रथमावस्थानाशेन नाशो द्वितीयावस्थोत्पत्त्या नोत्पत्तिरात्मनः किं तर्हि विक्रियामेव द्वितीयतृ
तीयावस्थाप्राप्तिरात्मनो दृष्टा यथा तथैव देहान्तरप्राप्तिर्देहान्तरस्य प्राप्तिर्देहान्तरप्राप्तिरविक्रियस्यैवा
त्मन इत्यर्थः । धीरो धीमांस्तत्रैवं सति न मुह्यति न मोहमापद्यते देहवत्तेनास्मिन्नहं ममाभिमानमाह नाशमिति
विहाय [illegible] आत्मनः स्वस्त्वनुपपन्नाभिनित्यत्वज्ञानधीमान्नित्यत्वधीविवृत्तेः नत्वतो विक्रियाभावादि
त्येवमस्मिन्नुक्ते तत्त्वतोऽयमर्थः । आत्मनः अस्यादेशमते नित्यत्वे तदुत्पत्तिविनाशप्रयुक्तशोकमोहाभावेऽपि प्रकारा
न्तरेण शोकमोहौ स्यातामिति शंकामनूद्याव्रत्यते न शोकमवतारयति यद्यप्यात्मनाशनिमित्तो मोहो न संभव
ति नित्यत्वमात्मनो विजानतस्तथापि शीतोष्णसुखदुःखप्राप्तिनिमित्तो मोहो लौकिको दृश्यते सुखवियोगनिमि
त्तो दुःखसंयोगनिमित्तश्च शोकः इत्येतदर्जुनस्य वचनमाशंक्याह यदि नाशयोन्नाभ्यां हृद्वङ्ः त्वयाऽप्राप्तौ नि
मित्तौ कृत्यपो मोहादि दृश्यते तस्यान्यथा एकाद्याह एवमात्मनः तमाश्रित्य लौकिक विषयाणां प्रमाणचाने
त्यत्वो विद्याधिकारी स्यान्न तु तितिक्षुः सम्माहितात्मस्वेतितु नित्यत्वं विशेषणमिहोपदिश्यते मात्रास्
पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः । आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत १४ व्याख्येयं पदद्वयमुपादाय

गी॰ भा॰ टी॰ १७

व्यभिचरति तस्मात् यद्ग्राह्ये स्त्रेष्वनुवृत्तं तत्परमार्थसद्घटपटादिष्वनुगतो रज्जादेरिदमंशः विमतं सत्वं व्यभिचा
रित्वात्सप्रतिपन्नवदित्यर्थः आवृत्तस्य कल्पितत्वे प्रमाणमाह यद्विषया बुद्धिर्व्यभिचरति तदसदिति यद्युक्तं नन्विथ्या
यथा सर्पधारादिविमतं मिथ्या व्यभिचारित्वात्सप्रतिपन्नवदित्यर्थः इत्यनुमानद्वयमुक्त्वा रज्जवादेः कल्पितत्वमसत
श्च कल्पितत्वे सिद्धं तत्सिद्धमिति भावः ननु नेदमनुमानद्वयमुपपद्यते सन्मात्रस्य नेत्रेण सद्घटादितो विभागाभावादनुमाना
दिकार्यं व्यवहाराणामुपपत्तेरित्याह सत्यमेवं भागानुद्धितं तेन युक्ते उक्ते विभागे बुद्धिद्वयाधीनेष्वपि तेषु सत्यमनुमानादिव्यव
हारो निर्वहति प्रातिभासिक विभागेन तत्रप्रयोगात् परमार्थसम्बन्धेन तेन केवलव्यतिरेकाभावादित्यर्थः उक्तं स
न्मात्रभागस्य बुद्धिद्वयाधीनत्वं बुद्धिविभागस्याप्यतत्त्वाभावान्नेत्याह सर्वत्रैव बुद्धीनां नैकरूप्यमेनेव्यवहारमप्रत्यक्षमि
त्यर्थः बुद्धिविभागस्यापि कल्पितत्वेऽपि बाध्यविभाग इति भावः तेन तेन भावबुद्धिद्वयमनुरूपयस्तदसद्विभागेन
न: सामान्यरूपतया विशेषाकारतया सामान्यविशेषोभयवस्तुनोऽवस्थानं तस्याः नानामेतिचेत्तत्राह सामानाधिकरण्ये
न द्वयोः सामानाधिकरण्यं बुद्ध्योरुपचर्यते इति सामानाधिकरण्यं बुद्ध्योः सद्रूपादिसामानाधिकरण्य
मेकवस्तुनिष्ठत्वं वस्तुभेदेन घटपटयोरिव तद्योगादित्यर्थः नीलमुत्पलमिति नैकधर्मिविषयतया सामानाधि
करण्यस्य तुच्छतात्र वस्त्वेकविषयत्वमिति चेत्तत्राह नीलोत्पलवदित्यादि स्वरूपेण नेति नहि सामान्य
विशेषयोर्भेदाभेदौ भेदवन्नत्वावाभेदाभेदावविकल्प्यौ सामानाधिकरण्यं नीलोत्पलयोरिव न गो
लोकेन व्याहतमनुभूतं कल्पितमित्येकं निश्चितमित्यर्थः सामान्यविशेषयोः उक्तन्यायमनुगुणत्वाद् द्रवतीति तत्र
ति एवं सर्वत्र तुल्यो हि तत्रापि विकल्पदोषादिति भावः सामानाधिकरण्यानुपपत्त्या हि वस्तुनोः सामान्यविशेषा
वितिपक्षे श्रीतत्वं विशेषावेव वस्त्विति पक्षे शीतादिपतनं घटादिबुद्धिर्व्यभिचरति बुद्धिव्यभिचाराद्वैय
व्यभिचारोऽपि कथं व्याहन्नानाविशेषाणामसत्त्वमित्याशङ्क्याह तथावदर्शने विकारो हि सत्यादावितिषे
धः नैवैकं वस्तु सामान्यविशेषात्मकं एकस्मिन्नुभयविरोधादित्यभिप्रेत्य सामान्यमेकमेव वस्तु तद्वयोर्व्यभिचारा ११
द्रौपस्यापि ममत्वं या तावदित्याह तत्र सद्बुद्धिः व्यभिचरतीति पूर्वेण संबंधः विशेषाणां व्यभिचारेण तत्स्याव्यभि
चारे सति तस्य व्यभिचारफलितं सत्यमुपसंहरति तस्माद्घटादिबुद्धिविषया सत्सु असत्कल्पितत्वेऽप्याद्यः पारमार्थमेवम्यक्तो

वति अधिकारिविशेषणेन तितिक्षुत्वे हेतुं नरपरत्वेनोक्तं श्लोकमवतारयति इतश्च शोकमोहावकृत्वा शीतोष्णादि
सहनं युक्तं यतः शास्त्रार्थमेवं सूचयति यस्मात् यतः शीतादेः शोकादिहेतोरनात्मनो नास्ति वस्तुत्वं वस्तुनश्चा
त्मनो नास्ति विकारत्वेनैकरूपत्वमेतावता निपुणतो विशेषणं तितिक्षुत्वं युक्तमित्याह नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्य
ते सतः उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः १६ नासतोऽविद्यमानस्य शीतोष्णादेः कार्यस्य सत्त्वेऽपि
कारणसत्त्वेनाऽसत्तासत्त्वासिद्धिरित्याशंक्य विशिनष्टि सकारणस्य न विद्यते नास्ति भावो भवनमस्तिता ना
सतः स्वरूपादप्यनेकाकारानुकल्पितमन्यथा सतः शून्यस्याप्यस्तित्वप्रसंगाभावादसतः प्रतिबन्धमसक्ति
रित्याशंक्याह नहि शीतोष्णादि सकारणं प्रमाणैर्निरूप्यमाणं वस्तु संभवति विमतमसत्तात्विकं प्रमाणागम्य
कत्वाद्रज्जुसर्पवत् नहि प्रमेयग्राहकस्य सत्यत्वादेतस्तावेदनप्रामाण्यं प्रकल्प्यते विषयस्य दुर्निरूपत्वाद्
निर्वाच्यत्वमित्यर्थः कथं पुनर्घटादिविषयस्य शीतोष्णादेरुक्तं निरूपत्वेनानिर्वाच्यत्वं तत्राह विका
रो हि सः तत्र श्रुतिमतं मिथ्यात्वमागमापायित्वात्स्वप्रतिपन्नं वाचारम्भणमाह विकारस्य व्यभिचरति वाचा
रम्भणश्रुतेर्द्वैतमिथ्यात्वग्राहकत्वेऽप्यंशप्रतिचकारः किंच कार्यं कारणाद्भिन्नमभिन्नं वेति विकल्पाद्यदु
पपत्ति यथा घटादिः स्वानेकधा निरूप्यमाणं मृद्व्यतिरेकेणानुपलब्धेरसत्तथा सर्वो विकारः कारणव्य
तिरेकेणानुपलब्धेरसन् निरूप्यमाणमसत्त्वं हि द्वैतनिषेधः विमतं कारणान्न तत्त्वतो भिन्नं कार्यत्वाद् घटवदि
त्यर्थः इतोऽपि कारणाद्भेदेन नास्ति कार्यमाद्यावेतत्प्रमाणं विद्यमाने पितृत्वे इति व्याप्यादित्याह जन्मप्रध्वंसा
भ्यां प्रागूर्ध्वं चानुपलब्धेः यदि कार्यं कारणाद्भिन्नं तदा तस्याभेदेनासत्त्वे सत्त्वादिविरोधः नाद्यस्तेनावस्थान
नपुरः नतस्यापि कारणव्यतिरेकेणाभावात्कार्यकारणविभागविधुरं वस्तु निकार्यकारणपरम्परायावि
श्रमात् नभिप्रत्याह स्वादिकारणस्यापि तत्कारणव्यतिरेकेणानुपलब्धेरसत्त्वे कार्यकारणविभागविहि
नेवस्त्ववेनास्तीतिमन्वानेष्वाह यदि तदसत्त्वे सर्वाभावप्रसंग इति चेत् अत्र प्रत्याह न बुद्धिद्वयदर्शनात् द्वे हि
बुद्धी सन्तानोक्लिप्तत्वात् कल्पिते सर्वभेदविकल्पनाधिष्ठानमकार्यकारणं वस्त्वित्युपसंहरति न
सर्वत्र बुद्धिद्वयोपलब्धेः सद्बुद्धिरसद्बुद्धिरिति सद्बुद्धिरमतो वस्तुतो प्रमाणमनुमानं प्रत्यक्षस्याति यद्विषया बुद्धि

गी॰ भा॰ टी॰ १८ द्वैविध्ये न सममनीषिकयोर्भेदाभिन्नमिति चेन्मैवं किं सिद्धमद्वैतं प्रपञ्चस्य सम्यन्यते किं नश्यते किं वा सह द्वितत्वतो नाद्यः
अनभ्युपगमात् द्वितीयानभ्युपगमेऽपि न चैवं तस्य विरोधो भाष्यविरोधश्च सर्वं हि प्राग्वृत्तं तत्राप्यवहैतस्य सत्यत्वानधि
करणत्वसाधनेनाद्वैतसत्यत्वे पर्यवसितमिति मितिश्चेद्विरुद्धद्वैतत्त्वग्रन्निष्ठापितन्तयावधेनैपाशंकाः संग्रहात् परिव्या
भावादिति दूषणं अनात्मजातस्य कल्पितत्वेनावस्तुत्वप्रतिपादनपरतया प्रथमपादं व्याख्याय द्वितीयपादमात्म
नः सर्वकल्पनाधिष्ठानस्याकल्पितत्वेन वस्तुत्वप्रसाधनपरतया व्याकरोति तथा सत आत्मनो भावो विद्यमानता नावि
द्यते तस्यात्मनः सदात्मनो विशेषेषु विनाशित्वमुपपत्त्यास्य विनाशः स्यादित्याशंक्य विशिष्टनाशेऽपि स्वरूपनाशस्याप्र
18 सक्तेर्मैवमित्याह सर्वत्राव्यभिचारादिति बाधाभावः ननु कदाचित् सदेव पुनः सत्त्वमापद्यते प्रागसतोऽसत्स्य जन्मनासदा
भ्युपगमात् सदेव कदाचित् सत्त्वं प्रतिपद्यते स्थितिकाले सतोऽसत्त्वमुत्पत्तेर्नाशेनासत्त्वांगीकारादेव सदसतोरव्यवस्थितत्वावि
शेषादुभयोरपि हि पदमात्रेयच्चान्तत्वस्याविदित्याह एवमात्मानात्मनोः सदसतोरुभयोरपि दृष्टमुपलब्धोऽन्तो नि
र्णयः सत्सदेवासदसदेवेतित्यन्तु सुनेयायंथोक्तयो रुपारुह्य सहेनसंबध्यमानोऽहृशिमवधारयति नहि प्रागसतो
ऽसत्त्वं सत्त्वमसत्त्वे स्थितेन सत्त्वप्रागविरोधादसत्त्वनिवृत्तिश्च सत्त्वप्रागभावे प्रागभावमितरेतराश्रयपत्तमनतरेणैव सत्त्वापत्ते
ससत्वानिवृत्तावसत्त्वमनवकाशं भवेदेतेन सत्त्वासत्त्वापत्तिरपि प्रतिनीतेति भावः कथं तर्हि सतोऽसत्त्वमसतश्च सत्त्वं
प्रतिभातीत्याशंक्य तत्त्वदर्शिनामभावादित्याह तत्त्वदर्शिभिः तत्स्वभावतत्त्वेन तत्त्वदृष्टेन परामर्शयोग्यं किंचिद
लिंगकं तेप्रतिनियतमित्याशंक्य व्याचष्टे तदितिसर्वनामसर्वं च ब्रह्म तस्य नाम तदिति तद्भावस्तत्त्वं ब्रह्मणो यथा
त्म्य तद्दृष्टुं शीलं येषां तेन तत्त्वदर्शिनस्तैस्तत्त्वदर्शिभिः ननु सदसतोरन्यथात्वे कथं विप्रतिपद्यते केचित् तत्राह तेनि
यमतत्त्वे त्वनधात्वमेवाधिगच्छन्तीत्यत्र केषांमतमेषितव्यमितित्याह त्वमपीत्यत्र दर्शिनां दृष्टिमाश्रित्य शोकं मोह
चहित्वा शीतोष्णादीनि नियतानित्यभिप्रायः ननु सदिति सामान्यस्वरूपं वाग्व्यमेतस्य विशेषसापेक्षत्वं प्रातिल्यपदर्श
यन् सदेवाविशेषविनाशेऽपि नाशः स्यात्तत्राह नमिवाविशेषस्यास्तत्वादिपसतीतिवाच्यमात्मातिरिक्तानां विशेषाणां १८
कार्याणां कारणस्यरूपाणां व्यापावनवस्थानादात्मनस्तस्यसामान्यात्मनोऽप्रमितत्वाद्वक्ते दोषात् द्वितीयेतस्वरूपस
त्वाद्गताव कल्पितत्वाद्विनाशित्वमसत्त्वं तत्रैव सामान्यतया प्राग्युक्तदोषानुषक्तिरिति मत्वा तत्त्वादृष्टपति किं पुन

रयति व्यभिचाराज्ञानसद्बुद्धिविषयः सद्बुद्धिविषयस्य सतो कल्पितत्वे तत्कार्योपातमेव हेतुमाह व्यभिचारात्
सद्बुद्धिव्यभिचारात् ननु व्यभिचारित्वे हेतोरसिद्धिरिति शंकते घटे विनष्टेऽपि घटबुद्धेर्व्यभिचरत्याः सद्बुद्धिरपि व्यभिच
रतीति चेत् सद्बुद्धेर्घटबुद्धिवत् घटविषयत्वाभावान्न घटनाशे व्यभिचारोऽस्तीति परिहरति न पटादावपि सद्बुद्धि
दर्शनात् सद्बुद्धेः घटविषयत्वे निरालम्बनत्वापत्तेर्घटबुद्धिष्वपि तस्याश्च व्यभिचारित्वमाशंक्याह विशेषणविशेष्ये च सा सद्बुद्धिः
सतो कल्पितत्वहेतोरव्यभिचारित्वस्यासिद्धिं कथं त्यविशेषणकल्पितत्वहेतोर्व्यभिचारित्वस्यासिद्धिं कथं त्यविशे
षणकल्पितत्वहेतोर्व्यभिचारित्वस्यासिद्धिमाशंकते सद्बुद्धिवत् घटबुद्धिरपि घटान्तरे दृश्यत इति चेत् यथा सद्बुद्धि
र्घटे नष्टे पटादौ दृष्टत्वाद्व्यभिचारित्वेन व्यभिचारः सतो दर्शितः तथा घटबुद्धिरपि घटे नष्टे घटान्तरे दृष्टत्वाद्व्यभि
चाराद् घटे व्यभिचारासिद्धेर्विशेषणत्वेऽपि कल्पितत्वहेतोर्व्यभिचारो न सिध्यतीत्यर्थः घटबुद्धेर्घटान्तरे दृष्टत्वेऽपि प
टादावदृष्टत्वेन व्यभिचाराद् घटादिविशेषस्यापि व्यभिचारित्वसिद्धिरित्युत्तरमाह न पटादावदर्शनात् विशेषणस्या
व्यभिचारित्वे सत्यपि तदुपपत्तेरव्यभिचारित्वहेतोः सिद्धिनादवस्यमिति शंकते सद्बुद्धिरपि नष्टे घटे न दृश्यत इति चेत्
घटादिनाशदेशे न दृश्यत इत्याक्षेपेण सत्ताभानेऽपि नाशे तद्घटाद्यभावाधिष्ठानत्वेनाभानादित्याह न विशेष्याभावा
त् यथा सर्वगतजातेर्विषयत्वे सत्यपि तद्व्यञ्जकाभावाद्गोत्वाभावान्न यथा तत्रापि
घटादिनाशे व्यञ्जकाभावान्न भानं न स्वरूपाभावाद्दृष्टान्तमेव प्रपंचयति सद्बुद्धिविशेषणविषया सत्ता विशेष्या
भावे विशेषणानुपपत्तेः किं विषयाभावान्न तु अन्यः सद्बुद्धिविषयाभावात् इति योगिक विशेषणव्यभिचारादभे
सद्रूपाव्यभिचारादुक्तं सतः सत्यत्वमिति भावः इदं पाक्षिकेऽरेव विशेषणविशेष्यत्वदर्शनाद् घटेऽपि सतोऽपि विशेषण
विशेष्यत्वे तु यः सद्बुद्धेर्व्याकृताद्यकल्पितत्वानुमाने सामानाधिकरण्यबुद्धिबाधितमिति चोद्यमिति एकाधिक प
रणत्वे घटादेर्विशेष्यभावे न युक्तमिति चेत् अनुभवमनुसन्ध बाधितविषयत्वमनुमानस्येति न स
दितमरुस्थलमिति मरीचिकादावन्यतराभावेऽपि सामानाधिकरण्यदर्शनात् घटादेः कल्पितत्वानुमानस्य दोष
राहित्ये फलितमुपसंहरति तस्मादिति देहादेर्द्वयस्य कारणस्याकल्पितत्वे भवतीति अथ सपात्रव्याख्याने पौरस
माण्याविति शङ्कः नन्वनेन व्याख्याने भाष्यकारणाभिप्रेतं सर्वं हि तन्मूलत्वविवक्षायां भाष्यविरोधात् नापि युन

हिंसादिदोषसंभवेनेत्याह नासत इत्यर्धमारन्न १७ अंतवंतोऽनाविनाशो विद्यते येषां तेऽन्तवंतः ननु देहादिवत्सुखदुःखे
तुद्वेर्लक्ष्याः विच्छेदाभावात्कथं नित्यत्वं तेषामित्याशंक्याह यथा मृगतृष्णिकादौ सद्बुद्धिरनुवृत्ताप्रमाणनिरूपणे
नैविच्छिद्यते सत्यस्यानन्तरत्वमदेहाः नष्टे मदेहाः सद्बुद्धिमात्रोपि प्रमाणेनानिरूपणेऽप्यवसानेविच्छेदाद्यनवंतो
भवंतीतिशेषः देहत्वादिना वजात्यहेहादेरनवंतत्वे शैलप्रवदनुमानेऽनुपपाकांक्षमित्याह सत्प्रमायादेहादिवन्नानव
नः शरीरादेरनवंतत्वेपि प्रवाहरूपेणात्मनस्तत्संबंधस्यानंतत्वमाशंक्याह नित्यस्य शरीरिणः शरीरवतो नाशि
नाप्रमेयस्यात्मनोऽनवंतस्त्वमुक्ता विवेकिभिरित्यर्थः प्रवाहस्य प्रवाहिव्यतिरेकेणानिरूपणान्न तदात्मना देहाद्यभा
वे संबंधसिद्धिरित्यभिसंधायोक्तं विवेकिभिरिति पदद्वयस्यैकार्थत्वमाशंक्यानित्यस्येति नित्यस्यानाशिन इति न पुन
रुक्तिर्नित्यत्वस्य हि विधत्वाल्लोके नाशस्य च नित्यस्य हि विध्यासिध्यर्थं नाशद्वैविध्यं प्रतिज्ञानिप्रकटयति यथा देहो
भस्मीभूतोऽदर्शनं गतो नष्ट उच्यते विद्यमानोप्यन्यथापरिणतो व्याध्यादिप्राप्तो जातो नष्ट उच्यते नाशस्यानिर
वशेषत्वेन सावशेषत्वेन च सिद्धद्वैविध्ये फलितमाह नत्रनाशिनो नित्यस्येति द्विविधेनापि नाशेनासंबद्धस्येत्य
र्थः विशेषणद्वयं दृष्ट्वा नित्यस्यात्मनो विवक्षितमित्यर्थः अन्यतरविशेषणमात्रोपादाने परिणामिनित्य
त्वमात्मनः शंक्येतेत्यभिप्रायवानिमाह अन्यथाह्यप्रियत्वादिवन्नित्यत्वे स्यादात्मनस्त्वन्याम्रदीनोनित्यस्यानाशि
न इत्याह अप्रमेयस्य न प्रमेयस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणैरपरिच्छेद्यस्येत्यनन्तरं शेषपदेन षट्विशेषणमाख्यायप्रमेय
त्वमाविपति नन्वागमेनात्मा परिच्छिद्यते इतस्त्वात्मनो नाप्रमेयत्वमित्याह अन्यत्वादिना च प्रवेतेन चागमप्रवृ
त्यपेक्षया पूर्वेव प्रत्यक्षादिनात्मैव परिच्छिद्यते तस्मिन्नेवाज्ञातत्वे संभवादज्ञातज्ञापकं प्रमाणमिति च प्रमाणलक्षण
दित्यर्थः एतदप्रमेयमित्यादिश्रुतिमनुसृत्य परिहरति नह्यात्मनः स्वतः सिद्धत्वात्कथमाननमनपेक्षात्मनः
सिद्धत्वमित्याशंक्योक्तं विशुद्धेनेति सिद्धेस्यात्मनि प्रमाणापरिप्रमितः प्रमाणान्वेषणं भवति प्रमितः प्रमेयमि
तिशेषः तदेव व्यतिरेकमुखेन विपादयति नहि एवमित्यसमहमित्यात्मानमप्रमाय पश्चात्प्रमेयपरिच्छेदाय प्र २५
वर्तते आत्मनः सर्वलोकप्रसिद्धत्वात्तस्मिन्प्रमाणमन्वेषणीयमित्याह नह्यात्मानामकस्यचिदप्रसिद्धो भ
वति अप्यहादेरनात्मविषयत्वान्न प्रज्ञाता ज्ञातज्ञानप्रमाणव्यवहारसंभवात्प्रमाणस्य व्यवहारिकत्वाद्विशेष

तन्नाशदेव सर्वदेति सामान्यदेवविशेषभावशून्यमविद्वैकरसंसदेवेत्यादिश्रुतिश्रमितेसर्वविक्रियारहितेवस्तुन्यक्रमतेस
द्भुवतितमित्युत्तरमाह उच्यते अविनाशितन्नीतिहि आत्मनः सदात्मनोविनाशराहित्यविज्ञानेसर्वजगद्व्यापकत्वं
हेतुमाह येनसर्वमिदंततं आत्मनोविनाशाभावेयुक्तिमाह विनाशमव्ययस्यास्यनकश्चित्कर्तुमर्हति १७ आत्मनोवि
नाशमिच्छताखेनावापरेणवाविनाशितव्यः आत्मनेनाशइत्याह अविनाशिनविनष्टुंशीलमस्येति देहादिद्वैतमसद्
श व्यतिरेकतः सतोविशेषणस्वनाशराहित्यतस्यप्रधानकोनिपातइत्याह नश्वाश्रीसतोविशेषणार्थस्तुहिशब्दोज्ञानो
हि आकाशवदेकविशेषादर्शयति किं येनसर्वमिदंजगत्ततंव्याप्तंसद्वात्वेनदेशस्यसाकाशमाकाशेनेव घटा
द्यः विमतमविनाशिव्यापकत्वादाकाशवदृष्टिश्रमितमेवादाहरणंकिंतत्प्रसिद्धमपीतिभावः नहितं यदित्याह
विनाशो नावतस्यविनाशंकर्तुंकश्चिदर्हतीतिसंबंधः विनाशस्यसर्वविधितनिर्विशेषत्वात्मापेहेत्वपमाध्रित
व्याकरोति अदर्शनमभावं नकश्चिदस्याभावंकर्तुंशक्नोतीत्यत्रहेतुमाह अव्ययस्यहिब्रह्महिस्वरूपेणव्येतिस्वसं
बंधिनावेतिविकल्पाद्यदूषयति नेतस्यावयवापहारेणनस्वरूपेणव्येतिव्यभिचरतीतिनिरवयवत्वात् नहिनिरवयवस्य
स्वावयवापचयरूपः स्वरूपव्ययः संभवतीत्यत्रवैधर्म्यदृष्टांतमाह देहादिवत् द्वितीयंनिरस्यति नाप्यात्मीयेना
त्मीयाभावात् नदेवदत्तरिकेदृष्टांतेनस्पष्टयति यथादेवदत्तोधनहान्याव्येतिनत्वेवंब्रह्मव्येति हितीयनिषेधेयो
गफलितमाह अतोव्ययस्याप्यस्यब्रह्मणोविनाशंनकश्चित्कर्तुमर्हतिकिंचब्रह्मपरतोनव्ययतिआत्मवाह्ययत्वदत्वा
ह नकश्चिदात्मानंविनाशयितुंशक्नोतीश्वरोपि आत्मवैहितस्येश्वरस्येतिश्रुतेः आत्माहिब्रह्मतादात्म्यश्रुतेरत्रहो
तिहेतुकियते अत्रनहिस्वयमेवब्रह्मस्वात्मनोनाशकःस्वदेहनादिदृष्टांतादित्याह स्वात्मनिचक्रियाविरोधात् सद
सतोरन्तरश्रुतयोः स्वरूपाव्यभिचारित्वेनपरमार्थतयासंदिग्धमिदानीमसंदिग्धार्थयितुमाह किंच
नन्वदसन् असदसद्वेतिनिर्धारितत्वान्मृगस्यनिरवकाशत्वमाशाकाशून्यव्याक्षेपं विवर्तितमसंदिग्धंदर्शयितुंतस्य
सावकाशत्वमाह यस्मात्सन्नाव्यभिचरतीतिदेहादेरनात्मवर्गस्यश्रुक्तिरजतकल्पविषयतेत्याह उच्यते अंतवंतइ
मेदेहाइत्येतत्प्रयुक्तस्यति नित्यस्योक्ताः आकाशवद्विद्यायातिशयार्थेविशेषणंहि शरीरिणः पवित्रमनित्यत्वमवादि
नेति अनाशिनोऽप्रमेयस्यतावदिविशेषणमाह अमेयस्यदेहादेरवस्तुत्वात्मनश्चैकत्वप्रयुक्तेस्यमेयस्थानस्यापित्ववेन

20

त्वामात्रस्थलत्वेनिराकर्तुमेवऋचौभगवानानीतवानितिशोकदुःखस्यसंसारगतिर्दर्शयति शोकमोहादिसं
सारकारणनिवृत्त्यर्थंगीताशास्त्रंनप्रवर्तकमित्येतस्यार्थस्यसाक्षिभूतेद्वेऋचावानिनायभगवान् तत्रप्र
थममन्त्रस्यसंगतिमाह यत्त्वमन्यसेयुद्धेभीष्मादयोमयाहन्यन्तेअहमेतेषांहन्तेत्येषाबुद्धिर्मृषैवतेअस्यते
निवृत्तनाटमृषात्वंबुद्धेर्दर्शयन्नप्रश्नमित्याशङ्क्याह कथमत्यन्तस्याज्ञानप्रसूतत्वेनत्रासमसत्वान्नकर्ता
बुद्धिनैषमतिपरिहरति यएनंवेत्तिहन्तारंयश्चैनंमन्यतेहतम् उभौतौनविजानीतोनायंहन्तिनहन्यते १९ ह
न्तारंचेन्मन्यतेहन्तुमित्याद्यामन्त्रमर्थतोदर्शयित्वाव्याचष्टे यएनंदेहिनंप्रकृतंवेत्तिविजानातिहन्तारंहनन
क्रियायाःकर्तारंयश्चैनमन्योमन्यतेहतंदेहहननेनहतोहमितिहननक्रियायाःकर्मभूतंतावुभौनवि
जानीतोनज्ञानवन्तौविवेकेनात्मानंहन्तारंहतंवात्मानंमन्यमानस्यकथमज्ञानमित्याशङ्क्याह ह
न्ताहंहतोहमितिदेहहननेनात्मानमहंप्रत्ययविषयंयौजानीतस्तावात्मस्वरूपानभिज्ञावित्यर्थः हन्त
त्वादिज्ञानमज्ञानमित्युक्तंहेतुमाह यस्मान्नायमात्माहन्तिनहननक्रियायाःकर्ताभवतिनचहन्यतेन
चकर्मभवतीत्यर्थः आत्मनोहननप्रतिकर्तृत्वकर्मत्वयोरभावेहेतुंदर्शयति अविक्रियत्वात् नत्वेवमा
द्यपितन्नजायतेम्रियतेवाविपश्चिदित्यादिमन्त्रान्तरमवतारयति कथमविक्रियआत्मेतिद्वितीयोमन्त्रः
सर्वविक्रियाराहित्यप्रदर्शनेनहन्तृविषयत्वमत्रमेवपठति नजायतेम्रियतेवाकदाचिन्जन्ममर
णविक्रियाद्वयप्रतिषेधस्साधयति नायंभूत्वाभविताबानभूयः अयमात्माभूत्वाभवनाभवितान
चाभूत्वाभूयोभवितेतियोजनाद्वयेकेवलक्रियाद्वयमेवात्रनिषिध्यतेकिन्तुसर्वमेवविक्रियाजातमित्या
ह अजोनित्यःशाश्वतोयंपुराणोनहन्यतेहन्यमानेशरीरे २० नजायतेनोत्पद्यतेवाच्यमर्थमुक्त्वा
विवक्षितमर्थमाह जनिलक्षणावस्तुविक्रियानात्मनोविद्यतइत्यर्थः नम्रियतेवाविकल्पार्थ 20
नवारयति वाशब्दश्चार्थेनिच्छन्नमर्थमितिदर्शयति नम्रियतेचेत्यन्त्याविनाशलक्षणाविक्रियाप्रतिषि
ध्यतेकदाचिच्छब्दः सर्वविक्रियाप्रतिषेधैःसम्बध्यतेसर्वदैवमाभिनयतिनकदाचिज्जायतेनकदा
चिन्म्रियतइत्येवं उत्तरविक्रियाभावेहेतुत्वेनतावन्मात्रप्रदर्शनाव्याचष्टे यस्मादयमात्माभूत्वाभवनोक्त

तत्स्वतस्त्वापि केवलेन दृष्टस्नेहेनैव घटयितुमात्मनि तत्प्रामाण्यं तथापि तद्धितं शङ्क्य न्या प्रामाण्यस्य तत्र प्रश्नस्मिन्स्वप्रत्ययभावनीया
शङ्कामाह प्रामाण्यमित्यप्रमाणं यस्तेषु णत्रस्यामसे तत्र ह्युक्तप्रतिपादिते प्रमाणादिविभागस्य व्याहतत्वात्पुरुषस्या
त्मनस्मृष्टिप्रत्ययेन मानितो धृत्वाच्छास्त्रागमस्य प्रामाण्यमित्यर्थः, तथापि कथमस्य प्रत्यगात्मनि प्रामाण्यं तस्य
तः सिद्धत्वेनाविषयत्वाद्ज्ञानस्यापत्त्वायोगादित्याशङ्क्य स्वतोभासमानस्याप्यशनीचोमनुष्याहं कर्ताहमित्या
दिनामतव्यत्वकर्तृत्वादीनामनर्थमागमध्यासेनात्मनि प्रतीयमानत्वात्तस्यात्रनिवर्तकत्वेनात्मनो
विषयत्वमनापाद्यैव शास्त्रस्य प्रामाण्यमुपपद्यते सिद्धे ननिवर्तकत्वादित्यभिप्रायेणाह अनर्थोऽध्यारोप
णमात्रनिवर्तकत्वेन प्रमाणमात्मनि प्रतिपद्यते. वेदान्तवाक्यानां दत्त्वेन ज्ञापकत्वेन किं मित्यात्मनि
पत्तस्य प्रामाण्यं नश्रमित्याशङ्कासुजेऽनाज्ञातार्थविशेषादिनेमताह नतत्तानार्थज्ञापकत्वेन प्रमा
त्मनो मानापेक्षामतरेण स्वतः सिद्धत्वेन प्रमाणमाह तथा च श्रुतिः - यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा
सान्तरः सर्वापेक्षामनेरेणापरोक्षादपरोक्षस्वरूपात्मक एव ब्रह्म न च नस्यात्मनो नार्थान्तरत्वे सर्वाभ्यन्तर
त्वेन सर्ववस्तुसारत्वान्नमात्मानं व्याचष्टे नित्याजना प्रथमपृष्ठे नावितनाभिव्यतिपाद्य फलितत्वेन
मयोति यस्मादेवं निस्पृहः किं पश्चात्मानस्माद्बुधः स्वस्वधर्मो निष्प्रयोजनत्वे निषेधेनात्मपदर्शयति पु
रुषार्थपरमाकांक्षीत्यर्थः - आत्मनो नित्यत्वात्स्वरूपमुपपाद्य पुरुषार्थत्वं विधानात्मानकर्मसमन्वयो
त्रभावित्याशङ्काह तत्र पुरुषार्थत्वं कर्मविधिपते पुरुषे नित्यवचनान्तकर्तव्यविधिरत्यन्ताशङ्काह
पुरुषशून्यवत्त्वाकाङ्क्षेन हि भीष्ममहमित्याद्युक्तेन स्य पुरुषापरसपरवचनमिति तत्राह यत्कमाह श्रुतिपु
रुषस्त्रीमानेन: यदि स्वतो पुरुषस्तुतिलहिं भगवद्वचनस्य का गतिरित्याशङ्काह तस्य कर्तव्यं प्रतिवेधा
यत्परमात्रं भगवतो किं यतो भगवद्वचनस्य प्रतिवधनिवर्तकत्वेनाप्यन्यत्वेन - स्वाभाविकत्वेन फलितमा
ह तस्मादिदमशेषनिष्प्रयुक्तत्वान्मात्रेणेति विधेः - अविनाशित्वनाहमित्यत्र एवाहंत्वेनात्मवत्तार्थसमर्थनश्रुत
ग्राहेऽनन्विरोधस्वरूपात्मपरिणामवादस्य वा निराकरणमात्मनि जन्मादिप्रतिभानस्यौपाधिकत्वप्रद
र्शनार्थमनन्तनत्यादि वचनमिति केचित् प्रस्तुतनामसमर्थनयोपाधि त्वोक्तस्य गीताशास्त्रार्थस्य उच्य

गी॰
भा॰
टी॰
२१

ष्यते न हन्तीत्यनुसर्गमाह न विपरिणमत इत्यर्थः । न जायत इत्यादिमंत्रार्थमुपसंहरति अस्मिन्मंत्रे षड्भावविकारा लौकिकवस्तुविक्रिया आत्मनि प्रतिषिध्यन्ते षड्भावविकाराणामात्मनि प्रतिषेधे फलितमाह सर्वप्रकारविक्रियारहित आत्मेति वाक्यार्थः । आत्मनः सर्वविक्रियारहितत्वेऽपि किमायातमित्याशंक्याह यस्मादेवमस्मादुभौ तौ न विजानीत इति पूर्वेण मंत्रेणास्य संबंधः । एवं श्लोकार्थस्यैवोत्तरश्लोकेऽपि प्रतिभानात्पौनरुक्त्यमाशंक्योक्तानुवादपूर्वकमुत्तरश्लोकमवतारयति य एनं वेत्ति हन्तारमित्यनेन मंत्रेण हननक्रियायाः कर्तृकर्मत्वं न भवतीति प्रतिज्ञाय न जायत इत्यनेनाविक्रियत्वे हेतुमुक्त्वा प्रतिज्ञातार्थमुपसंहरति केनेत्यादिभिः मानविरोधादुक्तेनेत्यर्थः । तस्मात्सर्वविक्रियासामर्थ्यान्नास्ति विदुषः कस्यापि विषयापरिच्छेद्याकार्थमप्यनुजानाति वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् । कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥ २१ ॥ वेद विजानाति य इत्युपस्थापितं पूर्वमेव योजना कार्या परिहारे विद्वत्कारात्तरेण योजनमुत्तरमाह अविनाशिनमित्यभावविकाररहितं नित्यं विपरिणामरहितं यो वेदेति संबंधः । एनं पूर्वेण मंत्रेणोक्तलक्षणमजमव्ययमपक्षयरहितं कथं केन प्रकारेण स विद्वान्पुरुषोऽधिकृतो हन्ति हननक्रियां करोति कथं वा घातयति हन्तारं प्रयोजयति न कथंचिदित्यर्थः । कथं विद्वान् पुनरात्मन्यपि समभवतीति किमिति न जहातीति नन्वाक्षेपो नेत्याह उभयत्राक्षेप एवार्थः । कथं स पुरुषः स विद्वान्प्रतिवचनाद्दर्शितानामात्मनः संभवतीत्यर्थः । विवक्षितमेकरूपार्थं निगमयति हेतर्थस्याविक्रियत्वस्य तुल्यत्वाद्विदुषः सर्वकर्मप्रतिषेध एवं प्रकरणार्थोऽभिप्रेतो भगवतः । अविक्रियत्वहेतोरर्थस्याविदुषः सर्वकर्मनिषेधे समानत्वादित्यावत् । यदि विदुषः सर्वकर्मनिषेधोऽभिमतस्तर्हि किमिति हन्त्यर्थ एवात्मन्युक्तेन ग्राह हन्तेस्त्वात्मोपदेशार्थत्वेन विदुषः उक्तो हेतुमात्रेणाप्युक्तार्थत्वात् विदुषः केषु कर्मसु संभवे हेतुविशेषमपश्यन्कर्माण्याक्षिपति भगवान्कथं स पुरुष इति अभिप्रायमभिव्यनक्ति पृच्छ्यमानो हि तत्र विदुषः सर्वकर्मसामर्थ्यवत्तं पृच्छाविरोधात्मनो विक्रियत्वेन कर्मासंभवकारणविशेषः । उक्तमेवाभिव्यनक्ति तत्राविक्रियत्वमेव कारणविशेषः विदुषोऽविक्रियात्मनोऽवस्थानं यत्र तस्य विद्वत्त्वस्य धर्मत्वेन न स्वहन्तेति हि न वाच्यं यतः विदुषः सर्वकर्मत्यागे नास्ति कारणविशेषः । ११

स्यादित्याह अ न्यतो हि विदुषो विक्रियाया अनन्वयाद्वा इति अविक्रियात्वविशेषो विदुषः । तथापि हृदये तस्मादविक्रियत्वाद

यामनुभूय पश्चाद्भविताऽभावं गन्ता न भूयः । पुनस्तस्मान्न म्रियते उक्तमेव व्यनक्ति यो हि भूत्वा न भविता स
म्रियत इत्युच्यते लोके आत्मनि तु भूत्वा पुनरभवनाभावाद्वाशब्दात्किमस्तु तिरर्थः । आत्मनो जन्माभावेऽपि हेतुरि
हैव विवक्षित इत्याह वाशब्दाद्ब्राह्मणब्राह्मणसमासात् अभूत्वा भविता देहवदभूयः । पुनस्तस्मान्न जायते अभूत्वेति
हेतुः देहवदिति व्यतिरेकोदाहरणं उक्तमेवार्थं साधयति यो ह्यभूत्वा भविता स जायत इत्युच्यते नैवमात्मा
ऽतो न जायते जन्माभावेन तस्य विकारान्तरं विक्रियापि नात्मनोऽस्तीत्याह यस्मादेवं तस्मादजो यस्मान्न म्रिय
ते प्राणवियोगरूपात्मनो मरणस्याभावे सावशेषनाशस्याभाववन्निरवशेषनाशस्याभावोऽपि सिद्ध इत्याह तस्मा
न्नित्यश्च ननु जन्मविनाशयोर्निषेधेन तदन्तर्गतानां विक्रियान्तराणामपि निषेधसिद्धेः तद्विशेषणार्थं न पृथ
क् प्रयतितव्यमिति तत्राह यद्यप्याद्यन्तयोर्विक्रिययोः प्रतिषेधे सर्वा विक्रिया प्रतिषिद्धा भवति तथा
पि मध्यभाविनीनां विक्रियाणां स्वशब्दैरेव प्रतिषेधः कर्तव्य इति स्वशब्दैर्मध्यवर्तिविक्रियानिषेध
वाचकैरिति यावत् अर्थादपि निषेधे निषेधस्य सिद्धत्वात् पृथङ्निषेधो न युक्त इत्याशङ्क्याह अनु
क्तानामपि यौवनादिसमस्तविक्रियाणां प्रतिषेधो यथा स्यादित्याह शाश्वत इत्यादि नित्यग्रहणेन शाश्वत
ग्रहणस्य पौनरुक्त्यं परिहरन्व्याकरोति शाश्वत इत्यपक्षयलक्षणां विक्रियां प्रतिषेधयति शाश्वत इव । शाश्व
तः अपक्षयो हि स्वरूपेण वा स्याद्गुणापचयेन वेति विकल्पं क्रमेण दूषयति न । यदीयते स्वरूपेण निर
वयवत्वात् निर्गुणत्वाच्च नापि गुणक्षयेणापक्षयः । पुराणपदस्यागतार्थत्वं कथयति अपक्षयविपरीता
पि वृद्धिलक्षणां विक्रियां प्रतिषिध्यते पुराण इति तदेव स्फुटयति यो ह्यवयवागमेनोपचीयते स वर्द्धते अभि
नव इति चोच्यते अयं त्वात्मा निरवयवत्वात्पूर्वमपि नव एवेति पुराणो न वर्धत इत्यर्थः । न म्रियते वेत्येतेन
चरमविकारस्य पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह तथा न हन्यते इति विपरिणामप्रतिषेधः हन्यमानेऽपि विपरिणाममानेऽपि
देहे न हन्यते हिंसार्थोऽहन्तिः । अन्यतेन कथं विपरिणामो निषिध्यते तत्राह हन्तिरत्र विपरिणामार्थो द्रष्टव्यः । हिंसा
र्थस्य भवेत्किमित्यर्थान्तरे हन्तिर्व्याख्यायते तत्राह अपुनरुक्ततायै हिंसार्थत्वे मृतिनिषेधेन पौनरुक्त्यं स्यान्नविशेष
धार्थं विपरिणामार्थता भेदबुद्धिरित्यर्थः । एवं व्याख्यानत्यागेनाव्याख्यातपरिणामेन ... इति

धीयतेनेन विदुष इति विशेषो नोपपद्यते इत्यर्थः ज्ञानानन्तरमनुष्ठेयस्याभावाद्ब्रह्मज्ञानोत्तरकाले च तदभावाद्ब्रह्मज्ञा
नहीनस्यैव कर्मविधिरिति समाधत्ते नानुष्ठेयस्याभावाभावविशेषोपपत्तेः विशेषोपपत्तिमेव प्रपञ्चयति अ
ग्निहोत्रादिविध्यर्थज्ञानोत्तरकालमग्निहोत्रादिकर्मानेकसाधनोपसंहारपूर्वमनुष्ठेयं ननु देहाद्व्यतिरिक्ता
त्मज्ञानेविना पारलौकिकेषु कर्मसु प्रवृत्तेरनुपपत्तेस्तथाविधज्ञानवता कर्मानुष्ठेयमिति चेत्तत्राह कर्ताहम
मकर्तव्यमित्येवंप्रकारविज्ञानवतो विदुषो यथानुष्ठेयं भवति आत्मनि कर्ताभोक्तेत्येवं विज्ञानवतोऽपि ब्रह्म
ज्ञानविहीनस्य नाविदुषोनुष्ठेयं कर्मेत्यर्थः देहातिरिक्तज्ञानवद्ब्रह्मज्ञानमपि ज्ञानत्वाविशेषात्कर्मप्रवृ
त्त्युपकारीष्यतामित्याशंक्याह न तु तथा न जायत इत्यात्मस्वरूपविध्यर्थज्ञानोत्तरकालभावि किंचिदनुष्ठे
यं भवति अनुष्ठेयविरोधित्वाद्विक्रियात्मज्ञानस्येति शेषः ननु ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानादूर्ध्वमुत्तरकालमपि कर्ता
हमित्यादिज्ञानोत्पत्तेः कर्मविधिसावकाशः स्यादिति नेत्याह किंतु नाहं कर्ता न भोक्तेत्यात्मैकत्वाकर्तृत्वावि
षयज्ञानादन्यत्रोत्पद्यते कारणाभावादिति शेषः कर्तृत्वादिज्ञानमन्यादृशं तत्तु ज्ञानानन्तरं ज्ञानेनापाकृ
तं विशेषाद्विदुषोनुष्ठानं विदुषो नेत्युपसंहरति इत्येष विशेष उपपद्यते नन्वात्मविदां नैवानुष्ठेयं किंचि
दस्ति कथं तर्हि विद्वान्यजेतेत्यादिशास्त्रात्तत्र तत्र कर्माणि विधीयन्ते तत्राह यः पुनः कर्ताहमिति वेत्त्यात्मान
न तस्य ममेदं कर्तव्यमित्येवंरूपा भवति बुद्धिः स्यात्तदपेक्षया सोऽधिकृतः तं प्रति कर्माणि संभवन्ति स चाविद्वा
नुभौ तौ न विजानीत इति वचनात् आत्मनि कर्तृत्वादिज्ञानापेक्षया कर्मस्वधिकृतः स ज्ञानेन तथाविधपुरुष
प्रति कर्माणि विधीयन्ते स च प्राचीनवचनादविद्वानेवेति निश्चीयते न खलु कर्तृत्वादिज्ञानवतस्तद्रूपप्रतीत
कर्तृत्वादिज्ञानद्वारा कर्मसु प्रवृत्तिरित्यर्थः कर्मासंभवे ब्रह्मविदि हेत्वन्तरमाह विशेषितस्य च विदुषः कर्मा
प्रवचनात् य एवंरूप इति वेदाविनाशिनमित्यादिनेति शेषः यद्यपि विदुषो नास्ति कर्म तथापि अविदुषः स्या २२
दित्याशंक्याह तस्माद्विदुषो मुमुक्षोश्च सर्वकर्मसंन्यास एवाधिकारः विद्याविरुद्धत्वादित्यमाणमात्रस्मृति
पत्तान्तु कर्मणामित्यर्थः यद्यपि मुमुक्षोराश्रमकर्माणि विधीयन्ते तथापि विद्यानन्तरलाभाय विरुद्धान्ये
वताभ्युपगतानि अन्यथा विविदिषासंन्यासविधिविरोधादित्यभिप्रेत्याहेत्थं भगवतानुमतमित्याह अतएव

निषध्यमानस्य कर्तुरविक्रियासंभवोऽस्त्वत्र इति पत्रि विरोधादित्यादिनाशंक्याह नत्वविक्रियस्यात्मनो विदितवतः क-
र्म न संभवतीति चेन्न अयमात्मा ब्रह्मेत्यादिश्रुत्या समाधत्ते नाविदुषश्चात्मज्ञानात् किंचैवं विद्वत्ता विशिष्टस्य केवल-
स्य वा नाद्यः विशिष्टस्य विद्वत्ता या विशेषणस्यापि तत्संसर्गस्य च विशेषणांशेऽपि न संघातस्याचेतनत्वाद्विद्वत्ता यु-
क्तेत्याह न देहादिसंघातस्य विद्वत्ता द्वितीयेऽतजीवब्रह्मविभागासिद्धिरित्याह अतः पारिशेष्यादसंहतस्या-
त्मा विद्वान्नविक्रिया किंच प्रामाणिकविरुद्धधर्मवत्त्वस्यासिद्धत्वादात्मनि भासिकस्य च विवक्षितत्वं व्यवहारे नैका-
त्म्याद्वैतानुमानायोगाज्जीवब्रह्मणोरभेदसिद्धिरित्यभिप्रेत्य फलितमाह इति तस्य विदुषः कर्मासंभवाद्वादे-
त्यायुक्तः कथं स पुरुष इति नन्वविक्रियब्रह्मसत्त्वपन्न्यासर्वैव कर्मासंभवे विदुषो विद्वत्तापि कथं संभवति नहि ब्र-
ह्मण्यविक्रियस्य विद्यालक्षणाविक्रियास्तीति योऽभवितुमर्हतीति तत्राह यथा बुद्ध्याद्याहृतस्य शब्दाद्यर्थस्या-
विक्रिय एव सन्बुद्धिवृत्त्यविवेकविज्ञानेनाविद्ययोपलब्धात्मा कल्प्यते एवमेवात्मानात्मविवेकविज्ञानेन
प बुद्धिवृत्त्याविद्यया असद्देहेद्यादिसहकृतनमेतः करणेन शब्दाद्यप्रभावेद्धिपर्यवेसितं परिणते बुद्धिवृत्तिरूच्यते तेन इ-
शनिविनि चेतन्यमभिव्यंजकबुद्धिवृत्त्यविवेकाद्विषयज्ञानमित्युपचर्यते तेनात्मोपलब्धा कल्प्यते तथा-
विद्याप्रयुक्तमिति थ्याऽनवद्यं निवर्तनं तयैवात्यात्मिकसंबंधेन ब्रह्मात्मैक्याभिव्यंजकवाक्योत्थबुद्धिवृत्ति-
द्वाराविद्वानात्मा व्यपदिश्यते न च मिथ्यासंबंधेन पारमार्थिकाविक्रियत्वविहतिरस्तीत्यर्थः अहंब्रह्मेति बु-
द्धिवृत्तेर्मिथ्यात्वेऽप्यात्मनः प्रमाभावादात्मनः सविशेषत्वमाशंक्यात्तस्या व्यावृत्तोपाधित्वमेवेत्याह सत्यरूपयापर-
मार्थतोऽविक्रिय एवात्मा विद्वानुच्यते न तु कूटस्थस्यात्मनो मिथ्यैव विद्यावत्त्वेऽपि तस्य कर्माधिकारनिवृत्तौ
कस्य कर्माणि विधीयन्ते न हि निरधिकाराणां तेषां विधिरित्याशंक्याह विदुषः कर्मासंभववचनाद्यानि
कर्माणि शास्त्रेण विधीयन्ते तान्यविदुषो विहितानीति भगवतो निश्चयो वगम्यते कर्माण्यविदुषो विहिता-
नीति विशेषमाक्षिपति नन्वविद्यापि अविदुष एव विधीयते कर्मविधानमविदुषो विदुषश्चाविद्याविधानमि-
ति विभागे का हानिरित्याशंक्याह विदितविद्यस्यापि पुनर्यपेक्षणेवद्विद्याविधानानर्थक्यात् विद्यायाविदि-
तत्वेलब्धत्वात् कर्मविधिरविदुषो विदुषो विद्याविधिरिति विभागासंभवे फलितमाह तस्मादविदुषः कर्माणि वि-

गी० भा० टी० २३

प्रमाणतो विशेषादित्यर्थः । ज्ञानस्य मनःसंयोगजन्यत्वादात्मनश्च श्रुत्या मनोगोचरत्वनिरासान्नात्मज्ञाने साध
नमस्तीति शङ्कते करणगोचरत्वादिति चेत्तत्र श्रुतिमाश्रित्य परिहरति न मनसैवानुद्रष्टव्यमिति श्रुतेः नतु मस्या
दिवाक्योत्थमनोवृत्त्यैव शास्त्राचार्योपदेशमनुसृत्य द्रष्टव्यमात्मनीति श्रुत्यनेन रूपेण स्वप्रकाशमप्यात्मवस्तु
वाक्योत्थबुद्धिवृत्त्यभिव्यक्तं सविकल्पकव्यवहारालम्बनं भवतीति मनोगोचरत्वोपचारादिद्धं करणगोचरत्व
मित्यर्थः । कथं तर्हि ब्रह्मात्मनो मनोविषयत्वनिषेधश्रुतिरित्याशङ्क्याऽसंस्कृतमनोवृत्त्यविषयत्वविषयेति मत्वा
नः सन्नाह शास्त्राचार्योपदेशशमदमादिसंस्कृतमित्यात्मदर्शने करणं सत्यपि श्रुत्यादौ न द्रष्टृग्राहकाभावा
त्तस्मात्कथमविक्रियात्मज्ञानमुत्पत्तुमर्हतीत्याशङ्क्याह तथा च तदधिगमायानुमाने आगमे च सति ज्ञानं नोत्प
द्यत इति साहसमेतत् न ह्यविक्रियात्मनोऽधिगन्तव्यत्वे विमतो विकारोऽनात्मधर्मो विकारत्वादुभयाभिमतविका
रवदित्यनुमाने एवांत्र श्रुतिस्मृतिरूपागमे च सत्येव तस्मिन्ज्ञानोत्पद्यते ज्ञानमिति वचः सोऽहं समाद्ये सत्येव माने मे
यो न भातीति वदत्यर्थः । ननु यथोक्तज्ञानस्योत्पत्तावपि हानोपादानाप्रवृत्तानुभवतीति कस्तस्य फलं वदन्ना
ह ज्ञाने चोत्पद्यमाने तद्विपरीतमज्ञानमवश्यं बाधनरूपमुपगन्तव्यं अवश्यम्भावि प्रकाशप्रवृत्ते तमोनिवृत्ति
व्यतिरेकेणानुपपत्तिवदात्मज्ञाने निवृत्तिमन्तरेणात्मज्ञानोत्पत्तेरनुपपत्तेरित्यर्थः । नन्वज्ञानस्य ज्ञानप्रागभाव
त्वात्तन्निवृत्तिरेव ज्ञानेन क्रियते न निवर्तकमिति तत्राह तज्ज्ञाज्ञाने दर्शितं हन्ता हतो सोमभौ तौ न विजानीत इति कथं
पुनर्भगवतापि ज्ञानाभावातिरिक्तमज्ञानं दर्शितमित्याशङ्क्याह अत्र चात्मनो हननक्रियायाः कर्तृत्वं कर्मत्वं हेत
कर्तृत्वकर्मज्ञानं नेति दर्शिते विमतं ज्ञानाभावो न भवति उपादानत्वात्स्वप्नादिवदिति भावः । ननु हननक्रियायाश्च
न हिंस्यादिति निषिद्धत्वात्कर्तृत्वादेरज्ञानकृतत्वेऽपि विहितक्रियाकर्तृत्वादेर्न तथात्वमिति नेत्याह तच्च सर्वक्रि
यास्वपि समानं कर्तृत्वादेरविद्याकृतत्वं न तावदात्मनि कर्तृत्वादि नित्यमनिर्मोक्षप्रसंगाच्चानित्यमपि निरुपादा
नं भावकार्यस्योपादाननियमात्तच्चानात्मा तदुपादानमात्मनि न स्वप्रतिभानात्तच्चात्मैव न तदुपादानं तद्दृश्यस्य तस्या
विद्याविनात्मयोगादित्यर्थः । अविक्रियत्वादात्मनः दर्शितेः कर्तृत्वाभावेऽपि कारयितृत्वं स्यादित्याशङ्क्याह विक्रि
यावान्हि कर्तात्मनः कथं स तं नरं प्रयोजयति कुर्विति आत्मनि कर्तृत्वादिप्रतिभानस्य च नाद्यनिर्वाच्यमज्ञानमु २३

भगवान्नारायणः सांख्यान्विदुषोऽविदुषश्च कर्मिणः प्रविभज्य द्वे निष्ठे ग्राहयति ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयो
गेन योगिनामिति विदुषोऽविदुषोश्च संन्यासेऽधिकारो विदुषस्तु कर्मणीति विभागस्योक्तत्वादित्यर्थः अधिका
रिभेदेन निष्ठाद्वयं भगवता वेदव्यासेनापि दर्शितमित्याह तथा च पुत्रायाह भगवान्व्यासः द्वाविमावथ पन्था
नावित्यादि अत्रानयोपाध्यायनविधिना स्वाध्यायपाठे एकैकस्य प्रवृत्तेन तत्र क्रियामार्गो ज्ञानमार्गश्चेति
द्वौ मार्गावधिकारिभेदेनावेदितावित्यर्थः आदिपदग्राह्यं वेदाः प्रतिष्ठिता इत्यादि गृह्यते उक्तयोर्मार्गयोः स्व
रूपविहितं मुदाहरणमुत्तरमाह तथा च क्रियापथश्चैव पुरस्तात्पश्चात्संन्यासश्चेति बुद्धिशुद्धिद्वारा कर्मतत्फल
योर्वैराग्योदयात्सर्वकर्ममार्गो विहितः तत्र कर्मपथः संन्यासपूर्वको ज्ञानमार्गो दर्शितः स चेतरस्माद्विशि
ष्यते इतीयमस्तीत्यर्थः उक्ते विभागे पुनरपि वाक्यान्तरमर्थादर्शयति एतमेव विभागं पुनः पुनर्दर्श
यिष्यति भगवानतत्त्ववित्तु अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते तत्त्ववित्तु अहंकारविमूढात्मेत्यस्य व्या
ख्यानं मन्यते इति तत्त्ववित्तु निःशोक अवतारार्थं तात्पर्यार्थं संगृह्णाति नाहं करोमीति एवंविधक्रियापदेन
निषद्धः सर्वधाने विरक्तमधिकृत्य वाक्यान्तरं पठति तथा च सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते इत्यादि आदिश
ब्दस्तत्रैव स्थापनीयकस्य शब्दसंग्रहार्थः अविक्रियात्मज्ञानात्कर्मसंन्यासे द्योतितो मासकमनसेत्याप यानि तत्र के
चिन्नाहिते मन्यावद्वेत जन्मादिषड्भावविक्रियारहितोऽस्म्यविक्रियो मात्र कर्ता कोऽहमात्मेति न कस्यचिज्ज्ञानमस्ति
घते यस्मिन्सति सर्वकर्मसंन्यासमुपदिश्यते आत्मनोऽज्ञानक्रियाधारत्वेनाविक्रियत्वाभावादविक्रिया
त्मज्ञाने संन्यासकारणमेव तेन सम्भवतीत्यर्थः यथोक्तज्ञानाभावो विषयाभावाद्वा प्रमाणाभावाद्वेति विकल्प्या
द्यं दूषयति न जायते इत्यादिशास्त्रोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गात् नैतावद्विक्रियात्मभावो न ज्ञायते म्रियते वेत्या
दिशास्त्रस्याप्रमाणत्वापत्तेश्चाप्रमाणस्यान्तरेण कारणमानर्थक्याभावादित्यर्थः द्वितीयमन्यदाह तथा च शा प
स्त्रोपदेशसामर्थ्यादर्माधर्मास्तित्वविज्ञानपारलौकिककर्मविधिसामर्थ्यात्सिद्धविज्ञानमुदाहरति कर्तृश्च दे
हान्तरसम्बन्धविज्ञानमुत्पद्यते तेन प्रमाणस्यावसरेऽवात्मनोऽविक्रियत्वाकर्तृत्वे कुतोऽविज्ञानं कस्मान्नोत्पद्यते इति
पृष्टव्यास्ते कर्मकाण्डशास्त्रेऽधर्माधर्मविज्ञानोत्पत्तिवज्ज्ञानकाण्डशास्त्रेऽप्यात्मनि विज्ञानोत्पत्तिरविरुद्धा

गी॰
भा॰
टी॰
२४

24

वतिष्ठते न तथा वदेहे कर्माणि मय्यस्याऽक्रियैतो: कारणस्य सुविमासन मिति संबंधे सम्भवाहिसेवणास्य सतिदेहे स
देकर्मत्यागविषयत्वाभावाज्ञेयतः सर्वकर्मत्यागो नास्तीत्यर्थः अथवाऽकर्तनरस्यादिहवेदैवसंबंधनो मलिङ्गा
सिद्धिवांछन्तु देहेस्य स्येत्यारभाऽनुमेयमात्मनः सर्वज्ञाविक्रियत्वनिर्धारणाद्देहे संबंधमन्तरेणाकर्तृत्वकारयितृत्वाश्र
यंश्चाप्युत्तिसंघ प्रसंगपरिहाराय समस्यङ्ग एव संबंधः साधीयानिति समाधत्ते न सर्वज्ञात्मनो विक्रियत्वावधार
णात् अतिस्थितत्वेत्यर्थः किंच संबंधस्याकांक्षाद्वित्रिषिपोस्यनाधीनतां दाकांक्षावशादस्यदेभिमतसंबंधसि
द्धिरित्याह आत्मनांक्रियायाश्चाधिकरणापेक्षत्वात् सर्वदिक्सत्संबंधो न सिध्यति आकांक्षाभावादित्याह नदेन
पेक्षत्वाच्च सत्त्यात्मस्य संन्यासपक्षे स्यादिति पार्थक्त्वात्स्य चाधिकरणापेक्षत्वाद्दस्य हि संबंधसिद्धिरित्याशंक्या
ह सम्बन्धस्तन्यासपक्षस्त्यागार्थोऽनिनिदेपार्थः अन्यथोपसर्गवैयर्थ्यादित्यर्थः तन्मात्रविवेकज्ञानेन सर्वा
णि कर्माणि परित्याज्यात्मदेहे विद्वानित्यसेव संबंधस्य साधुत्वमेतोपसंहरति तस्माद्धीनाशस्यैवाऽऽत्मज्ञानव
तः संन्यासपर्वाधिकारो न कर्मणीति सर्वव्यापारोपरमात्मनः सर्वकर्मसंन्यासस्याविक्रियात्मज्ञानाविरोधि
त्वात्मयोजकज्ञानवतो वैधसंन्यासाधिकारः सम्यग्ज्ञानवतस्त्वेवधेस्वाभाविके फलात्मनीति विभागमस्मुप
सोऽत्रैवं वाक्यशेषानुगुण्यदर्शयति तत्तत्रैवाभिप्रायात्मज्ञानवकरणदृष्टान्तमपिध्यामः आत्मनोविक्रियत्वे
न कर्मासंभवं प्रतिपाद्य अविक्रियत्वहेतुसमर्थनार्थमेवोत्तरग्रंथमवतारयति उक्तं तेनवद्यामः किंतत्कृतमि
तिपृष्टकमानेन्नेत्याह तत्रात्मनो विनाशित्वे प्रतिज्ञाते अविनाशित्वमित्युपलक्षणमविक्रियत्वमित्यर्थः तदेव
दृष्टान्तेन स्पष्टयितुमुत्तरश्लोकमुत्थापयति तत्किमिवेत्युच्यते वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति
नरोऽपराणि तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही २२ आत्मनः स्वतो विक्रियाभावेऽपि उ
पात्तदेहत्यागेन नूतनदेहोपादानेन विक्रियावत्त्वप्रत्यादृविक्रियत्वमसिद्धमिति चेन्नेत्याह वासांसिवस्त्राणि जी
र्णानि दुर्बलतां गतानि यथा लोके विहाय परित्यज्य नवान्यभिनवानि गृह्णाति उपादत्ते नरः पुरुषोऽपराण्यन्या २४
नि तथा तद्वदेव शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति संगच्छति नवानि देही आत्मा शरीराणि जीर्णानि
वयोहानिंगतानि वलीपलितादिग्रस्तानीत्यर्थः वाससांवस्त्राणां नाना परित्यागेन वानोपादानेन त्यागोपा

पादानेन निरहंकृतत्त्वज्ञानादिगुणमिदानीं कर्तृत्वकारयितृत्वयोरभावाद्भगवतोऽनुमतिं दर्शयति तदे
तद्विशेषेण विदुषः सर्वक्रियासु कर्तृत्वे हेतुकर्तृत्वे च प्रतिषेधति भगवान् विदुषः कर्माधिकाराभावश्च
दर्शितार्थे वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् इत्यादिना विदुषोऽत्यापदि कर्माधिकाराभावो भगवताभिप्रेतस्त
हि कुतस्तस्य जीवतोऽधिकारः स्यादिति पृष्ठे कथं न विदुषोऽधिकार इति ज्ञाननिष्ठाप्रमितत्त्वमात्मनः स्मारयति एतद्
उक्तं एवमेव ज्ञानयोगेन सांख्यानामिति तदेतद्गम्यते सर्वकर्मसंन्यासे च तस्याधिकारोऽस्तीत्याह तथा च सर्वकर्मसं
न्यासं वदति सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते इत्यादिना वक्ष्यमाणे वाक्ये सर्वकर्मसंन्यासो न प्रतिभाति मानसा
नामेव कर्मणां विशेषणवशात् त्यागावगमादिति शंकते ननु मनसेति वचनाद्वाचिकानां कायिकानां च
संन्यास इति चेन्न विशेषणमनर्थकमाशंक्य दूषयति न सर्वकर्माणीति विशेषितत्वात् मनसेति विशेषणमात्मन
एव कर्मसु सर्वेषां संकल्पितेः स्यादिति शंकते मानसानामेव सर्वकर्मणामिति चेन्न सर्वात्मना मनोव्या
पारत्यागे व्यापारान्तराणामनुपपत्तेः सर्वकर्मसंन्यासः सिध्यतीति परिहरति न मनोव्यापारपूर्वकत्वाद्बा
ह्यव्यापाराणां मनोव्यापाराभावे कर्मानुपपत्तेः मानसस्यापि कर्मसंन्यासे स कोऽपि वागादिव्या
पारानुपपत्तिरिति शंकते [illegible] कर्मणां कारणानि मानसानि वर्जयित्वान्यानि सर्वकर्मा
णि मनसा संन्यस्यास्त इति चेन्न अन्यानीत्यपरत्वे [illegible] कर्मकारणान्यपरत्वे [illegible] मानसानि ता
नि च सर्वाणि कर्माणीत्यर्थः वाक्यशेषमादाय दूषयति नैव कुर्वन्न कारयन्निति विशेषणात् सर्वकर्मसं
न्यासो भगवतोक्तः नहि विवेकबुद्ध्या सर्वाणि कर्माण्युपगम्य [illegible] संन्यस्यतीति युक्तं नैव कुर्वन्नित्यादि
विशेषणस्य विवेकबुद्धेश्च त्यागहेतोरन्त्यत्वादित्यर्थः भगवदभिमतसर्वकर्मसंन्यासस्य तस्य विशेषसंको
चे दर्शयन्नाशंकते [illegible] आसीनो नवद्वारे पुरे [illegible] इति चेत् संन्यासो जीवदवस्थायामेवात्र विवक्षितः [illegible] लिंगदर्शयन्नुत्त
रमाह नवद्वारे पुरे देही आस्ते इति विशेषणानुपपत्तेः अनुपपत्तिमेव स्फोरयति नहि सर्वकर्मसंन्यासेन मृ
तस्य तद्देहे आसनं संभवति अन्वयविशेषान्वाख्यानेन लिंगाभिद्धिं चोदयति [illegible] संन्यासे
ति संबंधेन देह आस्त इति चेत् विवेकवशाद्देशाभावेऽप्यकर्माणि [illegible] विद्वान्

गी० भा० टी० २५

25

श्लोकशब्देन नाशायोग्यत्वे नित्यत्वे तस्यादि कथ्यते नन्विह श्लोके जन्ममरणाद्यभावोऽभिलप्यते वेदस्यादौ पुनरपलापा
द्यभावो विवक्षितस्तत्र कथमर्थान्तरे भावमात्रपर्यवसानेनोक्तं चोद्यमनेनाह किंचिच्छब्दतः पुनरुक्तं किंचिदर्थतः
निरस्य कथं तर्हि पौनरुक्त्यं न दोषायेति मन्यमानेनाह दुर्बोधत्वादात्मवस्तुनः पुनः पुनः प्रसङ्गमापाद्य शब्दा
न्तरेण तदेव वस्तु निरूपयति भगवान्वासुदेवः पुनः पुनर्विधाभेदेन वस्तु निरूपयतो भगवतोऽभिप्रायमाह
कथं नु नाम संसारिणां बुद्धिगोचरतामापन्नं सत् तत्त्वं संसारनिवृत्तये स्यादिति तत्पदार्थपरिशोधनस्य प्रकृ
तत्वात्तत्रैव हेतुत्वेनमाह किंच अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्ह
सि २५ आत्मनो नित्यत्वादिलक्षणस्य तत्रैव प्रस्तुतत्वे किमिति न भवतीत्यत्राह अव्यक्तः सर्वकरणाविषयत्वा
न्न व्यज्यत इत्यव्यक्तोऽयमात्मा मा भूत्तर्हि अव्यक्तत्वे सदेव मयोक्तस्य किं तत्प्रमाणमित्याशङ्क्याह अतएवाचिन्त्योऽयम
द्वयं पश्यति यद्धीन्द्रियगोचरं तच्चिन्ताविषयत्वमापद्यते अयं त्वात्मानिन्द्रियगोचरत्वादचिन्त्यः अतीन्द्रिय
त्वेऽपि सामान्यतो दृष्टविषयत्वमविषयत्वमित्याशङ्क्याह दृष्टान्ताच्च व्याप्तलिङ्गाभावान्नैवमित्याह अविका
र्योऽयं अविकार्यत्वे व्यतिरेकदृष्टान्तमाह यथा क्षीरं दध्यातञ्चनादिना विक्रियते नैवं तथायं च किं चात्मा न विक्रिय
ते निरवयवत्वात्तद्वदिति व्यतिरेकानुमानमाह निरवयवत्वाच्चाविक्रियः निरवयवत्वेऽपि विक्रियाव
त्वेकान्तनित्यत्वाशङ्क्याह नहि निरवयवं किंचिद्विक्रियात्मकं दृष्टं सावयवमेव विक्रियावद्दृष्टं नहि क्रिया
वत्वे निरवयवत्वानुपपत्तिरित्यर्थः यद्धि सावयवं सक्रियं यत्क्षीरादि दध्यादिना विकारतामापद्यते न त्वात्मनः
श्रुतिश्रितनिरवयवत्वस्य सावयवत्वमतोऽविक्रियत्वान्नायं विकार्यो भवितुमर्हतीति फलितमाह अविक्रि
यत्वादविकार्योऽयमुच्यते आत्मयाथात्म्योपदेशमर्थो व्याख्यानत्वेन नित्यत्वमपि प्रमाणाभ्यासेनेत्युपसंह
रति तस्मादेवं यथोक्तप्रकारेण नमात्मानं विदित्वा तेनानुशोचितुमर्हसि अव्यक्तत्वाचिन्त्यत्वाविकार्यत्वनित्य
त्वसर्वगतत्वादिरूपो यस्मादात्मा निर्धारितस्तस्मात्तथैव ज्ञानानुशोचितत्वं ज्ञानस्य फलवत्त्वादित्यर्थः अनित्ये २५
शोकमेवाभिनयति हन्ताहमेषां मरणे हेतुरिति आत्मनो नित्यत्वमभ्युपगम्य सिद्धान्तोऽयं श्लोकानु
पपत्तिरित्याशङ्क्याह आत्मनो नित्यत्वमभ्युपगमेऽप्युच्यते अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतं तथापि त्वं

दानकर्तृत्वं स्वतो नास्तीति कथं पुरुषस्याविकारित्वे नैकरूपत्वं वात्मनो देहत्यागग्रहणयोरविरुद्धमविक्रियत्वमिति विवा
क्षयन्नाह पुरुषस्याविक्रियत्वे हेत्वन्तरं शस्त्रादिभिर्न च नश्यत्युक्तं विक्रियाभावात् आत्मनोऽसिद्धमविक्रिय
त्वमिति श्लोकेन कस्मादविक्रियत्वमिति यतो नश्यत्यात्मा न गोचरयितुमर्हतीति अतो युक्तं साकारावयवस्या
विक्रियत्वमित्याह नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः २३
नैनं प्रकृतं देहिनं छिन्दन्ति शस्त्राणि निरवयवत्वात् अवयवविभागं कर्तुं न शक्नुवन्ति एवमग्न्यादीनि तथा नैनं दहति पा
वकः अग्निरपि न भस्मीकर्तुं शक्नोति तथा नैनं क्लेदयन्त्यापो न हि सावयवस्य वस्तुन आर्द्रीभावकरणेनावयवविश्लेषा
पादने सामर्थ्यं निरवयवे आत्मनि सम्भवति तथा स्नेहवद्द्रव्यं स्नेहशोषणेन नाशयति वायुरेवमेनं ना
त्मानं न शोषयति मारुतोऽपि शस्त्रादिभिर्न युक्तं छेदनाद्यर्थं क्रियाभावे योग्यताभावं कारणमाह यत
एवं तस्मात् अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः २४ एवं
छेदनादिहेतुना न योजयति यस्मात् नान्योन्यनाशहेतुः शस्त्रानिलादि नाशयितुमात्मानं नाशयितुं नालं हेतुः तस्मान्नित्यः
नित्यत्वादेवान्योन्यं देहे न हेतुः महाविस्तारयति नित्यत्वात् सर्वगतः सर्वगतत्वात् स्थाणुरिव स्थिर इत्यर्थः स्थिरत्वादेव न
चलति नित्यत्वे परमाणुषु व्यभिचारात् असाधकं सर्वगतत्वे स्थानिनां चाक्षेपात् आकाशादौ व्यभिचारान्न वक्त
व्यं न च सर्वगतत्वेऽपि विक्रियाणां क्रियावत्त्वमात्मनो नास्तीति युक्तं विभुत्वेनाभिमतेन भासितत्वमुपलभ्यते विक्रि
याणां क्रियावत्त्वमित्याशङ्क्याह न कादाचित्का विकाराः स्युः अरूपत्वादेव स्थिरत्वं दर्शनादित्याशङ्क्याह स्थिरत्वादचलत्वमिति
स्थाणुत्वे सनातनः स्थिरत्वेन सनातनत्वे नित्यत्वेऽपि कारणगुणाः सम्भवन्ति अयं स्वभावितेति तत्स्थिरत्वं न तथा मिथ्या
त्वेत्याह न कारणं कृतस्थिरत्वं नित्यत्वमभिन्नवत् इत्यर्थः आत्मनो विक्रियावत्स्वरूपत्वेन स्थिरत्वे शस्त्रादिना साधित
त्वात् पुनरुक्तिः पुनरभिधानं पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याह नैते श्लोकाः नाशे नरहत्यादिनापि शस्त्रनाशकत्वस
द्भावाद् दुःखसंशयं कथयति एतद्वक्ते नैव श्लोके नात्मनो नित्यत्वमविक्रियत्वं चाक्षेप ज्ञापयतीति पुनरुक्तेऽपि नात्मनो
वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययमिति श्लोकः करणं न वक्तव्यं न दुःखनाशक इत्यात्मस्वरूपज्ञानमाह अवस्था
त्मविषयत्वे किं चिदुच्यते तेन स्मात्श्लोकार्थज्ञानमित्युच्यते वेदाविनाशिनमित्यादिश्लोकः सम्प्रत्यपरो मध्यपा

गी॰ भा॰ टी॰ २६म्

26

मेवं प्रतिपद्यतइत्यर्थः । उक्तेर्थे शोकनिमित्तमेवमतिमाह तथा चोक्तं अदृष्टेनानादायतिनः प्रनुष्ठाद्दर्शनेनगतइतिमध्ये
किं विमृश्यते वदनकायापि देवना कोवाप्रलापः नतेन्यस्यात्मियमाह अहं हृष्टप्रस्नष्टश्रुतिमृतेभुतेष्वित्यर्थः
एवं महत्यानिर्मलितष्वनदेष्वानि तान्येवपुनर्नेष्टानि नदेवेभ्यातिविषयतया दुर्दर्शवज्ञक्रोमृते भुष्टिकं निमित्तस्य
श्लात्प्रमृनावकाशानर्थीत्यर्थः अतीत्र प्रतिपालेभेदर्शीपिताशङ्कनस्मानमनोदुर्विज्ञेयत्वाभ्रुतेर्वीयपालेमानस्म
वतीतिमत्वानः सन्नाह दुर्विज्ञेयोयंप्रकृतयात्मा तथाचात्माज्ञानतिमिरस्यविभ्रमस्यसाधारणकारणत्वात्साधारणं
पालेमस्यतिरवकाशनेत्याह किंतामेवैकमपालेमसाधारणंभ्रांतिनिमित्तं अहंभ्रनयपवेदनादात्मनो दुर्विज्ञे
यत्वमसिद्धमितिशंकते कथमिति दुर्विज्ञेयत्वमात्मन इति विशिष्टस्यात्मनोहं प्रत्ययग्राह्यत्वे केवलस्यतदभावाद्दात्मनो दुर्विज्ञे
यत्वमिति श्लोकमवतारयतीत्याह आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृ
णोति श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् २९ आश्चर्यवदित्यादिनापदेनात्मविषयदर्शनस्य दुर्लभत्वं दर्शयता दृष्टा
लंभ्य प्रवचनेपि तथेति न तद्विषयवदनस्य दुर्लभत्वं ज्ञातानुपदेष्टृलभ्यत्वे कथ्यते न्नीयेन तद्विषयश्रवणस्य दुर्ल
लत्वद्वारा श्रोतुर्विरलतातिविवक्षिता श्रवणदर्शनानोक्तानां भावोपि तद्विषयस्य तातौ करस्य त्वानानास्तलभ्यते
चतुर्थीनामिमतमितिविभागः आत्मगोचरदर्शनादिदुर्लभत्वद्वारा दुर्बोधत्वमात्मनः साधयति आश्चर्यव
दाश्चर्यमदृष्टमद्भुतमकस्माद्दृश्यमानेन तत्तुल्यमाश्चर्यवदाश्चर्यमिवेनमात्मानं पश्यति कश्चिदाश्चर्यवद्व
वदति तथैव चान्यः आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाहृष्ट्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् संग्रमात्मनिदुर्बो
ध आत्मा सातात्मेति दुर्लभत्वाभिधानेन तदीयं दुर्बोधत्वं कथयति अथवा यो यमात्मानं पश्यति स आश्चर्य
तुल्यो या वदति यश्च शृणोति सो नेकसहस्रेषु कश्चिदेव भवति अत्यात्मा दुर्बोध इत्याह अतो दुर्बोध आ
त्मेत्यभिप्रायः श्लोकान्तरमुत्थापयति अथेदानीं प्रकरणार्थमुपसंहरन्नाह देही नित्यमवध्यो यं देहे सर्वस्य
भारत आत्मनो दुर्बोधतां प्रदर्शनानेन दर्शितिपावत् वक्तव्यं शोकमोहापाकरणं प्रकरणार्थं २६
देहे वध्यमानेपि देहिनो वध्यत्वाभावफलितमाह तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ३० हे तु भागेव
माजोति सर्वस्य प्राणिजातस्य देहे वध्यमानेप्ययं देही न वध्यस्तस्मात् फलितप्रदर्शनपरं श्लोकार्द्धं व्याचष्टे देहो

महाबाहो नैवं शोचितुमर्हसि २६ अनित्यत्वमिति श्लोके : एवं व्याख्यातो लोकायतमतो वा मतमिदमाशङ्क्य परिहरति अथेत्यत्र चैनमप्रवीणं मात्मयाप्यर्थं अथ नापि तस्मिन्निर्धारणमसिद्धेर्द्वैधो मतयोरन्यतरमतमभ्युपगम्य : यो किं न: नष्टो नित्यतत्त्वदर्शो पापगत्याह अथ चेत्यभ्युपगमार्थो एवं शब्द: तमात्मानं नित्यजातं शब्द: तस्यात्मनो नित्यताद्धेतुत्वं पुनस्स पुन: उत्पन्नत्वाभिमानो मानाभावात्सम्भवतीत्याशंक्याह लोकप्रसिद्ध्याश्रयेण कश्चिदी शरीरे जाते जातं नष्टे वा मन्यसे नित्यजातत्वाभिनिवेशोपेन : योस्मिन्मृतत्वाभिनिवेशो व्याहन : स्यादित्याशंक्याह तथापि त्वं नित्यं वा मन्यसे मृतं मृतेन्मृते इति परकीयमतमनुभाषितमभ्युपेत्याहो वत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयमित्यादेरुक्ते पक्षेऽत्र: शोकं स्वकार्यमित्याह तथापि त्वं तथाभाविन्यात्मनि महाबाहो नैवं शोचितुमर्हसि एवमित्युक्तनययुक्तमानमनुशोकः प्रकारे दर्शयितान्तस्य कर्तृसंयोगस्येह हेतुमाह जन्मवतो नाशो नाशवतो जन्म वा वश्यम्भावनावित्ति जन्मवतो नाशेन नाशवतश्च जन्मनेत्यनावश्यभावेनामित्यो व्याप्तौ विनियोगे नानयोरवश्यंभाविते सत्यनुशोकस्याकर्तव्यते हेतुतरमाह तथा च सति जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि २७ जातस्य हि लब्धजन्मनो ध्रुवो व्यभिचारी मृत्युर्मरणं ध्रुवं जन्म मृतस्य च तस्मादपरिहार्योऽयं जन्ममरणलक्षणोऽर्थः तस्मिन्नपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि यावता त्वनुशोच्यत्वानुपपत्ते स्वकर्तव्यतापि न संभवति नन्वेतान्भेकानि मृतान्वीक्ष्यपातस्य कर्तव्यमानोऽयं कथमाह कार्यकारणसंघातात्मकान्यपि मृतानि वीक्ष्य पातकोऽयमुक्त: कर्तुं समर्थ इत्याशंक्य उद्दिश्येत्याह यत: अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना २८ वा लुप्तदर्शनमात्र व्याप्तिरिव्यावर्तयति अव्यक्तं अदर्शनमनुपलब्धिरादिर्येषां भूतानि पुत्रादिकार्यकरणसंघातात्मकानां तान्यव्यक्तादीनि भूतानि प्रागुत्पत्ते: नहि पञ्चोत्पन्न: संघातरूपाणि भूतानि पूर्वमुत्पत्तेरुपलभ्यते ततो नानितथा व्यपदेशोऽभिजभवतीत्यर्थ: किं तन्मध्यं प्रदेशोऽव्यक्त: मित्यतेत आह उत्पत्त्यादि च प्राक्मरणाद्व्यक्तमध्यान्यव्यक्त: निधनान्येव पुनरव्यक्तं दर्शनं निधनं मरणं येषां तान्यव्यक्तनिधनानि मृत्वा नित्यभूतानीत्यर्थः व्यवहारावसरते मध्यम एव व्यक्त: मिति तथा चाव्यक्तजन्मनो जन्मादि मात्रतो विलयमयुक्त: मिति मत्वा तान्यपि माह मरणात्दूर्ध्वमप्यव्यक्तता

श्री॰
म॰
पु॰
२२

२७

कर्माहोहितकर्मक्षमित्यर्थः । सधर्मः सप्तपुण्यकरलोकस्वर्गादिमहाफलप्राप्तिं प्रदर्शयन्नेतदकरणे प्रत्यवायप्राप्तिं
प्रदर्शयन्नृत्तहोत्रक गतार्थशब्दार्थं कथयति एवकर्तव्यताप्राप्तमपि अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ततः
स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ३३ अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं धर्मादनपेतं संग्रामं युद्धं न करिष्यसि चेत्ततः स्वकर
णात्स्वधर्मं कीर्तिं च महादेवादिसमागमनिमित्तां हित्वा केवलं पापमवाप्स्यसि विहिताननुष्ठाननिमित्तेन प्रका
रेणेत्यर्थः । अन्यथार्थः स्वधर्मेण महादेवादिभ्यो महतो लाभादिप्राप्तिहेतुर्महदार्थ्यागतं युद्धं करणे विमुख
प्रत्यवायमाप्नोषि कमपि पश्चात्प्रायश्चित्तं लभ्यते दोषेकालमाविर्भूतोहिकर्मणां प्रतिवापप्रतिलम्भनं न केवलं स्व
धर्मकीर्तिपरित्यागः अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ३४
अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेनवाव्ययां दीर्घकालां युद्धे रणमरणादेहान्तपरिहारार्थेन अकीर्तिरपिसो
ढव्यायानमस्तत्त्वा सापायक गतादिमार्गवचाह प्रमाणमाप्नुयादेव मोहमित्युक्ते संभावितस्य चाकीर्तिर्म
रणादतिरिच्यते मान्यानामकीर्तिर्भवतीमरणादपि दुःसहेति तथा तूष्णीमाह संभावितस्य चाकीर्तिरपि ममर
णामित्यर्थः । भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः । येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम्
त्वां महारथाः येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवं ३५ भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां भीष्मद्रोणक
हं भयान्न रणादिभ्यो ग्रामान्निवृत्तो न मन्यन्ते किन्तु निषिद्धान्निवृत्तं निन्दां महारथाः दुर्योधनप्रभृतयः
महारथानेवविशिनष्टि येषां च त्वं बहुमतो गुणवानिति बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवं मानिनां च प्रनुकूल
याम्यविलाघवं लघुभावं दुर्योधनादिभिस्त्वं च महास्त्यनुनिरस्यमानार्थं संग्रामे भग्नवीरत्वं प्राप्य भावितमित्यर्थः । २
न सुखं युद्धादुपरम्य माकार्षीरित्याह किंच अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यन्ति तवाहिताः निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं
ततो दुःखतरं नु किं ३६ अवाच्यवादान् वक्तुमयोग्यान्वादांश्च बहूननेकप्रकारान्वदिष्यन्ति तवाहिताः शत्रवो
निन्दन्तः कुत्सयन्तस्तव सामर्थ्यं निवातकवचादिवधेषु दृष्टमिति ततस्तस्मान्निन्दाप्राप्तेः दुःखतरं किं नु
भीष्मद्रोणादिवधप्राप्तेः कष्टतरं दुःखमहमानोपशान्ति इति । एवं सामर्थ्यनिन्दनादिप्राप्तौ नैसर्गिकहेतुमाह
प्राप्तमाह ततो निन्दाप्राप्तेः दुःखतरं दुःखतरं किं नु न कष्टतरं दुःखं विनाश्यमित्यर्थः । नहि युद्धेयुद्धवादेवधवध्यमानस्य

प्राणी देही नित्यं सर्वदा सर्वावस्थासु नित्यमेवावध्यो ऽयं देहे शरीरे सर्वगतत्वात्सर्वस्य भारत यस्मादेवं भूतानि
तान्यपि वध्यानि तस्मात्सर्वाणि भूतान्युद्दिश्य न त्वं शोचितुमर्हसि ३० श्लोकान्तरमवतारयन्नाह प्रति
दृष्टवा परमार्थतत्त्वापेक्षया शोकमोहावनुपपन्नौ न केवलं परमार्थतत्त्वापेक्षयैव स्वधर्ममपि चावेक्ष्य
न विकम्पितुमर्हसि इत्येतच्छ्लोकः सधर्मार्थः परमार्थे केवलं तत्त्वापेक्षयैव केवलं शोकमोहावसम्भाव्य
वनीति न स्वधर्ममपि चावेक्ष्येति सम्बन्धः स्वकीयं क्षत्रधर्ममवेक्ष्य धार्मिकत्वं नत्वशुल्कं न विहन्तव्यमित्यर्थः । धर्म्य
तमयधर्मात् न प्रचलितुं धर्मात्स्वधर्मात्क्षत्रियस्य न विचलितव्यमित्याह धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयो ऽन्यत्क्षत्रियस्य न
विद्यते ३१ स्वधर्ममपि स्वो धर्मः स्वधर्मः क्षात्रधर्मः स्वाभाविकं धर्ममेवावेक्ष्य निश्चित्य न विकम्पितुं नर्मप्रवेश
लेन विकम्पितुं प्रचलितुं नार्हसि उत्तमकार्यपरित्यागेन चलनं प्रयत्नेन प्रचलितुं योग्यो न भवसि स्वाभा
विकात्स्वधर्मात् स्वाभाविकत्वं ब्रह्मणा सृष्टत्वात्सिद्धं कारणं परित्यज्य धर्ममाह अत्र स्वाभाविकत्वादिति प्राप्तः आ
त्मनः स्वधर्मात्स्वस्य स्वाभाविकत्वं क्षत्रियस्य स्वभावप्रयुक्तं वर्णाश्रमोचितं कर्म तस्मादिति पर्वः धर्मार्थं प्रजापालनादि
नार्थं च प्रयत्नमानस्य युद्धादुपरतिरमाश्रयणं नेत्याशङ्क्याह नहि युद्धं धर्मस्य वर्जनद्वारेण धर्मार्थं प्रजारक्षणं
धर्मेतिपरं धर्म्यं ततो ऽपि श्रेयस्करं किंचिदन्यदस्ति युद्धाद्धर्मादिति किंचिदेत्याशङ्क्याह तस्माद्धर्म्याद्युद्धाच्छ्रेयो ऽन्य
त्क्षत्रियस्य न विद्यते हि यस्मात्तद्युद्धं तस्माद्युद्धात् प्रचलनमनुचितमित्यर्थः युद्धस्य चेद्यनेकप्राणिहिंसा
त्मकत्वात् हिंसा पापं विरोधाच्छ्रेयस्करं नास्ति कथं स्यादित्युच्यते अत्र श्रीभगवानाह हिंसा वध इत्यपि
ते क्षत्रियस्य विहितत्वात् ऽधर्मसाम्यमात्रं तथा विशेषणस्य स्वबलवत्त्वादित्याह उच्यते यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्ग
द्वारमपावृतं सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशं ३२ तथापि युद्धे प्रवृत्तानामैहिकामुष्मिकस्यापि सुखा
भावादुपरतिरेव ततो युक्ता श्रेय इत्याशङ्क्याह किं च ... एकालेन ... प्राप्यते स्वर्गादिभा
जो भवति युद्धमानास्तु क्षत्रिया हि युद्धेन विहीनाः महत्सेव स्वर्गादिसुखभोक्तारस्तेन न न कर्तव्यमेव युद्धमिति
व्याख्यानेन सह इत्यादि यदृच्छया चाप्रार्थितं तमागतमुपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतं उद्घाटितमेव तद्दृष्ट्वा युद्धे प्रवृत्तानेव
क्षत्रियाः सुखिनः क्षत्रियाः लभन्ते ईदृशं युद्धमेव नान्ये क्षत्रिया धर्मस्य तस्य युद्धमिति तस्मात् यस्मान्न शो

यत्नेवेत्यादिनोपपादितमित्यर्थः। उपसंहारप्रयोजनमाह एतावद्विषयविभागप्रदर्शनायेत्यत्र वस्तुज्ञानविषयो निष्ठा
द्वयं तस्य विभक्तस्यानेनैव विभागेन प्रदर्शनार्थं परमार्थदर्शनोपसंहार इत्यर्थः। ननु किमत्र शास्त्रे विषयविभागः
प्रदर्श्यते उत्तरत्रैव तद्विभागप्रवृत्तिप्रतिपत्त्योः सम्भवादित्यत आह इह हि दर्शिते शास्त्रविषयविभागेऽपरिष्टाज्ज्ञानयोगे
न सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनामिति निष्ठाद्वयविषयशास्त्रं सुखं प्रवर्त्स्यते ज्ञानाद्यविषयविभागेन संक्षे
प्स्यतीति शास्त्रप्रवृत्तेः श्रोतृप्रतिपत्तेश्च सौकर्यार्थमादौ विषयविभागसूचनमित्यर्थः। उपसंहारस्य फलवत्त्वमेवमु
क्त्वा तमेवोपसंहारमवतारयति अत आह एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिः परमार्थतत्त्वविषया ज्ञाननिष्ठा[illegible]
सहेतुकं स्वरूपमात्रेण संगृह्णाति योगे त्विमां शृणु तामेव बुद्धिं विशिष्टफलत्वेनाभिष्टौति बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ क
र्मबन्धं प्रहास्यसि ३९ तत्रोपसंहारभागं विभजते एषा तेऽभिहितेति सांख्ये परमार्थवस्तुविवेकविषये बुद्धिः
बुद्धितात्पर्यात् करणविषयत्वेनाचष्टे ज्ञानेनेति सहकारिणि रूपतस्य विशिष्टफलत्वमाचष्टे साक्षाच्छोक
मोहादिसंसारहेतुदोषनिवृत्तिकारणं योगे तु शोकमोहरागद्वेषाकर्षणैर्वेभक्त नमित्यादिरर्थः। संसारस्य हे
तुदोषः स्वाज्ञानं तस्य निवृत्तौ निरपेक्षं कारणं ज्ञानमज्ञाननिवृत्तौ ज्ञानस्यान्वयव्यतिरेकसमधिगतसाधनता
दित्यर्थः। योगे त्विमामित्यादि व्याकरोति योगस्तु प्रस्तुतस्य प्रवृत्ते चित्तशुद्धिनिरोधविषयत्वेनावस्थितेति तत्साधनत्वात्प्रक्रि
तमनुस्मृत्य पुनः ज्ञानेनास्य द्वेषपरामर्शपूर्वकं ज्ञानोदयोपायमेव प्रकरणेति निःसङ्गतया द्वन्द्वप्रहाणपूर्वकं मोक्षसाधन
नार्थं कर्मयोगे कर्मानुष्ठाने समाधियोगे च समासेन वक्ष्यमाणां बुद्धिं शृणु तां बुद्धिं स्तौति फलाभिसंधिवैफल्यं दर्शयति इति कर्मणां बु
द्धियुक्तिप्रयोजनमाह बुद्ध्येत्यादिना बुद्ध्या यया योगविषयया युक्तो हे पार्थ कर्मबन्धं कर्मैव धर्माधर्माख्यो बन्धः कर्म
बन्धस्तं प्रहास्यसि ईश्वरप्रसादनिमित्तज्ञानप्राप्तेरित्यभिप्रायः। कर्मानुष्ठानस्यैवैकान्तिकफलतेऽनाभिधानं प्रकृतिस्थानीयकं
यत्तु बुद्ध्या कर्मबन्धं प्रहास्यसि अभिहिता हि बुद्धिः अन्ह्लान व्यासमनुष्ठानमधिके तेन तेन स्तुतिरर्थवादित्यर्थः। कर्मानुष्ठानविष
ज्ञानप्राप्तेरित्यभिप्रायः। ननु कर्मानुष्ठानस्यानैकान्तिकफलत्वेनाकिंचित्करत्वादनेनैकान्तिकत्वं कथंचिदपि तत्र दोषवत्त्वाद्वेषा
ज्ञाने बुद्धिं प्रयुङ्क्ष्वेत्यत आह किंचान्यत् अन्यच्च किंचिदुच्यते कर्मानुष्ठानस्यावश्यकत्वे कारणमिति यावत् कर्मणा
सह समाधेरनुष्ठानमशक्यं तादात्म्येन कालान्तरापसमवायात्फलस्य च साधनाकारस्यार्थकालावसानसाधनस्य केवलस्यैव

निदानतो निवृत्तेनाशत्रुर्निद्देनिद्रभयत : पापमाविरुद्धं विनाशेकाह पुत्र पुन : क्रियमाणे कर्मणि स्थिमि : हतो वा प्राप्स्यसि स
र्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीं जयेपराजये च लाभालाभौ व्यापृत्वा णं कस्यानुमावश्यकमित्याह तस्मादुत्तिष्ठ नाहि परिशुद्ध
उत्ल स्पन्दो यस्य युद्धाय युक्तः स्यात्तस्मादुत्पयत : साधीयानित्याह कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चय : ३७ हतो वा प्राप्स्यसि
स्वर्गं जित्वा वा कर्णं लोभात्त्वमहीं उभयथापि लाभ एवेत्यभिप्राय : जयेपराजये वे तेन दुर्भयपोस्त्व चाते ज
यादिनियमाभावेपि लाभनियमेव लितमाह यतएवं तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चय : कृतनिश्चय एव
विपाटयेत जेष्यामि शत्रून् मारिष्यामि वेति निश्चयं कृत्वेत्यर्थ : पापभीरुतया युद्धाय निश्चित्य कृतानेनास्यानुप
क्रोमीत्याशंक्याह ततो युद्धस्वधर्मं दृष्ट्वैव युध्यमानस्य पापदोषोपि न भवति सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जया
जयौ ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ३८ सुखदुःखे समे कृत्वा तल्लेपकृता युद्धस्य स्वधर्मतया कर्तव्यत्वे
तीतियावत् तह जीवनमरणादिनिमित्तया : सुखदु : खेया : समता करणे कथमिति तदाह रागद्वेषावकृत्वेत्ये
तत्तथा च लाभालाभौ जयाजयौ च समौ कृत्वा ततो युद्धाय युज्यस्व सन्नद्धो भव एवं कुर्वन् पापमवाप्स्यसि लाभ : शत्रु
कोशादिप्राप्तिरलाभस्तद्विपर्यय : जयो युद्धेनापरिभवेन परस्य पराभवो जयस्तद्विपर्यय : पराजय : सुखदुःखे लाभा
भालाभौ जयाजयौ सुखदुःखे समानमेव रागद्वेषावकृत्वेत्यर्थो मितनयोगे यथोक्तोपदेशावश्य
परमार्थदर्शनेन अकरणे युद्धकर्तव्यतान्न : समत्वबुद्धियुक्तस्य युद्धाय प्रवृत्तस्य पाप्माशंकयाह एवमुपदेशा : शास्त्रीयक : त
त्रियस्य तु स्वधर्मस्य युद्धकर्मेयाता न भवति शोकमोहनिवृत्त्यर्थं धर्माधर्मविवेकस्य नादेशः निमित्तमस्य परिशिष्टं तिस्त्रार्थं : नतु स्व
धर्ममपि चावेक्ष्य इत्यादि श्लोके न्यायाद्वधर्मेन शोकमोहापनयनस्य तात्पर्यात् नात्मास्तित्वपसदेहं तदेव किंमित्व
परमार्थदर्शनेन युक्तमेवेत्याह एषा ते मोहापनयाय लौकिको न्याय : स्वधर्ममपि चावेक्ष्येत्यादि श्लोके रुक्तो न तु
तात्त्विक स्वधर्ममपि त्याद्विभिरुक्तो न श्लोके पूर्विकमाह या : स्वजनमरणगतोद्विविधशोकानिमित्तमेषा : सम्यग्
नश्वतिवंधकपोस्त्वनमनात्यं वर्णाश्रमकृतेन धर्ममत्त्वनिष्ठत : स्वर्गादिविधीनां नात्मतत्त्वाति अन्न परमात्मिरकनस्को
लोके सिद्धान्या यो यद्यपि सर्वाणि तल्लक्ष्याणि नासो नान्यत्तेणेन इत्यर्थ : किं न हितान्यतोणेन नदाह एवमार्थद
र्शनेनिह युक्तं तत्त्वेकान्तमुपसंहरत्ये वा तेनाभिहितेति तत्वैवाह ज्ञाननाम मित्यादि समत्रमपापदानम्बरापनेदुके न जायतेत्वि

गी॰ भा॰ टी॰ २५

29

ष्टाल्पेकोऽपकारः प्रवृत्तिलक्षणादिप्रेनतन्त्र एनेनेतत्सम्यग्ज्ञानं मतेरालनिवृत्तिरहितत्वेऽप्यप्रत्नेकार्यं सेवन्तेनावश्यमलका
रणविरहितत्वे प्रत्युपगतत्वे स्फोरयति नित्यश्रुतेनाविलीनं भवति कथं तत्रहितत्वे तत्त्वदृष्ट्याण्ड्रकृषार्थं यदि समाप्तिलत्राह
प्रमाणजनितविवेकबुद्धिर्निमित्तत्वयमन्त्रोपरतासनेनभेदबुद्धिर्भूसमारोपपुण्यरमते मन्वयव्यतिरेकाभ्यनानुमानेन
गमेनवपदार्थपरिशोधनपरेणपरिनिष्पन्ना विवेकात्मिका या बुद्धिस्तानि मित्रेकत्वसङ्ख्यत्वप्रमप्रमध्यवाधास्तु रोधा
स्मकृता विपरीतबुद्धेर्या ख्यावर्तते नास्यप्रश्रणोनामाख्यातोऽसत्तोऽपि निरालम्बनत्वप्रसमाधेयमानमप्रमात्रेव
नुपरता भवतीत्यर्थः याः पुनरितिप्रश्नानासन्ननानापनेया समारण्डवेद्भतात्विपरीतबुद्धिर्या कामि
ताबुद्धयो बहुशाखा बहुः शाखाया सा ता बहुशाखा ताबुद्धीनामृतमेवकर्तावहुशाखावानत्राह बहुभेदा
इत्येतत् एकैकाबुद्धिःप्रतिशाखाभेदावान्तरविशेषस्तेनबुद्धीनामसत्त्वेऽश्रान्ततामित्याह प्रतिशाखाभेदेनप्र
नतानाबुद्धयः बुद्धीनामानन्त्येप्रसिद्धिप्रदर्शनार्थो हिशब्दः सम्यग्ज्ञानवतां यथावृत्तिबुद्धिभेदभावस्तत्त्वविद्धि
त्याणकरणत्वाह केषामव्यवसायिनामित्याप्रमाणजनितविवेकबुद्धिरहितानामित्यर्थः यासामियंपूर्वोक्तापदेकपु
माणसंभ्युद्धलेहि सैवसवेषाविनिवर्तितामितिव्यायानमवोतित्राह यस्याव्यवसायात्मिकाबुद्धिर्नास्ति याम
मांश्रुतिलावाच्युपरहत्यादिविपश्चितः वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीतिवादिनः ५२ तेयामिमांवाचंप्रवदन्तीत्यन्वय
ष्टनेवेनसाकामिनाकाममयत्वान्निरुपयामि कामबुद्धिनैव प्रपद्यताः स्थिराभवतीत्याह यामिमांवक्ष्यमाणांप्रस्था
मित्याधुपनविधुपन्नवेनपुष्पितवत्सैकमेकारणपावाचाविवक्षयेन वक्ष्यमाणेनोक्तिपाविशेषवद्भलामितियाद्वी
पुष्पितांकिंशुकोहि पुष्पशालीशोभमानो न्यूरूपेनेन पुनरूपभोग्यफलभागीलक्ष्यतेनत्थेयमपिकर्मकाण्डोक्ति
काश्रूयमाणरमणीयारम्भणेयावाच्युपलभ्यतेसाध्यसाधनसंबन्धश्रुतिमानात्रेवधानिरतिशयफलभागिनीक
मीतुश्रूयमाणफलस्याऽनित्यताहितिमत्वाह पुष्पितांपुष्पितवृक्षवच्छोभमानांश्रूयमाणरमणीयांवाचंवाक्यतेनल
क्ष्यतेश्रुवकश्रुतिमानात्रेसत्तलक्ष्यतेनवाक्यमर्थाभासत्वाहित्याह वाक्यलक्षणायुकुलेतिकेश्वहेशणवेदवाक्यता
त्पर्यविज्ञानाभावेसत्पपति श्रुतिषुचित्तप्रमेयमेषाविविविनरस्यार्थः वेदवादावेदवाक्यानितानिचबहुनामर्थ
वादफलानामाघनानाचविषयविशेषाणांप्रकाशकानितेषुरतानिरताः सन्तस्तनिष्ठवन्तइत्यर्थः पनबोधा

रू॰
२५

जन्मन्यसंभवादर्थी योगी मोक्षेणानर्थे निपतेदित्याशंक्याह नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते स्वल्पमप्यस्य
धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ४० न इह मोक्षमार्गे योगेऽभिक्रमनाशोऽभिक्रमणमभिक्रमः प्रारंभस्तस्य ना
शो नास्ति प्रतीकलेनोपात्तस्यानेकारस्य पुनरनुपात्तगुणत्वेन नास्तीत्यर्थः यत्तु कर्मानुष्ठानस्यानैकान्तिक
फलत्वेनाकिंचित्करत्वमुक्तं तद्दूषयति यथा कृष्यादेर्योगविषये प्रारंभस्य नानैकान्तिकफलत्वमित्यर्थः कृषिवा
णिज्यादिप्रारंभस्यानियतफलत्वेऽपि भावनामात्रेणापि नोनता अनुष्ठानकर्मणो वेदोक्ते प्रारंभस्य फलमनियतमुक्तं नेशावि
रोधादित्यर्थः यत्तु कर्मनैकान्तिकत्वाभिनिवेशेन दोषवदनुष्ठानमित्युक्तं तत्राह किंचैतादृक्कर्मानुष्ठानं भावयन्कोऽभिमति
प्रतिज्ञापकहेतेनरमेवमुद्धरति नापि चिकित्सावत्प्रत्यवायो विद्यते चिकित्सायां हि कुप्रमाणप्रयोगाद्व्याध्युत्पत्तिराक्रो
वा मरणं वा प्रत्यवायोऽपि संभाव्यते कर्मणि तु पाकस्यैवैकनाशनप्राकर्मानुष्ठाने दोषोऽस्ति विहितत्वादित्यर्थः स
तिकर्मानुष्ठानस्य फलं दर्शयति किं न भवति उत्तरार्द्धेनापि कृतं निवर्तितं फलं कथयति स्वल्पमल्पमप्यस्य योगधर्मस्य
म अनुष्ठितं त्रायते महतः संसारभयाज्जन्ममरणादिलक्षणात् सम्यग्ज्ञानोत्पादनद्वारेण रक्षतीति सर्व
पापप्रसक्तौ यद्ध्यायेत्समिधमच्युते परमं यतो भवति यत्किं पावनपावनं श्रुतिस्मृतिरित्यर्थः ननु बुद्धिद्वयाभिधा
नेऽपि बुद्धिद्वयस्याद्भिन्नाकारप्रत्ययद्वयासिद्धानि विधेयेन तथा च कथं बुद्धिद्वयमेव भगवतोपदिष्टमित्यत आह ये ए
सा बुद्धिः कर्मयोगे च वक्ष्यमाणलक्षणेषु सैवैका प्रमाणप्रसूता बुद्धिरित्याह व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनं
दन बुद्धयोऽनन्तास्त्वविवेकमूलान्यप्रमाणानीत्याह बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ४१ व्यवसायात्मिका नि
श्चयस्वभावैकैव बुद्धिः व्यवसायात्मिका बुद्धिः श्रेयोमार्गे प्रवृत्तानां विवक्षितफलमाह इतरविपरीतबुद्धिशाखा
भेदस्य बाधिका प्रकृतबुद्धिद्वयापेक्षया इतरा विपरीता प्रमाणजनिता स्वकपोलकल्पिता यतः बहुफलाः शा
खा भेदे संसारहेतुत्वस्य बाधिके ति यावत्तत्र हेतुः सम्यक्प्रमाणजनितत्वादिह श्रेयोमार्गे हे कुरुनन्दन निर्दोष
वेदवाक्यसमुत्पन्नात्मज्ञानोपायप्रवर्तनबुद्धिद्वयसत्तान्यापरपर्याया संसारहेतुबाधकत्वेनैकैव अनाद्यविद्याप्रा
प्तनानित्वाद्वयः शक्यबुद्धिद्वयापेक्षयाऽन्यास्तामिस्रतमसामनन्तहेतुप्रवर्तिता बहुशाखा बहुप्रकारा अनन्ता
तो परिसंसरतः संसारः प्रत्यगात्मानंतवद्धिनोऽप्रसक्ताप्रसक्ता जायमानानामनन्तो बहुशाखोऽनन्तभेदो विशेषः यो लामे

गी॰ भा॰ टी॰ ३० स्वर्गयागात्मकर्मतत्फलेनापहृतचेतसामिति विशेषणेन सिद्धार्थाभ्यासवतामेव हि सुखानामित्यर्थः ; तथापि स्वर्गा-
नुरागित्वाद्विवेकप्रज्ञाया व्यवसायात्मिका बुद्धिस्तेषामुदेष्यतीत्याशंक्याह तथाविधानामिति विशेषणवत्त्वेन भोगाद्यपह-
तचेतसामाह्लादितविवेकप्रज्ञानां व्यवसायात्मिका सांख्ये योगे वा या बुद्धिः समाधौ ; न तु समाधिः सम्प्रज्ञातासम्प्र-
ज्ञातभेदेन द्विधा भवति न च बुद्धिस्तद्रूपा विधिर्ग्रस्मतः ; सन्ततोऽन्वितिपद्यते नन्वत्राह समाधीयतेऽस्मिन् पुरुषोपभोगाय सर्वमि-
ति समाधिरन्तःकरणं बुद्धिस्तस्मिन् समाधौ न विधीयते न स्थिरा भवतीत्यर्थः ; अविवेकिनामपि वेदाभ्यासवतां वि-
वेकिबुद्धिरुदेष्यतीत्याशंक्याह यद्वा विवेकबुद्धिरहितानां तेषां कामात्मनां यत्फलं तदाह त्रैगुण्यविषया वेदा इति
वेदार्थेन या कामात्मनां तत्फलमित्याशंक्याह निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ४५ त्रै-
गुण्यविषया त्रैगुण्यं भवेत्तत्पदेन निर्दिष्टं तद्विषया यस्य तथाविधस्य केवलधीनेन त्रयाणां सत्त्वादिगुणानां त्रैगुण्याख्य एव वा
मिश्रकर्मतत्फलं संसारलक्षणं ; तस्मात्त्रैगुण्यमिति व्याचष्टे संसारो विषयः प्रकाशितव्यो येषां ते वेदाः ;
त्रैगुण्यविषयाः ; वेदार्थत्वेनावगतकर्मकाण्डमवलम्ब्य तेन तत्प्राप्त्यवगतानर्थोऽनुष्ठानद्वारा संसार इत्यर्थः व्याप्य अविवेकावस-
रत्वात्त्वेतत्प्रयोजनः ; तर्हि संसारपरिवर्जनार्थं विवेकसिद्धये किं कर्तव्यमित्याशंक्याह त्वं तु निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन कथं नि-
स्त्रैगुण्यो भवेति गुणत्रयपरिहारे विधीयते निःसत्त्वस्थो भवेति वाक्यगुणविरोधादित्याशंक्याह निष्कामो भवे-
त्यर्थः ; सर्वात्मना तत्परस्परविरोधिषु पदार्थेषु लोभादिलक्षणो निष्कामत्वे द्वन्द्वनिर्गतत्वेऽपि लोभादिरहितस्य
देहे तु शीतोष्णादिदुःखे सह त्वया तत्र सत्त्वगुणस्थितत्वे हेतुमाह निर्द्वन्द्वः सुखदुःखहेतू सप्रतिपक्षौ पदार्थौ द्वन्द्वशब्दवाच्यौ ते-
भ्यो निर्गतो निर्द्वन्द्वो भव तत्र नित्यसत्त्वस्थः ; सदा सत्त्वगुणाश्रितो भव योगक्षेमव्यापृतत्वेन रजस्तमोभ्यामस्पृष्टसत्त्व-
मात्रे समाश्रितत्वमशक्यमित्याशंक्याह तथा निर्योगक्षेमः ; अनुपात्तस्योपादानं योगः उपात्तस्य रक्षणं क्षेमः योग-
क्षेमप्रधानस्य तत्परतया श्रेयसि प्रवृत्तिर्दुष्करा तस्मान्निर्योगक्षेमो भवेति ; निर्गतौ विधीयेते इत्याशंक्याह योगक्षेमप्रधानस्य श्रे-
यसि प्रवृत्तिर्दुष्करा ततो निर्योगक्षेमो भव योगक्षेमप्रधानत्वे सर्वस्य संसारस्य स्थितत्वेन निर्गुणत्वमशक्यमित्याशंक्या- ३०
ह आत्मवान् अप्रमत्तो भव ; एवमादेशमनेन सा विषयपरत्वप्रसक्त्या न यच्छ्रेयः पदार्थानां विषयपरा अर्जुन
सर्वसन्तोषं हि विविक्तानामिति नेत्याह यावानित्यादिना ; उपदेशः ; स्वधर्ममनुतिष्ठतः ईश्वरार्पणधिया स्वकर्मानुष्ठानोपक-

बह्वर्थं

यामिमामित्याह वेदवादरताः बह्वर्थवादरताः अर्थवादफलसाधनप्रकाशकेषु वेदवाक्येषु रताः पार्थ कर्मकाण्डनिष्ठाः फ
लैकपरा इति नान्यत्स्वर्गपश्वादिफलसाधनेभ्यः कर्मभ्योऽस्तीत्येववादिनो वदनशीलाः ईश्वरो मोक्षो वा नास्तीत्येवं वदन्तो
नास्तिकाः अतः सम्यग्ज्ञानवन्तो न भवन्तीत्यर्थः अत एव तान् अविवेकिनो व्यवसायात्मिकाबुद्धिभाक्त्वासंभवसिध्य
र्थं विधानतेषां विशिनष्टि ते च कामात्मानः स्वर्गपरा वेदांशस्य परिवर्जनपरिहृष्टा नार्थं प्रस्तुतां वाचमेव विशिनष्टि
जन्मकर्मफलप्रदां क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ४३ कामात्मानः कामस्वभावाः नतु प्रेमकामस्वभाव
तमपुरुषे एतेन स्पष्टत्वानस्तदात्मतानुपपत्तेरित्याह कामपराहत्यर्थः तत्परत्वं तत्फलार्थित्वेन तदनुष्ठाने पुरुषक
र्मस्वकृतत्वयोग्यकर्मसंन्यासरूपं काङ्क्षानाशाद्देहसंस्थान्ते नतु कर्मनिष्ठानामपि परमपुरुषार्थापेक्षा पामोक्षोपायेऽ
नेभवत्याभिमुख्यमिति नेत्याह स्वर्गपराः स्वर्गपराः पुरुषार्थो येषां ते स्वर्गपराः स्वर्गप्रधानाः तत्परत्वेनासिद्धेवा
स्मृतेपातद्व्यतिरिक्तपुरुषार्थे नहित्याहुः उच्चावचमध्यमदेहप्रभेदग्रहणाज्जन्मवाचा यथोक्तफलप्रदत्व
मप्रमाणिके इत्यर्थो वाक्यानुष्ठाने दानादुपपत्तिरित्याह जन्मकर्मफलप्रदां कर्मणः फलं कर्मफलं जन्मैव कर्म
फलं तत्प्रददातीति जन्मकर्मफलप्रदां तां वाचं प्रवदन्तीत्यनुषज्यते क्रियाविशेषबहुलां क्रियाणां विशेषाः क्रि
याविशेषास्तैर्बहुलां प्रचुरां क्रियाणामनुष्ठेयानां यागदानहोमादीनां विशेषा देशकालाधिकारिप्रयुक्ताः
सन्नाहीनैकाहसत्राणि ते बहुला यस्यां वाचि प्रचुराः भान्तीत्यर्थः कयापेक्षया क्रियाविशेषाणां
बाहुल्येनावस्थानमित्याशङ्क्य प्रकारान्तरेण तद्विशिनष्टि स्वर्गपश्वपत्याद्यैश्वर्यपरा वाचा बाहुल्येन प्रकाश्य
ते नतु मिथ्यात्वेन मोक्षोपायत्वोपपत्तेः तन्निष्ठानां मोक्षाभिमुख्यं भवितव्यमिति नेत्याह भोगैश्वर्यगतिं प्रति भोगश्चैश्व
र्यं च भोगैश्वर्ये तयोर्गतिः प्राप्तिर्भोगैश्वर्यगतिस्तां प्रति साधनभूता ये क्रियाविशेषाः प्रचुराः तां वाचमभिवदन्तो
पुष्पितवत्सानन्दयन्ति तद्बहुलां तां वाचं प्रवदन्तो मूढाः संसारे परिवर्तन्त इत्यभिप्रायः नतु कर्मकाण्डनिष्ठानामपि मो
क्षप्राप्तिर्नाम बुद्धिशुद्धिद्वारेण कर्मणां साध्यसाधनत्वेन बुद्धिद्वयसमुदयसंभवात् तेनापि मोक्षाभिमुख्यमिति
नेत्याह तेषां च भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसां व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ४४ भोगैश्वर्यप्र
सक्तानां भोगाः कर्तव्याः ऐश्वर्यं चेति भोगैश्वर्ययोरेव प्रणयवतां तदात्मभूतानां तदात्मभूतानां तयापारवश्यभोगे

गी॰ ज्ञानसाधनकर्मकर्तृत्वेन तव स्वधर्मरूपं योग्यमिति प्राप्तमितिय: पुरुषस्य स्वविज्ञानानि पद्मलस्येव ह्येवेदनद्वयमिति स्थि
भा॰ तेवित्यर्थ: कर्मफलस्य सम्यग्ज्ञानफलेन भाव: संवर्गविद्यायां पूर्वोक्तधर्मेनावतानिर्गुणज्ञानफलेन कर्मफलान
टी॰ भाव: संभवतीत्याशंक्याह सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते इति वचनात् नहि ज्ञाननिष्ठ एव कर्तव्यमानावनेव
३१ कर्मफलस्यालघुत्वया कर्मानुष्ठानानपेक्षणमित्याशंक्याह तस्मात्प्राग्ज्ञाननिष्ठाधिकारप्राप्ते: कर्मण्यधिकृतेन
न कृपणत्वापादकं स्तानोपमपि कर्म कर्तव्यं योगमार्गस्यानिष्फलताभावस्तत्त्वदृष्टार्थ: नहि परंपरया पुरुषा
र्थसाधने योगमार्गे प्रवृत्तस्य सतां दैवरक्षणार्थं कारणमात्मज्ञानेन दृष्टमुपदेशं न समस्पृहयति मे नाम दी
यमित्याशंक्याह नचवकर्मण्येवाधिकारस्ते नहि तत्फलाभिलाषोपि स्यादिति नेत्याह मा फलेषु कदाचन
31 एवं कर्मेवार्थप्रपंचयति मा कर्मफलहेतुर्भू: फलाभिसंधानेन कर्मणां करणमेव दुःखदामीत्याशंक्याह
मा ते संगोऽस्त्वकर्मणि ४७ ज्ञानेनाधिकारिणोपि कर्मत्यागप्रसक्तिं निवारयति कर्मण्येवाधिकार: एवकारा
र्थमाह न ज्ञाननिष्ठायामिति नहि तत्राशुद्धान्त:करणस्याधिकार: कर्मण्येवाधिकार: किंफलतीत्यर्थ: फलेष्व
हि विधाधिकार: स्यादित्याशंक्याह तत्र च कर्म कुर्वतो मा फलेष्वधिकारोऽस्तु कर्मण्येवाधिकारस्ते तिष्ठत्यर्थ:
फलेष्वधिकाराभावं स्फोरयति कर्मफलतृष्णामास्मकदाचन कर्मानुष्ठानात्पूर्वं तत्काले चेत्यनन्तरं दाचने
ति विवक्षितमित्याह कस्यांचिदप्यवस्थायामास्मादित्यर्थ: फलाभिसंधाने दोषमाह यदा कर्मफलतृष्णाते
स्यात्तदा कर्मफलप्राप्तेर्हेतु: स्या: एवं कर्मफले मा हेतुर्भू: एवं कर्मफलतृष्णाद्वारेणेत्यर्थ: कर्मफलहेतुत्वे
गुणानि यदा हि कर्मफलतृष्णाप्रयुक्त: कर्मणि प्रवर्तते तदा कर्मफलस्यैव जन्महेतुर्भवेत् नहि फलेच्छा वि
तव केवलं कर्म न कर्तव्यमित्याशंकामनुभाष्य दूषयति यदि कर्मफलं नेष्यते किं कर्मणा दुःखरूपेणेति मा ते न वसंग
स्त्वकर्मणि अकर्मणि तिसंगमाभूदित्युक्तमेव स्फुटयति यदि कर्मणो जातीति माभूत प्रीतिराकरणे प्रवृत्तिः
देवहि न कर्मकिंदुःखरूपं कर्तव्यमित्याशंका मन्दधर्मं कानतरमवतारयति यदि फलप्रयुक्तेन न कर्त ३१
व्यं कर्म कथं तर्हि कर्तव्यमित्युच्यते योगस्थ: कुरु कर्माणि संगं त्यक्त्वा धनंजय सिद्ध्यसिद्ध्यो: समो भूत्वा समत्वं यो
ग उच्यते ४८ यदित्यादि मामाणि फलनिष्ठस्य कर्माकरणे ज्ञानस्य कामोपविहितता दैवतनिष्ठेत्याह योगस्थ:

लकामनाभावाद्दृष्टफलं योगमार्गस्येति मन्वानः शंकते सर्वेषु वेदोक्तेषु कर्मसु यान्युक्तान्यफलानि तानि फलानि ता
नि तापेक्षितेनेति सर्वेतानीश्वरापेत्यनुष्ठीयतइति कर्ममार्गस्य फलवत्त्वं तज्जानीते उच्यते किं तत्फलमित्युक्ते त
द्विपर्यलोकसत्तागमयति यथा उदपाने कूपादौ परिच्छिन्नोदके स्नानाचमनादिर्योर्थः प्रयोजनं तावानेव सम
स्तान परिच्छिन्ने सर्वतः संप्लुतोदके समुद्रेन भवति परिच्छिन्नोदकानाम परिच्छिन्नोदकोपलानन्तथा सर्वेषु वेदोक्तेषु
कर्मसु यावानर्थो विषयो विशेषो वा कः सर्वविशेषो ज्ञायते सतावानात्मविदः सद्रूपब्रह्मसंवित्तं भवति परिच्छि
न्नानन्दानामपरिच्छिन्नानन्दान्तर्भावाभ्युपगमादेतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेः न
यावान परिच्छिन्नात्मानन्दप्राप्तिपर्यवसायिनो योगमार्गस्य नास्ति वैफल्यमित्याह यावानर्थ उदपाने सर्वतः सं
प्लुतोदके तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ४६ उदपाने मर्थमनतरं पोजनयाश्रकस्पयति तथालोके उदके
पानं यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या कूपादिपरिच्छिन्नोदकं विषयत्वं स उदपानशब्दस्यार्थ इति कूपतडागादयनेकस्मिन्नुदपा
ने परिच्छिन्नोदके यावान्यावत्परिमाणः स्नानपानादिरर्थः कूपादिगतस्याभिधेयवस्तुसमुद्रेन्तर्भावात्संभवात्कूपामि
दं मितस्यामितस्याथावयार्थ्यप्रयोजनं विषयत्वेव्युत्पादयति फलं यत्फलानुबन्धेनलोपेनतत्फलमित्युच्यते तत्क
तडागादिकूपेनस्नानपानादितयोर्थाशंकातस्याल्पविषयेनाश्रयणावयवत्वोर्ध्वमित्याह प्रयोजनसमर्थोर्थः सर्वतः सं
प्लुतोदके यावन्नास्नानेवसमुपद्यते तडागादिषु प्रयोजनस्य समसमुद्रेनैमितत्प्रयोजनमात्रं तत्समुद्रे अन्यत्रापि अ
त्मतानुपपत्तेरित्याशंक्याह तन्नान्तर्भवतीत्यर्थः यदाकाशादेरेव महाकाशापरिच्छिन्नोदककार्यस्यापरिच्छिन्नो
दककार्यान्तर्भावः अन्यथा तिनत्वाशापिततयेनाभावादित्यर्थः एवं दृष्टान्तमभिधाय दार्ष्टान्तिके योजय
ति तावानिति एवं तावत्त्वापरिमाणवानेवसंपद्यते सर्वेषु देवेषु वेदोक्तेषु कर्मसु योर्थः कर्मफलार्थः स्वर्गादि यावान्के
ति यत्कर्मफलसार्थो ब्राह्मणस्य संन्यासिनः परमार्थतत्त्वं जानतो यावत्प्रयत्नः सोर्थो विजानतो ब्राह्मणस्य प्रार्थ
नावान्त्वेव संपद्यतेऽतिसंबंधः तदेव स्फुटयति विज्ञानफले तस्मिन्नान्तर्भवतीतिशेषः कर्मकर्मफलज्ञानफलेनान्तर्भ
वतीत्यत्रप्रमाणमाह सर्वतः संप्लुतोदकस्थानीये यस्मिन्स्नानेनेवसमुपद्यते तत्रैवान्तर्भवतीत्यर्थः यथा कृताय वि
जितायाधरेयाः संयन्त्येवमेनं सर्वं तदभिसमेति यत्किंच प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्स वेदेति श्रुतेः यांकिंमिपि प्र

स्माल्लोकात्प्रैति स कृपण इति श्रुतेः । अस्य फलादिविशेषणमेतदित्युच्यते एवं च समत्वबुद्धियुक्तस्य स्वधर्मानुष्ठाने
यदुक्तं फलं किं स्यादिति शंकायामाह समत्वबुद्धियुक्तः सन्स्वधर्ममनुतिष्ठन्यत्फलं प्राप्नोति तच्छृणु बुद्धियुक्तो जहातीह उभे
सुकृतदुष्कृते । बुद्धियुक्तः स्वधर्माख्यं कर्मानुतिष्ठन्निति शेषः । बुद्धियोगस्य फलवत्त्वे फलितमाह तस्माद्योगाय युज्य-
स्व योगः कर्मसु कौशलम् ५० पूर्वार्द्धं व्याचष्टे बुद्धियुक्तः समत्वविषयया बुद्ध्या युक्तो बुद्धियुक्तो जहाति परित्यजतीह
ह्यस्मिँल्लोके उभे सुकृतदुष्कृते पुण्यपापे ननु समत्वबुद्धिमात्रात्पुण्यपापनिवृत्तिरुक्ता परमार्थदर्शनं विना तस्यासिद्ध-
न्निवृत्त्यसिद्धेरित्याशंक्याह सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेणेति । उत्तरार्द्धं व्याचष्टे तस्मात्समत्वबुद्धियोगाय युज्यस्व घटस्व
स्वधर्ममनुतिष्ठतो यथोक्तयोगार्थं किमर्थमनोयोगे ज्ञानेन योगमित्याशंक्याह योगो हि कर्मसु कौशलं नहि यथोक्त-
योगस्य सामर्थ्याद्देवादृष्टिनफलसिद्धिरतो नास्य स्वधर्मानुष्ठाने प्राप्तिरित्याशंक्याह स्वधर्माख्येषु कर्मसु वर्तमानस्य
या सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वबुद्धिरीश्वरार्पितचेतस्तया तत्कौशलं कुशलभावः ईश्वरार्पितचेतस्तयाकर्मसु वर्तमा-
नस्यानुष्ठाने निष्ठस्य पापपुण्योक्ता बुद्धिलत्वयुक्तं कौशलमिति योजना । कर्मणां बंधस्वभावानामनुष्ठाने बंधात्तु-
र्थः स्यादित्याशंक्य कौशलमेव विशदयति नहि कौशलं कुशलभावत्वं हि कौशलं बंधस्वभावान्यपि कर्मा-
णि समत्वबुद्ध्या स्वभावान्निवर्तन्ते समत्वबुद्धिरेव फलवती चेति फलितमुपसंहरति तस्मात्समत्वबुद्धियुक्तो भव
समत्वबुद्धियुक्तस्य सुकृतदुष्कृतं तत्फलपरित्यागो यदि कथं मोक्षः स्यादित्याशंक्याह यस्मात् कर्मजं बुद्धियुक्ता हि
फलं त्यक्त्वा मनीषिणः । जन्मबंधविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ५१ समत्वबुद्ध्या यस्मात्कर्मानुष्ठीयमानमीश्व-
राद्दित्याशंक्य तस्मात्परम्परया मोक्षहेतुरित्यर्थः मनीषिणो ज्ञानिनो भूत्वा बुद्धियुक्ताः सन्तः स्वधर्माख्ये
कर्मानुतिष्ठन्तो न ज्ञानफलं देहग्रहणं हित्वा जन्मलक्षणाद्बंधाद्विनिर्मुक्ताः वैष्णवं पदं सर्वसंसारस्पर्शशून्यं
प्राप्नुवंतीति श्लोकार्थं श्लोकयोजनया दर्शयति कर्मजं फलं त्यक्त्वेति व्यवहितेन संबंधः । इष्टानिष्टदेहप्राप्तिः
कर्मजं फलं कर्मयोगानेतु बुद्धियुक्ताः समत्वबुद्धियुक्ताः सन्तः हि यस्मात्फलं त्यक्त्वा परित्यज्य मनीषिणो ज्ञानिनो ३२
भूत्वा जन्मबंधविनिर्मुक्ताः जन्मैव बंधो जन्मबंधस्तेन विनिर्मुक्ताः जीवन्त एव जन्मबंधाद्विनिर्मुक्ताः सन्तः पदं पर-
मं विष्णोर्मोक्षाख्यं गच्छन्त्यनामयं सर्वोपद्रवरहितमित्यर्थः । इष्टाद्देहाद्देवादिलक्षणादनिष्टाद्देहात्तिर्यगादिलक्षणात् ।

सत्त्वशुद्धिः कर्माणि कर्मानुष्ठाने मोक्षेऽपेक्षितोऽपि केवलमीश्वरार्थं फलानि तत्परित्यागेनेत्येश्वरार्थं तत्प्रसादनार्थमनुष्ठा-
नमित्यर्थः नहीश्वरसेवायोऽभिलाषगोचरोऽस्तीत्यभिप्रेत्याह तत्रापीश्वरो मे तुष्यत्विति संगं त्यक्त्वा धनंजय ईश्व-
रप्रसादनार्थं कर्मानुष्ठाने सिद्ध्यनपेक्षत्वं संगं त्यक्त्वेति एवं सम्बन्धः योगस्थः सिद्ध्यसिद्ध्योरित्यर्थमाह
फलतृष्णाशून्येन क्रियमाणे कर्मणि सत्त्वशुद्धिजा ज्ञानप्राप्तिलक्षणसिद्धिः तद्विपर्ययजाऽसिद्धिस्तयोः सिद्ध्यसिद्ध्यो-
रपि समो भूत्वा कुरु कर्माणि तद्विपर्ययजाऽसिद्धिः ज्ञानाप्राप्तिलक्षणेति यावत् कर्मण्येव निष्ठेत्या
योगस्थः कुरु कर्माणीति ... कोऽसौ योगो यत्रस्थः कुर्वित्युक्तमिदमेव तत् सिद्ध्यसिद्ध्यो-
स्समत्वं योग उच्यते किमिति योगस्थेनेत्युक्तमनुष्ठेयकर्मणस्तत्फलाभिलाषेणानुष्ठानस्य सफलमपि तद्विना
फलकामतया योगस्थेन कर्मत्ववश्यं नेतरत्कर्मस्मायत इति यस्मात् समत्वबुद्धियुक्तमीश्वराराधनार्थं कर्मतस्मात्
कर्मणः दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय निश्चयः बुद्धियुक्तस्य बुद्धियोगाधीनं कर्मेति वदति बुद्धियो-
गात् हन्तेयं बुद्धिसंबन्धासंबन्धात् कर्मणः प्रकर्षनिकर्षो भावयितुं रणे योगेनेति पश्चात् बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फ-
लहेतवः अपि कर्मानुष्ठानस्यावरत्वमित्याह कृपणाः फलहेतवः ४९ निकृष्टं कर्म बुद्धियोगान्निषिद्धं दूरेणातिविप्रक-
र्षेण तथावरमधमं निकृष्टं कर्म फलार्थिना क्रियमाणं कस्मात्प्रतियोगिनः सकाशान्निकृष्टमित्याशंक्याह बुद्धियो-
गात् कर्मणः समत्वबुद्धियुक्तात् कर्मणः फलाभिलाषेण क्रियमाणस्य कर्मणो निकृष्टत्वे हेतुमाह
जन्ममरणादिहेतुत्वादित्यर्थः समत्वबुद्धियुक्तात् कर्मणः कर्मणो जन्मादिहेतुत्वेन निकृष्टत्वेन फलत्वमाह
यतएवमतः योगविषयायां बुद्धौ योगविषयबुद्धौ समत्वबुद्धौ बुद्धिशब्दस्यार्थान्तरमाह तत्परिपाकजायां वा
सांख्यबुद्धौ शरणमाश्रय तत्परिपूर्णसमत्वबुद्धौ मोक्षकर्मस्वनेनास्यैव परिपाकत्वात् फलस्य तत्त्वबुद्धौ शरणं
अभयप्राप्तिकारणमन्विच्छ प्रार्थयस्व सत्त्वशुद्धिं विदित्वा ज्ञानं सम्यक् प्राप्य ततः ज्ञानबुद्धौ
नीयते इत्यर्थः परमार्थज्ञानशरणो भवेत्यर्थः तथाविधज्ञानशरणत्वे हेतुमाह यतोऽवरं कर्म
कुर्वाणाः कृपणाः दीनाः फलहेतवो विपर्ययेणेति फलहेतवः फलतृष्णाप्रयुक्ताः सन्तः तेनपरमार्थज्ञानशरण-
त्वेन युक्ते निषेधः परमार्थज्ञानवहिर्भावात् कृपणत्वेऽपि तेषां कथमिति ... यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वा

गी॰ भा॰ टी॰ ३३

33

तिविवेकस्य स्तुश्रोतव्याच्छ्रुताच्चैन गच्छति उक्तं वैराग्यमेव स्फोरयति श्रोतव्यं श्रुतं चेत्यनित्यं तदनिष्टफलं तन्त्रमिश्रा
यः। यथोक्तविवेकसिद्धौ सर्वस्मिन्नात्मविषये नेष्यते स्यप्रतिभातीत्यर्थः। शुद्धिशुद्धिर्विवेकवैराग्यसिद्धावपि हर्षोक्त
शुद्धिप्राप्तिकालोदर्शितो न भवतीति शंकते मोहकलिलात्ययहेतोरात्मविवेकजप्रज्ञः कदा कर्मयोगज
फलं परमार्थयोगमवाप्स्यामीति शङ्कते विवेकोत्पन्नबुद्धेरात्मनिश्चयावस्थायाश्च तत्त्वं हि सिद्धिरित्याह न
त्स श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ५३ श्रुतिविप्रतिप
न्ना इष्टकालविशेषाद्यवस्तुनश्चेन गच्छति बुद्धेः श्रुतिविप्रतिपन्नत्वं विघटयति अनेन समाधिसाधनसंबन्धप्रका
शनरूपमितिभिः श्रवणैर्विप्रतिपन्ना नानाश्रुतिपन्नाश्रुतिविप्रतिपन्ना नानाश्रुतिपन्नमेव संहृत्येति विहितासतीति
नवबुद्धिर्यदा यस्मिन्काले स्थास्यति स्थिरीभूता नाम विष्यति निश्चला विक्षेपवलनवर्जिता सती समाधौ समाधीयते
विवेकस्मिन्निति समाधिः परमात्मनि स्थिरात्मनी निर्वेदचलानन्तापि विकल्पवर्जिता नद्धिरत्न: करणेनत्र स्थितका
ले योगमवाप्स्यसि योगं विवेकप्रज्ञां समाधिं प्राप्स्यसि उक्तं हेतुरूपमनुकथ्य वैराग्यपरिपाकावस्थाकालस्था
र्थं नैश्चल्यं विक्षेपराहित्यं चाचलत्वं विकल्पशून्यत्वं विक्षेपविपर्ययः विकल्पः संशयादिरिति विवेकः श्रद्धेयोऽन्य
निलब्धार्जुन उवाच विवेकद्वाराज्ञानाश्रमप्रज्ञाकारबुद्धिः समाधिस्थलं चैव निष्ठा सम्यासिनो ज्ञाननिष्ठानस्थापि व
चनेस्तु बीजं इच्छन्नर्जुनस्याभिप्रायमाह लब्ध्वा समाधिप्रज्ञस्य लक्षणं बुभुत्सया स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधि
स्थस्य केशव स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम् ५४ स्थितप्रज्ञस्य नाश्रुतिहितनाहमस्मीति परं ब्रह्मैवेति प्रज्ञा
प्रज्ञस्य स्थितप्रज्ञस्य का भाषा भाषणं वचनं लब्धसमाधावात्मनि समाधानेन या प्रज्ञा परमार्थदर्शनलक्षणा य
नत्स्येति यावत् तत्त्वेतस्य भाषाऽन्नलक्षणका यो तु योगिनी भविष्यति किं स्मितमेव जिज्ञासेनाह कथमसौ परैर्भाष्यते
ज्ञानिनिष्ठस्य लक्षणं विज्ञानपात्रस्वमवनायेन त्रिविधं साधनं तु भवन्त्याविष्टानां हि समाधिस्थस्य समाधौ स्थितस्य
केशव तस्यैवार्थक्रिया इच्छति स्थितधीः स्थितप्रज्ञः स्वयं वा किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किं किमासनं व्रजनं वा ३३
तस्य किं कथमित्यर्थः। प्रश्नान्तराणि व्याख्योपयवाक्यार्थमाह स्थितप्रज्ञस्य लक्षणमनेन श्लोकेन पृच्छति इति च
वेनमवतारयितुमापातनिकां करोति यावता हि तत्परत्वेन स्थितप्रज्ञान पागनिष्ठायाश्च श्रेष्ठापस्य कर्मयोगेन तयो-

णत्यक्त्वामिरेव कर्मणो जातं फलेन प्रयोज्य बुद्धियुक्ता ज्ञानिनो भूत्वा जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः एवं केवलं जीवन्मुक्ताः
सन्तो विदेहकैवल्यभाजो भवन्तीत्यर्थः बुद्धियोगादित्यादौ बुद्धिशब्दस्य समत्वबुद्धिरर्थो व्याख्यातः संप्रति परम्परायो
गात्मसाक्षात्कारहेतुतया समत्वबुद्धावसिद्धेर्बुद्धिशब्दस्य योगमर्थान्तरं कथयति अथवा बुद्धियोगाद्धनंजयेत्याद
भ्य परमार्थदर्शनलक्षणैव अन्ये वर्णितब्रह्मयोगाचरणेनात्र वर्णितश्चेतस्मात् स्वयमनुध्यानराहित्येन दर्शयति
सर्वतःसंप्लुतोदकस्थानीया असाधारणनिमित्तं तस्या निर्दिशति कर्मयोगजसत्त्वशुद्धिजनिता बुद्धिर्दर्शिता यथो
क्तबुद्धेर्बुद्धिशब्दार्थत्वे हेतुमाह साक्षादिति सुकृतदुष्कृतप्रहाणादिहेतुत्वश्रवणात् जन्मबन्धविनिर्मोकादिहेतुत्वश्रवणादित्यर्थः
योगिनः कर्मणि सिद्धिः प्रमाणपरमार्थदर्शनलक्षणबुद्धिहेतुत्वयोग्यत्वेन तस्मात्कर्मणः एकांशादिति कर्मणेथा
विधाहेतुत्वमुक्त्वा बुद्धिसंबन्धविपर्ययमतिप्रायणादेवाहुर्यत एतत्परमार्थबुद्धिहेतुत्वेनात्मनः कर्मानुष्ठानमुप
दिष्टं फलान्तरमाह यदेत्यनुष्ठाने कार्यं प्रश्नमात्रं किं च परमार्थबुद्धिमुपाश्रित्य कर्मानुतिष्ठन्ते करणत्वबु
द्ध्या परमार्थदर्शनसिद्धौ जीवन्नेव देहसम्बन्धात् अहितामातामसेवयानुगच्छन्ति तथा च परमार्थदर्शनलक्षणयो
गार्थमनोधारणं अयोगशालिते हि परमार्थदर्शनमुद्दिश्य तत्पाकर्मसन्नुतिष्ठते तेषु राणमिष्यते यदि च परमा
र्थदर्शनमुद्दिश्य तद्युक्ताः सन्तः समारभन्ते कर्माणि तदा तदनुष्ठानजनितबुद्धियुक्ता ज्ञानिनो भूत्वा कर्मज
फलं परित्यज्य देहिनः बन्धनात् मुक्ताः भाजो भवन्तीत्येवमाशिष्यते श्लोकव्याख्यानेन तदा ज्ञानवान्निर्यथानवबु
द्धिशास्त्रिकालतः प्रवृत्तकर्मकरणात् योगानुष्ठानजनितात्मशुद्धिः कदा प्राप्यत इत्युच्यते यदा ते मोहकलि
लं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ५२ श्रोतव्यं श्रुतं च सर्वमभित्यादौ फलाभि
लाषप्रतिबन्धात्मकाद्बुद्धिरिदं व्यतीत्यावशाह यदा यस्मिन्काले ते तव मोहकलिलं मोहात्मकमविवेकरूप
कालुष्यं विवेकपरिपाकावस्थाकालशब्देनोच्यते कालुष्यमात्मानात्मविवेकमात्रविवेकरूपं येन आत्मा
नात्मविवेकबोधकलुषीकृत्य विषयप्रवृत्तं करणप्रवृत्तं तेन ते बुद्धिर्व्यतितरिष्यतीत्युक्तमिष्यति शुद्ध
भावमापत्स्यत इत्यर्थः तदेतद्रूपं कालुष्यमेवं तन्वबोधार्थं पुनर्वचनं बुद्धिशुद्धिफलमर्थविवेकप्रज्ञाभावेरा
ग्यप्राप्तिं दर्शयति तदा तस्मिन्काले गन्तासि प्राप्स्यसि निर्वेदं वैराग्यं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च तदा अध्यात्मशास्त्रा

गी॰ भा॰ टी॰ ३४ संन्यासी आत्मारामः आत्मक्रीडः स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः । आत्मानं जिज्ञासमानो वैराग्यपुरःसरं श्रवणादित्यागात्मकं संन्या
समासाद्य श्रवणाद्यावृत्त्यात्मज्ञानेनाप्यात्मन्येवात्मना विषयेभ्यो व्यावृत्तमनास्तेनैव तुष्टिं निर्वृतिं च शान्तिं लभमा
नः स्थितप्रज्ञव्यपदेशभागित्यर्थः । लक्षणभेदानुवादेन द्वारा विविदिषोर्वैकल्येन ध्यानरसस्य प्रदर्शिताः । किंच दुःखेष्व
नुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः । वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ५६ दुःखेष्वाध्यात्मिकादिषु नानावि
धेषु ज्वरशिरोरोगादिकृतानि दुःखान्याध्यात्मिकान्यादित्यादिना आधिभौतिकानि चाग्निसर्पादिकृतानि आधिदै
34 विकानि चातिवातातिवर्षादिनिमित्तानि दुःखानि तैरनुद्विग्नं चिन्ताकलुषत्वं प्राप्नोतीत्युद्विग्नमनो यस्य स तस्मिन्नवबुध्यते नो थे
द्विग्नमित्यनुद्विग्नं प्राचष्टे नत्वनुमिते दुःखेनात्मसुखानां प्राप्तौ परिहारे तत्समाधानेऽनुभवत्विभाविते दुःखे दुःखागमेनैव स
द्विग्नं मनो यस्य न भवति स तथेत्याह दुःखेष्वनुद्विग्नमना यस्य सोऽनुद्विग्नमनास्तथा सुखेषु विगतस्पृहास्तस्य
स मनो यस्य नोद्विग्नमिति निर्वेदेनैव बोधः । सुखेष्वपि दुःखवद्विविधानीति मत्वा तथैव तेषु प्राप्तेषु स्पृहा नैवोत्पद्यते
गतास्पृहा यस्य स विगतस्पृहः इति योजना । यज्ञस्य हि प्राप्तानि सुखान्यनुविवर्धते न स्वाभिप्रायस्तेनैव
मिति दृष्टान्तमाह नाग्निरिन्धनानां धानेन सुखान्यनुविवर्धते स विगतस्पृहः । यथाग्निरिन्धनेन दृश्या
मानो वह्निर्न विवर्धते तथा ज्ञानस्य सुखान्युपनतानि सन्ति विवर्धमानानि स्वाभिप्रायेण तान्यनुविवर्धते हि वह्नि
रप्राप्तं पुनरपि नेच्छति विनष्टेऽपि न गच्छति तेन जिज्ञासमानस्य सुखेषु स्पृहा नोदेति न कर्तव्यं विरमेत्यर्थः । राग
स्पृहेन कर्तव्यं न भवतीत्याह वीतरागभयक्रोधो रागश्च भयं च क्रोधश्च वीता विगता यस्मात्स वीतरागभय
क्रोधः स्थितधीः स्थितप्रज्ञो मुनिः । अभ्यासाभिनिवेशो विषयेषु रञ्जनात्मकः स एव रागः । परकृतपरिभवस्य
गात्रनेत्रादिविकारकारणं भयं क्रोधः स्वपरवर्गीकृतात्मनां स्वपराकारमूर्तिरेव द्वेष इति विशेषः मननात्
तिष्ठति तात्मविविदिषाया गच्छत्याह संन्यासीत्यादावात्मा वा विषयेभ्यस्तस्मात्सर्वाभावो वा सत्यानन्देनोच्यते लक्षणभेदा
नुवादद्वारा विविदिषोर्वैकल्येन ध्यानरसस्य प्रदर्शिताः किंच विवेकवतो विदुषो विवेकजन्या प्रज्ञा कथं प्रतिष्ठा प्रतिपद्य ३४
ता भवतीत्याह यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ५७ न तु देहजीवि
ताद्यपेक्षया शुभाशुभप्राप्तौ हर्षविषादौ विद्वेषो विविदिषोश्चावर्जनीयाविति प्रज्ञा प्रतिष्ठितेत्याह यो मुनिः स

स्थितप्रज्ञस्य प्रजहातीत्यारभ्याध्यायपरिसमाप्तेः स्थितप्रज्ञलक्षणं साधनं चोपदिश्यते हि यो हि येन कर्मसंन्यासकारणे
भूत्वा विरागतां प्रयाति: स उच्यते य आदितो ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति यावत् ज्ञानमेव योगो ब्रह्मभावकं ज्ञापकत्वात्तस्मि
न्निष्ठायां परिसमाप्तिः स्यादित्यर्थः ; कर्मैव योगस्तेन कर्मयोगेन संन्यस्तस्य तन्निष्ठायामेव प्रवृत्तस्येति शेषः : ननु कथमेकेन वा
क्येनार्थद्वयमुपदिश्यते इत्याशंक्य वाक्यभेदाच्च लक्षणमेव साधनं कृतार्थलक्षणस्य तत्स्वरूपत्वेन फलत्वे साधन
त्वानुपपत्तेरित्याह सर्वत्रैव ह्यध्यात्मशास्त्रे कृतार्थलक्षणानि यानि तान्येव साधनान्युपदिश्यन्ते यत्नसाध्यत्वा
त् यद्यपि कृतार्थस्य तानि ज्ञानलक्षणेन रूपेण फलत्वान्न साधनत्वमधिगच्छन्ति तथापि जिज्ञासोस्तदेव प्रयत्न
साध्यतया साधनं संपद्यते लक्षणं चाज्ञानसामर्थ्यलब्धमनर्थयते न विधीयते विदुषो विधिनिषेधागोचरत्वात्तेन जिज्ञा
सोः साधनानुष्ठानाय लक्षणमुपवादादृष्टं स्मिन्नेव साधनानुष्ठानेनाभ्यासमित्यर्थः : उक्तमेव भगवद्वाक्यमुत्थापयति
यानि यत्नसाध्यानि साधनानि लक्षणानि च भवन्ति तानि भगवानुवाच प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ
मनोगतान् आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ५५ लक्षणानि विज्ञानसामर्थ्यलभ्यानि प्रयत्नसाध्या
नीति शेषः : स्थितप्रज्ञस्य का भाषेति प्रथमप्रश्नस्योत्तरमाह प्रजहातीति प्रकर्षेण जहाति परित्यजति यदा यस्मिन्काले
कामानिच्छाभेदान्सर्वान्समस्तान्हे पार्थ कामत्यागस्य प्रकर्षो वासनारहितत्वं कामानामात्मनिष्ठत्वे स्थितिदृष्टत्वेन
रूपत्वेन तेषां मनोनिष्ठत्वमित्याशयवानाह मनोगतान्मनसि प्रविष्टान् आत्मन्येवात्मनेत्याद्युत्तरभागं निरस्य
चोद्यमुत्थापयति सर्वकामपरित्यागेन तुष्टिकारणाभावात् नहि प्रवृत्तिकाभावाद्धेतुः सर्वप्रवृत्तेः रूपतामिति तिनेत्या
ह शरीरधारणनिमित्तशेषे च सत्युन्मत्तप्रमत्तस्येव प्रवृत्तिः प्राप्नेत्यत ; उन्मादवानुन्मत्तो विवेकविरहितबुद्धिर्भ्रममा
गीत्यर्थः प्रमत्तस्तु भवन्निश्चमानमपि विवेकं निरस्य यो भवति तद्वत्प्रवृत्तिरस्य स्यादिति विभागः उत्तरार्द्धमवतार्य व्याक
रोति उच्यत इत्यात्मन्येव प्रत्यगात्मस्वरूपेणैवात्मना आत्मन्येवेत्येवकारस्यात्मनोऽन्यत्रापि संबन्धः — नयति स्वेनैव
बाह्यलाभनिरपेक्षस्तुष्टः बाह्यलाभनिरपेक्षत्वेन न तृप्तिमेव स्पष्टयति परमार्थदर्शनामृतरसलाभेनान्यस्मादलं
प्रत्ययवान् स्थितप्रज्ञः स्थितप्रज्ञपदं विभजते स्थिता प्रतिष्ठिता आत्मानात्मविवेकजा प्रज्ञा यस्य स स्थितप्रज्ञो विद्वां
स्तदोच्यते प्रज्ञाप्रतिबन्धकसर्वकामविगमावस्थानन्तरमिति विशेष्यते उक्तमेव प्रपञ्चयति त्यक्तपुत्रवित्तलोकैषणः

जी· भा· ३५

क्रियत इत्यर्थः । रसशब्दस्य साधारण्याद्दिव्यबुद्धिपरत्वविषयं तन्निषेधति रसशब्दो रागे प्रसिद्धः । स्वरसवेगमनेनैकाकर्यं

सिद्धिरित्याशङ्क्याह स रसोऽपि नश्यत्येवं सिको रसतत्परमात्मदर्शनात् स्वेच्छयैव निवर्तत इति गमिकः स्वेच्छाविषयवर्ती रसो

विविक्तज्ञानापेक्षितज्ञानेनेत्यर्थः । कथं तर्हि कथं तस्य निवृत्तिरित्यत्राह सोऽपि रसोऽरञ्जनारूपः सत्तोऽसमपने : परं परमा

र्थतत्त्वं ब्रह्म दृष्ट्वोपलब्धमहमेवेति पश्यतो निवर्तत इति अहमेव तदिति निवर्तमानस्य निवर्तते रागपरमेति

मर्थमाह निर्बीजं विषयविज्ञानं सम्पद्यत इत्यर्थः । न तु सम्यग्ज्ञानमेतेन रागो नापगच्छतीत्येवं शङ्कमाह नेत्यागव

तः सम्यग्ज्ञानात्पूर्वं रागादिनिरोधनाय प्रयतेतेत्याह नासतः सम्यग्दर्शनस्य समाधेः स्थैर्यं इन्द्रियाणि विषयपरत्वं

35 प्रयविवेकद्वारा यतेत नेष्टलाभो रागो व्यावर्तनेन तत्र सम्यग्ज्ञानोत्पत्त्यर्थं तस्मात्पूर्वं रागस्यार्थे तस्मात् निग्रहपूर्वके

नेतरेतरत्प्रयत्नेनायं प्रज्ञास्थैर्यं तस्य फलमित्युक्ते फलितमाह तस्मात्सम्यग्दर्शनात्मिकायाः प्रज्ञायाः स्थैर्यं

कर्तव्यमित्यभिप्रायः । श्लोकान्तरमवतारयति सम्यग्दर्शनलक्षणप्रज्ञास्थैर्यं चिकीर्षता आदाविन्द्रियाणि स्ववशे

स्थापयितव्यानि मनसः स्ववशत्वादेव प्रज्ञास्थैर्यं सम्भवति किमर्थमिन्द्रियाणां स्ववशतापादनमित्याशङ्क्याह

यस्मात्तदनवस्थापने दोषमाह न तु विवेकवतो विषयदोषदर्शिनो विषयेषु स्वयमेवेन्द्रियाणि व्यावर्तन्ते किं त

त्प्रज्ञास्थैर्यं चिकीर्षिताकर्तव्यमिति तत्राह यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति

प्रसभं मनः । यततः प्रयत्नं कुर्वतो हि यस्मादपि कौन्तेय विषयेषु प्रयत्नपूर्वकं दोषदर्शनमेव प्रयत्नः हि शब्दस्य

स्मादर्थं व्याचष्टे सोऽस्य यत्नमिति अपिशब्दस्य प्रयत्नं कुर्वतोऽपि सम्बन्धं गृहीत्वा तस्य सम्बन्धमाह पुरुषस्य विपश्चितो मे

धाविनोऽपीति सम्बन्धेन सम्बन्धः । इन्द्रियाणि प्रमाथीनि प्रमथनशीलानि प्रमथनशीलत्वं प्रकटयति विषयाभिमु

खं हि पुरुषं विलोमयन्त्याकुलीकुर्वन्तीति विलोमस्याकुलीकरणस्य फलमाह आकुलीकृत्य च हरन्ति प्रसभं प्रसह्य प्रकाश

मेव प्रकाशमेवेत्यर्थः । विद्यमान इति पश्यतो विवेकविज्ञानयुक्तं मनः । विपश्चितो विद्वांसोऽपि प्रकाश प्रकाशमेवेति प्रका

शं हि न विवेकात्मक विज्ञानयुक्तं मनोहरतीन्द्रियाणीति सम्बन्धः । हि शब्दार्थं सम्बध्य तस्मादिन्द्रियाणि स्ववशे स्था ३५

पयितव्यानीति पूर्वोक्तमेवोपसंहरति यस्मात्तस्मादिन्द्रियाणि स्ववशत्वमापादनात्मनोऽन्तरङ्गकर्तव्यमर्थमाह

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः । एवमासीनस्य किं स्यादित्यत आह वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञाप्र

र्वत्र देहजीवनादिष्वप्यनभिस्नेहः अभिस्नेहवर्जितः तैस्ताप्य शुभाशुभं तत्तत् तत्तदिति प्रत्येकमनुगतेन शुभमशुभमनुगतेन वाऽसि
द्धिः शति निर्दिश्यते तदेव विभजते शुभमशुभं वा लब्ध्वा नाभिनन्दति न द्वेष्टि शुभं प्राप्य न तुष्यति न हृष्यति अशुभं प्राप्य न द्वेष्टी
त्यर्थः विषयेष्वभिष्वङ्गाभावः शुभादिप्राप्तौ हर्षाद्यभावश्च प्रज्ञास्थैर्यकारणमित्याह तस्यैवं हर्षविषादवर्जितस्य
विवेकजा प्रज्ञा प्रतिष्ठिता जिज्ञासोरेवकर्तव्यान्तरं सूचयति किंच इन्द्रियाणां विषयेभ्यो वैमुख्यमपि प्रज्ञास्थैर्यकारण
त्वादादौ जिज्ञासुनानुष्ठेयमित्याह यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रति
ष्ठिता ५८ मुमुक्षूणामादौ हि तेन प्रज्ञाप्राप्त्युपायमानेन सर्वेभ्यो विषयेभ्यः सर्वाणीन्द्रियाणि विमुखानि कर्तव्यानीति सूच
कं व्याख्यानेन कथयति यदा संहरते सम्यगुपसंहरते चायं उपसंहारः स्ववशतापादनेन सम्यक्त्वं मतिदृढनि
श्चयमिति यावत् तेषु स्थितानां शब्दग्रहणेऽपि वृत्तयोऽपि ज्ञाननिष्ठायां प्रवृत्तो यतिः इन्द्रियाण्युपसंहरत्यस्य दृष्टान्तमुपन्यस्यति कूर्म
कोऽवा नमनं नहि स्थानेन दर्शयति कूर्मोऽङ्गानीव दृष्टान्तं व्याकरोति यथा कूर्मो भयात्स्वान्यङ्गान्युपसंहरते सर्वशः सर्व
तः दार्ष्टान्तिकं गजविज्ञाननिष्ठत्वं तद्योजयति एवं ज्ञाननिष्ठः इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः सर्वविषयेभ्य उपसंहरतेति
इन्द्रियाणां विषयेभ्यो वैमुख्यं करणं प्रज्ञास्थैर्ये हेतोरित्युक्तं उपसंहरति तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेत्युक्तार्थं वाक्यं इन्द्रियाणां
विषयेभ्यो वैमुख्येऽपि तेषु विषयरागानुवृत्तौ कथं प्रज्ञालाभः स्यादित्याशङ्क्य तत्र विषयाननाहरतः आतुरस्यापि इन्द्रि
याणि कूर्माङ्गानीव संह्रियन्ते न तु तद्विषयो रागः अनाहारस्याति सन्नस्यार्थः विषयाननाहरतः तदुपभोगविमुख
स्येत्यर्थः तस्य संह्रियते न तर्हि प्रज्ञालाभः संभवति रागस्य तत्त्यागहेतोरभावादिति मत्वाह स कथं संह्रियत इत
ति रागनिवृत्त्युपायमुपदिशन्नुत्तरमाह उच्यते विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा
निवर्तते ५९ विषयोपभोगपरस्यातुरस्य जातो विषयपरावृत्तिः तत्र तत्र सूचिताश्रा तन्नैन्याशङ्क्याह विषया विष
योपलक्षितानि विषयशब्दवाच्यानि इन्द्रियाणि अथवा विषया एव निराहारस्य शब्दादिप्रमाणा विषयस्य
कष्टे तपसि स्थितस्य मूर्खस्यापि विनिवर्तन्ते देहिनो देहवतो रसवर्जं रसो रागो विषयेषु यस्तं वर्जयित्वा निराहारस्येत्य
स्य व्याख्यानमनाह्रियमाणविषयस्येति यो हि विषयग्रहणं न भवति तस्यात्यन्तिके तपसि स्थितस्यात्मके एव वा स्य
तस्यापि विषयो विहीनस्यापीन्द्रियाणि विषयेभ्यः सकाशादुपसंह्रियन्ते तथापि रागो न निवर्त्यते न च तत्त्वज्ञानाइ

गी॰
भा॰
टी॰
३६

स्यांतःकरणस्य बुद्धेर्नाशस्तस्मात्प्रणश्यति कार्याकार्यविवेचनयोग्यांतःकरणमात्रो हि तावत्पुरुषस्तस्य कर्मभ्रष्टप
नात्तद्विवेकविकलतया नष्टत्वव्यपदेशः तदेतदाह पुरुषार्थायोग्यो भवतीत्यर्थः विषयानिन्द्रियैरपि चेदनर्थ
कारणं स्वतंत्रा नहि भोग्यत्वेन जीवनार्थं भुंजानो विषयाननर्थं न कथं व्रजतीत्याशंक्य तत्र पुरुषस्य कारणं सर्वं कर्तुरस्तो
कत्वात्स्थितिमाह सर्वानर्थस्य मूलमुक्तं विषयाभिध्यानं अथ नर्थमूलकं ध्यानानंतरं मोक्षकारणमाह रागद्वेषवियुक्तै
रितिरागद्वेषविहीनः प्रयतात्मा सांप्रतमाह अधुना तन्मोक्षकारणमिदमुच्यते रागद्वेषवियुक्तैरिन्द्रियैर्विषयानिति चरन्
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ६४ रागद्वेषवियुक्तैः रागश्च द्वेषश्च रागद्वेषौ ताभ्यां वियुक्तैः संगतो हि प्रकाशं
ग्रहणैः स्वाभाविकी तत्र प्रवृत्तिर्भवति मुमुक्षोर्वियुक्तैः श्रोत्रादिभिरिन्द्रियैर्विषयान्वर्जनीयानपरिहार्यानुपलभमा
नः रागद्वेषविवेकात्मकविकारमनुभवन्नर्थशून्यार्थानाहितार्थान् प्रसाद्योपस्थितान्मात्मवश्यैः स्वाभाविकोऽस्तु न वशम्
येषु तानि वश्यानि आत्मवश्यानि तैः प्रवर्जनीयान् नयानाटैः देहस्थितिहेतुनिति यावत् इंद्रियैर्लभमानो विषयान्
विधेयात्मा इच्छातो विधेय आत्मान्तःकरणं यस्य सः प्रसादमधिगच्छतीत्याह आत्मवश्यैरात्मनो वश्यैर्वानि वशीकृतानीति आत्मवश्यैः
तैरन्तःकरणाधीनत्वेनेंद्रियाणां नियमनं नियमात्रेषामपि नियमाय प्रयत्नाधिक्यमाह विधेयात्मेत्यादि
विधेय आत्मान्तःकरणं यस्य सोऽयं प्रसादमधिगच्छति प्रसादः प्रसन्नता स्वास्थ्यं तथा अपि नाविपर्ययः स्वा
भाविकता प्रसादस्थ्यमाख्यातेऽनव्यामिन्यायेन गच्छतीति प्रसादे सति किं स्यादिति श्लोकार्द्धेनोत्तरमाह प्रसादे प्रसा
दे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते सर्वदुःखानां चाध्यात्मिकादीनां हानिरस्योपजायते कथं प्रसिद्धमित्याशंक्याह प्र
सन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ६५ प्रसादे सर्वदुःखानां आध्यात्मिकादीनां हानिर्विनाशोऽस्य यतेरुपजायते बुद्धिः
प्रसादे स्वफलान्तरमाह किंच प्रसन्नचेतसः स्वस्थांतःकरणस्य हि यस्मादाशु शीघ्रं बुद्धिः पर्यवतिष्ठते आका
शमिव परिसमन्तादवतिष्ठते आत्मस्वरूपेणैवनिश्चला भवतीत्यर्थः तस्माद्बुद्धेः प्रसादार्थं प्रयतितव्यमित्यभिप्रायः
श्लोकद्वयस्यार्थं तात्पर्यमनुसंधाय तात्पर्यार्थमुपसंहरति एवं प्रसन्नचेतसोऽवस्थितबुद्धेः कृतकृत्यता यतस्तस्मा ३६
द्रागद्वेषवियुक्तैरिन्द्रियैः शास्त्राविरुद्धेषु अवर्जनीयेषु युक्तः समाचरेदिति वाक्यार्थः कथं समाहितान् विषयप्रचार
वद्दृढमूलः सोऽस्तीति यावत् किंच नः सम्यग्ज्ञानविषया बुद्धिः स्थिरेति तेनाह संप्रसन्नतायामेव नास्ति बुद्धिर

तिष्ठिता ६१ तानि सर्वाणि संयम्य संयमनेन वशीकृत्य युक्तः समाहितः सन्नासीत समाहितस्य विक्षेपवि
कल्पस्य कथमासनमित्यपेक्षायामाह मत्परोऽहं वासुदेवः सर्वप्रत्यगात्मा परो यस्य स मत्परः परमेश्वरे शं काम
पाकृत्यासनमेव स्फोरयति नान्योऽहं तस्मादित्यासीनेत्यर्थः एतदुक्तं भवति एवमासीनस्य यतेर्वशे हि य
स्येन्द्रियाणि वर्त्तन्ते हि शब्दार्थं स्फुटयति यस्मात्सबलान्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता परस्मादात्मनो नान्योऽहमस्मीति प्रा
गुक्तानुसंधानस्याद्वैतेन वर्त्तमानस्य दीर्घकालादरसेवनसामर्थ्यादित्यर्थः अयुक्तस्य विषयेषु दोषदर्शनाभावे मनसा
दिन्द्रियाणि संयतानीत्यर्थः समनन्तरश्लोकद्वयमनर्थमाह ध्यायत इत्यादिना उपायोपदेशानन्तरं मनसा
निग्रहस्य हि महत्त्वं दर्शयति ध्यायतो विषयान्पुंसः सर्वानर्थमूलमिदमुच्यते ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषू
पजायते सङ्गात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ६२ ध्यायतश्चिन्तयतो विषयाञ्छब्दादीन्विषयविशेषाना
लोचयतः पुंसः पुरुषस्य सङ्ग आसक्तिः प्रीतिस्तेषु विषयेषूपजायते उत्पद्यते सङ्गात्प्रीतेः संजायते समुत्पद्यते का
मस्तृष्णा तस्मात्कामात्केनचित्प्रतिहतात्क्रोधोऽभिजायते क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः स्मृतिभ्रंशा
द्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ६३ क्रोधाद्भवति संमोहो विवेकः कार्याकार्यविषयः परमविषयतो महान्त
मनर्थं गमिष्यन्नविवेकविज्ञानविहीनः स्यादिति यावत् सर्वानर्थमूलं विषयाभिध्यानं तस्य तत्त्वानमनुभवसिद्धमि
ति वक्तुं मिटमिटमिसुं तो विषयेषु विशेषतमारोपितरमणीयत्वे प्रीतिरिति स्मार्ह्यासगतमासक्तिः मात्रेऽस्याने ऽस्ये
त्युद्दिक्तासक्तिरूपः कामः शतिवेधेनगलपूरनवाप्तेति हति क्रोधस्य संमोहहेतुत्वमनुभवेन द्रष्टव्यमिति क्रोधो हि संमूढः सन्गु
रुमप्याक्रोशति आक्रोशात्मध्यहित्वित्यनिनदस्य गमनमपरस्थ संमोहकार्यं कथयति संमोहात्स्मृतिविभ्रमः स्मृते
र्निमित्तनिवेदनद्वारा स्वरूपं कथयति शास्त्राचार्योपदेशाहितसंस्कारजनिका या स्मृतेर्स्याद्विभ्रमो भ्रंशः तस्मि
न्नावेदनाया स्वतोनारणसम्भवात्संमोहाधीनत्वेन तस्याः कार्यं कुतोऽह स्मृत्यनन्तरिनिमित्तकाग्रोऽयनुत्पन्निस्तत स्मृ
तिभ्रंशाद्बुद्धिनाशः स्मृतिभ्रंशकार्यं कथयति बुद्धिनाशः स्वरूपतः संक्षिप्तिमाह कार्याकार्यविषयविवेकायोग्यतान्तः
करणस्य बुद्धिनाश उच्यते बुद्धिनाशात्प्रणश्यति नन्वयुक्तस्यानिमित्तस्य बुद्धिनाशोऽपि प्रणाशोऽनवकल्प्यते तत्रा
ह तावदेव हि पुरुषो यावदन्तःकरणं तदीयं कार्याकार्यविषयविवेकयोग्यमतदयोग्यत्वे नष्ट एव पुरुषो भवत्यत

गी॰ भा॰ टी॰ ३२

तोऽत्र पौनरुक्त्यमस्यार्थस्यानेकधोपपादितमुक्त्वा तेनार्थस्य पदार्थोपसंहरति तस्मादिति आपनेन्द्रियविषयानिग्रहस्याहेतु
पर्यवसानवचनमुत्रैव नक्त्रप्रूपेति नार्थौक्ति हारश्लोकमवतारयति इन्द्रियाणां प्रवृत्तौ दोष उपपादितो यस्मात् त
स्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः। इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥६८॥ तस्माद्यस्य यतेः हे महा
बाहो निगृहीतानि सर्वशः सर्वप्रकारैर्मानसादिभेदैरिन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता यस्मादिते नमनस्यापस्या
दत्रोंऽवधीयमानानीन्द्रियाणि श्रवणस्य प्रज्ञामपहरंतीत्येतस्मादिति योजना आत्मविदः स्थितप्रज्ञस्य सर्वकर्मपरित्यागो
ऽधिकारस्थितिपरिज्ञानस्य कर्मणोऽपीत्येतमर्थमनेन श्लोकमवतारयति योऽयं लौकिको वैदिकश्च व्यवहारः
स उत्पन्नविवेकविज्ञानस्य स्थितप्रज्ञस्याविद्याकार्यत्वादविद्यानिवृत्तौ निवर्तते अविद्यानिवृत्तौ सर्वकर्मनिवृत्तिहेतु
न्निवृत्तिं विवेकवतां मिथ्याशंक्याह अविद्यायाश्च विद्याविरोधात् अतस्तमर्थं स्फुटीकुर्वन्नाह या निशा सर्वभूता
नां तस्यां जागर्ति संयमी। यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥६९॥ स्फुटीकुर्वन्नाभ्यंतरकरणानो
परत्वमस्य करणत्वे विरोधदर्शनेन मिथ्याविरुद्धोऽनेन परागदर्शनस्यानात्माप्यात्मावरणमविद्याकार्यत्वाद्
दर्शनस्य चक्षुर्निवृत्ते वासनस्यान्तरं तद्दर्शनार्थमिन्द्रियाणामर्थेभ्यो निग्रहः प्रतिपादितमाहेति योजना या निशा रा
त्रिः सर्वपदार्थानामविवेककरी सर्वप्राणिनां निशापदार्थो विवेककरीमस्वरूपमाह तमःस्वभावत्वात् सर्व
भूतानां निशा सर्वप्राणिसाधारणीं प्रसिद्धां निशामिति दर्शयितुं तामेव प्रकृतां तां गुणेन दृष्टान्तं विशदयति
किं तत्परमार्थतत्त्वं स्थितप्रज्ञस्य विषयः स्थितप्रज्ञविषयपरमार्थतत्त्वस्य प्रकाशरूपत्वात्तमःस्वभावत्वमसिद्धमिति
निशात्वमित्याशंक्याह यथा नक्तंचराणामहरेव सदन्येषां निशा भवति तद्वन्नक्तंचरस्थानीयानामज्ञानां सर्व
भूतानां निशेव निशा परमार्थतत्त्वं न त्वहरेतदाह अगोचरत्वादतद्बुद्धीनां अतद्बुद्धीनामपरमार्थतत्त्वाविदां दिनत्वेनासंभावि
तं अतद्बुद्धीनामप्रतिपन्नपरमार्थतत्त्वानां निशावदित्युभयोरप्यगोचरत्वं तस्यां निशायामज्ञानिनां परमार्थतत्त्वल ३१
क्षणायामज्ञाननिद्रायाः प्रबुद्धो जागर्ति संयमी संयमवान् जितेन्द्रियो योगीत्यर्थः। निशान्तरमाह यस्यामित्यादिना
यावन्न योगी निशानीकत्वेन द्विनो याइ विभज्यते यस्यां ग्राह्यग्राहकभेदलक्षणायामविद्यानिद्रायां प्रसुप्तान्येव
भूतानि जाग्रतीत्युच्यन्ते तस्यां निद्रायां प्रसुप्तानां जागरणविरुद्धमित्याशंक्याह प्रसुप्ता इव स्वप्नदृशः सा निशा

युक्तस्य न चायुक्तस्य भावना न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखं ॥ ६६ ॥ नास्तीति न विद्यते न भवतीत्यर्थः बुद्धिरा-
समाहितस्यापि बुद्धिमात्रमुत्पद्यमाने ऽपि तमात्मानं पश्यतो विशिनष्टि आत्मस्वरूपविषया अयुक्तस्यासमाहितस्यान्तः-
करणस्य नहि विक्षिप्तचित्तस्यात्मस्वरूपविषया बुद्धिरुदेतुमर्हतीत्यभिप्रेत्याह न चायुक्तस्य भावनात्म-
ज्ञाने शास्त्राचार्योपदेशजाते सति तस्मिन्ननुकरणमात्मना कार्यार्थमभिनिवेशो भावनेति चोच्यते न चाभा-
वितस्य बुद्धेः स्थिरतेति हेतुं विवक्षित्वाह आत्मज्ञानाभिनिवेशः भावना तद्द्वारा साक्षात्काराभावे फलाभावम-
भिप्रेत्याशङ्क्याह न चाभावयतः आत्मज्ञानाभिनिवेशमकुर्वतः शान्तिः उपशमः समाहितस्य भावनाभाववदिति
यावत् आत्मन्यपायितोत्थानं यदा निवृत्तिरूपा स्थितिः समस्तत्यागस्य परोक्षबुद्ध्यभावेनानर्थनिवृत्तिः सिध्यती-
त्याह उपशमः न विद्यते अनिवृत्ताऽनर्थस्य परमानन्दप्राप्तिर्हि मुक्तस्य संसारवारिधौ निमग्नस्य सा विभावेन
संभवतीत्याह अशान्तस्य कुतः सुखं नित्यमपि विषयसेविनो विषयविकेषु सुखं संभवतीत्याशङ्क्याह इन्द्रियाणां हि
विषयसेवा तृष्णातो निवृत्तिरस्यास्ति न विषयाविष्टस्यात्र तृष्णा न तस्मात्सुखस्य गन्धमात्रमपि सिद्धमात्मानुभविके चैतच्चे-
तिति वक्ष्यति शान्तिः विषयसेवा तृष्णा पापविषयोपभोगमात्रमास्वादमपलब्धमित्याशङ्क्य दुःखमेव हि सा न त्र-
पिहि शोकानुभवयोगिनः स्वरूपदिति न तृष्णायाः सर्वविषयगन्धमात्रमप्युपपद्यते इत्यर्थः शोकादाहादा
सूक्तेस्तस्मादप्युपपत्ति अयुक्तस्य कस्माद्बुद्धिर्नास्तीत्युच्यते इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते तदस्य हर-
ति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि ॥ ६७ ॥ विक्षिप्तचेतसो भावनाभावे साक्षात्कारलक्षणबुद्धिर्न भवतीति हेतुं वदन्नेतत्स्प-
ष्टयति इन्द्रियाणां हि स्वाभाविकस्य विषयेषु प्रवर्तमानानां यन्मनोऽनुविधीयते अप्रवर्तमानेन इन्द्रियविषयकल्प-
नेन प्रवृत्तमानस्य मनस्यस्थिते तत्प्रज्ञामात्मानात्मविवेकजां हरति नाशयतीत्यर्थः वायुर्नावमिवाम्भसि यस्मादुपायान्तम-
न्तर्मुखेनापि रक्ष्यमाणे इन्द्रियाणां विषयाः शोकादिरूपा यत्ते विक्षेपं विभज्य ग्रहणं तेनेति पा-
वत् दृष्टान्तं व्याकरोति उदके जिगमिषतां मार्गादुद्धृत्योन्मार्गे नावं यथा वायुः एवमात्मविषयां प्रज्ञा-
मुन्मनोविषयविषयां करोति करोति यस्मादयुक्तस्य योगिनोऽनुष्ठानेन बुद्धिर्विविक्तिविषया न भवतीति
नावि हिंस्रो काम्यामृतं सेवायां प्रवृत्तः तस्याकाम्यमार्गं कथ्यमाने सन्ततमुक्तं फलमित्याशङ्क्याह इति यत

प्रमाणप्रमेयव्यवहारान्नैर्विध्यनुपपन्नतादित्याह नस्वात्मविषयत्वादात्मज्ञानस्यनाद्दृतोपदेशमित्याह नह्यात्मन: स्वात्मनि
प्रवर्तकं प्रमाणमपेक्षा प्रवर्तकप्रमाणशून्यत्वमविधे: साध्यविषयत्वादात्मनस्त्वसाध्यत्वादिति हेतुमाह आत्म
त्वादेव आत्मनस्तज्ज्ञाने विध्यनुपपत्तेर्विदुषोऽनुमानेमेयव्यवहारप्रवृत्तिनियमार्थं विध्यपेक्षा स्यादित्याशंक्याह
नहेतन्नात्र सर्वे प्रमाणेतरत्वप्रमाणत्वस्य सर्वेषां प्रमाणानां प्रामाण्यमात्मज्ञानोदयावसानत्वात्तस्मिंश्चोत्पन्ने
व्यवहारस्यानिरवकाशत्वात्तत्र प्रवृत्तिनियमार्थत्वेनापि विधिरित्यर्थ: उक्तमेव व्यक्तीकरोति न ह्यात्मस्वरूपाधि
गमे सति पुन: प्रमाणप्रमेयव्यवहार: संभवति प्रमाध्यगमवत्ताद्यात्माधिगमेऽपि किमिति पश्चान्न व्यवहारानभ
वतीत्याशंक्याह प्रमातृत्वं ह्यात्मनो निवर्तयत्यन्त्यं प्रमाणं न निवृत्ते कथमस्य ज्ञानस्य प्रामाण्यमित्याशंक्या
ह निवर्तयदेव चाप्रमाणीभवति प्रमातृत्वे निवर्तयति सति ज्ञानस्य नियतप्रमाणीभवत्वे दृष्टान्तमाह स्वप्नका
लप्रमाणमिव प्रबोधे आत्मज्ञानस्य विध्यनुपपत्तेरुपसंहरति लोके चेति वस्त्वधिगमे सत्यनुत्पत्तेर्दर्शनात्प्रमा
णस्य व्यवहारस्यैव हि प्रमाणस्य वस्तुनिष्ठफलपर्यन्तत्वेऽपि प्रवर्तकविधिसापेक्षतानुपलम्भाद्वेदान्त
मपि प्रमाणत्वान्न विधिमपेक्षते रज्ज्वादिज्ञानवदित्यर्थ: आत्मज्ञानवतस्त्रिविधायाविधिमनवेक्षणज्ञानमह
त्वेनैव सिद्धत्वात्स्वकर्मसंन्यासेऽधिकारो न कर्मणीत्युपसंहरति तस्मान्नात्मविद: कर्मण्यधिकार इति सिद्धं
नन्वसंन्यासिनामपि विद्यावतां विद्याफलस्य मोक्षस्य लब्धुं शक्यत्वात्किमिति विदुषः संन्यासो नियम्यते तत्राह वि
दुषस्त्यक्तैषणस्य स्थितप्रज्ञस्य यतेरेव मोक्षप्राप्तिर्न त्वसंन्यासिन: कामकामिन इत्यर्थं दृष्टान्तेन प्रतिपादयि
ष्यन्नाह आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमाप: प्रविशन्ति यद्वत् तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न का
मकामी ७०- आपूर्यमाणमद्भि: आपातज्ञानवतो विवेकवैराग्यादिविशिष्टस्य ब्राह्मणस्य सर्वभोगेच्छुरपि न
स्पृह्यवृत्त्यादिद्वाराभ्युपगमस्य साधनाकारवृत्तेरसम्भवात्स्मरणमेव न स्यात्सिन्नो मोक्षो नाम स्याद्विषयत्वस्यापि संसारितयेति
न दृष्टान्तेन प्रतिपादयितुं सरसागरं प्रदर्शयितुमित्यर्थ: दृष्टान्तेन तमर्थं प्रतिपादयितुमिच्छन्प्रथमं दृष्टान्तं विवृणोति
श्लोकार्थमेव वाक्यं पुनराह जलपाननास्वाद्भि: समुद्रस्य समन्तात्पूर्यमाणत्वमाह प्रस्रवतां नदीनां जलैरापूर्यमाणत्वेऽपि
न्यायाशंक्याह अचलप्रतिष्ठमचलतया प्रतिष्ठावस्थितिर्यस्य तमचलप्रतिष्ठं समुद्रमाप: सर्वे

युक्तस्य न चायुक्तस्य भावना न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखं ॥६६॥ नास्तीति न विद्यते न भवतीत्यर्थः बुद्धिः आ
समाहितस्यापि बुद्धिमात्रमुत्पद्यमाने प्रतिभातीत्याशंक्याविशिनष्टि आत्मस्वरूपविषया अयुक्तस्यासमाहितस्यांतः
करणस्य न हि विक्षिप्तचित्तस्यात्मस्वरूपविषया बुद्धिरुदेतुमर्हतीत्यत्र हेतुमाह न चायुक्तस्य भावना आत्म
ज्ञाननिष्ठात्वापादने ज्ञाने स्थैर्ये स्थितिसंततानानुकरणमात्मनाकारार्थमभिनिवेशो भावनेति चोच्यते न चासौ
विक्षिप्तबुद्धेः सिध्यतीति हेत्वर्थो विवक्षितस्तमाह आत्मज्ञानाभिनिवेशः भावनाद्वारा साक्षात्काराभावे किं फलमि
त्याशंक्याह न चाभावयतः आत्मज्ञानाभिनिवेशमकुर्वतः शान्तिः असमाहितस्य भावनाभाववदिति
यावत आत्मस्थापनेनाज्ञानेनावरणघात्स्वरूपास्थितिमसंततत्वान्नत्स्यापरोक्षबुद्ध्यभावेनानर्थनिवृत्तिः सिध्यती
त्याह उपशमः न विद्यते अनिवृत्तानर्थस्य परमात्मनः आगमाद्धि भक्तस्य संसारवारिधौ निमग्नस्य शान्तो विभ्रमो न
संभवतीत्याह अशान्तस्य कुतः सुखं तस्यापि विषयसेविनो विषयिके सुखे संभवतीत्याशंक्याह इंद्रियाणामि
विषयसेवातस्यांतो निवृत्तिश्चलनस्यांचनं विषयविषयानरसा न स्यात् उपशमात्सुखमेव हि मानुभविके च सुखं न
मितिवक्ष्यति हि शास्त्रः विषयसेवातस्त्यागाविषयाय भोगस्तु भासाद्भवमुपलब्धमित्याशंकां दुःखमेव हि सान्तत्वा
दिहि शोकानुभवशीलानां दैवस्यापि नतस्माकं सात्त्विकं सुखं गम्यमानमपयुज्यत इत्यर्थः शोकानां द्वारा
श्लोकांतरमवतारयति अयुक्तस्य कस्माद्बुद्धिर्नास्तीत्युच्यते इंद्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते तदस्य हर
ति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि ॥६७॥ विक्षिप्तचेतसो भावनाभावे साक्षात्कारलक्षणा बुद्धिर्न भवतीति हेतुत्वेन स्मा
रयति इंद्रियाणामिति यस्मादुःखतोऽस्वविषयेषु वर्तमानानां यन्मनोऽनुविधीयते अनुप्रवर्त्यते तदिंद्रियविषयकल्प
नेन प्रवृत्तं मनोऽस्य यतेर्हरति प्रज्ञामात्मानात्मविवेकजां हरतीति नाशयतीत्यर्थः वायुर्नावमिवाम्भसि यथा प्रदेशपात्तम
नस्तत्पदेनापि गृह्णाति इंद्रियाणामाशंसादेनाविषयाः शब्दादयः तेषां विकल्पनेऽभिध्याविभज्य ग्रहणं तेनेंद्रियाणा
वत् हरतीति व्याकरोति ॥६८॥ जितमितनो मार्गांदुद्धृत्य अन्यमार्गे नावं यथा वायुः प्रवर्तयत्येवमात्मविषया प्रज्ञा
हरतां मनो विषयविषयकल्पनां करोति करोति यस्मात्तस्मात्प्रयत्नेनाद्यबुद्धिनिरोधजन्यं पतताही
त्यादिश्लोकाभ्यामनुक्तस्यैवार्थस्य दृष्टान्तश्लोकाभ्यामपि कथ्यमानत्वात् पुनरुक्तमित्याशंक्य परिहरति यत

भा॰
गी॰
२८

प्रमाणप्रमेयप्रत्ययैर्विध्यनपेक्षत्वादित्याह नत्वात्मविषयवाक्यानामज्ञानस्य निवृत्तेरुपदृश्याह नत्वात्मनः स्वात्मनि
प्रवर्तकप्रमाणापेक्षा प्रवर्तकप्रमाणशास्त्रनम्यविधेः साध्यविषयत्वादात्मनश्चासाध्यत्वादित्येतदेवमाह आत्म
त्वादेव आत्मनोऽज्ञानेऽपि विध्यनपेक्षत्वेऽपि ज्ञानान्तरेण मानमेयव्यवहारः प्रतीतिनियमार्थं विध्यपेक्षा स्यादित्याशंक्याह
न हि तत्प्रत्यक्षप्रमाणं न प्रमाणस्य सर्वेषां प्रमाणानां प्रमाणमात्मज्ञानोदयावसानत्वान्निवृत्तये
व्यवहारस्यानवकाशतात्मन इति नियमाय ज्ञानिनोऽविधिरित्यर्थः उक्तमेव व्यक्तीकरोति न त्वात्मस्वरूपाधि
गमे सति पुनः प्रमाणप्रमेयव्यवहारः संभवति प्रमातृत्वमात्माधिगमेऽपि किमिति पश्चान्न व्यवहारोऽनेन
वर्तत इत्याशंक्याह प्रमातृत्वं ह्यात्मनो निवर्तयत्यन्त्यं प्रमाणं न निवृत्ते कथमदृष्टे ज्ञानस्य प्रामाण्यमित्याशंक्या
ह निवर्तयदेव चाप्रमाणीभवति प्रमातृत्वं निवर्तयदन्त्यं तेनाज्ञानस्य निवृत्तेर्न प्रमाणीभवितुं दृष्टान्तमाह स्वप्नका
लप्रमाणमिव प्रबोधे आत्मज्ञानस्य विध्यनपेक्षत्वे हेतुमाह लोके च वस्त्वधिगमे प्रवृत्तिहेतुत्वादर्शनात्प्रमा
णस्य व्यवहारसमर्थोऽपि प्रमाणस्य वस्तुनिष्ठपर्यन्तत्वे सति प्रवर्तकविधिसापेक्षत्वानुपलम्भादात्मज्ञान
मपि प्रमाणानामविधिमपेक्षते रज्ज्वादिज्ञानवदित्यर्थः आत्मज्ञानवतस्तत्त्वनिष्ठापादिविधिमन्तरेण ज्ञानमहा
त्म्येनैव सिद्धत्वात्सर्वकर्मसंन्यासेऽधिकारेण कर्मणोऽनुपसंहरति न ह्यात्मविदः कर्मण्यधिकार इति सिद्ध
नन्वसंन्यासिनापि विद्यावता विद्याफलस्य मोक्षस्य लब्धुं शक्यत्वात्किमिति विदुषः संन्यासो नियम्यते तत्राह वि
दुषस्तन्निष्ठत्वस्य प्रकृतस्य प्रतिपत्तेरेव मोक्षप्राप्तिरिति न संन्यासिन इति कामकामी न इत्येतत्समर्थयितुं दृष्टान्तेन प्रतिपादयि
तुमाह आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न का
मकामी ७० आपूर्यमाणमद्भिः आपातज्ञानवतो विवेकवैराग्यादिविशिष्टस्य फलम् सर्वांभोगानुपित्स
स्यापि प्राप्तिर्हि ज्ञानस्य प्रसक्तां कामरूपेणानुपलभ्यमानमस्य शान्तिर्नोपपद्यते न त्वस्य विषयप्राप्तिस्तथापि न तस्य ते २८
नहि दृष्टान्तेन प्रतिपादयितुं गच्छन्नेव शास्त्रवशानिरिच्यते दृष्टान्तेन समर्थं प्रतिपादयन्नपि किञ्चिद्भोगदृष्टान्तेनेवाति
स्वाकारेण मेवार्थं पुनराह लिप्यतेऽपि यादृशैः समुद्रस्य समन्ततस्तं पूर्यमाणस्य हि ह्यासवतो न दोषः प्राप्तिरपि तद्वत्
स्वाभाविकत्वाह अचलप्रतिष्ठमचलतया प्रतिष्ठा अवस्थितिर्यस्य तमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः सर्वे

परमार्थेनतमनुभवेनानिवृत्ताविद्यस्यमुमुक्षोसिनोहेतावस्थानिषेधस्यहेतुमाह अविद्यावत्त्वनान्यवस्थार्थेनतेनेषम्यतो
मुने: परमार्थावस्थानिषेधाविदुषाविदुषोनहेतावस्थानषेधेतिक्षिप्तेफलितमाह अत: कर्मण्यविद्यावस्थाया
मेवचोदितेनविद्यावस्थायां अविद्यावस्थायामेवक्रियाकारकफलभेदश्रुतिमानादित्यर्थ: विद्योदयोपिनस्यादि
भासाविशेषात्पूर्वमिवकर्माणिविधीयेरन्नित्याशंक्याह विद्यायांहिसत्यामुदितेसविताद्वैतप्रगवेरविवतम:
प्रणाशसम्पन्नत्वाद्विद्या अविद्यानिवृत्तौबाधितानिहस्मादिविभागभानेपिनालंकर्मविधिर्यविभागाभिनिवेशा
भावादित्यर्थ: अविद्यावस्थायामेवकर्माण्येतदुक्तंव्यक्तीकरोति प्राग्विद्योत्पत्तेरविद्याप्रमाणबुद्ध्यानुपात्त
मात्मबुद्धिकारकफलभेदरूपप्रसन्नीमध्येहितेनप्रतिपद्यते विद्योदयात्पूर्वंबाधकाभावादबाधितपर्वविद्याप्रे
याविभेदमापद्यप्रमाणरूपापादुत्पाद्याप्यालोप्याप्यकर्मेहेतुभवतिकिंपाद्विभेदाभिमानस्यनहेतुत्वादित्यर्थ:
नविद्यावस्थायामित्याह नित्यप्रवदंति नाप्रमाणबुद्ध्यारच प्रमाणमाण्या कर्महेतुत्वोपपत्ते: तथाचोक्त उत्पन्न
दृष्टोयगवद्विद्याविकरिष्यति अन्यथाप्राविद्यायां अविद्यायानिवृत्तत्वात्क्रियाभेदभानमप्रमाणमितिवुद्धिकस
द्येनतयारप्रमाणत्वयुक्ता विभागमात्रित्यविद्यानेकर्महेतुत्वप्रतिपद्यमेवाधितत्वेनाभासत्वमानहेतुत्वा
योगादित्यर्थ: विद्याविद्याविभागेनात्ममेवाविशेषविदुषोति प्रमाणेभेनवेदेनममचोदितेनकर्मयकर्मेति
हिकर्मणिकर्तोप्रवर्तेते यथात्मनेवेदेनकामनाज्ञीवनादिमतोममकर्मविहितेतेनमयानसंतेव्यमितिमत्वा
न: सन्कर्मण्यज्ञोधिक्रियतेनप्रतिसाधनविशेषणवादिनोवस्यप्रवर्तकत्वादित्यर्थ: सर्वमिदमविद्यामात्रेदे
तेतिप्रोवेतिमत्वानस्तुनप्रवर्तेतेकर्मणीतिव्याचष्टेमाह नाविद्यामात्रमिदंसर्वंनिश्चवेतिविदुषोनकर्मण्यधि
कारस्तेनतस्याधिकारस्तत्रिंबन्धाशंक्याह यस्यपुनर्निर्विशेषविद्यामात्रमेवसर्वंभेदजातमितिज्ञानेनत्या
त्मज्ञस्यसर्वकर्मसन्यासेनवाधिकारोनप्रवृत्तेतो आत्मज्ञस्यफलमस्तुनतस्यसाधिकारेत्याकाज्ञावप्रमाणपाते
तथाचदर्शयिष्यतितेनहृदयसंतात्मानदृष्ट्वाभेदेनात्मज्ञाननिष्ठायामेवाधिकार: प्रवर्तेकेप्रमाणोविधिलदभाव
कर्मस्विविदुषोज्ञाननिष्ठायामपिप्रवृत्त्यनुपपत्तेरात्मयतोयोज्ञानवतांविविधिरितिशोकतेनतत्रापिप्रवर्तक
प्रमाणाभावेप्रवृत्त्यनुपपत्तिरितिचेन्नकिमात्मज्ञानेविधिमपेक्षतेकिंवात्मानात्मा: नस्यस्वरूपविषयस्यपथा

गी॰ भा॰ टी॰ ३५

प्राप्य विमुह्यति । स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ७२ गृहस्थः संन्यासी तु भावयपि चेन्मुक्तिभागितो
किं न हि किं कृत्स्नं सर्वं ? त्वसंन्यासेनेत्याशङ्क्याह संन्यासिनोऽपीति विक्रान्तानामनन्यसम्भवात् एवमिति : संन्यासेन मुक्तोऽस्य
ह एषा यथोक्ता ब्राह्मी ब्रह्मणि भवेयं स्थितिः । स्थितिमेव व्याचष्टे सर्वकर्म संन्यस्य ब्रह्मरूपेणैवावस्थानमि
त्येतत् । नैनां स्थितिं प्राप्य लब्ध्वा विमुह्यति न मोहं प्राप्नोति स्थित्वास्यां स्थितौ ब्राह्म्यां यथोक्तायामन्तकालेऽन्त्ये
वयस्यपि ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मनिर्वृतिं मोक्षमृच्छति गच्छति न विमुह्यतीति पुनर्नैजो तु कं वा मन्वयार्थं संन्यासि
नो विमोहाभावोक्तिः सूत्रो यनहान्याहित्निमित्त प्राप्य न विमुह्यति विविनः संन्यासस्यैव वक्तव्यं नाम वक्तव्यं :
यथोक्ता ब्राह्मी स्थितिः सर्वकर्मसंन्यासपूर्विका ब्रह्मनिष्ठान स्यात् स्थितानामिमामाप्नुवन्त्यतो विभागे कृत्वेत्य
र्थः अपि तु सर्वथा ... किमु वक्तव्यं ब्रह्मचर्यादेव संन्यस्य यावज्जीवं यो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते स ब्र
ह्मनिर्वाणमृच्छतीति इति द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ तदेवं तत्पदार्थोन्नतेकां वाक्यार्थज्ञानानेकान्तिको
मुक्तिः ... कर्मसेवकृत्रा केवलाज्ञानादेव पदार्थोन्नतिमिति निष्ठापचतुष्टयपापादयम्नः मध्यायेनोक्त
इति श्रीगीताभाष्यव्याख्याने द्वितीयोऽध्यायः ॥ एवं द्वितीयाध्यायेऽध्यायसम्बन्धं कृत्वेदानीं तृतीयाध्यायसङ्गतिमर्थसङ्क्षेपा
त्रयमिति शास्त्रस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयभूते द्वे बुद्धी भगवता निर्दिष्टे सांख्ये बुद्धिर्योगे बुद्धिरिति च गीताशास्त्रप्रारं
भाय प्रतिनहेतुफलम्नः बुद्धिद्वयं भगवता निर्दिष्टमित्यर्थः । बुद्धद्वयमर्जुनस्याभिप्रायो निर्दिष्टं सर्वपात्रस्य यस्तुवदति ॥
तत्र प्रजहाति यदा कामानित्यारभ्याध्यायपरिसमाप्तेः सांख्यबुद्ध्याश्रितानां संन्यासं कर्तव्यमुक्तं तेषां तन्निष्ठ
यतिनिष्ठां प्रत्येकवाक्यसम्बन्धः पाञ्चसार्थिके तेन पक्षान्तरेण निष्ठानामुक्तेषु कामसम्बन्धिनोऽकामस्य लाभो कर्मत्यागे विघात
यन्ति कर्मव्याप्तौ कर्तव्यतेन भगवानुक्ते चालितमर्थः तथापि मावसाधने विकल्पसमुच्चययोरन्यतरस्याविवादा
तन्निबुध्यासमनन्तरमपूर्वमुद्दिश्य तस्याप्यर्थमाह इत्थं ज्ञाननिष्ठानां निष्ठयैव कृतार्थतानिष्ठायां ब्राह्मी स्थितिरिति अर्जु ३५
नस्य ममुक्षिताकलनेन प्रवृत्तिजन्यं च किमर्थमसङ्गतेनार्जुनमनुभाषते अर्जुनाय च कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु
स्व कर्मणीति कर्मैव कर्तव्यमुक्तं वा नु मा ब्यस्तु बुद्धिमाश्रित्य कर्माणि आरभ्य कर्मज्ञानयोः समुच्चयेन कथमितोऽपि
स्तद्गत्तेतीत्युपन्यस्याह योगबुद्धिमाश्रित्य यथा साध्यं बुद्धिमाश्रितानां संन्यासशङ्कानिष्ठानोऽकृतार्थतोक्ता

39

नोगता: प्रविशंति नहि समुद्रस्योदकात्मकं प्रतिनियतं रूपं कदाचिदपि वर्द्धते ह्रसते वा तेन तद्रूपाद्विलक्षणरूपे
वैलक्षण्यं जनयन्त्य आपः समुद्रं न गच्छंति नहि तस्य विक्रिया भवतीत्यर्थः इति दृष्टान्तं दार्ष्टान्तिके योजयति स्वात्मस्वरूपमेविति
यमेवं सर्वे शब्दादयः कामा इच्छाविशेषाः विषया आत्मसन्निधौ विद्यमाना अपि विकारं प्रविशन्तोपि सन्निधाने तस्मिन् प्र
विशन्तो विकारं नापादयन्तीत्यर्थः कथमिह विषयसन्निधावपि सर्वेन्द्रियाविशेषा यं मुनिं समुद्रमिवापो विकृतं न:
प्रविशंति प्रवेशं विशन्ति सर्वे आत्मन्येव प्रलीयन्ते तेन स्वात्मनि च शङ्का वेति यो कामं दृष्ट्वापि दृष्टान्ते विषयविमुखे
स्थानिष्ठः तस्यैवात्मा नकामुकः सेत्याह सशान्तिं मोक्षमाप्नोति नेतरः कामकामी काम्यन्त इति कामा विषया
स्तान्कामयितुं शीलं यस्य स कामकामी न शान्तिमाप्नोतीत्यर्थः यदि गृह्णमपि मनसा समभिलाषमानो हि न्यायं स्व
स्वरूपात्मानं परिभावयन्तं वृत्तिनिवृत्ति प्राप्नोति नहि मोक्षस्यादि विद्यमानमेवेत्याह शङ्कयाह यस्मादेवं तस्मा
त् विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निस्पृहः निर्ममो निरहंकारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ विहाय परित्य
ज्य कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरतीति कामित्वं विषयेषु न स्पृहां गतः भोगानि न कुर्वन्ति ति
तिरेकस्य सिद्धत्वात् सर्वान् मनसा परित्यज्य ... गेजीवनमात्रं कर्मपरिश
प्राक्काह जीवनमात्रे चेष्टाशेषः ... यर्थरक्षार्थं ... चेष्टा पर्यटतीत्य
र्थः निस्पृहः विहाय कामानित्यनेन ... जीवनमात्रेपि ... निस्पृहः
सन्निर्ममइति ममत्ववर्जितः त्यर्थमिह त्राय निर्मम ... निरहंकारः
पणरूपतीत्याशंकयाह शरीरजीवनमात्राति ... निरहंकारः स्वात्मा हेका
रेममकारस्याव ... निरहंकारः ... स शान्तिं
मोक्षमाप्नोतीत्युक्तं ... परमल ...
मधिगच्छतीत्यर्थः ... सर्वकाम ... निष्ठा को
...निविशेषण ...
ष्टामाधिकारि ... पार्थ नेना

गी॰
भा॰
टी॰
४०

णोक्तात् : इहेति तस्योपायत्वावस्थामुपन्यस्यति नेदं विविदं एवज्ञाकोत्तामाह कथं पूर्वोक्तरविरोधं स्फोरयति तेनेत्यं
धृतो वक्तमर्थमनुवदति नचेमे वैधग्रंथेनावन पर्वकोयाहृति : सम्यग्ज्ञानस्य निवृत्तिनेमे वैधग्रंथेनावरूपमर्थं उक्त
इति संबंध : नेम वाच्ये विरुद्धमुपन्यस्यति सर्वेषामागमित्युक्तानुकर्मेणा : सम्यग्दर्शनगीनाग्रहो निष्ठितः पूर्वस्यतः सर्वक
र्मसंन्यासं सहैव क्रियानादेव केवलाने वलामित्यस्मिन्ग्रंथे स्वमंपदवमनाग्रसम्यग्दर्शनविवक्षितं नत्वेतन्त्यासः का
हुः पुनर्विशेषितत्व यावज्जीवश्रुतिचोदितानि कर्माणि परित्यज्य केवलादेव ज्ञानान्मोक्षः प्राप्यते इत्येतदेकान्ते
नैव विवक्षितमिति इत्यागीतार्थोपनिकारेवकर्मत्यागायोगेन विशेषितत्वाद्यावत्ति तोभविन्नमस्ति
नत्वावश्यवाति कर्माणि त्यक्त्वा ज्ञानादेव केवलान्मुक्तिर्भवतीत्येतन्मतं नियमेनैव यावज्जीवश्रुतिभिर्विरु
तिविरुद्धाग्राम्भुपगंतु शक्यमित्यर्थः तथापि कथमिति विरोधपरिहारं शंकते इहकर्मसंन्यासकृद्दशंप
नायावज्जीवश्रुतिचोदितमिव कर्मणां परित्यागइत्ययमतोऽहं संबंधग्रंथमनक्त्वे यापीत्तरार्थे प्रतिपादने च
नैष्कर्म्यप्रतिपादनः शोनकर्मपरित्यागश्रुतिविरोधादेव न समर्पवतीमुक्तेत्यो गापादयन्पैषमपुनः संन्यासिनां
ज्ञाननिष्ठाकर्मिणां कर्मनिष्ठेत्याश्रमविभागमभिदधतायं वैप्रतिषिद्धकर्मत्यागाभ्युपगमान्मिथ्या विरोधो दोषो
नः स्यादित्यर्थः ननु यथा भगवता प्रतिपादितं तथैवर्त्तुंन्निष्कृतानात्मानिकं विदितं तस्यापराधो लोतत्याशंक्याह
नतत्पद्योमीहशे हे कृष्णमर्थमर्जुनापत्तुमाइवगवान् नहि भगवान्विरुद्धमर्थमभिधत्ते सर्वज्ञत्वादपूर्वाननस्याविरुद्धार्थ
वादित्वापत्तौ तत्र भिन्नमर्पितमानादेवस्यात्पानविरुद्धार्थवादित्वे त्यर्थः भगवतो विरुद्धार्थवादित्वाभा
वे विप्रानुविरुद्धार्थप्रतिपत्तिर्नजनितमव्यवहारात्मन्निकोनानापराधतोत्याशंक्याह श्रोतावाकथविरुद्धग्रंथे
मवधारयेत् अर्जुनोहि श्रोतापिवुद्धिहरंकारीमतयैवृद्धितो वाववधारणत्रविरुद्धमर्थमवधारयितुमर्हतिनधावधार
येवा विरुद्धार्थवादित्वमर्थः विरोधपरिहारभावकते नन्वेतस्य तत्र त्वहस्यानामेव कृत्या तत्कर्मपरित्यागेन केवलाद ४०
वज्ञानान्मोक्षः प्रतिषिध्यतेनेनतापुत्रमामनमागमित्यनिति संबंधग्रंथोहिश्चन्तिकारणेदमभिप्रेत्य गृहस्थानामेव समोपवि
धेः स्यानमेतत्पाचज्जीवश्रुतिचोदितानाग्निहोत्रादिकर्मत्यागेन केवलादेव पानिकाद्यात्मज्ञानान्मोक्षमपेक्षमाणानामा
वज्जीवादिश्रुतिविरोधो निषिध्यते न तत्त्वरूपेणैव कर्मत्यागो ज्ञानान्मोक्षतानिषेधुमिष्यते तद्योपेतु न स्यात्पेक्षकर्मत्यागे

नह्यायोगानुबुद्धिमाश्रित्य कर्मकर्तव्यं नोऽपि कृतार्थं न शुद्धमित्याशङ्क्याह ननु नत्वावश्यं प्रश्नमुक्तवान् द्वेषेण ममावरे कर्म
बुद्धियोगादितिनिर्देशात् इतिशेषः । बुद्धियोगः कर्मणे प्रश्नं नाविप्रतिलम्भ श्रेयः कर्मणोऽत्याह तदेतत्प्रत्यक्षपक्षफलं मर
नबुद्धियोगं तदुवाच साक्षादेव श्रेयः साधनं ज्ञानमन्यथा प्रतिज्ञा निर्देशश्चोतेन द्विविधेन कर्मस्वरूपानुष्ठानेनोक्ता
मनसिनिर्दिष्टये भगवद्भिः प्रतिसन्दिग्धमाणस्यानि प्राकालायाश्रयं गृहीत्वा लिङ्गं श्लोकं नराध्यायपरोरुष्या
स्यामकर्तव्यताम् मन्यते निर्णयार्थं । अर्जुनस्याश्रयनिमित्तं परिकल्पने प्रश्नमेवं कृतवान् इति कथं भगवान् यथोपार्थिने
यस्मात्तावत्कृपः प्राप्तिसाधनं सांख्यबुद्धिनिष्ठायां च पिता माया कर्माणि प्रतिसाक्षादेव श्रेयः साधनं सांख्यनिष्ठा तत्पर
साधनं कर्मविषये बुद्धौ निष्ठारूपेण तत्त्वश्रेयोपार्थिने भगवता पक्षावपि तामा पुनरभगन् अश्रेयोपार्थिने मिव कर्मणि प्रवृत्त
विपरीतेन कृत्यं भगवान् श्रियानुमत इतीत्यर्जुनस्य पर्यालोचनावाचानुबन्धः इति सम्बन्धः ज्ञाननिष्ठा तो विपरीतस्य कारयितुं
कर्मविधानेऽपि इत्यानेकान्तिकं पृष्टं परस्पर्यालोचनयानेकान्तिकं श्रेयः प्राप्तिफलेनिष्ठ्यादिनिष्ठानि पर्यालोचना
र्जुनस्य युद्धेहितत्त्वकर्मणि प्रश्नानेकान्त्यर्थेन तस्मात् हिंसादिरूपेण संबन्धबुद्धिशुद्धिद्वारापि च धर्मानेजनमन्येव
लक्षणमित्यनिर्णयो मम भक्तस्य श्रेयोपार्थिनोऽनिपार्थो भगवतानुक्तोऽनभवतीति भावः । यथोक्तेनिमित्तं प्रश्नस्योक्ते न
ष्ठगुणत्वान्निष्पत्तिर्योनकर्माह नद्वन्द्वरूपश्रेयोऽपयासीचेत्यादिः । ज्ञाननिष्ठानां कृतार्थतां कर्मनिष्ठानां तु
नयोऽस्मत्कि विभागमार्गेण प्रस्तुतमित्यन्नलोकेऽस्मिन्द्विवाक्यस्याविप्रलोकमेतदर्शय इति श्रुतयापि कर्मणा चवच
भगवतेनोक्तं यथोक्तविभागविषयं प्रश्नं हि साक्षादेव श्रेयः साधनमन्यथा भगवतोक्तेन तद्भूतमिति मनाङ्गलो
स्व तस्मिन्नुक्ते निष्ठाभिप्रायेण सम्बन्धयुक्ताद् बुद्धिकर्तव्यभिप्रायं प्रश्नयति के विवक्षितेनस्य प्रश्नार्थं गन्यथा कस्यापि
ज्ञानस्येति कृत्ले भगवता श्रुतिवचनेन वर्णयति ज्ञानकर्मणोः समुच्चयस्य च वाधा गेये तत्त्वप्रागेकारस्य समुच्चयावधारण
णेनैव श्रुतिवचनमुचितं न च तथा भगवता श्रुतिवचनमुक्तं नतावच्छ्रुत्यस्य समुच्चयपक्षविषयतोपगमात्स्वपक्षेऽश्रुतस
मुच्चयविषयत्वान्नयोर्मिथो विरोधो बुद्धिकारमनेऽस्मादित्यर्थः । किञ्च केवलेश्रुतश्रुतिवचनं यो वेदपरमतेषु परस्पर
विरोधो न भवत्यपि तु परस्परं संस्पृष्टयोरपि वर्णयन्नविरोधो नेत्याह यथा चात्मनां सम्बन्धप्रतिषेधोऽनायो निरूपितः
निकृष्टतेवेद्बुन । अश्रुतश्रुतिवचनयोरर्थं निरूपयति ज्ञात्मनाङ्गं नैकाचैतत्तिमावत् सम्बन्धप्रतिषेधो गीतामनूद्य स्ताम्भः

गी॰ भा॰ टी॰ ४१

41

नान्युक्तानि इति प्राप्तम् विशेषतात्पर्यमित्याशंक्याह ऊर्ध्वं तेन सोऽनुस्मात्कर्ममात्रस्य तु विनाशानात्मनोऽवदति यद्यो
न्नेः विभागे गार्हस्थ्योक्तेः यागस्य कर्मवाङ्मात्रं द्वेपाद्यसमापद्यतदूत्तिरूपयति नैवं तेनेति गार्हस्थ्यस्य यासु वाङ्मा
श्रौतैस्मार्त्तैर्वचनैश्च तदुपेक्षकर्मशिरस्त्वादिति विस्पष्टात् साधनस्य तत्फलत्वस्य तत्त्वेऽपि नित्यायमास्थित्याणकते श
श्वरस्य हस्य सेवा यास्वाङ्मलकारणमात्रेः स्यात् लेऽपवाङ्मात्रेण श्रौतस्मार्त्तैर्वचनैः कर्मतस्याः श्रुतावाङ्मह
स्यास्मात् स्यादेवेत्यर्थः एवं कारतिरस्कारेण पदिति नाश्रमान्तराणां तेषां नास्ति मुक्तिरित्यन्तरायावज्ञोवादि
श्रुतिविहितानावश्यकत्वेऽपि कर्मणां हिंसादिहेतुत्वेऽपि श्रौतानादिनित्यकर्मवोहननादिति प्रासङ्गविरोधमापद्य
निरवकाशत्वमसिद्धेत्यपूरयति नदणमस्यैवापनिषत्त्वितिहासपुराणेषु सर्वस्य पठितेषु एकाश्रम्यस्य
हैस्थ्यस्यैव प्राधान्यात् तदर्थितु नापीति विधेयकर्मसंन्यासविधानमित्याशंक्याह ज्ञानोत्पत्तेनमुमुक्षोः सर्वक
र्मसंन्यासविधानमित्याशंक्याह ज्ञानोत्पत्तेनमुमुक्षोः सर्वकर्मसंन्यासविधानात् न केवलं नाधिकेन नाम
धर्मेणास्मासः प्रवाल्यगार्हस्थ्याज्ञानानां गतमलैनेषां प्रवाल्यप्रभासासामर्थ्याद्दतः अतः स्मादिवि
रोधेनास्ति गार्हस्थ्यस्य प्राधान्यमित्यर्थः तस्य प्राधान्याभावे हेतुत्वेनरमाह यद्याश्रमविकल्पसमुच्चयविधाना
च्च श्रुतिस्मृत्योः ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद् गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेद्यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा व
नाद्वेति श्रुतेनानस्याश्रमविकल्पमेकेब्रुवत इति परिमितेनमावरोधेत्यादिस्मृतेश्चाश्रमाणां समुच्चयेन विक
ल्पेन चाश्रमान्तरं भिक्षुत्वेऽपि विधानात् गार्हस्थ्यस्य प्राधान्याभावमित्यर्थः यदि सर्वेषामाश्रमाणां मुक्तिसाधनत्वं तर्ह्य
लं तर्हि तत्तदाश्रमविहितकर्मणां तज्ज्ञानेन सह समुच्चयः सिद्धमिति शङ्कते सिद्धं तर्हि सर्वाश्रमाणां ज्ञानक
र्मणोः समुच्चयः पक्षान्तरेणान्यच्चाश्रमकर्मणां साधनत्वं तत्त्वज्ञानसमुच्चयेनैव फलसहकारित्वेन तत्त्वाम
पेक्षेतेऽपि न्यायेनासंन्यासविधानोपपत्तेरिति दूषयति नेत्याह मुमुक्षोः सर्वकर्मसंन्यासविधानात् संन्यासविधानमेव ४१
वान्यक्रामनिवृत्त्याप एषत्व्यभोवेत्राह्मणानोत्थानेनत्यागेन त्यागः स्वाश्रमसंपन्नो नैरन्तर्येण विहितधर्मकलापा
नुष्ठानमपि कर्तव्यमित्याह प्रव्रजिताश्चर्यं चरेति प्रागुक्तानां सत्यादीनां स्वल्पफलत्वान्नेव्रासस्य च ज्ञानेन सु
खोदाहाफलत्वादित्याह तस्माज्ज्ञाने संभवे नपसामेति रिक्तमाहुः श्रुतिरिति मतिरयापवर्गेणमहाफलमिति यावत्

नां गृहस्थप्रभोक्तानिषिद्धानामेव केवलात्मज्ञानान्मोक्षो विकल्पेनैतेनाभिन्नविषयत्वं ज्ञानेनापि विरोधा
द्वे केनार्थः । विधानेरेण विरोधस्पर्शो यत्तूत्तरमाह एतदपि एवं न विरुद्धमेव विरोधमेवाकांक्षमाणाः साधयति कथं सर्वा
श्रमाणां ज्ञानकर्मणोः समुच्चयो गीतासु हि निषिद्धतार्थं इति श्रीमत्तात्पर्यकथनं हि रुद्धं केवलात्मज्ञानान्मोक्षे तु प्रागाश्र
मान्तराणां श्रौतकर्म गृहस्थानामावश्यकमनुष्ठेयमित्यनेनाभिप्रायेण तेषां केवलात्मज्ञानान्मोक्षो निषिध्यते न तु
गृहस्थानां ज्ञानमात्रात्परमो मोक्ष इति विधानान्यथा केवलज्ञानाधीनो मोक्षो विकल्पेन आश्रमान्तराणामपि स्यान्नैतत्क
र्मणां समुच्चयाभ्युपगमात् इति चोदयति श्रुत्यन्तरे श्रौतकर्मापेक्षितमेतद्वचनं एतत्प्रत्यक्षवचनमेवाभिनयति केव
लादेव ज्ञानात् श्रौतकर्मरहितानां गृहस्थानां मोक्षः इति विधानमिति ननु गृहस्थानां श्रौतकर्मणां हि त्यागोपि सति स्यान्नैतत्कर्म
णाकृतां ज्ञानस्य केवलत्वं नानेन निषेधोक्तिः एवं चेत् भवतीत्यत आह न च गृहस्थानां विद्यमानमपि स्मार्तं कर्मा
विद्यमानवद्वैकल्पज्ञानादेव केवलादित्युच्यते इति उक्तं नैवचनमेव समर्थयते अथानेन हि श्रौतकर्म न त्याज्यं हि तेषां सति स्मा
र्तस्य कर्मणः सतोप्यसद्भावमभिप्रेत्य ज्ञानस्य केवलत्वमुक्तमिति प्रयुक्तो निषेधोक्तिरित्यर्थः गृहस्थानामेव श्रौ
तेन कर्मणा समुच्चयो नान्येषामन्येषां तु स्मार्तेनेति पक्षे प्रागुक्तहेतुना भावमन्वानः शङ्कते एतदपि विरुद्धं तमेव
हेतुभावं व्युत्पादयति कथं गृहस्थस्यैव स्मार्तेन कर्मणा समुच्चिताज्ज्ञानान्मोक्षः इति निषिध्यते न त्वाश्रमान्तरा
णामिति कथं विवेकिभिः प्राकृतमवधारयितुं गृहस्थानां श्रौतस्मार्तकर्मसमुच्चितज्ञानेन मोक्षहेतुत्वाभ्युपगमात्के
वलस्मार्तकर्मसमुच्चिताज्ज्ञानान्मुक्तिरिति निषेधो युज्यते ऽधिरेतसां तु स्मार्तकर्ममात्रसमुच्चिताज्ज्ञानान्मुक्तिरिति
विभागेनास्ति हेतुरित्यर्थः एतयानेकारणेनाश्रमान्तराणां पक्षान्तरानपविभागे कारणमस्तीत्याह किं च गृहस्थाना
मपि ब्रह्मज्ञाने स्मार्तैरेव कर्मभिः समुच्चितेन मोक्षसाधनं मोक्षज्ञानमनारूढं ईरितं स च कर्मस्थितं ब्रह्मज्ञानं
दिति पक्षपातान्यागेहेतुमुद्घाटयति यदि मोक्षसाधनत्वेन स्मार्तानि कर्माण्यपेक्षितानि तत्समुच्चयेनैव वा गृहस्थस्यापि वा
ना स्मार्तैरेव समुच्चयो न श्रौतैः यदि गृहस्थानां ब्रह्मज्ञाने स्मार्तैरेव कर्मभिः समुच्चितेन मोक्षहेतुतेति विविदिषेन्न दाना
प्तिर्यावज्जीवश्रुतिविरुध्येत यदि स्मार्तैरेवापि कर्मभिः समुच्चितेन हि ज्ञानेन मोक्षसाधनं विकल्पेन तदा सिध्यसाध्यते
ति प्रागुक्तमभिप्रेत्य चोदयति यथा श्रौतैः स्मार्तैश्च गृहस्थस्यैव समुच्चयो मोक्षाय आश्रमान्तराणां हि केवलादेव ज्ञा

मं प्रतिनिषिद्धकरणं दैवप्रत्यवायो ननु अकरणं तु भावाद्भावोत्पत्तेः । लोकवेदविरुद्धत्वादित्याह अथेत्यादिना म
पि न कर्मणां तावन्नित्यानामकरणं नभावाद्दैवभावरूपप्रत्यवायप्रसंगोत्पत्तेः । कल्पितप्राक्ताः प्रक्ताच कथ
मसतः सज्जायेत असतः सज्जन्मासंभवश्रुतेः । न तु नित्यकर्मविधायी वेदस्तदकरणं प्रत्यवायो भवतीति ब्रवी
ति ननु कथमकरणं प्रत्यवायो न भवतीति चेत् नित्या हि सैवा चानेषु त्यनुबंधिबोधादिति तन्नाह यदि विहिताकर
णं दृष्टमभावसमीप प्रत्यवायपूर्वापादष्टलं दानर्थकरो वेदाप्रमाणमिति प्राप्ते स्यात् विहितस्याकरणे स्यान्न तथा भावे
न नित्यकर्मविधायी वेदोऽनर्थकरत्वेनाप्रमाणमित्याशंक्याह विहितस्याकरणं कलप्राईः ब्रह्मफलत्वा
न विहितस्याकरणेऽपि लोकप्राप्तिलक्षणं फलं भवतीष्यते श्रुमार्दिनानयनुपोद्राद्विः । वित्तप्रत्यवायराकरणं
प्रत्यवायो मानन्नित्यमपर्थाय पुरुषस्यानर्थकरो वेदोऽप्रमाणमेवस्यादित्यर्थः । नन्वभावस्यापि भावोत्पादनसा
मर्थ्यं वेदः स्यादित्यति तथा चाविहिताकरणमिति प्रत्यवायमपि हि ह्यतो विहितकरणे फलिष्यतीति नेत्याह
न पाच लोकशसिद्धपदार्थं शक्तानाप्रमाणेन शक्यतु शक्नुयंगो कायात् पूर्वशक्तया धाना योगाद्यापकमेवशक्त
मित्यर्थः । कारकवेचनस्याप्रमाण्यमशक्तेः स्यादित्याह कारकेशन्तुनेज्ञापकमित्यनुपपन्नार्थकल्पितस्यादि
मित्यर्थः । कारकत्वेचनस्याप्रमाण्यमिस्याशंक्यापारमेषय न पाटं शेषदोषानन्वितत्वान्मेत्य भित्याह न चैनदिष्टं अनिर्वा
भवनत्र्यासु स्याप्रमाण्यमित्याशंक्यापारमेषय न पाटं शेषदोषानन्वितत्वान्मेत्य भित्याह न चैनदिष्टं अनिर्वा
च्यानुपलंभस्यासवेदनमभावज्ञानेकारणसमीहितसाध्यनज्ञानेनचरणन्यासादि शेषलिकारणमित्यर्थः
त्याप्रसंहरति तस्मात्सन्यासिनो नकर्माणि अकरणं प्रत्यवायोत्पत्तेसंभवत् अपत्यर्थः । सन्यासिनां ज्ञान
ष्ठानां कर्मसन्यासिनां दैवकर्मासंभवेफलितमाह अतो ज्ञानकर्मणोः समुच्चयानुपपत्तिः समुच्चयानुपपत्तौ हेतु
न्तरमाह ज्यायसी चेदित्यर्जुनस्य प्रश्नानुपपत्तेश्च प्रश्नानुपपत्तिमेव प्रपंचयति यदि हि भगवताऽभिहितो येष्टा पेक्षा
नं कर्म च समुच्चितमनयोरेकेनानुष्ठेयमित्युक्तं स्यात्तदार्जुनस्य प्रश्नोऽनुपपन्नोऽजस्य ... तेनैतत् बुद्धिरिति समु
च्चयपक्षे प्रश्नोक्तदोषानुपपत्तेश्च न तदुपदेशेऽनुपपन्नमित्याह अर्जुनाय चेद्बुद्धिः कर्मणी ... यानुष्ठेये चेत्
णः ज्यायसी तु बुद्धिः साधुक्ते वेतितर्कि कर्मणो ... ज्यायसीति उपालंभो ... अनुपपन्नो ... कर्म
णो बाधिकारत्वेमाफलेभ्यकद्वा चेदेनमर्जुनेऽप्रत्युपदेशात् ज्यायसी बुद्धिर्नोक्तेत्युक्तं नकिमित्याह यालंभवच

न च कर्मणः । सन्न्यासत्यागयोः स्वरूपनिश्चयवानामीति इत्यनेकैर्वाविवर्णितौ एव ते न्यासश्च त्यागश्च पदेति लोक
रूपेण ते साधनत्वेन परित्यज्य सन्न्यासात् सिद्धिं गन्ता । सन्न्यासादेव केवलात् सिद्धिं नाधिगच्छतीत्याह न कर्मणा
मनारम्भात् नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते न च सन्न्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति । यतो नाप्नोति कर्मण्यं त्यागं सम्यक् ज्ञानेन तु तस्य
नैमित्तिकमपि चरितवान् विवक्षितं सिद्धियोगाः । कुतः । इत्याशङ्क्याः सर्वकर्मसन्न्यासाद् योगं प्राप्नोति । कृतेनाभवेतो निश्चिताः
आत्मनः सर्वलोकसिद्धेन । न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् एवं कर्मणि नोदाहरति यज्ञधर्मे सधर्मे च
सत्त्वात् तेन यज्ञ उभे सत्त्वान्तरेण कृत्वा धर्माधर्मयोः सत्त्वान्तरे योग्य संसारे सर्वकर्तृत्वं मुक्तिश्रुतिरागे स्थापितेन
कामिनः । तत्र नाभिमानस्याविलम्बनेन । स्वरूपसंबन्धाभावात् प्रतिषेधतः विशिष्टमित्याह पुनस्तस्य स्थितस्य
भवानुसारेण मात्र न पुनस्तस्य संसारत्वात् । फलत्यागमात्रमाह हेतु सम्यग्ज्ञानसिद्धये ब्रह्मचर्यादेवतादिभि
ज्ञानाय नैष्ठिकपिंश्च तस्य विधिपूर्वकस्यापि संसारमेवति । सा च यज्ञस्वरूपा निष्ठा ज्ञानेन कर्मणोदाहृता । तदस्मा
न सहि प्रवृत्तस्य च यदेव कर्मसन्न्यासस्य सामग्र्यमभिलप्स्यतो निवृत्तिर्योगो विधिश्च चत्वारि एवं संप्रयुक्तानि हि
हृदयानि । ज्ञानेन कर्मणोः समुच्चयार्थं फलविभागं कथयति कर्मणामपवर्गेण तस्य विधिपाठादिविभज्यते उत फल विं
भागमन्तरेण ज्ञानं निश्चितं नाकर्मणामस्य स्थानकर्मणामाह न तस्मात् कर्मणि कुर्वन्ति यतस्तपः प्राप्तदर्शिनः सनिश्चिकानुष्ठा
नेन यावत्प्राप्तिसर्वकर्मसन्न्यासेऽपि विहितानि सन्त्यस्याह इहापि च सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्य स्वात्मज्ञानार्थिनो
मम तदा सन्न्यासविधानं तु पदविध्यानि वा पिण्डितेन समस्तस्य च वचनमित्युक्तं । इदानीं तत्त्वभावालोचनपापि समस्तपद वचन
मन्वितमित्याह । मोक्षस्य वाक्यार्थे ज्ञानमुक्तो कर्माणि नष्टकर्मण्यकर्मचेष्टितं हि तत्कर्माणि हितेन च समाचरेत् । प्रसङ्ग
श्रुतिस्मृतियुक्तिनः । पतनस्य कर्मनिमित्तस्य तस्य मुक्तत्वस्य पिण्डस्य वा पोतिनश्च नित्यकर्मानित्यकर्माणि शास्त्रतो नियमानिश्च
स्थापयति तदर्थं मनुष्याणामिति चेन्न केवलं स्वकर्मण्येव शिक्षन्न सन्नित्यं कर्तव्यमस्य वा पापं भवति नन्वकर्मा
नाधिकारिणः । सन्न्यासिनः लक्षणकरणस्यान्यत्र वा यः । सम्भवतीति इहैवोति नासन्न्यासिनां विधिपदानां सन्न्यासानामयोग्यम् । न हि
स्वस्थमति न सन्निहितकार्यापेक्षकरणस्य सन्न्यासिनः । अन्यत्र वा यः कल्पयितुं शक्यः । समिद्धोमाधानपनादिककरणमन्यस्मि
न्नाय । सन्न्यासिनो नाम लोपस्य नैमित्तिकोदाहरणमाह यथा ब्रह्मचारिणां कर्तृकरणमन्तरेण यो न्यायेन सम्यगुपेत्य रक्षः

गी॰
भा॰
टी॰
५२

43

तिष्ठिन्नेः । किंतस्मादित्याशंक्याह नहीति देवतस्मात्कलेनातिरिक्तस्यात्र नच केवलात्कर्मणो ज्ञानस्य केवलस्य
फलतोतिरिक्तं नैवविवक्षितनाएष्यक्तुः ग्लं सम्भवपदोत्रश्नेकेश्रेयः साधनत्वानभ्युपगमादितिभावः । इर्वोक्तेस्मे
वोत्तरार्द्धस्यापि सम्बन्धमुपपदेततस्यानुपपत्तिरित्याह तथ्याकर्मणः श्रेयस्करीभगवतोत्ताबुद्धिरितिश्रेयस्करत्वेनेक
मतद्वैतिमांप्रतिपादयतिनतितुकारणमितिभगवतउपालंभमतिवक्तुंवैज्ञानिकस्मात्कर्मणिघोरेकेवलहिंसा
लक्षणेमांनियोजयसिकेशवेतिवयदाहतद्वोपपद्यते इत्येणश्लेष्टेरेकमैत्वंकर्मणः सकाशाद्बुद्धिः श्रेय
स्करीभगवतोत्ताकर्मचबुद्धेः सकाशाद्धीनमुक्तं नोभयत्र तथापिनैवकर्मण्येवाधिकारस्तेमाफलेषु
तिष्ठवचमांप्रतिकर्मणिभगवतानुनियोजयतीतितत्रकारणमुपलभामहेइयुक्तेमेतिदेकर्मेतिभगवतोम
त्रियाजनमितिपदच्छेदोत्रवीतितत्सम्बन्धफलेः श्रुत्वपत्रश्नस्यार्थः । यत्रपतिकार्यकर्तृत्वेऽतोनेनस्यात्
नचकर्मणस्समुच्चयेस्यास्त्यभ्युपगमोऽन्नाश्रेयः साधनेत्वेतेरेणास्मांनैवेतिभगवतोक्तमर्जुनेनचनिदेशातिजमितितदं
नरत्नुवदतिस्पष्टस्मात्रैनैवकर्मणसमुच्चयः सर्वेषाभगवताकर्जुनेनचावधारितं नचेत्तदा तत्रापितत्किमि
त्याशंक्योपालंभवचनमनुपपन्नंकर्मणोत्रसमुच्चयवादिनांभगवतोनियोजनमाभावादितिदूषयतिनहिकर्मणि
घोरेमांनियोजयसीत्यादिकथमुक्तवचनं इत्तमुक्तस्यभ्रमः समुच्चयानुसारेणभवतीत्याह किंच व्यामिश्रेणेव
वाक्येनबुद्धिंमोहयसीवमे तदेकंवदनिश्चित्ययेनश्रेयोहमाप्नुयाम् २ व्यामिश्रेणेव भगवतोविवक्षितार्थेवा
दिनाटयमक व्यामिश्रेणेत्यादिवचनमित्याशंक्याह यद्यपीति विविक्ताभिधायीभगवांस्तथापिममन्दबुद्धेः
व्यामिश्रमिवभगवद्वाक्यंप्रतिभातितेनममबुद्धिंमोहयसीव यदिभगवतोवचनस्यकोर्थमितिवचनेभातितोहिते
तत्वदीयबुद्धिव्यामोहनमेवतस्यविवक्षितमितिकिंमितिमोहयसीवेत्युच्यतेतत्राह ममबुद्धिव्यामोहापन ५२
तयायदिहयद्यपित्वंकथमोहयसितथापितवत्वीमिवबुद्धिंमोहयसीवेतिममप्रतिभातिकर्मणिमिथ्याविरोधाधकगप
देकपुरुषानुष्ठेयतयाभिप्रेतकर्तृकेकथोतेनतथाचतयोपरस्परस्मिन्नेवकालेनियुक्तोनोत्तलेबुद्धिव्यामोहनमभि
मतमिति भगवतोमतमनुवदति तच्चभिन्नकर्तृके पराक्षेनकर्मणोरेकपुरुषानुष्ठानासम्भवपरिहारार्थे तदेके
मित्यादिद्वेकार्थेनोत्तरमाह तथैवमतितत्परेके उक्तंभागवतमतेसमुच्चयपक्षप्रकपते पद्धमित्युक्तंग्रकां

नमित्याशंक्याह नचार्जुनस्यैवं ज्यायसी बुद्धिर्नोक्तैवेति भगवतोक्ते एवंमिति कल्पिते प्रश्ने येन ज्यायसी चेदिति
प्रश्नः स्यात् येन कल्पनेन ज्यायसी चेदित्यारभ्यते तत्किं कर्मणीत्युपालंभात्मा प्रश्नः स्यात् प्रधानप्रश्ने कल्पिते
प्रधाने अभिहिता सांख्यबुद्धिरिति वचनविरोधादित्ययोजना कस्मिन्पक्षे न हि प्रश्नस्योपपत्तिरित्याशंक्याह यदि
पुनरेकस्य पुरुषस्य ज्ञानकर्मणोर्विरोधाद्युगपदनुष्ठानं न संभवतीति भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वं भगवता पूर्वमुक्तं स्या
त्तोयं प्रश्न उपपन्नो ज्यायसी चेत्यादिः भगवदुक्तेऽर्थे ग्रहणाविवेकाभावात्प्रश्नः स्यादित्याशंक्याह एवोक्तमेवाधिकवि
वक्षयास्मारयति अविवेकतः प्रश्नकल्पनायामपि भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वेन भगवतः प्रतिवचनेनोपपद्यते भगव
तोऽपि प्रतिवचनमज्ञाननिमित्तं प्रश्नानुरूपमित्याशंक्याधिकारं दर्शयति नचाज्ञाननिमित्तं भगवतः प्रतिवचनं
कल्प्यं भगवतः सर्वज्ञत्वप्रसिद्धिविरोधात् ज्ञानाधीनप्रतिवचनायोगादित्यर्थः इतश्च प्रश्नसमुच्चयः प्रश्नार्थानभ
वतीत्याह भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वेन ज्ञानकर्मनिष्ठयोर्भगवतः प्रतिवचनदर्शनाज्ज्ञानकर्मणोः समुच्च
यानुपपत्तिः कस्तर्हि प्रश्नार्थो विवक्षितस्तत्राह केवलादेव ज्ञानान्मोक्ष इत्येषोऽर्थो निश्चितो गीतासु सर्वोपनि
षत्सु च ज्ञानकर्मणोः समुच्चयानुपपत्तौ कारणान्तरमाह ज्ञानकर्मणोरेकत्र निश्चितत्वे चेत् विषयपर्यवशार्थं
नानुपपन्नो भेदः समुच्चयसंभवे ह्याकृत्स्नवचनादपि समुच्चयस्य प्रश्नार्थत्वेनेत्याह एककर्मवत्स्याद्वामिति
च ज्ञाननिष्ठासंभवमर्जुनस्यावधारणेन दर्शयिष्यति प्राथमिके न समवेयथे येन समस्तशास्त्रार्थसंग्रहे केन तर्हि
वरणात्मनोऽस्य संदेहस्य नास्तीति येन स्यादिति मत्वा प्रतिपदं व्याख्यातुं प्रश्नं [illegible] पयति ज्यायसी चेत्क
र्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव १ ज्यायसी श्रेयसी चेत् वेदाश्चेत्समापि
मिति वक्ष्यादित्यस्य निष्प्रयोजनत्वं वावदेन्यति यदि कर्मणः सकाशाज्ज्ञानमेव मताभिप्रेता बुद्धिः बुद्धिः प्रकृष्टसाधनं क
रणविषयत्वेनाव्यवस्थितेन ज्ञाने हे जनार्दन एवं हि स्यात् तद्योजना कर्मणां समुच्चयाभावेनाप्यर्थमाह यदि बुद्धिक
२८ र्मणोः समुच्चितत्वे श्रेयःसाधनमिति कर्मणो ज्यायसी बुद्धिरिति च कर्मणो निष्कृष्य करणं बुद्धेरुपपन्नम
र्जुनेन कृतं स्यात् इति भगवतेति शेषः एकं ज्ञानकर्मसमुच्चितमिति यावत् ज्ञानकर्मणोरभीष्टसमुच्चयेऽसमु
च्चितस्य श्रेयःसाधनत्वोक्तावकर्मणः सकाशाज्ज्ञानस्य पृथक्करणमयुक्तमित्यर्थः एकमेव साधनं फलतो १

गी॰ भा॰ टी॰ ५८ ज्ञानकर्मणि वेदोक्तविद्वज्ज्ञाननिष्ठाधिकारिणौ उक्तौ विशेषणत्वेनोक्तं सांख्यानामित्येन फलावस्थां दर्शयति परमहंस
परिव्राजकानामिति एतच्च विशेषणं ज्ञाननिष्ठाशङ्काकर्मयोगेन कर्मवर्णाश्रमविहितेषु मोक्षार्थप्रयत्नेन देवपूजनेनाभ्यु
दयेनेति योगस्तेनोक्तनिष्ठाकर्मिणां श्रेयःसेवया गर्वोपयत्राह कर्मैव योगः कर्मयोगस्तेन कर्मयोगेन योगिनां क
र्मिणां निष्ठा प्रोक्तेत्यर्थः एवं प्रतिवचनवाक्यस्यान्वयरीत्या व्याख्यायाभिप्रेतार्थं कथयति यदि चैकेन पु
रुषेणैकस्मै पुरुषार्थाय ज्ञानकर्मसमुच्चित्यानुष्ठेयो भगवतेष्ट इष्टस्यापि दुर्बोधनमागमेनाह उक्तं वक्ष्यमाणं
44 वा गीतायां भगवता ज्ञानस्यापि समुच्चयविकल्पनयाभिप्रायमनुमानप्रत्याह वेदे च वाक्येऽपि हि तुल्ये तस्यापि श्व
तेनुत्रायुक्तवचनमनिर्णयकत्वाह उपसंहारे तथापि तस्मिंस्तत्रादासौ तदर्थानि विभागशङ्कयाह स्त्रियापवि
त्रिदशभिन्नपुरुषकर्तृके एवं ज्ञानकर्मनिष्ठे प्रागुक्ते ब्रवीति च भिन्नपुरुषकर्तृके निष्ठाद्वयेनेत्र समुच्चयो भगवद्भि
ष्टः पुरुषार्थी न भवतीति शेषः ननु अर्जुनस्य श्रेयसः एकं निश्चित्याह ज्ञानकर्मणोर्विकल्पेन तत्र समुच्चयं निर्दिश्य तदुपपन्नमाह
सद्व्यानुष्ठानं संयुक्तस्य ज्ञानं किञ्चिनाज्ञानकर्मणोर्भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वे ज्ञात्वा शक्य एक एव नरदुष्ठानेऽनविष्यते
ति भगवतानुष्ठानकल्पनेनास्यार्जुनेनानुरागातिरेकादि तत्र ध्रुवनास्तिभावात्वादिति तत्राह यदि च न सर्वे ज्ञानकर्म
वद्रूपस्य कर्मणोपमेवानुष्ठानस्यान्यपेक्षानुभिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वान्माविचार्यतामिति मत्वा भगवता कथ्यमानेन तावदार्थप्रकृतं
नाश्रमाणाम्भ्रोतो भगवान् कस्मिन् काले श्रेयो मामनन्तरमनोतीन्ने न च भगवतो रागादि सम्भवेन नानत्व फले
समसद्वैपुरुषेषु निष्ठानं मिथ्या हि विरोधादित्याह तत्राप्युक्ते निष्ठाद्वयस्याभिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वानिर्देशफलस्य संहर
ति तस्मादसमुच्चयो ज्ञानकर्मणोः किमिति भगवतोक्ते ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिरित्यतिशयेनोक्तत्वाच्च
ह यदर्जुनेनोक्तं कर्मणो ज्यायसी बुद्धिर्यतस्त्वया भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वं किन्तु ज्ञाननिष्ठायां संन्यासिनामेवाधिकारो
भगवताभिमतो न्यथा न दोषः विभागवचनेविरोधादिति विभागवचनसामर्थ्यादिदमर्थमाह तस्माच्च ज्ञानेति ५८
ष्ठायाः संन्यासिनेवानुष्ठेयत्वे भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वनवचनाद्भगवत एवमेवानुमतमिति गम्यते नहि विभागवचना
देवाधार्जुनेन्द्राप्यसंन्यासस्य विकार्यो ज्ञाननिष्ठायामेवाधिकारो भविष्यतीत्याह मां च बन्धकारणे कर्मणि
व नियोजयसीति विषयमनस्यार्जुनं बुद्धेर्ज्यायस्त्वरूपेणात्मीयेति वकारार्थः अर्जुनमालक्ष्य भगवानाहेति संबन्धः

रोति: एकमित्युक्तमेव सूचयति बुद्धिं कर्म वा निश्चयपक्षे कायेश्वरकं कथयति इदमेवार्जुनस्याभिप्रायं योग्यत्वेन सूचयति
बुद्धिं कर्म वा यस्मात्तद्रूपमिति निश्चित्य वद श्रेयो हि तेऽविपर्यस्तैनौ करणस्य देहस्याहं -समस्तसंसारभावस्यापायश्च
दमेव ज्ञानं कर्म वा तद्वत्तमिति निर्दिश्य प्रश्नोऽर्थः निश्चित्यानन्तरं श्रेयो नेन श्रेयोऽवाप्तिफलमाह येन ज्ञाने
न कर्मणा वान्यतरेण श्रेयोऽहमाप्नुयामिति पृष्टे न तदपि नोपपद्यते न तदेकमिन्नादिवाक्यस्यानेकान्यसमर्थश्चेत्का
समुच्चयपक्षस्यार्थतामावेतास्यर्थमाह यद्यपि हि कर्मनिष्ठायां ग्रहणमप्यज्ञानं भगवतोक्तं स्यात्तत्कथं तथा
पेक्षया तदेकविषयेऽर्जुनस्य शुश्रूषायां ग्रहणं तस्य यथा स्यादिति नाग्रहान्तस्मिन्नपि चेति विवादिनेन ग्रहणम्
प्रश्नाः सम्भवमात्मनो मन्यमानः अर्जुनस्यान्यतरविषयाशुश्रूषाभावाभ्युपगमनेनाह नहि भगवतोक्तं मन्यतर
देवज्ञानं कर्म वैकैकमिति नेवद्रूपमिति यथोक्तं भगवद्वचनाभावे रूपप्रश्नासम्भवबुद्ध्या नान्यतरप्रश्नासंभव
मित्याह येनेमं प्रश्नासम्भवमात्मनो मन्यमान एकमेव प्रार्थयेत नोऽहं तथाविधं भगवद्वचनं भवति हि भगवतः स
मुच्चयपक्षाद्विज्ञानीकारान्तेनास्तद्भावाद्भक्तावधानपूर्वकान्यतरप्रार्थनेनार्थः समुच्चयविरोधेन पाश्रयवाक्यमा
न तद्विरोधितेनैव प्रतिवचनमुत्थापयति प्रश्नानुरूपमेव प्रतिवचनं श्रीभगवानुवाच लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा
पुरा प्रोक्ता मयानघ ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् इत्येतद्वचनं द्वाराम्भ इति पलम्भ्यतेन इत्येवं वाणि
काः ज्ञानं कर्म वा प्रत्याशयोपनत्वानुष्ठानमित्यर्थः किं यतनेषां लोकस्थितिमर्थाप्रयोजनं निष्ठेवाह पतयति लोकेऽस्मिन्नधिका
योऽनुष्ठानाधिकृतत्वेनाधिकारानां द्विविधा द्विप्रकारा निष्ठा स्थितिः स्थितिमेव व्याकरोति अनुष्ठेयतात्पर्यं पूर्व
पूर्वं पूर्वप्रवचनप्रसङ्गे सृष्ट्यन्त्वकाले विभिनष्टि सर्गादौ प्रजाः सृष्ट्वा तासामभ्युदयनिःश्रेयसप्राप्तिसाधने वेदार्थ
सम्प्रदायप्रवर्तनाय प्रोक्ता मया प्रवचनस्यापव्यार्थेनप्रकावारयति सर्वज्ञेनेश्वरेण अर्जुनस्य भगवदुपदेशाश्रवणेया
ग्यत्वं सूचयति अनघ अपापक काह द्विविधा निष्ठा आह ज्ञानयोगेन ज्ञानमेव योगस्तेन ज्ञानयोगेन सांख्या
नां निर्दिष्टार्थं निष्ठेति समग्रमोक्षानन्तरमार्थं तल्लविषयं न देवयोगशाहिनः पुरुषानेने न ब्रह्मणोऽतिरिच्यन्ते नेति
श्चित्य वर्तन्ते ज्ञानेनापाप सम्यग्दृष्टिः सांख्यशास्त्रार्थमाह आत्मानात्मविषयविवेकज्ञानवतां तेषामेवक
र्मनिष्ठेत्याचक्षते ब्रह्मचर्याश्रमादेव कृतसंन्यासिनो तेषां ज्ञानादिपरमार्थपुरुषार्थावगमादिपरमप्रयोजनम्।

45

द्विपर्यं प्राप्तं तद्विपर्ययमेव व्याचष्टे नेषामारंभान्नैष्कर्म्यं मश्रुते इति गम्यते उक्तेर्थे हेतुं पृच्छति कस्मात्पुनः कार
णात्कर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यं नाश्नुते इति जिज्ञासेत हेतुमाह उपायेनेति कर्मारंभस्य नैष्कर्म्योपायत्वात् उपायत्वे
पि तदभावेऽकृतार्थे नैष्कर्म्यासिद्धिरित्याशंक्याह ननूपायमतरेणोपेयप्राप्तिरिति ज्ञानयोगश्चेति कर्मयोगस्योपा
येत्वश्रुतिस्मृतिप्रमाणमित्याह कर्मयोगोपायत्वेनेति नैष्कर्म्यलक्षणस्य ज्ञानयोगस्य श्रुताविह च प्रतिपादनात् श्रौ
तमुपायोपेयप्रतिपादनं प्रकटयति श्रुतौ तावत्प्रकृतस्यात्मनो वेद्यस्य वेदनोपायत्वेन तमेतं वेदानुवच
नेन ब्राह्मणा विविदिषंति यज्ञेनेत्यादिना कर्मयोगस्य ज्ञानयोगोपायत्वं प्रतिपादितं मनुगीतासु स्वकर्मयो
गस्य ज्ञानयोगं प्रत्युपायत्वप्रतिपादनेन दृष्टान्तो मुद्राहरति इहापि च संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः
योगिनः कर्म कुर्वन्ति संगं त्यक्त्वात्मशुद्धये यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणामित्यादि प्रतिपादयिष्यति
न कर्मणामित्यादिपूर्वार्द्धं व्याख्यायोत्तरार्द्धं व्याख्यातुमाशंकयति ननु चारम्भसर्वस्य नैष्कर्म्योत्पत्तेन्नैष्कर्म्यमाच
रेदित्यादौ कर्तव्यकर्मसंन्याससाध्यं नैष्कर्म्यं प्राप्तं दर्शयति शास्त्रादिप्रसिद्धेन ज्ञानोदयेन उपरतस्तितिक्षुः सन्न्यासयो
गाद्यतयः शुद्धसत्त्वा इत्यादिश्रुतेः न तत्रैव लोकप्रसिद्धिमनुकूलयति लोके च कर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यमिति प्रसि
द्धं यतो यतो निवर्तते ततस्ततो विमुच्यते निवर्तनाद्धि सर्वतो न वेत्ति दुःखमण्वपीत्यादिदर्शनादिति प्रसिद्धेः
लौकिकवैदिकप्रसिद्धिभ्यां सिद्धमर्थमाह अतश्च नैष्कर्म्यार्थिनः किं कर्मारंभेणेति प्राप्ते तत्रोत्तरत्वेनोत्तरार्द्धमव
तारयन्व्याकरोति — अत आह न च संन्यसनादेवेति एवकारार्थमाह केवलादिति तदेव स्पष्टयति कर्मपरित्यागमा
त्रादेव ज्ञानरहितात्सिद्धिं नैष्कर्म्यलक्षणां ज्ञानयोगेन निष्ठां समधिगच्छतीत्युक्तमेव नञमनुकृष्य व्यक्तिप्राप्टेन
योगीति दर्शयति न प्राप्नोतीति उक्तेऽर्थे भुक्तिन हेतुवचनं सन्नरश्लोकमुत्थापयति कस्मात्पुनः कारणात्कर्मसन्या
ससमात्रादेव ज्ञानरहितात्सिद्धिं नैष्कर्म्यलक्षणां पुरुषो नाधिगच्छतीति हेत्वाकांक्षायामाह नहि कश्चित्क्षण
मपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ५ नहि यस्मात्क्षणमपि कालं जातु कदाचि
त्कश्चित्तिष्ठत्यकर्मकृत्सन् कस्मात्संन्यासादेव सिद्धिं समधिगच्छतीति पूर्वेण संबंधः कदाचित्क्षणमात्रम
पि न कश्चित्तिष्ठत्यकर्मकृत्तिष्ठतीत्यत्र हेतुत्वेनोत्तरार्द्धं व्याचष्टे कस्मात्कार्यते हि यस्मादवशस्ववशः कर्म सर्वः प्राणी प्रकृति ५५

ग्रेतेरेणापि कर्मणि निष्ठा वक्तव्या दृष्टिभिर्ज्ञानावाप्तिर्भविष्यतीति परस्तु द्विमनुकृष्य विशिनष्टि कर्मानारम्भात्स्वयं संन्यासेन मा-
लत्वाह भगवान् कर्मणामनारंभादिति विभागवचनं च शास्त्रसमुच्चयपक्षे उभयोरपि ज्ञानकर्मणोः स्वातंत्र्येण पुरु-
षार्थहेतुत्वमन्यथा स्मर्मं नत्रज्ञानमपि न स्वातंत्र्येण पुरुषार्थसाध्यपेक्ष्येत्याशंकासंबंधांतरमाह अथवा ज्ञानकर्म-
निष्ठयोः परस्परविरोधादेकेन पुरुषेण युगपदनुष्ठातुमशक्यत्वे सतीतरेतरानपेक्षयोरेव पुरुषार्थहेतुत्वे प्राप्ते क-
र्मनिष्ठाया ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिहेतुत्वेन पुरुषार्थहेतुत्वं न स्वातंत्र्येण नहि ज्ञाननिष्ठापि कर्मनिष्ठावन्निष्ठात्वाविशेषा-
त्स्वातंत्र्येण पुरुषार्थहेतुरिति समुच्चयसिद्धिरित्याशंक्याह ज्ञाननिष्ठा तु कर्मनिष्ठोपायलब्धात्मिका सती
स्वातंत्र्येण पुरुषार्थहेतुः नहि रज्जुतत्त्वज्ञानस्य तत्त्वज्ञानफलसिद्धौ सहकारिसापेक्षमालक्ष्यते तथेदमपि समुच्चय-
मालापनान्यदपेक्षतेनेत्याह अन्यानपेक्षेत्येतमर्थं प्रदर्शयिष्यन्नाह भगवान् न कर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नु-
ते न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ४ न कर्मणामनारंभादप्रारंभात्कर्मणां यस्य चेतः कर्मनिष्ठतां विव-
कर्मशब्दस्य क्रियमाणवस्तुविषयत्वमाशंक्य व्याचष्टे क्रियाणां यज्ञादीनामस्मिन्नेव जन्मन्यनुष्ठितानां कर्मणां
बुद्धिशुद्धिद्वारा ज्ञानकारणत्वे ब्रह्मचारिणां कृतो ज्ञानोत्पत्तिर्जन्मान्तरकृतानां वा कर्मणां तथात्वे गृहस्थादी-
नामपि हि कानि कर्माणि न ज्ञानहेतवः स्युरित्याशंक्योक्तानि पदं दर्शयति इह जन्मनि जन्मान्तरे वानुष्ठितानामिति नाम
नि सत्त्वशुद्धिकारणानि उपात्तदुरितनिवेधादित्याशंक्याह उपात्तदुरितक्षयहेतुत्वेनेति सत्त्वशुद्धिकारणानां त-
र्हि तावतैव कृतार्थत्वान्नोक्तोऽज्ञाननिष्ठाहेतुत्वेनेत्याह तत्कारणत्वेन च ज्ञानोत्पत्तिद्वारेण ज्ञाननिष्ठाहेतूनां
कर्मणां चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानहेतुत्वे मानमाह ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः यथादर्शतलप्रख्ये प-
श्यत्यात्मानमात्मनीत्यादेः स्मरणादनारम्भात् अनारम्भमप्रारम्भमुपक्रमविपरीतविषयत्वेन व्यावर्तयति
अननुष्ठानान्नैष्कर्म्यमिति कर्म्यं निष्कर्मणः संन्यासिनः कर्मज्ञानेन नैष्कर्म्यमिति व्याचष्टे निष्कर्मभावं कर्मशून्यतां
कर्माभावावस्थाव्यवच्छिनत्ति ज्ञानयोगेन निष्ठां तस्याः साधनपदव्यावृत्तिं व्यावर्तयति निष्क्रियात्मस्वरूपे-
णैवावस्थानमिति यावन्नाश्नुते न प्राप्नोतीत्यर्थः कर्मानुष्ठानोपायलभ्या ज्ञाननिष्ठा स्वतंत्रपुरुषार्थहेतुरिति प्र-
कृतार्थसमर्थनार्थं व्यतिरेकवचनस्यान्वयपर्यवसानं मत्वा व्याचष्टे कर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यं नाश्नुत इति वचनात्

गी. भा. टी. ५५

46

ऽपि मासासाद्यावधिष्ठेत न च नटूपि नित्यं स्यादित्याशंक्य विधिनष्टि फलापचापूर्तेन त्रिपुनेकर्म तन्तु कर्तव्ये हेत्वर्जुन
नित्यं कर्म नियमेन कर्तव्यमित्यत्र हेतुमाह यतः कर्मज्यायोधिकं नरफलं नाहि हि श्रेष्ठो पापासमत्रकं भवहेतुमत्र न
इति यस्मात् स्वकर्मणोऽकरणात् नारंभात् वा करणमधिकं करणं ज्यायः तस्य प्रशस्तत्वेन श्रेयः करोति कथं शरीरयात्रा
पि ते नाक्रिययापि निरपि वर्तते तद्वेन प्रसिद्ध्येत् प्रसिद्धिं गच्छेत् कर्मणोऽकरणात् अन्यवक्रकर्माणि देहं सदेवेष्टि हारण्यारे
स्यान्नेपारयति नष्टमार्गवृत्ती वनमेव दुर्लभं भवेदिति फलेन माह अन्यत्र: कर्माकर्मणोर्विशेषो लोके कर्माण
वध्यते जेति हि स्वर्ते वैधार्थं कर्म न यज्ञार्थानां कर्तव्यमित्याशंक्य कामरहितानां दृष्टयांति यत्र मन्त्रे वैधार्थं ता
कर्म न कर्तव्यमिति न दृष्ट कर्मादिषु तस्मात् स्वकरणमपुत्र मानिश्रतिज्ञानेन प्रसूतं व विद्वगोति कथं यज्ञा
र्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबंधनः फलाभिसंधिमंतरेण यज्ञार्थं कर्म कुर्वाणस्य बंधाभावान्न दृष्टेन कर्मक
र्तव्यमित्याह तदर्थं कर्म कौंतेय मुक्तसंगः समाचर ९ यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्र नहि कर्मार्थमेव कर्मेत्याशंक्याव्या
चष्टे यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः तदर्थं यत्क्रियते न यज्ञार्थं कर्म कथ्यते ईदृक्कर्मणो बध्यते जंतुः स्वनिबद्धाह तस्मा
त्कर्मणोऽन्यत्रान्येन कर्मणा लोकोऽयमधिकृतः कर्मबंधनः कर्मबंधनं यस्य स कर्मबंधनो लोको न तु यज्ञा
र्थात् ईश्वरार्पणबुद्ध्या कृतस्य कर्मणो बंधाभावे फलितमाह तदर्थं यज्ञार्थं कर्म कौंतेय मुक्तसं
गः कर्मफलासंगवर्जितः सन् समाचर नित्यं नैमित्तिकं च कर्मणो नैमित्तिककर्मोहितस्याधिष्ठेनेन कर्तव्यमेवेहत्व
न्तरं वेनोक्तं स्तोकं मया नारयति इतश्चाधिकृतेन कर्म कर्तव्यं सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः अ
नेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् १० सहयज्ञाः यज्ञसहिताः प्रजांस्तु यावर्णिताः सृष्ट्वा त्वादौ पुरा
पूर्वं सर्गादावुवाच उक्तवान् प्रजापतिः प्रजानां स्रष्टा अनेन यज्ञेन प्रसविष्यध्वं प्रसवो वृद्धिः स्तां गंत लाकं कथं
कथं तु नरेण न यज्ञेन वृद्धिरस्माभिः प्राप्या कर्तुमित्याशंक्याह एष यज्ञो वा युष्माकं अस्तु भवत इष्टकामधुक्
इष्टानभिप्रेतान् कामान् फलविशेषान् दोग्धीति इष्टकामधुक् कथं तु नरस्य भोगफलविशेषदत्वं यज्ञस्य विहि ५५
यतेन हि देवतोपासनादिना स्वर्गादिफलं यतेनापि समस्य स्पष्टं मनसेवं तातानि अथ सोऽन्द्रुपारयतो नीतिशंकाने
कथं तत्प्रेक्षेनात्र तमाह देवान् भावयतानेन ते देवा भावयंतु वः परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ११

गेः शुद्धान्तिनां ज्ञाने ; सत्त्वशुद्धस्तमोभिर्गुणैः ; सर्वशास्त्राद्ज्ञानवानपि गुणैरवशः सत्कर्मकार्यते ननेश्च ज्ञानवतः
संन्यासवचनमनवकाशमित्याशंक्याह अज्ञ इति वाक्यशेषः ; तमेव वाक्यशेषं भावष्टंभेन स्पष्टयति यतो
वत्तानि गुणैर्यानि विचाल्यन्त इति आत्मज्ञानवतो गुणैरविचाल्यत्वात् पागुणानां ननु वचनादज्ञस्यैव सत्त्वादि
गुणैर्विक्षोभेन कार्यकरणसंघाते प्रवर्तयितुमशक्यत्वात् जितकार्यकरणसंघातस्य क्रियाभावे प्रवर्त्तमानत्वमि
त्यर्थः ज्ञानयोगेन सांख्यानामित्याद्युक्तं व्याख्यातं वाक्यशेषोपपन्नमित्याह सांख्यानां पृथक्करणात् ज्ञानानामेव हि कर्म
योगेन ज्ञानिनां ज्ञानिनां गुणक्षुब्धचलनाभावेपि स्वाभाविकचलनेन बलात् कर्मयोगो भविष्यतीत्याशंक्या
ह ज्ञानिनो न गुणैश्चाल्यमानानां स्वतश्चलनाभावात् कर्मयोगो नोपपद्यते अत्यगात्मनिष्ठासंकचलना
शमेव प्राप्नोत्यापस्मारयति तथा चव्याख्यातं वेदाविनाशिनमित्यत्र आत्मज्ञस्य चेष्टानामनुष्ठानापि नहि कर्मासं
वेतानुपपत्तेः ; शारीरिद्विसंज्ञानोनियंत्रमससमर्थस्य सर्वस्यापि संन्यासासंभवादित्याशंक्याह यस्त्वनात्म
ज्ञोपि तु कर्म नारभते इति तत्र दोषमाह कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् इंद्रियार्थान्विमूढात्मा
मिथ्याचारः स उच्यते ६ कर्मेन्द्रियाणि हस्तादीनि संयम्य य आस्ते तिष्ठति मनसा स्मरन्निंद्रियार्थान्विमू
ढात्मा विमूढांतःकरणो मिथ्याचारो मृषाचारः पापाचारः स उच्यते तस्य चोदितकर्मणश्छेदेन परा
रूप्यते अनात्मज्ञस्य चोदितमकुर्वतो जायतेत्वा विषयानरूपणेन ध्यानान्मिथ्याचारत्वेन प्रत्यवायित्वमुक्त्वा विहि
तमनुतिष्ठतस्तत्स्वफलाभिलाषविकलस्य सदाचारत्वेन वैशिष्ट्यमाचष्टे यस्त्विंद्रियाणि मनसा नियम्यारभ
तेर्जुन कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ७ विहितमनुतिष्ठतो नामैहिकमन्यजो वैशिष्ट्यमस्तु प्रयोजनं यास्य
स्यतीति यस्त्विति अर्जुन कर्मण्यधिकृतो ज्ञो बुद्धीन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेर्जुन कर्मेन्द्रियैर्वाक्पाण्यादिभिः किमारं
भत इत्याह कर्मयोगमसक्तः फलस्पृहावर्जितः इतरस्मान्मिथ्याचारात् कर्मत्यागिनो विशिष्यतु हि इष्टमर
थांतदनुष्ठानमधिकृतेन कर्तव्यमित्युपसंहरति यतएवमतो नियतं कुरु कर्म त्वं कर्मवहेतुभगवदनुमतिक
र्षेण स्पष्टयति कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः इतश्च न त्याज्यं कर्मेत्याह शरीरयात्रापि च ते न प्रसिध्येदकर्मणः
८ नियतं नित्यं शास्त्रोपदिष्टं यो यस्मिन् कर्मण्यधिकृतः नियतं तस्याधिकृतस्येति संबंधः स्वर्गादिफलेटष्टांणे

गी॰ भा॰ टी॰ ५७

नागरूपस्यस्यतुल्लीयेषणएवस्कर: केऽपि चोदकेमस्तु कथं तेषां लुवाहपवित्रिति च तस्मादयमर्थः । पाः पृथ्योक्ताः
पंचसीत्याकृत्याह स्यस्यस्तनात्मोपाबाह यज्ञापादेयत्रत्वर्जनेनेन प्राणिनो वृद्धिपूर्वकं सवृद्धिपूर्वकं चवद्य
नेनन्यक्ते सर्वं मपिपापमहायज्ञानुष्ठानात्प्रणश्यतीति महायज्ञानुष्ठानस्तन्यर्थं तदनुष्ठानविमुखान्निंदति
येत्वात्मभरय: स्वात्मभोजनमेवसंपादयन्ति येपचंतिपाकं निर्वर्तयन्ति स्वात्मकारणात्स्वार्थमेव ते : सदेहेंद्रि
यपोषणमात्रमेवफलं कृत्वा ते देवयज्ञादिपराङ्मुखास्ते तु पापात्मानः स्वयमघं भुञ्जते तेनेनरकं प्राप्नुवन्ति
पापपाकं कर्मस्वार्थं कर्मारंभणात् नीय : इतश्चाधिकृतेन कर्म कर्तव्यं देवयज्ञादिकं कर्माधिकृतेन कर्तव्य
मित्याह अन्नादिति : प्राणिनामेव दृष्ट्यापति जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुर्हि कर्म तन्मुक्तमसत्रेत्याह लोहितपरिणत
मन्नप्रजानां शुक्लशोणितरूपेण परिणतं तस्मादन्नाद्भूतानि भवन्ति जगच्चक्रं प्रवर्तते अन्नमिति प्राणिनां कारणम
ति पाकपरिपाकं कार्यकारणं लोके प्रत्यक्षमपि उच्यते अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः यज्ञाद्भवति पर्जन्यो
यज्ञः कर्मसमुद्भवः । १४ अन्नाच्छुक्लशोणितरूपेण परिणताद्भवन्ति जायन्ते भूतानि पर्जन्याद्वृष्टेरन्नस्य
संभवोऽन्नसंभवः यज्ञाद्भवति पर्जन्यः उक्तमर्थं स्मृतिरपि दर्शयति अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आ
दित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति यज्ञः अपूर्वं स च कर्मसमुद्भवः तत्र हि देवताभिधानपूर्वकं तदुद्देशेन
द्रव्यत्यागो न तु केवलं ततो गत्वा पूर्वमद्भ्यो रश्मिभिः सह सूर्यस्य रश्मीनामृत्विजो हिं यजमानस्येव भावमापद्य
सहस्रनाम यजुःस्त्रोतोभिर्ययोगिनं द्रव्यपरिणताः प्रजाभावं प्राप्नोतीत्यर्थः यज्ञः कर्मसमुद्भव इत्युक्ते तत्सम्यक्त्वेन
देवकारणतामात्मगतिं त्यागमन्याह ऋत्विग्यजमानयोर्व्यापारः कर्म ततः समुद्भवो यस्य यज्ञस्यापूर्वस्य स
यज्ञः कर्मसमुद्भवः इदं देवतयोः सत्यमाहकर्मणश्च कर्तुः पदार्थे वेदेनोक्तं कर्माण्यतो नाति चेत्तद्वर्णनादिति योग्य
होत्रादिपदेषु वाक्यस्तुदनादीनि पदेदानं तत्राह नत्र एवंविधं कर्म कुतो जातमित्याह कर्म ब्रह्मोद्भवं वि
द्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् १५ कर्म ब्रह्मोद्भवं वेदोद्भवमिति कर्मणो ब्रह्मोद्भव ५७
त्वमुक्त्वा तत्र सर्वस्य तदुद्भवतां विशेषादिव्यापकत्वमाह ब्रह्मवेदः समुद्भवो यस्य तत्कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि जानीहि ब्र
ह्म तु हि वेदाख्यमनादिनिधनमिति तत्राह अक्षरमेव वेदाख्यमक्षरसमुद्भवं ब्रह्म परमात्मनो वेदस्योत्पन्नत्वादेवमः

देवानिंद्रादीन्भावयत वर्धयतानेन यज्ञेन ते देवा वो युष्मानेव वृष्ट्यादिना भावयंतु एवमन्योन्यं परस्परमन्योन्यं
भावयंतः श्रेयः परमवाप्स्यथ परं ज्ञानप्राप्तिक्रमेण मोक्षं वा परं श्रेयः स्वर्गं वापरं श्रेयो वाप्स्यथ मुमुक्षुत्वेनामुमुक्षुत्वेन विभा-
गेन श्रेयोद्वयविकल्पः इतश्चाधिकृतेनैव कर्म कर्तव्यमित्याह किंच कर्मसमाभिर्भाविताः संतो देवाः भावयि-
३ तॄन्युष्मानिति तदाह इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यंते यज्ञभाविताः तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुंक्ते स्तेन एव सः १२
यज्ञानुष्ठानेन पूर्वोक्तरीत्या स्वर्गापवर्गयोर्भावेपि कुतः स्त्रीपशुपुत्रादिसिद्धिरित्याशंक्य पूर्वार्द्धं व्याकरोति इ-
ष्टानभिप्रेतान्भोगान्हि वो युष्मभ्यं देवा दास्यंते वितरिष्यंति स्त्रीपशुपुत्रादीन्यज्ञभाविता यज्ञैर्वर्द्धिताः तोषि-
ताः इत्यर्थः पश्वादिभिश्च यज्ञानुष्ठानद्वारा भोगा निर्वर्तनीया नान्यथा प्रत्यवायप्रसंगादित्युत्तरार्द्धं व्याचष्टे तैर्देवैर्द- गी
त्तान्भोगाननप्रदाय अदत्वा आनृण्यमकृत्वेत्यर्थः एभ्यो देवेभ्यो यो भुंक्ते स्वदेहेंद्रियाण्येव तर्पयति स्तेन एव तस्क-
र एव स देवादिस्वापहारी आनृण्यमकृत्वेत्यस्यार्थः देवानामृषीणां पितॄणां क्रमेण यज्ञब्रह्मचर्येण प्रजया च संतो-
षमनापाद्य स्वकीयं कार्यं करणसंघातमेव पोषयन् भुंजानस्तस्करो भवतीति देवादिभ्यः संविभागमकृत्वा भुंजाना-
नां प्रत्यवायमुक्त्वा तदेषां सर्वदोषराहित्यं दर्शयति पुनः यज्ञशिष्टाशिनः संतो मुच्यंते सर्वकिल्बिषैः
यज्ञशिष्टाशिनो यज्ञे तत्तदाहुतशेषं संतः सर्वकिल्बिषैर्मुच्यंत इति योजना तैर्दत्तानित्यादिनोक्तं निगमयति
भुंजते ते त्वघं पापा ये पचंत्यात्मकारणात् १३ देवयज्ञादीन्निर्वर्त्य तच्छिष्टममृतमश्नंतीति तच्छीलं येषां ते
यज्ञशिष्टाशिनः संतो मुच्यंते सर्वकिल्बिषैः सर्वैः पापैः चुल्ल्यादिपंचसूनाकृतैः प्रमादकृतहिंसादिजनितैश्चा-
न्यैः देवयज्ञादीनित्यादिशब्देन पितृयज्ञो मनुष्ययज्ञो भूतयज्ञो ब्रह्मयज्ञश्चेति चत्वारो यज्ञाः गृह्यंते चुल्ली पाकस्था-
नपिठरधारणार्थं क्रियते पाककर्तृवैशेषिकविद्यमानसर्वदोषा तत्र संभवात् गालनिवन्ध्यते अवघातहेतुः कंडनी पेषणी
मार्जन्युदकुंभस्थानं हिंसाहेतवो गृहे ये स्थानानि पंच प्राणिनाशस्थानानि हिंसाकारणानि तत्र
कृतैः सर्वैरपि बुद्धिपूर्वकैरितरैर्विमुच्यंत इत्यर्थः प्रमादो विचारव्यतिरेकेण बुद्धिपूर्वकं पतनवाद-
पातादिकर्म तेन प्राणिनां हिंसासंभावनेत्याद्यशब्देनाशुचिस्पर्शादिग्रहणं तदुपस्थापितैर्महापातका-
नि एभ्यो मुच्यंते उक्तं हि कंडनी पेषणी चुल्ली उदकुंभी च मार्जनी पंचसूना गृहस्थस्य पंचयज्ञात्प्रणश्यतीति पंचसू-

48

त्यागेनेत्यस्योक्तमाशंकोत्तरत्वेनावतारयति एवं स्थिते किमेवं वर्तितेन चक्रं सर्वैरनुवर्तनीयमाहोस्वित्स्वैरं
नं कर्मिणामनुष्ठानाय प्राप्यमात्मविदा ज्ञानयोगेनैवेति निष्ठामात्मविदः साधनैरेवानुष्ठेयमप्राप्तेनेवेत्य
वमर्थमनेन सूत्रमाशंक्यमाशंक्याह भगवानिति सेव्यः ननु वैषणाकांक्षावकारणमासाद्यति प्रनात्म
नेनु कर्तव्यं कर्मेति बहुशो विशेषितं तत्कथमित्याशंक्याह स्वयमेवेति किमर्थमत्रानर्थं यजुर्नस्य प्रश्नमित्येवमर्थं
स्वयमेववास्वयमेवभगवाननुवर्ततिपादयतीत्याशंक्याह पुनरुक्तार्थमविवेकवृत्तिपरस्यर्थं गीतास्त्रस्वस्य
न्यायज्ञानमेवशुद्धि साधनमर्थोनाथ्यानरतिमिति विवेकार्थमिहस्वर्गार्थकीर्तनपतीत्यर्थः नमेवस्य तत्र्य
मेवं पालि एतेवेतमात्मानं विदित्वा सिद्धेचेदात्मवेदनमनर्थकं नहिबुध्यानादिस्त्याशंक्याणानिकवित्ता
नफलमाह निवृत्तमिथ्याज्ञानः सतीत्रास्त्रणः ग्राहृणग्रहणे तेषामेवमनुष्ठाने सम्यगधिकारित्वमिति
ज्ञापनार्थत्वे प्राप्तमकृतार्थत्वमेतेनाभ्योनुष्ठाने सर्वेषां स्वाभाविकत्वादविधिरित्नमित्याशंक्याह मि
थ्याज्ञानवतोऽस्वरूपकर्तव्यत्वं सः एव एतदित्योनुष्ठायमिताचर्य मिताचर्यं चरतीति वचनेनानुष्ठाने वि
करणमाशंक्याह शरीरस्थितिमात्रप्रयुक्तं चरेति न हि तत्र देवतेषामपि हि ग्रासपिण्डकर्तव्यमापतेत्नात्पाश
क्यानुष्ठायापि नामाश्रमधर्मबद्धहि ह्यातरेषु स्थापकामावाभ्यामित्याह नैतेषामात्मज्ञाननिष्ठायां त
देकेणान्यकामयमस्ति यथा तेषामनर्थमम्भिवानां योगतशाखेश्वधोदषस्यलायमानोचमाने प्रतिपादयितुमिष्ट
प्रकृतौ कर्तृत्वं कर्तव्यमेवाकर्मोजीवतेतिति यमेज्ञाननयोगेन सांख्यानामिति कथमुक्तमितिचेदिति परिहार
मुपपादयतीत्याह तस्मैवत्त्वमर्थमिहयोगशास्त्र प्रतिपादयितुमाविष्कृत्याह भगवान् यस्त्वात्मरतिरेव
वमानवः आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते १७ आत्मनिष्ठस्य विषमाः भगवानाहेति
इह तत्त्वमात्मज्ञाननिष्ठस्यात्मना कर्तव्यमिति मत्वाह यस्त्वात्मरतिरात्मज्ञाननिष्ठस्यात्मरतेरात्मन्येव रतेन ४८
विषयेषु यस्य स्यादात्मरतिरेव स्यादिति चेत् किन्तु सादौ नैमज्जत्यतानेनात्मनैव परिन्ननुसन्ताप्य नादिनास
धनानीन्द्रियासक्तिवियोगीनावस्तत्त्वोऽसौ पिनात्मसादावासक्तिपूर्वकाः कर्तेभिप्रत्याह आत्मरतिरमात्मने
नृप्तोन्नाद्यत्रादिनामात्मानमेव मनुष्यः सन्नात्मी किंचात्मविदः सर्वेतावैराग्यादि हेतदनात्मविदाविधा

सकारणादेवसमुद्भवोनसंभवेदित्याशंक्याह अक्षरेपरमात्मातस्मात्समुद्भवोयस्यतदक्षरसमुद्भवं ब्रह्मोत्पत्तरमे
वोऽत्रनतस्यततस्मादेवोद्भवतीत्याशंक्याब्रह्मशब्दार्थमत्रमेवस्पष्टयति ब्रह्मवेदइत्यर्थः तत्त्वब्रह्मशब्दन
स्यैवेदस्यापिपौरुषेयत्वाभावाभावएवसदेहानाद्यत्वेऽद्यत्वेन मंत्रिहोत्रादिकेकर्मनिर्द्धारयितुंशक्यतेनेत्याह प्रसा
त्माद्यात्परमात्माव्योटत्वेनत्वरूपनिश्वाससमुद्भवम् तेनब्रह्मतस्मात्सर्वार्थप्रकाशकत्वात्कथ्यतेहितस्य
यज्ञेप्रतिष्ठितंतेसर्वगतत्वेविशेषायोगादित्याशंक्याह सर्वगतमपिसन्नित्यंसदायज्ञविधिप्रधानतायज्ञेप्र
५० तिष्ठते अधिष्ठितेनाधिपयनाद्दिश्यराजगच्छकसवर्तनीयमन्यत्रराजानिलोकेनेतस्यप्रवचनःस्यादि
त्याह एवंप्रवर्तितंचक्रंनानुवर्तयतीहयः अघायुरिन्द्रियारामोमोघंपार्थसजीवति १६ एवमित्थमीश्वरे
णवेदपूर्वकंजगच्चक्रंप्रवर्तितंनानुवर्तयतीहलोकेयःकर्मण्यधिकृतः सअघायुः अघंपापमायुर्यस्यसजी
वनेनेत्यघायुःपापजीवनरूपेण्यायवान् इन्द्रियारामइन्द्रियेषुरागैर्विषयेषुरमतेइन्द्रियारामोमो
घंव्यर्थंपार्थसजीवति नकर्मण्यमनारंभादित्यादिनोक्तमुपसंहरति तस्मादित्यनाधिकृतेनकर्तव्यमेवक
र्मेति एवंकरणार्थः जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुभूतंकर्मकार्येणानुवर्तनेयथाजीवनमस्तसाधनमस्मात्स्माजीवनेति
यतःकर्मकर्तव्यमित्यर्थः यद्यधिकृतेनकर्तव्यमेवकर्मतर्हिकिमित्यज्ञेनापिविविक्षणतत्त्वज्ञानेनिष्ठेनापितर्हिकर्त
व्यमेवाधिकृतत्वाविशेषादित्याशंक्याहयस्त्वित्यात्मयक्ते आत्मज्ञाननिष्ठेयोगिनासात्मलाभेत्यात्मकर्म
ण्यनुष्ठानमधिकृतेनानात्मज्ञेनकर्तव्यमित्येतत्कर्मनामनारंभादित्यत्रप्रारम्भशरीरयात्रापिचतेनप्रसि
ध्येदकर्मणइत्येतमनेन नहिज्ञानकर्मण्यविरोधात्तन्निष्ठेनकर्मवन्तु शक्यतेयथाचानात्मज्ञेनवशुध्यादि
परंपरयाज्ञानार्थंकर्मानुष्ठेयमिति प्रतिपादितमित्यर्थः तर्हिप्रतापौदित्यादिकिमर्थेनकृतत्वज्ञानीनष्प्र
तियाद्यनेकर्मनिष्ठानुष्ठेयमेवोक्तंनात्माज्ञववत्त्वयेत्याशंक्याहवृत्तमर्थानुसमस्तुवदति प्रतिपाद्यमानार्थाकर्म
ण्येन्यस्त्वित्यादिनामोघंपार्थसजीवतीत्येवमनेनाधिकृतस्यानात्मज्ञस्यकर्माधिकृतत्वस्यानात्मविदःकर्मानुष्ठाने
वक्तुकारणमुक्तंतदेवकारणेनवदतोषसंकीर्तितंतत्तदुक्तंतत्प्रासंगिकमन्त्रप्रकमेवकर्तव्यतोक्ता किंप्रसंगागतमितिभाव
तःवक्तुकारणमीश्वरप्रसादाहेतुतानाशीतिश्रुत्यादिदोषसंकीर्तितत्वेनतदेतत्तत्प्रतिपन्नादि मुक्तमर्थमेवविभज्या

49

मेवापेत्तमालम्बक्र्थो कर्मणि फलानन्दवति नियोगः स्यादित्याशंक्याह असक्तो हि यस्मात्समाचरन्नीश्वरा
र्थं कर्म कुर्वन्परमाप्नोति पूरुषः परं मोक्षमाप्नोति पूरुषः सत्त्वशुद्धिद्वारेणेत्यर्थः यद्यपि जातेऽपि विवेके
ज्ञानवतामित्यस्य संन्यस्तकर्मणोऽपि निष्ठानुष्ठानं तथापि लोकसंग्रहार्थं तेन विहितं कर्म कार्यमित्याह यस्माच्च
कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः तस्मात्त्वमपि कर्म कर्तुमर्हसीति संबन्धः इतोऽपि तत्त्वविदा विहितक
र्मकर्तव्यमित्याह लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि २० पूर्वार्द्धं विभजते कर्मणैवेति यस्मात्पूर्वे
क्षत्रियाः विद्वांसः संसिद्धिं मोक्षं गन्तुमास्थिताः प्रवृत्ताः के जनकादयो जनकाश्वपतिप्रभृतयः कथं जन
कादीनां कर्मणा संसिद्धिप्राप्तिरुच्यते कर्मत्यागो हि सम्यग्दर्शनवतां मोक्षसाधनं संसिद्धिरिति तत्राह जनका
दयो यदि प्राप्तसम्यग्दर्शनाः स्युस्तदा प्राप्तसम्यग्दर्शनानामेव प्राप्तिरिति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह यदि ते प्राप्तस
म्यग्दर्शनास्ततो लोकसंग्रहार्थं कर्मणा सहैव संसिद्धिमास्थिता इति संबन्धः कर्मणा सहैवेत्येतद्व्याकरोति
असंन्यस्यैव कर्म संसिद्धिमास्थिता इत्यर्थः तत्र हेतुमाह प्रारब्धकर्मत्वात्कर्मणा सहैव जनकादीनां
संन्यासितानिवेशाद्दितीयमन्यदुपेयपूर्वार्द्धे द्वितीयमुत्तरमाह अथाप्राप्तसम्यग्दर्शना जनकादयस्तदा कर्म
णा सत्त्वशुद्धिसाधनभूतेन क्रमेण संसिद्धिमास्थिता इति व्याख्येयः श्लोकः द्वितीयपादं व्याकर्तुमाशं
कामुद्भावयति अथ मन्यसे पूर्वैरप्यजानद्भिरेव कर्तव्यं कृतं तावता नावश्यमन्येन कर्तव्यं सम्यग्दर्शनवता।
कृतार्थेनेति अज्ञेनाकृतार्थेन कृतत्वात्कर्मणस्तावता ज्ञानवता कृतार्थेन न कर्तव्यमित्यनुमानमाशंक
येति तथापि नार्हसि यद्यपि ज्ञानवता कर्म न कर्तव्यमित्याशंक्यार्जुनस्य कर्तव्यमेव कर्मेत्युत्तरं तथापीत्या
नेन कथयति प्रारब्धकर्मायत्तस्त्वं लोकसंग्रहमेवापि लोकस्योन्मार्गप्रवृत्तिनिवारणं लोकसंग्रहः तमे
वापि प्रयोजनं संपश्यन्कर्तुमर्हसि ज्ञानवता कृतार्थेन लोकसंग्रहार्थमपि न प्रवर्तितव्यमित्याशंक्याह स या
व्यवहरति लोकसंग्रहः किमर्थं कर्तव्य इत्युच्यते यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः स यत्प्रमाणं कुरुते लो
कस्तदनुवर्तते २१ यद्यत्कर्माचरति श्रेष्ठः प्रधानस्तत्तदेव कर्माचरत्येवेतरो जनस्तदनुगतः स यत्प्र
मन्यते यद्यत्तेनाभिमतो यद्यद्विहितं प्रतिषिद्धं वा कर्मानुतिष्ठति तत्तदेव प्राकृतो जनोऽनुवर्तते न विद्यावता

र्थिनां कर्तव्यमित्याह आत्मन्येव च संतुष्टः संतोषो हि बाह्यार्थलाभेन सर्वस्य भवति तमनपेक्ष्यात्मन्येव च संतुष्टः
सर्वतो वीततृष्ण इत्येतत् रतितृप्तिसंतोषाणां मोदप्रमोदानंदवदवांतरभेदः आश्रयावांतरविषयास्ति. र-
तिर्विषयविशेषसंपर्कजसुखं संतोषोऽभीष्टविषयमात्रलाभाधीनं सुखसामान्यमिति भेदः. नन्वात्मरतेरा-
त्मतृप्तस्यात्मसंतुष्टस्यापि किंचित्कर्तव्यं मुक्तये भविष्यतीति नेत्याह तस्येत्यात्मविदस्तस्य कार्यं करणी-
यं न विद्यते नास्तीत्यर्थः. इतश्चात्मविदो न किंचित्कर्तव्यमित्याह किंच अभ्युदयनिःश्रेयसयोरन्यतरस्योपा-
र्जनेन कृतेन तस्य कृतेनात्महितो भविष्यतीत्याशंक्याह नैव तस्य कृतेनार्थो प्रयत्नवापनेहतत्प्रेक्ष्य. पश्चात्तु
ति अयन्याद्योऽनात्मवादिकर्मस्यादित्याशंक्याह नाकृतेनेह कश्चन प्रत्यवायादिरूपावगतेषु भूतेषु कश्चिदनवि-
शेषमाश्रित्य कश्चिदर्थोऽविद्यत. साध्याभिविष्यतीति दृष्टेन तेन च तस्य कर्मेत्याशंक्याह न चास्य सर्वभूतेषु क-
श्चिदर्थव्यपाश्रयः १८ नत्वायं पादमात्रेण नैव तस्येत्यावचष्टे न चैव मानपत्ने कृतेन कर्मणोऽर्थः प्रयोजन-
मस्ति आत्मविदः स्वर्गाद्यभ्युदयप्रार्थिनां निःश्रेयसस्य च साधनत्वाभ्युपगतेन कर्माण्यविदित्यर्थः आत्मविदो चेत्कर्म
न क्रियते तर्हि तेनाकृतेन तस्यानर्थो भविष्यतीति तत्प्रत्यवायानार्थं तस्याकृतेनाकर्मनिशांकते नाकृतेन
प्रत्यवायाख्योऽनर्थः. द्वितीयपादेनोत्तरमाह नाकृतेनेह लोके कश्चन कश्चिदपि प्रत्यवायप्राप्तिरूप आ-
त्महानिलक्षणो वानेवास्ति. शंकान्तरनिराकरणार्थं नमर्थवदिति निषेधः द्वितीयभागो विभजते न चास्य सर्व-
भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः प्रयोजननिमित्तः क्रियासाध्यो व्यपाश्रयो व्यपाश्रयणं वा
पाश्रयणमालंबनमनेनेति सबंधः पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह किंचिद्‌ नविशेषमाश्रित्य न साध्यः कश्चिदर्थो
स्ति उक्तविशेषणमाश्रित्य स्वार्थसिद्धये यादृशाभाप्रयोजनप्रसवहेतुना क्रियामिति मत्वाह येन तदर्थो क्रियानुष्ठेया स्यात्
न हि सर्वाधिकारिणोक्त तत्त्वज्ञानं सर्वोत्कृष्टं त्वात्स्वरूपेणेव कर्मेतिपूर्वं तस्य सततमाशंक्याह न कर्मेतोऽस्मिन्सर्वतः संप्लु-
तोदकस्थानीये सम्यक्दर्शने वर्तमानः सम्यग्ज्ञाननिष्ठत्वाभावे कर्मानुष्ठानमावश्यकमित्याह यत एवं
तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः १९ तस्मादसक्तः संगव-
र्जितः सततं सर्वदा कार्यं कर्तव्यं नित्यं कर्म समाचर निर्वर्तय असक्तो ज्ञाननिष्ठायां हि यस्मादीश्वरार्पितं पावन् मोक्ष

गी॰ भा॰ टी॰ ५०

ज्ञानवतोऽनुग्रहार्थं प्रवृत्तिरेव युक्तेत्याह लोकसंग्रहमेवापि इति लोकसंग्रहाय कर्म कुर्वीत स्वकर्तृत्वाभिमानेन ज्ञानाभिभवेऽपि

नेत्याह यद्यपि तस्य ममापि न कर्तव्यं तथापि लोकसंग्रहार्थं कुर्वित्याह शान्तविद्वत् पश्यन् भगवानेव

कर्तृत्वाभिमानाभावात् नार्थोऽभवत् स एव नार्थः सर्वज्ञोऽपि ज्ञानेन लिङ्गनार्थं बुद्धिमत्कर्तृत्वाभिमान

हीनेन तत्त्वमित्याह अन्यो वा तस्य न हि कर्मणः फलं न हानं कर्तव्यमित्याशङ्क्याह तस्यात्मा

नः कर्तव्याभावेऽपि परानुग्रहार्थं सर्वं कुर्वन्निति कर्तव्यं लोकसंग्रहार्थं कर्तव्यमेवेत्याह किंच

50 षः सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् २५ दृष्टान्तदार्ष्टा

न्तिकरूपेण श्लोकं व्याकरोति सक्ताः कर्मणि अस्य फलं मम भविष्यतीति के विद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत कुर्या

द्विद्वान् तथा असक्तः सन् किमर्थं कुर्यात् चिकीर्षुः कर्तुमिच्छुः लोकसंग्रहं यथासक्ताः सन्त

ज्ञानाविद्वांसस्तथा असक्तः सन् कुर्वीत ननु तर्हि लोकसंग्रहार्थं परानुग्रहार्थं लोकसंग्रहं वि

कर्तृत्वाभिमानेन फलाभिसन्धिना कुर्वन्ति यावद्वा तेषामेव लोकसंग्रहः स्यात्

कार्या न ममात्मविदः कर्तव्यमस्त्यप्यवालोकसंग्रहं कार्यं तत्स्यात्त्विदस्तु परिहरति न बुद्धिभे

दं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनां जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् २६ बुद्धेर्भेदो बुद्धिभेदः कर्तव्यक

र्मणा ज्ञानानां कर्मसङ्गिनां फलाभिलाषिणां बुद्धिभेदं न जनयेत् ज्ञानात्परमज्ञानात्

ममानेन सर्वकर्माणि जोषयेत् कर्तव्यं कर्मेति शेषः एवं ह्येवमात्मा युक्तः समाचरन्

विद्वान् कर्माणि जोषयेत् सर्वकर्माणि सर्वथा विद्वान्स्वयं सर्वकर्माणि कारयेत्

तथा चेष्टितिकर्तव्यं कारयेत्सर्वकर्माणि विदुषा कर्म समाचरन् ज्ञानानां श्रे

यसीति शेषः कथं कारयेदित्याकाङ्क्षायामाह नन्वेवं विदुषा कर्मफलाभियुक्तः समाचरन् ज्ञानाकर्मसे

गिनामित्यनेन तेनावस्थान्तरं संगतिमाह अविद्वान्सक्तः कथं कर्मसु सज्जत इत्याह कर्तृत्वमात्मनो वा

स्तवमिवाभ्युपगम्यात्मविदेवं कर्मणि कुर्वन्नेव सामान्ये भाव प्रवर्तेतेत्याह प्रकृतेरिति ५० प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्मा

णि सर्वशः अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते २७ कर्मत्वविदुषः प्रकृतेः प्रकारभेदस्थानं करोति

प्रकृतेः प्रकृतेः प्रधानेन सत्वरजस्तमसां गुणानां साम्यावस्थानस्य प्रकृतेर्गुणैर्विकारैः कार्यकरणरूपैः

पैः क्रियमाणानि कर्माणि लौकिकानि शास्त्रीयाणि च सर्वशः सर्वप्रकारैरहंकारविमूढात्मा कार्यकर

पि लोकस्य स्वधर्मे स्थापनार्थं विहितं कर्म कर्तव्यमित्यर्थः ॥ श्रेष्ठानुसारित्वमितरेषामाचारे दर्शयति यद्यदिति पन्ना
वपि दर्शयति किंच ॥ श्रेष्ठो यत्प्रमाणं कुरुते लौकिकं वैदिकं वा लोकस्तदनुवर्तते तदेव प्रमाणीकरोतीत्य
र्थः ॥ अतो ममापि लोकसंग्रहार्थं विहितं कर्म कर्तव्यमित्युक्तं तत्रैव भगवान्स्वमुदाहरणत्वेनोपन्यस्यति
यद्यपि तेन लोकसंग्रहकर्तव्यतायां विशेषतोऽपि तथा मोक्षं न पश्यामि न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंच
न । अप्राप्तस्य प्राप्तव्यतया वापि कर्तव्यं न समवाप्नोति किंचिदपि विद्यते कर्तव्यमिति कथं तर्हि इत्याशंक्याह नान
वाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि २२ न मे मम पार्थ नास्ति त्रैलोक्ये मम प्राप्तव्यं वा नावाप्तं विद्यावतोऽपि
कर्मण्यहं वर्त एवेति न विद्यते कर्तव्यं त्रिष्वपि लोकेषु किंचनेति किंचिदपि अन्वयार्थेनेत्योवाच । भ
गवतो मम नास्ति कर्तव्यमित्युक्ता कालादिः स्फोरयति कस्मात्ज्ञानवान्प्राप्तमवाप्तव्यं ज्ञानप्राप्तस्य
प्राप्तानामभावेन यापि नातिकर्मत्यागश्च लोकसंग्रहार्थं ममापि कर्मानुष्ठानमिति मत्वाह यदि ह्यहं न वर्तेयं
वकर्मण्यहं लोकसंग्रहार्थं नेत्कर्तव्योऽस्मि फलनाद्रित्याशंक्याह यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः । म
म वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः २३ यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कदाचित्कर्मण्यतन्द्रितोऽनलसः सन्मम श्रे
ष्ठस्य वर्त्म मार्गं मनुवर्तन्ते मनुष्याः । हे पार्थ सर्वशः सर्वप्रकारैः श्रेष्ठस्य ममानुवर्तिनो मनुष्या एव
मुचितमेवेत्याशंक्याह ततः किं तथा तु को दोषस्तत्राह उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहं संकरस्य च कर्ता
स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः २४ उत्सीदेयुरिति यद्यप्यहमेवं लोकाः ईश्वरस्य कर्मणि प्रवृत्तानां तदनुवर्तिनामपि
कर्मणामभावादुच्छिद्येरन्नेव चेदहं कर्मानुष्ठानं न कुर्यामिति हेतुमाह लोकस्थितिनिमित्तस्य कर्मणो लोपे
नैव्यामित्याह किंच संकरस्य च कर्ता स्यामहं वर्णसंकरस्य कारकः स्यामिति शेषः संकरप्रवर्तकत्वादिति तेन
कारणेनोपहन्यामिमाः प्रजाः प्रजोपहतिरपि स्यात्तेनेति तथा तत्स्यादिति तत्राह प्रजानामनुग्रहाय प्रवृ
त्तोपहतिमुपहन्ते कर्माणीति मम परमेश्वरस्यानुरूपमायाति नाम नाचरेत्सर्ववेदनामसर्वपाकोऽदोषः
स्यादिति पिता प्रतिरणमिति नार्थं न यः कर्मानुष्ठानाभावेन तदनुवर्तिनामपि तद्भावादेवोच्छिद्येति ह तमावाह
स्थिता दिवसलानामविनाशाज्ञानमाहुर्विशिष्टमधर्मस्यैव स्यादुपपन्नेत्युपाधिकं ज्ञानानामनश्वरता यापोपहतस्य प्र

गी. भा. टी. ५२

त्याह किं च निराशीर्निर्ममो ममभावशून्यो निर्गतो यस्मात् ममेति निर्ममो भूत्वा युध्यस्व निराशीः फलप्रार्थना
हीनः सन्नित्यर्थः । निर्ममो भूत्वा युध्यस्वेत्यादिविशेषः । ननु युद्धे नियोजनेन पापहेतुत्वमाज्ञाया हिंसात्मक
त्वात्तस्य पापहेतोर्नियोगविषयत्वायोगादित्यत आह विगतज्वरो विगतसन्तापो विगतशोकः सन्नित्यर्थः । प्र
कृते भगवतो मतं युक्तं च कार्यमनुष्ठेयं वानुतिष्ठतां क्रममुक्तिफलं कथयति यदेतन्मम मतं कर्मकर्तव्यमिति
सप्रमाणं युक्तं तेन यथा — ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः । श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥ ३१ ॥
ये मे मदीयमिदं मतमनुतिष्ठन्त्यनुवर्तन्ते मानवाः मनुष्याः श्रद्धावन्तः श्रद्दधानाः अनसूयन्तः असूयां च मयि
परमगुरौ वासुदेवेऽकुर्वन्तो मुच्यन्ते तेऽप्येवम्भूताः कर्मभिर्धर्माधर्माख्यैः । ज्ञानाच्चापि परिहेतुत्वार्थे विशुद्ध
51 सत्त्वे श्रद्धधानत्वगुणोपेता विशुद्धसत्त्वस्य ज्ञानोत्पत्तौ समुच्चयेनेत्यर्थः । भगवन्मतज्ञानवर्ति
नामननुष्ठानं कथयति ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् । सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥ ३२ ॥ ये त्वेत
द्विपरीताः न तु पूर्वोक्ता भगवन्मतानुवर्तिनस्ते विपरीतत्वं तदेव दर्शयति एतन्मम मतमभ्यसूयन्तो निन्दन्तो नानु
तिष्ठन्ति नानुवर्तन्ते सर्वेषु ज्ञानेषु विविधप्रकारेषु सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि विजानीहि नष्टान्प्रणष्टानचेत
सोऽविवेकिनः । अभ्यसूयन्तः तत्रात्मनः सम्प्रदायशुद्धावपरेऽर्थः । सर्वज्ञानानि सगुणनिर्गुणविषयाणि
मानश्रद्धया विभागतो विविधं भगवन्मतानुवर्तनं न मन्येरन् परधर्मानुष्ठाने स्वधर्माननुष्ठाने च का
रणं पृच्छति कस्मात्पुनः कारणात्त्वदीयमतं नानुतिष्ठन्ति परधर्मं चानुतिष्ठन्ति स्वधर्मं च नानुवर्तन्ते भगवन्मति
कूलत्वमेव तत्र कारणमित्याशङ्क्याह न तु निबिडा कथं न बिभ्यति न शङ्कते समाप्तिक्रमदोषात् राजानुशा
सनातिक्रमेऽपि दोषदर्शिनां भगवदाज्ञामनतिक्रमेऽपि दोषसम्भवान्न तिष्ठन्ति तत्र भयकारणमित्यर्थः । ३३
अन्ये नष्टा कस्मान्नानुतिष्ठन्ति सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेः सर्वस्य प्रकृतिवशवर्तित्वे वैगुण्यं कस्मा ५२
द्भवन्ति ज्ञानवानपि सर्वोऽपि ज्ञानवान् प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति सहेति
यान्ति भूतानि भूतानामपि प्रकृतिं यान्ति भगवतानि ग्राह्यन्ते इत्याह निग्रहः किं करिष्यति ३३ सदृश
मनुरूपं चेष्टते कस्याः स्वस्याः स्वकीयायाः प्रकृतेः कार्यं न निग्रहः किं ततु स्वाभाविकं ज्ञानानां चेष्टितं

कारणसंघातेनात्मन्यध्यस्यमाहंकारोऽनेन विविधेन नानाविधं मूढात्माऽऽत्माऽनेन ; करणस्यासौ यं कार्यकारणाभि
मानी अविद्ययाऽकर्माण्यात्मनि मन्यमानस्तत्कर्मणामहं कर्तेति मन्यते प्रधानगुणैरेव नमापादितं रूपानेनाऽवि
द्ययेत्यर्थः ; एवं प्रधानगुणस्य कर्मसु सक्तिं मूढाऽविद्वत्त्वलक्षणभावमभिधायाधुना यः पुनर्विद्वान् तत्त्ववित्तु महा
बाहो गुणकर्मविभागयोः ; गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते २८ तत्त्ववित्तु महाबाहो तत्त्वं याथात्म्यं वेत्ती
ति तत्त्वयाथात्म्यवित् तत्त्वविदिति तच्छब्देनाज्ञाद्विशिष्टे निर्दिष्टे पूर्वकं द्वितीयपदमेव तात्पर्यं व्याचष्टे कस्य तत्त्ववित्
गुणकर्मविभागयोः ; गुणविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्वविदित्यर्थः ; गुणा नामेव गुणेषु वर्तन्त इत्युक्ते निर्गु
णत्वान्नैवाभिमानिनां कथं विभज्यते गुणाः करणात्मकाः ; गुणेषु विषयात्मकेषु वर्तन्ते नात्मेति मत्वा न सज्जते
सक्तिं न करोति कार्यकारणानामेव विषयेषु प्रवृत्तिर्न त्वात्मन इत्यात्मनो नित्यत्वात् तत्त्ववित्कर्मसु हेतु
नाहंकर्तेत्यभिमानेन करोतीत्यर्थः ; विद्वानविद्वांश्च भावेऽपि शक्यविद्वानविद्वेषो बुद्धिभेदेन क्रियादि
प्रकृतेर्गुणसंमूढाः ; मन्यते गुणकर्मसु तानकृत्स्नविदो मन्दान् कृत्स्नविन्न विचालयेत् २९
प्रकृतेर्गुणैः सम्यक् संमूढाः ; गुणैर्देहादिभिर्विकारैः संमूढाः सन्तः स्वात्मानं मन्यमाना यतो गुणानां तेषामेव देहादी
नां कर्मसु व्यापारेषु सज्जन्ते सक्तिं कुर्वन्ति तानात्मनोऽपि बुद्धिं कुर्वतीत्याह प्रकृतेः प्रधानस्य गुणैः सम्यक् कृताः सन्तः
सज्जन्ते गुणानां कर्मसु गुणकर्मसु व्यापारेषु ; कर्मफलार्थिनस्तेषामज्ञानामविदां स्वधर्मात्मविबुद्धिभेदेनापादे
कृत्स्नविदः कर्मफलमात्रदर्शिनो मन्दान् मन्दप्रज्ञान् कृत्स्नविदात्मवित् स्वयं न विचाल
येदित्याह तान् कर्मसक्तिनो कृत्स्नविदः ; कर्मफलमात्रदर्शिनो मन्दान्कृत्स्नविदात्मवित् स्वयं न विचाल
येत् बुद्धिभेदकरणमेव चालनं तन्न कुर्यादित्यर्थः ; यद्यपि कर्मण्यज्ञाधिक्रियन्ते तथापि मा भूत् कर्मणो न कर्मणः
परिकर्मिणां कर्मसु श्रद्धायाः शक्यन्ते न कर्मकाण्डशाकोऽकर्मणः स्यात्पतिर्न विशेषत्वादिति शङ्कते कथं पुनः क
र्तव्यं मालस्य कर्मस्वाध्यायनाश्चनुनेनकर्मकाण्डशाकोऽकर्मणः स्यादिति न विशेषित्वादिति शङ्कते कथं पुनः क
मुक्तः परिकरितेन नासेन मुमुक्षुणा कर्म कर्तव्यमिति श्लोकेनोत्तरमाह ; अध्यात्मचेतसा सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्या
त्मचेतसा निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ३० मयि वासुदेवे परमेश्वरे सर्वज्ञे सर्वात्मनि सर्वाणि कर्मा
णि संन्यस्य निक्षिप्य प्रयान्ते परस्मिन्नात्मनि सर्वकर्माणि समर्पितेति कारणमाह ; अध्यात्मचेतसा विवेकबुद्ध्या
विवेकबुद्धिमेव व्याकरोति अहं कर्तेश्वराय भृत्यवत्करोमीत्यनया बुद्ध्या दर्शितं गीतां कर्मस्वर्पितव्यं कर्तव्यानि

गी॰
भा॰
टी॰
५२

तृष्णानिवृत्तौ च निवेधधर्म्मे कार्यसिद्धिमभिसंधायोक्तं न तु शास्त्रदृष्टिरेव पुरुषो भवति एवं कामप्रवृत्त्यो ग
द्यावस्थेदं त्वं नेद्रशीयति न चक्रं नित्यशः इति तं नियोगमनुपसंहरति तस्मात्तयोः रागद्वेषयोर्वशं नागच्छेत्
न चाहेतुमाह यतस्तौ ह्यस्य पुरुषस्य परिपन्थिनौ हि शास्त्रीयो यो मार्गस्तं विहाय प्रकर्षेण स्वभावतः सर्वे परिपन्थिन
संबन्धनीयः पुरुषस्य परिपन्थिनौ वर्त्तयोः सोऽहं हरणेनस्योपपति श्रेयोमार्गस्य विघ्नकर्त्तारौ स्वभावतः विषय
यः रागद्वेषयोः श्रेयोमार्गं इति पतनं नेत्रकटंपितम् परमतोयन्यासमुद्भाराममनेन नरेशा सवना रयति तत्र रा
गद्वेषप्रयुक्तो मन्यते परस्यार्थं मया यथा वा वहारस्ति इमिः सतमर्थः परस्यार्थमन्यच्छास्त्रेऽति यन्निमेव प्र
त्यायपति परधर्मोऽपि धर्मत्वादनुष्ठेय एवेति स्वधर्मं च दृष्टिपरस्थं अनुमानं पुषयन्तु न रथेन सूनकमत्यापप
॥ ति नरमते श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ३५ तृतध
र्मोपपन्नाद्वन्द्वस्तु नामपि द्वादशकपधर्मस्यापि तात्पर्यनादि लक्षणस्तु पूर्वपतनपानपयापिकृतं सर्वं प्रान्यस्मिन्या
प्राकाष्ठावेश श्रेयान्प्रशस्यतरः स्वधर्मः स्वकीयो धर्मः विगुणोऽपि विगतगुणोऽप्यनुष्ठीयमानः परधर्मा
त्स्वनुष्ठितात्सादुगुणेन संपादितादपि स्वधर्मे स्थितस्य निधनं मरणमपि श्रेयः परधर्मस्य तु जीवितात्
तस्योपप्रत्येव हेतुमाह कस्मात्परधर्मो भयावहो नरकादिलक्षणं भयमावहति यतः स्वधर्मस्य हृदयप
रधर्मस्य नु स्थितः स्वधर्मो निष्कामस्य न दोषमाप्नुयात् हरणाज्ञनन्यासः साधीयानिन्यर्थः प्रागेवानर्थमूल
मानं तानुलक्षितमयावस्थान्नपपन्नितियापाकद्याह यद्यप्यनर्थमूलं ध्यायतो विषयान् रागद्वेषौ प्र
स्यात् परिपन्थिनौ विनिवाने विदितमननवधारितेनच नतदूर्ध्वं ज्ञान निश्चितं चेदस्मे चेति ज्ञानमिच्छन्ने तुम्वा
च विहितं विविधेषु ग्रहेणेषु विन्नदर्शिनमिति याचन्न अनवधारितमनेकं चोक्तं तादनेकधाऽविवेककामा
दिभिर्विवेकस्थितन तादिवर्थ न च न तत्र मूलं यदि हनत्र्यतोऽपि नित्यानमिच्छन्तेनाह सानेहितस्मि लढ्रष्टे
यथालं कृतां मिति पश्चात्त्वमेव च पृथक् न प्रयोक्तो पृथापकुरनिसृरुषः अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजि
तः ३६ कथं मितिन ज्ञानमर्थं च दिनिष्टाप वाक्यार्थमार्थे मनसत्रातु स्वस्य हि तातत्त्ववाक्यं व्याकरोति अ
नः ३६ कथं मितिन ज्ञानमर्थवदिनिष्टाप वाक्यार्थे नावत्प्रयाणमपि बलादेव पुरुषो निवर्त्यते इति माचष्टे रागद्वेषमत्तो यः पापकर्म
प्रकेनहेतुमत्तेन प्रयुक्तः सन् अनिच्छन्नपि बलादेव सुश्रविनश्रेतिनेदृष्टान्तमाचष्टे

प्रकृतिर्नाम भगवदभिप्रेता प्रकृतिं प्रकटयति पूर्वकृतधर्माधर्मादिसंस्कारा आदिशब्देन ज्ञानेच्छादिसंग्रहः
ते यथोक्ताः संस्काराः स्वसत्तया अवर्तनेकतोऽपि फलोपपत्तिः स्यादित्याशङ्क्य विशिनष्टि वर्तमानजन्मादाव
भिव्यक्ताः सा प्रकृतिः तस्याः सदृशमेव सर्वो जन्तुः सर्वो जन्तुरित्ययुक्तं विवेकिप्रवृत्तेरन्यथात्वादित्याशङ्क्याप
शास्त्रादिभिरविशेषादितिन्यायमनुसरन्नाह ज्ञानवानपीति किं पुनः सर्वैः ज्ञानवतामज्ञानवतां च प्रकृत्यधी
नत्वाविशिष्टफलितमाह न स्मात्प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति प्रकृतिं यान्तीति प्रकृतिं सदृशमेवे
ष्टागच्छन्ति नित्यानि सर्वाणि भूतानीत्यर्थः प्रकृतेर्भगवत्त्वान्नियन्तृत्वेन वाकेनापि निग्रहस्याशक्यत्वाच्चता
मिन च तत्र्यर्थाद्यापारोपादि न शक्यतीति सम्यक्तान्यथाऽसर्वस्य भूतवर्गस्य प्रकृतिवशवर्तित्वे लौकिकवैदिक
पुरुषकारविषयाभावात्तद्विधिनिषेधानर्थक्यमिति शङ्कते यदि सर्वो जन्तुरात्मनः प्रकृतिसदृशमेव चेष्टते
न तत्प्रकृतिरहितस्तस्य पुरुषकारस्याभावाद्विधिवैयर्थ्यं तत्तुषविषयविधिनिषेधयोर्वैयर्थ्यमिति तन्नाह न च प्रकृ
तिशून्यः कश्चिदस्तीति ततः पुरुषकारस्य विषयानुपपत्तेः शास्त्रानर्थक्यशङ्कां शङ्कितेदोषं श्लोकेन परिहर
तीति इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ३४ इन्द्रि
यस्येन्द्रियस्यार्थ इति वीप्सया सर्वेन्द्रियाणामर्थे चेत्यतिदेशं गमयति सर्वेषामिन्द्रियाणामर्थे शब्दादिविषये प्रत्यर्थं
रागद्वेषौ प्रत्यवस्थितौ अवश्यम्भाविनौ इष्टे रागः अनिष्टे द्वेष इत्येवं प्रत्यर्थं रागद्वेषाववश्यम्भाविनौ
इति विषयविभागेन तयोरवस्थानं तत्र पुरुषकारविषयाभावप्रसक्त्या शास्त्रे दोषः कथं समाधेय
मित्याशङ्क्याह नत्वाऽपि पुरुषकारस्य शास्त्रार्थस्य च विषयः स्यादिति तयोरित्यादिरिति वा विभजते प्राक्
तौ प्रत्येकं सर्वस्मिन् रागद्वेषयोः प्रवृत्तिनागच्छेत् प्रकृतिवशं न गच्छेत्तौ नैव निधातव्यमित्याशङ्क्याह यो हि पुरुष
स्य प्रकृतिसा रागद्वेषपुरःसरैव पुरुषस्वकार्ये प्रवर्तयति यदा तदा स्वधर्मपरित्यागः परधर्मानुष्ठानं च भ
वति रागद्वेषद्वारा प्रकृतेर्वशवर्तित्वेऽपि धर्मत्यागादिदोषो यस्मिन् तं प्रतिपक्षेण विवेकविज्ञानेन रागादीनिवा
रयेदित्युक्ते पुरुषकारस्य प्रकृतिवशपरिहारं शास्त्रसाफल्यमित्याह यदा पुनः रागद्वेषौ तत्प्रतिपक्षेण नियमयति नि
यामाज्ञान निवर्तयतो रागद्वेषौ तत्प्रतिपक्षेण विवेकविज्ञानस्य मिथ्याज्ञानविरोधित्वात्स्ववशे ये रागद्वेषयोः अश्रूलतानि

गी॰
भा॰
टी॰
५३

प्रयुक्ते कार्ये निर्दिशति अत एव महापाप्मा सर्वविषयेऽपि कृतो न तृप्यतीत्याशङ्क्याह कामेन हि वैरिणः
जेतुं पापकर्मणि कामस्योक्तविशेषणद्वयफलितमाह एतं विद्धीति यतः कामम् इह संसारे वैरिणम् अन्तरङ्गो
कं भवतारयति कथं वैरीत्याशङ्क्य तदुदाहरति धूमेनाव्रियते वह्निर्यथादर्शो मलेन च यथोल्बेनावृतो गर्भ
स्तथा तेनेदमावृतम् ॥३८॥ धूमेन सहजेनाव्रियते वह्निः प्रकाशात्मकः अनेकदृष्टान्तोपादाने शक्तिपत्तिसौ
कार्यार्थं सहजस्य धूमस्य प्रकाशात्मके वह्नौ आवारकत्वं प्रसिद्धमित्यर्थो विशिनष्टि अप्रकाशात्मके यथा वा
दर्शो मलेन च यथोल्बेन गर्भवेष्टनेन जरायुणावृतः आच्छादितो गर्भस्तथा तेनेदमावृतं सामान्येनाभि
हितं विशेषतो निर्देष्टुम् आकाङ्क्षापूर्वकं मनन्तरश्लोकमवतारयति किं पुनस्तदिदंशब्दवाच्यं यत्कामेनावृत
मित्युच्यते आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ॥३९॥ कामस्य ज्ञा
नप्रत्यावरणत्वं स्फुटयति ज्ञानिनो नित्यवैरिणेत्यादि विशेषणम् एतेन कामेनावृतमित्यादि आवृतमेतेन का
मेन ज्ञानं ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ज्ञानिन इति वैरित्वेऽपि नित्यवैरित्वं कामस्य कथमित्याशङ्क्याह ज्ञानी हि
जानात्यनेनाहमनर्थे प्रयुक्त इति पूर्वमेवातो दुःखी च भवति नित्यमेवातो ज्ञानिनो नित्यवैरी अनर्थप्राप्ति
समये कामस्य प्रसङ्गावस्थायां पूर्वमेव दुःखयति अतः श्रद्धेन कामप्रसक्तं न विषयान्स्पृशति नित्यमेव दुःख्यवस्था
कार्यावस्थायां च कामस्य कथ्यते न तु सर्वस्यापि कामात्मनो ज्ञानिनः कामो नित्यवैरी भवति न तु ज्ञानिन
विशेषणत्वेनेत्याशङ्क्याह न तु मूर्खस्य अज्ञस्य नासौ नित्यवैरी येन दुःखयति सहि कामं तत्काले मित्रमि
व पश्यन्नकार्ये इः विषये जानाति पश्चात् विषमापतिते इति न पूर्वमेव कार्यप्राप्तिप्रागवस्थायां
मित्युक्तम् अतः ज्ञानिवैरित्वमस्यापि कामस्य नित्यवैरित्वाभावफलितमाह अतो ज्ञानिन एव नित्यवैरी स्वरूपेण
नित्यवैरिणा विशेषेणापि ज्ञानाज्ञानाभ्यामवान्तरभेदसिद्धिरित्यर्थः आकाङ्क्षापूर्वकं तं वैरिणमेव स्फुट ५३
यति किंरूपेण कामरूपेण कामः इच्छैव रूपमस्येति कामरूपस्तेन दुःखेन पूरणमस्येति दुष्पूरेणानलेन अले
न नास्यालं पर्याप्तिर्विद्यत इत्यनलस्तेनानलेन च कामस्यानिष्टरूपस्य कार्यकरत्वाभावेऽपि तदवस्थायाम् साध्यं
कुर्यादिति किमधिष्ठानः कामो ज्ञानस्यावरणत्वेन वैरी सर्वस्य लोकस्येत्यपेक्षायामाह कामस्य नित्यवैरित्वेन पराजिहीर्षा

चरति यश्चाचरति स पुरुषः पुरुषः स्वयमनिच्छन्नपि हे वार्ष्णेय हे स्मिन्कुलश्रेष्ठ न बलादिव नियोजितः नियोजितस्येच्छा
येन्नाननृभावेन दृष्टान्तद्विमार्गे कथं प्रायुक्ते स्मारयति राजेवेन कोऽरहतान: संभतिशनिवचनेय श्लोनि श्रू
गुनेवैरिणा नस्पर्शमैरो शनिनसंभूतयमपि सर्वानर्थकरं प्रश्नस्तनादामितिप्रश्नः पूर्वेनतज्जाह यत्पृष्टोऽसीति
श्रीभगवानुवाच भगवच्छब्दार्थं निर्द्धारयन्निर्णयां गोलकवचनमुदाहरति ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः
श्रियः वैराग्यस्याथ मोक्षस्य षण्णां भग इतीरणा समग्रस्येत्येतत्प्रत्येकं विशेषणं संबध्यते [illegible] त्वया
श्रुतयः पायः समग्रयार्थः मोक्षशब्देन तदुपायो ज्ञानं विवक्षितं उदाह नवचे सस्त्यात्पयमाह ऐश्वर्यादिषट्क
[illegible] सम्यक् [illegible] वर्त्तते सर्वाचार्यो भगवानिति संबन्धः तत्रैव पौराणिकं वाक्यान्त
[illegible] सदेवेति [illegible] सामर्थ्येन च वर्त्तते सर्वाचार्यो भगवानिति [illegible]
[illegible] उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिं वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] उत्पत्त्यादिविषयं च विज्ञा
[illegible] [illegible] [illegible] विज्ञानमित्युच्यते समग्रैश्वर्यादिसंपन्निस
[illegible] भगवानिति [illegible] तदाह काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः
[illegible] लोकशत्रुः कामस्य सर्वलोकशत्रुत्वे [illegible]
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ३७ काम एष सर्वलोकशत्रुः कामस्य सर्वलोकशत्रुत्वे [illegible] [illegible] कामः [illegible] चित्र
ति [illegible] सर्वानर्थप्राप्तिः [illegible] क्रोधोऽपि [illegible] नार्थकारणकथयति रजो
क्रोधं [illegible] क्रोधोऽपि काम एव कामः क्रोधरूपेण परिणमते [illegible] रजोगुणसमुद्भवः कामाद्देव
गुणसमुद्भवो [illegible] रजोगुणः समुद्भवो यस्य स कामो रजोगुणसमुद्भवः [illegible] कामस्य [illegible]
[illegible] रजोगुणस्य वा समुद्भवः कामस्य [illegible] लोक
[illegible] कामात्प्रवृत्तो रजः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] महाशनः [illegible]
[illegible] [illegible] महाशनो महापाप्मेति [illegible] महाशनः [illegible]

यतो मनसो बुद्धेः परतस्तु सः स बुद्धेर्द्रष्टा परस्त्वात्मा इंद्रियादिसमाधानपूर्वकात्मज्ञानात्का
54 मजयं भवतीत्युपसंहरति एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना जहि शत्रुं महाबाहो का
मरूपं दुरासदं ४३ एवं बुद्धेः परमात्मानं बुद्ध्वा ज्ञात्वा संस्तंभनेन मनः समाधाने हेतुरिति सूचयति
संस्तभ्य सम्यक् स्तंभनं कृत्वात्मानं स्वेनैवात्मना सम्यक्समाधायेत्यर्थः जह्येनं शत्रुं हे महाबाहो एकं
तं शत्रुमेव विशिनष्टि कामरूपं दुरासदं दुःखेन सद्यस्यासादनं प्राप्तिर्यस्य तं दुरासदं तं सुदुरासदं
तदेवमाह दुर्विज्ञेयानेकविशेषमिति अनेकोऽविशेषत्वाद्दृश्यो महाशनत्वादिः तदनेनापगम्य
त्वा कर्मनिष्ठाप्राधान्येनोक्ता उपेयभूतज्ञाननिष्ठागुणत्वेनेति विवेक्तव्यं इति श्रीगीताभाष्यट
तीयाध्यायः

ष्ठितः किमधिष्ठानो ज्ञाप्यते नेत्याह ज्ञाते हि शत्रोरधिष्ठाने सुखेन शत्रुनिबर्हणं कर्तुं शक्यत इति इन्द्रि-
याणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते इन्द्रियादीनां कामाधिष्ठानत्वं स्फुटयति एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृ-
त्य देहिनं ४० इन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्चास्य कामस्याधिष्ठानमाश्रय उच्यते एतैः नन्वेताभिरिति वक्तव्ये कथ-
मेतैरित्युच्यते तत्राह एतैः इन्द्रियादिभिराश्रयैर्विमोहयति विविधं मोहयति एष कामो ज्ञानमावृत्याच्छाद्य दे-
हिनं शरीरिणं नेति कामाश्रयत्वे सिद्धे साश्रयस्य परिहर्तव्यतामाह यतः एवं तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भ-
रतर्षभ पाप्मानं प्रजहिह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनं ४१ तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ पूर्वमेव नियम्य वशीकृत्य भर-
तर्षभ पाप्मानं पापाचारं कामं प्रजहिहि परित्यज एनं प्रकृतं वैरिणं तस्मादिन्द्रियादीनामाश्रयत्वादिति
यावत् एवं कामनिरूपणमात्मागतं भगवता यथा तत्त्वं, तेषु नियमितेषु मनोबुद्ध्योर्नियमः सिध्यतीति व्याप्ति
रेणानेकफलत्वादिति भावः पापमूलत्वेन पाप्मत्वं कामस्य तु हृद्व्याप्यत्वेन कामस्य परित्याज्यत्वे वैरित्वं हेतुस्त-
मेव हेतुमाह ज्ञानविज्ञाननाशनं ज्ञानविज्ञानयोरुपायः रथभेदमाह ज्ञानं शास्त्रत आचार्यतश्च
आत्मादीनामवबोधो विज्ञानं विशेषतस्तदनुभवस्तयोर्ज्ञानविज्ञानयोः श्रेयःप्राप्तिहेत्वोर्नाशनं नाशक-
रं जहि आत्मनः परित्यजेत्यर्थः पूर्वोक्तमनूद्य कामस्याश्रयमाशङ्क्य तन्मन्वानोत्तरश्लोकस्य तात्पर्यमेव स्पष्टीकृ-
तेषु पूर्वं कामान् मवतारयति इन्द्रियाण्यादौ नियम्य कामं शत्रुं जहीहीत्युक्तं तत्र किमाश्रयः कामं ज-
रि ह्यादित्युच्यते इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ४२ इन्द्रियाणि
श्रोत्रादीनि पञ्च पञ्चेति ज्ञानेन्द्रियवत् कर्मेन्द्रियाण्यपि वागादीनि गृह्यन्ते किमपेक्ष्य पराणीत्यपेक्षायामाह देहं स्थू-
लं बाह्यं परिच्छिन्नं चापेक्ष्य तथापि केन प्रकारेण परत्वं तत्राह सौक्ष्म्यान्तरत्वव्यापित्वाद्यपेक्षया पराणि प्रकृ-
ष्टान्याहुः पण्डिताः आदिशब्देन कारणत्वादि गृह्यते इन्द्रियाणां तथा प्रसिद्धानां मनसः स्वरूपोक्तिः एवं केवल-
त्वं कथयति तथेन्द्रियेभ्यः परं मनः सङ्कल्पविकल्पात्मकं मनसि दर्शितं न्यायं बुद्धावतिदिशति तथा मनसस्तु
परा बुद्धिः निश्चयात्मिका यो बुद्धेरित्यादि व्याचष्टे तथा यः सर्वदृश्येभ्यो बुद्ध्यन्तेभ्य आभ्यन्तर आत्म-
नो यथोक्तविशेषणस्य रूपं तत्र मानमाह यं देहिनमिन्द्रियादिभिराश्रयैर्युक्तः कामो ज्ञानावरणद्वारेण मोह-

ब्रह्मक्षत्रेहेतुशास्त्रानुज्ञानिरूप्यते पूर्वोपियोगश्चवचनेनतदुक्तंशक्तिनेनेनचशास्त्रेणैतत्सात्त्विकंयेनतत्पर्ययोज
गत्पालयितॄणांकिमित्याशंक्याह अव्ययमिति तादर्थ्यंकर्मफलस्यनजगत्परिपालनंज्ञानफलत्वेनाशकरमित्यर्थः योग
स्याव्ययफलत्वेहेतुमाह अव्ययफलत्वादिति ननुकर्मफलवदत्रयोगफलस्यापिसाध्यत्वेननाशित्वमनुमी
यतेनेत्याह नहीति श्रुत्यन्तरानुसृतिरूपितस्यतुमत्प्रमाणेननश्वरत्वंनभवतीतिभावः भगवताविवस्वतेप्रो
क्तोयोगस्तेनैवपरस्मैतत्त्वाशंक्याह सचेति स्वपुत्रायप्रथमराज्येसतिध्याने आदिराजायेति इक्ष्वाकोःस्व
पुत्रत्वंवक्तुंकैतवेतिह्यक्षरस्याने यद्यतोयोगपरंपरागतोविश्वजनसम्मतिमुद्राहइति एवमित्यत्र एक
त्वेनोक्तंवक्तव्यतेतितद्भाह सकालेनेति पूर्वार्धंव्याकरोति एवमित्यादिनाक्षत्रियसंप्रदायेनमनोःराजनैनेषामेव

55

ब्रह्मपरिरक्षितुंब्रह्मक्षत्रेपरिपालितेजगत्परिपालयितुमलमव्ययमव्ययफलत्वान्नह्यस्यसम्यग्दर्शन
निष्ठालक्षणस्यमोक्षाख्यंफलंव्येति सचविवस्वान्मनवेप्राहमनुरिक्ष्वाकवेस्वपुत्रायाद्यायराज्ञेप्रा
ब्रवीत् एवंपरम्पराप्राप्तमिमंराजर्षयोविदुः सकालेनेहमहता योगोनष्टःपरंतप २ एवंपरं
परंपराप्राप्तमिमंराजर्षयोराजानश्चतेऋषयश्चराजर्षयोविदुरिमंयोगंसयोगः कालेनेहमह
तादीर्घेणनष्टोविच्छिन्नसंप्रदायःसंवृत्तः हेपरंतपआत्मनोविपक्षभूताःपरेतेपरंतेजसाशौ
र्यतेजोगभस्तिभिर्भानुरिवतापयतीतिपरंतपः शत्रुतापनइत्यर्थः दुर्बलानजितेन्द्रियान्प्राप्य
नष्टंयोगमुपलभ्यलोकंचापुरुषार्थसंबन्धिनं

पुरुषार्थनिर्वाणतमननस्थितेरहेतिभगवतोयोज्येनेनस्वह्रस्वेदवहारःकालोमहानेषपरंतपेतिसंबोध
नेविभजते आत्मनइति किमितिवर्तमानेकालेवृक्तोयोगःसंप्रदायरहितोनष्टइत्याशंक्याधिकार्यमा ५५
वादिमत्याह दुर्बलानेति नष्टेवदौर्बल्यप्रकृतेरधिकारिणोव्यक्तेति अजितेन्द्रियानिति यद्यपिकामक्रो
धादिप्रधानपुरुषानुतिलभ्यकामक्रोधादिष्वस्मिन्समानोयोगोनष्टोविच्छिन्नसंप्रदायःसंजातस्त
थापिपुरुषार्थसंबन्धिनंलोकमाप्यनचेन्नेनमहेनयोगोपदेशेननाशकायस्यान्तर्योगाभावेपरमपुरु
षार्थान्वीक्षिमत्याह लोकंचेति

[illegible]

[illegible]

[illegible]

गी॰ भा॰ टी॰ ५६

किमिति नाहं तानि संमन्ये यतो नेवावृतज्ञानत्वादित्याह न त्वमिति परान्त्यविकल्पानन्त्यविभवार्थं ग्रहणेना
नावृतज्ञानावरणं विशेषयितुमित्याह परंतपेति श्रेष्ठेनस्य भगवतो बहूनि अतीतानि अनेकजन्मवत्त्वेऽपि विज्ञानवैषम्ये हेतुमा
ह धर्मेति आदिशब्देन रागलोभादयो गृह्यन्ते ईश्वरस्यातीतानागतवर्तमानसर्वार्थविषयज्ञानवत्त्वे हेतुमाह
अहमिति ईश्वरस्य कारणाभावान्न जन्मेत्याशङ्क्य अतीतानेकजन्मवत्त्वं तु रोचनार्थमित्यभिप्रेत्य कथमिति
वस्तुतो जन्माभावेऽपि मायावृत्तेर्जन्म संभवतीत्युत्तरमाह अजोऽपीति पारमार्थिकजन्माभावे कारणमेवा
हेतुत्वेन गृह्णाति भाविकजन्मसम्भवे कारणमाह प्रकृतिमिति प्रकृतिशब्दस्य स्वरूपविषयत्वं व्यावर्तयति
मायेश्चेवलतो जन्माभावे कारणं तु वक्ष्यमाणं विवृणोति अजोऽपीत्यादिना पारमार्थिकजन्मसम्भवे कार

56

न त्वं वेत्थ परंतप ॥५॥ बहूनि मे मम व्यतीतानि अतिक्रान्तानि जन्मानि तव च हे अर्जुन तान्यहं वेद जाने स
र्वाणि न त्वं वेत्थ न जानीषे धर्माधर्मादिप्रतिबद्धज्ञानशक्तित्वात् अहं पुनर्नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वाद
नावरणज्ञानशक्तिरिति वेदाहं हे परंतप कथं तर्हि तव नित्येश्वरस्य धर्माधर्माभावेऽपि जन्मेत्युच्यते अजोऽपि
सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥६॥ अजोऽपि जन्म
रहितोऽपि सन् तथा अव्ययात्मा अक्षीणज्ञानशक्तिस्वभावोऽपि सन् तथा भूतानां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानामी
श्वर ईशनशीलोऽपि सन् प्रकृतिं मायां मम वैष्णवीं त्रिगुणात्मिकां यस्या वशे सर्वं जगद्वर्तते यया मोहितः
सन्सर्वं स्वमात्मानं वासुदेवं मां न जानाति तां प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय वशीकृत्य संभवामि

णकथनपरमेश्वराद्विभजते प्रकृतिमित्यादिना प्रकृतिशब्दस्य स्वरूपपर्यायत्वं वारयति मायामिति न
माः स्वातन्त्र्यान्निराकृत्य भगवदधीनत्वमाह ममेति तस्याश्चाधिकरणत्वाद्वोपणं वङ्क्ति नैव स्वतन्त्रमिति वेत्सवो
मिति मायायाश्चाहमस्या विश्वज्ञानामेवयथादृष्टिज्ञानशक्तिविषयत्वमाशंक्याह त्रिगुणात्मिकामिति तस्याः का
र्यलिङ्गकमनुमानं सूचयति यस्या इति जगतो मायावशवर्तित्वमेव स्फुटयति ययेति यथा लोके कश्चिज्जा ५६
नो देहवानिव लक्ष्यते प्रतिमहमप्यविमायामात्रेणत यास्ववशया संभवामि जन्मवानिवाहारमनुभवामीत्येनमा
या मयमीश्वरस्य जन्मेत्याह नात्मक्रितिमित्यादिना

प्रष्टो योगो विच्छिन्नसंप्रदायोऽधुना तन्न्यो योगो मह्यमेवमुच्यते भगवतेत्याशंक्याह स एवेति कस्मादन्यस्मै परि
त्यस्मै चिरन्तनो योगो नोक्तो भगवतेत्याह भक्तोऽसीति उक्तमधिकारित्वे शांतिप्रागस्यैव कथं स्यादेतेन माह रहस्य
मिति गुणादिविदस्सकलान् योगस्य पुरातनत्वे भक्तिः परत्वात्तत्वं प्रीतिरूपा युक्तो निजरूपमपि त्वं भक्तो विवा
दिनः समानवयः स्निग्धः सहायः सखेत्युच्यते एतदेतिकृत्यो योगो विशिष्यते तेनाह ज्ञानमिति भगवति
लोकस्यानीश्वरत्वशंकानिवर्त्यते चोद्यमुद्भावयति भगवतेति परिहारार्थं भगवतो मनुष्यवदवस्थितस्यानी
श्वरत्वमुपेत्य तद्वचने शंकितविश्वसितयोग्यस्येति चोद्यः भगवतो निजरूपमपेत्य नेदं चोद्यं किंतु लीलाविग्रहग्रहीं

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ३ स एवायं मया ते
ऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं हि यस्मादेतदुत्तमं योगज्ञानमित्य
र्थः भगवतो विवस्वदादिभ्य उक्तमिति मन्यमानस्याविरुद्धमिति परिहारार्थं चोद्यमिव कुर्वन् अर्जुन उवाच
अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ४ अपरमर्वाक् वसु
देवगृहे भवतो जन्म परं पूर्वं सर्गादौ जन्मोत्पत्तिर्विवस्वतः आदित्यस्य अतः कथमेतद्विजानीयामविरु
द्धार्थतया त्वमेवादौ प्रोक्तवानिमं योगं स एव त्वमिदानीं मह्यं प्रोक्तवानसीति यावान्सद्देवकीनी
सुतः सर्वज्ञोऽपि कामं वाल्लोकनाय परिहरति श्रीभगवानुवाच परिहारार्जुनस्य प्रश्नः बहूनि मे व्यतीता
नि जन्मानि तव चार्जुन तान्यहं वेद सर्वाणि

नेति वक्तुं चोद्यमिवेत्युक्ते परिहारार्थमेवमुत्तरयति बहूनीति भगवतस्तावन्मनुष्यशंका वारयितुं तन्निव
र्त्तनमवतारयति यावान्सद्देवकीति अन्यथा अप्रेक्षकत्वाशंकापरिहारेण भगवद्वचनमिन्याशंका अप्रश्नति वचन
योरंकार्थीनमाह बहूनीति तस्माच्छंकितस्य विरोधस्य परिहारार्थमस्य प्रश्नस्येव परिहारं वक्ति भगवद्
वचनमिदमर्थः अतीतानेकजन्मवत्त्वं ममैव नासाधारणं किंतु सर्वप्राणिसाधारणमित्याह तव चेति तानि
अमायया भावान्नुभवतीत्याशंक्याह तानीति ईश्वरस्यानावृतज्ञानवत्तादित्यर्थः

57

संप्रति प्रसक्तमात्ममार्गस्य लक्षणेनानेन जनावस्थितत्माशंक्य परिहरति नैष इति मन्मयत्वम्मद्भावागमनेनापीन
ष्टं दृष्टं यदि प्रसक्तं विद्धि इति आत्मनो भिन्नत्वेनाभिन्नाभिन्नत्वेन वा प्रसक्तं भेदेनाव्यावर्त्यं यदि ईश्वर इति परमेश्वरदर्शने
न मम शुद्धिमनकमात्रं प्रशान्तं प्रमातृत्वं मामेवेति तदुपायस्यापत्वमेवाविरुद्धं यति केवलेति मामुपाश्रिता इति केवलज्ञा
ननिष्ठत्वमुक्तं ज्ञानतपसा पूता इत्याह किमर्थमुक्तं चानेन ज्ञाह इत्येवेति ईश्वरः सर्वेभ्यो मातृत्वमुक्तमिति चेत् प्राप्तं वि
ज्ञानेनैव पर्यायं यदि तत्र मोक्षमार्गो द्वैविध्यं प्रपद्यन्ते तर्हि तस्य रागद्वेषवत्तादीश्वरस्यापत्तिरिति शङ्कते नतु तर्हीति ये
मुमुक्षवस्तेभ्यो मोक्षमीश्वरो ज्ञानसंपादनद्वारा प्रयच्छति यत्फलानर्थिभ्यस्तदुपायानुष्ठापनेनतद्देवदद्दा

नैष मोक्षमार्गे द्वयोरप्युक्तः किं तर्हि पूर्वमपि वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः बहवो ज्ञानत
पसा पूता मद्भावमागताः १० वीतरागभयक्रोधाः रागश्च भयं च क्रोधश्च वीता विगता येभ्यस्ते वीतरागभ
यक्रोधाः मन्मयाः प्रसाद्विदः ईश्वराभेददर्शिनो मामेव परमेश्वरमुपाश्रिताः केवलज्ञाननिष्ठा इत्यर्थः
बहवोऽनेके ज्ञानतपसा ज्ञानमेव तपस्तस्मिन् विषये तपसा ज्ञानतपसा पूताः शुद्धिं गताः सन्तो मद्भावमी
श्वरभावमात्मभावमागताः समत्वं प्राप्ताः इत्यत्र प्राप्तिरूपत्वात् ज्ञाननिष्ठा इत्यस्य लिङ्गज्ञानतपसेति विशेषणं
तत्तर्हि रागद्वेषौ दोषौ येन केवलं मोक्षं प्रयच्छसि न सर्वेभ्य इत्यत आह ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव
भजाम्यहं मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ११ ये यथा येन प्रकारेण मनुष्याः प्रयोजनेन फलार्थि
तया मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव तत्फलदानेन भजाम्यनुगृह्णाम्यहं तेषां मोक्षं प्रयच्छन्नर्थितान् प्रत्येकं समुपपन्ने
फलार्थित्वे च फलप्रापकत्वं भवति अतो ये फलार्थिनस्तांस्तत्फलदानेन ये
मोक्षिनस्तान् मोक्षप्रदानेनेति फलार्थिनां दानं तेषां रागद्वेषावितिपरिहरति ज्ञानेनेति मुमुक्षूणां मोक्षं तत्तु सर्वात्मेषां फलार्थिनां च तत्त्वदत्तुम
ति तेनास्य रागद्वेषाविति परिहरति ध्यानेनेति मुमुक्षूणामीश्वरत्वं मोक्षमेव फलार्थिनां च तत्तत्प्रयत्नं
हितमभ्यस्य प्राप्यफलमतः उपपन्नौ इति तस्य येन तत्फलस्य ईश्वरत्वे नाद्वैततत्त्वेन मावक्षपक इत्याह ममेति भगवद्
जनुभागेनास्य तेषामेव केवलमेकरूपं किमिति नानुगृह्णातीत्याह तेषामिति मुमुक्षवः ये पदार्थिनस्तार्थे
नावश्यमिष्टकमेव किं तत्प्राप्तिप्रकारापर्यायेणानष्टानुपपत्तिं साधयति नहीति मुमुक्षूणां फलार्थिनां च
विभागेऽपि तेषामनुग्रहे विभागफलितमाह अत इति फलप्रदानेनानुगृह्णामीति संबन्धः

संभवामीत्युक्तमेव विभजते देहवानिति । अस्मदादेरिव तवापि परमार्थकत्वाभिमानो जन्मादिविषये स्यादित्या
शंक्याशंक्य स्वरूपपरिज्ञानवत्त्वाद्योऽस्यमेवमित्याह न परमार्थ्यमिति । आहृतज्ञानवत्तो लोकस्य जन्मादि
विषये परमार्थत्वाभिमानः संभवतीत्याह लोकवदिति । यदीश्वरस्य मायानिबंधनं जन्माद्युक्तं तस्य प्रयोजनं वक्तुं
कालं कथयति तदेत्यादिना । चानुवर्तिपि चानिरोधस्य च यथावदुक्तौ मे नास्ति धर्महानिरिति मन्वानो
विशिनष्टि यदेति । वर्णाश्रमेषु तदाचारेषु लक्षणेन ज्ञापनेन धर्मत्वेनेति यावत् । धर्महानौ समस्तपुरुषार्थभ
ङ्गो भवतीत्यभिप्रेत्याह ग्लानिर्नामिति न केवलं धर्मस्य हानिरेव सा हेतुः कोऽभवामीत्याह भारतेति न केवले
प्राणिनां धर्महानिरेव भगवतो मायाविग्रहस्य परिग्रहे हेतुरपि तु तदधर्मस्याभिवृद्धिरपीत्याह अभ्युत्थानमि
ति यदा यदेति द्वयोरन्वयः । यथोक्ते काले तेन तस्य भगवतो मायाकृतजन्मनि प्रयोजनमाह ॥
देहवानजानन्द्वयात्ममायया यत्नो नाम यत्र न परमार्थतो लोकवत् तदेव जन्मकृताविमर्थेऽनुच्यते
यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहं ७ यदा यदा हि धर्म
स्य ग्लानिहानिर्वर्णाश्रमादिलक्षणस्य प्राणिनामभ्युदयनिःश्रेयससाधनस्य भवति भारत अभ्युत्थानं
तस्य धर्मस्याधर्मस्य तदा तदात्मानं सृजाम्यहं मायया किमर्थं परित्राणाय साधूनां विनाशाय दुष्कृतां
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ८ परित्राणाय परिरक्षणाय साधूनां सन्मार्गस्थानां विनाशाय
च दुष्कृतां पापकारिणां किंच धर्मसंस्थापनार्थाय धर्मस्य सम्यक् स्थापनं तदर्थं संभवामि
किमित्यादिना यथा साधूनां रक्षणं साधूनामनिग्रहश्च भगवद्वचनार्थफलं तथापि लोकरक्षणं तस्यात्माह किं
चेति धर्मे हि स्थापिते जगदेव स्थापितं भवति अन्यथा भिन्नमर्यादं जगत्स्याद्गतमायत्नेऽन्वर्थः । मायामयो
अस्य जन्मन तत्त्ववेत्तैव च जगत्परिपालनेकर्मना न्यस्येति जानतः । अपोवाक्तिदर्शयन्निपदेशम
वाप्नोति चेति तदित्यादिना यथोक्तमायामयं कल्पितमित्यर्थः । वेदनस्य यथावत्तत्त्वेऽस्य जन्मादेरु
क्तरूपानर्थनिवर्तितत्वपदिश्यते भगवतो वास्तवजन्मसाधुजनपरिपालनादि चान्यस्येवकर्मेदं तत्रोपस्मितिवि
वेकेन तदात्मनः परिज्ञानं स्युक्तोजन्मादिःशरीरग्रहणविरहः स्यादिति भावः ।

गी॰ कर्मफलसिद्धिमिच्छन्तो किमिति मानुष्यलोके देवता यजन्त इत्यपेक्षायामाह क्षिप्रंहीति कर्मफलसंपत्त्यर्थिनां पशु
भा॰ यज्ञस्य विभागद्वारेण नानादेवताराधनेनैव कारणमात्मज्ञानमित्यत्र तद्दृष्टान्तेन कर्मणामित्युक्तमित्याह गतेति यथेति श्रेयसो
टी॰ मुकरणेषु यज्ञमात्रमथ सर्वेषु प्रयुक्तमुपास्यते देवेष्टत्वेन मित्यत्र तद्वत्कारणमात्मज्ञानेन तेनेति दर्शयति नेति यथास्मा
५८ दीनां हलवदनादिनापशूनामेको नेति एवमस्तोदेवतादीनां यागादिभिरेक एवेति इत्याह यद्येति किमिति ते
कादिलोकेभिन्नदेवतायाजिनो ज्ञानमार्गेनापि तेनत इत्याशङ्क्य नरकेनयोजयति तेषामित्यादिना यस्माद्य
थोक्तानामधिकारविशेषकर्मप्रयुक्तफललोकविशेषहेतोरिति सिद्धान्तितस्मात्तेषां मानुषमार्गादीश्वरेषु क्षिप्रमि
त्यर्थः मानुषलोकविशेषणं किमर्थमित्याशङ्क्याह मनुष्यलोकेहीति लोकान्तरेष्वन्तर्हि कर्मफलसिद्धिर्नास्ती
क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा १२ काङ्क्षन्तः अभीप्सन्तः कर्मणां सिद्धिं फलनिष्पत्तिं प्रार्थयन्तो यजन्ते
इह अस्मिँल्लोके देवता इन्द्राग्न्याद्याः अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेव
स देवानामिति श्रुतेः तेषां हि भिन्नदेवतायाजिनां फलकाङ्क्षिणां क्षिप्रं शीघ्रं हि यस्मान्मानुषे लोके
मनुष्यलोके हि शास्त्राधिकारः क्षिप्रं मानुषे लोके इति विशेषणादन्येष्वपि कर्मफलसिद्धिं दर्शयति
[illegible] मानुषे लोके वर्णाश्रमादिकर्माणीति विशेषः तेषां वर्णाश्रमाद्यधिकारिणां कर्मफलसिद्धिः
क्षिप्रं भवति कर्मजा कर्मभ्यो जाता मानुष एव लोके वर्णाश्रमादिकर्माधिकार इति नान्येषु लोकेष्विति नि
यमः किं निमित्त इति अथवा वर्णाश्रमादिप्रविभागोपेता मनुष्याः मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ
सर्वश इत्युक्तं कस्मात्पुनः कारणान्नियमेन तवैव वर्त्मानुवर्तन्ते नान्यस्येत्युच्यते
त्याशङ्क्याह विशेषणस्य तात्पर्यमाह क्षिप्रमिति क्वचित्कर्मफलसिद्धिर्विलम्बेन भवति यत्र तत्र विलम्बेनेति
विभागे कोहेतुरित्याशङ्क्य सामग्रीभावाभावाविति आह मानुष इति मनुष्यलोके कर्मफलसिद्धेः शीघ्रान्तर [illegible] ५८
भिमुखो नाज्ञानमार्गे वैमुख्ये प्रापिकमिति उपसंहरति तेषामिति मनुष्यलोके चातुर्वर्ण्यं चातुराश्रम्य
मित्यनेन द्वारेण कर्माधिकारि नियमे कारणं इच्छति मानुष एवेति अन्यादिशब्देनावस्थाविशेषा विव
क्षितं तेन प्रकारान्तरेणानुत्तानुवादपूर्वकं चोद्यमुत्थापयति अथवेत्यादिना प्रश्नद्वयं परिहरति उच्यत इति [illegible]

नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठायिनामेव फलार्थित्वाभावे सति च मुमुक्षुत्वेन कृतेऽनुग्रहः स्यादित्यत आह यथोक्तेति ज्ञान
प्रदानेन भजामीत्युक्तत्वात्सम्बन्धः । सति च केचित्सर्वकर्मानुष्ठानेन मोक्षमेव योग्यमात्मनो ज्ञानानुग्रहप्रकारे
प्रकटयति येषामिति इति केचिद्व्याख्याः । सन्तो ज्ञानादिसाधनानन्तरं गृहे नाम भगवतमेवार्त्तिमपहर्तुं मनुवर्तन्ते तेषु
भगवतोऽनुग्रहविशेषं दर्शयति तथेति एवं चैतद्व्याख्यातमुपसंहरति इत्येवमिति भगवदनुग्रहे निमित्तान्तरं नि
वारयति न पुनरिति फलार्थित्वे मुमुक्षुत्वे च जातेऽनन्तरं भगवदनुसरणमात्रं प्रतिपाद्य सद्यो विभजते सर्वथापीति
सर्वावस्थेनेनेनेनात्मनापरस्मै वेश्वरस्यावस्थानेन मार्गेण ज्ञानकर्मलक्षणमनुष्ठाय [illegible] स्वामी श्रीधरस्वा

यथोक्तकारित्वफलार्थितो मुमुक्षुत्वस्य ज्ञानप्रदानेन येषामिति । संन्यासिनो मुमुक्षुत्वस्य ज्ञा
नमोक्षप्रदानेन तथा [illegible] निःहरणेन रक्षेयं यथा प्रपद्यन्ते येन तथैव भजामीत्यर्थः । न पुनर्या
गद्वेषनिमित्तमाह निमित्तं वा कचित्तं जानामि सर्वथापि सर्वावस्थास्वपि मम श्रेयस्य वर्त्म मार्गमनुवर्तन्ते म
नुष्याः यत्फलार्थितया यस्मिन्कर्मण्यधिकृतास्ते ते तेनैव [illegible] सर्वदा । सर्वशक्का
रे यदि नवैश्वरस्य रागादिदोषाभावान्सर्वप्राणिष्वनुजिघृक्षुतायां तुल्यायां सर्वफलप्रदानसामर्थ्ये च
तथापि सर्वे वा स्वदेव सर्वमिति ज्ञानेन एवं मुमुक्षवः सन्तः कस्मात्त्वामेव सर्वे न प्रपद्यन्ते इति शृणु तत्र
कारणं काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ॥

[illegible] यथाफलेति सर्वप्रकारैर्मम मार्गमनुवर्तन्ते इति पूर्वोक्तं संबंधं [illegible]
[illegible] कर्मानुरोधेन भगवतो [illegible] विधानात् [illegible] रागद्वेषोपाधि [illegible] भगवतो
वा [illegible] सर्वप्राणिष्वनुग्रहे [illegible] सर्वफलप्रदानसामर्थ्येन तु भगवतो
महतो [illegible] फलप्रदाने [illegible] सर्वफलदानसा
मर्थ्ये तथा च यथोक्तानुजिघृक्षुतायाः [illegible] यथोक्तसामर्थ्ये [illegible] सर्वफल [illegible] फलार्थ [illegible] मुक्ताः
[illegible] ज्ञानेन [illegible] प्रतिपद्येरन्निति चोदयति यदीति [illegible]
[illegible] भगवत्यास्याभावे हेतुमभिसंधानः समाधत्ते शृणु इति

गी० भा० टी० ५४ कर्मतत्फलसंस्पर्शशून्यं मामाश्रित्य परब्रह्मतोऽपूर्णानन्दरूपं फलेऽर्पयति इति मामिति तानि कर्माणीति येषां क-
र्मणामहं कर्तात्वाभिमननं स्यादिति यावत् देहेन्द्रियाद्यारम्भकत्वेन तेषां कर्मणां मां स्वसंस्पर्शाभावेन स्वतः-
गुणत्वस्यापि अहंकाराभावे हेतुकरोति अहंकाराभावादिति कर्मफलतत्स्वभावाद्धेश्वरः कर्मणि न लिप्य-
तेत्याह नचेति उक्तमेव प्रपंचयति येषां विना तदाभावात् मे मम अहं कर्तात्वाभिमानस्तत्फलेषु च स्पृहा यस्या-
भावादित्यर्थः ईश्वरस्य कर्मभिरलेपेऽपि हेतुरस्त्विति मायानामिन्यायगोचरोन तदा ईश्वराय चेष्टा इत्येवमिति अभिमा-
नप्रकारमभिनयति नाहमिति ज्ञानफलेन कथयति स्वकर्मभिरिति कर्मसंबंधविच्छेदो विप्रोदयति तस्यापीति
नवकर्मतत्फलसंबंधाभावेन तथा ज्ञानवतस्तु तदसंबंधे समाधिरिक कर्मणोऽन्यायपीकाककर्मणि कर्ताभिमानेन

— न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते १४ न मां तानि
कर्माणि लिम्पन्ति देहाद्यारम्भकत्वेन अहंकाराभावात् न च तेषां कर्मणां फलेषु मे मम स्पृहा तस्माद्येषां
त संसारिणामहंकर्तृत्वाभिमानः कर्मसु स्पृहा तत्फलेषु च तानि कर्माणि लिम्पन्तीति युक्तं तदात्मा
वान्मां कर्माणि लिम्पन्तीत्येवं यो मामपि मामात्मत्वेन जानाति नाहं कर्ता न मे कर्मफले स्पृहेति कर्मभि-
र्न स बध्यते तस्यापि न देहाद्यारम्भकाणि कर्माणि भवन्तीत्यर्थः नाहं कर्ता न मे कर्मफले स्पृहेति एवं
ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतं १५ एवं ज्ञात्वाहं कर्म पूर्वैरपि
तिक्रान्तैर्मुमुक्षुभिः कृतं तेन कर्मैव तत्त्वं कुरु नापि संन्यासः कर्तव्यः तस्मात्पूर्वैः पूर्वतरं कृत-
त यथा तत्तेन स्यात्तु पार्थं

तत्फले स्पृहां चाकृत्वा मुमुक्षुभिर्यथा कर्म कर्तव्यमेवेत्याह नाहमित्यादिना एवमिति नाहं कर्तेत्येवमादि
प्रकारस्वरूपं ज्ञात्वा पूर्वैः मुमुक्षुभिरनुष्ठितं तेन हेतुनेत्यर्थः कर्मैवेत्येवकारार्थमाह नेत्यादिना तत्त्वदृष्टिकि- ५५
याफलेन संबंधः तस्माद्विशुद्धमेव स्फुरयति पूर्वैरिति यद्यपि किं मम कर्मणा किमर्थं कर्म कर्तव्यमिति त-
त्रत्यमतेतावानतत्त्वविद्यायज्ञस्तदाचितगुह्यार्थेऽङ्गकर्मेत्याह यदीति

नहि न वकर्तृत्वभोक्तृत्वसंभवादस्मदादिवत्तस्यानीश्वरत्वमित्याशंक्याह तस्येति ईश्वरस्य विषमा सृष्टिर्हि विद
धानस्य सृष्टिवैषम्यान्निर्वाहकं कथयति गुणेति गुणविभागेन कर्मविभागेन च चातुर्वर्ण्यस्य सृष्टिर्मेवा
पादिष्वस्य संभवति तत्रेत्यादिना अध्यारूपश्रुतिविधानस्य तदुपसंहरति तत्रेदमिति मनुष्यलोके एव वर्ण
श्रमादिर्वैके कर्माधिकारस्तत्रैव वर्णादेरीश्वरेण सृष्टत्वात्तल्लोकान्तरेषु तत्र वर्णाद्यभावादीश्वरमेव
चातुर्वर्ण्यस्याश्रमादिविभागमाश्रित्याधिकारिणो वेदेनैवेन वर्णादेः सत्त्वाद्यापारस्य च सृष्टत्वान्न दातृत्वमेन
स्य युक्ता नाटित्यर्थः तस्येत्यादि द्वितीयभागस्यापेक्षचाग्रमनुद्रवति हेतोरिति पदं चातुर्वर्ण्यादेः कर्तारमीश्व
रस्य प्राप्तं निमित्तमभिमतस्ता हि तद्विषयस्य सृष्ट्यादेस्तद्विषयव्यापारस्य च धर्मादेर्निर्वेकत्वान्तरफलस्य क

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः। तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम्॥ १३॥ चातुर्वर्ण्यं
चत्वार एव वर्णाश्चातुर्वर्ण्यं मयेश्वरेण सृष्टमुत्पादितं ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदित्यादिश्रुतेः गु
णकर्मविभागशः गुणविभागशः कर्मविभागशश्च गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि तत्र सात्त्विकस्य सत्त्वप्रधा
नस्य ब्राह्मणस्य शमो दमस्तप इत्यादीनि कर्माणि सत्त्वोपसर्जनरजःप्रधानस्य क्षत्रियस्य शौर्यतेजः प्र
भृतीनि कर्माणि तमउपसर्जनरजःप्रधानस्य वैश्यस्य कृष्यादीनि कर्माणि रजउपसर्जनतमःप्र
धानस्य शूद्रस्य शुश्रूषैव कर्मेत्येवं गुणकर्मविभागशश्चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टमित्यर्थः तच्चेदं चातुर्वर्ण्यं
नान्येषु लोकेष्वतो मानुषे लोक इति विशेषणं हन्त तर्हि चातुर्वर्ण्यस्य सर्गादिकर्मणः कर्तृत्वात्त
त्फलेन युज्यसेऽतो न त्वं नित्यमुक्तो नित्येश्वरश्चेत्युच्यते यद्यपि मायासंव्यवहारेण तस्य कर्मणः कर्ता
रमपि सन्तं मां परमार्थतो विद्ध्यकर्तारमत एवाव्ययमसंसारिणं च मां विद्धि येषां तु कर्मणां कर्तारं माम
न्यसे परमार्थतस्तेषामकर्ताहं यतः

ईशाभिमानात्कर्तृत्वभोक्तृत्वे तयोस्त्वयि प्रसक्तयोर्न त्वं नित्यमुक्तो नित्येश्वरश्चेत्यर्थः मायया कर्तृत्वेऽपि परमार्थतस्तदकर्तृत्वमि
त्याशङ्क्य परिहरति नित्यमुक्तत्वादिसिद्धये तावदकर्तृत्वमाह उच्यते मायाप्रवृत्तेन संव्यवहारेण चातुर्वर्ण्यादेस्तत्कर्मण
श्च यद्यपि कर्ताहं तथापि तस्याविद्याधर्मत्वात्परमार्थतोऽकर्तारं विद्धीति योजना कर्तृत्वाद्यभावे भोक्तृत्वं न सिद्ध
मित्याह अत एवेति ईश्वरस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरवास्तवत्वादभावे कर्मतत्फलसंबन्धवैधुर्यं फलितमित्याह येषा
मिति

गी॰ भा॰ टी॰ ६० उत्तरश्लोकमाकांक्षया एवं कर्मणा कृते किं पुनरिति उत्तमपादस्यान्तरोक्तमर्थं कथयति कर्मण्येत्यादिना द्वितीयपादस्यापि शाङ्करादृतमर्थं निर्दिशति अकर्मणि चेति कर्माभावे यः कर्म पश्यतीति संबंधः अकृतेऽपि कर्मणि निवृत्तेऽल्पमात्रे वा तत्र कर्मदर्शनं कथमुचितमित्याशंक्य कारकाधीनत्वेन विशेषणमभिप्रेत्याह कर्तृत्वाभिमानादिति अकर्तृत्वाभिमाननिवृत्तावपि कर्मदर्शनं न समविरुद्धमिति भावः ननु निवृत्तेर्वस्त्वधीनत्वात् कारकनिर्वर्तनत्वाभावात् कुतः कर्मदर्शनेन प्रयुज्यते तत्राह वस्तुतइति क्रियाकारकफलव्यवहारस्य सर्वस्याऽविद्याविषयत्वमेव अकृतत्वाद्वस्तुसंस्पर्शशून्यत्वात्सदप्रवृत्तिनिवृत्तावपि यः कर्म पश्यति स मनुष्येषु बुद्धिमानिति संबंधः कर्मण्यकर्मणि चाकर्मकर्म पश्यतो बुद्धिमत्वे युक्तत्वसमस्तकर्मकृत्वे न च कथमित्याशंक्याह इति स्तूयते इति श्लोकस्य शेषः

60

किं पुनस्तत्कर्माकर्मेति यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभादिति प्रतिज्ञातमुच्यते कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् १८ कर्मणि क्रियत इति व्यापारमात्रे तस्मिन्कर्मण्यकर्म कर्माभावं यः पश्येदकर्मणि च कर्माभावे च कर्तृतंत्रत्वात्प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्वस्त्वप्राप्यैव हि सर्व एव क्रियाकारकादिव्यवहारोऽविद्याभूमावेव कर्म यः पश्येत्पश्यति स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तो योगी च कृत्स्नकर्मकृच्च समस्तकर्मकृच्च सः इति स्तूयते कर्माकर्मणोरितरेतरदर्शी ननु किमिदं विरुद्धमुच्यते कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्मेति न हि कर्माकर्म स्यादकर्म वा कर्म तत्र कथं विरुद्धं पश्ये

तद्रष्टा

स्येत्येवं दर्शिनोऽन्यथादर्शित्वेनापरिज्ञानान्मिथ्याविरोधशंकेति नन्विति कथमेवं विरुद्धमित्याशंक्य कर्मणीति विषयसप्तमी वा स्यादधिकरणसप्तमी वेति विकल्प्याद्ये ऽन्याकारज्ञानमन्यालंबनमिति स्यादेव विरोधः स्यादित्याह नहीति अन्यस्यान्यात्मतायोगात्कर्माकर्मणोरभेदासंभवादकर्माकारेण कर्मालंबनज्ञानमसंभवमित्यर्थः द्वितीयं दूषयति तथेति कर्मण्यधिकरणे तन्नो विरुद्धमकर्म कथमाधेयं द्रष्टुं शक्यम् नहि कर्मणो मिथो विरुद्धयोराधाराधेयभावो भवतीत्यर्थः ६०

द्वितीयेप्रश्नमाह तत्त्वविदिति कथं कर्मेति संबंधः एवं संदेहे आचरितेऽप्यभावेन किमिति विवेकवता भयात्कर्मत्या-
गित्याशंक्याह जनकादिभिरिति तत्र देवमयादपि तत्त्ववता नतर्दहात्मीमयमात्मिकत्वादिच्छयमित्याशंक्याह
एवं तत्त्वमिति कर्मविशेषात्मिका द्विविधेति तत्रेति मनुष्यलोकाः संग्रहार्थः कर्मणि महत्ता वेषम्य स्वविधमाने
तानस्य एवं कृतेनशितत्वेन एवं तत्त्वेन च विद्युतिनेतेनस्मिन्न्यत्र हेतिस्तवस्तकेऽतियुक्ते विशेषणमिति पारिग्रह
ति उच्चावचेति कर्मणि देहादि चेष्टाह्येलोक प्रसिद्धे नात्रिविषयमिति निराकृते कथमिति विज्ञानवत्ता स
पिकर्मादिविषये व्यामोहापपत्तेः तत्त्वमेव तत्त्ववतन्द्विषयेव्यामोहसंभवापोहार्थमात्मवाक्यापेतल्यतेऽस्ति
नत्त्वविदेनर्हि लोकसंग्रहार्थी एवं जनकादिभिः एवं तत्त्वविदेतेनाथ नात्तत्वे हेतेनिवृत्तिते तस्य कर्मेच
तेत्रेषात् इच्चेनाटेव कर्माह किं विशेषितेनत्वं सर्वं एवं तत्त्वेन उच्चावचेषु स्वान्तह देशमेक कर्मणि
कथं किंकर्मकृत्किं मक्कर्मेति क व्याप्य मोहे तत्र तत्र कर्मेणु वत्यामि यज्ञात्ता मोहे तत्र शुभान् २६ कि
कर्मकिं वा कर्मेति कव्याप्य माहितो व्याग्रोस्मि च कर्मादिविषये मोहेता मोह गता एतत्तु प्रसहक
मा कर्मेच इव लामि यज्ञात्ता कर्मादि मात्र सः शुभात्मसायाल नचेतनत्वपामत्तत्वकर्मनामदेहा
दि चेष्टा कर्म लोक प्रसिद्धमक र्मना मत्ते वक्तिपान्तस्तीमामत्वे किं तत्र वाहुल्यामिति कस्मात् कर्मणा
पि वाहुल्यवाहुल्यात्तविक र्मणः स कर्मणो वाहुल्य गहनाकर्मणो गतिः १७ कर्मणः प्रतस्तुविहितस्याहि
यस्मात्पिय शील वाहुल्याद्वाहुल्याचालंवोविक र्मणः प्रतिषिद्धस्य तथाग्र कर्मणस्तत्र सौमान्नस्य वोद्धव्य
व्यामत्तोति त्रिष्वपि ध्याहारः कर्मव्यो यस्मात्तहना विषमानुविज्ञाना कर्मणः स्वत्वयपत्तत्वत्तत्त्वर्थं कर्मादीन
कर्मस्य गहनत्वे वचनेमत्पूर्व मिथ्याशक्यान्यत्ते मयाहतास्यापदेनत्वर्थं ततश्यपेत्य विवक्षत्तमर्थमाह कर्मा
कर्मणि वेष्यमाणिस्तु तत्त्वमाह किं कर्मेति तत्रेऽकर्मणस्त्रा कारानुवेधेनापिपदच्छेदत्वात्कर्मादिप्रवचनस्य प्रयो
जनमाह यज्ञात्वेति तत्र कर्मा कर्मेचेति संबंधः अतो मध्याविनापि पदार्थकेविषये व्यामोहसमस्त्वादित्यर्थः कर्म
ण्यकर्मणश्च प्रसिद्धत्वान्न तोपपन्नं किं विद्वाद्वत्वामिति वाद्य मन्दयति रस्याति नचेति तत्र हेतावाकोदाहर्व
कर्मनेतरस्थोक मवतारयति कस्मादिति त्रिष्वपि कर्माकर्मविकर्मसु वोद्धव्यमस्तीति यस्मादध्याहारस्त
स्मान्नाद्वीयेव वचनमर्थी वदितिपाज्ञनावाद्धव्यमत्राविह तमाह यस्मादिति त्रितयं पृथक् त्याच्यतम

विधयस्य कर्मणो ज्ञस्य हेतुत्वपरिहारस्याभिप्रायाधिकरणस्य कर्मणः पदे दर्शितेऽपि कथं लोके गौणकारणत्वविहरति नचेति
व्यवहारस्याभिप्रायेणेत्युच्यते यावज्जीवं कर्म लिङ्गं लक्ष्यते इत्यर्थः अकर्माधिकरणं कर्म न संभवतीत्याशङ्क्याह
स्वभावतस्तीति न हि तत्कर्माधिकरणं तत्र विहृतमिति चेन्नार्थः निवृत्यमानं कर्माकर्माधिकरणं
यिकर्तव्याभावाः संभवेत् फलितमाह अत इति एवं च परिचयतिरोहितं ज्ञानमप्यस्तु प्राहरति यथेति कर्मा
कर्मणोऽन्यतरोऽपि भूतलवत् गुणस्थमाणं ज्ञानेन निवृत्ति कर्मकर्मत्वं ज्ञानकर्मचाकर्मत्वेन दृष्टव्यं विमत
स्वरूपव्यभिचारितात्तत्स्वरूपत्वादित्यर्थः नेत्रकर्मनक्षत्रोनाव्यभिचारिकर्मतां गोस्थस्यान्यरूपस्यैव गमनव
दित्यव्यभिचारित्वे कर्मत्वसिद्धमिति परिहरति नद्येति अकर्मचनक्षत्रेनानाव्यभिचारिकर्मभावतमाह
दूरदेशे चैत्रमैत्रादिषु गच्छत्स्ववचनदृष्टासन्निधानं विदूरे गुडप्रयमानं गत्यभाववदित्याह दूरइति दूरना

न चात्र कर्माधिकरणस्य कर्मालिङ्गेदेवदृष्टगालीवनात्पकर्माधिकरणं कर्मालिकर्माभावताट्टकर्म
णोऽन्तोविपरीतस्वरूपीते एवं कर्माकर्मणोर्लौकिकैर्यथास्वगतलिङ्गकार्यामुद्देकं गुणिकार्यावार
जने नत्रकर्मकर्मत्वसर्वेषां तत्त्वविद्वाभवति नत्वेनास्यस्यनाविगच्छत्त्वादस्यपुगतिवशनगेत्र
ज्ञातिकूलगतिदर्शनात् दूरे च चतुष्पासन्निकृष्टेषु गच्छत्स्वगत्यभावदर्शनात् एवमिहाप्यकर्म
णिग्रहकर्माभिकर्मदर्शने कर्मणि चाकर्मेति दर्शने विपरीतदर्शने येन तन्निराकरणार्थमुच्यते

कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यादि

देवविशेषणतः सन्निकर्षविरहितेषु तेषु स्वरूपेण चक्षुः सन्निकृष्टेषु च चक्षुषा गत्यभावदर्शनादित्येयोजना गति
रहितेषु तरुषु गतिदर्शनवत् अकर्मणि विक्रियेकर्मदर्शने संनिधे चेदेन प्रपंचे गतिमत्स्व चैत्रादिषु गत्य
भावदर्शनवत् कर्माभावस्याविपरीतस्य दर्शने येन देहेनानासंभवति ततः तस्याविपरीतदर्शनस्यानिरसना
श्रीभगवद्वचनमिति हार्दीतिकृ तिगमयति एवमित्यादिना ननु कर्मतदभावयोरारोपितत्वादविक्रि ६१
यस्य ब्रह्मणो ज्ञानमत्राभिप्रेतं चेदस्य कोऽयमविवेकापोर्य न ज्ञापने चेत्याहिनापानिरूपाद्र
नैव ब्रह्मात्मनो निर्विकारत्वमयोग्यताद्रिति

विषयसन्न्यासे मुमुक्षोः सिद्धान्ती परिहरति न त्वकर्मैवेति लोकसंग्रहदृष्टेर्विवेकवर्जितस्य परमार्थतो ब्रह्माक-
र्मात्क्रियमेव सङ्गत्याकर्मसहितं क्रियावदिव प्रतिभातीत्यर्थः परस्याध्यासमसम्प्रेत्याह नथेति
यथा वेलुग्रकर्मकर्मवदुपलभ्यते न तथाकर्म सक्रियमेव देहमक्रियेऽब्रह्मण्यधिष्ठाने सङ्गत इव भातीत्य-
ध्यारोपजन्या कर्माकर्मणोरन्योन्याध्यासेन सिद्धे सम्यग्दर्शने सिद्धार्थो भगवतो वचनं प्रवर्तितमित्याह तत्रेति
यथा यद्रिरजतमिति शुक्तिपक्षे तद्दृष्टान्तोऽशुक्तिशकलं पश्यतीति भ्रमसिद्धरजतरूपविषयानुवादेन तदधि-
ष्ठाने शुक्तिमात्रमुपदिश्यते तथा भ्रमसिद्धकर्मोपात्तकविषयानुवादेन तदधिष्ठाने कर्मादिरहिते कूटस्थे
ब्रह्मणि भगवता व्याख्यायते तथा भगवतो वचनमविरुद्धमित्याह अतएवेति रजतप्रत्याख्यानेऽपि तत्कर्मादिप्रतिपाद-
कवेऽकर्तृत्वाधिष्ठानस्य कर्मादिरहितस्याविशेषस्य ब्रह्मणो भगवता बोध्यमानत्वात्तद्विरोधाशङ्काव-

त्वेन कर्मैव परमार्थतः सत्कर्मैवोत्कमासते स्वेच्छलोकस्य तथा कर्मैवाकर्मवन्नेत्ययुक्तमित्याशङ्क्य
पीनार्थं मा हि भगवान्कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यादि श्लोकेन विरुद्धे बुद्धिमत्ताद्युपपत्ते प्रबोद्धव्यमि-
ति च यथाभूतमनुच्यते न च विपरीतज्ञानात्शुभान्मोक्षणं प्राप्ते यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभादिति
चोक्तं तस्मात्कर्माकर्मणोर्विपर्ययेण ग्रहणे हीनं प्रागिता स्थितिपर्ययग्रहणं नहि तत्पर्यं भगवतो वचनं क-
र्मण्यकर्म यः पश्येदि

कामोऽभवतीत्याह बुद्धिमत्त्वादीति बुद्धिमत्त्वं हि ब्रह्मणेऽन्यस्य सर्वस्य मायामात्रत्वादन्यज्ञानात्तद्बुद्धि-
मत्त्वयुक्तत्वसर्वकर्मकर्तृत्वानामनुपपत्तेरत्र च सद्बुद्धिमानित्यादिना बुद्धिमत्त्वादिनिर्देशात्तद्बुद्ध्यज्ञानादेव तदु-
पपत्तेः सर्वविक्रियारहितब्रह्मज्ञानमेव विवक्षितमित्यर्थः बोधयाथार्थ्यस्य सम्यग्ज्ञाने प्रसिद्धत्वात्कर्माकर्म
विकर्मणां स्वरूपं बोद्धव्यमस्तीति वृत्तान्तसम्यग्ज्ञानापदेशस्य विचारितत्वात् पिकूटस्थब्रह्मज्ञानमित्येत्याह
बोद्धव्यमिति चेति फलवचनपर्यालोचनायामपि कूटस्थब्रह्माभिप्रेतप्रतिभातीत्याह नचेति सम्यग्ज्ञा-
नाधीनं फलमत्र ज्ञानफलमित्याशङ्क्याह यज्ज्ञात्वेति अध्यारोपापवादार्थं भगवद्वचनमविरुद्धमित्यु-
पपादितमुपसंहरति तस्मादिति तद्विपर्ययेण च ज्ञानस्य शास्त्रेऽनर्थत्वप्रतिपत्तौ नोपपद्यते

गो

गी· भा· टी· ६२ यथाश्रुतैः स्वाभाविकमदृष्टत्वं दृष्टत्वं मापि ते न दृष्टाभावो ग्राह्योऽयथाभावनाद्वारेण पद्यमानेन यात्मनो विद्या पा
भाविकमविक्रियत्वे सक्रियत्वे पुनरध्यस्तत्वं न दृष्टमावृतात्कर्माभावोऽप्यध्यस्तत्वेवेति मत्वानुवादः सम्यगुपसंहरति नवे
रमिति आत्मनि कर्मादिविभ्रमे लौकिके सिद्धे द्वैके कर्मणि गत्यादिवचनेन नास्तीत्याशङ्क्याह गम्भीरार्थत्वादुक्तं वा नित्य
र्थः सम्यग्गृहेष्वेथौ ग्रामोकान्तरसमस्तव्यपदेशापितेन कर्मणि गत्यादिव्याचिख्यासुः संभविका केयमिति अत्रवेति व्याचष्टे
रम्य सर्वकार्यकरणात्मके कर्मण्येवरूपत्वार्थावस्थितं न त्वात्मन्यविक्रिये कार्यकरणाभेदेनाहंकारसमर्थं
त्वा मौ कार्यकरणात्मके कर्मणि कर्तृत्वाभिमानो मनसा मिथ्यैव सर्वोऽपि बन्धः आत्मनि क
र्मारोपितमित्युक्तं तमाह यतश्रेति अविवेकिनां न कर्तृत्वाभिमानो मनसा मिथ्यैव बन्धः तदपि शब्दः आत्मनि क
र्मारोपितमितरदप्युक्तमाह नष्टीति एव मात्मनि कर्मारोपमनूद्य पदद्वयमपरं व्याचष्टे अकर्तेति आरोप
रहिते कर्मारोपे दृष्टान्तमाह नदीति एवमात्मनि कर्माभावः पद्यमानोऽपि मानतिमवेद्यः अकर्मण्यकर्म यश्च
वन्मात्मनि दृष्टेन कर्मणि सर्वलोकदृष्टिर्विकर्माभावः पदद्वयं व्याचष्टे अकर्मणि चेति यथा
62 न केवलं लौकिकस्य विपरीतं दर्शनं प्रत्यनुपपत्तिमाह भगवान्कर्मण्यकर्मयः पश्येदित्यादि अतश्चकर्मकर्मैव सकार्यक
रणाश्रयं कर्म हि तदविक्रियात्मनि सर्वैरध्यस्तं यतः प्रतिज्ञा महकरोमीति मत्वेन अतः आत्मसमवेतत्व
भासवलोकदृष्टिः कर्मणि तन्नष्टीति लक्षितं तद्विवक्षितेषु गतिः प्रतिलोमेन अकर्मकर्माभावपश्चात्
गत्याभावमिवकूलेषु वृक्षः पश्यतु अकर्मणि च कार्यकरणव्यापाराभावे कर्मवदात्मन्यध्यारोपितेन
सा मधुवनस्थ विमाशेषु कार्यामिथ्या वत्वानोऽस्मि अकर्माणि च कर्म यः पश्येत् पश्येद्कर्माकर्मविभागे
गतः स बुद्धिमान्मनुष्येषु योग्यतां नियमेन युक्तो योगी च कृत्स्नकर्मकृद्वयोर्गुणाभासो दिनः क्षेत्रज्ञस्याम
स्तत्वे सत्यात्मनि दृष्टान्तमाह गत्याभावमिवेति द्वितीयपादं व्याकरोति अकर्मणि चेति अध्यारोपसमभिनयति
तस्मिन्निति अकर्मणि कर्मदर्शने फलितमाह अहं करोमीति द्वितीयो नाकर्मनक्ष्यो नरा इत्यादि विभजते पश्यमिति आत्मनि
कार्यकरणक्रियाजनकमारोपयन्नात्मनि कार्यकरणानि कर्मणि च कार्याभिव्यञ्जकमारोपितेन विधिपत्तस्मा
च समकर्मवत्कर्तृत्वाभावे वद्भवति अकर्मणि च कर्मेज्ञानव्यापारोपरमेण इत्यात्मन्यहं तूष्णीमा
सेहेवमित्यारोपितेनेयं व्यवहारेऽपि कर्महेकारहेतुकेऽपि सन्ननेताभासन्ते स दृष्टानुदर्शभावविभागहीनयुक्तिमात्रसदा
त्मात्मैककर्मन दृष्टभावविभागपूर्णात्माहूरपरमार्थैतावता ह्यनन्तबुद्धिमानित्यादि व्याख्याति योगपरतया गत्योति ६२

तत्राह तदेतदिति तदेतद्वात्मनिष्ठां विनेसंक्रियतामसक्तं इत्यत्र प्रतिवचनमपि निर्विकारात्मवस्तुविषयं तदपि
परीतदर्शनेन मिथ्याज्ञानेन भावितेनतत्संस्कारप्रचयवतेनाभिभूयन्मोहमापद्यमानो लोकः। अतनमपि
तेनविस्मृत्य पुनर्धावति चित्तसंगमायायसक्तिः। पतितेमेवात्मनस्त्रोहयतीति पुनः पुनः ततश्चतन्त्रतरेभगवा
नभिधत्ते तस्यतत्त्वज्ञानविज्ञेयत्वात् पुनः पुनः प्रतिपादनेनतत्त्वमनिराकरणान्तर्यन्तरुपपद्यतेतथावचना
न्निपुनरुक्तिरित्यर्थः। असक्तं इत्यत्र वचनमेवानुवदति अव्यक्तोयमिति कर्माभावमुक्तं इति संबंधः उक्तं
स्यनज्ञायतेऽभिप्रायेणवाविपर्यस्तादिन्यायेश्रक्तं तो अक्तो प्रक्तं तस्यतावसंगतादिन्यायेनचप्रसिद्धममस्तोभ्या
ह अकर्तीति नकेवलमुक्तः कर्माभावः किंतु सर्वकर्माणि मनसासंन्यस्यास्ते वक्ष्यमाणश्लोकमाह वक्ष्य

तदेतदुक्तं प्रतिवचनमप्यसक्तं दृश्यते विपरीतदर्शनेन भावितेनतया मोहमापद्यमानो लोकः। अतनम
प्यसक्तं तत्तद्विस्मृत्य विस्मृत्य मिथ्याप्रसंगमवतार्य वेतार्यं चोदयतीति पुनः पुनस्तत्तरमाह भगवान्
उत्तिष्ठेयचात्मतत्त्ववत्त्वतः। अविक्रियोयमचिन्त्योयमनजायतेऽभिप्रायेनइत्यादिनात्मनि कर्माभावः। अति
प्रसिद्धेत्यायप्रसिद्धोक्तो वक्ष्यमाणश्लोनास्मिन्नात्मनि कर्माभावः कर्मणि कर्मविपरीतदर्शनमित्येतत
प्रतिपादयन्नाह यतः किंकर्माणि समकर्माणि केवलं यान्यत्रमोहनात् देहाद्याश्रयकर्मात्मन्यध्यारोप्याहं कर्ता ममैतत्क
मम पापं स्यात् कर्मणः फलभोक्ता स्यामिति च तथाहं स्थितो भवामि येनाहं निरायासो कर्मसुखी स्यामिति को
धं कुर्वन् ध्यायन्कर्मव्यापारमेकमेव चनित्यं तत्र विचारितमात्मन्यध्यारोप्यानेककर्माणि किंतु मां सह
मास्मीत्यभिमन्यते लोकः।
मायामेति तत्त्वकर्मण्यदेहादिनिर्वर्तितेन तद्विप्रापत्य स्वभावमात्मनोऽसंगतात्तद्व्यापारश्रुत्यकर्म
णः प्रसिद्धत्वात्तस्मिन्नकर्माणिविपरीतस्यकर्मण्यदर्शनेसिद्धान्तोऽभ्यासवदाह तस्मिन्न कर्मैवविपरीतेन
स्यादर्शनमितिपावदहंकर्तेत्यात्मसमानाधिकरणस्यव्यापारस्यानुभवात्कर्मभ्रमस्तावदात्मन्येवानुदेहा
स्तीत्यर्थः आत्मनिकर्मविभ्रमोऽस्तीत्यत्रहेतुमाह यतइति आत्मनो निःक्रियत्वेऽपि तस्मिन्नध्यारोपितविभ्र
मः सम्भवति यथाऽवाह देहेति इदानीमात्मन्यकर्मविभ्रममुदाहरति तथैत्यादिना

गी. भा. टी. ६३

नित्याकरणे कर्मीति ज्ञानमपि नाशुभनिवृत्तिफलत्वेन चोदितमस्तीत्याह नित्यकर्मेति भगवद्वचनमेवात्र प्रमा
णमित्याशङ्क्याह नचेति साधारणमेव पक्षान्तरमित्याह इति भगवतोक्तवचनेन तु नित्यानां फलाभावज्ञानेनेति विशेष
विषयमित्यर्थः अशुभमोक्षणमकर्मदर्शनेन कर्मण्यकर्मदर्शनं नित्याकरणस्यापि नाकर्मणि कर्मदर्शनेनेति
गम्यत इति एतेनेति नामादिषु फलायब्रह्मदृष्टिवत्कर्मण्यपि फलार्थकर्मदृष्टिविधानाच्छुभमोक्षणानुपप
त्तिरित्याशङ्क्याह नहीति अत्र हि श्लोके नित्यस्य कर्तव्यतामात्रं परमते विवक्षितमनन्तराकर्मणि कर्मदर्शने।
विधीयते फलायेति कल्पनापरस्योक्तिरिहानिरूढेत्याह नित्यस्येति परमतेऽपि नित्यस्य कर्तव्यतामात्रमत्र
श्लोके न विवक्षितं किं तु नित्यानुष्ठानेऽशुभनिवृत्त्यर्थं नित्याकरणे प्रत्यवायो भवतीति ज्ञानमपि कर्तव्यत्वेना
त्र विवक्षितमित्याशङ्क्याह नचेति नतावत्प्रत्यवायनिवृत्तिर्ज्ञानस्य फलमिति योगाद्देवतदुपपत्तेर्नापि फ

63 नित्यकर्मज्ञानेवानच भगवतेव प्रयुक्तं एतेनाकर्मणि कर्मदर्शनेन प्रयुक्तं नत्वकर्मणि कर्मेति दर्शनेन कर्त
व्यतया विधीयते नित्यस्यानुकर्तव्यतामात्रं नत्वाकरणाद्विहितस्य प्रत्यवायो भवतीति विज्ञानात्किं वि
हितात्तत्फलस्यात् नापि नित्याकरणेऽप्येतेन चोदितं नापि कर्माकर्मणीति मिथ्यादर्शनादशुभान्मोक्ष
णं बुद्धिमत्त्वं युक्तत्वं कृत्स्नकर्मकृत्त्वादि च फलमुपपद्यते स्तुतिर्वा मिथ्याज्ञानमेव हि साक्षादशुभस्वरू
पं कुतस्तस्मादशुभान्मोक्षणं नहि मलं मलेन निवर्तकं भवति नतु कर्मण्यपि दृष्टकर्मदर्शनमकर्मणि
च कर्मदर्शनं न तन्मिथ्याज्ञानं किं तर्हि योगेण

नित्यकर्मफलेऽभावेऽनाशुभफलात्कारणात्प्रत्यवायो भवतीति ज्ञानेनात्र कर्तव्यत्वेन विवक्षितमित्यर्थः किं च कर
णाकर्महान्योर्विधावकरणस्यालेवनं न हि नञ्धात्वर्थयोगे वस्त्वन्तरं शक्यं नाद्रष्टुमुपपन्नमित्याह नापीति अकरण
स्याकर्मणोऽभावत्वान्नास्य प्रत्यवायहेतुत्वं दर्शनानामभावोऽपि सामानाधिकरण्येनेदं रजतमितिवद्दर्शनेऽभावप्रतीत्याशङ्क्याह
नापि कर्मणीति यथाऽत्र शुक्तौ रजतबुद्धिः कथं फलेन विषयत्वं निर्विषयस्य ज्ञानस्य प्रवृत्तेर्मिथ्याज्ञानस्यानुपलब्धे
रित्यर्थः स्वतो मिथ्याज्ञानं मोक्षफलं तदुपलब्धोऽपि मिथ्याशङ्क्य मिथ्याज्ञानस्याशुभाविरोधित्वात्तस्मान्निवृत्ति ६३
रित्याह मिथ्याज्ञानमेवेति अशुभादेवाशुभान्निवृत्तिरिति तन्न दृष्टान्तमाह नहीति अविवेकपूर्वकमिदं रजतमिति
सदृष्टता सामानाधिकरण्यान्मिथ्याज्ञानेऽपि कर्माकर्मणोस्तु विवेकतमानता सामानाधिकरण्याधीने ज्ञा
ने मिह दृष्टदृष्टे योगाङ्गमिथ्याज्ञानमिति शङ्कते नत्विति

एवं स्वाभिप्रायेण श्लोकं व्याख्याय पूर्वटीकाकारव्याख्यानेऽप्युपपत्तिमाह यदमिति अन्यथा व्याख्यानमेव शङ्काद्वारा प्रक
टयति कथमित्यादिना पुरुषार्थानानुष्ठाने फलाभाववचनं व्याहतमिति मत्वाह किलेति नित्यानामकर्मत्वमसि
द्धमित्याशङ्क्य फलराहित्येन गुणयोगान्नित्यकर्मत्वव्यवहारः सिद्धान्तीत्याह नैवमिति नित्यानामकरणस्य प्रत्य
वायकर्मत्वश्रुत्या चाप्रमित्याह नैवं चेति न च कर्मणामनुष्ठानस्य प्रत्यवायपरिहारफलहेतुत्वगुणयोगात्तैर्व्यवहृत्याहेति
त्याह नचेति पानित्यकाम्येषु त्यागोऽभिप्रेतः शक्यते चेष्टं न चेत्यादिना शुक्लकर्मणि चेत्यादि व्याकुर्वाणि न च
ति सत्त्वशुद्धिमानित्यादि एवं चेत्यस्य पूर्वव्याख्याने दूषयति नैतदिति नित्यकर्माकर्मनित्याकरणे कर्मेति ज्ञाना
नन्तरं नित्यत्यागपक्षे भगवद्वचनं प्रतिकारमतेनाधिकृतमित्यादिनार्थः प्रमाणपायमनुस्मृतिः निष्कर्मनित्यानु
ष्ठानस्य कोऽन्यथा व्याख्यानेन केचित् कथं नित्यानामकिल कर्मणामपुरुषार्थेऽनुष्ठेयमानानां फ
लाभावे नन्वेवं कर्मणि नाऽप्यति योऽप्यनुष्ठानेनाकरणमकर्मेति तत्र प्रत्यवायफलता कर्मत्वे नग
त्वेन नत्त्वा न शक्नित्यकर्मणः कर्मत्वं प्रत्येक फलाभावात् यथा धेनुरगौरश्वो गौरित्युच्यते तद्वदफलेन
प्रत्यक्षतिनद्यथा नित्यकरणे न कर्मत्वम् कर्मत्वं प्रत्येकत्र वकादिरिव फले प्रत्यक्षतीति नेतच्छो
व्याख्यानमेव ज्ञानात् शुभासोऽनुन्मोक्ष्यसेऽनुपपन्नः यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभादिति भगवद्वचनाद्बाधितं
कथं नित्यानामनुष्ठानात् शुभात्वाणामो क्षत्रेण न त्वनेन फलाभावज्ञानाद्धि नित्यानां फलाभा
ष्ठानाद्दुरितनिवर्हणं प्रसिद्धं सत्त्वशुद्धानमप फलानामभावाज्ञानात्कर्मेति ज्ञात्वा नित्यानुष्ठाने क्रियमाणे कथ
मशुभत्वयोगेनेति शङ्कते कथमिति दोषजस्य तु ज्ञानाद्विशुद्धिः परमात्मेति स्मरणात् कर्मणां फलिका
शुभत्वाभावेऽपि योगिक्रियापरिहरति नित्यानामिति नित्यानुष्ठानात् शुभत्वयोगिनाऽस्मिन्नकरणे न हि
वर्ति न यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभादिति ज्ञानात् शुभत्वप्रसङ्गेन ज्ञानत्वात्र चतञ्ज्ञाने फलाभावविषयमे
वेति व्याप्तिमित्याह नतीति शुभस्य फलाभावाज्ञानं कार्यत्वाभावाच्च फलाभावज्ञानात् निरयः सिद्धान्ती
त्यर्थः किञ्चातीन्द्रियार्थः शास्त्रविरोधी यतेन च नित्यकर्मणां फलाभावज्ञानाच्छुभान्निवृत्तिरित्यत्र
प्रमाणमस्तीत्याह ॥ नहीति ॥

गी० भा० टी० ६४

किंच कर्मादेर्मोक्षसाधनत्वात्कर्मण्यपि तद्विषये ज्ञाने मिथ्याज्ञानमिति तत्तस्य बाधकत्वं न सिद्धमित्याह नवेति
मिथ्याज्ञानस्य बाधकत्वाभावेऽपि तद्विषयस्य बाधात्वात् सिद्धेरित्याशंक्य वस्तुमात्रे तत्त्वमित्याह तत्तस्य
पश्यत्यपि नवेति तत्र कर्मणि कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः स बुद्धिमान्मनुष्येष्विति तत्र तद्रूपमिति
नापीति एकत्वा कर्मत्वा भवतीत्यवस्थानं विरोधसमभिधायकमिति विरोधसमभिव्याहारेति प्रश्नतस्ते य
मतः सद्रूपेण भवनसंभवनेचनिः स्वरूपतोऽद्वयपरमार्थे निरस्तसमस्तकल्पनस्य किं विनताभ्युपगमे सर्वप्रमाण
नामप्रमाण्यप्रसङ्गादित्याह नवेति पञ्चनिरूपिता तापरिहारायाह कर्मण्यकर्मेति योगेऽभिन्नमितितत्र रम्य
ति नवेति नैवं केवलं विद्यापदेऽनुष्ठानफलाभावात्तत्त्वमात्मविद्योपदेशोऽनुपपन्न इत्यपि निष्प्रयोजनं स्यात्स्यादेतत्
त्वभावात्फलाभावेनैव विद्योपदेशस्य कारणमात्रसाध्यमित्याह तु वेति तु स्वरूपस्याविधानाद्यस्य साधने नेका
प्रवृत्तश्च मिथ्याज्ञानबाधकत्वं भवति तत्स्वरूपस्यापि तेषां वस्तुमात्रः नापि नित्यानामेव कर्मणां स्वभावात्
त्वावायभावोपपत्तिः नापि तेषां विधानैरभावस्तथा कर्मणां समाप्तिः सक्रमात् नित्यकर्म स्वभावनिर्वाहक
प्रवृत्तिः सहस्रानित्यत्वेऽन्यत्रपि संभवत्वाद् स्वभावत्वादविहितत्वादन्यथासर्वप्रमाणविरोधश्चेति
फलविध्या कर्मण्यानुष्ठानं स्वरूपतः तस्मात्तु दिष्टैर्वक्तव्याकार्यं तज्ज्ञानोपपन्ने तदकर्मणि वि
कर्मणो भ्युपगमे तथा पि वा भवत्यपि कर्मणि कर्मत्वस्य च विज्ञानं तस्मात्तत्त्वाभ्युपगमविरो
ध्यवस्थितिः फलकर्मत्वाभ्युपगमस्य मात्रफलाभावेऽनुवृत्तः तस्माद्यथाभूतमेवार्थं कर्मण्यकर्म
यदुक्तं तेन यथा व्याख्यातो समाप्तिः श्लोकः तदेतत्कर्मण्यकर्मादिदर्शनं स्तूयते यस्य सर्वे समा
रम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः १९ यस्य यथोक्तदर्शिनः
सर्वे यावन्तः समारम्भाः सर्वाणि कर्माणि समारभ्यन्त इति समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः का
तेषां तद्विषयाभिधेयत्वादिति चेत्तत्राह तु स्वरूपेति सर्वत्र फलाभावेऽपि नित्यानामकरणे निमित्तनिर
पेक्षमार्थे स्वरूपानर्थक्यमपि स्यादित्याशंक्याह तदकर्मणीति फलाभावेऽपि नाशाय
नतान्त्स्मृतः कर्माणि नित्यानि कर्माण्येव स्वरूपानीत्याशंक्याह सम्युगुणमेति इति कथं व्याख्यातार्थमेवं फ ६४
लितमुपसंहरति तस्मादिति कोऽसौ यथाक्तोऽर्थः श्लोकस्येत्याशंक्याह तदेवेति कर्मण्यकर्मदर्शनं स्तौ
तेति स्तूयते श्लोकेनेति तदेतदिति यथावर्णितं कर्मण्यकर्मदर्शनं स्तुत्यर्थं समारम्भ इत्यर्थः कर्म

कर्माकर्मेति दर्शनफलाभावो गुणः अकर्मकर्मेति दर्शने तु फलाभावो गुणः तन्नित्यमिति ज्ञाने गौणमित्या
ह फलेति यथोक्तज्ञानस्य गौणत्वेऽपि प्रामाण्येन कर्मफलाभावाज्ञानं गौणतो विनैति इत्यत आह नेत्याद्विना क
र्माकर्मेत्यादि गौणविज्ञानोपन्यासव्याजेन नित्यकर्मणः कर्तव्यतया विवक्षितत्वात् गौणज्ञानस्य फले
न मृषात्वमित्याशङ्क्याह नापीति ज्ञानात् शुभमोक्षणस्य श्रुतस्य हानिः श्रुतस्य नित्यानुष्ठानस्य क
स्यानेत्यनेन व्यापारगौरवेन क्लिष्टत्वेष सिद्धान्तीत्यर्थः उक्तमेव शब्दचयमिति सम्यग्हेनेति नरक
पातः स्यादेतावि विधेरेवानुष्ठेयानि नानीतिशेष यथोक्तवाचकशब्दप्रयोगादेवापेक्षितार्थसिद्धिसंभवे
भगवतो व्याजवचनकल्पनमनुचितमित्याह तत्रेति उक्तेन श्लोकेनेतिकर्तव्यताव्याख्यानेन परमार्थसंभव
भगवतो विप्रलम्भकत्वमापादितमिति तद्दीव्याख्यानमुपेक्षितव्यमित्याह तत्रैवमिति नित्यकर्मानु
ष्ठानात्फलार्थव्याजरूपमपि भगवतो वचनमुचितमित्याशङ्क्याह शक्नेनापीत्यादिना गम्यते परिपाल्यापि नि
फलाभावाभावे निमित्ते न कर्माकर्मविज्ञानाद्गौणात् फलस्य प्राबल्यमाप्ति तहायत तपुविक
ल्पनानाप्यक्लिष्टता लभ्यते शक्यं नित्यकर्मणां फलेनात्मिककारणानि तेषां नस्ते
पातः स्यात् तद्व्याजेन परव्याजमाह कर्मणः कर्मयः यथेष्टमित्यादिना किं तत्रैव व्यावर्तते
न भगवतो वाक्यपालकव्याजमाहात्म्यमिति चेत् कल्पितस्यात् न चैतत्सम्भवे यथावाक्यं नरकपात
वल्लनापि शास्त्रानुग्रहेण पुनः पुनरुच्यमाने वस्तुसंबोधस्यादिति चेत् पुनः कर्मणो बाधिकारस्ते
इत्यत्र च सकृदेतत् कौतुकान पुनर्वचनं व्याभवति सर्वज्ञस्य शास्त्रस्य बोधस्य वक्तव्यमेवनानेः अभ्यासने
दनुष्ठानबोधन सम्भवान्नेवमित्याह न चैतदिति वल्लशास्त्रे नित्यकर्मानुष्ठानमुच्यते यथा स्मर्यते पादेनस
बाधनामिष्टार्थे पौनःपुन्येन क्रियते तथा नित्यानामपि कर्मणामनुष्ठानं कर्मण्येवकर्मेत्यादिशास्त्रे तेन
व्यामाने सबाधस्यादिति भगवतः शास्त्रान्तरयुक्तं मित्याशङ्क्यानन्त्यानित्यानुष्ठानवाचकं त्वाभावान्नेव मित्या
ह नापीति किं च इहैव नित्यानुष्ठानस्य स्पष्टमुपदिष्टत्वान्नैतस्य सबाधत्वार्थशास्त्रान्तरमपेक्षितमित्या
ह कर्मण्येवेति कर्माकर्मादिविज्ञानव्याजेन नित्यकर्मानुष्ठानकर्तव्यतायाश्चात्र प्रश्नेनेति शङ्का नित्यकर्मा
कर्मादिदर्शनेनैव कर्ममिति पदेऽस्मत्समाह सर्वच चेति लोके वेदे च प्रसिद्धस्य कर्मत्वादेः तत्र प्रश्नकर्तव्यमनु
ष्ठानार्हं अग्निहोत्रादि तद्बोधस्य मिथ्यात्वेन निःफलकर्मकर्त्रादिकर्मत्वकर्मदर्शनमकर्मणि च कर्मदर्श

जै॰
भा॰
टी॰
९५

इष्टसाधनता येन स्वकृतेनानिर्वहनमित्याशंक्य विशिनष्टि निषिद्धपदमिति यद्यपि वेत्यत्र पक्षहेतुना फलसाधनमुच्य
ते यत्र प्रत्यहितं तदनुसारार्थ्य [illegible] इष्टेति तेन ज्ञानत्ववत्वाच्छय्यैव अन्तेन [illegible] कर्मफलासंगमित्यादिना विशे
षितेनेत्यर्थः ततः इष्टसाधनतामतः सकाशात् [illegible] निगमाः समवेहतमाह लोकेत्यादिना इवेवक्त्रा
दिनेनेत्यर्थः [illegible] यथा [illegible] लोकप्रसिद्धानि शेषः नेव कर्मणि किं [illegible]
नोदना [illegible] त्यानिवेत्यर्थः [illegible]
त्यादिविदितपके कर्मणि [illegible]
श्रवाह [illegible] विपरीतत्वलोके [illegible] निर्वहतेनेत [illegible] साधनसर्व
कर्मस्वाभावस्य [illegible] इत्याशंक्याह प्रागीरेति तो हितन्या विधवे [illegible] ज्ञानवाहि
नि राज्ञ [illegible] नाम यद्यपि [illegible] वार्थ [illegible] इष्टाहष्टेष्टफलसाधना [illegible]
रोहत [illegible] नेनेवस्नेन [illegible] ततसाधनेन [illegible] निगमा सम
वाह्नोके [illegible]
दर्शन [illegible] विपरीतेनः [illegible]
[illegible]
[illegible] कर्मसंन्यास [illegible]
माह निजगुणी [illegible] सर्वपरिग्रहः प्रागीरेके वलकर्मसंकल्पत्याग [illegible] २॰ निजगुणः
[illegible]
[illegible] सर्वपरिग्रहः [illegible] सर्वपरिग्रहः प्रागी
रे [illegible] केवले [illegible]
मुमुक्षुः [illegible] इत्याह ज्ञानेति [illegible]
[illegible] विशेषः [illegible] यतेति [illegible]
मनेकत्यमित्याशंक्याह [illegible] सर्वपरिग्रह [illegible]
देहस्थितिनिर्वाह [illegible] इत्याशंक्याह प्रागीरेति [illegible] केवलपदमित्या
शंक्याह नतरापीति

उद्देश्यफलाभावेनैषामनुष्ठाने प्रवृत्तिः कथं स्यादित्याशंक्य प्रवृत्तेन निवृत्तेन वा तेषामनुष्ठानमिति विकल्प्य क्रमेण
निरस्यति प्रवृत्तेनेत्यादिना ज्ञानाग्नीत्यादि विभजते कर्मादाविति यथोक्तज्ञानं पापमवद्दहति नाग्निरूपमिति
विवक्षितत्वात्तस्मिन्नग्निपदं यथोक्तविज्ञानविरहिणां मर्कटविष्टपिकादीनां पण्डितत्वप्रसिद्धिमाशङ्क्यानेषायदिना
भासत्वविवक्षितत्वाद्विशिनष्टि परमार्थ इति विवेकात्पूर्वं कर्मणि प्रवृत्तस्यापि सतो विवेके तत्र न प्रवृत्तिरित्या
ह त्यागी करोतीति यस्त्विति विवेकात्पूर्वं कर्माभिनिवेशेन प्रवृत्तस्य विवेकानन्तरमभिनिवेशाभावात्प्रवृत्त्यसं
भवेऽपि जीवनमात्रप्रवृत्तिप्रयुक्तप्रमाणाभासः संभवतीत्यर्थः यस्त्वपि विवेकेऽनन्तरमालोकात्प्रयुक्तः कर्मणि प्रवृत्त
स्य कथं त्यागः स्यादित्याशङ्क्याह यस्त्विति त्यक्त्वेत्यादिसमनन्तरश्लोकमवतारयितुं भूमिकां करोति

प्रवृत्तश्चेल्लोकसंग्रहार्थं निवृत्तश्चेज्जीवनमात्रार्थं तं ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं कर्मादावकर्मादिद
र्शनं ज्ञानं तदेवाग्निः तेन ज्ञानाग्निना दग्धानि शुभाशुभलक्षणानि कर्माणि यस्य तमाहुः परमा
र्थतः पण्डितं बुधा ब्रह्मविदः यस्तु कर्मादिदर्शी सोऽकर्मादिदर्शनादेव निष्कर्मा संन्यासी जीवनमात्रार्थ
चेष्टः सन् कर्मणि न प्रवर्तते यद्यपि प्राग्विवेकतः प्रवृत्तः यस्तु प्रारब्धकर्मा सन्नुत्तरकालमुत्पन्नात्मस
म्यग्दर्शनः स्यात्स कर्मणि प्रयोजनमपश्यन्ससाधनं कर्म परित्यजत्येव स कुतश्चिन्निमित्तात्कर्मपरि
त्यागासंभवे सति कर्मणि तत्फले च संगरहिततया स्वप्रयोजनाभावाल्लोकसंग्रहार्थं पूर्ववत्कर्मणि
प्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वात्तदीयं कर्माकर्मैव संपद्यत इत्येतमर्थं दर्शयिष्यन्नाह
त्यक्त्वा कर्मफलासंगं नित्यतृप्तो निराश्रयः। कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः॥२०॥ त्यक्त्वा कर्मस्व
भिमानं फलासंगं च यथोक्तेन ज्ञानेन नित्यतृप्तो निराकाङ्क्षो विषयेष्वित्यर्थः।

नटवल्लोकानुकारेणेति सकृन्निमित्तादिति लोकसंग्रहादिनिमित्तं विवक्षितं कर्मपरित्यागासंभवे सतीत्यस्य
प्रवृत्तोऽपि नैव करोति किंचिदिति संबन्धः कर्मणि प्रवृत्तोऽपि न करोति कर्मेति कथमुच्यते तत्राह स्वप्रयोजनाभावादि
ति कथं तर्हि कर्मणि प्रवृत्तस्तत्राह लोकेति प्रवृत्तस्यैव क्रियाकारकाभावप्रयुक्तादिफलस्य विशेषणादिति न्यायेन
त्ता कर्तृत्वं पूर्ववदिति कथं तर्हि विवेकिनामविवेकिनां चाविशेषः स्यादित्याशङ्क्य कर्माद्यासंगस्य त्यागमिति पदे
कर्मणीति उक्तं चेत्समनन्तरश्लोकमवतारयति ज्ञानाग्नीति एतमर्थं दर्शयिष्यन्नेवं श्लोकमाहेति योजना यथो
क्तज्ञानेनेत्यात्मदर्शनेनेत्यर्थः तस्य स्वरूपमत्र तत्संबन्धात्कर्माणि तत्फले च संगमभावाद्विषयेषु निरपेक्षोऽवतिष्ठ

श्री गी० भा० टी० ६६

विद्वांस्तु कर्मपरित्यागवर्त्तमानो नाप्नोति किल्बिषमित्युक्तेः विवक्षितमर्थमाह एवम्भूतस्येति विधिनिषेधगम्यं
कर्म देहस्थितिहेतुत्वातिरिक्तमकुर्वतः स्वार्थं शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषमित्यस्याकेन प्रका-
रेण परिग्रहे शारीरकेवलमिति विभागेन रूपं निर्दोषमिद्धं नीतिफलनमाह एवमिति इत्युक्ते नरकगतिरेषां
मतुनरेष्वाके मुनेर प्रत्याचष्टयति त्यक्तेति श्रुत्यादि किमादिश्रद्धेन पादुकाच्छादनादिग्रहणे याचनादिनेत्यादि प
देनुसमवाङ्क आपद्यपादोषपत्तेर्मितान्नटनार्थं सृष्टीगतस्याकृतं लोके नापि प्राप्यन्ते निवेदितमेव समयाचितमभिशाल
पाशिनं वर्जितावमेव कल्पमनरेणोपवत्सः समग्रयोगात्स्पृहायाः समानोत्तमेव न मसंक्लृप्तं सिद्धमनुमतं जनैः स

66

एवंभूतस्य यतेः प्रवृत्तिर्वा किल्बिषप्राप्तिर्भवति किल्बिषं संसारं नाप्नोति ज्ञानाग्निदग्धसर्वकर्मत्वा
दप्रतिबन्धेन मुच्यत एवेति सम्यग्दर्शनफलानुवाद एवैषः एवं शारीरं केवलं कर्मेत्यस्यार्थ
स्य परिग्रहे निरवद्यं भवति त्यक्तसर्वपरिग्रहस्य यतेरन्नादेः शरीरस्थितिहेतोः परिग्रहस्याभावाद्याचि
नादिना शरीरस्थितौ कर्त्तव्यतायां प्राप्तायामयाचितमसंक्लृप्तमुपपन्नं यदृच्छयेत्यादिना वचनेना
नुज्ञातं यतेः शरीरस्थितिहेतोरन्नादेः प्राप्तिद्वारमाविष्कुर्वन्नाह यदृच्छालाभसन्तुष्टो द्वन्द्वातीतो विम
त्सरः समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते २२ यदृच्छालाभसन्तुष्टोऽप्रार्थितोपनतो लाभो
यदृच्छालाभः तेन सन्तुष्टः सञ्जातालम्प्रत्ययः द्वन्द्वातीतो द्वन्द्वैः शीतोष्णादिभिः हन्यमानोऽप्यवि
षण्णचित्तो द्वन्द्वातीत उच्यते विमत्सरो विगतमत्सरो निर्वैरबुद्धिः समस्तुल्यो यदृच्छालाभस्यापि सि
द्धावसिद्धौ च   एवंभूतो यतिरन्नादेः शरीरस्थितिमात्रहेतोः लाभालाभयोः समो हर्षविषादवर्जि
तः कर्मादावकर्मादिदर्शी यथाभूतात्मदर्शननिष्ठः शरीरस्थितिमात्रप्रयोजने भिक्षाटनादौ
कर्मणि शरीरादिनिर्वर्त्ये नैव किञ्चित्करोम्यहं गुणा गुणेषु वर्त्तन्त इत्येवं सदा परिचक्षाण आत्म
नः कर्तृत्वाभावं पश्यन्नैव किञ्चिद्भिक्षाटनादिकं कर्म करोति

समीपमुपपन्नेनानुपपन्नं यदृच्छया पाककौपयत्नव्यतिरेकेणेति यावत् आदिशब्देन माधुकरमसंक्लृ ६६
प्तं प्राक्प्रणीतमयाचितं तात्कालिकं चोपपन्नं भैक्ष्यं पञ्चविधं स्मृतमित्यादि स्मृत्यन्तरमाविष्कुर्वन्निदं वाक्य
माहेति योजना प्रदर्शकामर्षहेतुविकारस्य प्रकाशकत्वाद्विगता यस्मादिति व्युत्पन्नमात्सर्येण विवक्षि
तमर्थमाह निर्वैरेति संक्षेपेणादर्शितमर्थं विशदयति एवम्भूत इति

शारीरं केवलमित्यादौ शारीरपदार्थं स्फुटीकर्तुं शुभपक्षसंभावनया विकल्पयति शारीरमिति शारीरनिर्व
र्त्यं शारीरमित्यभिमन्यते किं वा शारीरस्थितिमात्रमित्यभिमन्यते किं फलमिति चेदेवं वादीनोद्भवेति किं
चातः इति शारीरनिर्वर्त्यं शारीरमित्यभिमन्यते इति दूषणमाह उच्यत इति शारीरेण यन्निर्वर्त्यते कि
तु षिद्धं विहितं वा उभयमेव विरोधः स्यादित्याह यदेति प्रतिषिद्धाचरणे पि नाप्नोति शास्त्रविरुद्धत्वेन दुःख
स्य विरोधः स्यादित्यर्थः द्वितीये विहितकरणे सत्यनिष्टप्राप्त्यभावात् प्राप्तप्रतिषेधः स्यादित्याह शास्त्री
य चेति दृष्टप्रयोजनेन कायो यद्यपि कर्म यद् दृष्टप्रयोजनेन स्वर्गसाधनं ज्योतिष्टोमादिकं कर्मेति विभागः शा
रीरनिर्वर्त्यं कर्म शारीरमिति पक्षे दूषणान्तरमाह शारीरमिति वाचा मनसा वा कर्म ... अनुष्ठाने संन्या
शारीरं केवलं कर्म इत्यत्र किं शारीरनिर्वर्त्यं शारीरं कर्माभिप्रेतं आहोस्वित् शारीरस्थितिमात्रप्र
योजनं शारीरं कर्मेति किं चातो यदि शारीरनिर्वर्त्यं शारीरं कर्म यदि वा शारीरस्थितिमात्रप्रयोजनं
शारीरमित्युच्यते यदा शारीरनिर्वर्त्यं कर्म शारीरमभिप्रेतं स्यात्तदा दृष्टादृष्टप्रयोजनं कर्म प्रति
षिद्धमपि शारीरेण कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषमिति ब्रुवतो विरुद्धाभिधानं प्रसज्येत शास्त्रीयं च कर्म
दृष्टादृष्टप्रयोजनं शारीरेण कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषमित्यपि ब्रुवतः अप्राप्तप्रतिषेधप्रसङ्गः शारीरं
कर्म कुर्वन्निति विशेषणात् केवलशब्दप्रयोगाच्च वाङ्मनसनिर्वर्त्यं कर्म विधिप्रतिषेधविषयं धर्माध
र्मशब्दवाच्यं कुर्वन्प्राप्नोति किल्बिषमित्युक्तं स्यात्तत्रापि वाङ्मनसाभ्यां विहितानुष्ठानपक्षे किल्
बिषप्राप्तिवचनं विरुद्धमापद्येत प्रतिषिद्धसेवापक्षेपि भूतार्थानुवादमात्रमनर्थकं स्यात् यदा तु शारीर
स्थितिमात्रप्रयोजनं शारीरं कर्माभिप्रेतं भवेत्तदा दृष्टादृष्टप्रयोजनं कर्म विधिप्रतिषेधगम्य
शारीरवाङ्मनसनिर्वर्त्यमन्यदकुर्वन् तेनैव शारीरेण शारीरस्थितिमात्रप्रयोजनेन केवलशब्दप्रयो
गान्नाहं करोमीति सर्वत्र किल्बिषप्राप्तिनिराशंकामाह तत्राथेति वाङ्मनसाभ्यां विहितानुष्ठाने वा प्रतिषिद्धकरणे वा
किल्बिषप्राप्तिः संभाविता स्यादिति किं कल्प्यते प्रयोजनान्तरविधिविरोधः स्यादित्याह द्वितीयपक्षं दूषय
ति प्रतिषिद्धेति शारीरनिर्वर्त्यं कर्म शारीरमिति पक्षमेवं प्रतिक्षिप्य द्वितीयपक्षे लाभं दर्शयति यदा त्वि
ति अन्यदेहस्थितिप्रयोजनात्कर्मणः शकाशं प्रतिषेधः तत्रापि विशेषः स्वदेहस्थानमहोत्तिरिति स्वचय
ति लोकेति

गी॰ भा॰ टी॰ ५२

67

लोकसंग्रहादिनिमित्तेनागतेऽनुमविद्यावत्त्वप्रसङ्गः पूर्ववद्विद्धृक्ता एवं च न मनस्येव न लोकसंग्रहार्थं कर्म करोति यस्येति
यथोक्तस्याविद्यावतो मम स्वभावस्थोऽन्यथा कर्मा त्रुटनोपलम्भात्तेनावधारणं समाधेनेत्याशंक्याह यतृ
च्छेति यद्धर्माधर्मादिदोषादिरहितेन रागद्वेषादिरहित: तस्य वधनने च करणसुन्तरा द्वितीयं वा पुनरिन्द्रस्यार्थे यतृ
च्छेति तस्य मम वेतोविद्योनां यन्त्रस्य प्रतिपन्नत्थमिति यावत्सानमेवेच्छतोऽनुमानस्य रामविधकेक्रमंपरिग्र
हितेन परिहरति कर्मेति समग्रेण संयोज्यावाचष्टे यदृच्छयादिना नाम्नेनोपनेकर्मेति स्वरूपनमान्निनापा
केन कस्मादिति समग्रस्य क्रियाकारकफलात्मकस्य द्वैतस्य ब्रह्ममात्रत्वेन बाधितत्वात् ब्रह्मविदो ब्रह्मत्मा
त्मस्य कर्म प्रविलीयते सर्वमिति युक्तमित्याह इज्यत इति ब्रह्मविदो ब्रह्मैव सर्वं क्रियाकारकफलजातं द्वैतमि
त्येहैतुमन्तमनन्तरश्लोकमवतारयति यत इति अर्पणमिह्यस्य करणं [illegible] ब्रह्मेति [illegible]

यस्येव कर्माभावे प्रवृत्तिन: तस्येव गतसंगस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं
प्रविलीयते २३ गतसंगस्य सर्वतो निवृत्तासक्तेर्मुक्तस्य निवृत्तधर्माधर्मादिबन्धनस्य ज्ञानावस्थितचे
तसः ज्ञान एवावस्थितं चेतो यस्य सः ज्ञानावस्थितचेताः तस्य यज्ञाय यज्ञनिर्वृत्त्यर्थमाचरतो निर्व
र्तयतः कर्म समग्रं सहाग्रेण फलेन वर्तत इति समग्रं कर्म तत्समग्रं प्रविलीयते विनश्यतीत्यर्थः कस्मा
त्पुनः कारणात्क्रियमाणं कर्म स्वकार्यारम्भकं सत् समग्रं प्रविलीयत इत्युच्यते यतः ब्रह्मार्पणं ब्रह्म ह
विर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतं ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना २४ ब्रह्मार्पणं येन करणेन ब्रह्मविद्
विराग्नावर्पयति तत्र ब्रह्मैवेति पश्यति तस्यात्मव्यतिरेकेणाभावं पश्यति यथा शुक्तिकायां रजता
भावं पश्यति तदुच्यते ब्रह्मैवार्पणमिति यथा यद्रजतं तच्छुक्तिकैवेति ब्रह्मार्पणमित्यसमस्ते पदे
ये यदर्पणबुद्ध्या गृह्यते लोके तदस्य ब्रह्मविदो ब्रह्मैवेत्यर्थः ब्रह्म हविस्तथा यद्धविर्बुद्ध्या गृह्यमाणं तत् ५२

धिकरणं साधयति येनेति यद्ब्रह्मणा साधनेन विवक्षितं सामानाधिकरण्यमित्याह तस्येति तत्र
दृष्टान्तमाह यथेति उक्तमेवार्थं स्पष्टयति तदुच्यत इति उक्तमेवार्थं स्पष्टयति यथा यदिति समास
कारकाव्याख्यातुं यति ब्रह्मेति यद्ब्रह्मेति विवक्षितं समर्थं कथयति यदर्पणमिति ब्रह्म हविरिति पदं व्याख्यातुं
व्याचष्टे ब्रह्मेत्यादिना यदर्पणबुद्ध्या गृह्यमाणेन ब्रह्मविदो ब्रह्मैवेति यथोक्तं तथेहापीत्याह तथेति

तथापि प्रकृतस्य यतेर्भिक्षाटनादौ कर्तृत्वं प्रतिभाति तदभावे भिक्षाटनाद्यभावेन जीवनाभावप्रसंगादित्याशं
क्याह लोकेति लौकिकैरविवेकिभिः सह व्यवहारस्य स्नानाचमनभोजनादिलक्षणस्य विदुषोऽपि समानत्वेन
दर्शनात्तदनुसारेण लौकिकैरध्यारोपितकर्तृत्वाद्विद्वानपि लोकदृष्ट्या भिक्षाटनादौ कर्ता लोकमनुभवतीत्य
त्यर्थः कथं तर्हि तस्याकर्तृत्वं तत्राह स्वानुभवेनेति यदृच्छयेत्यादिपादत्रयं व्याख्याय पदार्थत्वादि च तत्र
पादं व्याचष्टे स एवमिति भिक्षाटनादिना प्रातिभासिकेन कर्मणा विदुषो बन्धाभावेऽपि कर्मान्तरेण निबद्धत्वे

लोकव्यवहारसामान्यदर्शनेन तु लौकिकैरारोपितकर्तृत्वात् भिक्षाटनादौ कर्मणि कर्ता भवति
स्वानुभवेन तु शास्त्रप्रमाणजनितेनाकर्तैव स एवं पराध्यारोपितकर्तृत्वः शरीरस्थितिमात्रप्रयोजने
भिक्षाटनादिके कर्मणि कृत्वापि न निबध्यते बन्धहेतोः कर्मणः सहेतुकस्य ज्ञानाग्निना दग्धत्वादित्युक्ता
नुवाद एवैषः त्यक्त्वा कर्मफलासंगमित्यनेन श्लोकेन यः प्रारब्धकर्मा सन् यदा निष्क्रियब्रह्मात्म
दर्शनसम्पन्नः स्यात्तदा तस्यात्मनः कर्तृकर्मप्रयोजनाभावदर्शिनः कर्मपरित्यागे प्राप्ते कुतश्चि
न्निमित्तात्तदसम्भवे सति पूर्ववत्तस्मिन्कर्मण्यभिप्रवृत्तस्यापि नैव किंचित्करोति स इति कर्माभावः
प्रदर्शितो

भविष्यतीत्याशंक्याह बन्धेति ज्ञानाग्निदग्धत्वादित्येवं शारीरं केवलमित्यादावुक्तस्यानुवाद इ
तिर्योजना यथोक्तस्य कर्मणोऽनुज्ञायमानस्य हि विरोधाभ्युपगमस्य नार्थोऽपि शब्दः गतसंगस्येत्यादिश्लोक
स्य व्यवहितेन संबन्धं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति त्यक्त्वेति अनेन श्लोकेन नैव किंचित्करोति स इत्युक्तः कर्माभावः
प्रदर्शितः इति संबन्धः कस्य कर्माभावप्रदर्शनमित्याशंक्याह यः प्रारब्धेति प्रारब्धकर्मा सन्
वर्तितेति तस्य कर्माभावः प्रदर्शितः संबन्धः स्यादित्याशंक्य आवश्यकत्वं विशेषेण तत्प्रदर्शनात्मेवमित्याह
यदेति तत्त्वज्ञानवतः क्रियाकारकफलाभावदर्शिनः कर्मपरित्यागध्रौव्यात्कर्माभाववचनमप्रासंग
तिषेधः स्यादित्याशंक्याह आत्मन इति

गी॰
भा॰
टी॰
६८

अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह नेत्यादिना उपसृष्टेन क्रियाभेदविषयाबुद्धिरुपस्थाप्यते कर्मणि तथा कर्तृत्वाभिमान
पूर्वकोऽभावात्फलमपेक्ष्यातियोऽभिसंधिस्तेन रहितं चेत्कर्म न हि दृष्टमित्यन्वयः तथापि ब्रह्मविदोऽभासमानं कर्मा
भावे किमायातमित्याशंक्याह इदमिति प्रतिदेहं ब्रह्मविदो दृश्यमानं कर्म तद्दृष्टमस्मिन्दृष्टान्निरा
कृतं कारकादिभेदविषया बुद्धिरसत्त्वात्कर्मैव न भवति तत्त्वज्ञाने सति व्यापककारकादेर्बाधितत्वेनाभा
त्कर्मापि व्याप्यत्वेन याति तत्त्वविदः प्रागेव दृष्टाकर्माभासः कर्मव्यापकं चेत्तत्त्वान्वेषणं चेष्टावति
ऽत्र ज्ञानवतो दृश्यमानकर्माकर्मैव ब्रह्मगतवदेव सततमाह तथा चेति ब्रह्मविदो दृश्यकर्मणामकर्मत्वेन
तत्कारणानुपमर्दात्तत्र कर्मविषयतामित्याशंक्याह तथा च दृष्टेर्मात्रैति भवितव्यानि विविधानीपि कर्माणि सर्व
ज्ञानिनो दृश्यतेन तथापि तस्य कर्माकर्मैवेत्यत्र दृष्टान्तमाह दृष्टा चेति विद्वत्कर्मापि कर्मणाऽविशेषादिति रक्ष
णीयमानो दृश्यते न तथापि तस्य कर्माकर्मैवेत्यत्र दृष्टान्तमाह

नोपसृष्टेनक्रियाकारकफलभेदबुद्धिमकर्तृत्वाभिमानफलाभिसंधिरहितेन च इदं तत्त्वतः
उपसृष्टेनायं कारकक्रियाफलभेदबुद्धिकर्माभावकर्मैव तथा च दृष्टेन कर्मण्यकर्म यः पश्ये
त्कर्मण्यभिसंहितोऽपि नैव किंचित्करोति गुणा गुणेषु वर्तन्ते नैव किंचित्करोमीति फलाभिमानेन
तत्त्वविदादिभिर्लक्षणा च दृष्टान्तत्वेन क्रियाकारकफलभेदबुद्धिमुपमर्देन करोति इत्यादि
कामात्मिहोत्रादौ कामोपमर्देकामात्मिहोत्रादिहानिस्तथा मूलतः एवं कामनिषेधेनकर्तादौ
कर्मणां कार्यविशेषस्यारम्भकत्वेऽहं दृष्टलक्षणाः ब्रह्मबुद्ध्युपमर्दितानि फलादिकारकक्रियाफल
भेदबुद्धेर्बाधचेष्टामात्रेण कर्माणि विदुषः कर्मसंपद्यन्ते तद्वत् समग्रं प्रविलीयत इत्येव विद्वांसः
यतेब्रह्मतत्त्वोपलब्धेर्ब्रह्म वा किलतत्त्वेनाविधनेकारकात्मना बाधात् तस्मात् एवकर्म
संबन्धफलानां कर्मणामभिलाषादिकाननपेक्ष्याह तथेति इदं कर्मैव कर्तृत्वमप्यकर्मणः फलभोगनत्वमिति
तिष्ठतः पूर्वकाले तत्त्वकर्माणि तेषामवासनत्वं तत्रास्य मारब्धत्वं यथामाह तथेति सम
स्यादिभुक्तकरणमपरमेश्वरार्पणं समानाधिकरणमुक्त्वापूर्वं वाक्यमनुकूलयति यतः इति ब्रह्मार्पणमस्त्वि
त्यादिभ्योऽनेकसुसंस्कृत्य यथाख्यानमनुवदति ब्रह्मेति ब्रह्मसिद्ध्यादिना प्रसिद्धविधानसंतानम्नाह यस्य
ब्रह्मदृष्टानप्रसिद्धविधानकर्माभिलाषाशंक्याह ब्रह्मवेति किलेयमस्मिन्व्याख्याने सिद्धान्तिनः संगतिरस्ति
यतो कर्तृकर्मकरणाद्यपदानाधिकरणं ब्रह्मेत्यपचारविषयतेऽस्मिन्न व्याविशेष्यते कर्मकर्तानीत्यागीकारस्येति

ब्रह्मेति षष्ठी ब्रह्मविद्भिरधिकरोति एवं पूर्वं समासमाशंक्य व्यावर्त्तयन् पदार्थानरमवतार्य व्याकरोति तथेति प्राप्त
का समासमवहितिव्यतिरेकः तत्र विवक्षितमर्थमाह ब्रह्मेति ब्रह्मणेति पदस्याभिमतमर्थमाह ब्रह्मणेति
कर्त्तृपदमिति संबन्धः कर्त्ता ब्रह्मणः सकाशाद्धीति विज्ञो नाम तो यतः ब्रह्माभिहितमित्याह ब्रह्मैवेति इत्यादि
त्यस्य विवक्षितमर्थमाह यत्नेनेति ब्रह्मैवेत्यादि भागविभजते ब्रह्मैवेत्यादिना ब्रह्मैकमेवाद्यवतार्य
व्याकरोति ब्रह्मैवेति कर्मैतद्ब्रह्मणो ... ब्रह्माण्येव ब्रह्मणेत्यर्थः ...
त्यर्थमाह एवमिति निरुक्तमिति ... यथा
...

तथा ब्रह्माणोऽर्हति समस्तं पदं ... यत्नेन ... यत्नेन ... तेह वन
क्रियावद्भिः ... समाधिना ...
साधिमेयस्य ... समाधिना ... ब्रह्मलोके ...
क्रियमाणकर्मे ... निरुक्तं ...
मिन: ... संपादने ...
... ब्रह्मणाभिधा
नमनर्थकं स्यात् ... सर्वकर्माभावः का
रकबुद्ध्यभावश्च नाहिकारकबुद्धिरहितयज्ञायां ... सर्वमेवाग्निहोत्रादिकं ... समर्पितं देव
नाविशेषेणाग्न्यादिकारकबुद्धिमत ... नाभिमानफलाभिसंधिमद्बुद्ध्या
सुपपद्यते ... सम्पादन ... पद्यते इति
केवलब्रह्मणो ... ब्रह्मणाभिधानात् ... मित्याह
अन्यथेति ज्ञानस्य ... इत्याह तस्मादिति ... सर्वस्य ब्रह्म
तत्वात् ... कारकेति कारकबुद्धेरभिमानस्याभावात् ... मस्मान्
ति... अहंकाराभावादिति ... सर्वमेवेति ... समर्पितमेव ...
विशेषणं ... कारकमात्रदृष्ट्या ... कारकं ... ब्रह्मबुद्धिमत्त्वाभिमानं हेतुकं भो

गी० तत्रहेतुः सम्यगिति सम्यग्ज्ञानेनोपक्रम्यते नैवोपसंहारे पि मध्येपि किं चिदन्यदुक्तमिति प्रकरणस्यात्मविषयत्व
भा० मारोप्याह श्रेयानिति प्रकरणे सम्यग्दर्शनविषये स्तुत्यनुपपत्तेरात्मदर्शनविधिरिति फलितमाह तत्रेति ब्रह्मा
टी० र्पणमेव परं कोपयत्तात्वोनासंभवेद्धकोपयत्तात्वोनंत्वविरुद्धमित्युपसंहरति तस्मादिति ज्ञानस्य यज्ञत्व
६५ रूपणापूर्वश्लोके स्थितेमन्यथा नानासेवज्ञानस्य स्तुत्यर्थं यज्ञान्तराणि ईश्वरार्थं सुमनस्येव यज्ञत्वमित्याह तत्रेति
सर्वस्यापि यज्ञः साधनस्य सम्यग्ज्ञानेन स्तुतिमभिप्रेत्य दर्शयन्नादौ यज्ञदृष्ट्या दर्शयति दैवमेवेत्यादिना दैव
मेवेति प्रतीकमादाय दैवपदं व्याचष्टे देवा इति सम्यग्ज्ञानार्थं यज्ञं विभजते ब्रह्माग्नाविति तत्र ब्रह्मशब्द
सम्यग्दर्शनस्येवोपसंहारात् श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञात्ज्ञानयज्ञः ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमित्यादिना
सम्यग्दर्शनस्तुतिमेव कर्तृत्वं नुपपत्तेर्ध्यानमन्त्रेकस्मादर्पणादौ ब्रह्मदृष्टिरुक्तरणेशस्याया
69 वविरुद्धदृष्टिस्तुत्यानुपपत्तेः तस्माद्यथा व्याख्यातोर्थ एवायं श्लोकः तत्राधुना सम्यग्दर्शनस्य
ज्ञत्वसंपादनस्तुत्यर्थं मन्येपि यज्ञा उपक्षिप्यन्ते दैवमेवेत्यादिना दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपा
प सते ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति २५ दैवमेव देवा इज्यन्ते येन यज्ञेनासौ दैवो यज्ञस्तमेवा
परे यज्ञं योगिनः कर्मिणः पर्युपासते कुर्वन्तीत्यर्थः ब्रह्माग्नौ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म विज्ञानमानंदं
ब्रह्म यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तर इत्यादिवचनोक्तमशनायादिसर्वसंसारधर्मव
र्जितं नेति नेतीति निरस्ताशेषविशेषं ब्रह्मशब्देनाभिधीयते ब्रह्म च तदग्निश्च स

र्वः श्रुत्यवष्टंभेन स्पष्टयति सत्यमिति अस्मज्ज्ञानं तद्विपरीतमपरिच्छिन्नं ब्रह्म तस्य परमानन्दत्वेन परम
पुरुषार्थत्वमाह विज्ञानमिति तस्य ज्ञानाधिकरणत्वेन ज्ञानत्वमौपचारिकमित्याशंक्याह यत्साक्षा ६५
दिति जीवब्रह्मविभागे कथमपरिच्छिन्नत्वमित्याशंक्याविशिनष्टि य आत्मेति परस्यैवात्मत्वे सर्वस्माद्दे
हादेरव्याकृतान्तात्तदन्तरत्वेन साधयति सर्वान्तर इति विधिमुखेन सर्वमेवोपनिषद्वाक्यं ब्रह्मविषयमादे
शाद्वाक्यार्थः निषेधमुखेन ब्रह्मविषयमुक्तं निषेध्य निषद्वाक्यमशेषमेवार्थतो निबध्नाति अशनायेति

दृष्टिविधिपक्षे सिद्धान्तविशेषं दर्शयति नेति अर्प्पणादिषु कारकेषु ब्रह्मबुद्धिर्दृष्टान्ताभ्यां स्पष्टयति यथेत्यादिना
दृष्टिविधाने विधेयदृष्टेर्मानसक्रियात्वेन सम्यग्ज्ञानत्वाभावात्प्रकरणभंगः स्यादित्यभिप्रेत्य परिहरति स
त्यमेवमिति विधित्सितदृष्टिस्तुतिपरमेव प्रकरणं न ज्ञानस्तुतिपरमित्याशंक्य प्रकरणपर्यालोचनया
ज्ञानस्तुतिरेवात्र प्रतिभातीति प्रतिपादयति अत्रापीति किं च ब्रह्मार्प्पणमन्त्रस्यापि सम्यग्ज्ञानस्तुतौ साम
र्थ्यं प्रतिभातीत्याह अत्र चेति नन्वर्प्पणादिषु ब्रह्मदृष्टिं कुर्वतामपि ब्रह्मविद्यैवात्र विवक्षितेति पक्षस्यैवासि
द्धिरिति चेत्तत्राह येषामिति यथा ब्रह्मदृष्ट्या नामादिकं मुख्यं स्यात्तथार्प्पणादिषु ब्रह्मदृष्टिकरणे सत्यर्प्पणा
दिकमेव प्राधान्येन ज्ञेयमिति ब्रह्मविद्याप्रधाने न वाक्ये न विवक्षितानि स्युरित्यर्थः किं च ब्रह्मैव तेन गन्तव्य
न त्वनार्प्पणादिबुद्धिर्निवर्त्यते किं त्वर्प्पणादिबुद्धौ ब्रह्मबुद्धिराधीयते यथा प्रतिमादौ विष्ण्वादिबुद्धिर्य
थाच नामादौ ब्रह्मबुद्धिरेवमत्रापि स्याद्यदि ज्ञानयज्ञस्तुत्यर्थं प्रकरणं न स्यात् अत्र तु सम्य
ग्दर्शनेन ज्ञानयज्ञप्रशंसाप्रकरणे कानुपपत्तिर्ज्ञानक्रियाविशेषानुपपत्त्या श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञात्
ज्ञानयज्ञः परन्तपेति ज्ञानयज्ञस्तोत्रेति अत्र च समर्थमिदं वचनं ब्रह्मार्प्पणमित्यादि ज्ञानस्य यज्ञ
त्वसंपादने हेत्वन्यथा सर्वस्य ब्रह्मत्वे सत्यर्प्पणादीनामेव विशेषतो ब्रह्मत्वाभिधानमनर्थकं स्यात् ये त
र्प्पणादिषु प्रतिमायां विष्णुदृष्टिरिव ब्रह्मदृष्टिः क्षिप्यते नामादिष्विवेति ब्रुवते तेषां न तेषां ब्रह्मविद्यैकेह
विवक्षितार्प्पणादिविषयत्वात् ज्ञानस्य न च दृष्टिसंपादनज्ञानेन मोक्षः फलं प्राप्यते ब्रह्मैवेतेन गन्त
व्यमिति चोच्यते विरुद्धं च सम्यग्दर्शनमन्तरेण मोक्षफलं प्राप्यत इति प्रकृतविरोधश्च सम्यग्दर्शने च
मिति ब्रह्मप्राप्तिफलाभिधानात्कथं ब्रह्मदृष्टिविधानमश्लिष्टमित्याह न चेति न चार्प्पणादिषु केवलया दृष्टि
ब्रह्मप्राप्तिश्रुतिः केवलया तु पनीतेत्यापविरोधादिति भावः दृष्टिविधानेऽपि नियोगबलादेव स्व
र्गवद्ब्रह्मप्राप्तिर्भविष्यतीत्याशंक्याह विरुद्धं चेति ज्ञानादेव कैवल्यमुक्तमार्गान्तरापवादिन्या
श्रुत्या विरुद्धं मोक्षस्याविद्यानिवृत्तिलक्षणस्य दृष्टस्य नैयोगिकत्ववचनमित्यर्थः दृष्टनियोगान्मो
क्षो भवतीत्येतत्प्रकरणविरुद्धं चेत्याह प्रकृतेति तदेव प्रपंचयति सम्यग्दर्शने चेति यत्तं च सम्यग्दर्शनप्र

[illegible]

[illegible]

पद्मेन रेचकमयमति किंचेति इंद्रियाणां कर्माणि प्रवर्तनवत्नादीनि ध्यानानि संयमो धारणाध्यानसमाधिलक्ष

गी· भा· टी· ७०

ध्यानानि चित्तसमाधानेऽवर्तीत्याह विवेकेति यत्तद्वदवतारयति किंचद्वयमपत्तादिति तत्रइत्थय
त्वात्प्ररूपानुपात्ययविभजते तीर्थेष्विति तपस्वितो यत्तद्वृद्धानेषाभृतिष्टेतानियमवतन्द्रत्यर्थः अन्या
हाराद्यात्पादिष्टाष्टे नयमानियमासनध्यानधारणासमाधयोगरूपानेप्रयाविधिशास्त्रज्ञानमविश्रा
णत्वाद्यनविधिमनेतिकल्पेति यावनवृत्तानानीत्नुणीकरणमति इदं सप्राणायामा ध्येयमन्त्र्यवा
हरति किंचेति प्राणायामपरायणः सतोरेचकेपूरकेकुंभकाङ्गनभकेऽवर्तीत्याह प्राणेति किंच
सर्वाणींद्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते २६ सर्वाणी
न्द्रियकर्माणि इंद्रियाणां कर्माणि इत्यकर्माणि तथा प्राणकर्माणि प्राणो वायुराध्यात्मिकस्तत्कर्मा
णि आकुंचनप्रसारणादीनि तानि चापरे आत्मसंयमयोगाग्नौ आत्मनि संयमः आत्मसंयमः सएवयो
गाग्निस्तस्मिन्नात्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति किंभूते ज्ञानदीपिते स्नेहेनेवदीपो विवेकविज्ञाने
नोज्ज्वलभावमापादिते जुह्वति प्रविलापयन्तीत्यर्थः किंच द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः २७ द्रव्ययज्ञास्तीर्थेषु द्रव्यविनियोगं यज्ञबुद्ध्या कुर्वन्ति ये ते
द्रव्ययज्ञाः तपोयज्ञा ये तपस्विनस्ते तपोयज्ञा योगयज्ञाः प्राणायामप्रत्याहारादिलक्षणो योगो यज्ञो
येषां ते योगयज्ञास्तथापरे स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च स्वाध्यायो यथाविधि ऋगाद्यभ्यासो येषां ते स्वाध्याय
यज्ञाः ज्ञानयज्ञाः शास्त्रार्थपरिज्ञानं यज्ञो येषां ते ज्ञानयज्ञाश्च यतयो यत्नशीलाः संशितव्रताः स
म्यक्शितानि तनूकृतानि तीक्ष्णीकृतानि व्रतानि येषां ते संशितव्रताः किंच अपाने जुह्वति प्राणं
प्राणेऽपानं तथापरे प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः २८ अपानेऽपानवृत्तौ जुह्वति प्र
क्षिपन्ति प्राणं प्राणवृत्तिं पूरकाख्यप्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः प्राणेऽपानं तथापरे जुह्वति रेचकाख्यप्रा ७०
णायामं कुर्वन्तीत्येतत् प्राणापानगती रुद्ध्वा मुखनासिकाभ्यां प्राणस्य निर्गमनं प्राणस्य
णोऽर्ध्वमयिवायोर्बहिर्गतिस्तद्विपर्ययेणाधोगमनमपानस्य ते प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपराय
णाः प्राणायामतत्पराः कुंभकप्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः

70.

ब्रह्मण्येवाग्निशब्दप्रयोगे निमित्तमाह होमेति ब्रह्माग्नाविति तत्र सर्वस्य दाहकत्वादिति यस्य चाहेतुमादिति इत्युक्तं य
ज्ञशब्दस्यात्मनि विज्ञेयपदार्थे प्रयोगे हेतुमाह आत्मनामस्विति आधाराधेयभावेन वास्तवं भेदं ब्रह्मात्मनो
र्वारयन्नेयति परमार्थेनेति कथं तर्हि होमो नहि तस्यैव तत्र होमः संभवतीत्याशंक्याह बुद्ध्यादीति उपाधि
संयोगफलं कथयति अध्यस्तेति उपाध्यध्यासेहागतं इत्यध्यासे ज्ञानमर्थो निर्दिष्टस्याऽतीति इत्यं स्वतत्त्व
लक्षणं तीयामेव व्याकरोति उक्तेति अज्ञानापादितसर्वसंसारधर्मवर्जितेन निर्विशेषेण स्वरूपेणेति यावदा
त्मनो ब्रह्मणि होममेव प्रकटयति सोपाधिकस्येति अपर इत्यस्यार्थं स्फोटयति ब्रह्मेति उक्तस्य ज्ञानयज्ञस्य दे
वयज्ञादिषु यज्ञेषु ब्रह्मार्पणमित्यादिश्लोकेन स्तूयमानत्वं दर्शयति सोऽयमिति उक्तो यज्ञः प्रयोजनमा

होमाधिकरणत्वविवक्षया ब्रह्माग्निशब्दः तस्मिन्ब्रह्माग्नावपरेऽन्ये ब्रह्मविदो यज्ञं यज्ञशब्दवाच्यमात्मा ।
आत्मनामसु यज्ञशब्दस्य पाठात् आत्मानं यज्ञं परमार्थतः परमेव ब्रह्म सन्तं बुद्ध्याद्युपाधिसंयुक्तमध्या
स्तसर्वोपाधिधर्मकं आहुतिरूपं यज्ञेनैवात्मनैवोक्तलक्षणेनोपजुह्वति निरुपाधिकेन सोपाधिकस्यात्म
नो निरुपाधिकेन परब्रह्मस्वरूपेण यद्दर्शनं तस्मिन्होमस्तं कुर्वन्ति ब्रह्मात्मैकत्वदर्शननिष्ठाः
संन्यासिन इत्यर्थः सोऽयं सम्यग्दर्शनलक्षणो दैवयज्ञादिषु यज्ञेषूपक्षिप्यते ब्रह्मार्पणमित्यादिश्लो
कैः श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञ इत्यादिना स्तुत्यर्थं श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति
शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुह्वति २५ श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये योगिनः संयमाग्निषु प्रतीन्द्रि
यं संयमो भिद्यत इति बहुवचनं संयमा एवाग्नयः संयमाग्नयस्तेषु जुह्वति इन्द्रियसंयममेव कुर्वन्तीत्य
र्थः शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु इन्द्रियाण्येवाग्नयस्तेषु इन्द्रियाग्निषु जुह्वति श्रोत्रादिभिरविरुद्ध
ह श्रोत्रादीनीति प्रशस्तयज्ञमुपन्यस्यति श्रोत्रादीनीति बाह्यानां करणानां मनःसंयमसंयोगेन तासामसंप
मायेति बहुवचनमित्याशंक्याह प्रतीन्द्रियमिति संयमानामन्याहाराधिकरणत्वेनाग्नित्वमिष्टम् ना मना
रूपाणां होमाधारत्वात् अग्नित्वमुपदिशति संयमाऽऽश्रिते विषयेभ्यो बाह्यानामिन्द्रियाणां उपसंहरणमिति संयमयज्ञं
सद्विधमुपदर्शयति इन्द्रियेति श्रोत्रादीन्द्रियाणि शब्दादीन्विषयान्होमस्थानत्वेन इन्द्रियाणां होमभोगलक्षणस्य
सर्वसाधारणत्वमाशंक्याह श्रोत्रादिभिरविरुद्धान्विषयान्होमत्वेन ज्ञानेनानुपभुञ्जानत्वेनेत्येताभिरिन्द्रियैरभीष्टानि

गी॰ यज्ञानां वेदस्य फलमेतेनोक्तमेतानि बन्धनानि निरस्यन्ति एवमिति आत्मव्यापाररहितत्वेन कर्मणो ज्ञानाङ्गत्वमाह
भा॰ भवति कर्मजानिति आत्मनो निर्व्यापारत्वज्ञानफलमाह एवमिति कथं यथोक्ता नानायज्ञा वेदस्य मुखे
टी॰ विस्तीर्णा इत्यर्थं व्याचष्टे वेदद्वारेणेति तेनावगम्यमानत्वमेवाहुरिति तद्यथेति एतद्धस्वतेनस्वे
७१ विद्धि स्वात्मनः स्वरूपव्याप्यत्वेनाभावादिति यद्वेति कोऽत्रापाकृत वाचिहीति ज्ञानशक्तिमद्विषयेति यस्य
ज्ञाने समुपसंहारोऽविवक्षितः आत्मनो वाचिकत्वं नैव भवः सम्यग्व्यापृत इति वाक्यमात्रेऽग्रार्थः ज्ञान
शक्तिमनोज्ञ पापशक्तिमनोऽचायो न्यायनिश्चलयज्ञानत्वभावेन व्यापनादेः सिद्धिरित्यर्थः कर्मणोऽनात्मव्या

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे। कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ३२ एवंय
थोक्ता बहुविधा बहुप्रकारा यज्ञा वितता विस्तीर्णा ब्रह्मणो वेदस्य मुखे द्वारे वेदद्वारेणावगम्य
माना ब्रह्मणो मुखे वितता उच्यन्ते तद्यथा वाचि हि प्राणं जुहुमः इत्यादयः कर्मजान्कायिकवा
चिकमानसिककर्मोद्भवान्विद्धि तान्सर्वाननात्मजान् आत्मव्यापारशून्यान् एवं ज्ञात्वा विमोक्ष्य
से असंगोऽहमस्माद्व्यापारात् एवं निर्व्यापारोऽहमुदासीन इत्येवं ज्ञात्वा अस्मात्संसारबन्धनान्मोक्ष्य
से संसारबन्धनादित्यर्थः ब्रह्मार्पणमित्यादिश्लोकेन सम्यग्दर्शनस्य यज्ञत्वं संपादितं यज्ञा
नेकोपदिष्टास्ते सिद्धपुरुषार्थप्रयोजनैः ज्ञानं स्तूयते कथं श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः प
रंतप सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ३२ श्रेयान्द्रव्यमयाद्द्रव्यसाधनसाध्या

द्यज्ञान्मतामावेहेतुमाह निर्व्यापारो हीति तस्य च निर्व्यापारत्वे फलवत्त्वाज्ज्ञानस्येत्याह श्रुतरिति एवं
ज्ञानमेव सर्वपुरुषार्थसाधनमिति नेत्यादिना कर्मयोगेऽनेकधा विहितेऽपि सर्वसाधनस्य मोक्षस्य
प्रति पश्यात्केवलं ज्ञानमनाद्दृत्य मानमर्जुनमालक्ष्य तात्पर्येण ज्ञानं स्तूयत इत्याह ७१
ब्रह्मार्पणमित्यादिना सिद्धेति सिद्धपुरुषार्थं प्रयोजनं ... यज्ञानां तेषां ज्ञानयज्ञः
श्रेष्ठ इति यावत् ... कथमित्यादिना ज्ञानयज्ञस्य द्रव्ययज्ञाच्छ्रैष्ठ्य
हेतुमाह सर्वमिति

प्राणापानयोर्गती निरुध्य प्राणायामपरायणा इत्यनेन किं कुर्वन्तीत्यपेक्षायामाह किं चेति प्राणापानगती निरो
ध्य पूरककुम्भकरेचकैः पुनःपुनर्वायुजयं कुर्वन्तीत्यर्थः । आहारस्य परिमितत्वे हि तत्र मेध्यत्वोपलक्षणमेव
प्राणान्प्राणेषु जुह्वति समेषु विभजन्ते यज्ञविदो जितेन्द्रिया वायुभेदा इति नानात्वेनाहोमप्रकारं प्रकटयति तेन ते
ति प्रकृतान्यज्ञानुपसंहरति सर्वेऽपीति यथोक्तयज्ञानिर्वर्तनेन रेतो लेशकल्मषाः किं स्यादित्याशङ्क्या
ह एवमिति यथोक्तानां यज्ञानां मध्ये केनचिदपि यज्ञेनाविशेषितं स्वपुरुषार्थमश्नुवते यज्ञविद इति नायमि

किं च अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति । सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥ अ
परे नियताहाराः । प्राणान्प्राणेषु जुह्वतीति नियताहारा इति आहारसंकोचेन नियताहाराः सन्तः प्रा
णान्वायुभेदान्प्राणेषु जुह्वतीति यस्य यस्य वायोर्जयः क्रियते इतरान्वायुभेदांस्तस्मिंस्तस्मि
न्जुह्वतीति तेन तत्र प्रविष्टाः इव भवन्तीति सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः यज्ञैर्यथोक्तैः क्षपितो
नाशितः कल्मषो येषां ते यज्ञक्षपितकल्मषाः । एवं यथोक्तान्निर्वर्त्य यज्ञशिष्टामृतभुजो या
न्ति ब्रह्म सनातनम् । नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥ ३१ ॥ यज्ञशिष्टामृतभुजो यज्ञानां शि
ष्टं यज्ञशिष्टं यज्ञशिष्टं च तदमृतं च यज्ञशिष्टामृतं तद्भुञ्जते इति यज्ञशिष्टामृतभुजो यथोक्तान्
यज्ञान्कृत्वा तच्छिष्टेन कालेन यथाविधिचोदितमन्नममृताख्यं भुञ्जते इति ते यज्ञशिष्टामृत
भुजो यान्ति गच्छन्ति ब्रह्म सनातनं चिरन्तनं मुमुक्षवश्चेत्कालातिक्रमापेक्षयेति सामर्थ्याज्ज्ञानेन।
यं लोकः सर्वप्राणिसाधारणोऽप्यस्ति यथोक्तानां यज्ञानामेकोऽपि यज्ञो यस्य नास्ति सोऽयज्ञस्त

ति कथं यथोक्तयज्ञानुष्ठायिनाममृतशिष्टेन कालेन विहितान्नभुजो ब्रह्मप्राप्तिरित्याशङ्क्य मुमुक्षवश्चे
त्यादिना सिद्धिर्द्वारेत्याह मुमुक्षवश्चेति न हि मिथ्याज्ञानादेव मोक्षो विवक्षितस्तथा च स्मृतिश्रुती
विरोधः स्यादित्याशङ्क्याह गतिनिर्देशसामर्थ्यादिति कर्मसमुच्चितज्ञानाभिप्रेतेत्याह कालेति इतीयमपार्थैवाच
ष्टे नायमिति विवक्षितेके यज्ञनिकृष्टाय माह कुतस्त्विति साधारणलोकाभावे पुनरसाधारणलोकप्राप्तिः
सुतरामसंभवेत्यर्थः । यथोक्तेषु यज्ञेषु विशिष्टसमाधानकरणं कुलप्रधानस्यार्जनस्यानायासलभ्यमिति यज्ञे कुरुसत्तमेत्युक्ते

गी॰ उत्तरार्द्धं व्याचष्टे उपदेक्ष्यन्तीति उपदेक्ष्यन्ति कथयिष्यन्ति ते तुभ्यं ज्ञानं यथोक्तविशेषणं ते ज्ञानिन
मा॰ प्रकारेण प्रणाम्य तं समभिगम्य विधिवत्पृष्टाः सन्तः ॥ विशेषणस्य प्रयोजनमाह ज्ञानवन्तोऽपीति ज्ञानिनः
टी॰ केचित्तत्त्वदर्शिनो न भवन्तीति तत्त्वदर्शिन इति विशेषणम् । ये सम्यग्दर्शिनस्तैरुपदिष्टमेव ज्ञानं
७२ कार्यक्षमं भवति नेतरदिति भगवतो मतम् । तथा च श्रुतिः आचार्यवान्पुरुषो वेदेति ॥
एवं गुरूपदिष्टं ज्ञानं प्राप्य यत्फलं तदाह यज्ज्ञात्वेति यज्ज्ञानं तैरुपदिष्टमधिगम्य पुनर्मोहं
न यास्यसि इत्यर्थः ।

मू॰ यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव । येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ ३५ ॥ टि
येन ज्ञानेन भूतान्यशेषेण ब्रह्मादीनि स्तम्बपर्यन्तानि द्रक्ष्यसि आत्मनि प्रत्यक्षमात्मनि अथो अपि मयि परमेश्वरे ।
किंच ज्ञानस्य माहात्म्यमाह ।

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः । सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ॥ ३६ ॥
अपि चेदसि पापेभ्यः पापकृद्भ्यः सर्वेभ्योऽतिशयेन पापकृत्पापकृत्तमः सर्वं ज्ञानप्लवेनैव ज्ञानमेव प्लवं कृत्वा वृजिनं
संतरिष्यसीत्यर्थः । ननु निष्कामकर्मानुष्ठानेन ज्ञानेनापि विशिष्टमिति यदेतत् तद्ज्ञानेन ज्ञानिनां प्रागादि
संचितकर्मणां नाशः कथं संभवतीत्याशङ्क्याह ।
इति अविद्यावतामेव तत्त्वमित्याह किंच जीवेश्वरयोरभेदज्ञानेन नाशः प्रतिज्ञाते निर्दोषमेव तद्वाक्यतात्पर्यम्
इति स्यादित्याशङ्क्याह सर्वमिति ज्ञान ७२
प्लवेनैव ज्ञानमेव प्लवं कृत्वा वृजिनं पापं संतरिष्यसीति । किंच पापकारिभ्यः सर्वेभ्यः सकाशादतिशयेन पापकारित्वमेक
स्मिन्नसंभाव्यमपि ज्ञानमाहात्म्यसिद्ध्यर्थमेव गीतं न त्वभिप्रायेति अपि चेदिति ब्रह्मात्मैक्यज्ञानस्य सर्वपापनिव
र्तकत्वे माहात्म्यमिदानीं प्रकटयति सर्वमिति

द्रव्यसाधनसाध्यादित्युपलक्षणं साध्यसाध्यादेरपि तत्त्वेऽपि ज्ञानयज्ञस्य श्रेयस्त्वं विशेषाद् द्रव्यमयादियज्ञेभ्यो ज्ञान
यज्ञस्य प्रशस्यतरत्वं प्रश्नपूर्वकं साधयति द्रव्यमयो हीति फलस्याभ्युदयस्येत्यर्थः न फलारम्भको न कस्यचित्फलस्या
रम्भकः किन्तु नित्यसिद्धस्य मोक्षस्याभिव्यञ्जक इत्यर्थः तस्य प्रशस्यतरत्वे हेत्वन्तरमाह कथमिति समस्तं कर्म
न्यायेहाशङ्क्य उच्यते अखिलमप्रतिबद्धमखिलशब्दस्यार्थोऽल्पमहत्त्वरहितमिति यावत् सर्वमखिलमिति पदद्व
यस्यापौनरुक्त्यमाह सर्वं कर्म ज्ञाने अन्तर्भवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह यथेति यथा कृताय विजिताय
श्रुतापञ्चकस्य ... नाचाराद्यनाधरेयाः संयन्त्येवमेनं सर्वं तदभिसमेति ... ति
... भावः ... सर्वं कर्म ज्ञाने ... मुक्ते ... भवति
तिमहासत्त्वानामवान्तरसंख्यातरभावाविशेषभावादेवमेनं विद्यावन्तं ... सर्वं तदभिसमेति समेति
किं तत्सर्वं तदिदं ... भवतीत्याह यत्किञ्चेति प्रजाः सर्वाः यत्किञ्चिदपि साधुकर्म कुर्वन्ति तत्सर्वमित्यर्थः

द्रव्यमयो हि यज्ञः फलस्यारम्भको न ज्ञानयज्ञः फलारम्भकोऽतः श्रेयान् प्रशस्यतरोऽपरन्तप सर्वं कर्म स
मस्तमखिलं पार्थ ज्ञाने मोक्षसाधने परिसमाप्यतेऽन्तर्भवतीत्यर्थः यथा कृताय विजितायाधरेयाः सं
यन्त्येवमेनं सर्वं तदभिसमेति यत्किञ्च प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्स वेद इति श्रुतेः तदेतद्विशि
ष्टं ज्ञानं तर्हि केन प्राप्यत इत्युच्यते तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञा
निनस्तत्त्वदर्शिनः ३४ तद्विद्धि विजानीहि येन विधिना प्राप्यत इत्याचार्यानभिगम्य प्रणिपातेन प्रक
र्षेण नीचैः पतनं प्रणिपातो दीर्घनमस्कारस्तेन कथं बन्धः कथं मोक्षः का विद्या का चाविद्येति परिप्र

येनमभिसमेतीत्युक्ते तमेव विद्यावन्तं ... विशिनष्टि यस्तदिति किं तदित्युक्ते तदेव विशदयति यत्स इति सर्वेषां
प्राणिनां वेदितव्यं तत्त्वं यो वेद जानाति तमेनं सर्वं साधुकर्माभिसमेतीति योजना यथोक्तप्रशस्यतरत्वसिद्धं ज्ञानं तर्हि
केनोपायेन तत्प्राप्तिरिति पृच्छति तदेतदिति ज्ञानप्राप्तौ प्रणिपातादिरुपायः ... प्राप्तिहेतुरिति ... तद्विद्धीति ...
विद्धि गुरुवचनात् ... विजानीहि ... ज्ञाने साधनमाह तद्विद्धि इत्याह उपदेक्ष्यन्ति ...
परोक्षज्ञानमात्रेण न भवतीत्याह उपदेक्ष्यन्तीति तत्त्वदर्शिनो ज्ञानं साधनं ... विधिना ...
नात् ... प्रणिपातादिना आचार्याभिगमनं ... उपदेशादिकं ... ज्ञानं लब्धं ... ज्ञानमाचार्यप्रसादलभ्य
मित्यर्थः तदेतत्स्फुटयति आचार्यानिति एवमादि ... एवमादिनाविद्यानिवृत्ति

तर्हि कथं ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते इत्युक्तं तत्राह अत इति ज्ञानादारब्धफलानां कर्मणामनिवृत्त
त्वपक्षेऽनारब्धफलानि यानि कर्माणि एवं ज्ञानात्प्रागस्मिन्नेव जन्मनि कृतानि ज्ञानेन च सहवर्तमानानि अती
तानेकेषु जन्मसु अर्जितानि तानि सर्वाणि ज्ञानकारणानिवर्तनेनानिवर्तयतीत्यर्थः नन्वन्यैव परम
पवित्रं शुद्धिकारणं केचिदश्वमेधादिना परमपुरुषार्थसिद्धेः तत्साम्यं ज्ञानेनेत्याशंक्याह यत इति इदमेवोक्तं न शुद्धिका
रणं ज्ञानमाहात्म्यमतः सिद्धमतस्तेन ज्ञानेन तुल्यं परिशुद्धिकरं परमपुरुषार्थोपायिकमिह व्यवहारभूमौ
नास्तीत्यर्थः तत्तु तज्ज्ञानं विषयं ज्ञानं सर्वेषां किमिति नोत्पद्यते तत्राह तत्स्वयमिति महता कालेन

अतो यावन्त्यनारब्धफलानि ज्ञानोत्पत्तेः प्राक्कृतानि ज्ञानसहभावीनि चातीतानेकजन्मकृतानि च
तान्येव सर्वाणि कर्माणि भस्मसात्कुरुते यत एवमतः न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते तत्स्वयं
योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ३८ न हि ज्ञानेन सदृशं तुल्यं पवित्रं पावनं शुद्धिकरमिह विद्यते
हि यस्मात् तत् ज्ञानं स्वयमेव योगसंसिद्धः योगेन कर्मयोगेन समाधियोगेन च संसिद्धः संस्कृतो
मुमुक्षुः योग्यतामापन्नः सन् कालेन महता आत्मनि विन्दति लभत इत्यर्थः येनैकान्तेन ज्ञा
नप्राप्तिर्भवति स उपाय उपदिश्यते श्रद्धावांल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ज्ञानं लब्ध्वा प
रां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ३९ श्रद्धावान् श्रद्धालुर्लभते ज्ञानं श्रद्धालुत्वेऽपि हि भवति कश्चिन्म
न्दप्रस्थानः अत आह तत्परो गुरूपासनादावभियुक्तो ज्ञानलब्ध्युपाये श्रद्धावांस्तत्परोऽप्यजिते
न्द्रियः स्यादित्यत आह संयतेन्द्रियः संयतानि विषयेभ्यो निवर्तितानि यस्येन्द्रियाणि स संयतेन्द्रियः

यथोक्तसाधनेन योग्यतामापन्नस्तदधिकृतः स्वयमेवात्मनि ज्ञानं विन्दतीति योजना सर्वेषां ज्ञानोत्पत्तिर्न ज्ञाना
र्थं गुरुशुश्रूषादेरपेक्षितत्वादित्यभिप्रायः कर्मयोगेन समाधियोगेन च संपन्नस्य ज्ञानोत्पत्तावेकान्तिकं साधन
मुपदिशति येनेति ज्ञानलाभे प्रयोजनमाह ज्ञानमिति न केवलं श्रद्धावत्त्वमेव सहायो ज्ञानलाभे हेतुः किंतु
तत्परत्वमपीत्याह श्रद्धालुत्वेऽपीति मन्दप्रस्थानत्वं विपरीतत्वेन चन्दस्योपदिष्टस्यापि ज्ञानस्यानुष्ठाने
तेन तात्पर्यमपि नियतं कादाचित्कं भवतीत्याह अत आहेति अभियुक्तो नियतो गुरूपासनादौ विद्याहेतौ च नाश
वतो हि श्रद्धातात्पर्ये न केवलं श्रद्धातात्पर्ये च ज्ञानकारणं किंतु संयतेन्द्रियत्वमपि तदभावे श्रद्धादेरकिंचित्

अथ धर्मे निवृत्तेपि धर्मप्रतिबन्धाज्ज्ञानवतोपि मोक्षः न संभवतीत्याशंक्याह धर्मोपीति इदं न्यायप्राप्तमपरमाशंक्य ग्रहा
ते ज्ञाने सत्यपि धर्माधर्मयोः फलभाक्त्वं तस्य यास्यतो निःश्रेयसमित्याशंक्य ज्ञानस्य धर्माधर्मनिवर्तकत्वे दृष्टान्ते
न दर्शयितुमनन्तरश्लोकमवतारयति ज्ञानमिति योग्यायोग्यविभागेन निवर्तकत्वानिवर्तकत्वविभाग
मुदाहरति यथेति दृष्टान्तानुरूपं दार्ष्टान्तिकमाचष्टे ज्ञानाग्निरिति योग्यविषयं दाहकत्वमग्नेरस्तीव
धापयति विवक्षितानां विशिनष्टि समाप्तिरिति दार्ष्टान्तिकं व्याचष्टे ज्ञानमेवेति ननु ज्ञानं साक्षादेव कर्मदाह
कं किमिति नोच्यते निर्बीजीकरोति कर्मेति किमिति व्याख्यानमित्याशंक्याह नहीति ज्ञानस्य स्वरूपेणैव
रणं ज्ञानाग्नेः करणे सामर्थ्यस्य लोके दृष्टत्वादिति यद्यप्यज्ञानं ज्ञानमेव तदा ज्ञानेन निवर्त्यं तज्जन्यकर्तृत्वम्

धर्मोपीह मुमुक्षोः पापमुच्यते ज्ञानं कथं नाशयति पापमिति दृष्टान्तमाह यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भ
स्मसात्कुरुतेऽर्जुन ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ३७ यथैधांसि काष्ठानि समिद्धः स
म्यगिद्धो दीप्तोऽग्निर्भस्मसात् भस्मीभावं कुरुते हेऽर्जुन ज्ञानमेवाग्निर्ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्
कुरुते तथा निर्बीजीकरोतीत्यर्थः नहि साक्षादेव ज्ञानाग्निः कर्माणीन्धनवद्भस्मीकर्तुं शक्नो
ति तस्मात्सम्यग्दर्शनं सर्वकर्मणां भस्मीभावकारणं निर्बीजत्वकारणमित्यभिप्रायः सामर्थ्याद्येन क
र्मणा शरीरमारब्धं तत्प्रवृत्तफलत्वादुपभोगेनैव क्षीयते

मे कर्मबीजमस्तु निवर्त्यतेति न त्विह दृष्टानि कर्माणि न स्यात्तु पारयति ननु साक्षात्कारणं निवर्तकं ज्ञानमज्ञान
स्यैव निवर्तकमिति व्याख्येयं दृष्टनिवृत्तौ पुनरधिकर्मो न संभवादित्यर्थः ज्ञानस्य साक्षात्कर्मनिवर्तकत्वाभावे
फलितमाह तस्मादिति सम्यग्ज्ञानेनाज्ञानस्य ज्ञाननिवर्तने न कर्मनिवर्तनमिष्टं चेत् प्रारब्धफलस्यापि कर्म
णो निवर्तनप्रसंगात् ज्ञानोदयसमकालमेव शरीरपातः स्यादित्याशंक्याह सामर्थ्यादिति ज्ञानोदयसमस
मयमेव देहापातेऽपि नावद्यं ब्रह्मरूपदिदृक्षाज्ञानेन फलवद्दिति भगवद्भिः प्राप्तस्य साधनत्वप्रसंगाद्वाचापलाभा
न्यथानुपपत्त्या प्रवृत्तफलकर्मसंपादकमज्ञानलेशं न नाशयति ज्ञानमित्यर्थः कथं तर्हि प्रारब्धफलं कर्म
न प्रणश्यतीत्याशंक्याह येनेति

लोकद्वयस्य तत्सुखस्य चाभावे हेतुमाह तत्रापीति संशयचित्तस्य सर्वत्र संशयप्रसङ्गे दुर्निवारत्वादि त्यर्थः संशयस्यानर्थमूलत्वे स्थिते फलितमाह तस्मादिति यद्यपि संशयः सर्वानर्थहेतुस्तथापि तस्योन्मू लनं तस्यापि निवर्तकाभावेन दुष्करत्वमस्वाधीनमिति शङ्कते तस्मादिति एतन्निवृत्त्युपायमेव ज्ञाने तन्निवर्तकमित्युक्तमाह ज्ञानेति संशयरहितस्यापि कर्माण्यनर्थहेतवो भवन्तीत्याशङ्क्याह योगेति विषयपरवशस्य पुंसो योगायोगात्कुतो योगसंन्यस्तकर्मत्वमित्याशङ्क्याह आत्मवन्तमिति परमार्थ दर्शनतः संशयसमुच्छित्तौ तत्र श्लोकमाहात्म्यादेव कर्माणि च निवृत्तानीव अतस्तस्य प्रातिभासिकानि कर्मा णि बन्धहेतवो न भवन्तीत्याह न कर्माणीति कर्मयोगादेव कर्मसंन्यासस्यानुपपत्तिमाशङ्क्याद्यपादं

74

तत्रापि संशयोपपत्तेः संशयात्मनः संशयचित्तस्य तस्मात्संशयो न कर्तव्यः कस्मात् योगसंन्यस्त कर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ॥ ४१ ॥ योगसंन्यस्तकर्माणं परमार्थदर्शनलक्षणेन योगेन संन्यस्तानि कर्माणि येन परमार्थदर्शिना धर्माधर्माख्यानि तं योगसंन्यस्तकर्माणं कथं योगसंन्यस्तकर्मेत्याह ज्ञानेति ज्ञानेनात्मेश्वरैकत्वदर्शनलक्षणेन संछिन्नः संशयो यस्य स ज्ञानसंछिन्नसंशयः य एवं योगसंन्यस्तकर्मा तमात्मवन्तमप्रमत्तं गुणचेष्टारूपेण दृष्टानि कर्माणि न निबध्नन्ति अनिष्टादिरूपं फलं नारभन्ते हे धनंजय यस्मात्कर्मयोगानुष्ठानादशुद्धिक्षयहेतुकज्ञानसंछिन्नसंशयो न निबध्यते कर्मभिः

विभजते परमार्थेति तत्त्वेव धर्मसंन्यासपदेप्रोक्तं फलसंन्यासपदेन परोक्तमिति विवेकः यथोक्तज्ञानेन संन्यस्तकर्मत्वमेव समर्थयितुं संशयपूर्वकं तत्कथं योगादिति शङ्कते कथमिति द्वितीयपादं व्याकरोत्यनुपरहत्य ज्ञानेनेत्यादिना पादक्रमादर्थक्रमस्य बलीयस्त्वाद्द्वितीयपादव्याख्यानात्पश्चा दाद्यपादं व्याचष्टे नेत्याह एवमिति सर्वमिदं प्रमादवतो विषयपरवशस्यासिद्धमित्यभिसंधायात्म वन्तं व्याकरोति अप्रमत्तमिति न कर्माणीत्यादि फलोक्तिं व्याचष्टे गुणचेष्टेति अनिष्टादीत्यादिशब्दा दिष्टमिश्रयोर्ग्रहणं तस्मादित्यादेः समनन्तरश्लोकगततच्छब्दापेक्षितमर्थमाह यस्मादिति ७५

उक्तसाधनानां ज्ञानेन सहैकान्तिकत्वमाह य एवंभूत इति नहि प्रणिपातेनेत्यादौ प्रागेव प्रणिपातादे
र्ज्ञानहेतुत्वकथनात्किमितीदानीं हेत्वन्तरमुच्यते प्रणिपातादिरिति तद्धि बहिरङ्गमिदं पुनरन्तरङ्गं न च तस्य
ज्ञानेन प्रतिनियमोऽमनस्यन्यथाधीनां तां बहिरन्यथाप्रदर्शनात्मनो मायाविनस्तत्संभवाद्विप्रलम्भकत्वादे
रपि संभावनोपनीतत्वादित्यर्थः मायाविनादेः श्रद्धावत्त्वाद्यपि संभवादनैकान्तिकत्वमवि
शिष्टमित्याशङ्क्याह न तु तदिति नहि मायया विप्रलम्भेन वा श्रद्धावत्त्वादि संपद्यते नियोगतो ज्ञानकृन्नमुहे
तीत्यर्थः उत्तरार्धं प्रश्नपूर्वकमवतार्य व्याकरोति किं पुनरित्यादिना सम्यग्ज्ञानादस्मात्साधनैरेव दो

य एवंभूतः श्रद्धावांस्तत्परः संयतेन्द्रियः सोऽवश्यं ज्ञानं लभते प्रणिपातादिस्तु बाह्योऽनैका
न्तिकोऽपि भवति मायावित्वादिसंभवात् न तु तथा श्रद्धावत्त्वादावित्यैकान्ततो ज्ञानलब्ध्युपायः
किं पुनर्ज्ञानलाभात्स्यादित्युच्यते ज्ञानं लब्ध्वा परां मोक्षाख्यां शान्तिमुपरतिमचिरेण क्षिप्रमे
वाधिगच्छति सम्यग्दर्शनात्क्षिप्रमेव मोक्षो भवतीति सर्वशास्त्रन्यायप्रसिद्धः सुनिश्चितोऽर्थः । अत्र
संशयो न कर्तव्यः पापिष्ठो हि संशयः कथमित्युच्यते अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्य
ति नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ ४० ॥ अज्ञश्चानात्मज्ञोऽश्रद्दधानश्च संशयात्मा
च विनश्यन्त्यज्ञाश्रद्दधानौ यद्यपि विनश्यतो न तथा यथा संशयात्मा संशयात्मा तु पापिष्ठः सर्वेषां कथं ना
यं लोकः साधारणोऽप्यस्ति तथा न परो लोको न सुखं

मोक्षो भवतीत्यत्र प्रमाणमाह सम्यग्दर्शनादिति श्रुतिस्मृतिन्यायैरेव तमेव विदित्वा ज्ञानादेव तु कैवल्यमित्या
दिभिर्वाक्यैर्न्यायतस्तु ज्ञानादज्ञाननिवृत्तेः ... ज्ञानादपि निरपेक्षाद्ज्ञानतत्का
र्य ... उत्तरश्लोकस्य तात्पर्यं कथयति अत्रेति पूर्वोक्तसाधनव
त्युपदेशात् ... संशयो नास्ति ... तत्र संशयः
... पापिष्ठो हीति उक्तं हेतुं प्रश्नपूर्वकमुत्तरश्लोकेन साधयति कथमि
त्यादिना ... द्वितीयभागं विभजते ...
... अत्रेति ... कथमित्याह

पूर्वोत्तराध्याययोः संबंधमभिदधानोऽनन्तराध्यायार्थं संक्षिप्यानुवदति सर्वकर्माणीत्यादिना । एवं कर्मयोगाभ्यासाभिप्रायपूर्वकमेव विविदिषाश्रमात्पूर्वं कर्तव्यत्वमभिधायेदानीं विविदिषोः संन्यासं विधित्सुः पूर्वोक्तं कर्मफलत्यागं ज्ञानफलप्रदत्वात् संन्यासत्वेनाऽभिदधाति सर्वकर्माणीत्याह सङ्ग इति ज्ञानवतस्ततः कर्माणि
लोकसंग्रहार्थं कुर्वतस्तत्रापि ज्ञानेनाग्निना दग्धसर्वकर्माणोऽकर्मकत्वं वर्णितं विधिरूपेण विवेकवतो वदति
निरन्तराज्ञानफलस्य कर्मसंन्यासे विविदिषोः साधनरूपत्वात्संन्यासस्य भगवान् विवक्षितत्वादिति
त्याह ज्ञानाग्नीति निराशीरित्यारभ्य शरीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषमिति ज्ञानात्
ज्ञाचरन्नधर्माधर्मफलभागी न भवतीत्यपि पूर्वोक्तवाक्याभ्यां द्विविधसंन्यासः सूचितोऽस्तीत्याह गत
सङ्गस्येति यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयत इत्यनेन संन्यासः सूचितस्तत्कर्मफलत्यागपरत्वादित्याह यज्ञेनेति ज्ञानयज्ञेनेत्य
र्थः सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यत इत्यनेन चैवं कर्मसंन्यासो दर्शितो ज्ञाननिष्ठस्येत्याह ब्रह्मार्पणमिति ज्ञानयज्ञस्य

75

कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यारभ्य संग्रहः कृत्स्नकर्मकृत् ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं शारीरं केवलं कर्म
कुर्वन् यदृच्छालाभसंतुष्टो ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः कर्मजान्विद्धि तान् सर्वं कर्माखिलं पार्थ
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि योगसंन्यस्तकर्माणमित्येतैर्वचनैः सर्वकर्मसंन्यासमेवाह
भगवान्

सर्वं नानाविधान्यज्ञानन्यूनेषां देहादिव्यापारजन्यत्ववचनेनात्मनो निर्व्यापारत्वविज्ञानफलाभि
लापादपि परोक्ष मान्यानि विविदिषोः सर्वकर्मसंन्यासेऽधिकारो द्योतित इत्याह कर्मजानिति समस्त
स्यैव विशेषवर्जितस्य कर्मणो ज्ञाने पर्यवसानाभिधानाच्च जिज्ञासोः सर्वकर्मसंन्यासः सूचित इत्याह
सर्वमिति तद्विद्धीत्यादिना ज्ञानप्राप्त्युपायप्रणिपातादेश्चदर्शनेन ज्ञानेनानन्तरमाहात्म्यवता
सर्वकर्मणां निहन्तृत्वेनैव वदता च ज्ञानार्थिनः संन्यासाधिकारो दर्शितो भगवतेत्याह ज्ञानाग्निरिति
ज्ञानेन समुच्छिन्नसंशयत्वेन स्वादेव ज्ञानात् कर्माणि संन्यस्य स्वावस्थितमप्रमत्तत्वप्रयोजकस्य कार्यकरणवं ७५
तं प्राप्तिमात्रिकाणि कर्माणि न निबध्नन्तीत्यपि द्विविधसंन्यासो भगवतोक्त इत्याह योगेति कर्मणो
त्यारभ्य योगसंन्यस्तकर्माणमित्यन्तेन ग्रन्थेनैवं वचनेन कृतः संन्यासस्तमुपसंहरति इत्येतेति

सतो कर्मणा यस्मादाद्विफलारंभकत्वोपलंभाद्विकुष्यापि तेषां तज्ज्ञानमवाप्यमित्याशंक्याह ज्ञाना
ग्नीति ननु संदेहानस्थलत्वात्तावेद्यत्वात्कर्मयोगानुष्ठानेनापि न तद्धेतुकं ज्ञानं तन्नापि संशयावनानादित्याशं
क्याह यस्मादिति श्लोकांतराण्यनुव्याचष्टे तस्मादिति नाहिना पापिष्ठमिति सर्वानर्थमूलत्वेन
त्याज्यत्वं सर्वत्र विवेकाग्रहश्च तत्त्वात्पिनस्यहेयत्वमविवेकस्यानर्थकरत्वप्रसिद्धेरित्याह अविवेका
दिति न च तस्य चेतनत्वाद्वतानाम्निष्ठत्वात्त्याज्यत्वं शोकं तस्यामित्याह हृदीति शोकमोहाभ्यासमभिभूत
त्वं योऽसौ मनसि प्रादुर्भवति संशयस्य प्रबलशक्तिबंधकाभावेनैव प्रध्वंसः सिद्धेरित्याशंक्याह ज्ञानासि
नेति स्वाश्रयस्य संशयस्य स्वाश्रयनिवर्तकज्ञानेन समुच्छेदसंभवान्नित्यमिति स्वाश्रयनिवर्तकत्वमित्याशंक्याह आत्मवि
षयत्वादिति स्वपरयोर्विषयः संशयश्चात्मविषयस्तज्ज्ञानेन देवच्छिन्ने [illegible] तेनात्मविषयत्वादा
ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वादेव यस्मादज्ञानकर्मानुष्ठानविषयसंशयवान् विनश्यति तस्मादज्ञानसंभूतं हृ
त्स्थं ज्ञानासिनात्मनः। छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ४२ तस्मात्पापिष्ठमज्ञानसंभूतमज्ञा
नादविवेकाज्जातं हृत्स्थं हृदि बुद्धौ स्थितं ज्ञानासिना शोकमोहादिदोषहरं सम्यग्दर्शनं ज्ञानं तदेवासिः
खड्गस्तेन ज्ञानासिनात्मनः स्वस्य आत्मविषयत्वात्संशयस्य न हि परस्य संशयः परेण छेत्तव्यतां प्रा
प्तो अत आत्मविषयोऽपि स्वस्यैव भवति छित्त्वैनं संशयं स्वविनाशहेतुभूतं योगं सम्यग्दर्शनोपायं क
र्मानुष्ठानमातिष्ठ कुर्वित्यर्थः उत्तिष्ठ च युद्धायेदानीं भारत इति श्रीभगवद्गीतासु चतुर्थोऽध्यायः ४
र्मानुष्ठानमातिष्ठ कुर्वित्यर्थः तेनात्मविशेषणमर्थवदित्यर्थः तदेव प्रपंचयति नहीति आत्माश्रयत्व
यश्च संशयस्य तथाविधज्ञानेनापनीयते तेनात्मविशेषणमर्थवदित्यर्थः तत्त्वज्ञानेन निवृत्तिर्विवक्षितेत्युपसंहरति
स्पशक्तेः संशयस्य सिद्धत्वेनाविवक्षितत्वात्तद्विषयत्वेन तन्निवृत्तिर्विवक्षितेत्युपसंहरति
सूतश्चेत संशयस्य छित्त्वा तेन देव कर्तव्यमुपदिशति किं तेनेति योगे हानादिके कर्मभगवदाज्ञया कर्मणां
कथं प्रत्यवायस्य हानादेरनुष्ठानमित्याशंक्याह उत्तिष्ठेति भारतान्वयमहानीयत्वविपर्ययश्च तस्य समुप
क्षिप्यामि पुष्कलानुपरिहरेत्याशंक्याह उत्तिष्ठेति भारतेति तच्चेतयोगमुपक्रम्य विमतं भगवतोऽनीश्वर
स्य तत्त्वमस्य विमुक्तममुक्तिमिति मन्वानः स्वाह भारतेति तच्चेतयोगमुपक्रम्य ज्ञानात्मना निपातितो वीरस्य छेदे
नवनिराकृत्य कर्मोदायक कर्मादिदर्शिनादात्मनः संशयज्ञानाधारोपितो हि कारणादिदर्शनोपदेशो
कर्तृत्वादिदर्शनानर्थनिवृत्त्या ब्रह्मभावमभिसंधाय ताम्ब्रह्मस्मादुक्तं यत्नसिद्धसंप्रदायानुसारिकारादर्शनो
यवेत्त संशयहिताउक्तमस्य ज्ञाननिष्ठापरमात्मनि प्रतिष्ठापितं [illegible] इति श्रीगीताभाष्यटीकायां चतुर्थोऽध्या
गी ॥ ८

भवता संन्यासस्य कर्त्तव्यत्वविवक्षा तथापि कर्मयोगस्य प्रशस्यतरत्वमुक्तं यत्प्रश्नमूलमित्याशंक्याह प्राधान्यमिति तथा
पि कथमेकस्मिन्नुभयोरनयोः प्राशस्त्योक्त्याभिप्रायेण प्रश्नवचनं विकल्पेनेत्याह अन्यतरदिति प्राशस्त्यविरोधे वि
प्रासामर्थ्यात् संन्यासयोगयोरव्यवस्थितत्वात्तस्यापि मतिवैराग्ये तयोः प्रागस्यावश्यकत्वाद्यत्कर्त्तव्यं तत् ब्रूहीत्यर्थः
तथा च कर्मयोगतत्त्यागयोरेकस्मिन्नविरुद्धविषयत्वं प्रतिवक्ताभिप्रायेण प्रश्नमुपपन्नमित्यर्थः संन्या
सस्यात्मविकर्त्तृकत्वमेवाविवेकिनः किं तस्यादिति प्राणेनाकाशकर्त्तारं पर्युदास्य संन्यासविधिप्रश्नत्वं भेदेन वा
वाभेदप्रसंगात् पूर्वमित्याह नैतदिति इति प्रष्टृवाक्याभेदप्रसंगाद्धेत्वाभावात् ततः किमित्याशंक्य
फलितमाह पूर्वमिति कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोरविरुद्धत्वं नस्तमन्नोभयोर्विकल्पानस्यापि ज्ञानस्य प्रश्नस

प्राधान्येनेतरेण च कर्तारं नरकस्य कर्त्तव्याभ्यासमवाय्येनास्मिन्विषयेकतोपदेशाभावादेवमुत्तरम्
विकल्पकत्वमेव संन्यासस्य विधित्वाभिप्रेत्येवं मन्वानस्यार्जुनस्य कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोरवि
विरुद्धकल्पकत्वमप्यस्तीति पूर्वोक्तेनप्रकारेणानयोः परस्परविरोधादन्यतरस्य कर्त्तव्यत्वे प्राप्ते प्रश्न
स्यानवकर्त्तव्यानेनतरदिति प्रश्नस्यानवधिविदितविषयप्रश्नानानुपपन्नः प्रतिवचनवाक्यार्थं निरू
पयति नापि प्रष्टुरभिप्रायमेवमेवेति गम्यते कथं संन्यासकर्मयोगौ निःश्रेयसकरौ तयोस्तु कर्म
संन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यत इति प्रतिवचनमेतन्निरूप्यं किं मनेनात्मविकर्त्तृकयोः संन्यासक
र्मयोगयोः निःश्रेयसकरत्वमुक्त्वा तयोरेव क्वचित् विशिष्टत्वाभिधानात् कर्मसंन्यासात्कर्मयोगस्य वि
शिष्टत्वमुच्यते आहोस्विदनात्मविकर्त्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोः तदुभयमुच्यते इति

नत्वविविदिषया प्रश्नोऽनुपपन्न इति संदेहः नयोः समुच्चित्यानुष्ठानसंभवे कथं प्रशस्यतरत्वविविदिषैवेत्याशंक्या
ह इत्याह नेति उभयोरपि संन्यासत्वात् एकत्वेन कर्मतत्त्यागयोर्मिथो विरोधानुसमुच्चित्यानुष्ठानेऽसावका
शमित्यर्थः ममवदत्तर्हि परस्परं कस्यचिदन्यतरस्यानुष्ठेयत्वमिति तत्प्रयोजकाभिप्रायेण प्रश्नमुपपन्नमित्याशंक्याह ७८
अन्यतरदित्यादि उभयत्र प्राप्ते समुच्चयानुपपन्नाविन्यतरपरिग्रहे विशेषस्यान्वेषणात् अभिप्रायेण प्रश्नोपपत्तिरि
त्यर्थः इत्यनात्मविकर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोः कतरः श्रेयानिति प्रष्टुरभिप्रायाभावादित्याह प्रतिवच
नेति किं तत्प्रतिवचनं कथं वा नभिप्रायप्रश्नमिति सिद्धमिति कथमिति तदुपपत्तिवचने द्रष्टव्ये संन्यासेति तयो

तर्हि कर्मसंन्यासस्यैव जिज्ञासुना ज्ञानवता चादरणीयत्वात्कर्मानुष्ठानमनादेयमापन्नमित्याशंक्योक्तं सर्वोनरस
नुवदति छित्त्वैनमिति कर्मत्यागयोरुक्तयोरेकेनैव पुरुषेणानुष्ठेयत्वसंभवाद्विरोधोऽस्तीत्याशंक्याह पु
नरुक्तं कर्मणां चानुष्ठानमिति विकल्पासंभवमुपपादयति उभयोश्चेति द्वितीयेऽप्याह कालभेदेनेति उक्तयोर्द्वयोरे
केन पुरुषेणानुष्ठेयत्वासंभवे कथं कर्तव्यतासिद्धिरित्याशंक्याह अर्थादिति द्वयोरुक्तयोरेकेनैककालमयु
गपदनुष्ठानानुपपत्तेरित्यर्थः अन्यतरस्य कर्तव्यत्वेऽनेकतरस्य निर्णयाय प्रश्नः सान्निध्याविशेषादित्या
शंक्याह यत्प्रशस्यतरमिति भगवता कर्मसंन्यासो योगश्चोक्तो न चानयोः समुच्चित्यानुष्ठानं तेना
न्यतरस्य प्रशस्यतरस्यानुष्ठेयत्वेन तद्बुभुत्सया प्रश्नोपपत्तिरित्युपसंहरति एवमिति नायं प्रष्टुरभिप्रायः कर्मसंन्यासक
र्मयोगयोर्भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वस्योक्तत्वादेकस्मिन्पुरुषे प्राप्त्यभावादिति शंकते नन्विति चोद्यमंगीकृत्य परि

छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठेत्यनेन वचनेन योगं च कर्मानुष्ठानलक्षणमनुतिष्ठेत्युक्तवान् उभयोश्च कर्मानु
ष्ठानकर्मसंन्यासयोः स्थितिगतिवत्परस्परविरोधादेकेन सह कर्तुमशक्यत्वात् कालभेदेन चानुष्ठान
विधानाभावादर्थादेतयोरन्यतरकर्तव्यतायां प्राप्तायां यत्प्रशस्यतरमेतयोः कर्मानुष्ठानकर्मसं
न्यासयोस्तत्कर्तव्यं नेतरदित्येवं मन्यमानः प्रशस्यतरबुभुत्सयार्जुन उवाच संन्यासं कर्मणां कृष्ण पु
नर्योगं च शंससि यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् इत्यादिना ननु चात्मविदो ज्ञानयोगेन नि
ष्ठां प्रतिपिपादयिषन् पूर्वोदाहृतैर्वचनैर्भगवान् सर्वकर्मसंन्यासमवोचत् न त्वनात्मज्ञस्यातश्च कर्मानु
ष्ठानकर्मसंन्यासयोर्भिन्नपुरुषविषयत्वादन्यतरस्य प्रशस्यतरत्वबुभुत्सयायं प्रश्नोऽनुपपन्नः सत्यमेव त्वद
भिप्रायेण प्रश्नो नोपपद्यते प्रष्टुः स्वाभिप्रायेण तु प्रश्नो युज्यत एवेति वदामः कथं पूर्वोदाहृतैर्वचनै

हरति सत्यमेवमिति कीदृशस्तर्हि प्रष्टुरभिप्रायो येन प्रश्नः प्रवृत्त इत्याशंक्याह कथमिति एकस्मिन्पुरुषे कर्मसंन्या
सयोगयोर्विकल्पासिद्धिरिति प्रष्टुरभिप्रायं स्फुटयति निर्दिष्टावस्थायां पूर्वोदाहृतैरिति प्रष्टा खल्वेकामेवाविज्ञायतेति सर्वकर्मा
मात्मज्ञानयोगविषयत्वे तन्न तस्यैवाधिकारो नानात्मज्ञस्यापि प्रतिपाद्यते वा कामे द्वयस्य ... नात्मवि
दस्तु संन्यासपदेशेऽप्यनात्मविकल्पेऽनर्थ ... संन्यासस्यानियमात् ...
सोऽधिकृतो नात्मज्ञस्य कर्मत्यागयोर्विकल्पे ... संन्यासोपपत्तेः सम्भवतीति भावः

गी. भा. टी. ११

वैयर्थ्यं संन्यासस्य तु कर्मयोगमेव विशिनष्टि मिथ्याज्ञानेति मिथ्याज्ञानवतोऽज्ञानेनैव तन्नाशनिर्वाह्यमज्ञानेन
स्थूलोऽहं कर्तास्मीत्यात्मनि कर्तृत्वाभिमानस्तज्जन्यस्येति यावत् यथोक्तसंन्याससमुच्चयाद्यथोक्तकर्मयोगस्याभाव
प्रतिपादने हेतुमाह सम्यग्ज्ञानेति उक्तमर्थं भावप्रतिपादनेन दर्शयति इहेति उक्तहेतुकत्वादात्मज्ञस्य कर्मयोग
संभवे फलितमाह यस्मादिति इहशास्त्रेऽत्रतत्रेत्यादावुक्तमेव व्याकरोति केषुचिदिति नानेवप्रदे
शानुदर्शयति वेदेति आत्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु संन्यासप्रतिपादनादात्मविदः संन्यासो विवक्षितस्त
न हि कर्मयोगोऽपि तस्य कस्माच्च भवति प्रकरणविशेषादित्याशङ्क्याह नन्वेवेति आत्मविदः प्रकरणेन कर्मयो
मिथ्याज्ञानमूलकर्तृत्वाभिमानपुरःसरस्य सक्रियात्मस्वरूपावस्थानरूपस्य कर्मयोगस्य स
म्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञानतत्कार्यविरोधादभावः प्रतिपाद्यते इहशास्त्रे तत्रात्मस्वरूपनिरूपण
प्रदेशेषु यस्मात्तस्मादात्मविदो निवृत्तमिथ्याज्ञानस्याविपर्यज्ञानमूलः कर्मयोगो न संभवती
ति युक्तमुक्तं स्यात् केषु केषु पुनरात्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेष्वात्मविदः कर्माभावः प्रतिपाद्यते
ऽत्रोच्यते अविनाशि तु तद्विद्धीत्यादौ य एनं वेत्ति हन्तारं वेदाविनाशिनं नित्यमित्यादौ तत्र तत्र
ह्यात्मविदः कर्माभाव उच्यते ननु च कर्मयोगोऽप्यात्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु तत्र तत्र प्रतिपाद्य
ते एवं तर्ह्युक्तं स्यात् पुराऽस्वभावतः स्वधर्ममपि चावेक्ष्य कर्मण्येवाधिकारस्ते इत्यादावतस्तु
कथमात्मविदः कर्मयोगस्यासंभवः स्यादित्यत्रोच्यते सम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञानतत्कार्य
विरोधात् ज्ञानयोगेन सांख्यानामित्यनेन सांख्यानामात्मविदामकर्तृत्वादकर्म
योगनिष्ठात्वात् निःक्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणया ज्ञानयोगनिष्ठया पृथक्करणात्
गप्रतिपादनमुदाहरति नहीति प्रकरणादात्मविदोऽपि कर्मयोगस्य संभवे फलितमाह अत एवेति आत्म ११
ज्ञानोपायत्वेनापि प्रकरणपाठोऽस्मिन् ज्ञानादूर्ध्वं न्यायविरुद्धकर्मकल्पनमशक्यमिति परिहरति अत्रो
च्यते सम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञानयोस्तत्कार्ययोश्च मनिवृत्तेन ममसद्भावयोर्मिथो विरोधात्कर्तृत्वादिभ्रम
मूलकर्मसम्यग्ज्ञानादूर्ध्वं न संभवतीत्यर्थः आत्मज्ञस्य कर्मयोगासंभवे हेत्वन्तरमाह ज्ञानयोगेनेति

77

गुणदोषविभागविवेकार्थं पृच्छति किंचेति अनेनात्मज्ञेयपक्षे किं पूर्वोक्तेऽस्मिन्नात्मज्ञानिनो येपक्षे किं फलमिति

प्रश्नार्थः तत्र सिद्धान्ती प्रथमपक्षे दोषमादर्शयति अत्रेत्यादिना तदेवानुपपन्नत्वं व्यतिरेकद्वारा विवृणो-
ति यदीत्यादिना निःश्रेयसकरत्वोक्तिरित्थं पार्थस्य धियो निर्धारणं विशिष्टत्वाभिधानमिति प्रतियोगि-
नोः सहायत्वात् स्पष्टत्वं चतुर्द्धा स्तावनाय इत्यर्थः आत्मज्ञस्य कर्मसन्यासकर्मयोगयोरसंभवेऽपि
न चोदयति अत्राहेति चोदयिता निर्द्धारणार्थो विमृशति किमित्यादिना अन्यतरासंभवेऽपि संदेहात्मा

किंचातो यद्यात्मविदस्तत्कर्तृकयोः कर्मसन्यासकर्मयोगयोः निःश्रेयसकरत्वेन तयोस्तु कर्मसन्या-
सात्कर्मयोगस्य विशिष्टत्वमुच्यते यदि चानात्मविदस्तत्कर्तृकयोः सन्यासकर्मयोगयोस्तदुभयमु-
च्यते अत्रोच्यते आत्मविदस्तत्कर्तृकयोः सन्यासकर्मयोगयोरसंभवात् तयोस्तु निःश्रेयसकर-
त्ववचनेन तदीयाच्च कर्मसन्यासात्कर्मयोगस्य विशिष्टत्वाभिधानमिति तदुभयमनुपपन्नं यद्यना-
त्मविदः कर्मसन्यासस्तत्प्रतिकूलस्य कर्मानुष्ठानलक्षणः कर्मयोगः संभवेतां तदा तयोर्निःश्रे-
यसकरत्वोक्तिः कर्मयोगस्य च कर्मसन्यासाद्विशिष्टत्वाभिधानमित्येतदुभयमुपपद्येत आत्मवि-
दस्तु सन्यासकर्मयोगयोरसंभवान्नैया निःश्रेयसकरत्वाभिधाने कर्मसन्यासाच्च कर्मयोगे
विशिष्टत्वं नरसिंहानुपपन्ने अत्राह किमात्मविदः सन्यासकर्मयोगयोरुभयोरप्यसंभवः आहोस्वि-
स्विदन्यतरस्यासंभवः यदा चान्यतरस्यासंभवस्तदापि किं कर्मसन्यासस्यासंभव उत कर्मयोगस्य
असंभवः कारणं च वक्तव्यमिति अत्रोच्यते आत्मविदो निवृत्तमिथ्याज्ञानत्वाद्विपर्ययज्ञानमू-
लस्य कर्मयोगस्यासंभवः स्यात् जन्मादिसर्वविक्रियारहितं आत्मानमात्मत्वेन यो
वेत्ति तस्यात्मविदः सम्यग्दर्शनेनापास्तमिथ्याज्ञानस्य निःक्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणं सर्वकर्म-
आवेदन्नतोत्वाह यदा चेति यस्य कस्यचिदन्यतरस्यासंभवो भविष्यतीत्याशंक्य कारणमनवेक्ष्य असंभवो
भवन्नेति ... अत्राह अत्र संभवेति आत्मविदः सकारणकर्मयोगासंभवसिद्धान्तो दर्शय-
ति अत्रेति ... आत्मविदो ... जन्मादीति तस्य प्रवृत्ते निवृत्तमिथ्याज्ञानत्वाद्
दूर्णोत्यानन्तरं समाप्तीति विपर्ययज्ञानमूलस्य त्वाद्दिनान्तैः उपचयनेति निःक्रियेति यथोक्तसन्यासमुक्त्वा

श्री भ॰ टी॰ ७८

श्रात्मविकल्पैकयोः संन्यासकर्मयोगयोरयोगाद्युपपत्तेः श्रेयस्करत्वमन्यतरस्य च विशिष्टत्वमित्येतदयुक्त
मिति सिद्धत्वात् द्वितीयपक्षमङ्गीकरोति यस्मादित्यादिना न तूभयोरपि कर्मसंन्यासात् कर्मयोगस्य विशिष्टता
भिधानमिति संबंधः ननु कर्मयोगेन शुद्धबुद्धेः संन्यासो ज्ञायमानत्वस्माद्भवेदुपनेकयत्नसाध्यत्वात् कर्मयोगस्या
त्मज्ञत्वं वा बोधुं किं पुनरिति तत्राह स्वयंकौति बैलक्षण्यमेवमाह पश्यति मन्यमेवाति शास्त्रमविहितं प्रवाणपदोकरे
त्वविज्ञाने संन्येवहरेवाश्रमोपात्तकर्मैकदेशविषयसंन्यासात् कर्मयोगस्य श्रेयस्त्ववचनेनेतादृशपाशासन्यापालि
वितमित्याह स्पष्टितविरुद्धमित्याशंक्याह यमनियमादीति आत्मज्ञस्य संन्यासमस्य सहेतुकदुस्साधत्वेनोति
यमादीनां साधुत्वं सर्वकर्मसंन्यासस्य यमात् प्रदानमित्यात्मयोः ज्ञानसाधनत्वं प्रयोजनवत्त्वमविनाश्वेनैव त्वात्
चनियमादीनां सुखेन यमनियमेरसंन्यासाश्रमधर्मविशिष्टत्वेनात्रापि ज्ञानमप्रकाशत्वात् संन्यासात् कर्मयोगस्यावि
शिष्टत्वाभिधानं युक्तं तदर्थः नोहि कश्चिदिति न्यायेन कर्मयोगस्य तन्त्रापेक्षया सकरत्वात्त्रैतस्य विशिष्टत्ववचनात्
यस्मात्तस्मादनात्मविकल्पैकयोरेव संन्यासकर्मयोगयोः श्रेयस्करत्ववचनेनोभयापेक्षया कर्मसं
न्यासात्स्ववीक्षात्मविकल्पैकसर्वकर्मसंन्यासविलक्षणात्सर्वकर्मत्वविज्ञानेकर्मैकदेशविष
यत्वात् यमनियमादिसहितसनेन च दुरनुष्ठेयात् सकरत्वेन च कर्मयोगस्यावैशिष्ट्याभिधानमिति
वेशतिवचनवाक्यार्थनिरूपणेनापि एवांतः सर्वकर्मसंन्यासो नित्यो यतेरित्यादिस्मृतेः ज्ञानयोग्यमिव कर्म
णात्मलाङ्कृत्यज्ञानकर्मणोः सहासंभवे पक्षेपणतयोः लक्ष्यते तु ब्रह्मनिष्ठोऽधिकाङ्क्षेनैनेभगवान्ज्ञानयोगे
न सांख्यानां निष्ठा कर्मयोगेन योगिनां निष्ठाश्रान्तेतिनिर्णयं च कारनच संन्यासात् देवासिद्धिंस
माधिगच्छतीति वचनात् ज्ञानसहितस्य तत्त्वसिद्धिसाधनत्वमिष्टं कर्मयोगस्य च विधानात्
श्वमित्याह सकरत्वेनचेति श्रुतिवचनवाक्यार्थालोचनेन स्पष्टमर्थमुपसंहरति इत्येवमिति संन्यासकर्मयो
गयोः स्वयोरभिन्नयोर्विरुद्धयोः समुच्चयस्यासंभवात् स्यादिति एकान्यतरस्यैकदेहे प्रणालस्यनिरस्यत्वेन
वस्माचाचिनिमित्तत्वाज्ज्ञैहिधारोपयोग्यमावृत्तम् स्पष्टितश्रुतिवाक्यार्थपर्यालोचनेनयाश्रमकृपामिश्रायोपपन्ना
एवं ननुपदिष्टत्वप्रयोगश्रुतिवचनार्थनिरूपणेनापि न सर्वनिःसिद्धितत्त्वासमुच्चयोपपन्नाः सिद्धेस्त्वर्थः नन्वत्र संदेहप्रश्ना
त्वे प्रश्नस्य भगवता निर्णीतत्वात्र अत्रश्रुतिवचनेनासौ सावकाशत्वमित्याशंक्याविकल्पेनैकर्मवसंबंधपुनः
सहैवपतोद्धरणपति ज्ञानयमीवेति साङ्ख्ययोगयोरभिन्नत्वरूपमनुष्ठेय वेनर्निर्णीतत्वाच्च पुनः प्रश्नयोगपरामर्श

78

इतस्मात्मविदो ज्ञानात्पूर्वं कर्मयोगो न मुक्तिसाधनमित्याह न कर्म॰ इत्यनेन । अत ज्ञानवतो नास्ति कर्मेत्यत्र कारणं
तत्रमाह नत्येति तर्हि ज्ञानवता कर्मयोगस्य हेयत्ववज्जिज्ञासुनापि तस्य त्याज्यत्वं ज्ञानप्राप्त्यनसाधिष्ठपुरुषार्थं
सिद्धिरित्याशङ्क्याजिज्ञासोरस्ति कर्मयोगापेक्षेत्याह न कर्मणामिति सद्रूपापकार्यागमनतरेण गोस्वरूपानि
ष्पन्नज्ञानार्थिना कर्मयोगस्य शुद्ध्यादिद्वारा ज्ञानहेतोरादेयत्वमित्यर्थः तर्हि ज्ञानवतापि ज्ञानफलाप
कारित्वेन कर्मयोगानुष्ठानमित्याशङ्क्याह योगारूढस्येति उत्पन्नसम्यग्ज्ञानस्य कर्माभावे शरीरस्थि
तिहेतोरपि कर्मणोऽभावात् ज्ञानस्य शरीरस्थितिस्तदस्थितौ च कुतो जीवन्मुक्तिस्तदभावे च कस्योपदेष्टृत्वं
तस्योपदेष्ट्रभावे च कुतो ज्ञानोदयः स्यादित्याशङ्क्याह शरीरयात्रेति विदुषोऽपि शरीरस्थितिमात्रस्थितानाचेत्

न कर्म॰ इत्यनेन चात्मविदः प्रयोजनाभावात्तस्य कार्यं न विद्यत इति कर्मान्तराभाववचना
न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगत इत्यादिना चात्मज्ञानाग
ते न कर्मयोगस्य विधानात् योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यत इत्यनेन चोत्पन्नसम्यग्ज्ञान
ज्ञानस्य कर्मयोगाभाववचनात् शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषमिति च शरीरस्थिति
कारणातिरिक्तस्य कर्मणोऽपि निवारणात् नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् इत्यनेन च शरी
रस्थितिमात्रप्रवृत्तेऽपि दर्शनश्रवणादिके कर्मण्यात्मयाथात्म्यविदः करोमीत्यनुपपत्तेस्तस्य
माहित्वेन तत्त्वज्ञाः कर्तृकर्मोपदेष्टृत्वात्मनोऽविदः सम्यग्दर्शनेनोपरुद्धो मिथ्याज्ञान
हेतुकः कर्मयोगः स्वप्नेऽपि न संभावयितुं शक्यते

स्मात्रप्रवृत्तेऽपि दर्शनश्रवणादिषु कर्तृत्वाभिमानोऽपि स्यादित्याशङ्क्याह नैवेति तत्त्वविदित्यनेन च समाहि
तत्त्वेन तस्य न करोमीति श्रन्यपस्य सद्वाकर्तव्योपदेष्टृता इति संबन्धः यत्तु विदुषः शरीरस्थितिनिमित्तकर्मा
भावज्ञानेनास्मिन् कर्तृत्वाभिमानोऽपि स्यादिति तत्राह शरीरेति आत्मयाथात्म्यविदस्तस्यापि नाहं करोमीति
श्रत्यपस्यनेवाकिञ्चित्करोमीत्यादौ चाकर्तृत्वोपदेष्टृत्वात्कर्तृत्वाभिमानसंभावनेत्यर्थः यद्योक्तोपदे
शप्रानुसन्धानाभावेऽविदुषोऽपि करोमीति स्वाभाविकज्ञानपद्वारा कर्मयोगः स्यादित्याशङ्क्याह यात्मेति
ति प्रयासोऽविदुषान्यथा शृण्वन्नुपदेशकर्ता विज्ञानमस्य न तत्त्वात्मनविद्याविनोधात्मिथ्याज्ञानेनातन्मिन्नक

गी॰ उभयोरपि तुल्यवत्प्रशंसां करोति तयोस्त्विति कथं तर्हि ज्ञानस्यैव मोक्षोपायत्वं विवदिते तत्राह ज्ञानेत्यन्ती
भा॰ ति नहि द्वयोरपि प्रशस्यत्वमप्रशस्यत्वं वा तुल्यशक्त्याह उभाविति ज्ञानसहायस्य कर्मसंन्यासस्य कर्मयो
टी॰ गापेक्षया विशिष्टत्वविवक्षया विशिनष्टि केवलादिति कर्म हि द्विविधं कारणं ज्ञानसिद्धं तत्फलं यतः निःश्रेयसकरस्या
७६ दितिशंकेन कस्मादिति शुद्धं ज्ञानं विज्ञानं रागादिसर्वज्ञत्वं संन्यासो जयो रागद्वेषयोः चित्तेपि तु करोती
त्याह कृत्यादीति यथाः नन्वनुष्ठीयमानानि कर्माणि संन्यासेन न निबध्नन्ति कृतानि च वैराग्येण प्रसादी
तिनयेवानशिने नहि तत्फलानि नित्यनैमित्तिकानि योगिनमपि नो निबध्नन्ति निवर्तयन्ति चैसचित्तं चेत
तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते २ संन्यासः कर्मणां परित्यागः कर्मयोगश्च तेषा
मनुष्ठानं तावुभावपि निःश्रेयसकरौ मोक्षं कुर्वाते तौ समौ नहि तयोरुभौ यद्यपि निःश्रेयसक
रौ तथापि तयोस्तु निःश्रेयसहेतोः कर्मसंन्यासात्केवलात्कर्मयोगो विशिष्यते इति कर्मयोगं
स्तौति कस्मादित्याह ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं
बन्धात्प्रमुच्यते ३ ज्ञेयः ज्ञातव्यः स कर्मयोगी नित्यसंन्यासीति यो न द्वेष्टि न किंचित्काङ्क्षति
उ॰ ३ सुखदुःखे तत्साधने वा विषये कर्माणि च वर्तमानोपि स नित्यसंन्यासी ज्ञातव्यः इत्यर्थः
निर्द्वन्द्वो द्वन्द्ववर्जितो हि यस्मान्महाबाहो सुखं बन्धादनायासेन प्रमुच्यते संन्यासकर्मयोगयो
र्भिन्नपुरुषानुष्ठेययोर्विरुद्धयोः फलेपि विरोधो युक्तो न तूभयोः निःश्रेयसकरत्वमेवेति प्राप्ते इदमु
च्यते सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलं सां
मित्यभिप्रेत्याह निर्द्वन्द्वो हीति कर्मयोगिनो नित्यसंन्यासित्वं ज्ञानस्य शास्त्रान्तरमित्यज्ञानेति
त्याशंक्याह एवंविध इति कर्मिणोपि रागद्वेषाभावे नसंन्यासित्वं तत्त्वानुभवेन नित्यार्थं रागद्वेषरहित
त्वानामासंन्नबन्धप्रध्वंससिद्धेः सुपुत्रेन नित्यसंन्यासित्वमित्याह निर्द्वन्द्व इति एवं कर्मसंन्यासकर्मयोगयोर्निः ७६
श्रेयसकरत्वं तदापि पत्ते संन्यासेति तद्ज्ञानतत्त्वे नानारश्लोकमवतारयति इति प्राप्त इति विवेकं वेन
त्वं हि कथं वदन्तीत्याशंक्यान्यानामाह एकमिति सांख्यामात्मसमाधानं वहतीति सांख्याः संन्यासो योग

केनाभिप्रायेण तर्हि प्रश्नः स्यादित्याशंक्य ज्ञानरहितसंन्यासात्कर्मयोगस्य प्रशस्यतरत्वबुभुत्सयेत्याह ज्ञान
रहितइति प्रष्टुरभिप्रायमेवं प्रदर्श्य प्रश्नोपपत्तिं प्रकाशयन्प्रश्नमुत्थापयति संन्यासमिति तर्हि द्वयोरन्यतरविषय
मित्याशंक्य न द्वयोरेकेनानुष्ठानमुक्तमन्यतरस्यानुष्ठानार्थं नोदितमिति निश्चित्य वक्तव्यमित्याह यच्छ्रेय इति
काम्यानां प्रतिषिद्धानां च कर्मणां परित्यागो मे पाप्यानेन च सर्वेषामित्याशंक्याह कर्मणामेककर्मस्थादौ विशे
षदर्शनात्सेव्यमित्याह पुरस्तादेवानामिति अतस्तर्हि प्रशस्तो यो ज्ञेयोऽपि मोक्षशेषयोरपि कर्मणां त्यागेन
त्याह पुनरिति तर्हि कर्मत्यागश्रवणमयमात्मनैवात्मनित्याशंक्याविरोधान्नैवमित्यभिप्रेत्याह अतइति
द्वयोरेकेनानुष्ठानाद्योगस्योक्तत्वात्संन्यासोऽनुसंप्रयोज्यतेनेमेव संशयविशिष्टस्यति किं कर्मेति प्रश
स्यतरत्वबुभुत्सयेति किमर्थमित्याशंक्याह प्रशस्यतरं चेति तमेवावाद्यरूपतत्प्रश्नस्यावकाशमाह अतइति
ज्ञानरहितस्य संन्यासः श्रेयान् किं वा कर्मयोगः श्रेयानिति यतो विशेषबुभुत्सया अर्जुनउवाच
संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि । यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ १ ॥ संन्यासं परित्या
गं कर्मणां शास्त्रीयाणामनुष्ठानविशेषाणां शंससि कथयसि इह पुनर्योगं च तेषामेवानुष्ठानम
वश्यकर्तव्यतां शंससि अतो मे कतरच्छ्रेय इति संशयः किं कर्मानुष्ठानं श्रेयः किं वा तद्धानमिति
प्रशस्यतरं चानुष्ठेयमतश्च यच्छ्रेयः प्रशस्यतरमेतयोः कर्मसंन्यासकर्मानुष्ठानयोर्यदनुष्ठा
नाच्छ्रेयः प्राप्तिर्मम स्यादिति मन्यसे तदेकमन्यतरं सहैकपुरुषानुष्ठेयत्वासंभवात् मे ब्रूहि सुनिश्चि
तमभिप्रेतं तवेति स्वाभिप्रायमावेदयन्निर्णयाय श्रीभगवानुवाच संन्यासः कर्मयोगश्च ॥

तदेव प्रशस्यतरं विविनक्ति यदनुष्ठानादिति तदेकमन्यतरं मे ब्रूहीति संबन्धः उभयोः सहैव सतोः कि
मित्येकं वक्तव्यमिति नियम्यते तत्राह सहेति कर्मतत्त्यागयोर्मिथो विरोधादित्यर्थः प्रश्नमेवमुत्थाप्य
प्रतिवचनमुत्थापयति स्वाभिप्रायमिति निर्णयाय तत्त्वज्ञानपरस्य संशयनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः एवं प्र
श्नप्रसङ्गे कर्मयोगस्य संन्यासं संप्रमभिप्रेत्य प्रशस्यतरत्वमभिप्रेत्य भगवान्प्रतिवचनेन विभक्तवानित्या
शंक्याह संन्यासइति

गी॰ भा॰ टी॰ ८०

प्रश्नपूर्वकं श्लोकांतरमवतारयति एकमप्यास्थित इति केचिदेवानयोरेकफलत्वप्रतिपत्त्यन्याशंकायां तेषामेव स-
म्यग्दर्शित्वेनेतरेषामित्याह एकमिति तिष्ठत्यस्मिन्नुपायवत्त्वेन [illegible] माश्रितमाह सांख्यमिति
योगशब्दार्थमाह ज्ञानप्राप्तीति यो हि जितात्मवः सर्वाणि कर्माणि भगवत्यर्पयित्वा तेनतेषां फलाभिलाष-
मकृत्वा ज्ञानप्राप्तौ बुद्धिशुद्धिद्वारेणोपायत्वेनानुतिष्ठति तेन योगाविवक्षितेन [illegible] मनर्थं [illegible]
वान् योगिनस्त्विति सर्वोपि हि तन्त्रप्रपंचो न वस्तुस्मतो मायाविलासमात्रात्मा न विक्रियो गृहीतो यावत्
द्विति प्रयोजकज्ञानं परमार्थज्ञानेन सर्ववकं संन्यासद्वारेण कर्माभिरपि तदेव स्थानं प्राप्यमित्येकफलत्व-

एकमप्यास्थितः सम्यगनुष्ठानात् उभयोः फलं विन्दते उच्यते यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैर-
पि गम्यते एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ५ यत्सांख्यैः ज्ञाननिष्ठैः संन्यासिभिः प्राप्य-
ते स्थानं मोक्षाख्यं तद्योगैरपि ज्ञानप्राप्त्युपायत्वेनेश्वरे समर्प्य कर्माण्यात्मनः फलमनभिसं-
धाय ये अनुतिष्ठन्ति ते योगाः योगिनस्तैरपि परमार्थज्ञानसंन्यासप्राप्तिद्वारेण गम्यत इत्यभिप्रा-
यः अत एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति फलैकत्वात् सम्यक् पश्यतीत्यर्थः एवं तर्हि यो-
गात्संन्यास एव विशिष्यते कथं तर्हीदमुक्तं तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यत इति शृ-
णु तत्र कारणं त्वया पृष्टं केवलं कर्मसंन्यासं कर्मयोगं चाभिप्रेत्य तयोरन्यतरः कः श्रेयानिति तद-
नुरूपं प्रतिवचनं मयोक्तं कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यत इति ज्ञानमनपेक्ष्य [illegible]

संन्यासकर्मयोगयोरविरुद्धमित्याह तर्हीति फलैकत्वे फलितमाह अत इति यद्यप्युक्तं ज्ञानपूर्वकं संन्या-
सद्वारा कर्मणां मोक्षप्रयोजकत्वं तथापि हि संन्यासस्यैव [illegible] एवं तर्हीति संन्यास-
स्य श्रेष्ठत्वे कर्मयोगस्य प्रशस्ततरवचनमनुचितमित्याह कथमिति पूर्वोक्तं मयाभिप्रायं स्मारयन्परिहर-
ति शृण्विति कर्मयोगस्य विशिष्टत्ववचने [illegible] तदेव कारणं कथयति त्वयेति त्वया हि केवले ८०
विज्ञानरहिते [illegible] तयोरन्यतरः कः श्रेयानिति [illegible] तदा यथाप्रश्नमनुरूपमुत्तर-
मनुरूपं प्रतिवचनं ज्ञानमनपेक्ष्य [illegible] केवलादेव संन्यासाद्योगस्य विशिष्टत्वमित्युक्तमित्याह तदनु-

उक्तरार्थं प्रकरणारम्भमिति कर्मयोगमिको करोति परितोषाद्विति ज्ञानिनो योगिनश्चेति शेषः । द्वयोरविरुद्धफलत्वमे
व प्रमाणपूर्वकं प्रकटयति कथमित्यादिना एकसाधनमनुतिष्ठता द्वयोरपि फलमवाप्नोतीति विरुद्धमित्या
शंकयाह उभयोरिति सांख्ययोगयोः संन्यासकर्मानुष्ठानयोस्तत्त्वज्ञानद्वारेण श्रेयसफलत्वान्न
विरुद्धफलत्वशंकेत्यर्थः । सांख्ययोगयोरेकफलत्ववचनेन प्रकरणत्वमनुपपन्नमिति शंकते नन्विति प्र
कृतत्वमसिद्धमिति परिहरति नैष दोष इति संन्यासं कर्मणामित्यादिना संन्यासकर्मयोगयोर्भिन्न
पुरुषानुष्ठेययोः संन्यासः कर्मयोगश्चेत्यादिना तयोर्वृत्तिवचनेन च कथं सांख्ययोगयोरेकफलत्वमप्रकृतत्वमनुभ
यपक्षेऽप्याह यद्यपीति एतद्वचनमपि तद्रूपमेव भगवता निरूपितमिति विशेषानुपपत्तिर्
वतोऽनुच्यते तत्राह यद्यपीति

परित्यागस्तु ज्ञानिनः एकफलत्वमविरुद्धमित्युक्तेति कथमेकमपि सांख्ययोगयोः सम्यगास्थितः
सम्यगनुष्ठितवानित्यर्थः उभयोर्विन्दते फलं मुमुक्षोरस्तदेव हि निःश्रेयसफलमतः फलेविरो
धो नास्ति ननु संन्यासकर्मयोगशब्देन प्रकृतत्वे सांख्ययोगशब्दयोः फलैकत्वे कथमिहाप्रकृतत्व
मिति नैष दोषः यद्यप्यर्जुनेन संन्यासं कर्मयोगं च केवलमभिप्रेत्य प्रश्नः कृतो भगवतोऽस्त्वत्र प
रित्यागेनैव स्वाभिप्रेतं च विशेषं संयोज्य शब्दान्तरवाच्यतया प्रतिवचनं ददौ सांख्ययोगाविति
उक्तावेव संन्यासकर्मयोगौ ज्ञानतदुपायसमबुद्धित्वादिसंयुक्तौ सांख्ययोगशब्दवाच्याविति
भगवतो मतमेतेनाप्रकृतत्वप्रक्रियेति

त्यागं कथयाह भगवानिति तदपरित्यागेनेत्यत्र तत्पदेन प्रष्टुः प्रतिनिर्दिष्टौ कर्मसंन्यासकर्मयोगावनू
द्यते सांख्ययोगाविति शब्दान्तरवाच्यतया तयोरेव संन्यासकर्मयोगयोरत्यागेन स्वाभिप्रेतं च वि
शेषं संयोज्य भगवान् प्रतिवचनं ददाविति योजना यदुक्तं स्वाभिप्रेतं च विशेषं संयोज्येति तदेव
व्यक्तीकरोति तावेवेति समबुद्धित्वादीत्यादिशब्देन ज्ञानोपायभूतं तःशमादिरादीयते प्रकृतयो [illegible]
रेव च संन्यासकर्मयोगयोरुपादानेन फलमाह यत्तदिति सांख्ययोगाविन्यादिश्लोकव्याख्यानसमा

गी० भा० टी० ८२

81

ग्रादौ नित्याद्यनुष्ठानवतो रजस्तमोमलाभ्यामकलुषितं सत्त्वमित्युक्तमित्याह विशुद्धेति बुद्धिशुद्धौ कार्य-
करणसंघातस्यापि स्वाधीनत्वं भवतीत्याह विजितेति तस्य यथोक्तविशेषणत्रयेणोत्पन्नसम्यग्दर्शित्व-
मित्याह सर्वभूतेति सम्यग्दर्शित्वस्य हि कर्मानुष्ठाने कर्तृत्वदानानुष्ठाने वा कृतावध विशेषेति द्वितीया-
र्धं कयाह सतत्त्वेति सम्यग्दर्शी न सम्यक् स्पष्टी : कर्मापरोक्षत्वेन तस्य विदुषो बंधो नास्तीत्युक्तमिदानीं तस्य
तत्त्वस्य कर्माण्येव न संतीत्याह नैवेति लोकदृष्ट्या विदुषोऽपि कर्माणि संतीत्याशंकामदृष्ट्या तदभावम-
भिप्रेत्याह नैवेति साक्षात्स्वमनेन तत्त्वज्ञो कर्माकर्तापूर्वकमुक्त्यापयन्निति कर्दमादिना चक्षुरादीनामिंद्रिये-
र्वीजादिकर्मेंद्रियैः प्राणादिवायुभेदैरंतःकरणचतुष्टयेन च तत्तद्व्यापारनिर्वर्तनावस्थायामनहंकारस्थितमु स
विजितात्मा विजितदेहो जितेंद्रियश्च सर्वभूतात्मभूतात्मा सर्वेषां ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानां भूतानां
मात्मभूत आत्मा प्रत्यग्चेतनो यस्य स सर्वभूतात्मभूतात्मा सम्यग्दर्शीत्यर्थः स तत्रैवं वर्तमानो
लोकसंग्रहाय कर्म कुर्वन्नपि न लिप्यते न कर्मभिर्बध्यत इत्यर्थः न चासौ परमार्थतः करोतीत्य-
त्याह नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् नैव किंचित्करोमीति युक्तः समाहितः सन्
मन्येत चिंतयेत् तत्त्ववित् आत्मनो याथात्म्यं तत्त्वं वेत्तीति तत्त्ववित् परमार्थदर्शीत्यर्थः कदा केन
वा तत्त्वमवधारयन् मन्येतेत्युच्यते पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन्नश्नन् गच्छन् स्वपन् श्वसन् प्रल-
पन् विसृजन् गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि इंद्रियाणींद्रियार्थेषु वर्तंत इति धारयन् ९ मन्येते-
ति पूर्वेण संबंधः यस्यैवं तत्त्वविदः सर्वकार्यकरणचेष्टासु कर्मस्वकर्मैव पश्यतः सम्यग्दर्शिन-
स्तस्य सर्वकर्मसंन्यास एवाधिकारः कर्मणोऽभावदर्शनात् न हि मृगतृष्णिकायामुदकबुद्ध्या पाना-
य प्रवृत्तो उदकाभावज्ञानेऽपि तत्रैव पानप्रयोजनाय प्रवर्तते यस्त्वपुनरतत्त्ववित् प्रवृत्तश्च कर्मयोगे
वे प्रवृत्तिरिंद्रियादीनामेवेत्यनुसंदधानो नैव किंचित्करोमीति विद्वानपि पश्यतीत्यर्थः यथोक्तस्य ८२
विदुषो विद्याभावेऽपि विद्यासामर्थ्यात्प्रतिपन्नकर्मसु तत्कर्मसंन्यासफलात्मकमधिलक्षणं तस्मि-
ति अतत्त्वस्याविदुषोऽपि कर्मसु प्रवृत्तिसंभवात् तेषां संन्यासेऽधिकारः स्यादित्याशंक्याह नहीति न
हि विद्वानिवाविद्वानपि कर्माणि न प्रवर्तेन पापोपहतिसंभवादित्याशंक्याह ब्रह्मणीति

कर्म

नहि कर्मयोगे कथं योगशब्दः संन्यासशब्दो वा प्रयुज्यते तत्राह यदित्विति तादर्थ्यात्परमात्मज्ञानशेषत्वा
दित्यर्थः तदेव तादर्थ्यं श्रेष्ठ एवं कथमुपपद्यत इति कथमित्यादिना कर्मानुष्ठानाभावे तु हि शुद्ध्यभावात्
परमार्थसंन्यासस्य सम्यग्ज्ञानात्मनो न प्राप्तिरिति व्यतिरेकमुपन्यस्यान्वयमुपन्यस्यति योगेन पार
मार्थिकः सम्यग्ज्ञानात्मकः सामग्र्याभावकार्यप्राप्तिरयुक्तेत्यमत्याह दुःखमिति योगयुक्तो व्या
चष्टे वैदिकेनेति ईश्वरस्वरूपस्य सविशेषस्येति शेषः ब्रह्मेति व्याख्येयपदमुपादाय व्याचष्टे शुद्धं तदिति
तत्र ब्रह्मशब्दप्रयोगे हेतुमाह परमात्मेति लक्षणाशब्दागमक विषयः संन्यासे ब्रह्मशब्दप्रयोगेन निर्दि
पकश्रुतिं प्रमाणयति संन्यासेति कथं संन्यासे हि ... भेदवाची ब्रह्मशब्दः प्रयुज्यते तद्योगेऽपि परत्वाविशे
षादित्याह ब्रह्माहीति ब्रह्मशब्दस्य संन्यासविषयत्वे फलितं वाक्यार्थमाह ब्रह्मेत्यादिना यथाः योगा
यस्तु कर्मयोगो वैदिकः स तादर्थ्यात् योगः संन्यास इति चोपचर्यते कथं तादर्थ्यमित्युच्यते सं
न्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति ६ संन्या
सस्तु पारमार्थिको महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः योगेन विना योगयुक्तो वैदिकेन कर्मयो
गेन ईश्वरसमर्पितरूपेण फलनिरपेक्षेण युक्तो मुनिर्मननादीश्वरस्वरूपस्य मुनिर्ब्रह्म प्रकृतः संन्या
सो ब्रह्मोच्यते परमात्मज्ञाननिष्ठालक्षणत्वात् न्यास इति ब्रह्मा ब्रह्मा हि परः इति श्रुतेः ब्रह्मप
रमार्थसंन्यासं परमात्मज्ञाननिष्ठालक्षणं न चिरेण क्षिप्रमेवाधिगच्छति प्राप्नोति अतो मयो
क्तं कर्मयोगो विशिष्यत इति यदा पुनरयं सम्यग्दर्शनप्राप्त्युपायत्वेन योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजिता
त्मा जितेन्द्रियः सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ७ योगेन युक्तो योगयुक्तो विशुद्धात्मा
सोऽविनिम्नप्रवणानि कर्मभिरतितरां परि...क्वकषायमलकलङ्कानि सर्वतो व्यावृत्तानि निरस्ताशेषविशे
षकृतस्य प्रत्यगात्मान्यपराक्प्रवणानि भवन्तीति कर्मयोगस्य परमार्थसंन्यासप्राप्त्युपायत्वे फलित
माह अत इति ननु पारिव्राज्यमपरिगृह्य गृहस्थाश्रमादिसाधनमसकृदनुतिष्ठता लब्धा सम्यग्ज्ञानं बाधयत्या
पि पश्याम्येवं कर्माण्युपलभ्यन्ते तानि च बन्धहेतवो भविष्यन्तीत्याशङ्क्य श्लोकान्तरमवतारयति यदा पुने
रिति सम्यग्दर्शनप्राप्त्युपायत्वेन यदा पुनरयं पुरुषो योगयुक्तः तादिविशेषणः सम्यग्दर्शी स प्रयुज्यते
वाप्राप्तिमात्रसिद्धौ हि तस्मिन्स्वरूपं कुर्वन्नपि न लिप्यत इति याजनाद्योगे न नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठाने नेति

गी॰ भा॰ टी॰ ८२

82

नहि फलेच्छां विना सर्वं वृत्तिकं सेवनं कर्तव्यमिति कर्मसंन्यासस्य निरवकाशत्वं शक्तं मिथ्याभूतं कर्माविष्टः
सकामत्वादिदुःखविशेषमहत्त्वमिति यस्त्विति सर्वकर्मपरित्यागे समर्थस्तथापि त्यक्त्वैव यति आत्मरति
र्नित्यलब्धमानोऽपि फलेच्छारहितो नाधात्मिकादिना नष्टमानस्तिष्ठतीति चेत्तत्राह सर्वाणीति कर्मफल
त्यागस्त्यागिनः पद्यन्ते स्मृति व्रतीति आसनस्यापि हि न सर्वकर्मणां निषेधः इति नवेति देहसंब
न्धाभिमानाभावमाह देहेति मनसा सर्वकर्माणि संन्यस्य सोऽपि लोकसंग्रहार्थं बहिः सर्वकर्म कर्तव्य
मिति प्राप्तिप्रत्याह नैवेति नाप्येवं सर्वाणि कर्माणि परित्यक्तुं शक्यानि विशेषानिष्ट निरयमिति नेषापरि
त्यागे हेतुमाह तानीति यद्यन्न सर्वमात्मलेशेन तदुपपादयन्ति त्यक्तेति जितेन्द्रियत्वं कामवर्जनं कर्मत्या
गफलं तत्र देहाभिमानेऽपि कर्तृत्वे न सति सत्त्वगुणसंपन्नेन निष्कामता गुणात्मकत्वफलं सुखदायित्वेन

यस्तु परमार्थदर्शी सः सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न
कारयन् सर्वकर्माणि सर्वकर्माणि संन्यस्य परिसमाप्तिं मनसा नित्यं विवेकानाम् इति पिङ्गुचनात्
सर्वाणि कर्माणि मनसा विवेकबुद्ध्या कर्मादौ कर्मणि अकर्मदर्शनेन संन्यस्य त्यक्त्वा आस्ते तिष्ठति सु
खं त्यक्तवाङ्मनःकायचेष्टो निरायासः प्रसन्नचित्तः आत्मनोऽन्यत्र निवृत्तसर्वबाह्यप्रयोज
न इति सुखमास्ते इत्युच्यते वशी जितेन्द्रिय इत्यर्थः क्व कथमास्ते इत्याह नवद्वारे पुरे सप्त शीर्ष
ण्यान्यवाक्ये उपलब्धिद्वाराणि अर्वाक् द्वे मूत्रपुरीषविसर्गार्थे तैर्नवद्वारैः पुरमुच्यते पुरमिव पुरं
वपुः स्वामिकं नगरं पुरमिति प्रयोजने सुविदिते मनोबुद्धिविषयेऽनेकफलविज्ञानस्तत्र देहे
देहिनो पिंडे तन्नाभिन्न व्यवहारे पुरे देही संन्यस्य आस्ते इति किं विशेषणं सर्वो हि देही संन्यस्य
तथापि कर्मणा वद्धारं समधोगता भागार्थपस्थाप्या महे त्याह अर्वागिति शरीरस्य पुरसामान्यत्वाभिनापि
देह्यधिष्ठितेन न ... प्राप्ति आत्मनापादिना यद्यपि देहजीवनं वचनाहे हसंबंधाभिमानाभावा
न वतिष्ठते तथापि द्रवाभिव्यपरगेहे तन्तुजातं भवादिभिरपरहस्य तद्विषादेत्याह आदेहे तद्
तिष्ठतीति तमाह नास्मिन्निति विशेषणमात्तिरपति किमिति नद्येवं पदमेवापादयति सर्वो हीति सर्वे
साधारणेदेहावस्थानेसंन्यस्य देहे तिष्ठतीति विद्वद्विशेषणमकिंचित्करमिति फलितमाह नवेति विशे

यथाम्भसा: सामर्थ्यं कर्माणि करोति न तत्फलमपेक्षते तेन ते ये या विद्वान्तो ते पि संगं त्यक्त्वा भगवदर्थमेव सर्वाणि
कर्माणि करोति न स कर्मणा बध्यते नहि पद्मपत्रमम्भसा संबध्यते इदं तात्पर्यं : शिविद्व : नहि कृतेन कर्मणा
किंस्यादित्याशंक्याह केवलमिति शुद्धेन्द्रियराण्यणु व्यापृतैः कर्म बुद्धिशुद्धि फलमित्यत्रैव हेतुमाह य
स्मादिति केवलशब्दस्य प्रत्येकं संबंधं प्रयोजनमाह सर्वव्यापारेष्विति कर्मणश्चित्तशुद्धि फलत्वेनादर्श
नकर्मानुष्ठानमेवं नैव कर्त्तव्यमिति यस्मादित्यस्यापेक्षितं वदन्फलितमाह तस्मादिति इतश्च संगं
त्यक्त्वा कर्मानुष्ठानं तत्र कर्तव्यमित्याह यस्माच्चेति युक्तः सन्फलं त्यक्त्वा कर्म कुर्वन्मोक्षं प्राप्नोतीति

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि संगं त्यक्त्वा करोति यः । लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ ब्रह्मण्याधायेति
कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि । योगिनः कर्म कुर्वन्ति संगं त्यक्त्वात्मशुद्धये ११ कायेन देहेन मनसा बुद्ध्या च केवलैर्ममत्व व
र्जितैरिन्द्रियैरपि योगिनः कर्म कुर्वन्ति संगं त्यक्त्वा फलं
विषयमात्मशुद्धये तस्माद्वैव बाधिकारः कर्म तु यस्मात्तु युक्तः कर्म
फलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् । अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते १२ युक्त ईश्वराय
कर्माणि करोमि न मम फलायेत्येवं समाहितः सन्कर्मफलं त्यक्त्वा परित्यज्य शान्तिमात्मा प्राप्नो
ति नैष्ठिकीं निष्ठायां भवां सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिसर्वकर्मसंन्यासज्ञाननिष्ठाक्रमेणेति वाक्यशे
षः यस्त्वयुक्तः असमाहितः कामकारेण करणं कारः कामस्य कारः कामकारस्तेन का
मकारेण कामप्रेरिततयेत्यर्थः मम फलाय इदं करोमि कर्मेत्येवं फले सक्तो निबध्यते अतस्त्वं युक्तो
यस्मात्तस्माद्भवत्यासंगं त्यक्त्वा कर्म कर्तव्यमिति योजना विपक्षे दोषमाह अयुक्त इति युक्तत्वस्याक
रणे इत्यर्थः फलं परित्यज्य कर्म कुर्वन्निति शेषः नैष्ठिकीं शान्तिमिति शान्तेर्विशेषणमिति सत्वेति द्वि
तीयः मसुद्धि सत्त्वशुद्धिरिति सत्समाधाने तोषादक्षु नश्यन्ति पापा गतेश्च यति अतस्त्वमिति

कर्तृत्वे कारयितृत्वे चात्मनो नेत्यत्र विचारयति किमिति यदि कर्तृत्वे कारयितृत्वे च स्वतो देहिनः स्वात्म-
गी॰ समवायि सदेव संन्यासानुपपन्नं तु च्यते यथा गच्छतो देवदत्तस्य गतेर्गतिसन्तानस्य त्यागानुपपत्तिर्भव-
भा॰ ति यद्वा स्वाभाविके कर्तृत्वे कारयितृत्वे वात्मनो नास्तीति वक्तव्यमाह सत्यपीति यद्यपि देहस्थ इति तथा दे-
टी॰ हिनो यथोक्तमात्मन्यन्तरमाह प्रवेति उक्तमेवार्थं वाक्यान्तरेण समस्तं कल्पयति उक्तं होते न त्वेव वाक्यशेषमपि सं-
८३ वादयति शरीरस्थोऽपीति स्पष्टमेवैतत् तथापि तु शरीरं विप्रतिपन्नं प्रत्याययतीवेति उपाधिगतमेव सर्वं विक्रियाजा-
तमिति स्वतो नास्त्यर्थः आत्मनो यद्यपि कारयितृत्वे नास्तीति तत्र प्रपञ्चयति नेत्यादिना यद्यपि लोकस्य क-
र्तृत्वं न सृजतीति नापि कारयितृत्वं तथापि रथघटादौ तु कर्तृत्वं भवति कर्मैत्याशङ्क्याह न कर्माणीति

किं न कर्तृत्वं च कारयितृत्वं च देहिनः स्वात्मसमवायि सत्संन्यासासंभवं भवति यथा गच्छतो गतिः
83 गमनव्यापारपरित्यागेन स्यान्नतु किं वा स्वत एवात्मनो नास्तीति अत्रोच्यते नास्त्यात्मनः स्वतः
कर्तृत्वं कारयितृत्वं वा उक्तं न विकार्यपि मुच्यते शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते इ-
ति ध्यायतीव लेलायतीवेति श्रुतेः न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः न कर्मफल-
संयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते न कर्तृत्वं कुर्विति नापि कर्माणि रथघटप्रासादादीनि ईप्सितत-
मानि लोकस्य सृजति उत्पादयति प्रभुरात्मा नापि रथादिकृतवतस्तत्फलेन संयोग-
यदि किंचिदपि स्वतो न करोति न कारयति च देही कस्तर्हि कुर्वन्कारयंश्च प्रवर्तत इत्युच्य-
ते स्वभावस्तु स्वो भावः स्वभावः अविद्यालक्षणा प्रकृतिर्माया प्रवर्तते

ति तथापि भोक्तृत्वेन विक्रियावत्त्वं दुष्परिहरमित्याशङ्क्याह न कर्मेति कस्तर्हि प्रवर्तकस्तत्रा-
ह स्वभावस्त्विति कुर्विति कर्तृत्वं लोकस्य न सृजत्यात्मेति संबन्धः रथादीनां कर्मत्वं साधयति ईप्सि-
ततमेति आत्मनो देहादिस्वामित्वेन प्रभुत्वं रथादीन् कृतवतो लोकस्य रथादिफलेन संबन्धमपि न सृ-
जत्यात्मेति आत्मनो भोक्तृत्वं प्रत्याचष्टे नापीति उक्तमर्थं पादत्रयव्याख्यानद्वारेणावतारयति यदी- ८३
त्यादिना स्वभावशब्दार्थं तर्हि न्यायेन व्याकरोति अविद्यालक्षणेति प्रकृतेर्विद्याभावत्वं व्युदसि-
तुं मायेत्युक्तं

किमविवेकिनेशतेविशेषणमनर्थकंचाद्यते किं वाविवेकिनेशनीतिविकल्प्याद्यं मंगीकरोति यस्त्विति
यत्तत्त्वेदेहिवेहेनस्त्वेदेवदेहिनेमपुरुषयति देहेति सच्चानात्मदर्शिनोपिदेहेस्मिन्निरूपितिभासः स्यादिति
चेन्नेत्याह नहीति हिनोयतःषयति देहादौति गृहादिषुदेहस्यावस्थानेनानात्मावस्थानस्य मत्वाहन्मार्थं
देहेविद्वानात्स्वतिविशेषणगुपपद्यतेविवेकवतोदेहेःवस्थानरूपातिमासस्संभवादित्यर्थः ननुविवेकिनो
देहेःवस्थानरूपतिमानेपिवानस्त्रनोदेहव्यापारात्मनावकर्मणेतस्मिन्नुसंगाभावान्नप्रयोगेनेऽतस्तस्य
देहेऽवस्थानमुच्यतेतत्राह परकर्मणेति ननुविवेकिनोदिग्गायनवाक्षिनवाप्यान्यतराविकिं पत्तस्मा
स्त्वानोमन्यमानस्याज्ञातोदेहेऽवस्थानमास्यानुपपत्तिकानेतत्राह परकर्मलेपेति उपपत्तेति तत्रहेतुमाह प्रा
पस्त्वज्ञोदेहोदेहे हि यस्य चात्मनात्मात्मदर्शी समूर्वोपिगेहेऽभूमावास्तेवास्तइतिमन्यते नहिदेह
मात्रात्मदर्शिनोगेहेऽवदेहयास्तेइतिशक्यमः संभवति देहादेश्वात्मत्वातिरेकात्मदर्शिनस्त्वे
हयास्तेइतिशक्यमनुपपद्यते परकर्मणेच परस्मिन्नात्मनि गुणविशयाध्यारोपितानाविद्याविवेक
ज्ञानेनमनसासंन्यासउपपद्यते उत्पन्नविवेकविज्ञानस्य सर्वकर्मसन्यासिनोपिगेहइवदेहएवने
वद्वारपुरेयास्तेनयात्राःयपलक्षमेसंस्कारणानुवृत्त्यादेहएवोवस्थो यविज्ञानोत्पत्तेर्देहएवास्ते
इत्यस्यैवविशेषणफलं विद्वद्विद्वन्नत्वयोर्भेदापेतत्वाद्यद्यपिकायेकरणकर्मातिशयविशयात्म
न्यध्यारोपितानिसन्न्यस्यन्त्त्रतथाप्यात्मसमवायित्वनुत्पत्तेनकारणितेनेचस्यादित्याशंकाह
रब्धेति यद्विज्ञानस्यफलंधर्माधर्मात्मकंकर्मतस्योपभुक्तस्यशेषात्तदुपभुक्तादेहादिसंस्कारोऽनुवर्त
तेतदनुवृत्त्याचतत्रैवदेहेविशेषविज्ञानमवस्थानविषयमुपपद्यतेऽतोविवेकिनतः संन्यासिनो
देहेऽवस्थानव्यपदेशः संभवतीत्यर्थः अविद्वत्सत्वयापेक्षयाविशेषणसंभवेपिविद्वत्स्वन्यापेक्षु
याविशेषणमर्थवदित्युपसंहरति देहएवेति देहेस्यावस्थानविषयाविद्वन्त्वन्यपस्त्वद्वे [illegible]
त्वन्यपस्त्वयोरेवंमेदोविद्वन्त्वन्यापेक्षयाविशेषणमर्थवदित्युपसंहरन्नेवहेतुविशदयति [illegible]
आरोपितकर्तृत्वाद्यभावपिस्वगतकर्तृत्वाद्यध्यारोपितमात्माकामसंन्यस्य [illegible]
किंपात्सद्वर्तनयन्न्यास्तइति एवं सर्वः एवंसर्वपिशाचत्वतु रेवमेव [illegible]

गी. भा. टी. ८४ कल्पितेनैवाहं ब्रह्मत्वेन वस्तुतस्तु न भेदोऽस्तीत्यंगीकृत्य व्याचष्टे तदेवेति ननु देहादावात्माभिमानमपनी
यब्रह्मण्येवाहमस्मीत्यवस्थानाद् द्रष्टोपमानकं मुख्यनिबंधाप्रसिद्धातीत्याशंक्याविशेषणं तस्मादेतन्न
निष्ठा इति तच्चनिष्ठाणाहुर्यर्थं दर्शयन् विवक्षितमर्थमाह निष्ठेत्यादिना तथाविधश्रवणयोगीनरापेक्षा श्रुति
वेधात्कथं यथोक्ते ब्रह्मण्येवावस्थानेऽसेतु पारयति तत्राह तत्परायणा इति यथोक्तानामधिकारिणां
रमश्रवणार्थं स्थानं ब्रह्मातिरेकात् शास्त्रजाशक्तिरितिनान्यर्थमाह केवलेति ननु यथोक्तविशेषणं
वतां वर्त्तमानदेहपातेऽपि देहान्तरपरिग्रहध्रुवत्वात्कथं यथोक्ते ब्रह्मणि गुणवस्थानमास्थानं शक्यते तत्रा

तदेव परे ब्रह्मण्यात्मा येषां ते तदात्मानः तन्निष्ठाः निष्ठा अभिनिवेशस्तात्पर्यं सर्वाणि कर्माणि सं
म न्यस्य ब्रह्मण्येवावस्थानं येषां ते तन्निष्ठास्तत्परायणाः तदेव परमयनं परा गतिर्येषां भवति ते त
त्परायणाः केवलात्मरतय इत्यर्थः ते गच्छन्त्येवंविधा अपुनरावृत्तिमपुनर्देहसंबंधं ज्ञाननिर्धूतक
85 ल्मषाः यथोक्तेन ज्ञानेन निर्धूतो नाशितः कल्मषः पापादिसंसारकारणदोषो येषां
ते ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः । ते यथोक्ताः येषां ज्ञानेन नाशितमात्मनोऽज्ञानं ते पण्डिताः कथं तत्त्वं
पश्यन्तीत्युच्यते विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समद
र्शिनः १८ विद्याविनयसंपन्ने विद्या च विनयश्च विद्याविनयौ विद्यात्मबोधो विनय उपशम
स्ताभ्यां विद्याविनयाभ्यां संपन्ने विद्वान् विनीतश्च यो ब्राह्मणस्तस्मिन् ब्राह्मणे गवि हस्तिनि
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनो विद्याविनयसंपन्ने उत्तमसंस्कारवति ब्राह्मणे सात्त्विके मध्य
मायां च राजस्यां गवि संस्कारहीनायामत्यन्तमेव केवलतामसे हस्त्यादौ च

ह तेगच्छन्तीति मतिसंस्कारकारणेष्वतिनादेशे समाश्रमस्य सर्वत्र ब्रह्मत्वापुनरावृत्तिसिद्धिरित्याशंक्याह
ज्ञानेनेति उक्तविशेषणसंपन्नान् दर्शितफलप्राप्तिं मा श्रमानेषु समभावेनेति मन्वानो विशिनष्टि यतय ८४
इति पदत्रयं तत्साधनत्वं ज्ञानं तदेव शमनं गुणविधूननेति येषामित्यादिना विद्यावेदार्थविज्ञानमि ॥
त्यंगीकृत्य विनयं व्याचष्टे विनय इति उपशमो निरहंकारत्वमनौद्धत्यं पदार्थविवेकमुक्त्वा वाक्यार्थं दर्शयति श्री
दर्शयति विद्वानिति गवीत्यादिना रूपान्तराणां वाक्यार्थं कथयति विदितेति हस्त्यादावपि पण्डिताः समदर्शिन इत्यत्रस्ति ॥

साचसत्त्वमेववृत्यनेतेनप्रधानविलक्षणेत्याह दैवीहीत्यादि कर्तृत्वभोक्तृत्वैश्वर्यणात्मनोविघातकत्वान्नी
त्यक्तमिदानींईश्वरेसत्त्वसमस्तव्यापारस्यतदेकशरणस्यदुःखितस्यकृतेवानदत्तग्रहार्थंभगवानादनेन
देवशरणेनमत्स्थैर्यार्थंकर्मफलंबालोलुब्धत्वावधातुमादनेनात्तग्राह्यांमयातिशूत्यमभावकादित्याशङ्कयसो
पिपरमार्थतोनास्त्यस्ति अविवेकिपत्वादित्याह परमार्थतस्त्विति कथंतर्हिभक्तानामनुग्राहकत्वमीश्व
रस्यानुग्रहीतृत्वमितिशङ्कितस्तत्राह अज्ञानेनेति एवंविधगतान्यत्वरागेणव्याप्तानांपापोकानांएवंक
नृणांईश्वरत्वंनाथव्याचक्षे किंमत्र्वैमित्यादिना तर्हिसर्वेषामनाप्तज्ञानानांतज्ज्ञानंवाआशामोहापोहाभावा
ज्ञाजनःसंसारनिवृत्तिरितितत्राह ज्ञानेनेति सर्वमिति एवंगतंतत्रमुच्यतेतंप्रत्येववस्तुनस्तत्त्वरमितिवि

दैवीहीत्यादिवृत्ययामायापरमार्थेनस्तु नादत्तेकस्यचित्पापंनचैवसुकृतंविभुः अज्ञानेनावृतं
ज्ञानंतेनमुह्यन्तिजन्तवः १५ नादत्तेनगृह्णातिभक्तस्यापिकस्यचित्पापंनचैवादत्तेसुकृतंविभुः
भक्तेभ्यःप्रभुः किमर्थंतर्हिभक्तेभ्यःजातिलब्धपागिदानहोमादिकंचसुकृतंगृह्णातीत्याह अज्ञा
नेनावृतंविवेकज्ञानंतेनमुह्यन्तिकरोमिकारयामिभोक्ष्येभोजयामीत्येवंमोहंगच्छन्ति अवि
वेकिनःसंसारिणोजन्तवः ज्ञानेनतुतदज्ञानंयेषांनाशितमात्मनः तेषामादित्यवज्ज्ञानंप्र
काशयतितत्परम् १६ ज्ञानेनतुयेनाज्ञानेनावृत्ताःमुह्यन्तिजन्तवःतदज्ञानंयेषांजन्तूनांविवेक
ज्ञानेनात्मविषयेणनाशितंनमात्मनोभवतितेषांजन्तूनांआदित्यवद्यथाऽऽदित्यःसमस्तंरूपजा
तमवभासयतितद्वज्ज्ञानंज्ञेयंवस्तुसर्वंप्रकाशयतितत्परंपरमार्थतत्त्वंपरमार्थतत्त्वं ज्ञान
प्रकाशिते तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः गच्छन्त्यपुनरावृत्तिंज्ञाननिर्धूतकल्मषाः १७

ज्ञेषणेनद्व्याचष्टे परमार्थतत्त्वमिति विदुषोविविदिषूणांचानन्तरोगत्वानि विघापर्हेपाकसाधनान्यु
पदिदिक्षुःश्लोकस्यापेक्षितेत्पूरयति तत्परमिति तस्मिन्परमार्थतत्त्वेपरस्मिन्ब्रह्मणिवाबु
विषयमपोहगतास्वहत्तायवणमननेनिदिध्यासनैरसकृत्तत्बुद्धयःबुद्धिःसाक्षात्कारलक्षणायेषांते
तद्बुद्धयइत्यमविशेषणंविभजते तस्मिन्निति तर्हिबोद्धृजीवबोद्धव्यब्रह्मणोर्जीवब्रह्मभेदाभ्युपगमोनेत्याह ४७

गी० भा० टी० ८५

गुणदोषवत्त्वात्तस्य तेनाभेदाभावेऽपि भेदोऽन्त्यविशेषेभ्यो भविष्यतीति प्रसङ्गाद्वाशङ्कां दूषयति नापीति
प्रतिशरीरमात्मनोऽपि भेदसिद्धान्तेऽन्त्यविशेषाणां सत्त्वे तेषामनेकत्वे प्रतिशरीरमात्मभेदसिद्धिरित्यस्याप्र
त्यभिज्ञया हतत्वमाह प्रतिशरीरमिति आत्मनो भेदकाभावे फलितमाह अत इति समत्वमेव व्याकरोति
एकं चेति ब्रह्मणो निर्विशेषत्वेनैकत्वाज्जीवानां च भेदकाभावेनैकत्वे तस्मात्तादेकत्वमलततत्त्वादेकत्वे
जीवब्रह्मणोरेकत्वं दर्शयामित्याह तस्मादिति जीवब्रह्मणोरेकत्वे जीवानां ब्रह्मवन्निर्दोषत्वे सिद्धे तत्त्वमाह
तस्माद्वेति उक्तमेवार्थं स्फोरयति देहादीति यदि सर्वं सर्वेषु समदर्शनं समदृष्टिमिदं तदा हि कथं गौतम
सूत्रमित्याशङ्क्याह देहादिसङ्घातेति सूत्रस्य पुंसामभिमानवद्विषयत्वे गमकमाह पूजेति यदि चेत्तु
देहादीनामेव समतां पूजायां विषमपदे वाचनवेदानां षडङ्गविदां ब्रह्मविदां च पूजायामसमत्वेन पाठात्कः

नाप्यन्त्या विशेषा आत्मनो भेदकाः सन्ति प्रतिशरीरं तेषां सत्त्वे प्रमाणानुपपत्तेः। अतः समं ब्रह्म एकं
च तस्माद्ब्रह्मण्येव ते स्थिताः तस्मान्नापि दोषगन्धमात्रमपि तान्स्पृशति देहादिसङ्घातात्मदर्शना-
भिमानाभावात्तेषां देहादिसङ्घातात्मदर्शनाभिमानवद्विषयं तु तत्सूत्रं समासमाभ्यां विषमसमे
पूजातः इति पूजाविषयत्वेन विशेषणात्। दृश्यते हि ब्रह्मवित् षडङ्गवित् चतुर्वेदविदिति पूजा-
दानादौ गुणविशेषसम्बन्धः कारणं ब्रह्म तु सर्वगुणदोषसम्बन्धवर्जितमित्यतो ब्रह्मणि ते
स्थिता इति युक्तं कर्मविषयं च समासमाभ्यामित्यादि इदं तु सर्वकर्मसंन्यासविषयं प्रस्तुतं

जाविषमा गुणकेषांचिन्नो विकारस्येव कर्तृत्वमवैतीत्यविद्वद्विषयत्वे सूत्रस्य प्रतिभाति तस्यार्थः
तत्रैवानुभवमनुकूलयन्नोदाहरति दृश्यते हीति देहादिसङ्घातात्माभिमानवतां गुणदोषसम्बन्धसम्भवा-
द्विषयं सूत्रमित्युक्तमिदानीं ब्रह्मात्मदर्शनाभिमानवतां गुणदोषासम्बन्धान्नतद्विषयं सूत्रमित्यभिप्र-
त्याह ब्रह्मविदिति इतश्च नेदं सूत्रं ब्रह्मविद्विषयमित्याह कर्मेति तत्रैव पूजापरिभवसमभवादि सूत्रार्थः
ननु यत्र समत्वदर्शनं तत्रैवेदं सूत्रं न तु कर्मणि कर्माणि चेति विभागो लभ्यते नत्राह इदं त्विति समत्वदर्शन
स्य संन्यासिविषयत्वेन प्रस्तुतत्वेन तमाह सर्वकर्माणीति अध्यायपरिसमाप्तेः सर्वकर्माणीत्यारभ्य
तत्र तत्र सर्वकर्मसंन्यासाभिधानाद्विषयमिदं समत्वदर्शनं गम्यते तच्च निरहंकारेण स्वकार्यसत्त्वे ८५

तत्र तत्र शालिग्रामे देवतत्वतुल्येन तद्ग्रामित्वमेतत्कारैः स्वसंस्पृष्टत्वमेव ब्रह्मणः समत्वमित्याह सत्वादिति तद्व
जेष्वपि सत्वत्वाद्धेतुना तत्वमेव गतत्वं तेषां सात्विकसंस्कारैरिव राजसैरपि सर्वथा वासंस्पृष्टब्रह्मेत्याह नचेति राजसै
रिव तामसैरपि संस्कारैर्ब्रह्मात्मनेवासंस्पृष्टमित्याह नचास्तामसैरिति ब्रह्मणोऽपि तत्प्रदेहे दृष्टमसमत्व
चान्येषे हन्तीति मध्ये समस्थापत्यमाह समत्वमिति समदर्शित्वमेव पाण्डित्यमेतच्चैव ब्रह्मेति सात्विकेषु राज
सेषु तामसेषु च सर्वेषु समत्वदर्शनं समत्वं चिन्तमेवोपाकते नान्वीति सर्वत्र समदर्शनलक्षणेन पण्डाम प्रथ
ते पादोषवत्वादभोज्यान्नत्वमिति तत्र प्रमाणमाह समासमाभ्यामिति समानामसमपनादिभिः स
मेकाकाणबहुलकाराद्भिः ... समानामसमानां चासमानेषु धर्मे ...
कस्मिंश्चिदेव वेदसमवस्थाद्वेदवित्त्वमित्यादि ... यस्य समस्तविशेषेष्वपि ...
सत्वादित्येतज्जेषु संस्कारैस्तथा राजसैस्तथा तामसेषु संस्कारैरुपेतमेवासंस्पृष्टं समत्वं
... ते येषां ते पण्डिताः समदर्शिनः तत्र भोज्यान्नादोषवत्वं ... समासमाभ्यां च
... समेषु ज्ञानेष्टितं स्वतो दोषवत्तः ... येषां साम्ये स्थितं मनः । नि
र्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ १९ ॥ इहैव तैर्जितः सर्गो ... परिदृश्यते जितो वर्ष
...नः सर्गो जन्म येषां साम्ये सर्वभूतेषु ब्रह्मणि समभावे स्थितं निश्चलीभूतं मनोऽन्तःकरणं ते दो
षं यद्यपि दोषवत्सु श्वपाकादिषु मूढैः दोषवदिव विभाव्यते तथापि तद्दोषैरसंस्पृष्टमिति
निर्दोषं दोषवर्जितं हि यस्मात् ... गुणैर्भेदरहितं ... निर्गुणत्वात् ... भगवानिच्छादि
दोषराहित्यं ... धनादि ... केवलं राजसतामसयोः ...
... न कृतदोषवत्त्वं ... समदर्शिनो दोषवत्त्वं ...
नास्तीति ... साम्ये स्थितमनसां ... समदर्शिनो नास्ति ...
यत्ति इहैवेति सर्वेषामपि तेषां साम्ये ... ब्रह्मलोकगमनमन्तरेणास्मिन्नेव देहे यदि हि ...
मस्तादोषरहितं ... निर्दोषं हीति वर्तमानोऽस्ति ... समदर्शिनो ...
... निर्दोषं समं हि दोषवत्स्वपि ... समभावान्नाह यद्य
पीति यस्मान्निर्दोषं तस्मात्... निर्दोषः सर्गो जितः ... ब्रह्मणि ...

गी॰
टी॰
८६

समाधानाधीनसम्यग्ज्ञानद्वारा निरतिशयसुखप्राप्तिमुत्तरार्द्धव्याख्यानेन कथयति ब्रह्मणीत्यादि-
ना बाह्यादिविषयविमुखस्यानन्तसुखात्मत्वसंभवात्तदर्थं नाप्रयत्नेन विषयवैमुख्यं कर्तव्यमित्यवशिष्टा-
र्थमाह तस्मादिति तस्यैव हेतुरूपपरत्वेनोत्तरश्लोकमवतारयति इतश्चेति विषयेभ्यः सकाशादिन्द्रिया-
णीति शेषः वैराग्यार्थमेव वैषयिकानि सुखानि दूषयति ये हीति ननु विषयेन्द्रियसंयोगसमुत्थेषु
भोगेषु जन्तूनामभिरतिदर्शनान्नैतेषां दुःखयोनित्वमित्याशंक्याविवेकिनामेषु संगोऽपि न विवे-
किनामित्याह आद्यन्तवन्त इति यस्मादाधिव्याधिजन्ममरणादिसहितेभ्यः समागमनादिक्षणाद्
यभागिभ्यश्च विषयेन्द्रियसंयोगेभ्यो भोगाः सर्वेऽलवानुभवाः जायन्ते तस्मात्ते दुःखहेतवो भवन्तीति

ब्रह्मणि योगः समाधिः ब्रह्मयोगस्तेन ब्रह्मयोगेन युक्तः समाहितस्तस्मिन् व्यापृत आत्मा
न्तःकरणं यस्य स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते व्याप्नोति तस्माद्बाह्यविषयप्रीतेः क्ष-
णिकाया इन्द्रियाणि निवर्तयेदात्मन्यक्षयसुखार्थीत्यर्थः इतश्च निवर्तयेत् ये हि संस्पर्शजा
भोगा दुःखयोनय एव ते आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः २२ ये हि यस्मात्संस्पर्शजा वि-
षयेन्द्रियसंस्पर्शेभ्यो जाता भोगा भुक्तयो दुःखयोनय एव ते अविद्याकृतत्वात् दृश्यन्ते ह्या-
ध्यात्मिकादीनि दुःखानि तन्निमित्तान्येव यथेहलोके तथा परलोकेऽपीति गम्यते एवशब्दा-
न्न संसारे सुखस्य गन्धमात्रमप्यस्तीति बुद्ध्वा विषयमृगतृष्णिकाया इन्द्रियाणि निवर्तयेत् न के-
वलं दुःखयोनयः आद्यन्तवन्तश्च आदिर्विषयेन्द्रियसंयोगो भोगानामन्तश्च तद्वियोग एवात

योजनाद्यविद्याकार्यत्वान्न दुःखयोनित्वं भोगजन्यत्वमित्याशंक्य भोगानामविद्याप्रयुक्तत्वान्नैव
वेदनहेतुर्दुःखत्वानायुक्तमित्यभिप्रेत्याह अविद्येति भोगानां दुःखयोनित्वे मानमनुभवमुपन्यस्यति दृ-
श्यन्ते हीति ऐहिकानां भोगानां दुःखनिमित्तत्वेऽपि नामुष्मिकाणां तथात्वमनुभवाभावादित्याशं-
क्यावधारणसामर्थ्यसिद्धमर्थमाह यथेति एवं दुःखमात्रत्वार्थमुक्तानामप्यर्थमाह नेत्यादिना
इतश्च विषयेभ्यः सकाशादिन्द्रियाणि निवर्तयितव्यानीत्याह न केवलमिति आद्यन्तवत्त्वे मध्यक्षणा-
वस्थितेन क्षणभंगुर [illegible] भंगुरत्वं फलितं विषयाका

आद्यन्तवन्त इति
मध्यक्षणभावि

रमते बुद्धिमान् यो यस्मादिति सम्बन्धः तत्राह शक्नोतीति

८६

नन्विष्टानिष्टप्राप्तिभ्यां हर्षविषादौ विद्वानपि कुर्वन्नेव दृष्टः ब्रह्मणि कथं स्थितिं लभेत तस्माच्छोकः कौन्तेय प्र
यत्नेन रक्षो कस्मात्पापयति यस्मादिति आत्मज्ञाने निष्ठावतो विदुषो हर्षविषादौ निमित्ताभावात् न तावदुचि
तावित्याह स्थिरबुद्धिरिति ननु हर्षविषादनिमित्ते प्रियाप्रिये सिद्धे कथं तत्प्राप्त्या हर्षोद्वेगौ न कर्तव्या
विति निषेधापनेत्याह देहेति विदुषोऽपि प्रियाप्रियप्राप्तिसामर्थ्याद्देहे हर्षविषादौ दुर्वारावित्याशंक्या
ह नचैवमिति आहितो यात्मदर्शी न शोलस्य स्वर्णतिरके प्रियाप्रियप्राप्तिप्रयोगाद्वन्तन्निमित्तो हर्षविषादाव
न्यथा इत्येतावद्विदुषो हर्षविषादावसंभावितावित्याह किंचेति निर्दोषं ब्रह्म तस्मिन्स्थितो हेतुपरिप
न्नि : समोऽहन्नहर्षादिहेतुना रहितो यस्मात्सर्वदा परहितं ब्रह्म एवाहमस्मीति विद्यावानेषोऽवबुद्धो ब्रह्म
यस्मात्त्रिदोषसंसर्गवर्जितात्तस्मात् न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् स्थिरबुद्धि
रसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः २ न प्रहृष्येदनेन हर्षनिषेधः प्रियं प्राप्य इष्टप्राप्त्या नोद्विजेत्प्राप्य चा
प्रियमनिष्टं लब्ध्वा देहमात्रात्मदर्शिनो हि प्रियाप्रियप्राप्ती हर्षविषादौ कुर्वीते न केवला
त्मदर्शिनः तस्य प्रियाप्रियप्राप्त्यसंभवात् किंच सर्वभूतेषु एकः समानो निर्दोषः आत्मेति स्थिरा नि
र्विचिकित्सा यस्य देहेऽहंता रहिता बुद्धिर्यस्य स स्थिरबुद्धिः असंमूढः संमोहवर्जितश्च स्यात्प्रत्यक्षेत्रस्य
ब्रह्मणि स्थितोऽकर्मकृत्सर्वकर्मसंन्यासीत्यर्थः किंच बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्म
नि यत्सुखं स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते २ बाह्यस्पर्शेषु बाह्याश्च ते स्पर्शाश्च
स्पृश्यन्त इति स्पर्शाः शब्दादयो विषयाः तेषु बाह्यस्पर्शेष्वसक्तः आत्मा अन्तःकरणं यस्य
सोऽयमसक्तात्मा विषयेषु प्रीतिवर्जितः सन् विन्दति लभते आत्मनि यत्सुखं तदेवान्तःकरणे
न्यो निःस्पृहस्वैव ब्रह्मणि स्थित सुखं ब्रह्मयोगोऽन्ते मोक्षरूपमाप्नोति नैव हर्षविषादभागी भवति मुमुक्ष
त्यर्थः शब्दादिविषयप्रीतिवर्जितो ध्यानेन कस्मिन्विरस्यति ब्रह्मणि स्थितः सिद्धो विज्ञानवानाह किंचेति
न केवलं स्पर्शान्नसंयोगं त्यक्त्वा ब्रह्मणि स्थितो हर्षविषादरहितः किं तर्हि ध्यानतरलपीत्यर्थः यो वक्ष्यति
यो योगनाचारात्परमावरणेन विनीतेन ज्ञानवन्तावदात्मस्वरूपे सदा वसति स एव भवतीत्याह कामेति न केवले

गी॰
भा॰
टी॰
८७

यथोक्तं वेगाः कामक्रोधोपाधयः उपदिश्यन्ते रोमाञ्चेत्यादिना उभयविधं वेगं यो जीवन्नेव सोढुं शक्नोतीति तेनैव सुखी भवतीति नान्यथेत्यादिना ज्ञानध्यानतत्परत्वेन आत्ममात्रनिष्ठत्वं दर्शयन् युक्तं तत्त्वज्ञानविशिष्टमेव विशिनष्टि कथंभूतस्तत्रेति यथा अन्तरं बाह्यत्वेन बाह्यविषयेषु वर्तमानस्येति नैष्कर्म्यादिभिर्युक्तो विषयानुपरतः ज्ञानसुखेन तुष्ट इत्याह नत्विति यथोक्तविशेषणसमाधिमान् जीवन्नेव मुक्तो मयि गच्छतीत्याह स योगीति आत्मन्येव रतो विमतिर्बाह्यविषयानिरपेक्षो विविक्तमनेनात्मारामत्वं बाह्यविषयाभावात्मेनान्तरेण लक्षितो ऽपि युक्तः फलमाह समभिमततत्त्विकायाविद्याप्रकाशभूतात्मज्योतिः प्राप्नोति यथोक्तं विशेषणसंपन्नः समाहितस्य

रोमाञ्चहर्षनेत्रवक्त्रादिलिङ्गैः कारणवशात्मरूपः कामोद्भवो वेगः शरीरसंपृक्ते सन्दृष्टे एव रक्तनेत्रादिलिङ्गः क्रोधोद्भवो वेगस्तं कामक्रोधोद्भवं वेगं यः सहते सोढुं शक्नोति स युक्तो योगी सुखी चेह लोके नरः कथंभूतः सन् ब्रह्मणि स्थितो ब्रह्म प्राप्नोतीत्याह भगवान् योऽन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति २४ योऽन्तःसुखः अन्तरात्मनि सुखं यस्य सोऽन्तःसुखः बहिर्विषयेष्वन्तरारामः क्रीडा यस्य सोऽन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिः प्रकाशो यस्य सोऽन्तर्ज्योतिरेव यः स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मणि निर्वृतिं मोक्षमिह जीवन्नेव ब्रह्मभूतः सन्नधिगच्छति प्राप्नोति किं च लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः २५ लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षमृषयः सम्यग्दर्शिनः संन्यासिनः क्षीणकल्मषाः क्षीणपापादिदोषाः छिन्नद्वैधाः छिन्नसंशयाः यतात्मानः संयतेन्द्रियाः सर्वभूतहिते रताः सर्वेषां भूतानां हिते अनुग्रहे रताः अहिंसकाः इत्यर्थः

जीवन्नेव ब्रह्मभावं प्राप्तो ब्रह्मणि परिपूर्णे निर्वृतिं सर्वानर्थनिवृत्तिमुपलक्षितां स्थितिमधिगच्छति यानि यानि विभो बलान्नपराः प्राप्नोतीत्याह लभन्त इति मुक्तिहेतोर्ज्ञानस्य साधनान्तरमाह किं चेति यज्ञादिनित्यकर्मानुष्ठानादिलक्षणाः कल्मषाः क्षीणा येन तेन तथा श्रवणाद्युद्भूतैः सम्यग्दर्शनैः ज्ञायते तेन तेन मुक्तिरुत्पद्यते नान्यथेत्याह लभन्त इति ज्ञानप्राप्तुमर्यादां दर्शयति छिन्नेति संशयादिनाशायनिरसनकार्यकरणनियम

बुद्धिपूर्वकारिणोविवेकवतोभोगेषूपेक्षोपलब्धेस्तेषामाभासत्वेअतिभावनीयत्याह नहीति अतीवकोपादा
नमिदंपुनर्व्याख्यानमिति नपुनरुक्तिः ननुकेषांचिद्भोगेष्वभिरुचिरुपलभ्यतेतत्राह अत्यंतेति उत्तरश्लो
कस्यतात्पर्यमाह अयंचेति श्रेयोमार्गप्रतिपक्षत्वेकष्टतमत्वेहेतुस्तत्रैवहेतुंतरमाह सर्वेति प्रयत्नाधिक्यस्य
कर्तव्यत्वेहेतुरुच्यते दुर्निवारश्चेति शक्नोतीहैवकामक्रोधोद्भवस्यवेगस्यदुर्निवारत्वेयेनमानंतरमपिचाधि
गच्छतिप्रियतरमपिहितनिरसनेप्रयत्नाधिक्यंदर्शयति शक्नोतीति यथोक्तवेगवाहरत्वार्थंप्रयत्नवतिरिक्तमा
त्रानेनदेहात्मत्वेनरस्मृतःसोढुमनेनेत्यादि सयुक्तइति मरणसीमाकरणस्यतात्पर्यमाह मरणे
ति अपेक्षितोहितशब्दः नतदेहंतुमाह अनंतेति व्याधुपहतानामितिनोचकामादिवेगोनभवतीत्याशंक्याह

नतेषुभोगेषुरमतेबुधोविवेकीअवगतपरमार्थः कौंतेयनतेषुभोगेषुरमतेबुधोविवेकीअवगतपर
मार्थतत्वोबुधइति अत्यंतमूढानामेवविषयेषुरतिर्दृश्यतेयथापशुप्रभृतीनां अयंचश्रेयोमार्गप्र
तिपक्षीकष्टतमोदोषः सर्वानर्थप्राप्तिहेतुः दुर्निवारश्चेतितत्परिहारेयत्नाधिक्यंकर्तव्यमित्या
हभगवान् शक्नोतीहैवयःसोढुंप्राक्शरीरविमोक्षणात् कामक्रोधोद्भवंवेगंसयुक्तःससुखी
नरः॥२३॥ शक्नोतिउत्सहतेइहैवजीवन्नेवयःसोढुंप्रसोढुंप्राक्पूर्वंशरीरविमोक्षणात् आमरणादि
त्यर्थः मरणसीमाकरणंजीवतोवश्यंभावीहिकामक्रोधोद्भवोवेगः अनंतनिमित्तवान्हिसइ
तियावन्मरणंतावन्नविश्रंभणीयइत्यर्थः कामइंद्रियगोचरप्राप्तेइष्टेविषयेश्रूयमाणेस्मर्यमा
णेवानुकूलेसुखहेतौयागर्द्धिःतृष्णासकामः क्रोधश्चात्मनःप्रतिकूलेषुदुःखहेतुषुदृश्यमा
णेषुश्रूयमाणेषुस्मर्यमाणेषुवायोद्वेषःसक्रोधस्तौकामक्रोधावुद्भवोयस्यवेगस्यसकामक्रो

धोद्भवइति कामक्रोधोद्भवंवेगंव्याख्यातुमादौकामंमनोविकारविशेषत्वेनव्याचष्टे कामइति
क्रोधमपिमनोविकारविशेषत्वेनदर्शयति इष्टेइति कामोगर्द्धः तृष्णेत्यनयोःपर्यायाः अभिलाषः क्रोधः
मनोविकारविशेषेणपर्यवसानमित्यर्थः क्रोधस्यमनोविकारविशेषत्वमुदाहरति क्रोधश्चेति तन्मूलक्रो
धोद्भवंपति आत्मनइति एवंकामक्रोधौव्याख्यायतत्पूर्वकवेगंव्याख्यातुंमनोवेगसत्तासामान्यमुप

श्री· ज्ञानातिशयवतश्चास्य सर्वदेहादिष्वात्मसंन्यासिनो मुक्तेरनायाससिद्धत्वात्तस्य किंचिदपि कर्तव्यमस्ती
भा· त्याह विगतेति इच्छादिराहित्यं व्याकरोति यतेत्यादिना हि तो यथोक्तराहित्यं व्याचष्टे विगतेत्यादिना प्र
टी· धिकारिणं पर्यालंकृत्य कर्तव्यमात्रं वक्तव्यमपि नास्तीत्याशंक्याह एवमित्यादिना श्रवणं हि भोक्तार
८८ यज्ञशब्देति सर्वलोकेति ततो ममैव ध्येयविषयतावितिव्याप्येन सर्वफलदातृत्वं दर्शयति सुहृदमिति सर्वे
श्वरज्ञानेन फलं कथयति ज्ञात्वेति यत्नेश्वरप्रसादस्य द्विधा मोक्षं व्याचष्टे कर्तृत्वं दर्शयति हिरण्यगर्भादि
वत्त्वे दार्ढ्ये विशिनष्टि महान्तमिति स्वरूपेण ज्ञायकत्वं शान्तिं व्याचष्टे यतिभिः अनुपकारे ति ईश्वरस्य ता

एवं देहसंस्थानो मोक्षपरायणः मोक्ष एव परमयनं परा गतिर्यस्य सोयं मोक्षपरायणो मुनिर्भवे
द्विगतेच्छाभयक्रोधः इच्छा च भयं च क्रोधश्च इच्छाभयक्रोधाः ते विगता यस्मात् स विगतेच्छाभय
88 क्रोधः य एवं वर्तते सदा संन्यासी मुक्त एव सः न तस्य मोक्षायान्यः कर्तव्योऽस्ति एवं समाहितचित्तेन
विज्ञेयमिति चाह भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरं सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शा
न्तिमृच्छति २९ भोक्तारं यज्ञानां तपसां च कर्तृरूपेण देवतारूपेण च सर्वलोकमहेश्वरं सर्वे
षां लोकानां महान्तमीश्वरं सुहृदं सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां प्रत्युपकारनिरपेक्षतयोपका
रिणं सर्वभूतानां हृदयेशयं सर्वकर्मफलाध्यक्षं सर्वप्रत्ययसाक्षिणं मां नारायणं ज्ञात्वा शा
न्तिं सर्वसंसारोपरतिमृच्छति प्राप्नोति इति श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये पञ्चमोऽध्यायः ५

रूपेणापि दर्शयति सर्वभूतानामिति तर्हि तत्र तत्र व्यवस्थितकर्मतत्फलसंबन्धो ... इत्याशंक्याह सर्व
कर्मेति न च तस्य बुद्धिवृत्तिसंबन्धोऽपि वस्तुतोऽस्तीत्याह सर्वप्रत्ययेति यथोक्तेश्वरविज्ञानेन फलम
भिदधाति नारायणमिति तदेवं कर्मयोगस्य मुख्यसंन्यासावेतत्त्वात् ... तत्त्व
न्यासस्याधिकारिणं तन्निष्ठां ... ८८
मनो ... इति श्रीम
द्भगवद्गीताभाष्य ... पञ्चमोऽध्यायः ५

ग्रतरत्वाद्वाले स्पष्टताग्रन्याख्याये पूर्वं कामक्रोधयोर्वेगः सोढव्यो दर्शितः सेरुतिनावेवत्स्याजयावि
त्याह किंचेति न ज्ञानिनः विशेषणं एवं तेषां स्मृतानामेव मोक्षो न तु जीवतामिति चेत्तत्राह अभितइति
अस्मदादीनां मोक्षनिर्णये प्रश्नः कामादिशमावविधयानंतरं किमिति मात्रं तन्न भवतीत्याशंक्य सम्यग्दर्श
नेवैराग्याभावादित्याह विविदेति उक्तेर्थे श्लोकानंतरं सम्यक् यमाचष्टे कामक्रोधेत्यादिना श्लोकेन
ध्यानस्योक्तं यत्पूर्वं तात्पर्यमाह सम्यग्दर्शनेति ईश्वरार्पितसर्वभावेनेति भगवति परस्मिन्नीश्वरे …
र्पितः सर्वेषां देहेंद्रियमनसां भावश्रेष्ठा विशेषेण नद्य विदाधिकाहिलक्षणया प्रकारस्तेनेत्यर्थः कर्मयोग …
किंच कामक्रोधविमुक्तानां यतीनां यतचेतसां अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनां
२६ कामक्रोधविमुक्तानां कामश्च क्रोधश्च कामक्रोधौ ताभ्यां विमुक्तानां यतीनां संन्यासिनां
यतचेतसां संयतांतःकरणानां अभितः उभयतो जीवतां मृतानां च ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षो वर्तते
विदितात्मनां विदितो ज्ञात आत्मा येषां ते विदितात्मानस्तेषां सम्यग्दर्शिनामित्यर्थः सम्यग्द
र्शननिष्ठानां संन्यासिनां सद्योमुक्तिरुक्ता कर्मयोगश्चेश्वरार्पितसर्वभावेनेश्वरे ब्रह्मण्याधा
य क्रियमाणः सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिसर्वकर्मसंन्यासक्रमेण मोक्षायेति भगवता पदे पदे ब्रवीत
वानिति च अथेदानीं ध्यानयोगं सम्यग्दर्शनस्यांतरंगं विस्तरेण वक्ष्यामीति सूत्रस्थानीयान् श्लो
कानुपदिशति स्म देवः स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवांतरे भ्रुवोः प्राणापानौ समौ कृत्वा
नासाभ्यंतरचारिणौ २७ स्पर्शान् शब्दादीन् कृत्वा बहिर्बाह्यान् श्रोत्रादिद्वारेणांतर्बुद्धौ प्रवे
शिताः शब्दादयो विषयास्तानचिंतयतः शब्दादयो बाह्या बहिरेव कृता भवंति तानेव बहिः कृ
त्वा चक्षुश्चैवांतरे भ्रुवोः कृत्वेत्यनुषज्यते तथा प्राणापानौ नासाभ्यंतरचारिणौ समौ कृत्वा यतेंद्रिय
मनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः २८ यतेंद्रियमनोबुद्धिः
नत्कृत्वा साक्षाभिधानान्तरं तत्त्वतः स्पर्शानिति स्वतो बाह्यानां विषयाणां अंतः … बहिष्करणं कथमित्याशंक्याह
ह श्रोत्रादीति तेषां बहिष्करणं कीदृगित्याशंक्याह तानिति विषयप्रावण्यं त्यक्त्वा …
ध्यानादेवप्रणिधानार्थं कृतो प्राणापानौ च नासाभ्यंतरचारिणौ समौ कृत्वा …

ऽऽमिः सम्यगित्यर्थः । यद्यपि निष्ठा गुणभवत्वाश्चिकारिणां द्वैविध्यं तथापि युक्तं तेन विशेषणं तद्वैकिमाणानमित्या
शंकानीयापेक्षया तदुपपन्नमित्याह तानपेक्ष्यारुरुक्षोरारूढस्य चेति विशेषणं विभागकरणं चोपप
द्यत एवेति चेत् आरुरुक्षोरारूढस्य च भेदेन संवृत्तिश्चक्तं नपराम्रष्टं तदुपपन्नमिति इष्यते नतस्येवेति
वचनात् पतनादारुरुक्षोरुपेक्ष्यारुरुक्षोर्विनिविशेषणं नस्य च कर्मारोहणकारणमन्यारूढं चकु
रुत्तमुपेक्ष्यारूढस्याविच्छेदं तस्य च शम इत्यर्थः । संन्यासी योगी फलत्यागी कारणमिति विशेषणं विभाग
करणयोरुपपन्नमित्यत्राह आरुरुक्षोरारूढस्य च भिन्नत्वात् युक्तं नपरामर्शितं तत्कर्तृ स्यात् तदुपपन्नं फलमि
त्यविशेषणम् प्रयोजनमित्यर्थः । किंच योगमारुरुक्षोरारूढा हणकारणं कर्मेति युक्तं पुनर्योगारूढ
स्येति योगप्राप्तस्य योगस्य येयमारुरुक्षोरागमो द्वेषेवाप्यति नियोगमारूढस्य तत्फलं शमो कर्मसंन्यासः
शमशब्दवाच्यो हेतुतत् तेन कर्तव्यमिति वचनादारुरुक्षोरारूढस्य चाभिन्नत्वं तन्मिथ्या तात्पर्याभिः । अतए
89 वाकिंचिद्वाक्यमित्याह पुनर्योगग्रहणमिति योगारूढस्येति पूर्वापरोरवे योगमारुरुक्षोस्तु स्नस्येवारूढस्य
शमएव कर्तव्यः कारणं योगफलं शमशब्देन यावज्जीवश्रुतिविरोधाद्योगारोहणं सोमाकर
णेकर्मणो ऽनुचितमितितत्राह इत्यतोयावज्जीवकर्तव्यानुष्ठानं ; कस्यचिदपि कर्मणः । एवंसति
त्वाकर्मतत्त्यागयोर्विभागोपपन्नः श्रुतेरव्यविषयतायोगमारूढस्य च मुमुक्षोर्जिज्ञासमानस्यानिम
त्तनैमित्तिककर्मस्वपि परित्यागो सिद्ध इत्यर्थः । इतश्च यावज्जीवं कर्मकर्तव्यं न भवतीत्याह योगविभ्र
ष्ट वचनाच्च संन्यासिनो योगभ्रष्टस्य विनाशाशंकावचनाद्यावज्जीवकर्मकर्तव्यत्वं न श्रुतिभागित्यर्थः ।
ननु योगभ्रष्टशब्देन गृहस्थस्यैवाभिधानात् स्यैवास्मिन्नध्याये योगविधानात् योगारोहणं प्रागस्वे
ऽपि यावज्जीवं कर्मकर्तव्यमिति नेत्याह गृहस्थस्य चैकस्मिन् योगो विहितः । एवं ध्यानपर्याय योगविभ्र ८४
ष्टोऽपि कर्मगतिं कर्मफलप्राप्तिः नोतितन्मनाशशंकानुपपन्ना स्यात् तेनापिकृष्णमुदुत्तमुक्तं नस्यकर्म
णो योनालितिरिक्तफलानारंभकत्वाद्योगभ्रष्टो मोक्षे ग्राम्यमिवनश्यतीति शंकासावकाशेत्याशं
क्याह गृहस्थस्येति कृतं कर्म कामनिकामतमनिमित्तादवस्थैतेष्वफलमारभतएव अपीरुपयान्नि

ध्यानयोगश्चास्यानेनेवेन स्थापनाहेतुकर्मणः स्तौति भगवाननाश्रित इत्याह श्रीभगवानुवाच
पूर्वोत्तराध्याययोः संगतिमभिदधानो वृत्तमनूद्याध्यायान्तरमवतारयति अतीतानन्तराध्याये
ते ध्यानयोगस्य सम्यग्दर्शनं प्रकरणं ध्यानयोगस्यासंभावे प्रस्तूयमाने सम्यग्दर्शनं प्रत्यन्त
रङ्गस्य सूत्रभूताः श्लोकाः स्पर्शान्कृत्वा बहिरित्यादयः उपदिष्टास्तेषां वृत्तिस्थानीयोऽयं षष्ठोऽध्या
य आरभ्यते संग्रहविवरणयोरेकार्थत्वादध्याययोरेकार्थत्वमिति भावः अध्यायसंबन्धमभि
धायानाश्रितः कर्मफलमित्यादिश्लोकतात्पर्यमाह तत्र ध्यानयोगस्य बहिरङ्गं कर्मेति यावत्
ध्यानयोगारोहणसमर्थस्तावत् कर्मयोगस्यासंन्यासहेतोर्भूमिकाद्वयं विवेकसागरे च योग
विचाराणि तमध्यायेष्वपि नेतीति संन्यासार्थः संन्यासिना कर्त्तव्यकर्मत्वप्रशंसावदुक्तस्याप्ति ग्रह
स्थानाभिप्रेतेन कर्त्तव्यमेव कर्मेत्यतस्तत्स्तौतीति कर्त्तव्यं भवस्तुति प्रागग्रहमनः श्रुत्यर्थः समकृद्यपरादी
सीमाकरणमाक्षिपति ननु किमर्थं ध्यानयोगारोहणसीमाकरणं यावज्जीवश्रुतेर्वशादाशङ्क्याह
णसामर्थ्ये सत्यपि कर्मानुष्ठानस्य दुर्वारत्वादिति हेतुमाह यावता तदूर्ध्वमेव विहितं कर्म यावज्जीव
भावाविद्यामादिश्रुतिवेद्यानां यावज्जीवश्रुतिचोदितं कर्मानुष्ठानं वक्तव्यं वैराग्यश्रुतिवेद्यादपि तदन
नुष्ठानसंभवाद्ग्रन्थावताविशेषवचनाद्धनयावज्जीवं कर्मानुष्ठानप्रसक्तिरेतिपरिहरति नारुरुक्षो
मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते इति विशेषणाद्दारूढस्य च शम एवेत्येवं कारणत्व उक्तेर्मेवार्थं व्यतिरेक
द्वारा विवृणोति आरुरुक्षोरारूढस्य च शमः कर्म चोभयं कर्तव्यत्वेनाभिप्रेतं चेत् स्यादारुरुक्षोरारूढस्ये
ति शमकर्मविषयभेदेन विशेषणविभागकरणं चानर्थकं स्यात् आरोढुमिच्छतो योगमारूढस्य चेत्यत्र
रोहणेच्छाविशेषणमारोहणानन्तरं वानित्यादि इतः इत्येवं प्रयत्नरेच्छाविशेषणमारोहणविशेषण
पर्यन्तकर्मविषयपार्थक्येन विशेषणमर्यादाकरणं न गौकरणं विरुद्धमापद्येत योरेव विभाग
करणं विभागवतोः सीमानैतत्कारेणानपुनरुक्तत्वं स्यादिति विशेषणविभागकरणयोरन्यथासिद्धिमाशङ्क्य
कते तत्राश्रमिणः कश्चिद्योगमारुरुक्षुर्भवत्यारूढश्च कश्चिदन्ये नारुरुक्षवो नचारूढाः व्यवहार

गी॰ भा॰ टी॰ ५॰

उक्ते इति योगस्य स्तुत्यर्थं वचनमुचितमित्यर्थः । एकाकिने वचनेन गृहस्थस्यापि ध्यानकाले स्त्रीसहायत्वाभावाभि
प्रायेण मा विघ्नो माभूदित्याशङ्क्याह गृहस्थस्य पत्नीसाध्यताभावात् ग्रामे निषेधश्रवणाच्चेवमित्याह
न चात्र ध्यानकाले स्त्रीसहायत्वाशङ्कायेनैकाकि किं नो विधीयते विशेषणमनुपपन्नमित्याशयमपि नाप्ने
का एकाकित्वं गृहस्थस्यासम्भवित्वमर्हतीत्याह न च गृहस्थस्य स्त्रीत्यागो युक्तो गृहस्थस्यादि वचनमत्र कृते
किं च गृहस्थस्यैकाकित्वं नादि विरोधेन ध्यानयोगविधानं च तत्सम्भवे सम्भवत्येतेनेत्याह उभयविध
मूढ शास्त्रानुपपत्तेश्च न हि गृहस्थस्य सत्तत्समयस्य ज्ञानात् कर्मत्यागोऽविरुद्धस्तेन गुणेन च मुण्डस्यैव न सम्भवा नाइ
शोपि कर्मत्यागस्याभावादनुष्ठीयमानविहितकर्मयोगयोगानुष्ठितेन कर्मयोगात्फलतेनेत्यतलेभात् इयोग
योग्ये परित्यागीचनायोगेन गृहस्थस्य न ध्यानविधानोपपत्तिरित्यर्थः । ननु भगवताऽस्य सम्यग्ज्ञानोत्पत्तिहेतु
९० गृहस्थस्यैव योगविधानान्नेत्यस्यैव योगस्य ध्यानविधानं चतीतमिति शङ्कते यत्तानित्युक्तमनेनकर्मलेषव या
गिनैव संन्यासित्वेनोक्तं इति निषेधत्वेन निरग्नेरक्रियस्य च संन्यासित्वं योगित्वं च नितिवेन भगवद्वाक्येन प्रतिषे
धपरमिति यदि हि प्राप्ति न ध्यानयोग इति बहिरङ्गस्य सतः कर्मणः फलाकाङ्क्षारहितस्यानुष्ठानपरत्वात्
स्तुतिपरत्वमेव स्यादारभ्यते न केवलं निरग्निरक्रिय एव संन्यासी योगी चेति नैष्कर्म्यादिकर्मफलानि
गसंन्यासस्य कर्मयोगमनुतिष्ठन्नेव ज्ञानार्थं संन्यासी च योगी च भगवतोक्तं यतो ऽतः स तत्सु प्रयंसत इति
स्तुतिरिति सम्बन्धः । ननु कस्माद्धर्मयोगस्तत्र प्रशंसा कृता न कर्मेदं प्रसङ्गात्मेवमित्याह न चैकेन वाक्येन कर्मफला
सङ्गसंन्यासस्तुतिश्च तत्त्वार्थिनं प्रति निषेधश्चोपपद्यते इत्यपि भगवतः संन्यासाश्रमप्रतिषेधो न मे युक्तो
न भवतीत्याह न च प्रसिद्धं निरग्नेरक्रियस्य च परमार्थसंन्यासिनः । तस्य प्रसिद्धसंन्यासिनः योगित्वे
निसंबंधः प्रसिद्धमेव व्याकरोति श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासयोगशास्त्रेषु विहितसंन्यासिनो योगित्वे
वप्रतिषेधति भगवानित्यपि संन्यासाश्रमं भगवान् प्रतिषेधतीत्याह स्ववचनविरोधाच्च विरोधमे । १८०
व साधयति — सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य नैव कुर्वन्न कारयन्नासीत मौनी सन्तुष्टो येनकेनचित् अनिकेतः स्थि
रमतिरित्युत्तरत्र काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुरिति चैतत्र भगवतास्ववचनानि

देषाद्दुष्टात्फलदायिनी कर्मणः स्वाभाविकी शक्तिरधिगताब्रह्मभावस्थस्य तः सिद्धत्वान्न कर्मफलमतो मो
दानीं त्वस्यैव फलस्य कर्मारंभकत्वं मित्तिकर्मी योगमुमुक्षोरपि कर्मगतिं गच्छतीति निरवकाशशंकेत्यर्थः
न तु मुमुक्षूणां काम्यशक्तिविहितपरकरणक्रमणाश्च नित्यनैमित्तिकयोरफलत्वात्कथं न दीयस्य कर्मणो
नियमेन फलारंभकत्वेनत्याह नित्यस्य च कर्मणो वेदप्रमाणत्वबुद्ध्या तत्फलेन भवितव्यमित्यवोचाम च
कारणेन नैमित्तिककर्मानुष्ठाने वेदप्रमाणकत्वेपि नित्यनैमित्तिकयोरफलत्वे दोषमाह अन्यथा वेदस्या
नर्थक्यप्रसंगादिति तेन कर्मणोनुष्ठितस्य फलारंभकत्वे प्राप्ते आह योगमारुरुक्षोरपि कर्मगतिग
च्छतीति न तस्य नाशाशंकेति भावः इतश्चाहेस्य योगमारूढस्य ब्रह्मज्ञानं न भवतीत्याह न च कर्मणि सत्यु
भयविभ्रष्टवचनमर्थवत् कर्मणो विभ्रष्टाकर्णेनुपपत्तेः ज्ञाने कर्मचेत्युभयपतितो विभ्रष्टो नश्यतीति वच
नेरहस्य कर्मणि सति नाशो वक्तुं विनश्यते न स्य कर्मनिष्ठस्य कर्मणो विभ्रंशहेत्वभावात्तत्फलस्यावश्यक
त्वादित्यर्थः कृतस्य कर्मणो अनुष्ठातुर्भगवति समर्पणात्तत्तोस्य फलानारंभकत्वादस्ति भ्रंशकारण
मिति शंकेत कर्मकृतमीश्वरे संन्यस्तमोऽन्यतः कर्तुः कर्मफलानारंभेनेति चेन्न प्रज्ञायाध्यानबुद्ध्यायनधा
त्यादि समर्पणस्याधिकफलहेतुत्वोपलभ्यादीश्वरसमर्पणे न भ्रंशकारणमिति दूषयति नेश्वरे संन्यास
स्याधिकतरफलहेतुत्वोपपत्तेः अधिकफलहेतुत्वोपि मात्वहेतत्र मिथ्यत्वामितिशंकते मात्वधैवेतिचे
ग्र
त्न टद्वचाधिवित्यति स्वकर्मणा कृतानामीश्वरे न्यासो मात्वाधैवन फलं न याय सहकारिसामर्थ्या
त्तस्य फलानारंभत्वमुपपन्नमिति हेतुरस्त्वमति योगसहितः ध्यानसहितसंन्यासस्यमातापायक
त्वत्त्वतो योगमारूढमधिकृत्यनाशाशंकेत्यनत्याह योगान्निर्भ्रष्टस्यनश्यतीति नाशशंकाप्युत्तेवेति चे
न सहकारिभावे सामग्र्यभावात्फलानुपपत्तेः प्रकाराशशांकेत्यर्थः ध्यानसहितमीश्वरे कर्मसमर्पणमा
त्वायमत्र संमाणाभावान्नेहस्य योगमारूढस्य ब्रह्मज्ञानं न भवतीति दूषयति गृहस्थस्य योगमारूढस्य वा
ज्ञानाभावे हेतुनरमाह न च कश्चिद्यतनां चित्तान्मानिरपेक्ष्येवचनेधिकारोप्यसंचाभिस्यात्कदाचिदपिकर्मसं
न्यासविधानात् नावेत्वता निर्विशेषणानि गृहस्थस्यापि मोक्षो भवतीति तेन तस्य ध्यानयोगविध्यभावा

गी॰
भा॰
टी॰
५१

९।

सिवस्य योगिनश्चेत्यर्थः। गुणभूतो भयमेवमुक्तेन प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति ननु कथं कर्मफलसंकल्पसंन्यासमा
त्रेण संन्यासित्वं योगित्वं च तेन च कर्मानुष्ठानात्कर्मफलसंकल्पस्य चाचित्तविक्षेपहेतोः परित्यागाद्योगित्वं चेति
गौणमुभयमस्य भवति मुख्यसंन्यासित्वादौ किमिति गौणमुभयमभिप्रेतमित्याशङ्क्य गुणकर्मिणस्तुत्यर्थं मित्यस्य
भवाङ्गीभावं स्तौति स्थित्यर्थं दृष्टमित्यभिप्रेत्याह न पुनर्मुख्यं संन्यासित्वं योगित्वं चाभिप्रेतमिति चित्त
व्याकुलत्वहेतुकामनात्यागाच्चित्तसमाधानसिद्धेर्योगित्वं कर्मिणोऽपि गुणस्सम्बन्धादित्यनुसन्धाय स्तौतुमिति
गुणकमाने प्रश्नमनेऽर्थे श्लोकमवतारयति एवमर्थं दृष्टान्तमाह यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्ड
व न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन २ यं सर्वकर्मतत्फलपरित्यागलक्षणं परमार्थसंन्यास
मिति प्राहुः श्रुतिस्मृतिविदः योगं कर्मानुष्ठानलक्षणं तं परमार्थसंन्यासं विद्धि जानीहि हे पाण्डव पर
मार्थसंन्यासं प्राहुरिति संबन्धः। इतीयं संन्यासस्य प्रामाणिकाभ्युपगतत्वाद्विदितं तद्योग्यः
योगफलत्वस्यापि प्रसज्यमानत्वे तेन लयेति शेषः। एवं संन्यासित्वे योगित्वे च गृहस्थस्य योगम
मिति तद्गुणत्वात्तद्योगत्वं प्रकटीकर्तुं गुणमपि दर्शयति कर्मयोगस्य प्रवृत्तिलक्षणस्य तद्विपरीतेन
निवृत्तिलक्षणेन परमार्थसंन्यासेन कीदृशं सामान्यमङ्गीकृत्य तद्भावाध्यवसायोपदेशो येनेदमुच्य
ते अस्ति परमार्थसंन्यासेन सादृश्यं कर्तृद्वारकं कर्मयोगस्य कर्मयोगस्य परमार्थसंन्यासेन कर्तृद्वा
रकं सामान्यमस्तीत्यङ्गीकरोति यो हि परमार्थसंन्यासी संन्यस्तसर्वकर्मसाधनतया सर्वकर्मतत्फलविषय
संकल्पं त्यक्तवानिति सर्वाणि कर्मसाधनानि विपेन सतो न्तस्य भावत्वज्ञानया सर्वकर्मविषयतत्फ
लविषयं संकल्पं त्यजतीत्यर्थः। संकल्पत्यागेन तत्कार्यकामत्यागस्त्यागेन तत्कार्यस्य प्रवृत्तेस्त्यागस्सिध्यतीति
त्याभिसंधायाथ विशिनष्टि प्रवृत्तिहेतुकामस्य कारणस्य संन्यस्यतीति कर्मिणोऽपि यथोक्तसंकल्पसंन्यासित्वम
स्तीत्याह गुणमपि कर्मयोगी कर्म कुर्वाण एव फलविषयं संकल्पं संन्यस्यतीति तद्योरेस्त्यागव्याकुले
चेतस्त्याकर्मानुष्ठानसंभवः प्राकृतादित्यर्थः। उक्तमेव सामान्यमङ्गीकृत्य वेत्यतिरेकदृष्टान्तं दर्शयति इत्येत
म मर्थं दृष्टान्तेनाह नहीति असंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति परित्यक्तः फलविषयः संकल्पोऽभिसंधि

५१

दर्शितानि तैर्विरुद्धेन चतुर्थाश्रमशीलिषु ; अनाश्रित इत्यादिवाक्यस्य पदार्थमत्राध्यायनापपत्ते: स्तौति
परत्वमुपपादितमित्युपसंहरति तस्मात्तु नैव योगमारुरुक्षो : शनैः पद्य ग्राह्यस्य स्यान्निद्राद्यादि कर्मफ
लनिरपेक्षमनुष्ठेयं यस्मान्न ध्यानयोगारोहणसाधनत्वसत्वशुद्धिद्वारेण शनैः परतरं ति संन्यासी च यो
गी चेति स्तूयते अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति य: स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रिय:
१ कर्मफलसंन्यासिनमत्र स्तुतिरुपद्रष्टव्या : स्तौतिपरवाक्यमवतारयितुं जनाश्रितमुदाहरति अनाश्रितः न
आश्रितोऽनाश्रित : किं कर्मफलं कर्मणां फलं यत्तदनाश्रित : कर्मफलतृष्णारहित इत्यर्थः कर्मफलेषु
तृष्णो नास्तीत्यनाश्रितत्वे कथ्यते स्त्वनाश्रितत्वं वाच्यं [illegible] इत्याशङ्क्याह यो हि
कर्मफले तृष्णावान् स कर्मफलमाश्रितो भवति अयं तु तद्विपरीतोऽनाश्रित: कर्मफलं कार्यमित्यादि
व्याकरोति एवंभूतः सन् कार्यं कर्तव्यं नित्यं काम्यविपरीतमग्निहोत्रादिकं करोति निर्वर्तयति यः कश्चित्क
र्मिण : संन्यासित्वे योगित्वे च कर्मित्वविरोधादित्याशङ्क्याह ईदृशः कर्मी स कर्म्यन्तरेभ्यो विशिष्यते
स्तुतेरत्र विवक्षितत्वात्तत्रोपपत्तेः स्यादनौपपत्तिमन्वानः सन्नाह इत्येवमर्थमाह स संन्यासी च योगी
चेति संन्यासः परित्यागः स यस्यास्ति स संन्यासी योगी च योगश्चित्तसमाधानं स यस्यास्ति स योगी
चेत्येवं गुणसम्पन्नोऽयं मन्तव्यः न निरग्निरित्यादेरर्थमाह न केवलं निरग्निरक्रिय एव संन्यासी योगी चेति
मन्तव्यो निर्गताः अग्नयः कर्माङ्गभूता यस्मात्स निरग्निरक्रियश्च अत्र योग्यमर्हे पदमाह वनीयान्वाहार्य
पचनादयः नन्वनग्नित्वे सिद्धमक्रियत्वमग्निसाधनत्वात्क्रियाणां तथा च न निरग्निरित्येतावतैवोपपत्ते
नास्तिरं चाक्रिय इत्यनर्थकं [illegible] इत्याशङ्क्याह अनग्निसाधना अप्यविद्यमानाः क्रिया यस्य
दानादिका यस्यासावक्रियः १ [illegible] प्रदर्शितं संन्यासित्वं योगित्वं चासिद्धमिति [illegible] दर्शयति ननु
च निरग्नेरक्रियस्यैव श्रुतिस्मृतियोगशास्त्रेषु संन्यासित्वं योगित्वं च प्रसिद्धं कथमिह साग्नेः सक्रियस्य च
संन्यासित्वं योगित्वं चाप्रसिद्धमुच्यते इति शङ्कां परिहर्तुं [illegible] रूपोपमानात् [illegible] इति चो
द्यं परिहरति नैष दोषः कयाचिद्गुणवृत्त्या उभयस्य सम्पिपादयिषितत्वात् उभयस्य साम्यं [illegible] संन्यासी योगी च मन्त्रा।

गी॰
टी॰
८२

वन्निरापासम्पत्तिनेंद्रियस्य चित्ते समाधीयमानेन ध्यानसिद्धिः तेन योगारूढो भवति सर्वकर्मनिवृत्त्यावश्य
साभावाद्रूढीकृतेंद्रियग्रामस्य चित्तसमाधानेस्य योगारूढत्वसिद्धावित्यर्थः सर्वकर्मोपरमस्य फलार्थ
सापूर्नेयोगारोहिकां समतिमाह नध्यावोक्तेनेनारूढत्वज्ञात्वाल्पस्यात्मविन्न यथैकत्तसमनन्तस्यताव
च्छीलस्थितिर्दृढनिधानमार्गेवैतेन तस्यस्योपरमः किमारभ्यतीति एकत्वात्सर्वेषुस्नेहेभ्यस्तेनोद्देनाभा
वोपलीतिनवर्मितिश्चतिपत्तिः समनन्तानेषु चोपायिक विशेषविस्तारोतिविशेषतद्योः समानतानेषाम
हि नवचनशीलस्वभावमेयाम्बिस्थितिः सोयं दृढनिधानमर्हिमनस्यार्गेवमवक्रतोक्रियामयः सर्वारम्भः स
कारणाद्उपरतिश्चित्तेनद्रक्ष्यते सर्वप्रयोपायारूढयोतारूढानान्यद्रासल्पस्याविन्नपुरुषार्थसाधनमस्तीत्यस्मा
टतेदेवात्मनिरतिशयपुरुषार्थसाधनमित्यर्थः योगश्रात्रौ कारणकथनानन्तरं तस्यैव त्रिकालेष्वपि
तस्मात्कारणं भवतीत्यर्थः अथेदानीं कदा योगारूढो भवतीत्युच्यते यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुष
ज्जते सर्वसङ्कल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ४ यदा समाधीयमानं चित्तं योगिनो हि इन्द्रियार्थेषु इं
द्रियाणामर्थाः शब्दादयस्तेष्विंद्रियार्थेषु कर्मसु चानित्यनैमित्तिककाम्यप्रतिषिद्धेषु प्रयोजनाभावबुद्ध्या
नानुषज्जतेऽनुषङ्गं कर्तव्यतावुद्धिं न करोतीत्यर्थः सर्वसङ्कल्पसंन्यासी समाधानोपलब्धं तदेवोच्यते अ
नपेक्षान्नसमाधीयमानं चित्तं योगिनोऽतिशयनाद्रिपुकर्मसु चानुषङ्गस्य योगारोहणप्रतिबन्धकत्वाद्
भावस्यानुपपत्तेश्च सिद्धिमितिध्यानपिवृहोस्तु सर्वकामोपि सङ्कल्पानां योगारोहणप्रतिबन्धकत्वम
भिप्रेत्य सर्वसङ्कल्पसंन्यासीत्यत्राविवक्षितमर्थमाह सर्वान्सङ्कल्पानिहामुत्रार्थकामहेतून् संन्यसितुं
शीलमस्येति सः सर्वसङ्कल्पसंन्यासी योगारूढः प्राप्तयोगारोहणस्तदानीं तस्मिन्काले उच्यते सर्वसङ्क
संन्यासेपि सर्वेषां कामानां कर्मणां च प्रतिबन्धकत्वे सम्भवेऽपि केवलं योगारोहिणि विभागं कथयाह सर्व ८२
सङ्कल्पसंन्यासीति वचनात् सर्वांश्च कामान् कामात्मकानि च सर्वाणि कर्माणि संन्यस्येदित्यर्थः सर्वसङ्कल्प
परित्यागे यथाह्निवृत्ततद्युक्तेनमेयफलामिहिमितिमन्वानः स आह सङ्कल्पमूलाहि सर्वे कामाः स
ल्लोकस्ललनेवचनकाम्यनिवृत्तियज्ञस्य मनिमर्थः मनुश्चमाह सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञाः सङ्क

येन सोऽसंन्यस्तसंकल्पः कश्चन कश्चिदपि कर्मी योगी समाधानवान्भवति न संन्यस्तसंकल्प एव भवतीत्य
र्थः फलसंकल्पपरित्यागे त्वेकमिति समाधानचलाभावस्तत्राह फलसंकल्पस्य चित्तविक्षेपहेतुत्वात्
व्यतिरेकमुखेनोक्तमर्थमन्वयमुखेनोपसंहरति न ह्यसंन्यस्तसंकल्पः कश्चन कर्मी सन्नसंन्यस्तफलसंकल्पो भवेत्
योगी समाधानवानविक्षिप्तचित्तो भवेत् हि शब्दार्थस्य यस्मादित्युक्तस्य तस्मादित्यनेन संबंधः कर्मिणश्च
तिपथोक्तविधिहेतुहेतुमद्भावमभिप्रेत्य हेतुमोपविधिहेतुमाह चित्तविक्षेपहेतोः फलसंकल्पस्य संन्यस्त
त्वादित्यभिप्रायः योगारूढेन कर्मी तु ज्ञाना च कर्मफलसंकल्पस्य वा चित्तविक्षेपहेतोः परित्यागाद्यो
गतसंन्यासित्वं त्वभिप्रेत्योच्यते २ एवं स्तुतो कर्मयोगस्यारूढ्यवस्थामनुवदति एवं परमार्थसंन्या
सकर्मयोगयोः कर्तृद्वारकसंन्याससाम्ये — प्रतिपद्य संन्यासी भवति प्राक्योगारूढत्वाश्च पाठ्ये तु कर्मयो
गस्य स्तुत्यर्थं संन्यासत्वमुक्तं परमार्थसंन्यासस्य कर्मयोगत्वं भाजे कर्मयोगस्य वस्तुतः कर्तव्यत्वमापद्ये
तेनैनेनैतत्स्यापि हि तत्सिद्धेः त्यागः कोऽकाङ्क्षावादपूर्वकमुत्तरश्लोकेनान्वयमाह ध्यानयोगस्य फलेन वि
येदः कर्मयोगो बहिरङ्गसाधनमिति तत्संन्यासत्वेन स्तुत्वाधुना कर्मयोगस्य ध्यानयोगसाधनत्वं दर्शय
ति आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते आविर्भावेच्छया प्रवृत्त्या योगमारोढुमिच्छोरनिषिध्यमाणस्य योग
ग्रहणस्य कर्म हेतुर्दृष्टत्वोऽपि तु योगारूढस्यापि तत्फलोत्पादने हेतुकारणमन्विष्यति तस्य कारणं तेल्के
प्रवृत्तिरादित्याशङ्क्याह योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते २ आरुरुक्षोः आरोढुमिच्छोः अना
रूढस्य — अनारूढस्य ध्यानयोगे व्यवस्थातुमसमर्थस्येत्यर्थः कस्मात् आरुरुक्षोर्मुनेः सं
न्यासिनः कर्मफलसंन्यासिनः पञ्चाग्निकर्मेत्याह कर्मफलसंन्यासिन इत्यर्थः किमारुरुक्षोर्योगं कर्म का
रणं साधनमुच्यते साधनं चित्तशुद्धिद्वारा ध्यानयोगप्राप्तीच्छापादकत्वेन तस्मिन्नेव तस्य कर्मिण
ग्रहणं एवकारोऽभिप्रेतः शमः समाधिं पूर्वमेव ध्याने कस्मान्न योगन्यायवक्तव्येन शमो हेतुरिति तत्राह योगा
रूढस्य तस्यैव शम उपशमः सर्वकर्मभ्यो निवृत्तिः कारणं योगारूढस्य साधनमुच्यते इत्यर्थः
सर्वव्यापारोपरमरूपोपशमस्य योगारूढत्वे कारणत्वं विवृणोति — यावद्यावत्कर्मभ्य उपरमते तावत्तावन्नि

गी॰
भा॰
टी॰
९३

पादयति वैधर्म्यं पितावत्मोद्वेष्टतिष्ठतीत्यर्थः लाघवमोहादिवैधर्म्यानापन्नत्वान्नसाम्यमुक्तं सर्वथाशरणमात्मैव

स्यात्मनो वैधर्म्यं विनिर्गुणात्मैव रिपुः शत्रुः स्नेहादीनामेद्वेषादीनां च गुणत्वेऽपि विषयत्वे सति आत्मातिरि

क्तस्यापि शत्रोरुपकारित्वः स्वयमित्युक्तात्स्वधारणमनुचितमित्याशंक्याह येऽनयोः प्रकारो वा स्वः आ

त्रुः स्वो यात्म स्वयमुक्तं एवेतिप्रकृतं मेवाधारणमात्मैव रिपुरात्मनेऽरिति ५ उक्तं मन्त्रप्रयत्नपूर्वकं स्वाकेन

रमवतार्यति आत्मैव वैधर्म्यं नात्मैव रिपुरात्मनेऽस्यन्न तत्र किं लक्षणमात्मात्मनो बुधः किं लक्षणो

वा आत्मनो रिपुरित्यपेक्षायामाह बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेता

त्मैव शत्रुवत् ६ एकस्यैवात्मनोऽमित्रो विरुद्धं वैधर्म्यं न विरुद्धं न चलनमेवेदं मनसमुच्चयमुक्तं मित्रं वो द्वितेव

प्रीतं न संघातस्यात्मानं प्रतिवैधर्म्यं न मित्रत्वं शत्रुत्वमित्यविरोधं दर्शयति वैधर्म्यं रात्मानस्तस्य वर्गी

कृतं संघातस्याविलेपाभावादात्मनैव समाधानं सम्भवादुपपन्नमात्मा नैवमतिवैधर्म्यं न मित्रं साधयति न

स्यात्मनः स्वयमात्मा वैधर्म्यं येनैवात्मैवात्मना जितः आत्मा कार्यकरणसंघातो येन जितः वशीकृतो

यतेन्द्रियः इत्यर्थः सवशीकृतं तस्य संघातस्य तव विलेपो पपन्नेरात्मनि समाधानाद्योगारूढात्मानं प्रतिशत्रु

भावं प्रसिद्धं शत्रुवदात्मैव शत्रुत्वेन वर्तेत तत्र तरायं व्याकरोति अनात्मनः अजितात्मनस्तु शत्रुत्वे शत्रुभा

वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् दृष्टान्तव्यावृत्ति यथात्मात्मा शत्रुरात्मनोऽपकारो उक्तं दृष्टान्ते शत्रुत्वे वर्ती

कृतं संघातस्य स्वमहितानाचरणमात्मानं प्रतिशत्रुत्वे वर्तितात्मीतिकमाह तथा नात्मात्मनोऽपकारे

वर्तेतेत्यर्थः ६ कस्य सफलकार्यकरणस्य वैधर्म्यं रात्मैतिन्नाह जितात्मनः अवशानस्य परमात्मा समाहि

तः जितकार्यकरणसंघातस्य प्रकर्षेण परतन्त्राकामाभ्यन्तरकरणस्य परमात्मा विलेपणेन पुनर

न भिन्न परमात्मानो निरंतर विनिवृत्तनैरन्तर्यमित्यर्थः जितात्मानेसंगमन्त्र समस्त करणमधिकारित्वं प्रदर्श्य [illegible]

योगारूढानिरूपयति शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः [illegible] माहितस्य आहापद्दन्दवो

दुःखावेदितः जितात्मनः कार्यकरणसंघातस्यात्मा [illegible] जितात्मनः प्रश

नस्य उपशान्तस्य परमात्मा समाहितः [illegible] इत्यर्थः नवेति [illegible]

६३

ल्पसंभवात् न तान्यनुषज्जतीत्येकार्थमिति श्लोकः सुगमः इति कामजानामिति मनसो वै संकल्पादिति लज्जायते
नेतो संकल्पपिपासामिति समस्तानां भविष्यतीत्यादि स्मृतेः सर्वसंकल्पाभावे कामाभाव इत्यभावे
सिद्धे विषयकर्मणां कामकार्यत्वात् निवृत्तिरुपपन्ना मा पुनर्निवृत्तिमुपपन्नमपि एवं कामस्य परित्यागे च सर्व
कर्मसंन्यासः सिद्धो भवति यदुक्तं कर्मणां कामकार्यत्वेन तच्छ्रुतिस्मृतिभ्यां प्रमाणयति स यथाकामो
भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते इत्यादिश्रुतिभ्यः यद्यद्धि कुरुते जन्तुस्तत्तत्कामस्य चे
ष्टितमित्यादिस्मृतिभ्यश्च न्यायाच्च सर्वसंकल्पमजानन्नपि फलकामो भवति तत्त्वादिनमनुष्ठेयत
यावद्बुद्ध्यावधारयतीति तत्क्रतुर्भवति पश्चात्तु तेन यागः क्रियते इत्यत एव कर्मेति हि रपि कर्मेतीति कामार्थी
नेवर्मोऽतमिति निश्चयार्थः कामजन्यकर्मसंन्यासत्यागितो कस्मिन्नित्यतोऽपि तस्य तो हि शाड्यः न्याय
मेव दर्शयति नो हि सर्वसंकल्पसंन्यासेन कश्चित्सोऽपि दृश्यते तन्निष्फलं स्यात् अपि तु वशीनां दिव्यर्षिः
नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानादिरनिषिद्धमिति चेन्नापि भाष्ये अतः इति स्मृतेर्न्यायपरिसिद्धमर्थमुपसंहरति त
स्मात्सर्वसंकल्पसंन्यासीति वचनात्सर्वान्कामान्सर्वाणि च कर्माणि त्याजयति भगवान् योगारूढ
स्यैवं स्यादित्याशंक्याह यदैवं योगारूढस्तदा च तेन यत्नात्मनो मनो हि तो भवति संसारानर्थव्रातात योगा
गारोहस्य हि सर्वदा परिरक्षणं तेन त्वात्मा हि तेन तानि विषयेभ्यो निपतन्ते हि तेनेव दर्शयति श्रु
त उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् तत्र हेतुमाह आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः
५ उद्धरेदिति उद्धरणं पदात्मनः स्वचयति संसारसागरे निमज्जमानमात्मानमात्मना उत ऊर्ध्वं हरेदुद्धरेत्
संसारसागरादुद्धरणं कीदृशमित्यपेक्षायामाह योगारूढतामापादयेदित्यर्थः योगारूढं विधायात्मानं
मेवमाह नात्मानमवसादयेन्नाधो नयेत् नाधोगमयेत् योगारूढारूढस्य योगारूढो यतस्तदा योग
भ्रंशे संसारपरिहारासंभवात् आत्माधो नीतः स्यादित्यर्थः नन्वात्मानं संसारे निमज्जन्तं योगबन्धुः सन्
कस्मादुद्धरेदित्यत आह आत्मैव हि यस्मादात्मनो बन्धुः अतो बन्धुरात्मनस्त्यायोऽपि शत्रुरिति स्वबन्धोः संभ
वाह्नीदाह नमानाः कश्चिद्बन्धुरपि संसारमुक्तये भवति बन्धुर्बन्धः संसारमुक्तये न भवतीत्यत उप

गी० भा० टी० ५६ दीर्घकालत्वे विशेषणत्रयं योगस्य रचयति सततमात्मानं — तस्यैव योगानुष्ठानस्थलमिति रहसि स्थितः
— एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ १० ॥ योगी ध्यायी युञ्जीत समादध्यात् सततं सर्वदा आत्मा
नं सर्वदेत्यादरदीर्घकालयोः फलवत्त्वम् अन्तःकरणमात्मानं ध्यावयतीति यावत् रहसि एकान्ते गिरिगुहा
दौ स्थितः सन्नेकाकी असहायः । गिरिगुहादावित्यादिशब्देन योगप्रतिबन्धकदुर्जनादिविधुरो देशो गृह्य
ते । विशेषणद्वयतात्पर्यमाह रहसि स्थितः एकाकी चेति विशेषणात्संन्यासं कृत्वेत्यर्थः । योगं युञ्जान
स्य संन्यासिनो विशेषणान्तराणि दर्शयति यतचित्तात्मा चित्तमन्तःकरणमात्मा देहश्च संयतौ यस्य
यतचित्तात्मा निराशीर्वीततृष्णोऽपरिग्रहः परिग्रहरहितश्चेत्यर्थः । सति संन्यासित्वे किमपरिग्रहवि
शेषणमर्थवदित्याशङ्क्य कौपीनाच्छादनव्यतिरिक्तनिवृत्त्यर्थमित्याह संन्यासित्वेऽपि त्यक्तस
94 र्वपरिग्रहः सन्युञ्जीतेत्यर्थः । योगं युञ्जानस्यासनादिरूपोत्तरश्लोकस्य तात्पर्यमाह अथेदानीं योगं यु
ञ्जतः आसनाहारविहारादीनां योगसाधनत्वेन नियमो वक्तव्यः प्राप्तयोगलक्षणं तत्फलादि चेत्यत आरभ्य
ते । योगस्वरूपकथनानन्तरं तदङ्गदर्शनानन्तर्यमथशब्दार्थः । विहारादीनामित्यादिशब्देन यथोक्ता
नादिगतावान्तरभेदग्रहणं तत्फलादि चेत्यादिशब्देन योगफलसम्यग्ज्ञानतत्फलकैवल्यलाभ
ग्रहणं तत्र विनियोजनमित्यादि अन्यते एवं समुदायेनार्थे दर्शिते किमासीनः शयानस्तिष्ठन्वा
न्वा युञ्जीतेत्यपेक्षायामासनस्य प्राथम्यात्तात्पर्यमाह तत्रासनमेव तावत्प्रथममुच्यते शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य
स्थिरमासनमात्मनः । नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥ ११ ॥ शुचौ शुद्धे विविक्ते । निर्द्धारणसप्त
म्यां योगानुष्ठानस्यासीनः संभवादिति न्यायादिति पावनत्वविविक्ततो द्वैधा विभजते
स्वभावतः संस्कारतो वा देशे स्थाने प्रतिष्ठाप्य स्थिरं आसनस्यास्थैर्ये तन्नाशेन विना योगमनुष्ठितः समा ५६
धानायोगाद्योगासिद्धिरित्यभिसंधाय विशिनष्टि अचलमात्मनः । आसनं स्थिरीकृत्यानमनूद्य
माह आसने नात्युच्छ्रितं नात्युच्चं नापि नीचं न च चैलाजिनकुशोत्तरं चैलमजिनं कुशोत्तरे यस्मिन्नासने
तदासनं चैलाजिनकुश [illegible] दासार्थे पतनमपरिहार्यं

रमात्मा साक्षादात्मभावेन वर्त्तते किं तु शीतोष्णादिभिरपि नासौ चाल्यते नतत्तानादिस्वज्ञराई विभजेत किंच
शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानेऽवमाने च मानापमानयोः जाग्रदिश्रवणः समः स्यात् ७ तेषु समः स्या
दिति संबन्धः जितात्मनः प्रशान्तस्यैव विशिष्टफलं चोदितं नहि कथमेनं समाहितो व्यवहितपतेनत आह ज्ञानविज्ञा
नतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ८ ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा प
रोक्षापरोक्षाभ्यां ज्ञानविज्ञानाभ्यां संजातालंप्रत्ययो विनिष्टोपहर्षविषादकामक्रोधादिरहितो योगीयु
क्तः समाहित इति व्यवहारभागी भवतीति यादृश्यप्रख्यापनेन दर्शयति ज्ञानेत्यादिना पदार्थानां परि
ज्ञानं विज्ञानं तु तथाभूतेन ज्ञानेन स्वानुभवकरणं ताभ्यां ज्ञानविज्ञानाभ्यां तृप्तः संजातालंप्रत्ययः
आत्मा मनो यस्य स ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो निश्चलो भवतीत्यर्थः विजितेन्द्रियश्च यद्येवं तदा स
माहित इति स उच्यते कथ्यते स च योगी परमहंसपरिव्राजकः सर्वत्रापेक्षाबुद्धिरहितो निरपेक्षो भगवानिति
कथयति स योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः लोष्टाश्मकाञ्चनानि समानि यस्य स समलोष्टाश्मकाञ्चनः
८ योगारूढस्य उत्तमत्वं प्रतिपादयन् योगस्याभ्यासं स्पष्टयति किं च सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यब
न्धुषु साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ९ पदच्छेदः पदार्थोक्तिः व्याख्यानांशः पादपाति स
हृदित्यादिश्लोकार्द्धेन १० सुहृदिति प्रत्युपकारमनपेक्ष्य उपकर्ता मित्रं स्नेहवान् अरिः शत्रुः उदासी
नो न कस्यापि विवादे पक्षं भजते मध्यस्थो यो विरुद्धयोरुभयोरपि हितैषी द्वेष्य आत्मनः अप्रियः बन्धुः संबन्धी सुहृन्मि
त्रेषु शास्त्रार्थानुवर्तिषु धर्मिष्ठेषु पापेषु अनिषिद्धकारिषु सर्वेष्वेतेषु समबुद्धिः आरेनामपरोक्षमपकारकः
उत्तमश्रेष्ठो इति विभागः समबुद्धिरिति व्याचष्टे किं च मैत्र्याद्युक्तबुद्धिर्विशिष्यते प्रथमो हि
उत्कृष्टो जातिगुणादिविशेषः द्वितीयो व्यापारविशेषः तत्र कारणं व्यापृतबुद्धिः समबुद्धिर्योगी सर्वपुण्य
विपाकेभ्योऽपि विशिष्यते विमुच्यते इति वा पाठान्तरे पाठद्वयेऽपि योगिविशेषमुक्त्वा कथयति
योगारूढानां सर्वेषामप्युत्तम इत्यर्थः एवंभूतविशेषणैर्योगारूढस्य उत्तमत्वं योगस्याभ्यासेन उपपादित
व्यापित्वेनाभिधानानन्तरं प्रधानमभिदधाति ज्ञानपरमसिद्धमफलप्राप्तये योगी युञ्जीत आत्मानं रहसि

तेषु समाधानस्य प्रशान्तेरेव विवक्षितत्वात् इत्येवं हि विषयेभ्य इन्द्रियगणं संयम्य तस्माद्विषयेभ्यो व्याव
र्त्तितेनैव मन्त्रिणा निवर्त्तितेनात्मनीत्यर्थः तथापि कथं स्वनामार्थसंवेदनमनस्तत्र निवर्त्तितमित्याशं
क्याह स्वनामिकार्थसंवेदनमेव चेद्विवर्त्तितं मनस्तत्रैव समाधीयेत नान्यत्र नैवं मनः समाधानं काह
निविष्टापेक्षया व्याकरोति सोऽध्यात्मैवमित्याह आत्मनेति हि मनसो समाधानेन वदन्त्यात्मस्वरूपमनः कृत
ति किं तर्हि सत्त्वेऽत्यस्तौ विवर्तितमित्याशंक्याह तस्माद्विवक्षितलोपेनात्मनीयं हि सत्त्वप्रधानः स्वस
त्वे तु चात्रे दृष्टान्तरं चतुर्थीयाह दृष्टे सत्यं बाह्याद्विषयाद्वैमुख्येनान्तरेव समविष्टमनसः स्वकीय
नासिकाग्र एव नासिकाग्रे स्वस्थेनेति विवर्त्तितमित्यर्थः तत्रैवान्तरमपि विशेषणमनुक्तमित्याह
सर्वं हि अस्यानवलोकयन् दिशश्चानवलोकयन् समेतुं ब्रवीत्येतेन २२ अनवलोकयन्नासौ तेषु तत्र सर्वेयुः
अन्तरान्तरा दिशामवलोकनमपि योगप्रतिबन्धकमिति तन्निषेधः योगयुञ्जानस्य विशेषण
तत्रागोदर्शीयति किं च प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आ
सीत मत्परः २४ प्रशान्तात्माशकेषेण प्रशान्तस्यात्मानः करणं यस्य सोऽयं प्रशान्तात्मा विगतभीर्विगतभ
यो ब्रह्मचारिव्रते स्थितो ब्रह्मचर्यं गुरुशुश्रूषाभिक्षान्नभुक्त्यादि तस्मिन् स्थितस्तदनुष्ठाता भवेदित्य
र्थः अन्तःकरणस्य प्रशान्तिः रागद्वेषादिराहित्यं तस्य साक्षाच्छक्यो नागादिदेहत्वं चेदित्यत आह विगतभय
त्वेसर्वकर्मपरित्यागस्तस्यापनिश्रुतश्रवणादिः स एष प्रतिज्ञातमिदानीं भुक्त्यादीन्यादिशब्देन विषयत्वेन
स्नानशौचाचमनादि गृह्यते विशेषणान्तरमाह किं च मनः संयम्य मनसो वृत्तीरुपसंहृत्येत्येतत्
तदुपसंहृत्य पापनिवृत्तिर्भवेदित्युक्तेषु मनः तदुपसंहारे ध्यानसमापिनः क्षिप्तं स्मृत्वा इत्याह च्छित्तेषु
तादित्याशंक्याह मच्चित्तो मयि परमेश्वरे चित्तं यस्य सोऽयं मच्चित्तो युक्तः समाहितः सन्नासीतोपवि
शेत् मत्परः अहं परो यस्य सोऽयं मत्परः विषयान्तरं विषयमनाप्नुवं स्पष्टमुपसंहारे तल्लाभो च नात्र मनना
ध्यानानुपपत्तिरित्यर्थः मच्चित्तत्वेनैव मत्परत्वं वक्तव्यं स्यादिति चेन्नास्ति तत्र रागविषयेण मनसः
शोकाद्याह भवति कश्चिद्रागी स्त्रियं चित्तविषयत्वेन न तु तां परत्वेन गृह्णाति किं तर्हि राजानं महादेवं वा अप ९५

नात्युच्छ्रितं नातिनीचं नात्युन्नतं नातिनीचं च स्थितिं स्थिरं तलपाषाणादिसेव्ये सेवा लतो भाग्निमोदार्दिसंभावितदोष
निरासार्थं चैलवस्त्र शुचिनेचर्मपशुनाभ्युमृगस्य कुशाः दर्भास्तेषां उपरि स्थितं तस्मिन्नासने चैलाजिनकुशोत्तरं तस्मात्तन्ने
योगे उत्तमे चैलं तलो जिनं तनस्य कुशाः पाद्दोन शुचि पत्र माया पातिव ऋषिभिः । म्यामीहोक्तं तस्मिन्
जितेतन शुलमिति कृता भवितद्दिनाह विपरीतानर्थः चैलाजिनो ११ यथोक्तमासने संपाद्य किं कु
र्यादित्याह तत्रेति । तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः उपवि
श्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये १२ तत्र तस्मिन्नासने उपविश्य योगं युञ्ज्यात् योगयुक्तान स्थितिं कनैव
नाकनोपरिकृतेन कथं सर्वेभ्यो विषयेभ्यः सकाशात् प्रत्याहृत्य मनसा अपदेशस्थितं बुध्यैव विषयं समाधाने
एकाग्रं चित्तं यत्रास्ति तथा भूतं मनः कृत्वा निरोधं तत इम यः तया योग समर्थतिष्ठेत्याह सर्वविषयेभ्यः
उपसंहृत्य एकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः चित्तं चेन्द्रियाणि च चित्तेन्द्रियाणि तेषां क्रियाः संयता
यस्य स यतचित्तेन्द्रियक्रियः आसने यथोक्ते स्थित्वा यथोक्तयोगानुष्ठानस्य प्रयोजनमेव फलमाह
सोऽकिमर्थं योगं कुर्यादित्याह आत्मविशुद्धये अन्तःकरणस्य विशुद्ध्यर्थमित्येतत् १२ अनन्तरयोगे
न प्रश्नानन्तरं प्रयत्नं कृत्वा तस्मिन्नर्थमाह कायसाधनमासनमुक्तमथ नाशरीरधारणप्रकारमित्युच्यते समंका
यशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् १३ समं कायशिरोग्री
वाञ्च कायशिरोग्रीवं तत्समं धारयन्नचलं तत् समत्वमनुनेकायः शरीरमध्यं चलमिति विशेषणं
समवत्वार्थं तस्मात्त्वयेमाह समं धारयतश्चलनं सम्भवत्यतोऽविशिनष्टि अचलमिति स्थिरः स्थिरो भूत्वेत्यर्थः
संप्रेक्ष्य सम्यगवलोकनं दृष्ट्वा तं कृत्वेवाचौ वक्तौ लुप्ता दृष्टवा कार्यं करणं यो विषयप्रापरवल्पम्भू न्यत
मचलं स्थिरमिति सर्वे स्थिति मितौ वक्ष्यमाणोपाय कल्पने स्वनासिकाग्रसंप्रेक्षणमेव योगाङ्गत्वेनाभिप्रेय
त्विनेति किं तस्यादित्यापेक्षयाह न हि स्वनासिकाग्रसंप्रेक्षणमिह विधित्सितं नाहि किं तर्हि चक्षुषो दृष्टिसं
निपातः स एव कमाह किं तर्हि चक्षुषो दृष्टिसंनिपातः स चान्तःकरणसमाधानापेक्षो विवक्षितः स्वनासिकाग्रसंप्रेक्षणमिवेत्यर्थः
न्नाहि अन्यथा तत्रैव मनः साधनं नायसेन स्थापितमित्याह सर्वेन्द्रियाणां करणसमाधानापेक्षो विवक्षितं

श्री॰ भा॰ टी॰ ५६

परिपठितात्तद्रूपपरिमाणात् इति मात्रमप्राप्तो योगो नास्तीति किं तद्रूपपरिमाणं योगस्य स्त्रोतं वदेयिके
स्यैवाशस्य वहरतो योगानुपपत्तिं त्याज्यं कथाह उक्तं हि अर्द्धमशनस्य सव्यञ्जनस्य तृतीयमुदकस्य तु
वायोः सञ्चरणार्थं तु चतुर्थमवशेषयेदित्यादि परिमाणं दूरमेदशनेनातीत्य तोयमुदके नतु वायोः
सञ्चरणार्थाय चतुर्थमवशेषयेदिति वाक्यमतिक्रान्तार्थः । यथा नात्यन्तमश्नतो नश्नतश्च योगो न सं
भवति तथात्यन्तस्वपतो जाग्रतश्च न योगः सम्भवतीत्याह तथा नचातिस्वप्नशीलस्य योगो भवति नै
व चातिमात्रं जाग्रतो योगो भवति चार्जुन आहारनिद्रादिनियमविरहितस्य योगस्यातिरेकशुक्रानति
यमवतो योगाभ्यसनमनाचेष्ट कथं तु तर्हि योगो भवतीत्युच्यते युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्म
सु युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥१७॥ युक्ताहारविहारस्याहितमनसंन्याहारोऽत्र विह
९६ रणं विहारः पादक्रमस्तौ युक्तौ नियतपरिमाणौ यस्य तस्य युक्तचेष्टस्य तथा न्यायचनियता चेष्टा
यस्य कर्मसु तथा युक्तस्वप्नावबोधस्य स्वप्नश्चावबोधश्च स्वप्नो निद्रा अवबोधो जागरणं तौ नियतौ का
लौ यस्य तस्य युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु युक्तस्वप्नावबोधस्य योगिनो योगो भवति
अत्राहारस्य नियतत्वमर्द्धमशनस्येत्यादि विहारस्य नियतत्वं योजनान्न परं गच्छेदित्यादि कर्मसु चे
ष्टाया नियतत्वं वाग्यमादि रात्रौ प्रथमतो दण्डद्वयादिका परिमितकाले जागरणं मध्यतः
स्वप्नं पुनरपि दण्डद्वयादिका परिमिते जागरणमिति स्वप्नावबोधयोर्नियतकालत्वं एवंविधयतमानस्य
योगिनो भवतो योगस्य फलमाह दुःखहा दुःखानि सर्वाणि हन्तीति दुःखहा सर्वाण्याध्या
त्मिकादिभेदभिन्नानीत्यर्थः । यथोक्तयोगमन्तरेणापि स्वापादौ दुःखनिवृत्तिरस्तीति विशिनष्टि
सर्वसंसारदुःखनिवर्तको योगो भवतीत्यर्थः । विशुद्धविज्ञानद्वारेणेति शेषः सफलस्य योगस्य योग
स्यान्तरंगदाहीत्यादायुक्तं लक्षणं तदनन्तरश्लोकद्वयेन दर्शयति यदा

नमच्चित्तो मत्परस्यु ॥१४॥ एवं करणशुद्धिर्योगस्यावान्तरफलं संसृतिपरमफलं च कथयन्परमेनानन्तर
श्लोकमाह ॥ अथेदानीं योगफलमुच्यते युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः ॥ शान्तिं निर्वाण
परमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥१५॥ युञ्जन्समाधानं कुर्वन्नेवं यथोक्तेन विधानेन नायोगी त्यागेनानेन सदा यो
गी योगस्वरूपेण तदेगमासनन्द्वयेन तत्त्वविशेषणमित्यस्यार्थस्य सम्यक्कथनानेन रमिति अथ स्पष्टा
र्थः आत्मानं युञ्जन्निति सम्बन्धः आत्मशब्दो मनोविषयः यथोक्तो विधिगमनादिः उक्तविशेष
णेन यथोक्तेनार्थमसंहृतं योगी ध्यायी संन्यासीत्यर्थः मनः स्वयमस्य योगे त्वसमाधारणत्वे
यति नियतमानसः नियतसंयतमानसं मनो यस्य सोऽयं नियतमानसः सम्यगाति ष्ठपरते शान्ति
शान्तिं परां सर्वसंसारनिवृत्तिरूपं स्वरूपेण मनोवस्थानलक्षणं निर्वाणपरमां निर्वाणमोक्षस्तत्पर
मा निष्ठा यस्याः सा शान्तिः निर्वाणपरमा तां यथोक्तां यामत्ते ब्रह्मस्वरूपावस्थानादनर्थान्तरत्वम
मत्संस्थां मदधीनामधिगच्छति प्राप्नोति ॥१५॥ इदानीं योगिन आहारादिनियम उच्यते नात्यश्नतस्तु
योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्नतः ॥ न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥१६॥ नात्यश्नत आत्मसंमित
मन्नपरिमाणमतीत्याश्नतः अत्यश्नतो न योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्नतो योगोऽस्ति मदधीनो मदा
त्मिकमित्यर्थः आहारादौ न्यायादिष्टं न विहारो जागरितादिश्चोच्यते आत्मसंमितमन्नपरिमाण
मप्याशनादि आहारनियमेऽप्यतं यथाश्रुतिः प्रमाणप्रति यदु ह वा आत्मसंमितमन्नं तदवति तन्न हि
नस्ति यद्भूयो हिनस्ति तद्यत्कनीयो न तदवतीति श्रुतेः तदतिभुज्यमानं यदु ह वा इति प्रसिद्धार्थं आदे
नमवत्यनुष्ठानयोग्यतामापादयत्यनुष्ठानद्वारेण मोक्षार्थं रक्षति न हिनस्ति दृश्यानर्थाय भवतीत्यर्थः यद्
भूयः आत्मसंमितान्नाद्यधिकं तदतिशास्त्रमतिक्रम्य भुज्यमानं तदात्मानं हि नस्ति मोक्षे इत्यनर्थाय भवति यत्
श्रानेकनीयोऽल्पतनेरशरीरस्य नित्य यामावात्स्येनेन तदत्र मदनुष्ठानयोग्यतादिद्वारा ऽवनं न रक्षति तदत्र मते त
स्मादल्पाधिकं त्यक्त्वा चात्र योगाभ्यासकृतानात्मत्वमित्यर्थः श्रुतिस्मृतमत्रनिगमयति तस्माद्यो
गी नात्मसंमितादन्नादधिकं न्यूनं वाश्नीयादिन्येत्याहारनियमो दैवनिद्राया नियमाह अथवा योगिनो योगस्य

गी· भा· टी· ९७

सर्वकामेभ्यो निर्गता दृष्टादृष्टविषयेभ्यः स्पृहा यस्य योगिनः स युक्तः समाहित इत्युच्यते तदा १८ योगिनः
समाहितं चित्तं यत्तस्योपमोच्यते यथा दीपो निवातस्थो नेंगते सोपमा स्मृता योगिनो यतचित्तस्य युंजतो यो-
गमात्मनः १९ यथा दीपः प्रदीपो निवातस्थो निवाते वातवर्जिते देशे स्थितो नेंगते न चलति उपमा योगिनश्चि-
त्तस्थैर्यस्योदाहरणमित्यर्थः उपमा याहृस्य प्रदीपादि विषयमनभिज्ञपैकरणम्मुमन्निदृश्यो यति उपमीयते यो

97

साउपमा उपमीयते ऽनयेत्युपमा योगज्ञैस्तैश्चित्तप्रचारदर्शिभिः स्मृता चिंतिता योगिनो
यतचित्तस्य संयतांतःकरणस्य युंजतो योगमनुतिष्ठत आत्मनः समाधिमनुतिष्ठत इत्यर्थः
एवं योगाभ्यासबलादेकाग्रीभूतं निर्वातदीपकल्पं सत् यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं यो-
गसेवया यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति २० यत्र यस्मिन्काले उपरमते चि-
त्तं उपरतिं गच्छति निरुद्धं सर्वतो निवारितप्रचारं योगसेवया योगानुष्ठानेन ॥ ॥

६·

योगिनो यथोक्तविशेषणावृत्तस्थितचित्तस्थैर्यस्येति शेषः द्विविधः समाधिः संप्रज्ञातोऽसंप्रज्ञातश्चेति ध्येये ॥ ९७
काकारसतत वृत्तिभेदेन कथंचित्प्रज्ञायमानाः संप्रज्ञातः समाधिः कथमपि नप्रज्ञायमाना सतवृ-
त्तिरसंप्रज्ञातः समाधिः तत्र संप्रज्ञातो न समाधिलक्षणमभिधायासंप्रज्ञातस्य समाधेरधुना कल्याण
विवर्हितत्राह एवमिति काले समाधापालकितपवकारसम्पनीसमेनन संवध्यनेचकारस्य संबंधमाह य

नाकदायुक्तो भवतीत्युच्यते यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते निस्पृहः
सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा १८ यदा विनियतं विशेषेण नियतं संयतं वि
शेषेण संयतं तमेव संक्षिप्यति एकाग्रतामापन्नं चित्तं आत्मन्येवेत्येवकारार्थं
कथयति हित्वा बाह्यार्थचिंतामात्मन्येव केवलेवतिष्ठते केवलत्वमद्वितीय
त्वेन स्वात्मस्थितिर्विशेषणेनेति स्वात्मनि स्थितिं लभत इत्यर्थः चित्तस्य हि कल्पित
स्यात्मैव तत्त्वं तत्त्वदृष्ट्यान्यतः सर्वतो वारितं यद्विशिष्टानेनि मदग्रे तिष्ठतीति भा

वः तस्यामवस्थायां सर्वे
भ्यो वा दृष्टतत्त्वलो
ऽक्नो भवविषय
तद्वत्स्पृह
निस्पृहः

६.१८.

अपरिपक्वयोगो यथा दर्शितेन दुःखेन प्रच्याव्यते नैवेचाल्यते यस्मिन्स्थितो योगी तं योगं विद्या
दिति ९ एवंवत् तं विद्यादित्याद्युपरितनेन ९२ पद्यत्रयेणान्वयात् यत्रेति तस्मिन्नात्मावस्थाविशेषे परा
मृशति दुःखसंयोगस्य वियोगो योगसंज्ञितो युज्यते सर्वयोगसंज्ञितः स्यादित्याशंक्याह
विपरीतेति दुःखं हि योगावस्थासमुत्थाने निखिलं दुःखं भेदेन दुःखसंयोगाभावो योगसं

किंच यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि वि
चाल्यते २२ यं लब्ध्वा यमात्मलाभं लब्ध्वा प्राप्य चापरमन्यन्न लाभं ततस्तेनाधिकम
स्तीति न मन्यते नोचिन्तयति किंच यस्मिन्नात्मनि तिष्ठन् दुःखेन शस्त्रनिपातादि
लक्षणेन गुरुणा महतापि न विचाल्यते यत्रोपरमते चित्तमित्यारभ्य यावद्भिर्विशेषणैः
विशिष्ट आत्मनोऽवस्थाविशेषो योग उक्तः तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञि
तं स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा २३ तं विद्यात् विजानीयाद्दुःखसंयो
गवियोगं दुःखैः संयोगो दुःखसंयोगः तेन वियोगो दुःखसंयोगवियोगः तं दुःख
संयोगवियोगं योग इत्येव संज्ञितं विपरीतलक्षणेन विद्यात् विजानीयादित्यर्थः योग
फलमुपसंहृत्य पुनरन्वारम्भेण योगस्य कर्तव्यता च्यते निश्चयानिर्वेदयोः योगसाध
नत्वमर्हतीत्यर्थः उपसंहृते योगफले किं पुनर्योगस्य कर्तव्यमुच्यते तत्राह योगफलमिति ९८
प्रकारान्तरेण योगस्य कर्तव्यतोपदेशारम्भो ज्ञानान्तरेभः योगेषु ज्ञानलक्षणं कोऽसि
द्धिमलभमानः संशयानो निवर्तेतेति तन्निवृत्त्यर्थं पुनः कर्तव्यतोपदेशाग्रथ्यतानिति
मतार्ह निश्चयेति नयोः साधनत्व विधानमेव ... प्राप्नोति मध्यपाति

काले एवंवत्तव कर्मकारकत्वेन निर्दिष्टमात्मानं तत्पदार्थत्वेन व्याचष्टे परमिति आत्मनीत्य
स्यापि पदार्थविषयत्वमाह स्वप्रकाशेति परमात्मनि शनैश्चोपचितभावेनापरोक्षतोऽवबुद्धे हि द्वैतमा
वाभ्यां ततो वेत्तार्थः तस्मिन्काले योगी समाहितो भवतीति शेषः योगस्य हि काले प्रकारान्तरेण
प्रकटयति किं चेति बुद्धिग्राह्यः स्वानुभवविषयः इन्द्रियनिरपेक्षस्वानुभवगम्यत्वेनाक्षैरतीन्द्रिय
मिति पुनरुक्तिमित्याशङ्क्याह अविषयेति पदच्छेदेन चेन्द्रियैरविषयत्वादिति तथा आत्मस्वरूप
यत्र चैव यस्मिंश्च काले आत्मनात्मसमाधिपरवशेन तत्त्वतः करणेनात्मानं पश्यन्नेव तत्त्वं सर्व
तोऽपि स्वरूपं पश्यन्नुपलभमानः स्वप्रकाशमिति तुष्यति तुष्टिं भजते किं च सुखमा
त्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियं वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः २१ सुखमा
त्यन्तिकमनन्तमेव सुखमात्यन्तिकं तत्तेनाभिसंबन्धः यत्तद्बुद्धिग्राह्यं बुद्ध्यैवेन्द्रिय
निरपेक्षया ग्राह्यमतो बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियमिन्द्रियगोचरातीतमविषयजनितमित्य
र्थः वेत्ति तदीदृशं सुखमनुभवति यत्र यस्मिन्काले न चायं विद्वानात्मस्वरूपे स्थितः
तस्मात्तत्त्वतश्चलति तत्त्वतः तत्स्वरूपात्प्रच्यवत इत्यर्थः

इति तस्मात्तत्त्वतश्चलतीति संबन्धः नैवेत्येवकारसंबन्धोक्तिः चकारसंबन्धस्यासंबन्धनीयः
यत्रेति एवंवत्तकार्यान्तरेण प्रकटयति योगविशिष्टं हि किं चेति आत्मलाभात्परं विद्य
तइति स्मर्यमाणमाचष्टे यमात्मलाभमिति लाभान्तरं पुरुषार्थं मन्यते तत्त्वतस्मादात्म
लाभाद्धितियावता नविद्यादित्युत्तरत्र संबन्धः यस्मिन्निमाद्यवस्थारूपा किं चेति

तत्रैव स्थितिमेव मनसो विदधीतेति आत्मैवेति योगविधिमुपक्रम्य किमिदमुक्तमित्यपेक्षायामाह
एषश्रुतिः यस्मान्मनसो नैश्चल्यमिति शेषः । ननु मनसोऽशक्यत्वादि मनसो निमित्तानुरोधेन रागद्वेषैर्व
शात् स्वतः केवलमस्थिरस्य मनसः तत्स्वभावेन प्रवृत्तस्य नैश्चल्यं निश्चलत्वेनेति तत्राह । तत्रे
ति योगप्रारंभः सम्यगर्थः । एवं प्रारब्धेन मनसैवैतत्प्राप्यते प्रकारेणानवस्थिते स्वाभाविको दोषा
न्मिथ्याज्ञानस्थो रागादिप्राप्तावेतन्मनसो नियमनं कथमित्याशंक्याह । ततस्ततो नियम्येति यावा
आत्मसंस्थं आत्मनि स्थितं आत्मैव सर्वं न ततोऽन्यत् किंचिदस्तीत्येवं आत्मसंस्थं मनः
कृत्वा न किंचिदपि चिन्तयेत् एषा योगस्य परमा विधिः । तत्रैवमात्मसंस्थं मनः कर्तुं
प्रवृत्तो योगी यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् । ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव व
शं नयेत् २६ यतो यतो यस्मात् यस्मान्निमित्तात् शब्दादेर्निश्चरति निर्गच्छति स्वभा
वदोषान्मनश्चञ्चलमत्यर्थं चलमत एवास्थिरं ततस्ततस्तस्मात्तस्माच्छब्दादेर्निमित्ता
न्नियम्य तत्तन्निमित्तं याथात्म्यनिरूपणेनाभासीकृत्य वैराग्यभावनया चैतन्मन आ
त्मन्येव वशं नयेत् आत्मवश्यतामापादयेत् एवं योगाभ्यासबलाद्योगिन आत्मन्ये
व प्रशाम्यति मनः । प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् । उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूत
मकल्मषम् २७ प्रशान्तमनसं प्रशान्तं मनो यस्य स प्रशान्तमनाः । तं प्रशान्तमनसं ह्येनं यो
गिनं निरूपणेनाभिसन्धः एवमेतिश्रुत्वा यथालोचनेनैतेन तत्तद्वैराग्यभावनया तत्तदभावीकृत्य
ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येवेति स्ववशः मनसो वशीकरणेन योगस्य मे किं स्यादित्याशंक्याह एव
मिति योगाभ्यासो विषयविवेकं ... मनोनिग्रहात्सर्वेति प्रशान्ते आत्मन्येव प्रलीनमिति याव
त् मनस्तद्वृत्त्योरभावे स्वरूपस्थं तत्तद्वाविर्भावस्थापादोषशान्तं रजो यस्येति रजः मोहादिक्लेशा

इह जन्मनि जन्मान्तरे वा सेव्यमानो नित्यमवसायायोगाभ्यासः कर्तव्यः इत्यस्य योगस्य कर्तव्यत्वमिति प्र
तिजानीते किं चेति केनचित् क्रमेण कर्तव्यत्वमित्यपेक्षायामाह संकल्पेति संकल्पः शोभनाध्या
सः सर्वानित्युक्त्वा च नूनमशेषत इति च न उक्तमित्यार्थं व्याह निःशेषतेति यथा शेषो न भवति
तथा सर्वेषां कामानां शोभनाध्यासाधीनानां त्यागस्य योगाङ्गत्वमुक्त्वा विशेषणत्वाद्विवेकपूर्वके
न मनसा करणभूतेन यस्य सर्वतो नियमनमपि तच्छेषत्वेन कर्तव्यमित्याह किं चेति काम

समपध्यानं फलयोगो निश्चयेनाध्यवसायेन योक्तव्यः अनिर्विण्णचेतसा न निर्विण्णम
निर्विण्णमस्य चित्तं किं तत्र ज्ञाने लाभे निर्वेदरहितेन चेतसा चित्तेनेत्यर्थः । किं च संकल्पप्रभवा
न्कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः । मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः । संकल्पप्रभवान्
कल्पः प्रभवो येषां कामानां ते संकल्पप्रभवाः कामास्तान्त्यक्त्वा सर्वानशे
षतः निःशेषतः निर्लेपेन किं च मनसैव विवेकयुक्तेनेन्द्रियग्रामम् इन्द्रियसमुदायं विनि
यम्य विनियमनं कृत्वा समन्ततः समन्तात् शनैः शनैरुपरमेद् बुद्ध्या धृतिगृहीतया
आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिन्तयेत् शनैः शनैः न सहसा उपरमेत् उपरतिं कु
र्यात् केन बुद्ध्या किंविशिष्टया धृतिगृहीतया धैर्ययुक्तयेत्यर्थः

त्यागद्वारा इन्द्रियाणि गृहीत्वा किं कुर्यादित्याशंकितारं प्रत्याह शनैः शनैरिति सहसा विषये
भ्यः सकाशादुपरमेत् मनो सा न सामर्थ्यं संभवतीत्यभिप्रेत्याह न सहसेति न सहसा धैर्येण युक्तया बु
द्धिरित्याह केनेत्यादिना स्वस्मादीरस्याहतत्पर्यन्ताः गृहीतो रहस्यं वेदस्य वेदधारणं कृतवान्
उक्तोऽनरस्य क्रमेण शनैर्लाभं पदमिति भावः आत्मसंस्थं मनो निश्चलं ध्यानमात्रनिष्ठं मनो ध्ये
ध्यायन् चिन्तयेत् नव्याभावाद्गतिसुखमभवेदित्याह आत्मेति

गी· भा· टी· १००

विषमेषु प्राणिषु तदनुरोधात् विषममेव दर्शनं समदर्शनमिति विवेकं वक्तुं प्रस्तौति सर्वत्रेति उक्तं स्वैक-
त्वज्ञानस्य फलं विकल्पतत्प्रकोपशैथिल्यमाह एतस्येति तदेकत्वदर्शनमनुवदति यो मामिति तस्या-
त्मनिष्ठानोऽनुपलभ्यमानाति तस्येति ज्ञानानुवादभागं विभजते यो मामिति तस्य लौकिकभागं व्याच-
ष्टे तस्याहमिति अनेकत्वदर्शिनो योऽयं ऐश्वर्यनिमित्तप्रणाशः प्राप्तस्तन्नाशमाह नेति अहं परमात्मा नेदं
ततः प्रति परोक्षीभवामीत्यर्थः सच मे त्वादि व्याचष्टे विद्वानिति विद्वानिवाविद्वानपि सोऽपि तस्य न नश्य

योगयुक्तात्मा समाहितान्तःकरणः सर्वत्र समदर्शनः सर्वेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु वि-
षमेषु सर्वभूतेषु सममेकरूपं संस्कारवर्जितं विक्रियावर्जितं समं निर्विशेषं ब्रह्मात्मैकत्वेन दर्शनं य-
स्य स सर्वत्र समदर्शनः एतस्यात्मैकत्वदर्शनस्य फलमुच्यते यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि
पश्यति तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ३० यो मां वासुदेवं पश्यति सर्वस्यात्मा-
नं सर्वभूतेषु सर्वत्र पश्यति ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं सर्वं च ब्रह्मादिभूतजातं मयि सर्वात्मनि पश्यति तस्यैवमा-
त्मैकत्वदर्शिनः अहमीश्वरो न प्रणश्यामि न परोक्षतां गमिष्यामि स च मे न प्रणश्यति
स च विद्वान् मम वासुदेवस्य न प्रणश्यति न परोक्षो भवति तस्य च मम चैकात्मकत्वात् स्वात्मा हि
नामात्मनः प्रिय एव भवति यस्माच्चाहमेव स योगी मयि वर्तते सर्वात्मैकत्वदर्शी सर्वभूत-
स्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ३१ सर्वभूतस्थि-

तीत्यादि श्लोकोक्तं नेत्यादिना अविद्वद्रूपेण सतोऽपि व्यवहितत्वाद्विद्याप्राप्तव्यतामपनेतुमर्थः ई-
श्वरस्य विदुषश्च परस्परमपरोक्षत्वे हेतुमाह तस्य चेति आत्मैकत्वेऽपि कथमित्याशङ्क्य प्रेमास्पदत्वमाह
स्वात्मेति विद्वदीश्वरयोरेकत्वानुवादेन विद्याफलं विवृणोति यस्मादिति तस्मादेकत्वदर्शी नार्थ

१००

तस्यास्मदादिविलक्षणमाह ब्रह्मभूतमिति अस्मदादेरपि सतो ब्रह्मभूतत्वेन [illegible]त्वं जीव-
न्मुक्तं तमित्याशंक्याह अकल्मषमिति धर्माधर्मशून्यत्वेनधादियुक्तस्याप्युक्तं स्वबुद्धिविषयाशंक्योक्तं
अकल्मषमिति उक्तं सर्वत्वे योगिनो भवतीत्युक्तं तदेव स्फुटयति युञ्जन्निति एकमोपायोक्तं मनसैवे-
न्द्रियग्राममित्यादियोगाभ्यासेन रागद्वेषादिः सदात्मानं युञ्जन्निति संबंधः पापरहितं सुखेन तण
युक्तस्यापि संस्पर्शसत्तादात्म्यं एकत्वस्य उक्तं विषयासंस्पर्शः योगमनुतिष्ठति ब्रह्मभूतस्य

उपैति गच्छति शान्तं रजः संवृत्तीणमोहादिक्लेशं शान्तरजसमित्यर्थः ब्रह्मभूतं जीवन्मुक्तं
ब्रह्मैव सर्वमिति निश्चयेन ब्रह्मभूतमकल्मषं धर्माधर्मादिवर्जितमित्यर्थः । युञ्जन्नेवं स-
दात्मानं योगी विगतकल्मषः सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते २८ युञ्जन्नेवमिति एवं स-
दात्मानं युञ्जन् योगी योगान्तरायवर्जितः सदा सर्वदा आत्मानं युञ्जन् विगतकल्मषः
विगतपापः सुखेनानायासेन ब्रह्मसंस्पर्शं ब्रह्मणा संस्पर्शो यस्य तद् ब्रह्मसंस्पर्शं
सुखमत्यन्तं निरतिशयं अश्नुते प्राप्नोति २८ इदानीं योगफलं योगस्य ब्रह्मैकत्वदर्शनं सर्वत्र
समदर्शित्वं दर्शयति सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ईक्षते यो-
गयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः २९ सर्वभूतस्थमिति सर्वभूतेषु स्थितमात्मानं सर्वभूतानि
चात्मनि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानि सर्वभूतानि आत्मन्येकतामागतानि ईक्षते पश्यति कः

निरतिशयसत्त्वशान्तिलक्षणं द्वितीयो मोक्षो हेतुना केन स्यादित्याकांक्षायामाह इदानी- गी.
मिति स्वमात्मानं मीलितं इति संबंधः सर्वभूतान्यपि तद्विशेषणत्वेन पश्यति चेत्तत्र इव कल्मता टी.
न्मितितताविधानेन [illegible]रित्याशंक्याह सर्वभूतानीति उक्तं दर्शनं चित्तसमाधानेन युक्तोपायदर्शनाय ६

गी॰ भा॰ टी॰ ९२

101

नत्वाप्नुयाद्योगसुखमुत्तममिति शेषः मनसश्चञ्चलत्वेपि निग्रहद्वारा योगस्थैर्यं संपादयतामित्याशंक्या
ह प्रसिद्धमिति कृषतेर्विलेखनार्थस्य रूपमिति कृष्णेति कर्षकत्वमेव कामस्य भग
वतः स्वभावतोस्याशंकयाह प्रमाथीति ऐहिकामुष्मिकसर्वसंपदामाकर्षणशीलत्वात्तेनेत्युक्त्या
मपन्नाति लोभयति न केवलं लोभकमेव प्रकरणशीलमिति विक्षिपतीत्युक्तं निवारकत्वमभिप्रेत्याह विषया॥

एतस्य यथोक्तस्य सम्यग्दर्शनलक्षणस्य योगस्य दुःखसंपाद्यतामालक्ष्य शुश्रूषुर्ध्रुवं तेन
त्वाप्नुयाद् अर्जुन उवाच योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन एतस्याहं न पश्या
मि चञ्चलत्वात्स्थितिं स्थिरां ३३ योऽयं योगस्त्वया साम्येन समत्वेन प्रोक्तः हे मधुसूदन ए
तस्य योगस्याहं न पश्यामि नोपलभे चञ्चलत्वान्मनसः किं स्थिरामचलां स्थितिं प्रसिद्ध
मेतत् चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढं तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्कर
म् ३४ चञ्चलं हि मनः कृष्ण कृष्णेति कृषतेर्विलेखनार्थस्य रूपं भक्तजनपापादिदोषा
कर्षणात्कृष्णः हि यस्मान्मनः चञ्चलं न केवलमत्यर्थं चञ्चलं प्रमाथि च प्रमथनशीलं प्रम
थ्नाति शरीरमिन्द्रियाणि च विक्षिपति परवशीकरोति किं च बलवत्प्रबलं न केनचिन्नियन्तुं
शक्यं किं च दृढं तन्तुनागवदच्छेद्यं तस्यैवंभूतस्य मनसोऽहं निग्रहं निरोधं मन्ये वायोरिव यथा
वायोर्दुष्करो निग्रहस्ततोऽपि मनसो निग्रहं दुष्करं मन्ये

द्ताकृष्टमपाकाले विशेषणान्तरमाह किंचेति प्रबलेति विशेषणान्तरमाह किंच दृढमिति ते ९१
न्तुनागो वरुणपाशो हि तेजस्कचारी पदार्थो मनः तद्वत्तत्त्वादच्छेद्यमशक्यं तेन प्रसिद्धेत्याद्वि
तः वायोरिवेत्यस्यार्थमाह यथेति प्रश्नमेवं कृत्वा प्रतिवचनमनुष्यापयति भगवानिति

गम्यादिशब्दितस्य यमनियमादिसंस्कारवतः स्वैरं ब्रह्मसंभवेपि नाभंगीकृत्य ज्ञानेत्योति सर्वथे
ति प्रतिभासतोपि विषयेषु हेयोपादानाकारेऊ तो ज्ञानवतो नित्यमुक्तत्वेष्वाशेषोप्ते दुराचारश्नि वैधादि
त्याशंक्याह नमोस्तुमिति स्वैराचरणस्याप्रतिवंधकत्वे कथंनात्पर्थोद्दुरस्य योगिनः समस्त
दीनेश्वत्यप्रतिवंधकत्वशसकाविचेति शान्यदपि किं विदुच्यते परमयोगिनो निर्देशद्वारा यो
गमाहात्म्यमित्यर्थः उपमैवौपम्यमात्मावतद्गौपम्यं चतेन सर्वभूतेषु सुखं समंपश्यतीत्युक्ते

दुःखेनतत्वेशोकात्मे समस्यदृशीनं मन्यतस्फलमोहो विधीयते सर्वथा सर्वप्रकारैः
वर्तमानोपि समस्य दृष्टीयो योगी सर्ववैकल्पवेपुरेषु वर्तते नित्यमुक्तः एवसः नमोस्तुश्रुति
केनचित्तमुक्ति वयानवंदपथः किंचान्यत आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योर्जुन सुखं वा
यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ३२ आत्मा स्वयमेव उपमीयते येन तत्सुखं मानंदावतौ
पम्यं तेनात्मौपम्येन सर्वत्र सर्वभूतेषु समं पश्यति योर्जुन सच किं समं पश्यतीत्य
पेक्षाते यथा मम सुखं प्रियं तथा सर्वेषां [illegible] सुखं [illegible] प्रियं दुःखं च
द्वेद्यं स्वसम प्रतिकूलमिति दुःखं यथा मम तथा सर्वेषां प्राणिनां दुःखमिति प्रतिकूलमित्येवमा
त्मौपम्येन समं पश्यन् न कस्यचित् प्रतिकूलमाचरति अहिंसक इत्यर्थः एवंभूतोहिंसकः सम्यग्दर्शननिष्ठः स योगी परमो मत

नन्वेवं सम्यग्दर्शनेनिष्ठस्य [illegible] किमित्याशंक्य [illegible] स्वार्थेनेत्याचष्टे यति वाश
हृदि उपदर्शनेनसम्यग्दर्शनं फलमभिलषति नकस्यचिदिति किमवेत पातस्य परमत्वेन
ज्ञात्वा सर्वेति मनश्चंचलमसिर [illegible] योगस्यस्थितिं [illegible] कं मितिमन्वानलङ

भा- टी- १.२

थेनः कृतयत्नस्य वश्यतो सिद्धिरिति वैराग्याभ्यासावश्यावतामवति न त्वन्यथेत्याह यततेति उपायतो वै-
राग्यादिरूपेणैको मनोनिरोधः अस्मिन्नरमुत्थापयति तत्रेत्यादिना मनोनिरोधस्य दुःसाध्यत्वे
साधनीकार्यं परिहरति अस्मिन्नेव कारणेऽतिलब्धोदयाचेति सम्बन्धः लोकद्वयप्रापककर्मसंभवे
ऽक्ते योगिनो नाशमाशंक्य तन्नाशं कथयाह योगाभ्यासेति तथापि योगानुष्ठानपरिपाकपरि-
प्राप्यतत्त्वसम्यग्दर्शनसामर्थ्यान्मोक्षोपपत्तेऽनन्तस्य नाशाशङ्केति चेत्सैवमनेकान्तरायप्रबला-
द्योगस्येह जन्मनि प्राप्ययतमसंसिद्धेरसिद्धेरित्यभिसंधायाह योगसिद्धीति अभ्युदयति: अप्रयत्न

102

यतस्तु तः वश्यात्मा अभ्यासवैराग्याभ्यां वश्यत्वमापादित आत्मा मनो यस्य सोऽयं
वश्यात्मा तेन वश्यात्मना तु यतता भूयोऽपि प्रयत्नं कुर्वता शक्योऽवाप्तुं योग उपायतः यथो-
क्तादुपायात् तत्र योगाभ्यासाङ्गीकरणेन परलोकेहलोकप्राप्तिनिमित्तानि कर्माणि
संन्यस्तानि योगसिद्धिफलं च मोक्षसाधनं सम्यग्दर्शनं न प्राप्तमिति योगी योगमा-
र्गान्मरणकाले चलितचित्त इति तस्य नाशमाशंक्य अर्जुन उवाच अयतिः श्रद्ध-
योपेतो योगाच्चलितमानसः अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ३७ अयतिः अ-
प्रयत्नवान् योगमार्गे श्रद्धया आस्तिक्यबुद्ध्या चोपेतो योगात् अन्तकाले च चलितं
मानसं मनो यस्य स चलितमानसः भ्रष्टस्मृतिः अप्राप्य योगसंसिद्धिं योगफलं सम्य-

वहिर्भावो नाशः योगमार्गे तत्फलस्य सम्यग्दर्शनस्यादर्शनादितिशेषः नहि तत्त्वो बहिर्मुखत्व-
मेवान्यतित्वे संन्यस्तमित्याशंक्याह अयतिरिति नहि योगमार्गमाश्रितोऽनेनेत्याह योगादिति मरणका- १.२
ले व्याकुलेन्द्रियस्य ज्ञानसाधनानुष्ठानावकाशाभावात् पूर्वोक्तं तत्त्वलितमानसमित्याशंक्याह
भ्रष्टेति गम्यतेऽनेनेति गतिः फलम् सामान्यप्रश्नेऽप्यर्थो विशेषप्रश्नोऽद्रष्टव्यः अप्राप्येवं विहत्य

उ॰ तः संशयपराहित्यं तत्राह मनइति कथं तर्हि मनो निरोधो भवति तत्राह किंत्विति अभ्यासस्वरूप
सामान्येन निर्दिशति अभ्यासो नामेति कस्यांचिच्चित्तभूमावित्यविशेषतो ध्येयो विशयो निर्दिश्य
ते समानप्रत्ययप्रवृत्तिर्विजातीयप्रत्ययानन्तरितेति शेषः चित्तस्येति षष्ठी प्रत्ययस्येति हि कार
णे तेनार्थो वैराग्यस्वरूपं निरूपयति वैराग्यमिति तेषु वैतृष्ण्यं वैराग्यं नामेति शेषः तद्धेतुस्
वयति दोषेति विषयेषु तृष्णा विषयेषु दोषदर्शनेनाभ्यस्यमानेन वैतृष्ण्यं जायते तेन गृह्यमा

श्रीभगवानुवाच एवमेव यथा ब्रवीषि असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलं अभ्यासे
न तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ३५ असंशयं नास्ति संशयो मनो दुर्निग्रहं चलमित्येतत्
महाबाहो किं तु अभ्यासेन तु अभ्यासो नाम चित्तभूमौ कस्यांचित् समानप्रत्ययावृत्तिश्चित्त
स्य वैराग्यं दृष्टादृष्टेष्टभोगेषु दोषदर्शनाभ्यासाद्वैतृष्ण्यं तेन च वैराग्येण गृह्यते विक्षे
पचरूपप्रचारः चित्तस्यैवं तन्मनो गृह्यते निरुध्यत इत्यर्थः यः पुनरसंयतात्मा तेन असं
यतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ३६
असंयतात्मना अभ्यासवैराग्याभ्यामसंयत आत्मान्तःकरणं यस्य सोऽयमसंयतात्मा तेनासंय
तात्मना योगो दुष्प्रापो दुःखेन प्राप्यत इति मे मतिः

णो निर्दिशति विक्षेपेति तस्मिन्नुदहीतो निरुद्धं मनो निरोधस्य किं साधनमित्यपेक्षायामाह एव
मिति अभ्यासहेतुर्वैराग्येण दृढतरं चित्तप्रचारनिरोधे निरुध्यते किं मनो विषयाद्विमुखमतः
भवतीत्यर्थः संयतात्मनो योगप्राप्तिः फलमेव कृतार्थतिरेके दर्शयति यः पुनरिति व्य
तिरेको यत्नाद्यदर्शनेऽपि मनःप्रत्याकरोति असंयतेति एवंविधान्वयव्याख्यानं परमनुनयाद्व्या

गी॰ भा॰ टी॰ १०३

उभयभ्रष्टस्यापि श्रेयोहि प्रमेणप्रमादे: सामिकृतस्य वर्णाद्वैश्यभावादुपपन्नं शुभकृत्त्वं कथंत्र
त्रस्यानीय: शिष्यसंबोधनेति पितृत्वेन तच्छब्दस्य तात्पर्यं कथयति तनोतीति तेन पुत्रस्थानीयस्य
शिष्यस्य तातेति संबोधनमविरुद्धमित्यर्थ: न गच्छतीत्युक्तां गतिं कल्याणकारित्वात्प्रति
नाप्तुमभाव: योगभ्रष्टस्य लोकद्वयनाशाभावे किं भवतीत्यपेक्षिते किं त्विति तत्र श्लोकेनो
त्तरमाह केषांचिन्मतमेवं विशेष्यते तत्राह सामर्थ्यादिति कर्मणि ज्ञाने च स्थितं कर्मयोग
मार्गे प्रवृत्तस्य तपसानेनत्याग्रहन्नावपि फलाभिलाषविकलसंग्रहेण समर्पितं सर्वं कर्मणा सङ्गत्या

न हि यस्मात्कल्याणकृच्छुभकृत्कश्चिद्दुर्गतिं कुत्सितां गतिं हे तात तनोत्यात्मानं
पुत्ररूपेणेति पिता तात उच्यते पितैव पुत्र इति पुत्रोऽपि तात उच्यते शिष्योऽपि
पुत्र उच्यते अत: शिष्योऽपि तात उच्यते न गच्छति किं त्वस्य भवति प्राप्य पुण्यकृतां लो
कानुषित्वा शाश्वती: समा: शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ४१ योगमा
र्गे प्रवृत्त: संन्यासी सामर्थ्यात्प्राप्य गत्वा पुण्यकृतामश्वमेधादियाजिनां लोकांस्तत्रो
षित्वा वासमनुभूय शाश्वतीर्नित्या: समा: संवत्सरांस्तद्भोगक्षये शुचीनां यथोक्त
कारिणां श्रीमतां विभूतिमतां गेहे गृहे योगभ्रष्टोऽभिजायते अथवा योगिनामे
व कुले भवति धीमतां एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ४२ अथवा श्रीमतां कुला
दन्यस्मिन्योगिनामेव दरिद्राणां कुले भवति जायते धीमतां बुद्धिमतां एतद्धि जन्म

यत्कालान्तरकारणादित्यर्थ: समानानि सुखेमानुषसमाविलक्षणानि वैराग्याभाववित्तपावि
त्र्यश्रीमतामेहस्यैतेति विशेष्यते शुद्धा वैराग्यादिकल्याणायैकपदे तत्रमाह अथवेति यो
गिनामिति कर्मिणां ... श्रीमतामेवेति विशिनष्टि धीमतामिति ब्रह्मविद्यावतां शुचीनां द
रिद्राणां कुले जन्म दुर्लभं महदेकारणाभावादित्याह एतद्धीति किमर्थं दरिद्राणां
जन्मनो दु:खबहुलत्वेऽपि दु:खबहुलत्वमत आह एवमिति

१०३

नापुनाच्छिद्रेषु विकलितमभ्रे यथा नश्यति तद्वदित्याह छिन्नेति नाशशंकानिमित्तमाह निष्ठया इति कर्ममार्गरूपावष्टंभाभावे विज्ञानमार्गे वा भ्रष्टस्य भविष्यतीत्याशंक्याह विमूढ इत्यादि ति नहि कर्मिणः श्रेयोमार्गेण फलाभिलाषं त्यक्त्वा स्वर्गं समर्प्य वा कर्माणि निष्ठा निरूपयाद्गुणान वचनात्संभवान्तरे कर्मसंन्यासिनस्तु विहितानां त्यागाज्ज्ञानोपायस्य च युच्यतेरनर्थ प्राप्ति काय कृतेति भावः एतदेव स्पष्टयितुं संशयापाकरणार्थमर्जुनो भगवन्तं प्रेरयन्नाह एतदिति म नो त्वत्तः कश्चिदिह ऋषिर्वा देवो वा नान्योऽस्य संशयच्छेत्तेत्याशंक्याह तदन्यमिति ग्रन्थस्य संशयच्छे

कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः प
थि ३८ कच्चिन्नोभयविभ्रष्टः कर्ममार्गाद्योगमार्गाद्वा विभ्रष्टः सन्नुभयविभ्रष्टः छिन्ना
भ्रमिव नश्यति न नश्यति किं अप्रतिष्ठो निराश्रयो हे महाबाहो विमूढः सन् ब्रह्मणः
पथि ब्रह्मप्राप्तिमार्गे एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः त्वदन्यः संशयस्या
स्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ३९ एतन्मे मम संशयं कृष्ण छेत्तुमपनेतुमर्हस्यशेषतः कार्
त्स्न्येन त्वदन्यः त्वत्तोऽन्यः कश्चिदृषिर्देवो वा छेत्ता नाशयिता संशयस्यास्य न हि यस्मा
दुपपद्यते संभवति अतस्त्वमेव छेत्तुमर्हसीत्यर्थः श्रीभगवानुवाच पार्थ नैवेह ना
मुत्र विनाशस्तस्य विद्यते न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ४० हे पार्थ नैवे
हलोके नामुत्र परस्मिँल्लोके वा तस्य विनाशो न विद्यते नास्ति विनाशो वा महदेवस्यापि

त्र भावे फलितमाह अतद्रूपेति योगिनो नाशशंकापरिहरन्नुत्तरमाह भगवानिति पञ्चभि भयभ्रष्टो योगी न नश्यतीत्याह पार्थेति नैवेहेत्याह नहीति योगिनो मार्गरूपावष्टम्भस्य हि कर्तृनाशः ... न भवतीत्यत्राह ... कर्माणां ... नाशश्च ... नाशकारणं ... ...

गी॰ भा॰
टी॰
१०४

योगजसंस्कारस्याधर्माभिभूतस्य कार्यमहत्वे तेनाभिभावकप्राबल्ये ध्यासः स्यादित्यापरीकाह
ततः तयत्रेति कालव्यवधाना त्रिहूत्रिणोक्ति तेनेति तत्ततजलौकादृष्टानत्पत्त्या संस्कारस्य
दीर्घेनायाः समधिगततनादिति भावः कैमुत्रिकन्यायेनाि परमसन्नगाद्दुविमजते जिज्ञासुरपी
त्यादिना अत्रापि संन्यासीति विशेषणमेवं वक्ष्यधेयमित्याह सामर्थ्यादिति नहिकर्मीकर्मा
र्गे प्रवृत्तस्तेनो भ्रष्टः शंकितुं शक्यते अतः संन्यासीत्येवोक्तं विशेषणं विशेषा योगभ्रष्टो
भ्रष्टः सोऽपि वैदिकेन कर्मणा तत्फलेनापि वर्तते किं सत्ततयोगेनुष्ठानविष्टः संन्यासरूपेण कर्मणे

यस्मात् एवं योगोऽपि सयोगभ्रष्टः न हि तेषां योगाभ्यासजनितेन संस्कारेण फलवत्तरमधर्मादि
लक्षणं कर्मनिष्टा योगाभ्यासजनितेन संस्कारेणाहिंपते अधर्मश्चेत् बलवत्तरः कृतेनैव
न योगेनापि संस्कारोऽभिभवतन एवं तत्तत्सत्त्व योगजः संस्कारः स्वयमेव कार्यमारभ
ते न दीर्घकालावस्थस्यापि विनाशस्तस्यास्तीति अतो जिज्ञासुरपि योगस्य स्वरूपं ज्ञा
तुमिच्छन्नपि योगमार्गे प्रवृत्तः संन्यासी योगभ्रष्टः सामर्थ्यात्सोऽपि शब्दब्रह्म वे
दोक्तकर्मानुष्ठानफलमतिवर्तते कर्मानुष्ठानफलमतिक्रामतीति किमुत बुद्ध्वा यो
३. गंतन्निष्ठाभ्यासं कुर्यादिति तस्माद्योगित्वं श्रेय इति प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्ध
किल्बिषः अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिं ४५ प्रयत्नादधिकं प्रयत्नाद्यतमानो

फलेनातिवर्ततेति वक्तव्यमिति योजना योगनिष्ठस्य कर्मतत्फलातिवर्तनेन तेनाधिकफला
वाप्तिर्वक्तव्येति योगनिष्ठस्य श्रेष्ठत्वे हेत्वन्तरं वक्तुं उत्तरश्लोकमवतारयति ... श्रेयइत्य
नेति... (illegible) ...
ति प्रयत्ना दिति तत्र योगविषये प्रयत्नातिरेके ... तत्र ... न ... त्वा ...
नियावत्समत्वत्रुमस्यासृद्गतं यत्नेव प्रयत्नाद्युक्तः संस्यासि ... ते ... सि ...

यद्यपि विस्मृतिमतामपि शुचीनां गृहे जन्म दुःखलभ्यं तथापि न श्रीमतां गृहे जन्म दुःखलभ्यमतएव
तो दृष्टान्तः शुचीनां दरिद्राणां विद्यावतामिति विशेषणोपेते कुले लोके जन्म वतनुमानमित्यर्थः
एतद्दुर्लभं जन्म योगिनां तस्यात्र महेतोर्हि हेतुनर्मवाह यस्मादिति बुद्धेत्यासक्तविषयोविशेषः एवंस्मिन्देहे
भवं तत्रानुष्ठितसाधनविशेषणयुक्तमित्यर्थः तर्हि यथोक्तजन्मनि साधनानुष्ठानमेव ते रोव
बुद्धिसंबन्धः स्यादित्याशंक्याह यतते चेति प्रयत्नः एवमनुष्ठानविषयः पौर्वदेहिकः संस्का
रात्सकाशाद्यतनं तत्र भवति यतते तथा चाग्रिहोत्रनिष्ठ यस्मादित्याशंक्याह एवेति सोऽहं याग

एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशं यथोक्तविशेषणे कुले यस्मात् तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभ
ते पौर्वदेहिकं यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ४३ तत्र योगिनां कुले तं बुद्धिसंयो
गं बुद्ध्या संयोगं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकं पूर्वस्मिन्देहे भवं पौर्वदेहिकं यतते च प्र
यत्नं करोति ततस्तस्मात् पूर्वकृतात्संस्कारात् भूयो बहुतरं संसिद्धौ संसिद्धिनिमित्तं हे कुरु
नन्दन कथं पुनः पौर्वदेहिकं बुद्धिसंयोगमिति चेदुच्यते पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यव
शोऽपि सः जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ४४ पूर्वाभ्यासेन यः पूर्वजन्मनि कृ
तोऽभ्यासः पूर्वाभ्यासस्तेनैव बलवता ह्रियते

भ्रष्टः समनन्तरजन्मनि तत्संस्कारवशात् तस्मिन् जन्मनि निष्ठाबुद्धियत्नादियोगं प्रतिवाकृष्टो
भवतीत्यर्थः तत्रैव मुनिकन्यायस्य च यति जिज्ञासुरिति एवं हि विभजते यः पूर्वेति तस्मा
च्छ्रेष्ठयातस्य श्रद्धानिमित्तविशेषः यो जन्मश्रद्धया धर्मोद्दिश्यति वेद्योपि न हि पूर्वाभ्यासवशाद्बुद्धिसंब
न्धः स्यादित्याशंक्याह तेत्यादिना यदि यागजन्मश्रेष्ठेन यागाभ्यासजसंस्कारश्रावल्यात्स वर्तते पु
धर्मश्रमेदेन पूर्वमहे तस्मान्न दानेन संस्कारेणावकृष्टः कृतः सज्जिज्ञासुरिह तोऽपि बुद्धिसंबन्धमाप्नुयात्

गी· भा·
टी·
१०५

इति श्रीगीताभाष्यटीकायां षष्ठोऽध्यायः ६ योगिनामिति कर्मसंन्यासात्मकसाधनेषु ध्यानेनैव प
धानेष्वधानेनावाप्रथमषट्कव्याख्यानमुपसंहरन्नुपास्यनिष्ठत्वं दर्शयन्द्वितीयषट्कव्याख्यानमारभमाणः
सप्तमेनराध्यायमवतारयति योगिनामिति अनेनाध्यायेनोत्तमङ्गतेनान्तरात्मना यो मां भजते मा
मिति प्रश्नबीजं प्रदर्शयत् कीदृशो भगवतस्तत्त्वं केन वा नानन्तरात्मा स्यादित्याकाङ्क्षायां सप्तमे षष्ठाद्वये ज्ञाते
स्वरूपमेव भगवान् प्रथमेन द्वन्द्व मिथ्याज्ञानेन नानित्यर्थः परमेश्वरस्य तत्त्वमालोच्य विशेषतो स

105

योमां स एवमामयुक्ततमो मतः अतिशयेन युक्तः सतेनाभिप्रेत इति इति श्रीमत्परमहंस
परिव्राजकाचार्यश्रीशंकरभगवत्पूज्यगीताविवरणे षष्ठोऽध्यायः ६ योगिनाम
पि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः इति प्रश्नबी
जमुपन्यस्य स्वयमेव कीदृशं मद्रूपं तत्त्वमेवं मद्गतान्तरात्मा स्यादित्येतद्विवक्षुः भगवानु
वाच मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रयः असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि
तच्छृणु १ मयि वक्ष्यमाणविशेषणे परमेश्वरे आसक्तं मनो यस्य मय्यासक्तमनाः
पार्थ योगं युञ्जन्मनःसमाधानं कुर्वन् मदाश्रयः अहमेव परमेश्वर आश्रयो यस्य मदा
श्रयः यो हि कश्चित्पुरुषार्थेन केनचिदर्थी भवति स तत्साधनं कर्माग्निहोत्रादि त
पो दानं वा कश्चिदाश्रयं प्रतिपद्यते अयं तु योगी मामेवाश्रयं प्रतिपद्यते

कलत्रगृहादिकत्वादिना निविधविस्मृतिभागित्वेन तत्रासक्तिं मनसो विषयान्तरपरिहारेण हि गो
चरमालोच्य मयैनामगवत्त्वच्च प्रतिष्ठितं भवतीत्यर्थः तथापि स्वाश्रयपुरुषो मनःस्थापयन्ते १०५
नात्मेत्याशंक्याह मदाश्रय इति योगिनो यदाश्रयत्वेन तस्मिन्नेवासक्तमनस्त्वमुपन्य
स्तं तदुपपादयति यो हीति ईश्वराव्याश्रयस्य प्रतिपत्तिमेवप्रकटयति हित्वेति

योगस्य सर्वस्मादुत्कृष्टत्वप्रदर्शनाय योगिनः सर्वाधिकत्वं साधयति तपस्विभ्य इति
योगिनो ज्ञानिभ्यः पंडितेभ्यो ऽधिकत्वं तस्य ज्ञानिभ्योऽधिकत्वमित्याशंक्याह ज्ञानमिति योगिनः
सर्वाधिकत्वे फलितमाह तस्मादिति तत्त्वादिनो विशेषात्मा स्वेकारणमतर मितेषा
मुपासकानां भ्रष्टाप्रसंगो योगिनां गम्यते तेषां कतमः श्रेयानित्यपेक्षायामाह योगिनामिति योग्म
गवतः सगुणनिर्गुणत्वाद्यवस्थानं नचेतसा श्रद्धधानः सन्नयतनमनुसंधत्ते सयुक्ततमो मध्योत

तत्र योगी विद्वान् संश्रुतः किंविधः संपूर्णयोग्यो जन्मशतं किंचित् चित्तं स
स्कारं ज्ञानेनैवायं चित्पतेनापवित्रेणानेकजन्मकृतेन संसिद्धोऽनेकसंसारशुद्धत्वात्
तत्त्वसम्यग्दर्शनः सन् परां प्रकृष्टां गतिं याति यस्मादेवं तस्मात् तपस्विभ्योऽधिको
योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ४६
तपस्विभ्यश्च तीव्रवासनादिनाशाशरीरसंशुष्ककारिणः तपस्विनस्तेभ्योऽपि श्रेयानधिको
योगी ज्ञानिभ्योऽपि ज्ञानं शास्त्रार्थपांडित्यं तद्वद्भ्योऽपि योगी श्रेष्ठ इति श्रेष्ठः मतो
ज्ञातः कर्मिभ्यः श्रौतस्मार्तहोत्रादिकर्मवद्भ्योऽपि योगी अधिको विशिष्टः यस्मात्तस्मा
द्योगी भवार्जुन योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना श्रद्धावान् भजते यो मां
स मे युक्ततमो मतः ४७ योगिनां सर्वेषामपि रुद्रादित्यादिध्यानैकपरायणानां मद्गतेन
मय्यासक्तेनान्तरात्मना ... करणेन श्रद्धावान् श्रद्दधानः सन् भज
मपि वासुदेवे समाहितेनान्तरात्मना युक्तेन ... योगिनामपि ... मद्गतेनान्तरात्मना ...
ष्टा येन युक्तः श्रेयानिति ... योगिनामपि ... योगस्य चाविशेषेण तत्मतान्तर
नेनाध्यायेन कर्मयोगस्य संन्यासहेतोर्मयादाष्टांगयोगस्य ... ज्ञान
शुद्धाय योगपदेशेन योगभ्रष्टस्याप्यतिनाशशंका ...
निष्ठानां ... वाक्यार्थज्ञानान्मुक्तिरिति सिद्धं

गी॰
भा॰
टी॰
७-६

भगवत्तत्त्वज्ञानस्य विशिष्टफलत्वमुक्त्वा फलितमाह ज्ञानमिति ज्ञानस्य दुर्लभत्वेन वक्ष्यमाणं सर्वं केवक
रयति कथमित्यादिना सहस्रेषु शब्दस्य बहुवाचकत्वमुपेत्य व्याकरोति अनेकेष्विति सिद्धये
सत्त्वशुद्धिद्वारा ज्ञानोत्पत्तये इत्यर्थः। सिद्धार्थं यतमानानां कथमिह सिद्धत्वमित्याशङ्क्याह सि
द्धा एवेति सर्वेषामेतेषां ज्ञानोत्पत्त्या तस्य फलभवत्वमित्याशङ्क्याह तेषामिति ज्ञानार्थं प्रय
त्नसमनन्तरं ज्ञानलाभस्य तदुपपद्यते ऽतो दुर्लभत्वाभिधानस्य श्रोतृप्ररोचनफलत्व
मित्याह श्रोतारमिति आत्मनः सर्वात्मकत्वेन परिच्छिन्नतां सर्वतत्त्वप्रकृतिद्वयं प्रकृतिद्वय
लभ्यत इत्याह इति भूमिशब्दस्य व्यवहारयोग्यस्थूलपृथिवीविषयत्वं व्यावर्तयति भूमिरिति

106

मुक्तत्वेनोपमः सर्वज्ञो भवतीत्यर्थः। अतो विशिष्टफलत्वाद् दुर्लभं तज्ज्ञानं कथमिति
वोच्यते मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये। यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां
वेत्ति तत्त्वतः ३ मनुष्याणां सहस्रेषु अनेकेषु कश्चिद्यतति प्रयत्नं करोति सिद्धये सि
द्ध्यर्थं तेषां यततामपि सिद्धानां सिद्धा एव हि ते ये मोक्षाय यतन्ते तेषां कश्चिदेव मां वे
त्ति तत्त्वतो यथावत् अतः श्रोतारं प्ररोचनेनाभिमुखीकृत्याह भूमिरापोऽनलो वा
युः खं मनो बुद्धिरेव च अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ४ भूमिरिति पृथि
वीतन्मात्रमुच्यते न स्थूला भिन्ना प्रकृतिरष्टधेति वचनात् तथा अबादयोऽपि तन्मा
त्राण्येव आपोऽनलो वायुः खं मनः

मध्ये

ति तद्धेतुमाह भिन्नेति प्रकृतिसमभिव्याहारात् तन्मात्रं स्थूलपृथिवीप्रकृतिः स्थूला वि
काराः भूमिरित्युक्तेन विशेषणेनेत्यर्थः। भूमिशब्दवाच्यानामपि स्थूलत्वभ्रान्तिविष
यत्वमाह तथेति तेषामपि प्रकृतिसमानाधिकृततया विशेषात् तन्मात्राण्येव पूर्वं प्रवेशके
तीनां सूक्ष्मत्वं स्थूलविकाराणां न विशेषणत्वमित्यर्थः। मनःशब्दस्य संकल्पविकल्पात्मकस्य

१-५

अस्तु योगिनस्तदाश्रयत्वमिति यन्मनसस्तथैवासक्तिस्तथापि किं मायायानमित्याशंक्याह इति
मार्ईस्याचेष्ट सत्यमेवामिति एवम्भूतो यथोक्तध्याननिष्ठयुक्त एषवदेव मय्यासक्तमना यस्त
न्यथाविधः स्वतन्त्रसंशयमविद्यमानः संशयो यत्र तत्तेन तथ्या स्यान्न्यथा मां समग्रं ज्ञास्यतीति
संबंधः समग्रमित्यस्यार्थमाह विभूतिज्ञानादियुक्तस्वरूपप्रतिपत्तिः वलप्रयोगेऽगतसाम
र्थ्यं संवर्द्धमानगतज्ञानलक्ष्य ऐश्वर्यं मोक्षरूपमित्यनवच्छिन्नमोक्षं ज्ञानसामर्थ्यं ज्ञाद्दिक्षुत्वेन ज्ञाने
ज्ञाय्य स्थित्यन्ते असंशयमिति यद्यस्मात्सर्वविशेषणं विशदयन्नुक्तिस्वपदेन संबंधकथप्र

हित्वान्यत्साधनान्तरं मय्येवासक्तमना भवति सम्यगेवं भूतः सन् असंशयमसम
समग्रं विभूतिबलशक्तैश्वर्यादिगुणसमग्रं मां यथा येन प्रकारेण ज्ञास्यसि संशयमन्त
रेण तच्छृणु भगवानिति तत्सर्वमुच्यमानं मया तन्मे शृणु ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं
वक्ष्याम्यशेषतः यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते २ ज्ञानं तेऽहमिहेस
विज्ञाने विज्ञानसहितं स्वानुभवसमुत्थं इदं वक्ष्यामि कथयाम्यशेषतः कार्त्स्न्येन
तज्ज्ञाने विशदितं स्वोत्तिष्ठायुक्तमभिसन्धीकरणाय यज्ज्ञात्वा यज्ज्ञानं ज्ञात्वा नेह भूयः
पुनः ज्ञानं विषयरूपं मोक्षसाधनं च वशिष्यते नावशेषो भवतीति

ति संशयमिति विना संशयेन भगवत्तत्त्वपरिज्ञानमेव स्फोरयति एवमिति भगवन्नवेज्ञान
वो कथं ज्ञानं शृणुदेव्यात् तेन हि तावत् तेन तदुपदेष्टा कस्त्वरूढस्त्वित्याशंक्याह तच्छृणु एवेति ज्ञा
स्यसीत्युक्तापरोक्षज्ञानं चैतन्यत्वस्य सविज्ञानमपरोक्षीकृतं मे किं स्यादित्याशंक्याह यज्ज्ञात्वे
ति इदमाचेतनस्यापरोक्षत्वेनावगम्यते ततः सविज्ञानमिति विशेषणेनानुस्फुरत्संतत्वश
वणात् इदं तत् फलोपन्यासेन तथा तरन्त्यवणं श्रवणं करोति तज्ज्ञानमिति एकं विज्ञानेन स
विज्ञानं स्फुटितं मा भूदित्याशंक्याह मन्नवेज्ञेति

गी॰ भा॰ टी॰ १०७

कथंचिदुत्पन्नत्वान्नत्वात्यन्तमर्थान्तरत्वम् : अन्यामत्यन्तविलक्षणामिति यावत् अन्यामेव स्पष्टयति
विशुद्धामिति प्रकृतिशब्दस्यार्थपक्षं स्पष्टयन्नेवमाह ममेति प्रकृष्टत्वमेव भोक्तृत्वेन स्पष्टयति
जीवभूतामिति प्रकृतेरत्वं तद्भूतत्वात् प्रकृतेरवान्तरविशेषमाह ययेति नहि जीवरहितं जगद्धा
रयितुं शक्यमित्याशयेनाह अन्तरिति उक्तं प्रकृतिद्वयं कार्यलिङ्गकमनुमानं प्रमाणयति एत
द्योनीनीति प्रकृतिद्वयस्य जगत्कारणत्वे कथमीश्वरस्य जगत्कारणत्वमुपगतमित्याशङ्क्या
ह अहमिति एतद्योनीनीत्युक्ते समनन्तरं प्रकृतिजीवस्य प्रकृतावेव तत्त्वं स्यात् तद्व्यवधानात्
प्रकृतिमात्रं कथं व्याकरोति एतदिति सर्वाणि चेतनानि जडानि भूतानीत्यर्थः : क्षेत्रज्ञकारणत्वे

जीवभूतां क्षेत्रज्ञलक्षणां प्राणधारणनिमित्तभूतां हे महाबाहो यया प्रकृत्या इदं
धार्यते जगत् अन्तः प्रविष्टया एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय अहं कृ
त्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ६ एतद्योनीनि एते परापरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे प्र
कृती योनिर्येषां भूतानां तानि एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय जानी
हि यस्मान्मम प्रकृती योनिः कारणं सर्वभूतानामतोऽहं कृत्स्नस्य समस्तस्य जगतः
प्रभव उत्पत्तिः प्रलयो विनाशः तथा प्रकृतिद्वयद्वारेणाहं सर्वज्ञ ईश्वरो जगतः का
रणमित्यर्थः यतस्तस्मात् मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय मयि सर्व
मिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ७ मत्तः परमेश्वरात्परतरमन्यत्कारणान्तरं किंचिन्ना

न प्रकृतिद्वयमेवेति चेत् कथमहमित्याशङ्क्य किमित्याशङ्क्याह यस्मादिति मम प्रकृती पर
मेश्वरस्योपाधिभूते योनिरित्यर्थः नहि प्रकृतिद्वयकारणमीश्वरस्येति जगतोऽनेकविधकार
णतो कारणत्वं स्यादित्याशङ्क्याह प्रकृतीति अपरप्रकृतेरचेतनत्वात् परमप्रकृतेश्च तन्त्रत्वेऽपि
किंचिज्ज्ञत्वादीश्वरस्यैव सर्वज्ञस्य सर्वकारणत्वं युक्तमित्याह सर्वज्ञेति प्रधानान्तरस्य तात्पर्य
मेव तत्परमात्मनोऽपि परात्परं नास्त्येव स्यादित्याशङ्क्य प्रकृतिद्वयद्वारा सर्वकारणत्वमीश्वर

107

नवेत्यहंकाराभावे संकल्पविकल्पयोरसंभावात्तदात्मकं मनः संभवतीत्यर्थः । निश्चयलक्ष
णा बुद्धिरित्यभ्युपगमाद्बुद्धिशब्दस्य निश्चयात्मककरणविषयत्वमाशंक्याह बुद्धिरिति न
हि हिरण्यगर्भसमबुद्धिरूपमन्तःकरणव्यष्टिबुद्धिः सिद्ध्यतीत्यर्थः । अहंकारस्याभिमानो विशे
षात्मकत्वेनान्तःकरणभेदत्वे व्यावर्तयति अहंकार इतीति अविद्यासंयुक्तमित्यविद्या
त्मकमित्यर्थः । कथं मूलकारणस्याहंकारशब्दत्वमित्याशंक्योक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति
यथेत्यादिना मूलकारणस्याहंकारशब्दत्वे हेतुमाह प्रवर्तकत्वादिति तस्य प्रवर्तकत्वे च

मन इति मनसः कारणमहंकारो गम्यते बुद्धिरित्यहंकारस्य कारणं महत्तत्त्वं ।
अहंकार इत्यहंकारमविद्यासंयुक्तमव्यक्तं यथा विषसंयुक्तमन्नं विषमुच्यते एवमहं
कारवासनावदव्यक्तं मूलकारणमहंकार इत्युच्यते प्रवर्तकत्वादहंकारस्य अहंका
र एव हि सर्वप्रवृत्तिबीजं लोके दृष्टं इतीयं यथोक्ता प्रकृतिर्मे मम ऐश्वरी मायाश
क्तिरष्टधा भिन्ना भेदमागता ॥ ४ ॥ अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे परां जीवभूतां म
हाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥ अपरा न परा निकृष्टा अशुद्धा अनर्थकरी संसा
रबन्धनात्मिकेयं इतः अस्या यथोक्तायास्त्वन्यां विशुद्धां प्रकृतिं मम आ
त्मभूतां विद्धि मे परां प्रकृष्टां

पञ्चयति अहंकार एवेति सत्येवाहंकारे ममकारो भवति तयोश्चाभावे सर्वाप्रवृत्तिरिति
प्रसिद्धमित्यर्थः । उक्तां प्रकृतिमुपसंहरति इयमिति इयमित्यपरोक्षसाक्षिदृश्येति याव
त्स्पष्टयति मायेति तस्यास्त्वनेकाकारेण परिणामयोग्यत्वं द्योतयति भिन्नेति अष्टधे
त्यष्टभिः प्रकारैरिति यावत् अपरत्वं तत्र गमयति उत्कृष्टस्य चैतन्यस्याविद्यागणके वाह्यत्वमस्या
पि प्रकृतित्वेनोक्तेः प्रकृतिमनन्तरश्लोकं योजयति अपरेति निकृष्टत्वं स्पष्टयति अनर्थकरीति अनर्थक

गी॰
भा॰
टी॰
७

त्वसामान्यात्मके परस्मिन्नीश्वरे ईश्वरे प्रोतास्तद्विशेषास्तदुपादानत्वेन तत्स्वभावत्वादित्यर्थः । मयि
सर्वमिदं प्रोतमित्यस्यैव प्रपञ्चरूपमर्थं प्रकारान्तरमाह पुण्य इति पृथिव्यां पुण्यशब्देनाद्यः स
सुरभिर्गन्धः । साहमस्मीत्यत्र वाक्यार्थं कथयति तस्मिन्निति कथं पृथिव्यां गन्धस्य पुण्यत्वेन तत्रा
ह पुण्यत्वमिति यत्तु पृथिव्यां गन्धस्य स्वाभाविकं पुण्यत्वं तद्दर्शितेन तत्त्वादिषु रसादेरपि स्वाभा
विकं पुण्यत्वोपलक्षणार्थमित्याह पृथिव्यामिति पृथ्वीमात्रमात्राः पञ्चापि गुणाः पुण्या अ
वशिष्टा इति भगवतो विभूतय इति भावः । कथं तर्हि गन्धादीनामपुण्यत्वं प्रतिभातं तत्राह
अपुण्यत्वं त्विति तदेव स्फुटयति संसारिणामिति गन्धादयः स्वकार्यैः भूतैः परिणममा

पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ । जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्वि
षु ९ पुण्यः सुरभिर्गन्धः पृथिव्यां चाहं तस्मिन्मयि गन्धभूते पृथिव्यां पुण्य
गन्धस्य स्वभावत एव पृथिव्यां दर्शितं अप्स्वादिषु रसादेः पुण्यत्वोपलक्षणार्थं अपु
ण्यत्वं तु गन्धादीनामविद्याधर्मापेक्षं संसारिणां भूतविशेषसंसर्गनिमित्तं तद्भव
तीति तेजः दीप्तिश्चास्मि विभावसौ वह्नौ तथा जीवनं सर्वभूतेषु येन जीवन्ति सर्वाणि भू
तानि तज्जीवनं तपश्चास्मि तपस्विषु तस्मिंश्च तपसि मयि तपस्विनः स्थिताः बीजं मां स
र्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनं बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहं १० बीजं प्ररो

नाः प्राणिनां पापादिवशात् अपुण्यत्वं स्यादित्यर्थः । यच्चाग्नौ तेजस्तदहं तेन सर्वे प्राणिनो विना
ह तेजस्विति जीवनं भूतेषु सर्वाणि भूतानि निर्वर्तन्तामित्याह तथेति जीवनशब्दार्थमाह १०८
येनेति अयमसेनाभूताभ्येनेत्यर्थः तपश्चास्मीत्यादेस्तात्पर्यमाह तस्मिंश्चेति चित्तैकाग्र्यम
नाशकादिस्तपः स्वरूपानीश्वरप्रोतास्तपस्विनां विशेषण भावविशेषः स्वं तत्त्वं चामाचादिस्य
र्थः । ननु सर्वाणि भूतानि स्वकारणे प्रोतानि कथं तेषामपि प्रोतत्वं तत्राह बीजमिति बीजं तत

108

[illegible]

परतरपदार्थमाह मत्तइति स्यात्तत्राज्ञानन्त्यर्थमेतत्प्राह : निषेधफलं तं कथयति अहमेवे
ति सर्वं जगत्कारणत्वेनसिद्धमर्थं द्वितीयार्द्धव्याख्यानेन विशदयति यस्मादेवा दीर्घेश्रुतिर्य
त्वचपटत्वादितेशृततेतश्रु पदस्यानुगतिरुवगम्यते तद्वन्मय्येवानुगतेजगदित्याह दीर्घेति प
थाचमृतय : स्तैः तु स्तम्भैस्तन्वाद्विपतेत तदभावेविश्वकीर्यते तथामय्येवात्मस्थितेन सर्वं व्या
प्ततेनापि : कृत्स्नविन्नष्टमेवस्यादितिश्लोकार्थ इष्टान्तमाह सूत्रेचेति गवादीनां रसादिष्व
तत्त्वतीतस्वयमेव सर्वप्रोतमित्ययुक्तमिति मतोत्पद्धति केवेति तेषान्तरस्वन्तरद्रव्यैवद्दयोप
ति उच्यतरूति सारोमधुरोहेविदितियावत् रसोऽहमिति कथं तत्राह तस्मिन्निति अप्स्वाप्र

मयि परमेश्वरे सर्वमस्तानि सर्वमिदं जगत्प्रोतं मत्सूत्रेमणिगणा तथापि तमित्यर्थः दी
र्घतन्तुपटवत् सूत्रे मणिगणाइव केतकेन यमेणविशेषेणापि सर्वं प्रोतमित्युच्य
ते रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभास्मि शशिसूर्ययोः प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं
नृषु ८ रसश्चाहमप्यां सारः रसः तस्मिन् रसरूपेमयि आपः प्रोता इत्यर्थः
एवं सर्वत्र यथाहमप्सु रसः एवं प्रभास्मि शशिसूर्ययोः प्रणव ओंकारः सर्ववेदेषु त
स्मिन् प्रणवरूपेमयि सर्वे वेदाः प्रोताः तथा खे आकाशे शब्दः सारभूतः तस्मिन्
प्रोतं खं तथा पौरुषं पुरुषस्य भावः यतः शुक्रविन्दुषु तस्मिन् पौरुषे मयि पुरुषाः प्रो

ता: सारस्तस्मिन्नपि मधुरसंस्कारणस्थितेप्रोतात्वा इति वदन्तरव्याख्यानेकर्तव्यमित्या
ह एवमिति उक्तमर्थं दृष्टान्तेन नाग्रभासोमितिव्याचष्टे प्रभेति चन्द्रादित्ययोः प्रभारूपे
मयि तौ प्रोतावित्यर्थः तद्वाक्यार्थं कथयति तस्मिन्निति प्रणवरूपे परस्मिन् वेदा नोप्रोता
त्वविदाकाशे सारभूतः शब्दरूपपरमेश्वरे प्रोतमाकाशमित्याह तथेति पौरुषं न
ष्विति भागे हर्षवीर्यादिभ्यो अजनेन तन्प्रणालिका पुरुषत्वमेव विशदयति पौरुषमिति

गी॰ नहि तत्त्वितत्रिवृत्ताधीनत्वेन तज्जायमानभावाधीनत्वेन वापि स्यादिति क्रियावतस्तदयोरिह
भा॰ दूतत्वप्रसक्तिरित्याह यद्यपीति ममपरमार्थत्वात्तेषां च कल्पितत्वान्न तत्कृतगुणदोषास्पदतामित्य
टी॰ र्थः तेषामपि नत्वेव स्वतन्त्रत्वासंभवात्किमिति कल्पितत्वमित्याशंक्याह हेतुनेति त्रिवि
१०५ धानां भावानां न स्वातन्त्र्यमीश्वरकार्यत्वेन तदधीनत्वात्तथा च विकल्पितत्वमधिष्ठानस्या
त्रातीतिस्यामेव ततुत्वान्नमात्रवशिष्टिरित्यर्थः सतोऽनुररस्य स्वातन्त्र्यनिर्मग्नत्वाद्दोषचक्र

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये । मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ १२ ॥

109

ये चैव सात्त्विका भावाः सत्त्वनिर्वृत्ता भावाः पदार्थाः राजसा रजोनिर्वृत्तास्तामसास्तमोनिर्वृत्ताश्च ये केचित्प्राणिनां स्वकर्मवशाज्जायन्ते भावाः तान्मत्त एवेति जायमानानिति एवं विद्धि सर्वान्समस्तानेव यद्यपि ते मत्तो जायन्ते तथापि न त्वहं तेषु तदधीनः तद्वशः यथा संसारिणः ते पुनर्मयि मद्वशा मदधीनाः एवंभूतमपि परमेश्वरं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वभूतात्मानं निर्गुणं संसारदोषबीजप्रदाहाय मां नाभिजानाति जगदित्यनुक्रोशं दर्शयति भगवान् तच्च किंनिमित्तं जगतोऽज्ञानमित्युच्यते

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् । मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ १३ ॥

त्रिभिर्गुणमयैर्गुणमयैर्विकारैः रागद्वेषमोहादिप्रकारैर्भावैः ;

तो जगतस्तदात्मकस्य संसारित्वमित्याशंक्य तदज्ञानादित्याह एवंभूतमपीति यद्यप्येवं चो-
ऽविद्यमाने कस्मात्त्वामात्मभूतं स्वप्रकाशं सर्वो जनस्तथा न जानातीति मन्वानः शं- १०५
कते न त्वेवेति श्लोकेनोत्तरमाह उच्यत इति एभ्यः परमित्यत्र पंचकं तदुच्यते अव्ययमिति

चैतन्यस्याभिव्यंजकं ततत्निश्चयसामर्थ्यं बुद्धिस्तद्वतां या बुद्धिस्तद्रूपेणमपि बुद्धिमतः श्रोतामवेत्यत्या
ह किंचेति प्रागल्भ्यवतां यत्प्रागल्भ्यं तद्रूपेणमपि तद्वतः श्रोतास्मीत्याह तेजइति तद्धि प्रागल्भ्यप
रपराभिभवसामर्थ्यं परैरप्रधृष्यत्वं वा येन तद्बलवतां बलं तद्रूपेणमपि तेषां श्रोतास्मीत्याह ब
लमिति कामक्रोधादिरूपं स्यापि बलः स्यान्नमतिवारयति तद्वेति कामरागेत्येकार्थं कामरा
गेत्यार्थभेदमावेदयति कामस्त्विन्यादिना विशेषणसामर्थ्यसिद्धं चार्थं वेन्नदर्शयति नन्वि

सनातनमेचिरंतनं किंच बुद्धिर्विवेकशक्तिरंतःकरणस्य बुद्धिमतां विवेकशक्तिमतामस्
स्मि तेजः प्रागल्भ्यं तद्वतां तेजस्विनामहं बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितं ध
र्माविरुद्धो भूतेषु कामोस्मि भरतर्षभ ११ बलं सामर्थ्यमोजो बलवतां चाहं तच्च बल
कामरागविवर्जितं कामश्च रागश्च कामरागौ कामः तृष्णाऽसंनिकृष्टेषु विष
येषु रागो रंजना प्राप्तेषु विषयेषु ताभ्यां कामरागाभ्यां विवर्जितं देहादिधा
रणमात्रार्थं बलमहमस्मि न तु यत्संसारिणां तृष्णारागकारणं किंच धर्मावि
रुद्धो धर्मेण शास्त्रार्थेनाविरुद्धो यो भूतेषु प्राणिषु कामो हि यथा देहधार
णमात्राद्यर्थोऽशनपानादिविषयः कामोस्मि भरतर्षभ किंच

ति शास्त्रार्थाविरुद्धकामभूतेष्वपि तथाविधकामवतां भूतानां श्रोतास्मीति श्रोतव्ये विवादि
त्याह किंचेति धर्माविरुद्धं कामस्योदाहरति यथेति चिदानंदयोरभिव्यंजकानां भावा
नामीश्वरात्मनाभिधानादन्येषामनवात्मत्वप्राप्तावुक्तं किंचेति प्राणिनां तैर्विधेयत्वं
दर्शयन्वाक्यार्थमाह येकेचेति

गी॰ भा॰ टी॰ ११०

भगवन्निष्ठाया मायातिक्रमहेतुत्वेन तदेकनिष्ठत्वमेव सर्वेषामुचितमिति चेदुच्यते पदिति पाप
कारित्वेनाविवेकरूपमलया हिंसानृतादिरूपयत्नात् दुःखमोजन्तूनां न भगवन्निष्ठत्वमिति दर्शयन्ना
ह उच्यत इति सोऽयं पापकारित्वेहेतुरजस्तमःप्रधानो हर्षः समुचितनमिवतिरस्कृतं ज्ञानं स्वरूपं चेत
न्यमेषामिति तथाकेषां न हि तन्निष्ठत्वात्कथं कुरितं तत्राह ये तु न इति तेभजन्ते भगवन्तमित्यर्थो
ष: ये तां भजन्ते ते किं सर्वमायां तरन्तीत्येवं प्रार्थनायां चतुर्विधानाह चतुर्विधा इति आपन्न
संसारबंधनान्मुच्यन्त इत्यर्थः पदितां प्रपन्ना मायामेतां तरन्तीति कस्मात्तामेव सर्वे
न प्रपद्यन्त इत्युच्यते न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः मायया पहृतज्ञाना
आसुरं भावमाश्रिताः १५ न मां परमेश्वरं दुष्कृतिनः पापकारिणो मूढाः प्रपद्य
न्ते नराधमाः नराणामधमा नराधमास्तिष्ठन्त्येते च मायया पहृतज्ञानाः सन्तु
षितज्ञाना आसुरं भावं हिंसानृतादिलक्षणमाश्रिताः ये तु न वैरा नमाः सुकृत
कर्माणस्ते चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञा
नी च भरतर्षभ चतुर्विधाश्चतुःप्रकारा मां भजन्ते सेवन्ते जनाः सुकृतिनः पुण्यक
र्माणोऽर्जुन आर्तः आर्तः परिगृहीतस्तस्करव्याघ्ररोगादिनाभिभूतस्तु अभिभवप्राप्
तः जिज्ञासुर्भगवतत्त्वं ज्ञातुमिच्छतीति यः अर्थार्थी धनकामो ज्ञानी विष्णोस्तत्त्ववित् भरतर्षभ न
न्निवृत्तिमिच्छतीति शेषः तत्त्वविदिति ज्ञानेन ज्ञानेनात्मतत्त्वसाक्षात्कारमात्राथी मुमुक्षुरित्य
र्थः चतुर्विधानां तेषां सुकृतिनां भगवद्भजनशीलानां न तुल्यत्वमाशंक्याह तेषामिति तस्य विशि
ष्यमानत्वे हेतुमाह प्रियो हीति नित्ययुक्तं तं भगवन्तमात्मनि समाहितचेतसं सर्वत्र यस्मात्तस्मा
द्भगवानेव सारः सोऽहमस्मीत्येकस्मिन्नेव हितो येस्मात्तस्मान्मयि भगवति भक्तिः स्नेहो विशि

ष्टः ज्ञानिनः स एव भगवन्निष्ठ इति भगवत्प्रियत्वं विशिष्टत्वं तस्य कुतः ११०

सर्वविक्रियारहितं यथोक्तानादिसिद्धमायापारवश्यपरिवर्जितं नायोगाज्ज्ञानतो न कदाचिद्
पि तत्त्वबोधसंभावनेत्याशंक्य कथं पुनरिति भगवदेकशरणतया तत्त्वज्ञानद्वारेण मायाति
क्रमः संभवतीति पृष्टिं हरति उच्यते इति कथं दुरत्ययत्वेनेत्यत्र दुरत्ययः स्यादित्यत्राह मामेवेति
प्रधानस्यैव स्वातंत्र्यमायायाः स्वरूपमिति दैवस्येति स्वातंत्र्यं मायायास्तदुपपन्नं हि गुणैर्योतित्वे
हेतुत्वकरोति गुणमयीति अनुभवसिद्धामनाकस्मादपलापमर्हतीत्याह एषेति जगतस्तत्त्व
प्रतिपत्तिप्रतिबंधकतया गुणमयत्वादैव्याः ममेति प्रागुक्तमेव मायायाः स्वैर्यमन्वयविधिरिति

पदार्थैः एभिर्यथोक्तैः सर्वमिदं प्राणिजातं जगन्मोहितं अविवेकतामापादितं सन्ना
भिजानाति मामेभ्यः परमव्ययं यथोक्तेभ्यो गुणेभ्यः परं व्यतिरिक्तं विलक्षणं चाव्य
यं व्ययरहितं जन्मादिसर्वभावविकाररहितमित्यर्थः कथं पुनर्दैवीमेतां त्रिगुणात्मि
कां वैष्णवीं मायामतिक्रामंतीत्युच्यते दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया मा
मेव ये प्रपद्यंते मायामेतां तरंति ते १४ दैवी देवस्य ममेश्वरस्य विष्णोः स्वभावभूता हि य
स्मादेषा यथोक्ता गुणमयी मम माया दुरत्यया दुःखेनात्ययः अतिक्रमणं यस्याः सा
दुरत्यया एवं सति तत्र सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेव मायाविनं स्वात्मभूतं सर्वात्मना ये
प्रपद्यंते ते मायामेतां सर्वभूतमोहिनीं तरंति अतिक्रामंति

ते दुरत्ययत्वे विभजते दुःखेनेति मामेवेत्यादिव्याचष्टे तत्रेति तस्मिन्मायारूपे यथोक्ते दुरत्यया
दुरत्यये सतीति यावत् मामेवेत्येवकारेण मायायाः वेद्यकोटिनिवेशाभावो विवक्षितः स
र्वात्मना कर्मानुष्ठानादिव्यवधानमंतरेणेत्यर्थः मायातिक्रमे मोहातिक्रमो भवतीति मत्वा
विशिनष्टि सर्वेति मायानंतरमुक्तमाहमयांतरतिक्रमेपि कथं ... सिद्धिरित्याशं

गी० भा० टी० १११

कस्तर्हि ज्ञानवतः सतिविशेषस्तत्राह ज्ञानी त्विति तमेव विशेषेण प्रमुखं कं प्रकटयति नन्वत
स्मादितरादिना सर्वमात्मानं न पश्यतीत्यपि तस्य तत्त्वं कथं यथोक्तो नित्ययुक्तः स्यादित्याशं
क्याह स्थितः स एव तद्भक्तो रतीति आरोढुमिति आरोहे हेतुरस्ति यत स च ज्ञानीति आरोढुं
नुत्तममेव सत्कटयति मामेवेति उत्कृष्टो व सागरतीर्थं तेनैव विहरतीति ज्ञानीति ज्ञानार्थं सं
स्कारो वासनात नैज्जन्मानि प्रयत्न कर्मानुष्ठानजनिता बुद्धिशुद्धिः तदाश्रयाणामन्तेन्ते
नानाजन्मनामिति यावत् ज्ञानवान् प्राप्तेनेष्ठपि जन्मसु संभावितमित्याशंक्याह अंते

न हि कश्चिन्मद्भक्तः मम वासुदेवस्यातिप्रियो भवति ज्ञानी तस्यार्थेऽतिप्रियो भवतीति वि
शेषः तत्कस्मादित्याह ज्ञानी त्वात्मैव नान्यो मत्त इति मम मतं निश्चयः आस्थि
तः आरोढुं प्रवृत्तः स च ज्ञानी हि यस्मादहमेव भगवान् वासुदेवः नान्योऽस्मीत्येवं यु
क्तात्मा समाहितचित्तः सन् मामेव परं ब्रह्म गन्तव्यमनुत्तमां गतिं गंतुं प्रवृत्त इत्यर्थः
ज्ञानी पुनरपि स्तूयते बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते वासुदेवः सर्वमिति
स महात्मा सुदुर्लभः १९ बहूनां जन्मनां ज्ञानार्थसंस्काराश्रयाणामन्ते समा
प्तौ ज्ञानवान् प्राप्तपरिपाकज्ञानो मां वासुदेवं प्रत्यगात्मानं प्रत्यक्षतः प्रपद्यते कथं वा
सुदेवः सर्वमिति य एवं सर्वात्मानं मां प्रतिपद्यते

ति ज्ञानवतो भगवत्प्राप्तिपर्यन्तं प्रत्यग्दृशा विहितमिति कथमिति यथोक्तज्ञानस्य स्तुतेन नि
दुर्लभत्वं सूचयति य एवमिति महत्सर्वात्मकं आत्मा यस्याहितचित्तः सोऽतिमहात्मा तत्फ
लितमाह अत इति तत्त्ववाक्योपक्रमात् तत्त्वं कथयतीति मनुष्याणामिति किमिति
न हि सर्वेषां प्रत्यगात्मैव भगवानिति यथोक्तं ज्ञानं नोदेतीत्याशंक्याह हृदिति दिनधाय १११

भगवतो ज्ञानिनश्च परस्परं प्रेमास्पदत्वं प्रसिद्धं प्रमाणयति प्रसिद्धं हीति आत्मनो ज्ञानिनः प्रतिप्रियत्वेपि भगवतो वासुदेवस्य कथं तत्प्रतिप्रियत्वमित्याशंक्याह तस्मादिति अहं ज्ञानिनो निरुपाधिकप्रेमास्पदं परमपुरुषार्थत्वेन च गृहीतत्वादित्यर्थः ज्ञानिनोपि भगवतः प्रतिप्रियत्वं शंकते यदीति ज्ञानी चेदत्यर्थमीश्वरस्य प्रियो भवति तर्हि विशेषणसामर्थ्यादितरेषामार्त्तादीनामप्रियत्वं प्राप्तमिति वा शंकते न तर्हीति तेषां भगवतोऽप्रियत्वमत्र न विवक्षितमित्याह नेति अत्यर्थमिति विशेषणस्य तर्हि किं प्रयोजनमिति चेदुच्यते किंतु

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः

१७ तेषां चतुर्णां मध्ये ज्ञानी तत्त्ववित् तत्त्ववित्त्वान्नित्ययुक्तः भवत्येकभक्तिश्चान्यस्य भजनीयस्याभावात् अतः स एकभक्तिर्विशिष्यते विशेषमाधिक्यमापद्यते अतिरिच्यत इत्यर्थः प्रियो हि यस्मादहमात्मा ज्ञानिनः अतः तस्याहमत्यर्थं प्रियः प्रसिद्धं हि लोके आत्मा प्रियो भवतीति तस्माज्ज्ञानिनः आत्मत्वाद्वासुदेवः प्रियो भवतीत्यर्थः स च ज्ञानी मम वासुदेवस्यात्मैवेत्यतो ममात्यर्थं प्रियः नन्वितरेऽपि त्रयो वासुदेवस्य प्रियाः न किं तर्हि उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतं आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिं सर्व एवैते त्रयोऽप्युदारा उत्कृष्टाः मम प्र

गी

हीति सर्वेषां भगवदभिमुखत्वाविशेषेऽपि ज्ञानिनैव तदतिरेकमंगीकृत्य विशेषणमित्याह उदारा इति किं तत्र प्रमाणमित्याशंक्येश्वरज्ञानमित्याह मे मतमिति ज्ञानी त्वात्मैवेत्युक्तं हेतुमाह आस्थित इति सर्वशास्त्रस्य ज्ञानिव्यतिरिक्तविषयत्वमाह त्रयोपीति ज्ञानिव्यतिरिक्ता नो भगवदभिमुखाः प्रायेण ज्ञानाभावापराधाज्जन्मजन्मावेशंति विषय

एकैकं बहूनां योषित्स्थानि कामानित्यादिश्रुतिमाश्रित्य विहितानीति पदद्वयं व्याचष्टे यस्मा
दिति हितानित्येवकं पदमिति पक्षे प्रत्याह हितानीति मुख्यत्वेनेश्वरे भवेत्किमित्युपचारेण कामि
त्वाशङ्क्याह नहीति उत्तरार्धव्याख्याने कामानां हितत्वाभावे हेतुमाह यस्मादिति किञ्च
ये कामिनस्ते न विवेकिनस्तत्तश्चाविवेक एव कत्वा कामानामूनो हितत्वाशङ्केत्याह अविवे

मनस्यर्चितं देवं इच्छन्ति तस्य तस्य कामिनः अचलां स्थिरां श्रद्धां तामेव विदधा
मि स्थिरीकरोमि श्रद्धायेवं एवं वञ्चतः स्वभावतः यो यो देवतातनुं श्रद्धयार्चितुमि
च्छति स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते लभते च ततः कामान्मयैव विहि
तान्हितान् २२ स तया मद्विहितया श्रद्धया युक्तः सन्तस्याः देवतातन्वा आरा
धनमीहते चेष्टते लभते च ततः तस्या आराधिताया देवतातन्वाः कामानी
प्सितान्मयैव परमेश्वरेण सर्वज्ञेन कर्मफलविभागज्ञेन ये विहितान् निर्मितान् ता
न् हि यस्मात्ते भगवता विहिताः कामास्तस्मात्ताननवश्यं लभत इत्यर्थः हितानि
ति पदच्छेदे हितत्वं कामानामुपचरितं कल्प्य नहि कामा हिताः कस्यचित् यस्मा
दन्तवत्साधनं व्यापाराश्चाविवेकिनः कामिनश्च तेऽतः अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भव
त्यल्पमेधसां देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि २३ अन्तवद्विनाशि

किं नद्दीति कामानामनेन फलत्वेन हितत्वमाशङ्क्याह अन्तवदिति तेषामविवेकपूर्वकमन्त
वतः प्राज्ञार्थः तुशब्दोऽवधारणार्थः कामफलस्य विनाशित्वे किमिति कामनिष्ठत्वे
जन्तूनामित्याशङ्क्य प्रज्ञामान्द्यादित्याह अल्पेति

कामैर्नानाविधैरपहृतविवेकविज्ञानस्य देवतान्तरनिष्ठत्वमेव भगवद्देवताप्रत्यक्षाभा
वे कारणमित्याह कामैरिति देवतान्तरनिष्ठत्वे हेतुमाह तन्तमिति प्रसिद्धानियमोजपोप
वासप्रदक्षिणनमस्कारादिनियमविशेषाश्रयणे कारणमाह प्रकृत्येति तत्तद्देवताप्र
सादात्कामिनामपि सर्वेश्वरसर्वात्मके वासुदेवे क्रमेण भक्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह तेषां

स महात्मा न तत्समोऽन्योऽस्त्यधिको वातः सुदुर्लभः मनुष्याणां सहस्रेष्विति
पूर्वं ग्राप्तेर्वासुदेवः सर्वमिति प्रज्ञो कारणमुच्यते कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञा
नाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया २० तैस्तैः
कामैः पुत्रपशुस्वर्गादिविषयैर्हृतज्ञानाः अपहृतविवेकज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेव
ताः प्राप्नुवन्ति वासुदेवादात्मनः अन्यदेवताः तं तं नियममास्थाय देवता
राधने प्रसिद्धो यो यो नियमः तं तमास्थायाश्रित्य प्रकृत्या स्वभावेन जन्मा स
न्तरार्जितसंस्कारविशेषेण नियता नियमिताः स्वया आत्मीयया तेषां च कामि
नां यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव वि
दधाम्यहम् २१ यो यः कामी यां यां देवतातनुं श्रद्धया संयुक्तो भक्तः

चेति स्वभावतो जन्मान्तरीयसंस्कारवशादित्यर्थः भगवद्विहितया स्थिरया श्रद्धया सं
स्कारोपीनद्या देवताविशेषमाराधयापि भगवदेव ग्रहादेव फलप्राप्तिरित्याह यो यामि
ति ईहते न वर्जयतीत्यर्थः आराधितदेवताप्रसादात्फलप्राप्तौ किं मोक्षं रेणताशङ्क्य न
स्य सर्वज्ञस्य कर्मफलविभागाभिज्ञस्य देवताधिष्ठात्रन्तरात्मनः स्व वपु लेटान्तेभित्याह सर्व

गी॰ भा॰ टी॰ ७

113

नहिं भगवद्भक्तिरहितयुक्तेस्यादित्याशंक्याह केषांचिदिति सर्वस्य लोकस्य न प्रकाशोहमित्यत्र
हेतुमाह योगेति अनाद्यनिर्वाच्याज्ञानक्लिन्नात् देवमद्विषये लोकस्य मोहो ननु स्वम
हिम्न स्वरूपाविवेकाभावात्प्रतिबद्धत्वाद्धि इत्याह नयेति मायया भगवानावृत इव
स्यादपि लोकस्य वाऽज्ञानप्रतिबन्धः स्यादित्याशंक्याह ययेति नहि योगमायया मायिनो
विज्ञाने प्रतिबध्नाति मायायाः लोकिकमायाविवदित्यर्थः भगवतो मायाप्रतिबद्ध
नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः मूढोयं नाभिजानाति लोको
मामजमव्ययं २५ नाहं प्रकाशः सर्वस्य लोकस्य केषांचिदेव मद्भक्तानां प्र
काशोहमित्यभिप्रायः योगमायासमावृतः योगो गुणानां युक्तिः घटनं
सैव माया योगमाया तया योगमायया चिन्तसमाधिर्वा योगो भगवत
योगस्तत्कृता माया योगयोगमायया तया समावृतः संछिन्न इत्यर्थः अ
तः मूढः लोको यं नाभिजानाति मामजमव्ययं यया योगमायया समा
वृतं मां लोको नाभिजानाति नासौ योगमाया मदीया सतीममेश्वरस्य
मायाविनो ज्ञाने प्रतिबध्नाति यथा अन्यस्यापि मायाविनो माया न हि तत्
ज्ञानतामावेसर्वज्ञत्वमप्रतिबंधं सिद्धमित्याह यतः इति लोकस्य मायाप्रतिबद्धविज्ञानत्वादे
व भगवदभिमुख्येप्यत्वमित्याह मांतिति कालत्रयपरिच्छिन्नापरिच्छिन्नेसमस्तवस्तुविष
यज्ञाने प्रतिबंधो नास्ति यस्यालोकितयोजनानाद्यनन्तस्य मांतिति लोकस्य भगवद्वतिविज्ञाने प्रतिबंध
योगतयातिनहि तत्त्वतः कर्तिविफलेत्याशंक्याह तस्तत्त्वमिति नहि मद्वीयविज्ञानस्य तद्विद्यासयान्तेनत्या

किं तर्हि साधनमनेन फलायेत्याशङ्क्य भगवद्भक्तिमित्याह मद्भक्ता इति अन्तरार्थं मुक्त्वाप्यो
कस्मात्तत्यार्थमाह एवमिति देवताराधने भगवदाराधने चेति शेषः मामेवेत्यादौ देवता
विशेषश्रवणेनेन फलापत्तिवक्तव्यो उक्तो वैपरीत्यकारणमविवेकात्तिरिक्तं नास्तीत्यभि
प्रेत्याह अहेतुकेति भगवद्भजनस्यानन्तफलतेपि प्रशस्तिनोऽप्रायेण तन्निष्ठताभावे प्रश
ष्टव्ये किंनिमित्तं निवेदयति किमिति निरतमित्यादिना अप्रकाशप्रकाशरूपत्वमपि निषे
धः स्वदृष्टौ लीलाविग्रहावस्थायामित्यर्थः प्रकाशस्य तर्हि कदाचित्तेभगवतेति प्रा

अल्पप्रज्ञानां देवान् देवयजो देवान् यजन्तीति देवयजः ते देवान्यान्ति मद्भक्ता
यान्ति मामपि एवं समानेप्यायासे मामेव न प्रपद्यन्ते न फलायतो हि बालकः एव
तेन इत्यत्र क्रोशोद्दर्शयति भगवान् किंनिमित्तं मामेव न प्रपद्यन्त इत्युच्यते अव्य
क्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् २४
अव्यक्तं सप्रकाशं व्यक्तिमापन्नं प्रकाशं गतमिदानीं मन्यन्ते मां नित्यप्रकाशमहं मामप्र
काशमिमबुद्धयः अविवेकिनः परं भावं परमात्मस्वरूपमजानन्तो विवेकिनः स
माव्ययमव्ययरहितं अनुत्तमं निरतिशयमद्वयं भावमजानन्तो मन्यन्त इत्यर्थः

प्रेनेत्याह नित्यमिति कथं तर्हि भगवन्तमाकलितकप्रकाशं मन्यन्ते तत्राबुद्धयः इत्युक्तं
दृष्टान्तेन परमिति परमनुत्तममिति विशेषणद्वयं सोपाधिक निरुपाधिक भावार्थं
मविवेकरूपमज्ञानं भगवद्विग्रहाधिष्ठितविषयकमुक्तं तस्मिन्नपि निमित्तप्रसङ्गे वेदमनाद्यज्ञा
नरूपमन्यस्यापि तदज्ञानमित्यादिना त्रिभिर्गुणैः मयैरित्यौपाधिकरूपः स्यान्नप्रतिपत्तौ का

गी० भा० एवंभगवदर्पणपूर्वकं सन्न्यासयोगेन फलितमाह शुभेति शुभत्वगात्मन्यहंकारादिप्रतिबंधक
टी० प्रभावेनाज्ञानोत्पत्तेरसम्भवोऽस्तीति शङ्कार्थः फलप्रयुक्तं महेश्वरा स्वरूपज्ञानान्वयुक्तो मैवप
११५ योऽन्ते प्रतिबन्धप्रतिविभागसामर्थ्यमिति शीलनार्थं भागेनपरेनयेति संबोधनं तु यतन ज्ञानप्रति
बंधप्रयुक्तनमवोत्कर्षकारणमुपसंहरति मोहेति जायमानं भजनानां मोहं परंवपूर्वं फलितमा
ह यतइति भगवत्तत्त्ववेदनाभावेन त्रिभुवनवैधुर्यं फलितोऽस्त्याह अग्निवदिति यदि सर्वात्मभू

वहिरपि किमुक्तं वेदनाभ्यामाविष्टत्वेः समरूपस्य प्रत्यगात्मनि बद्धप्रतिबंधे ज्ञानेनास
ध्रुवइति अलंकरणस्थाद्वेषसम्पत्स्येन द्वेष्यो हेतुर्हि भानुरभ्रतानुपज सर्वभूतानि म
मोहतानिमति समोहतयरूठनामयोगजन्मानि दृश्यन्ते कालेऽस्येति यानि गच्छन्ति हेपरनप
मोहवपुमोवसर्वभूतानि ज्ञापमानानि ज्ञापनद्रव्याभिप्रायः नातएवमनस्येन द्वेष्यो
हेनद्वेषप्रतिबद्धप्रज्ञानानि सर्वभूतानि समोहितानि मामात्मभूतेन ज्ञानेति अतएवास्म
भावेन मानं भजन्ते इत्यर्थः के पुनरपि तेन द्वेष्यो हेन निर्मुक्ताः सेनस्वाविदितायथा
पुनस्तु मामात्मभावेन भजन्ते इत्यपेक्षान्ते मयोपदिष्टोऽपि तमाह उक्तानेइति येषांतेन गतेयायेज
नानाप्रणयकर्मणां नेष्टेष्टमाह निर्मुक्ताभजन्ते माहंदेवता: २९

तानि जन्मप्रतिपद्यमानानि सम्भूतानि सति भगवत्तत्त्वपरिज्ञानशून्यानि भगवद्भजनपरास्तुवा
नि तर्हि यागस्वार्थं बोधेन भगवद्भजनमुच्यमानमधिकार्यभावात्तद्वन्तर्थं कमापद्यते नति श्रेकाने ११५
केपुनरिति अनेकेषु जन्मसुकृतं तदृशिनानोऽन्तःकरणप्रयुक्तमोहविरहितं ब्रह्मचर्यादिनियमवतामभ
गवद्भजनाधिकारित्वान्नशास्त्रविरोधोऽस्तीति परिहरति उच्यतइति तदेवोपपन्नार्थमाह पुनरिति

विवेकवतो मद्भजनेन तद्विवेकशून्यस्य सर्वस्यापीत्यर्थः भगवत्तत्त्वविज्ञानप्रतिबंधकं मलं तावता
तिष्ठतः प्रत्याहारेणाहरति केनेत्यादिना पुनः शास्त्रार्थप्रतिबंधकोंतरं विवक्षन्तमत्तदपरो
क्षमंवान्तरप्रतिबंधकमिदमागत्प्राने विशेषमाकांक्षापूर्वकमानिपतति केनेत्यपेक्षायामि
ति इच्छाद्वेषाभ्यां गृहीतयोः सर्वप्राणिनां द्वेषयोर्ग्रहणं द्वंद्वशब्दार्थापलब्धा गर्थमित्यभिप्रेत्याह ता
वेवेति तयोरपर्यायमेकत्रानुपपत्तिं गृहीतावविशिनष्टि तथाकालमिति न च तयोरनाधिक
मततवेदनाभावादेव मां न भजंते केमपुनर्मत्तत्त्ववेदनप्रतिबंधेन प्रतिबद्धानि संति ज्ञा
यमानानि सर्वभूतानि मां न विदंतीत्यपेक्षायामिदमाह इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहे
न भारत सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यांति परंतप २७ इच्छाद्वेषसमुत्थेनेच्छाद्वेषाभ्यामिच्छा
द्वेषौ ताभ्यां समुत्तिष्ठतीति इच्छाद्वेषसमुत्थः तेनेच्छाद्वेषसमुत्थेन केनेति विशेषापे
क्षायामिदमाह द्वंद्वमोहेनेति द्वंद्वनिमित्तो मोहो द्वंद्वमोहः तेन तावेवेच्छाद्वेषौ शीतो
ष्णवत्परस्परविरुद्धौ सुखदुःखतद्धेतुविषयौ यथाकालं सर्वभूतैः संबध्यमा
नौ द्वंद्वशब्देनाभिधीयेते तत्र यदा इच्छाद्वेषौ सुखदुःखतद्धेतुसंप्राप्त्या लब्धात्मकौ भव
तः तदा तौ सर्वभूतानां प्रज्ञायाः स्ववशापादनद्वारेण परमार्थात्मतत्त्वविषयज्ञानो
त्पत्तिप्रतिबंधकारणं मोहं जनयतः नहीच्छाद्वेषदोषवशीकृतचित्तस्य यथाभूतार्थवि
रणं किंचिदपि पूर्वं समारंभंते समुद्भवत्याह सर्वभूतैरिति तथापि कथं येन मोहहेतुनमि
त्याह तद्वेति तयोरप्यायत्तेः मन्नमयर्थः उक्तमेवार्थं केवलिकमायेन प्रपंचयति न होति

गी·भा·टी· ११५

नकेवलंभगवन्निष्ठानांसर्वाध्यात्मकर्मात्मकंब्रह्मविज्ञेयमेवकिंत्वधिभूतादिसहितंतत्तद्देवमपि
सिद्ध्यतीत्याह साधिभूतेति अध्यात्मकर्माधिभूतमधिदैवमधियज्ञश्चेति पंचकंकर्मतत्त्वमपि
विदुस्तेषांयथोक्तज्ञानवतांसमाहितचेतसांमामापदेवप्रयाणमपिभगवत्तत्त्वज्ञानमप्रतिहतं
तिष्ठतीत्याह प्रयाणेति अपिचेति नियतानामध्यात्मनस्यामवस्थायांकरणग्रामस्यव्यथनयाऽऽ
मस्य, ज्ञानाशंभवेऽपिसमाहितचित्तानामशक्तज्ञानवतांभगवत्तत्त्वज्ञानमप्रयत्नलभ्यमिति
द्योतयति अनेनसप्तमेनोत्तमाधिकारिणोब्रह्मनिरूपयतातदर्थमेवसर्वात्मकत्वादिकं

कृत्स्नंसमस्तमध्यात्मंप्रत्यगात्मविषयंवस्तुतद्विदुः कर्मचाखिलंसमस्तंविदुः साधि
भूताधिदैवंमांसाधियज्ञंचयेविदुः प्रयाणकालेऽपिचमांतेविदुर्युक्तचेतसः ३० सा
धिभूताधिदैवंमां अधिभूतंचाधिदैवंच अधिभूताधिदैवंतेनसहाधिभूताधिदैवे
नसाधिभूताधिदैवंचयेमांविदुः साधियज्ञंचमांयेविदुः सहाधियज्ञेनसाधियज्ञं
येविदुः प्रयाणकालेऽपिमरणकालेऽपिचमांतेविदुः युक्तचेतसः समाहितचित्ताइति
इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशंकरभगवतःकृतौगीताविवरणेसप्तमो
ध्यायः ७ तेब्रह्मविदुः कृत्स्नमध्यात्मंकर्मचाखिलमित्यादिनाभगवताऽर्जुनंप्र
त्युपदिष्टानांब्रह्मविदुपद्वारेणसर्वकारणत्वादिविवर्तनानन्तरंवाच्यानन्तरंचोपदिष्टं इतिश्री
भगवद्गीताभाष्यटीकायांसप्तमोऽध्यायः ७ सप्तमाध्यायान्तेयेषांवेदितव्यंतयायमित्यादिनाय
यांब्रह्मादीनांमनुसन्धानमुक्तं, यच्चप्रयाणकालेभगवतःस्मरणंप्रोक्तंतदिदंजिज्ञासमानः
मनुष्यकल्तीतिब्रह्मसमुदायमवतारयति तेब्रह्मेति ब्रह्मवीजादितद्विषयभूतानिब्रह्मादीनि
वक्ष्यतीति

115

मुक्तेः स्वर्गवन्न सिद्ध्यर्थं समाश्रयणमित्युक्ते पक्षे तोयपक्षे पक्षे तोयपयोगेऽप्युत्पाद्यकर्मण्येते उपाधि
ते विशिनष्टि स्तेति । उपयविधयशुद्धेरुद्धेति मित्तमाह निवृत्तफलमाह तेद्धेति मोहनिवृत्ते
भगवन्निष्ठापयितनमाह भजन्त इति तेषां नानाप्रविग्रहवतो भगवद्भजनज्ञानिन्द्रलम्माश्र
वणाह द्वेति यथोक्तानामधिकारिणां भगवद्भजनेन फलेषु सद्ध्वा गादृशोपान्ते किमर्थमिति
जरामरणादिलक्षणो यो बन्धनद्विमोक्षार्थं भगवद्भजनमित्यर्थः । सप्तान्तसगुणस्य सविपंचस्य
मध्यमाधिकारहितपयोपन्यासमाह मामाश्रित्येति जरादिसंसारनिवृत्त्यर्थं निर्गुणनिःप्रपञ्चमा

पुनरेव गते समाश्रयणं तोलापयंजनानां शुद्धकर्मणां शुद्धकर्मपेषां सत्त्वशुद्धेः कार
णं विज्ञाते ते शुद्धकर्माणः तेषां लोकपापानां तेद्वद्धमाहोत्तेनक्रियथार्थं ते तेद्वद्धमाहेन
निर्मुक्ताः भजन्ते मां परमात्मानं तेहद्वव्रताः एवमेव परमार्थं तत्त्वेनान्यथेति एव सर्वोपरि
त्यागव्रतेन निश्चितविज्ञानाद्दृढव्रताः उच्यन्ते किमर्थं भजन्तेत्यपेक्ष्याह जरामरणमोक्षा
य मामाश्रित्य यतन्ति ये ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलं २९ जरामरणमो
क्षाय जरामरणयोर्मोक्षार्थं मां परमेश्वरमाश्रित्य मत्समाहितचित्ताः सन्तः ये यतन्ति प्र
यतन्ते ते यत्तद्ब्रह्म परं तद्विदुः ।
मुक्तमाधिकारिणो ज्ञानिनो मत्प्रकृते मामेव प्रपद्यन्ते इत्याहाविस्माह जरेति मध्यमाधिकारि
णश्चस्माह मामिति परमेश्वरमाश्रयणं नामविषयं विषयान्तरेण भगवदेकनिष्ठत्वमित्याह मत्स
माहितेति प्रयत्नभगवन्निष्ठाः सिद्ध्यर्थं बहिरङ्गानामन्तरङ्गानां च साधनानामनुष्ठा
नानन्तरमन्तं जगदुपादानं परं ब्रह्म कृत्स्नं विदुर्जिज्ञासितं समस्तमध्यात्मं च तत्त्वेन सकलाक

स च कथं केन प्रकारेण ब्रह्मत्वेन चिन्तनीयः किं तादात्म्येन किं वात्यन्ताभेदेनेत्याह कथमिति सर्व
थापि स किमस्मिन्देहे वर्त्तते ततो वहिर्वा देहे चेत् स को बुद्ध्यादिर्व्यतिरिक्तो वेति जिज्ञासयाह देहे
कोऽत्रेति अधियज्ञः कथं कोऽत्रेति न पृथक्प्रश्नभेदः कः कथमिति प्रकारभेदविवक्षयेति द्रष्टव्यं प्रश्ने
समाहितचित्तानां मरणकालेऽपि भगवदनुसंधाने सिद्धे तेनैव प्रकृतं मरणदशायां क
रणग्रामवैयाकुल्ये समाधानानुपपत्तेरित्यभिप्रेत्याह प्रयाणेति आत्मज्ञानसमप्रश्नसमनन्त
रप्रतिवचनं भगवतः अवतारयन्व्याचष्टे क्रमेणेत्यादिना प्रश्नानां क्रमेण प्रतिवचनं प्रश्न
स्याभिप्रायप्रतिपत्तिसौकार्यसिद्ध्यर्थमिति बुद्धिमान्नोपेक्षितः यथाक्रममिति तत्र प्रश्नत्रयं निर्णी

अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः
२ येषां प्रश्नानां यथाक्रमं निर्णयाय श्रीभगवानुवाच अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्या
त्ममुच्यते भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ३ अक्षरं न क्षरतीत्यक्षरं परमात्मा

तेऽर्भगवद्वचनमुदाहरति अक्षरमिति किं तद्ब्रह्मेति प्रश्नस्य प्रतिवचनमक्षरं ब्रह्म परममिति
तत्राक्षरशब्दस्य निरुपाधिके परस्मिन्नात्मन्यविनाशित्वव्याप्तिमत्त्वेन वृत्तिं सूचयति
यति अक्षरमित्यादिना कथं पुनरक्षरशब्दस्य यथोक्ते परमात्मनि वृत्तिः प्रयोगमन्तरेणानु
त्पन्नस्य प्रवृत्तिराश्रीयते ब्रुत्पत्तेराश्रितत्वेऽपि संभवादित्याशङ्क्याह एतस्येत्यादिवि (?) क॰
निरङ्कुशप्रशासनस्य परस्मादन्यस्मिन्नसंभवात्तथाविधप्रशासनकर्तृत्वेन श्रुतमक्ष ११६
रं ब्रह्मैवेत्याह एतस्येति

गी०-भी० यदुक्तं ते ब्रह्म तद्विदुरिति तत्किं सोपाधिकं निरुपाधिकं वा ब्रह्मशब्दस्योभयत्रापि सद्भावा
टी० दिति मत्वाह किं तदिति यच्चोक्तं कृत्स्नमध्यात्ममिति तत्राध्यात्मं देहमधिकृत्य तस्मिन्नधि
श्री ष्ठाने तिष्ठतीत्यध्यात्मशब्देन श्रोत्रादिकरणग्रामो वा प्रत्यग्भूतं ब्रह्मैव वा विवक्षितमित्या
ह किमध्यात्ममिति विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि चेति श्रुतौ लोके कर्मणो द्वैविध्यनिर्दे
शात्कर्म चाखिलमित्यत्र कीदृशं कर्म गृहीतमिति पृच्छति किमिति तथा तत्राभ्यां कार्यका

अतलतत्त्वार्थं ॥ अर्जुन उवाच किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं
किं कर्म पुरुषोत्तम अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमु
च्यते १

रणाभ्यामतीतस्य भगवतो न किंचिद्वेद्यमस्तीति सूचयति पुरुषोत्तम इति सा
धिभूताधिदैवमित्यत्राधिभूतशब्देन पृथिव्यादिभूतेषु वर्तमानं किंचिदेवगतम्
ते किं वा समस्तमेव कार्यमिति निर्दिधारयिषया पृच्छति अधिभूतमिति अधिदैवमि
ति च दैवतविषयमनुध्यानं वा दैवतेष्वादित्यमण्डलादिषु वर्तमानं चैतन्यं वा जिज्ञासित
मिति प्रश्नान्तरं प्रतिकरोति साधियज्ञश्चेत्यत्राधियज्ञशब्देन यज्ञमधिगतो विज्ञानात्मा
वा परदेवता वेति प्रश्नान्तरं प्रकरोति अधियज्ञ इति

भा॰टी॰ भावः सद्भावो वस्तुभावः । स एव भूतभावोद्भवकर इति वक्ष्यति वैदिकं कर्माग्रेण विशेषणं कर्म
११७ प्राधान्यमिति विसर्गशब्दार्थं दर्शयन् विशिनष्टि विसर्ग इत्यादिना कथं पुनः पुनरुक्तिः स्य
त्तस्य सर्वभूतोत्पत्तिहेतुत्वमित्यत आह एतेन तदुद्भवत्वमित्याशंक्याग्नौ प्रास्ताहुतिरित्यादिस्मृ
तिमनुस्मृत्याह एतस्माद्धीति संप्रतिप्रश्नत्रयस्योत्तरमाह अधिभूतमिति अधिभूतं च किं
प्रोक्तमित्यस्य प्रतिवचनमधिभूतं क्षरो भाव इति तत्राधिभूतपदं व्याचष्टे कथयति ।

भूतानां भावः भूतभावः तस्योद्भवः भूतभावोद्भवः तं करोतीति भूतभावोद्भ-
वकरः भूतवस्तूत्पत्तिकर इत्यर्थः । विसर्गो विसर्जनं देवतोद्देशेन चरुपुरोडाशा-
देः द्रव्यस्य त्यागः स एव विसर्गलक्षणो यज्ञः कर्मसंज्ञितः कर्म-
शब्दितमित्यर्थः । एतस्माद्धि बीजभूताद् वृष्ट्यादिक्रमेण स्थावरजङ्गमानि भूता-
न्युद्भवन्ति अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे दे-
हभृतां वर ४ अधिभूतं प्राणिजातमधिकृत्य भवतीति कोऽसौ क्षरः क्षरती-
ति क्षरः विनाशी भावः यत्किंचिज्जनिमद्वस्त्वित्यर्थः ।

अधिभूतमित्यादिना तस्य निर्देशमेतरेण नित्तात्मणकथनात् प्रश्नद्वारेण निर्दिशति
कोऽसाविति कार्यमात्रमत्र संगृहीतमिति वक्तुमुक्तमेव व्यनक्ति यत्किंचिदिति अधिदै- ११७
वं किमिति प्रश्नस्य पुरुषश्चाधिदैवतमिति प्रतिवचनं तत्र पुरुषशब्दं व्याचष्टे समष्टिलिङ्गशरीरमधिकृत्य स्योपलक्ष्य
स्यान्ति पुरुष इति

रूढिर्योगमपहरतीति न्यायादोंकारे वर्णसमुदायात्मन्यक्षरशब्दस्य रूढत्वात् अत्र निराश्रयमिति मुख्यवि
तेत्याशंक्याह ओंकारस्येति इति वचनेनोपक्रमे ओंकारमात्रमुक्त्वा मन्तरमेकाक्षरं विशेषितं भ
विष्यतीत्याशंक्य परमविशेषणविरोधान्न तस्योपक्रमः संभवतीत्याह परममिति चेति कि
मध्यात्ममिति प्रश्नस्योत्तरं स्वभावोऽध्यात्ममित्यादि तद्व्याचष्टे तस्यैवेति स्वकीयो भावः स्वभा
वः श्रोत्रादिकरणग्रामः स चात्मानि देहे अधिदेहं प्रवर्तते इति शंकां वारयति स्वभाव

एतस्य वाक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत इति श्रुतेः ओंकार
स्य च ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मेति परेण विशेषणादग्रहणं परममिति च निरतिशये ऽ
क्षरे ब्रह्मण्युपपन्नतरं विशेषणं तस्यैव परस्य ब्रह्मणः प्रतिदेहं प्रत्यगात्मभावः
स्वभावः स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते आत्मानं देहमधिकृत्य प्रत्यगात्मतया प्रवृत्तं
परमार्थब्रह्मावसानं वस्तु स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते अध्यात्मशब्देनाभिधीय
ते भूतभावोद्भवकरो

षष्ठीविग्रहमाह स्वभावमिति एवं विग्रहपरिग्रहे स्वभावोऽध्यात्ममुच्यत इत्यस्यायमर्थो नि
ष्पन्नो भवतीत्यनुवादपूर्वकं कथयति स्वभाव इति तस्यैव परस्येत्यादिनोक्ते नपुंसकत्वा
मिति विशिनष्टि परमात्मेति परमेव हि ब्रह्म देहादौ प्रविश्य प्रत्यगात्मत्वमनुभवति तत्सृ
ष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेरित्यर्थः किं कर्मेति प्रश्नस्योत्तरमुपादत्ते भूतेति भूतानां भा
वानां तेषामुद्भवः समुत्पत्तिस्तां करोतीति व्युत्पत्तिं सिद्धवत्कृत्वा विधान्तरेण व्युत्पादयति भूता

मामेवेत्यवधारणेनाध्यात्मादिविशिष्टत्वेन स्मरणं व्यावर्त्त्यते विशिष्टस्मरणे हि चित्तविक्षेपात्
प्रधानस्मरणमपि स्यान्न च मरणकाले कार्यकारणपारवश्यात्पृथक् भगवदनुस्मरणासि-
द्धिः सर्वदैव तेनैवं रूपेण निरूपिता भगवति समर्पितचित्तस्यान्तकालेपि कार्यकारणजातमग-
णयतो भगवदनुसंधानसिद्धिः शरीरेस्मिन्नहं ममाभिमानामिति यावत् प्रयातीत्यत्र त्य-
क्त्वा शरीरमपादानं ब्रह्मवेदब्रह्मैव भवतीत्यादिश्रुतिमाश्रित्येत्याह नास्तीति अत्र संश-
यः संशयमेवानयति यातिचेति अन्तकाले भगवन्तमनुध्यायतो भगवत्प्राप्तिनियमवदन्यमपि

अंतकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरं यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः
५ अंतकाले च मरणकाले मामेव परमेश्वरं विष्णुं स्मरन्मुक्त्वा परित्यज्य कलेवरं
शरीरं यः प्रयाति गच्छति स मद्भावं वैष्णवं तत्त्वं याति नास्ति न विद्यते अत्रास्मिन्विषये
याति न वेति संशयः तमद्विषयपरत्वापेक्षिमस्यान्तेहि यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते
कलेवरं तं तमेवैति कौंतेय सदा तद्भावभावितः ६ यं यं चापि यं यं भावं देवताविशे-
षं स्मरन् चिन्तयन् त्यजति परित्यजति अन्ते अन्तकाले प्राणवियोगकाले कलेवरं श-

न्तकाले देवादिविशेषध्यायतो देहत्यजतस्तत्प्राप्तिरवश्यंभाविनीति दर्शयति नेत्यादिना कथं
पुनरन्तकाले परवशस्य नियतविषयस्मृतिर्भवितुमर्हतीत्यत आह सदेति देवादिविशेषस्मि-
न्निति सततस्मृत्यः भावो भावना वासना सम्भावो भावितः संपादितो येन तथासानत्यादियः सततं तं
भावं स्मरति तेन तमेव देहत्यागादूर्ध्वं गच्छतीति संबंधः संततभावनाप्रतिनियतफलप्राप्तिनिमित्ता ११८
यत्पदेहतोरेत्यनीत्यानन्तरश्लोकमवतारयति यस्मा

तस्यैव संभावितमर्थान्तरमाह पुरिशयनाद्वेति वैराजं देहमास्थायादित्यमंडलादिषु देवतेस्थितो
रवस्थितो लिंगात्मा हिरण्यगर्भः करणानुग्राहकोऽपुरुषशब्दार्थः सचाधिदैवतमिति संबंधः यज्ञा
दिरूपोऽधियज्ञः कथमित्याशंक्य परिहरन्नधियज्ञशब्दार्थमाह अधियज्ञ इति कथं पुनः
यज्ञादेवतानामधियज्ञशब्दः स्यादित्याशंक्य श्रुतिमनुसरन्नाह यज्ञो वै पर इति परैव देवता
धियज्ञशब्देनोच्यते सा च ब्रह्मणः सकाशादन्यत्वेनाभेदेनेति पक्षद्वयेप्याह सविष्णुरिति
पूर्वोक्तं पक्षद्वयं स्मारयन्नस्मिन्नित्यादेर्देहसामानाधिकरण्यादेवेत्यस्य व्याख्यानमस्मिन्नि

पुरुषः पूर्णमनेन सर्वमिति पुरुषः एवमेवाह मिहास्मिन्नत्र पुरुषस्य पुरुषत्वे पुरिशय
नाद्वा पुरुषः आदित्यान्तर्गतो हिरण्यगर्भः सर्वप्राणिकरणानामनुग्राहकः सो
धिदैवतं अधियज्ञः सर्वयज्ञाभिमानिनी देवता विष्णवाख्या यज्ञो वै विष्णुरिति श्रु
तेः स विष्णुरहमेव अत्रास्मिन्देहे यो यज्ञः तस्याहमधियज्ञः यज्ञो हि देहनिर्वर्त्य
त्वेन देहसमवायीति देहाधिकरणो भवतीति देहे देहभृतां वर

ति किमधियज्ञो बहिरन्तर्वा देहादिति संदेहो माभूदित्याह देहे इति ननु यज्ञस्य देहाधि
करणताभावात् कथं तस्याधियज्ञाभिमानिदेवताहं भगवानिति विवक्षितेनत्राह यज्ञो
हीति यज्ञेन तस्य बुद्ध्यादिव्यतिरिक्तत्त्वमुक्तमवधेयं नहि परादेवता दर्शितरीत्याधियज्ञशब्दो
ता बुद्ध्यादिसंततमात्रवमत्तमविनमले देहान्तर्भवतीति देहभृतः सर्वप्राणिनः तेषां श्रेष्ठः प
रः श्रेष्ठः पृच्छ हि भगवता साक्षाद्देवप्रतिवचनं श्रवणं संविदधानस्यार्जुनस्य सर्वेभ्यः श्रेष्ठ्य

यत्नप्र याणकाले चेत्यादि चोदितेन त्राह प्रयाण
काले चेति

नहि चित्तसमर्पणस्य विषयस्य भगवतोऽर्थान्तरत्वं सम्भवतीति मन्वानो विशिनष्टि चित्ते
ति अन्तरालकालेऽपि विजातीयप्रत्ययेषु विच्छिद्य विच्छिद्य जायमानेषु सजातीयप्रत्ययावृ
त्तियोगिनोऽपि स्यादित्याशंक्याह विलक्षणेति अभ्यासाख्येन योगेन युक्तं चेतसो विशेषण
मिति तदेवेति तत्रोपयापरामृष्टोऽभ्यासयोगः सन्नपि परामृश्यते न तदाह नान्येति चेतः
तथैति विशिनष्टि योगिन इति तदेवैतो विषयान्तरपरामर्शशून्यं तदा हि परमपुरुषार्थप्राप्ति

तव स त्वं मय्यर्पितमनोबुद्धिः सन्मामेव यथास्मृतमेष्यसि आगमिष्यसि असंशयः
न संशयोऽत्र विद्यते किं च अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना परमं पुरुषं दिव्यं
याति पार्थानुचिन्तयन् ८ अभ्यासयोगयुक्तेन मय्येव चित्तसमर्पणविषयभूते
एकस्मिंस्तुल्यप्रत्ययावृत्तिलक्षणः विलक्षणप्रत्ययरहितः अभ्यासः स चाभ्या
सो योगः तेन युक्तं तदेव ह्यत्र योगिनश्चेतस्तेन चेतसा नान्यगामिना न अन्यत्र
विषयान्तरे गन्तुं शीलमस्येति नान्यगामी तेन नान्यगामिना परमं निरतिशयं
पुरुषं दिव्यं

हेतुः स्यादित्याशंक्याह नान्यगामिनेति प्रमादिके विषयान्तरे परावृत्तिमप्रयुक्तानेन तच्चे
त्यगन्तव्यं तेन नान्तर्यो दि परामृष्टार्थान्तरेण परमपुरुषनिष्ठेनेत्यर्थः तदेव पुरुषस्यान
न्तरीयकत्वे यदा परामृष्टा विलीनं चेतनमनतिशयानन्दं तेन च संनद्धा गेयव्याख्याने नेह
ख्याव्याख्यानमपेक्षितं पश्यन्नस्माद्विपरीत्यादिस्फूर्तिमनुस्मृत्याह दिव्यमिति ११६

विशेषणत्रयवतो भगवदनुस्मरणस्य भगवत्प्राप्तिहेतुत्वे तस्मादित्युच्यते सर्वेषु कालेष्वाद
रनैरन्तर्याभ्यां सहेति यावत् भगवदनुस्मरणे विशेषणत्रयसाहित्यं पर्याप्तमिति द्योत्य
ते भगवदनुसंधानं कर्तव्यमुक्त्वा तेन सह स्वधर्ममपि कुरु युद्धमित्युपदिशता भगवता समु
च्चयो ज्ञानकर्मणोरंगीकृतो भवतीत्याशंक्याह मय्यर्पितेति मनोबुद्धिगोचरं क्रियाकारकफ
लजातं सफलमपि ब्रह्मैवेति भावयतः युद्धस्येति नृपतामक्रियादिकलापस्य ब्रह्मातिरिक्तस्या

सदा सर्वदा तद्भावभावितः तस्मिन्भावः तद्भावः स भावो येन भावितोऽभ्यस्तो ये
न स तद्भावभावितः सन् यस्मादेवमन्त्याभावना देहान्तरप्राप्तौ कारणं तस्मात्स
र्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयः ७ त
स्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर यथाशास्त्रं युध्य च युद्धं च स्वधर्मं तम् कुरु मयि वा
सुदेवेऽर्पिते मनोबुद्धी यस्य

भावाभिलापान्नात्र समुच्चयो विवक्षित इत्यर्थः उक्तरीत्या स्वधर्ममनुवर्तमानस्य प्रयो
जनमाह मामेवेति उक्तस्य यत्नवशात्फलप्राप्तौ प्रतिबंधाभावं सूचयति असंशय
इति इत्थं पूर्वश्लोकोक्तार्थोपसंहारार्थो भगवंतमंतकाले प्राप्नोतीत्याह किं चेति अ
भ्यासे विभजते मयीति

गी॰ भा॰ टी॰ १२०

120

नहि परस्य किंचिद्रूपं स्वरूपादिव वस्तुतोस्ति अतः स्वरूपवदेव हि नित्यव्यापकः लेपनमपि नास्ति तदा
दिभिः शासकत्वेन चिंतयितव्यमित्याह आदित्यवर्णमिति मूलकारणादज्ञानात्तत्कार्याच्च परस्ता
दुपरि स्थितं एवं स्थिते परमार्थज्ञानतत्कार्यास्पृष्टमित्याह तमसः परस्तादिति इत्थं भगवदनु
स्मरणं सफलं तत्तदनुष्ठेयमित्याह किंचेति कदा तदनुस्मरणे प्रयत्नातिरेकोभ्यर्थ्यते तत्रा
ह प्रयाणकाले इति किं चेन तदनुस्मरणमित्युपकरणकलापमपेक्षमाणं प्रत्याह म
नसेत्यादिना योनुस्मरेत्स किमुपैतीत्यपेक्षायामाह स तमिति मरणकालेऽप्यवश्यं लेपि प्रा
अचिंत्यरूपं नास्य रूपं विद्यमानमपि केनचिदपि चिंतयितुं शक्यत इत्यचिंत्यरूप
न आदित्यस्येव नित्यचैतन्यप्रकाशो वर्णो यस्य तमादित्यवर्णं तमसः पर
स्तात् अज्ञानलक्षणान्मोहांधकारात्परं तमनुचिंतयन् यातीति पूर्वेण संबं
धः किंच प्रयाणकाले मनसाचलेन भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव भ्रुवोर्म
ध्ये प्राणमावेश्य सम्यक् स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यं प्रयाणकाले मरणकाले
चिराभ्यासवशादासादितबुद्धिवैभवो भगवंतमनुस्मरन् पश्चात्तन्मनसैवेहमानविग
मानेन तमुपगच्छतीत्यर्थः भगवदनुस्मरणसाधनमनसैवानुष्ठेयमिति श्रुत्युपदिष्ट
माचष्टे मनसेति तस्य च चलनात्मकस्य स्थैर्यं कथं स्यादिति तत्कथं तेन तदनुस्मरणमित्याशं
क्याह अचलेनेति ईश्वरानुस्मरणे प्रयत्नेन प्रवर्तितत्वे विषयविमुखत्वेन तस्मिन्नेवानुस्मरणयोग्य
त्वेन स्थापनवशात्सर्वातिशयलोभेन तेन चलनविधुरत्वेनेत्यस्याचष्टेऽचलेनेति तत्तदनुस्म

१२०

तत्र विशेषितोऽभिव्यक्तिरेवमवनेऽर्थो न चेतसा यथोक्तरूपमनुचिन्तयन् याति तमेति संबं
धः। अनुचिन्तयन्निति संबंधः। चकारात् कृपावानोघायोक्तमत्रिस गुह्यते। तत्र ध्यान
द्वारा प्राप्यस्य रूपस्य विशेषणानि दर्शयत्यनुच्यते इति क्रान्तदर्शिनममतीतादेरशेषस्य
वस्तुनो दर्शनशीलं तेन निष्पन्नार्थमाह सर्वज्ञमिति चिरंतनमादिनः सर्वस्य कारण
त्वादनादिमित्यर्थः। सूक्ष्ममाकाशादेः। ततः सूक्ष्मतरं तदुपादानत्वादित्यर्थः। यो यथो

दितविसर्गमेतल्लभं याति गच्छतीह पार्थानुचिन्तयन् शास्त्राचार्योपदेशमनु
ध्यायन्नित्येतत्। किं विशिष्टं पुरुषं यातीत्युच्यते कविं पुराणमनुशासितारम
णोरणीयांसमनुस्मरेद्यः। सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमादित्यवर्णं तमसः परस्ता
त् ९ कविं क्रान्तदर्शिनं सर्वज्ञं पुराणं चिरंतनं अनुशासितारं सर्वस्य जगतः प्र
शासितारं अणोः सूक्ष्मादप्यणीयांसं सूक्ष्मतरं अनुस्मरेदनुचिन्तयेत् यः कश्चि
त् सर्वस्य कर्मफलजातस्य धातारं विधातारं विचित्रतया प्राणिभ्यो विभक्ता
रं

तः मनुचिन्तयेत्स तमेवानुचिन्तयन् यातीति पूर्वेणैव संबंध इति योजना ननु विशिष्टज्ञा
नादिमतो यथोक्तमनुचिन्तने फलं भवति न त्वस्मदादीनामित्याशंक्याह यः कश्चि
दिति फलमत उपपत्तेरिति न्यायेनाह सर्वस्येति एतदप्यमेयत्वमित्यभिप्रेत्य माश्रि
त्याह अचिन्त्यरूपमिति

गी॰ भा॰ टी॰ १२१

उपायो वक्ष्यमाण ओंकारः । अविशेषेणोक्तिर्ब्रह्मणि वेदार्थविदामपि कथं वचनमित्याशंक्या
विशेषणमस्थूलादीत्येतन्मत्वा श्रुतिमुदाहरति एतद्वीति तथापि तस्मिन्नक्षरे सर्वविशेषशून्ये वच
नमनुचितमित्याशंक्याह सर्वेति न केवलं विद्वदनुभवसिद्धं यतीनां ब्रह्म किं तु मुक्तोपसृप्य
तया मुक्तानामपि प्रसिद्धमित्याह विशन्तीति केषां पुनः संन्यासिनां तदाह वीतरागा इति ता

121

पुनरपि वक्ष्यमाणेनोपायेन प्रतिपित्सितस्य ब्रह्मणो वेदविद्वदनादिविशेषणवि
शेषस्याभिधानं करोति भगवान् यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विशन्ति यद्यतयो वीत
रागाः । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥ ११ ॥ यदक्षरं न क्षरतीत्यक्ष
रमविनाशि वेदविदो वेदार्थज्ञा वदन्ति तद्वा एतदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्तीति श्रु
तेः । सर्वविशेषनिवर्तकत्वेनाभिवदन्ति अस्थूलमनण्वित्यादिना । किं च विशन्ति प्र
विशन्ति सम्यग्दर्शनप्राप्तौ सत्यां यतयो यतनशीलाः संन्यासिनो वीतरागा विगतो रागो
येभ्यस्ते वीतरागाः । यच्चाक्षरमिच्छन्तो ज्ञातुमिति वाक्यशेषः ब्रह्मचर्यं गुरौ चरन्ति
तत्पदं तदक्षराख्यं पदं ते तव संग्रहेण संग्रहः संक्षेपस्तेन संक्षेपेण प्रवक्ष्ये कथयि
ष्यामि ॥ ॐ यस्माद्धृदयकमलायतनेऽस्मिन्नस्तमसारवंधनेनाक्षरविज्ञात्ति

नार्थं ब्रह्मचर्यविधानादपि ब्रह्म ज्ञेयत्वेन प्रसिद्धमित्याह यदिति कथं तर्हि यथोक्तं ब्रह्म ज्ञा १२१
तुं शक्यमित्याशङ्क्य लिखितेन समनन्तरग्रन्थमाह तत्पदमिति वक्ष्यमाणेनोपायेनेत्युक्तं व्यनक्ति ओ
ङ्कारद्वारा ब्रह्मोपासनेत्युक्तमनुक्रामति सर्वद्वाराणीति

परमेश्वरेण परमैश्वर्यशालिना हि नो विषयान्तरविमुखतोऽनुस्मर्तव्य इत्यर्थः । योगबलमेव स्फोरयति
योगः समाधिश्चित्तस्य विषयान्तरनिरोधेन परस्मिन्नेव स्थापनेन तत्स्वबलेन संस्कारप्रचयापाद्य
पैकाग्र्यकारणेनैनं तेनैव स्थैर्यमित्यर्थः । चकारस्तु चित्तसमाधानमन्वाचष्टे तेन चेति पञ्चक
प्राणायामेन प्राणनिरोधेन आह एवमिति चित्तं हि स्वभावतो विषयेषु चरत् तेभ्यो विमु
खीकृत्य हृदयपुण्डरीकाकारे परमात्मस्थाने परं तन्मध्यापनीय ऊर्ध्वगामिन्या सुषुम्नया नाड्या
प्राणे स्वतन्त्रे विनेतव्ये ततः स्थाने तेन तत्कण्ठस्य परिहृत्य ततः तत ऊर्ध्वं पिङ्गलेडाशिरोन्तरे
नाड्योर्द्वयोरपि भ्रुवोर्मध्ये स्थापयित्वा एवं ह्यपायाद्विगमनशील यत्र सगुणं पानाद्याहार्य
भक्त्या युक्तो भजनं भक्तिः तया युक्तो योगबलेन चैव योगस्य बलं योगबलं समाधिसं
स्कारजनितचित्तस्थैर्यलक्षणं योगबलेन तेन च युक्त इत्यर्थः । एवंभूतः पुरुषः केवलं
कृत्वा चित्तं तत्र हृदि भ्रामितानां नाडीनां भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य स्थाप
यित्वा सम्यगप्रमत्तः सन् स एवंविधो विद्वान् योगी कविं पुराणमित्यादिलक्षणं तं परं पुरु
षमुपैति प्रतिपद्यते दिव्यं द्योतनात्मकम् ।
प्राणमानीय केवलचित्तसन्तानसमाहितमानसो विदुषां प्राप्यं तेन नाधना भ्रुवोर्मध्ये तत्र मावेश्य सम्यगा
रूढवान् तस्य रूढं ध्यानविशेषणं कविं पुराणमित्यादिविशेषणपरमपुरुषेषु पराक्तो नेत्यर्थः । मूर्धनि
सम्यक् मेलनं तत्र समस्तानां नाडीनां पञ्चमहाभूतानां जयोऽवष्टम्भकरणं तस्य तत्स्वरूपस्य साधानं चे
ष्टावशीभावनं तत्प्राणेनेत्युच्यते मनसा मनोऽत्याह्येव्याचष्टे सम्यगेवमिति येन केन चिन्तयादिना
ध्यानकाले भगवत्स्मरणेन प्राणेन मध्याभिधाने निपतन् मनुस्मरन्नन्त्येन सम्यक् तं परमपुरुषमुप

तस्य वाचकरूपेण प्रतीकरूपेण वा विवक्षितस्योंकारस्योपासनं पद्यैर्वक्ष्यतेऽनन्तरमिति संबंधः। ननु परस्मिन्ब्रह्मणि तत्त्वमस्यादिवाक्यादेव प्रतिपत्तिरधिकारिणो भविष्यति किमित्युपासनमोंकारस्योपन्यस्यते तत्राह परेति। यद्यपि विशिष्टस्याधिकारिणो विनैवोपासनमुपनिषद्भ्यो ब्रह्मणि प्रतिपत्तिरुत्पद्यते तथापि मन्दानां मध्यमानां च तत्र तेनोंकारोऽपि विवक्षितस्तस्योपासनं ब्रह्मदृष्ट्याध्यात्मिकरूपादिकमित्यर्थः। तस्य क्रममुक्तिफलत्वादनुष्ठेयत्वं दर्शयति कालान्तरेति। भवत्वेवं क्रमो नाम प्रवृत्तिस्तावता प्रकृते किमायातमित्याशंक्याहोक्तं यदिति। तदेवेहा

परस्य ब्रह्मणः वाचकरूपेण प्रतिमावत्प्रतीकरूपेण च परब्रह्मप्रतिपत्तिसाधनत्वेन मन्दमध्यमबुद्धीनां विवक्षितस्योंकारस्योपासनं कालान्तरे मुक्तिफलमुक्तं यत्तदेवेहापि कविं पुराणमनुशासितारं यदक्षरं वेदविदो वदन्तीति चोपन्यस्तस्य परस्य ब्रह्मणः पूर्वोक्तरूपेण प्रतिपत्त्युपायत्वेनोंकारस्य कालान्तरमुक्तिफलमुपासनं योगधारणासहितं वक्तव्यं प्रसक्तानुप्रसक्तं च यत्किंचित्

पि वक्तव्यमित्युत्तरेण संबंधः। उपासनमेवोपास्योपन्यासद्वारा स्फोरयति कविमित्यादिना पूर्वोक्तरूपेणाभिधानत्वेन प्रतीकत्वेन चेत्यर्थः। श्रौतस्योपासनस्यानुष्ठानस्योपस्कारत्वेनेरितं योगेति। तर्हि कथमनन्यचेताः सततमित्यादि वक्ष्यते प्रसक्तेति। ओंकारस्योपासने प्रसक्ते तद्द्वारेण तत्फलमनुप्रसक्तं तद्द्वारा गत्यापुनरावृत्त्यादि वक्तव्यकोटिनिविष्टमित्यर्थः। उक्तोपासनमनन्तरग्रन्थ उत्थापयति इत्येवमर्थमिति १२२

१३

सत्यकामेनाभिध्यानफलजिज्ञासुना भगवन्निति पिप्पलादः । सेवोंध्यानमिमत्वोक्तिः पते नि
पातेन प्रसिद्धमर्थमवद्योतयेतावदभिध्यानस्य फलं वक्तेन कृतं व्याख्यानमिदं पन : मनुष्येषु म
ध्ये मध्ये यो धिकृतो मनुष्यस्तत्प्रसिद्धमभिध्यानं परप्रसिद्धत्वात्तदिनयास सर्वेदमारभ्य तमोंकार
माभिमुखेन ध्यायीत तदभिध्यानमाप्रायणान्तमिति तत्प्रायेण मरणान्तमनुष्ठेयं स चैवमनु
तिष्ठन्नवकृतेनाभिध्यानेन लोकानां जितत्वात्तं वक्तव्यं कतमं तं लोकं जयतीति इष्टं स प्रष्ट
वानेन सत्यकामो यः पिप्पलादस्तन्मा प्रति लाचार्यः । इति वचनेन प्रश्नो वचनप्रश्नम मभिधेयं ओंका
रे परापरब्रह्मतेन महो करोत्येतदाह इति त्रिमात्रेणोकाराभ्यां कारमकारात्मनेति यावत् यो भि.

स यो ह वै तद्भगवन् मनुष्येषु प्रायणान्तमोंकारमभिध्यायीत कतमं वाव स तेन
लोकं जयतीति एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोंकारस्तस्य पद्यं स्मय : उनरेन त्रि
मात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत शृणु वा भूय : श्रोत्रात्माक्ष
म तत्र हि त्यमुच्यते अत्र मे तेनैवाक्षरेण परं च नामपो भवेदिव्याद्विवचनेनाम्नः दुधर्मा
दृश्यं च पुरुषधर्मा इति चेत् पक्षमपक्षं सर्ववेदार्थमनुष्ठातुमनेन तत्पाणि सर्वोणि च पञ्चदर्शनेन प
दिद्धे तावत्र सर्वेषं वर्णितन्ने पदं संग्रहे ण प्रवदेत् प्रवीमत्प्रोक्तेन दृष्टान्तमित्याद्यभिप्रायवचनाभि
ध्यायीत तमेव सो भिध्यानेन पुरुषमभिगच्छतीत्याद्विवचनेनापास्तमोंकारस्योक्तमित्यपि : प्र
नुतिष्ठतिवत् देवलो चतेत्र चार्थं शृणु तेनात्र ह्यान्यत्रेति यवचनधानेनोपनिषद्यार्थविधानेन वृत्ते
मेधा तोनापरस्मिन्नात्मानि पर्यवसानेदर्शयति सर्वत्रेति तपसा सर्वेषां चैतन्नशुद्धिहायातन्नेव
पर्यवसानमित्याह तपसीति तस्य पञ्चकृतानामपेमस्त्वामंत्रस्य च यतनतव्र विहितमित्याह यदि
कृतेनेति तस्य पदैर्नो पस्य स्वय : स्वेद्दापण कपनेमोंकारस्थानकमिति श्रोमित्येतद्विति उद्यो

एवमोंकारमुच्चारयन्तदर्थंच मामभिध्यायन्ध्याननिष्ठः सन्मामित्यर्थः। परमांगतिंगतिविशे
षणंक्रममुक्तिंविवक्षुःपादेष्वनेनवायुनिरोधविधानमप्युक्तोतिनपारीत्यास्वेक्षाप्रयुक्तो
क्रमणसम्भवात् दुर्लभापरमागतिरापन्नेदितितत्राह किंचेति इतस्युभगवद्ध्येयस्मरणे
ध्यानेनन्यामित्यर्थः सततेनित्यशइतिविशेषणद्वयेनजन्मनःक्रमसाह सततमित्यादिना
दिना उक्तमेवार्थंनरक्षितंव्यक्तीकरोति नैत्यादिना निराश्रयतिक्रमादेहंत्यजतिनदिनत्व
देहेशरीरंत्यजन्देहमितिप्रयाणविशेषणार्थंदेहत्यागेनप्रयाणमात्मनःनतु
रूपनाशेनेत्यर्थः सएवंत्यजन्यातिगच्छतिपरमांप्रकृष्टांगतिं किंच अनन्यचेताः
सततंयोमांस्मरतिनित्यशः तस्याहंसुलभःपार्थनित्ययुक्तस्ययोगिनः १४ अन
न्यचेताः नान्यविषयेचेतोयस्यसोयमनन्यचेताः योगीसततंसर्वदायोमांपरमे
श्वरंस्मरतिसततमितिनैरन्तर्यमुच्यते नित्यशइतिदीर्घकालत्वमुच्यते नषण्मा
संसंवत्सरंवा किंतर्हि यावज्जीवंनैरन्तर्येणयोमांस्मरतीत्यर्थः तस्ययोगिनोऽहंसु
लभःसुखेनलभ्यःप्राप्यः हेपार्थ नित्ययुक्तस्यसदासमाहितचित्तस्ययोगिनः यत
एवमतोऽनन्यचेताःसन्मामेवसदासमाहितोभवेदितितवसौलभ्येनकिंस्यादित्यु
च्यतेशृणुतत्रममसौलभ्येनयद्भवति मामुपेत्यपुनर्जन्मदुःखालयमशाश्वतं ना
कंमत्प्राप्तौवृत्तिविशेषणंविवक्षितंत्राहयतइति अनन्यचेतसःसमाहितचित्तस्ययतोमत्सुस
सौलभ्यमेवमस्तु तेकिंमांप्राप्यपुनरावर्तन्तेनवेतितत्राहनतुनरावर्तनेवाचेद्ब्रह्मलोकादिवेतिसंदेह
त्रच्छुतितत्वेतितेआब्रह्मलोकेननिश्चयदर्शयति उच्यतइति ईश्वरोपगमेननसामीप्यमात्रमि

श्रोत्रादीनां द्वारत्वेन ज्ञानोपलब्ध्याविति तेषां संयमनं विषयेभ्यः प्रत्याहारं तदुक्तं सर्वद्वाराणि संयम्येति मुख्यायामाद्यनेकोपायेन मनो हृदि निरोधमाह निरुध्य चेति मनसो विषयाकाराणां वृत्तिं निरुध्य हृदि वशीकृत्य तस्य कार्यान्तरं दर्शयति तद्वेति ऊर्ध्वं मित्यत्रापि हृदयादिति संबध्यते सर्वा उपलब्धिद्वाराणि श्रोत्रादीनि संनिरुध्य वायुमपि सर्वतो निगृह्य हृदयमानीय तत ऊर्ध्वं निर्गतया सुषुम्नया कण्ठभ्रूमध्यललाटक्रमेण प्राणं मूर्ध्न्याधाय योगधारणमास्थितो ब्रह्म व्याहरन्

इत्येवमर्थमुत्तरश्लोकद्वयमारभ्यते सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् १२ सर्वद्वाराणि सर्वाणि इन्द्रियाणि गोलकानीति सर्वद्वाराणि उपलब्धिस्थानानि सर्वाणि संयम्य संयमनेन तानि मनो हृदि हृदये निरुध्य निरोधं कृत्वा निःप्रचारमापाद्य तत्र वशीकृतेन मनसा हृदयादूर्ध्वगामिन्या नाड्या ऊर्ध्वमारुह्य मूर्ध्नि मूर्धन्यात्मनः प्राणमास्थितः प्रवृत्तो योगधारणां धारयितुं तत्रैव धारयन् ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्मरन् यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिं १३ ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ब्रह्मणोऽभिधानभूतमोङ्कारं व्याहरन्नुच्चारयंस्तदर्थभूतं मामेवेश्वरमनुस्मरन् अनुचिन्तयन् यः प्रयाति म्रियते स त्यजन्

देहं मां च तत्त्वमसि तत्त्वमनुस्मरन् परमां गतिं प्राप्नोतीति संबन्धः पथा तु योगधारणार्थं प्रवृत्तो मूर्ध्नि प्राणमाधाय धारयन् किं कुर्यादित्याशङ्क्यानन्तरश्लोकं अवतारयति तत्रैवेति एकं च तदक्षरं चेति एकाक्षरमोमित्येवं रूपं तत्कथं ब्रह्मेति विशेषणेनैतदाह ब्रह्मणः इति प्रयातीत्यस्य मरणमुक्त्वा त्यजन् देहमिति पुनरुक्ता उत्क्रान्तिः स्थिता स्यादित्याशङ्क्याविशेषणं स्थितिरिति

गी-भा-टी. १२४

उक्तमेव हेतुमाकांक्षापूर्वकमवतारयति कथमित्यादिना यथोक्ता हेमगा
वयवमासर्वपनमेवमसराव पवशानसंख्यायुगावच्छिन्नत्वात्प्रजापतेः सृष्टेन वर्त्तनामपिलो
कानां यथायोग्यकालपरिच्छिन्नत्वेन पुनरावृत्तिरित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे सहस्रेत्यादिना
अतरार्थमुक्तानामर्थमाह यत इति यतः प्रजापतेरहर्युगसहस्रपरिमितं यावच्च तस्य
रात्रिः सापि तावतीति कालविदामभिप्रायमनुसृत्य ब्रह्मणोऽहोरात्रस्य कालपरिमाणं
दर्शयित्वा नान्तरेव विभज्य कार्यं कथयति प्रजापतेरिति अव्यक्तमव्याकृतमिति शंकायां

ब्रह्मलोकसहिता लोकाः कस्मात्पुनरावर्त्तिनः यस्मात्कालपरिच्छिन्नास्ते कथं
सहस्रयुगपर्यन्तमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः। रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः।
१७ सहस्रयुगपर्यन्तं सहस्राणि युगानि पर्यन्तः पर्यवसानं यस्याह्नः तदहः सह
स्रयुगपर्यन्तं ब्रह्मणः प्रजापतेर्विराजो विदुः रात्रिमपि युगसहस्रान्तामहःपरि
माणामेव के विदुरित्याह तेऽहोरात्रविदो जनाः ये कालसंख्याविदो जना इत्य
र्थः यत एवं कालपरिच्छिन्नास्तेऽतः पुनरावर्त्तिनो लोकाः प्रजापतेरह्नि
यद्भवति रात्रौ च तदुच्यते अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे रात्र्यागमे
प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके १८ अव्यक्तादव्यक्तं प्रजापतेः स्वापावस्था तस्मा
दव्यक्ताद्व्यक्तयः व्यज्यन्त इति व्यक्तयः स्थावरजङ्गमलक्षणाः प्रजाः सर्वाः प्रभ

ऽ यति अव्यक्तमित्यादिना जातिपतिपारागिमश्नात्मको व्यावर्तयति स्वापावस्थेति अस्मदुपलित्र
मन्ति प्रत्याहृते प्रागभावजनेऽन्तर्वर्त्तिनि सर्वात्मकमव्यक्तं सत्तत्र स्वापावस्थ ब्रह्म प्रजापतेरितिष्टि
ते तास्मिन्निति यावत् ननु प्रबोधकाले व्यक्तयोत्पत्तिः आगमोत्पत्तिः ते स्वापकाले विली
यन्ते तस्माद्व्यक्ताव्यक्तयोः अहरागमे रात्र्यागमे पदद्वयस्याविवक्षितत्वे

१२४

श्री

पुनर्जन्मनो निवृत्ते प्रसक्ताया स्पष्टयति किमित्यादिना महात्मत्वे प्रकृष्टसत्त्ववैशिष्ट्यं यतस्य
सत्त्वसिद्धेर्वैराग्ये समग्रस्य ब्रह्मसम्पदः स्पर्शो नास्तीति शेषः भगवन्तमुपगतानामपुनरावृत्तिर्नियता
विमुखानामनुपगतानामप्यागम्य पापुनरावृत्तिरर्थसिद्धेत्याह ये पुनरिति अप्राप्य मामसम
तावस्मदीति शेषः ते स्वर्गादिगतानामपि समानेवानावृत्तिरिति निश्चयकृते के पुनस्तेत्यत आह
ब्रह्मलोकमित्यन्नमन्नतस्थापेत्याकृते विविवदितापविहरन्ति उच्यत इति एतेन ब्रह्मादिलोक
गतस्य पुण्यविशेषानापुनरावृत्तिर्वापि जनादिलोके ये प्राप्तानामपुनरावृत्तिरिति विज्ञायते ॥

मामुपेत्य पुनर्जन्म पुनरुत्पत्तिं न प्राप्नुवन्ति किंविशिष्टं पुनर्जन्म न प्राप्नुवन्ती
त्याह दुःखालयं दुःखानामाध्यात्मिकादीनामालयमाश्रयमालीयन्ते यस्मिन् दुः
खानि तद्दुःखालयं जन्म न केवलं दुःखालयमशाश्वतमनव
स्थितस्वरूपं च न प्राप्नुवन्तीतीदृशं पुनर्जन्म महात्मानो यतयः संसिद्धिं मोक्षा
ख्यां परमां प्रकृष्टां गताः प्राप्ताः ये पुनर्मां न प्राप्नुवन्ति ते पुनरावर्तन्ते के पुनस्त्वत्तोऽन्य
प्राप्ताः पुनरावर्तन्त इत्युच्यते आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन मामुपेत्य तु
कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥१६॥ आब्रह्मभुवनात् आब्रह्मभुवनान्नभवन्त्यस्मिन् भूता
नीति भुवनं ब्रह्मणो भुवनं ब्रह्मभुवनं ब्रह्मलोक इत्यर्थः आब्रह्मभुवनात्सह ब्रह्म
भुवनेन लोकाः सर्वे पुनरावर्तिनः पुनरावर्तनस्वभावाः हे अर्जुन मामेकमुपेत्य तु कौ

रप्रामाण्यकलादेव हेयमवयोर्न हितं तु देवपरप्राप्तानामपि पुनरावृत्तिरिति शंकते नन्वित्याह मा
मिति यावत्सप्ततस्थाः निवर्तीश्वरप्राप्तानामेव न नारायणानां पुनरावृत्तिः प्रामाण्यैकोत्पर्यं: य
स्य साक्षात्कारविकौवफश पुत्रस्य पुष्टिकस्यैवान्तः पं बुद्धिकृदेतीति मतान्तरे हि ब्रह्मलोकस्य

गी॰ भा॰ टी॰ १२ अक्षरस्वरूपे निर्दिष्टे तेन तस्मिन्स्थैर्यं योगमार्गस्य कष्टरूपयोगः स्यादित्याशंक्य तन्मार्गस्य गु
णवत्त्वेनेत्याह अनेनेति योगमार्गाद्धि फलं कस्येति शेषः एवं कष्टसाध्यत्वाद्द्विविधस्य वेदाः ए
तस्मात्सुगमत्वात्क्रियाविषयत्वेन नन्वेवं तस्मात्तु सुगमत्वेन अनेन योगमार्गेणोत्तमत्वमिति साधनाशं
क्याह व्यतिरिक्त इति वेदान्ते व्यतिरिक्त एव मन्यमानो नेति इति अन्नाविनेत्तृप्रतिभावनाभेद
अस्याले तदेव माला तद्वानेन तथा अव्यक्ता विनश्यति भावानां विश्वस्मिन्लोकमात्रं दृश्यमाशंक्य तेनेत विश्वस्य

त्वादस्य सत्कर्षस्यख्याने भाव
माहुः परमां श्रेष्ठां गतिं

यदुपन्यस्तमक्षरं तत्स्वरूपप्राप्त्युपायो निर्दिष्टस्तेनाभिमतः कालस्तद्ब्रह्मोत्थादिना ग्रन्थेनेदानीम
क्षरस्यैव स्वरूपं निर्दिष्टपदमुच्यते तदनेन योगमार्गेण गन्तव्यमिति परस्तस्मात्तु
भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः। यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति २० परोऽत्र
निरतिशयोऽभिन्नः अतस्तस्मात्पूर्वोक्ताद्भूतग्रामबीजभूतादव्यक्तात्परस्ताद्वर्त्तते तस्मादव्यक्ताद्विलक्षण
एव प्रदर्शनार्थमिति भावः अक्षराख्यपरब्रह्मव्यतिरिक्तेनैतस्यापि सालक्षण्यमेव
संभावनीयमिति तद्विनिवृत्त्यर्थमाह अन्य इति अन्यो विलक्षणः स चाव्यक्तः नेन्द्रियगोचरः
परस्तस्मादित्युक्ते कस्मादित्याह परः पूर्वोक्तभूतग्रामबीजभूतादविद्यालक्षणादव्य
क्तादन्यो विलक्षण इत्यभिप्रायः सनातनः चिरन्तनो यः स भावः सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मा
दिषु नश्यत्सु न विनश्यति अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिं यं प्राप्य न निवर्त

न्ते तद्धाम परमं मम अव्यक्तोऽपि
सावयवः अक्षरस्तूक्तः न मे
ऽक्षरः तु कथं परमेति माह अव्यक्त इति तस्य परमगति
त्वं साधयति यं प्राप्येति ८

र्गमन्यत्वमित्यर्थः यद्वा परशब्दस्य उत्कृष्टवाचिनो भावविशेषणत्वे तु नरुक्तिशंके तन्नास्ती
त्युक्तम् अन्तादिभावस्यान्तरस्याविनाशित्वमर्थसिद्धमप्यपाति यः स भाव इति सर्वेषु विनश्य
त्सु कार्येषु रूपेषु न विनश्यति स्वविनाशहेत्वभावान्नैव नश्यति इत्यर्थः यं प्राप्य व्याख्यातमा

प्रतिकल्पं प्राणिनिकायस्वामिना बलेन सत्त्वकृताभ्यागमादिदोषप्रसङ्गानन्त्यविहारार्थं भ्र-
न्नयामस्य प्रतिकल्पमेकमात्रस्थायमित्यर्थः [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

वक्ष्याम इति यत्र काल इत्यस्य व्याख्यानमिति संबन्धः । सर्वेषु वक्ष्यमाणेषु किमित्यत आत्मादिभावेन सविशेषं तु
स्तु ध्यायिनां फलान्ययमर्चिरादिमार्गः संबद्धोऽयं देवयाने पृथगभावात् अयं वक्ष्यमाणकालोऽभिधेय इत्यत आह विवक्षि
तोऽसौ अर्थो मार्गलक्षणः कालोऽत्र कालाभिमानिन्यो देवता इत्यर्थः । पितृयानमार्गोऽपि न स्यादिति किमिति कथं तेन
आह अनावृत्तीति मार्गेणानेनास्मादावृत्तिफलनादृते देवयानं महीयानं परमिति
निर्विवक्षितमिति भावः । योगिन इति ध्यायिनां कर्मिणां च नैयत्येनाभिधानमित्याह योगिन इति कथं

126

प्रयातानां योगिनां प्रत्यावृत्तिः ब्रह्मबुद्धीनां कालानभिसंधिमानां ब्रह्मप्राप्तिपर्यन्तो
मार्गो वक्ष्यत इति यत्र काल इत्यादि विवक्षितार्थसमर्पणं क्रियते अनावृत्तिमार्गोपन्या
सः । उत्तरमार्गस्तु तत्पथ्यर्थः । यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः । प्रयाता यान्ति तं काले
वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥ यत्र काले प्रयाता इति व्यवहितेन संबन्धः । यत्र यस्मिन्काले त्वना
वृत्तिमपुनर्जन्म आवृत्तिं तद्विपरीतां चैव योगिनः कर्मिणश्चोच्यन्ते कर्मिणस्तु गुणतः
कर्मयोगेन योगिनामिति विशेषणेन तत्र विभज्यन्ते योगिनो यत्र काले प्रयातास्तं तं यो
गिनः अनावृत्तिं यान्ति यत्र च काले प्रयातास्ततः आवृत्तिं यान्ति

कर्मिषु योगशब्दो वर्तनामित्याशंक्याह गुणतोऽन्योगादित्याह कर्मिणां त्विति गुणतो योगि
न इति संबन्धः । तत्रैव वाक्योपक्रमस्यानुकूल्यमाह कर्मयोगेनेति अवशिष्टान्यक्षराणि व्याचष्टे
ष्टे वाक्यार्थमाह यत्रेति योगिनो ध्यायिनोऽत्र विवक्षिताः प्राप्तव्यावधिकृता योगिनः कर्मिण
इति विभागः कालप्राधान्येन मार्गद्वयोपन्यासः समुपक्रम्य तमेव प्रधानीकृत्य देवयाने पितृयानम् १२५
वतारयति तं कालमिति

योसावव्यक्तोक्षर इत्युक्तः स एव नान्तरं पुरुषं वेद सन्मात्रमित्यादिश्रुत्या तावदतः परस्तु स एवानन्तरभावं पर
मां गतिं पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिरित्यादिश्रुतेः अत एव तदेव प्राह यं प्राप्येति परमपु
रुषस्य परमगतित्वं युक्तमिति। यं भावमिति तद्धि स्वरूपं परमं पदमिति श्रुतं न मत्तः सर्वात्मपरत्वात् तद्धामेति न
रूपस्य परमगतित्वे युक्तं इति। तद्धि लक्षणं परमपुरुषस्य प्राप्तौ साधारणमेतदेव शेषिणो विष्णोः परमस्ये
त्यव्यक्तादेर्नित्यस्य तद्धि लक्षणं परमपुरुषस्य प्राप्तेः साधारणत्वे हेतुरित्यत आह तल्लब्धेरिति परस्य पुरुषस्य सर्वकारणत्वे सर्वव्या
पकत्वं च विशेषणद्वयमुक्ताहेति यस्मादिति निरतिशयत्वेन विशिष्यत इति यस्मादिति तत्पुरुषोऽसाधारण
पकत्वं चाविशेषणम् उपयुक्तमाह यतीति

यं भावं प्राप्य गता न निवर्तन्ते संसाराय तद्धाम स्थानं परमं श्रेष्ठं मम विष्णोः परमं पदमित्य
र्थः। तल्लब्धेरुपायमुच्यते पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया यस्यान्तःस्थानि भूता
नि येन सर्वमिदं ततं ॥ २१ ॥ पुरुषः पूर्णत्वात् पुरुषः स परः पार्थ परो निरतिशयो
यस्मात्पुरुषान्न परं किंचित्स भक्त्या लभ्यस्तु अनन्यया आत्मविषयया यस्य पु
रुषस्यान्तःस्थानि कार्यभूतानि कार्यं हि कारणस्यान्तर्वर्ति भवति येन पुरुषेण सर्वमिदं जग
त् ततं व्याप्तं तस्यैवान्तर्यामित्वेनेत्यर्थः तत्पुरुषोऽन्तरस्य विवक्षितस्याव्यक्तादेर्लक्षणविशेषण
२ ततं ज्ञानेनाकाशेनेवेत्यादि तत्पुरुषोऽन्तरस्य विवक्षितस्याव्यक्तादेर्लक्षणविशेषण
यः सगुणब्रह्मणो
धारणार्थं भक्तिर्भजनं सेवा श्रद्धालक्षणा सा हि लक्षणा व्यावर्त्यपदे ज्ञानेति उक्ताया भक्ते
र्विषयतो वैशिष्ट्यमाह अनन्ययेति कोऽसौ पुरुषो यद्विषया भक्तिर्लभ्या इत्यपेक्षायां तद्विशे
षणाच्चष्टे यस्येति कथं भूतानां तदन्तःस्थत्वमत आह कार्यं हीति सर्वं जगदिति श्रुतिमाश्रित्याह ये
नेति ननु ज्ञानादन्यत्र परमपुरुषप्राप्तिः क्वचिन्न मार्गमपेक्ष्य फलाय कल्पते विद्यया तदारोहन्ति
तन्निषेधः किं तेन तथा च मार्गोक्तिर्व्यर्थेत्याशङ्क्य सगुणब्रह्मणो तद्रूपं तेषां वाऽनन्त्यामिवे
त्याह यत्र कालेनामिति

गी॰ भा॰ अत्रापि मार्गचिह्नानि भोगभूमीश्चात्र्यवच्छिद्यानि तानि हि केवलदेवताविषयत्वेन धूमादिपदानां विभजते धूमेत्या-
टी॰ दिना तत्रेति सप्तम्यो पूर्ववद्देवतामार्गोप्यार्थौ धूमादिस्थानादिशब्देन षष्ठ्येव टगरोने कृतान्यपि तत्पदवानि
१२२ ति स्यापंसरूचयति तत्स्पष्टयति आरोहावरोहयोगाभ्यां चर्चाविनापुनः शब्देन संसारस्थानादितस्त्य-
ते स्त्याग्रोऽमृतानां ब्रह्मविदां ब्रह्मप्राप्तौ पूर्वकालिकत्वार्थं ममैमानि देवताः गृहेण पथ मार्गयोर्निरूपण-
माह शुक्लेति ज्ञानप्रकाशकत्वाद्विद्याप्राप्यतां सूचयितुं आदिप्रकाशोपलक्षिततत्त्वाच्छुक्ला देवयाना

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनं तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते २५
धूमो रात्रिः धूमाभिमानिनी देवता रात्र्यभिमानिनी च देवता तथा कृष्णः कृष्णपक्षदेवता ष-
ण्मासा दक्षिणायनं पूर्ववदेव तत्र चान्द्रमसं भवं चान्द्रमसं ज्योतिः फलं इष्टादिकारी कर्म-
योगी कर्मी प्राप्य भुक्त्वा तत्क्षयादिह निवर्तते शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते
एकया यात्यनावृत्तिमन्ययावर्तते पुनः २६ शुक्लकृष्णे शुक्ला च कृष्णा च शुक्लकृष्णे ज्ञान-
प्रकाशकत्वात् शुक्ला तदभावात् कृष्णा एते शुक्लकृष्णे हि गती जगतः इत्यधिकृतानां ज्ञान-
कर्मणोर्न जगतः सर्वस्यैव एते गती संभवतः शाश्वते नित्ये संसारस्यानित्यत्वान्नित्यमते अमी-

त्यागतिः तदभावात् ज्ञानप्रकाशकत्वाभावात् धूमादिप्रकाशोपलक्षितत्वाद् विद्याप्राप्यत्वाच्छुक्ला-
ऽसाधितद्यानलक्षणगतिस्तयोर्गत्योः श्रुतिस्मृतिप्रसिद्ध्यर्थो हि शब्दः जगतः शास्त्रज्ञानकर्मा- १२२
धिकृतविषयत्वेन संकोचे हेतुमाह नजगतः इति अन्यथा ज्ञानकर्मोपदेशानर्थक्यादित्यर्थः
तयोर्नित्यत्वे हेतुमाह संसारस्येति मार्गयोर्यावत्संसारभावित्वे फलितमाह

127

प्रयाताः क्रमेणावृत्तिं यान्ति यथा चानावृत्तिं यान्ति तमथवेति कथं तर्हि देवतानामतिनेत्रीणां कालग्राह्यत्वेनाभि-
देशः स्थितस्तत्राह प्रयाणमिति मार्गद्वयेऽपि लोकाद्यभिमानिन्यो देवताः कालशब्देनोच्यन्ते का-
लाभिमानिनां प्रयाणकालशब्देन सर्वासां देवतानामुपलक्षणमिति विवक्षितत्वात् कालेकथनमि-
त्यर्थः प्रयोगाणां प्रयत्नात् द्विपमानेषु पितृयानदेवयानेषु निर्दिष्टत्वेन तदुदाहरणमाह
मार्गेति तत्र मार्गचिह्नानां भोगभूमीनां वा तत्तत्कालरूपादानसंभवात् किमिति देवताग्रहणमि-

तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ॥ अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम्। तत्र प्रयाता गच्छन्ति
ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः॥ २४॥ अग्निः कालाभिमानी देवता तथा ज्योतिर्देवतैव ज्योतिः काला-
भिमानिनी अथवा अग्निज्योतिषी यथाश्रुते एव देवते भूयसां तु निर्देशो यत्र काले तं का-
लमिति चाम्रवणवत् तथाहर्देवताहः अभिमानिनी शुक्लः शुक्लपक्षदेवता षण्मासा
उत्तरायणं तत्रापि देवतैव मार्गभूतेति स्थितोऽन्यत्राप्ययं न्यायः तत्र तस्मिन्मार्गे प्रयाता मृ-
ता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदः ब्रह्मोपासनपरा जनाः क्रमेणेति वाक्यशेषः न हि सद्योमु-
क्तिभाजां सम्यग्दर्शननिष्ठानां गतिरागतिर्वा क्वचिदस्ति न तस्य प्राणा उत्क्रामन्तीति श्रु-
तेः ब्रह्मसंलीनप्राणा एव ते ब्रह्ममया ब्रह्मभूताः॥

त्याशङ्कातिवाहिकानां लिङ्गाद्देवतानामेवेत्युत्तरमाह इति स्थित इति तेषामग्न्यादीनां समीपमि-
ति सामीप्येनैतेति सप्तमी ब्रह्मकार्योपाधिकं परं ब्रह्म परम्परया गन्तव्यमित्यत एव क्रमेणेत्यु-
क्तं निर्गुणमपि ब्रह्माधिगतिविद्यावतोऽतिव्यक्तिमिति ब्रह्मोपासनेनेति ननु ब्रह्मशब्दस्य मुख्यार्थं
परब्रह्मविदामेव गतिरुच्यते नेन कार्योपाधिकब्रह्मविदां गत्याद्याश्रयत्वमिति चेत् नेत्याह नहीति सद्य न देवयानं प

गी॰ भा॰ प्रकृतोपासनानिष्ठो योगी तु चात्र ऐश्वरं विष्णोः परमं पदं तत्त्वत इत्यस्मिन् ज्ञो षमिति स्थानं यो
टी॰ गानुष्ठानात्पूर्वोक्तफलातिरिक्तमानन्दलक्षणं फलं क्रमेण लब्धुं शक्यमिति भावः। तदनेन समग्र
१२८ स्य प्रतिवचनेन योगमार्गेण प्राप्तव्यं तत्त्वं प्रदर्शितं व्याख्यातः। इति श्रीभगवद्गीताभाष्य
टीकायामष्टमोऽध्यायः ८ गतेनाष्टमेनाध्यायेन सगुणनिर्गुणभेदेन तत्त्वं निर्दिष्टं तत्र तमनुवदत्यष्टमे
ति नाडीमूर्धन्यया धारणायोगेनाप्रकृतियोगधारणायोगः सगुणः सर्वद्वारसंयम
नादिगुणस्तेन सहितः समर्थः तत्फलं मूर्धन्यमनेन नाड्यापरमं समाप्तो इत्याह नैष इति श्रुतिर
र्चिरादिना पलतितिनक्रमवनादेवयानेन पथ्य तिथावत् ज्ञानान्तरमेव यथोक्तफललाभाद्दे

सम्यगवधार्यानुष्ठाय सह योगी परं प्रकृष्टमैश्वरं स्थानमुपैति प्रतिपद्यते आद्यं आदौ
भवं कारणं ब्रह्मेत्यर्थः। इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगव
त्पादकृतौ गीताविवरणेऽष्टमोऽध्यायः ८ अष्टमे नाडीद्वारेण धारणायोगः सगुण
क्तः तस्य च फलमग्न्यर्चिरादिक्रमेण कालान्तरे ब्रह्मप्राप्तिलक्षणमनावृत्तिरूपं निर्दि
ष्टं तत्रानेनैव प्रकारेण मोक्षप्राप्तिफलमधिगम्यते नान्यथेति तदाशंकानिवृ
त्त्यर्थं श्रीभगवानुवाच इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा
मोक्ष्यसेऽशुभात् १ इदं ब्रह्मज्ञानं वक्ष्यमाणमुक्तं च पूर्वेष्वध्यायेषु तत्त्वबुद्धौ सन्निधीकृत्य इद

मनेन मार्गेणेत्याशंक्याह कालान्तरे इति अर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मप्राप्तौ सत्यां मार्गोपलक्षितं ज्ञान
स्यान्यादृशं प्राप्तिविशेषः स्यादित्याशंक्याह नैवेति तदर्थं सम्यगर्थं उक्ताशंकानिवृत्त्य
र्थमनन्तराध्यायमवतारयति तदाशंकेति सम्प्रयुक्तेनापरोक्षाभावे प्रत्यग्ब्रह्मणोरैक्यज्ञानाच्च १२८
नयातु हि सन्निधानादिदं प्रकृतेन ब्रह्मज्ञानेन गृहीतमित्याह तद्दृष्ट्वेति प्रकृतादृष्टादन्यज्ञान
स्यैवोपास्यावधीनानुष्ठानस्तुत्याह तुशब्द इति निपातार्थमेव स्फुटयति इदमिति

क्रममुक्तिरित्याहुरिति : अयमभोक्तव्यकर्मतया शेषकर्मवशादित्यर्थः : गतेरुपासितायनदृष्टिज्ञाने सोतीति नैते
सृती इति योगस्य माहात्म्यमाह फलितमाह तस्मादिति ज्ञानप्रकारमनुवदति नैते सृती इति मोक्षाय
क्रममुक्त्यर्थमित्यर्थः : योगी ध्याननिष्ठो गतिरपि धूमादीनैवमुक्तोतिकेवलकर्मठोतिमार्गप्रापक
कर्त्तव्यतेनतद्विमुक्तीत्यर्थः : योगस्य पुनरावृत्तिफलतेनित्यकर्त्तव्यतोक्तामिमुपसंहरति तस्मा
दिति सर्वेषु सर्वेष्वपि योगे स्थितोति सृती वेति पवित्रप्राप्तिरिव प्राप्नुवन्नादिसाहित्यस्य नस्य
स्यात्कर्मयोगिनो येन तत्समनुष्ठानस्य माहात्म्यं तपस्याश्रुता प्रोक्ता नातत्तत्वेनमनोबुद्ध्यादिकार्य

नैवकर्मशुल्कः यायान्यनात्मनित्यत्र्यन्यपाक्षस्सुपादृत्वप्रायश्चित्तेषु न मुह्यति : नैते सृती
पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन २७ नैते सृती
यथोक्ते सृती मार्गौ पार्थ जानन्संसाराय मोक्षाय चेति जानन्योगी न मुह्यति
कश्चन कश्चिदपि तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तः समाहितो भवार्जुन योगस्य माहा
त्म्यं वेदेष्विति वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा यो
गी परं स्थानमुपैति चाद्यम् २८ वेदेषु सम्यगधीतेषु यज्ञेषु साङ्गुण्येनानुष्ठितेषु तपस्सु चैव
दानेषु सम्यग्दत्तेषु यद्दत्तेषु पुण्यफलं पुण्यस्य फलं प्रदिष्टं शास्त्रेण अत्येति अतिक्रामति
तत्सर्वफलं ज्ञानं इदं विदित्वा सप्तप्रश्ननिर्णयद्वारेणोक्तं

पूर्वकर्तव्यानस्य च सम्यक्तदेशकालपात्रानुगुण्येन दत्तं इदं विदितेन अदेशस्वार्थमेवमुक्तरूप
ति सम्भवति यद्यपि किं तदुक्तोत्पादविधिपरत्व ; कथं केवलस्य ब्रह्मसूत्रयुक्तिभासानुसारेण के
चिदुक्तं तथापि प्रतिवचनालोचनापादित्वं शतीत्यभावात्प्रकारभेदविवक्षया पञ्च दृश्यस्य
प्रतिनियतत्वाद्ग्रसेतिविरुध्यते न चेदं वेदनमायातीति किं तु नुष्ठानपर्यन्तमित्याह सम्यगिति

गी॰भा॰ ज्ञानं ब्रह्मचैतन्यं तद्विषयं वा प्रमाणफलं ज्ञानं तस्यैतैर्विशेषितत्वानुपपत्तिमाशंक्या
टी॰ ख्यातोऽन्यत्वनुभवपर्यन्तविज्ञानमनुभवः साक्षात्कारस्तेन सहितमित्यर्थः उक्तज्ञा
१२५ नेऽप्राप्तस्य किं स्यादित्याशंक्याह यज्ज्ञात्वेति तदुभयमप्युपसंहृत्य ज्ञाने स्तौ

129

याद्दिताय किं तज्ज्ञानं किं विशिष्टं विज्ञा
नसहितं तदनुभवयुक्तं यज्ज्ञात्वा ज्ञात्वा
प्राप्य मोक्ष्यसेऽशुभात्संसारबंधनात् तत्र
राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमं प्रत्य
क्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययं २ राज
विद्या विद्यानां राजा दीप्यतिशयवत्वात्

ति ब्रह्मविद्या विद्यानां राजश्रेष्ठेत्यत्र हेतुमाह दीप्तीति उक्ता ब्रह्मविद्या सा विद्या १२५
नां भ्यो दीप्त्यतिशयवत्त्वादाह दीप्यते हीति

तस्मिन्नर्थे संवादकत्वेन श्रुतिस्मृती दर्शयति वामदेव इति अद्वैततत्त्वज्ञानवद्वैतज्ञानम
पि केषांचिन्मोक्षहेतुरित्याशंक्याह नान्यदिति अद्वैतज्ञानं मोक्षसाधनत्वमित्यत्र श्रु
तिमुदाहरति अत्रेति आविद्यावारकरणेन मार्गोऽयनाय । अतोऽद्वैताद्न्यथा भि

इदमेव तत्सम्यग्ज्ञानं साक्षान्मोक्षप्राप्तिसाधनं
वामदेवः सर्वमिति आत्मैवेदं सर्वं एकमेवा
द्वितीयमित्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यः नान्य
त् अयनायेऽन्यथा तो विद्धयन्यज्ञानस्तेतत्प
लोकाभवंतीत्यादि श्रुतिभ्यश्चेतत्स्मृत्य
क्षरतमगोप्यतमं प्रवक्ष्यामि कर्णपिप्पा
मि अनसूयवे अस्तु

तत्त्वेनेत्यर्थः विद्वत्त्वमिति शेषः अद्वैतस्य द्वितीयत्वेन कल्पितत्वात्तज्ज्ञानं रज्जुसर्पा
दिज्ञानवत्कल्पितत्वान्न मोक्षप्राप्तिहेतुरिति च कारार्थः अस्य पात्रलेशदोषाविष्करणेन
अद्वैतज्ञानाधिकृततायेत्यर्थः

आत्मज्ञानतत्फलयोर्नास्तिका नैव विश्वसन्ति पाठेवि उक्तानामात्मभक्तिं भगवत्यात्मनि
संभावाभावादप्राप्य मामित्यसमञ्जसं प्रतिषेधः स्यादित्याशङ्क्याह मत्प्राप्ताविति सतीति निर्दा
भ्यां ज्ञाननिष्ठां मद्भक्तिं त्यज्ञानेत्याद्युक्तेन मारभ्यते सत्येवेति सोपाधिकस्य ब्रह्मणो निर्गुणमभि
हेत्यादिविश्वसन्ति ममेति ब्रह्मवच्छिन्नस्य भगवद्रूपस्यानिरुपाधिकत्वमेव साधयन्ति करणेति

येषु नः श्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारव
र्त्मनि ३ अश्रद्दधानाः श्रद्धाविहीनाः आत्मज्ञानस्यास्य धर्मस्य स्वरूपे तत्फले च
नास्तिकाः पापकारिणोऽसुराणामुपनिषदं देहमात्रात्मदर्शनमेव प्रतिप
न्नाः असुतृपः पापाः पुरुषाः परंतप अप्राप्य मां परमेश्वरं मत्प्राप्तौ नैव शङ्केति मत्प्रा
प्तिमार्गसाधनभेदभक्तिमात्रमप्यप्राप्येत्यर्थः निवर्तन्ते निश्चयेनावर्तन्ते क्व मृत्यु
संसारवर्त्मनि मृत्युयुक्तः संसारो मृत्युसंसारः तस्य वर्त्म नरकतिर्यगादिप्राप्तिमार्गस्त
स्मिन्नेव वर्तन्त इत्यर्थः इति ज्ञानं स्तुत्वार्जुनमभिमुखीकृत्याह मया ततमिदं सर्वं जग
दव्यक्तमूर्तिना मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ४ मया मम यः परो भा
वः तेन ततं व्याप्तं सर्वमिदं जगदव्यक्तमूर्तिना न व्यक्ता मूर्तिः स्वरूपं यस्य मम सोऽहं
मव्यक्तमूर्तिः तेन मयाव्यक्तमूर्तिना करणागोचरस्वरूपेणेत्यर्थः तस्मिन्मय्यव्यक्ते
मूर्तौ स्थितानि सर्वभूतानि ब्रह्मादिस्थावरान्तानि न हि निरात्मकं किंचिद्भूतं व्यवहा
व्याप्यव्यापकत्वेन जगतो भगवतश्च परिच्छेदमाशङ्क्याह न चाहमिति तथापि भगवतो भू १३०
तानां चाधाराधेयभावेन भेदः स्यादित्याशङ्क्याह नहीति निरात्मकस्य व्यवहारानर्हत्वे फ
लितमाह अत इति

दृश्यतेहि विदितं तद्रेमोऽलोके एजानाति विज्ञो ब्रह्म विद्यामिति भावः ; उक्तमर्थं तमेव शुद्धिकारणं ब्रह्म
ज्ञानमित्येतदुपपादयत्यनेकेति अज्ञचक्षुः तिस्तरतीत्रमाणं प्रतिनियतेन सातंत्र्येक गम्यमिदं ज्ञानं
किंतु अन्यदपि प्रमेयमित्याह किंचेति प्रत्यक्षमेवगमोऽनुमानमस्मिन्निति तथाप्रत्यक्षावगमम् अनेन दृष्टाव
गमः ; फलेअन्यदीवगमोऽस्तीति दृष्टफलत्वेज्ञानमप्युच्यते धर्म्यमित्येतदुपाकरोति अनेकेति ध
र्मस्य वनत्यवलोक साधनमाशंक्याह एवमिति रत्नविषयविवेकज्ञानमेवत्रयोगादुपदेशा

दीप्यन्ते हीयमतिशयेन ब्रह्मविद्या सर्वविद्यानां तथा राजगुह्यं गुह्यानां राजा पवि
त्रं पावनमिदमुत्तमं सर्वेषां पावनानां शुद्धिकरणानां मध्ये ब्रह्मविज्ञानं उत्कृष्टतमं अ
नेकजन्मसहस्रसंचितमपि धर्माधर्मादि समूलं कर्मतत्क्षणादेव भस्मीकरोति अतः
किं न स्यात् पावनानि चनं अपि च प्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्षो वा वगमो यस्य तत्प्र
त्यक्षावगमम् अनेकगुणवत्तोऽपि धर्मविरुद्धं तु नेह दृष्टं यथेन यागादिवनमाश्यज्ञानं धर्म
घ विरोधि किं तर्हि धर्मादनपेतं एवमपि स्यात् दुःसंपाद्यमित्यत आह सुसुखं कर्तुं य
था रत्नविवेकविज्ञानं तथात्यासानां कर्मणः सुखसंपाद्यानामल्पफलत्वं दुष्करा
णां च महाफलत्वं दृष्टमिति इदं तु सुखसंपाद्यत्वात्फलतोऽपि दोषोऽस्तीति आह अव्य
यं नाश्यफलतः कर्मवत् व्ययोऽस्तीति अव्ययम् अतः श्रद्धेयमात्मज्ञानं

ये त्वेतन्नानुमन्यन्ते तेषां ब्रह्मज्ञानमित्याह अश्रद्दधाना इति अस्य धर्मस्येति विशेषणं तमाशंक्यान्
वेक विहितोति तद्देवत्यादि ना व्यवहारभूमि ; सम्यग्धर्मं ज्ञानस्यान्यतः फलत्वे फलिनमा
ह अतइति आत्मज्ञानादिधर्मे श्रद्धारहिता नान्निग्रहीता परमं पदं प्राप्य मां तज्ञाननाविमुच्यन्ता
संसारप्राप्तिमाह येपुनरिति

आत्मनि स्वतो भेदाभावात् तो भेदेन स्वैव लोके संबंधबुद्धिदर्शनात्तामेवानुसरन् भगवानात्मनो
देहादिसंघाते विभज्याहंकारं तस्मिन्नारोप्याऽसौ ममात्मेति भेदं व्यपदिशतीति तथा च सत्यात्मस
ममेति व्यपदेशात्ततो नि:कृष्टस्य स्वरूपस्यात्मशब्देन निर्दिशन्नभेदेनाप्यासावित्यर्थः। एवंभूता
संगतानां कारणेन वात्मा भूतानि भावयन्नित्याह तद्येति उत्पत्तिस्थितिसंहारादानमसंगात्मथा
उक्तं मया ततमित्यादिश्लोकद्वयेनोक्तमर्थं दृष्टान्तेनोपपादयन्नादौ दृष्टान्तमाहेति योजनास
देष्वुत्पत्तिस्थितिसंहारकालेष्वसंगत्वे आकाशादेर्महतोऽप्याधारत्वं कथमित्याशंक्याह। म

हानिति। यथा सर्वगामित्वपरिमाणेन महान् वायुः आकाशे सदा तिष्ठति तथाकाशादीनि

असौ मम आत्मेति विभज्य देहादिसंघातेन तस्मिन्नहंकारमध्यारोप्य लोकबुद्धिमनु
सरन् व्यपदिशति ममात्मेति न पुनरात्मन आत्मनोऽन्यदस्तीति लोकवदजानन्
तथा भूतभावनो भूतानि भावयति उत्पादयति वर्धयतीति वा भूतभावनः।
यथोक्तेन श्लोकद्वयेनोक्तमर्थं दृष्टान्तेनोपपादयन्नाह। यथाकाशस्थितो नित्यं
वायुः सर्वत्रगो महान्। तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय। ६ यथा
लोके आकाशे स्थितो नित्यं वायुः सदा सर्वत्र गच्छतीति सर्वत्रगो महान् परिमा
णतः तथाकाशवत्सर्वगते मय्यसंश्लेषेणैव स्थितानीत्येवमुपधारय जानी

नि महान्त्यपि सर्वाणि भूतान्याकाशकल्पे सर्वगते चासंगे परस्मिन्नात्मनि संश्लेषमन्तरेण स्थि
तानीत्यर्थः। आकाशे वाय्वादिस्थितिवदाकाशादीनि भूतानि स्थितिकाले परमेश्वरे स्थितानी
ति चेन्नहि प्रलयकाले तत्तान्यत्रेति पृष्ट इत्याशंक्याह सर्वभूतानीति प्रकृतिं स्वस्वभाववचनाद्
व्यावर्तयति त्रिगुणात्मिकामिति मामिकामिति मायापरेष्यामिति प्रागेवसृष्टत्वादित्याह अपरामिति तस्याश्च

ईश्वरस्य भूतात्मत्वे तेषु स्थितिः स्यादित्याशंक्याह तेषामिति तस्य तेषु स्थित्यभावे व्यवस्थाप-
यति अमूर्तत्वेनेति संश्लेषाभावेपि किं स्थितिनाधेयत्वमत आह नहीति परमेश्वरस्य तेषु
स्थित्यभावेपि भूतानां तेषु स्थितिः स्थितेति तोऽसंगत्वादित्याह अतएवेति नचेत्यत्र चकारो
वधारणार्थः भूतानामीश्वरे नैव स्थितिरित्यत्र हेतुमाह पश्येति आत्मनोऽसंगत्वे स्वरूपग-
तमित्यत्र प्रमाणमाह तथाचेति असंगश्रुतेरीश्वरस्य हि कथं मत्स्थानि भूतानीत्युक्तं कथं च
तथोक्तं न च मत्स्थानीति तत्र द्विरुक्तमदोरुक्तमित्याशंक्याह इदं चेति नहि भूतसंबंधः

अतो मत्स्थानि मयात्मनात्मत्वेनैव स्थितानि अतो मत्स्थानीत्युच्यते तेषां भूताना-
महमात्मेति अतः तेषु स्थित इति न भ्रमबुद्धीनामव भासते अतोहमुर्वीमिन चाहं ते-
षु भूतेषु स्थितो अंगीनिवत्संश्लेषाभावेनाकाशस्यापि नरत्नेमाशाहे नहि संसर्ग व-
स्तुकं श्वितादाधेयभावेनावस्थितं भवतीति अतएवासंसर्गित्वात्मम न च मत्स्थानि
भूतानि पश्य मे योगमैश्वरं भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥ ५ ॥ न च
मत्स्थानि भूतानि ब्रह्मादीनि पश्य मे योगमैश्वरं योगयुक्तिं घटनं मे ममपेश्वरेश्व-
रस्येश्वरं योगमात्मनो याथात्म्यमित्यर्थः तथाच श्रुतिः असंसर्गितादसम
गीतादेश्च इति असंगो नहि सज्जत इति इदं चेश्वरस्य स्वरूपं भूतभृदसंगोपि स
न भूतानि बिभर्ति न च भूतस्थो यथाहंकारोपेन देहेन तात भूतस्थतानुपपन्नेः कु

स्यादितिचेत्याह न चेति यथाहं तेनात्मनाऽसंगत्वेनेति यावत् असंगत्वाच्च तत्तो भूतासंबंधे
पि कल्पनया तदेहादिसंघातेमिथ्या विरोधो भावाभावः आत्मनः सकाशात्तदात्मनोऽन्य
त्वायोगात् तःसंबंधोनित्याशंक्याह अससाविति यथा लोके वस्तुतत्त्वमजानन्मोद

त्वतोऽपाहुर्यत्सामानाधिकरण्यमित्यभ्युपेत्य व्याचष्टे मयेत्यादिना प्रकृतिशब्दार्थमाह मये-
ति तस्याविज्ञानत्वं व्यावर्तयति त्रिगुणेति पराभिमतं प्रधानं व्युदस्यति अविद्येति साक्षित्वे
प्रमाणमाह तथा चेति मन्त्रवर्णमेवावतारयति वायुरिति श्वेताश्वतरश्रुत्याह देव इ-
ति द्योतिस्वभावाज्ञानात्स्वगतभेदशून्यात् सर्वभूतेष्विति किं मितिनाहि सर्वतो पलभ्यते तत्राह
गूढ इति बुद्ध्यादिव्यवहितत्वेनाव्यक्तत्वादित्यर्थः सर्वव्यापीति नीहि नभोवदनात्मकं नेत्याह
सर्वभूतेति नीहि तत्र तत्र कर्म तत्कृतफलसंबंधिता स्यादित्याह कर्मेति सर्वाधिष्ठानत्वमाह सर्व

132

अतोऽन्यस्यापि कर्तृत्वाभिमानाभावात् फलासंगाभावाच्च न कर्माणि बंधकारणानि अन्यथा
कर्मभिर्बध्यन्ते मूढाः कोशकारवदित्यभिप्रायः तत्र भूतग्राममिमं विसृजाम्युदासीनवदा-
सीन इति च विरुद्धमुच्यते इति तत्परिहारार्थमाह मयाध्यक्षेण प्रकृतिः
सूयते सचराचरं हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥ १० ॥ मया सर्वतो दृशिमात्रस्वरूपे-
णाविक्रियात्मनाध्यक्षेण मम माया त्रिगुणात्मिका अविद्यालक्षणा प्रकृतिः मा
सूयते उत्पादयति सचराचरं जगत् तथा च मन्त्रवर्णः एको देवः सर्वभूतेषु गूढः
सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुण-
ध्य श्चेति हेतुना निमित्तेनानेनाध्यक्षत्वेन कौन्तेय जगत्सचराचरं व्यक्ताव्यक्तात्मकं विपरिवर्तते

ति सर्वेषु भूतेषु सत्तास्फूर्तिप्रदत्वेन संनिधिमात्रेणोच्यते नैकेवलं कर्मण्येवायमध्यक्षो
पि तु तद्धर्माणमपीत्याह साक्षीति द्रष्टृत्वं कर्तृत्वशंकां वारयति चेतेति अद्वितीयत्वं के- २३२
वलत्वं धर्माधर्माद्रहितत्वमाह निर्गुणश्चेति किं बहुना निःशेषविशेषशून्य इति चकारा-
र्थः उदासीनस्यापीश्वरस्य सान्निध्यमात्रेण निमित्तेनैव जगदेतस्योत्पत्तेः प्रवृत्तेर्भृत्यमहाराजवत्

ततस्तेषामुत्पत्तेरीश्वराधीनत्वं भूतस्रष्टृत्वं सृष्ट्यादि त्याशंक्याह पुनर्विनेति तर्हि कीदृशी प्रकृतिस्ता च कथं सृष्ट्वा वृषप्रकाराश्रयत्याशंक्याह एवमिति संसारस्यानादित्वेनानेकधा पुनः पुनर्विसृजतो भूतसमुदायस्याविद्यास्मितादिदोषपरवशत्वेनेत्याह स्वभाववशादिति यदि प्रकृतिं भूतग्रामस्वभावादविद्यादितत्त्वविषमो वैषम्यासिनं हि तव वैषम्यं स्यादिति प्रकृत्यधर्मादिमत्त्वमित्यन्तरीश्वरत्वापत्ते

सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकां कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहं

७ सर्वभूतानीति प्रकृतिं त्रिगुणात्मिकां मामकीं मदीयां यान्ति कल्पक्षये प्रलयकाले पुनर्भूतानि भूतानि उत्पत्तिकाले कल्पादौ सर्गादौ विसृजामि उत्पादयाम्यहं एवं च न एवं मम विषमसृष्टौ प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ८ प्रकृतिं स्वामात्मीयां मायामवष्टभ्याधिष्ठाय वा विसृजामि पुनः पुनः प्रकृतेर्जातानि भूतग्रामं भूतसमुदायं कर्मवशेनाकृत्स्नं समस्तं अवशं अस्वतन्त्रं अविद्यादिदोषैः परवशं प्रकृतेः प्रकृतेर्वशात् स्वभाववशात् तर्हि तस्यैवं परमेश्वरस्य भूतग्रामं विषमं विदधतस्तव भिन्नाभावाद्धर्माधर्मौ भवेतां स्यादित्यत आह भगवान् न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ९ न च मामीश्वरं तानि भूतग्रामस्य विषमसर्गादीनि कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय तत्र कारणमाह उदासीनवदासीनं यथा उदासीनः उपेक्षकः कश्चिदुदासीनो मानापमानयोर्विक्रियां न भजते तथा फलासङ्गरहितमभिमानवर्जितं इति निर्विकारत्वे नहीति तत्रेति समस्य परमेश्वरस्य तत्संगस्य फलासङ्गाभावात् कर्तृत्वाभिमानाभावाच्च कर्मनिबन्धकत्वं प्रत्युत तत्स्याधिप्रतिदेशमाधर्माधर्मबन्धकारणमित्याह असक्तमिति यदि कर्मसु कर्तृत्वाभिमानो वा कस्यचित्फलासङ्गो वा स्यात्तत्राह असक्तमिति ईश्वरस्य

 जगतः सृष्टिकर्तृत्वेन परमस्येश्वरत्वमाशङ्क्याह तस्मात्तेनानेन सृष्टिकर्तृत्वेनेत्याह कौन्तेयेति नहीश्वरोवि
 विधासृष्टिरस्मास्मादपि वक्ष्यमाणहेतुपपद्यते अन्यस्यावकल्पनाभावादित्याह जगद्विपरिवर्ततइति कथं त
र्हि सृष्टिरित्याशंक्यात्मनाधीनेत्याह दर्शितेति सर्वाध्यक्षः सर्वेश्वरतायुक्तवासनेत्यमुक्त
श्रुत्वेनाहं किमितितामेवात्मत्वेन भेदेन वा सर्वेन भजनेनत्राह एवमिति विपर्ययस्तत्वबुद्धितेभ
गवदवज्ञाया कारणमित्याह मूढा इति भगवतो मनुष्यदेहमेवधामस्मिन्निपर्यासः केमव
तीत्याह मानुषीमिति अस्मदादिवद्देहत्वादात्माभिमाने भगवतो व्यावर्त्तयति मनुष्येति
133 भगवन्तमज्ञानं तामविवेक्तुमलज्ञाने हेतुमाह परमिति ईश्वरावज्ञानात्किं भवतीत्याका

काइहमानवावतत्रतत्राहपातंकतरिपंखिसृष्टिस्थित्यादिमत्ववलोभ्यः दर्शितेच भगवता
भूतानेनानेत्ताने तेनभूतानि जनतंवइति एवमानित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वज्ञम
वेजन्तनामात्मानमपि सन्तं अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितं परंभावमजा
नन्तो मम भूतमहेश्वरं ११ अवजानन्ति अवज्ञां परिभवं कुर्वन्ति मां मूढा अविवेकिनो
मानुषीं मनुष्यसम्बंधिनीं तनुं देहमाश्रितं मनुष्यदेहेन व्यवहरन्तमित्येतत्परं प्रकृष्टं भा
वं परमात्मतत्वमाकाशकल्पमाकाशादप्यन्तरतमं मनाभिजानन्तो मम भूतमहेश्वरं
सर्वभूतानां महान्तमीश्वरं स्वमात्मानं ततश्च तस्यावज्ञानभावेन हननवराकाः तस्य मम

नायोनवज्ञानशीलवद्भवन्तः पुरुषा भवन्तीत्याह मोघाशाइति भगवदवज्ञानादेवहेतो
रवज्ञानतस्तज्जनितवोवराकाणि च्याः सर्वत्र फलार्थं बाधा मृतिनिरवधः तद्धेतुस्वरूप
ति नमेति तत्र तस्य भगवतोऽज्ञानमज्ञाश्रयणानि इदं नावानस्यभावत्वेपीनः पुनरेतेनत्ता १३३
स्तज्जनितोदिनप्रभावावमतिवस्तुवृहपाः षण्णं भगवतः मज्ञानतास्तु भूर्वकं प्राच्युत
विषादयोनि कथमिति भगवन्निदापराणोनकाचिदपि प्राप्येनार्थवतीत्याह हूंमोदेति ने

कार्यं च कारणं चापि तस्मात्तदधीना प्रकृतिरिति वृत्तेः व्यक्ताव्यक्तात्मकं मित्युक्तं सर्वावस्थासि
त्वनेन सृष्टिस्थितिसंहारा व्यापारः तेन व्याप्तिजगतः सर्गादिभ्यो भिन्ना प्रकृतिः स्वाभाविको
नेश्वराधीनत्वाशंकयाह ततुर्वीति नहि स्वतन्त्राया प्रकृतेर्विनाशः स्वर्गस्य कापि प्रवृत्तिरिति हि शास्त्रा-
र्थः तामेव प्रकृतिं प्रकटाहयति सहस्रमित्यादिना भोगस्य विषयोपालम्भाभावे संभवति नानाविधो
विषयोपलब्धिदृष्टौ प्रति प्रत्यगात्मेति भोगफलमित्यानीकरणाति सर्वात्मति विहितं प्रति
पिण्डाचरणेनित्यमिनः सविकुः विवेत्याह न दृष्टमिति न च विमर्षपूर्वके विज्ञाने विनानुष्ठाने मित्या
ह दृष्टमिति दृश्यत्वाप्रकृतिरिति संबन्धः सा च प्रकृतिः सर्वाहृतमते भेगोक्ते नेवनिर्दिष्टं तेनोपा
ते निगमप्रत्यवगतीतिनश्चवचप्रकृते रवप्रमानेमित्याह ग्रवगत्यवसानेति परस्थाप्यतु तमा
ष्टान्तं कर्मला पक्षे निमित्ताहि जगतः सर्वाप्रकृतिरहं मिदं भोक्तोपष्टामीदं कृत्तेलमिदं
स्वमनुमवामि दुः खमनुभवामि नदृष्टमिदं कर्मणो दृष्टं ज्ञात्वा मित्यादिप्रवगति
निष्ठाप्रवगत्यवसानेवपासाधातु परमेवामनोन्यादृष्टात्रुमतः तमर्थं दृष्टापति
ननुश्च कस्येदं व्यापारः सर्वाधारत्वं तेनैतन्नमात्रस्य परमार्थसतः सर्वभोगानामिश्चरं
यितानास्य चेतनानाति तत्र भोवैभोक्तृत्वमस्याभावात्कि निमित्तेयं प्रवृत्तिरित्यत्र प्रश्न इति
त्रेण जगतो हेतुत्वाप्रमाणमाह योऽस्येति अस्य जगतो योऽध्यक्षो निर्विकारः स परमेश्वरः इहाहुः सो
ऽधिष्ठितो तु विनियरमथैः ईश्वरस्य सान्निध्यमात्रेण स्वभावेस्थितेय ललितमाह कतत्वति किं
निमित्तापरस्य परस्पृष्टिनेनास्य वेश्मागार्थी परस्परपरमार्थतो भोगानभिसंबंधिताना तस्य सर्वसा
क्षिण्यतचेतन्यमात्रतान्तरान्याभोक्ताचेतनानन्तराभावादीश्वरस्यैव बाढं चेतनस्य भोगे वा
नचेष्टाप्रवर्त्तत्तमात्तवधिरोधपतावेवंशयावानस्तुपत्रतिवचनेनाप्युक्तं परस्य मात्मा यानि
वधनेसर्गेनन्यान्वच्छायशेनासक्नरथः परमात्मनोऽविज्ञपवेत्थं निमुदाहरति कोऽद्वेति नास्ति

यदि प्रत्यक्षं अपि ते सर्वे च शब्दः परिणाम

महान्तप्रकृत्योपलक्षितैः गुणैरुपेतमात्मानमेव मामिति अन्यानि तमाश्रित्याह अत इति चित्ताः न
ग्राह्यो बाधारूपेण प्रकृतिविशिष्टेऽपि सर्वमन्यास्मिन्नप्रत्यग्रूपेण परस्मिन्नेवम् नयेषां इति बुद्धि
न्यामाकरोति अनन्यचित्ता इति अज्ञानेनैवानुपपन्नः स्वभावोऽपि मामाहोक्तादानानतः
सेवन्त्याह ज्ञात्वेति अव्ययमविनाशिनं भजन्ते प्रकारेण इति कथमिति तत्प्रकारमाह स-
ततमिति सर्वदैव शुद्धबुद्ध्या स्मरणं कीर्तनं वेदान्तश्रवणं प्रणवजपश्च यतन्तश्च वेदादि
नमस्यन्तो मां प्रतिचेतसा प्रह्वीभवन्तो भक्त्या परेण प्रेम्णा नित्ययुक्ताः सदा संयुक्ताः उपास-
ते पुनः सर्वथा नाभजन्तीति तत्त्वेन मोहमार्गे प्रवृत्ता । महात्मानस्तु मां पार्थ दै-
वीं प्रकृतिमाश्रिताः । भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययं १३ महात्मानस्तु अ-
क्षुद्रचित्ताः मामीश्वरं पार्थ दैवीं देवानां प्रकृतिं शमदमदयाश्रद्धादिलक्षणां मा-
श्रिताः सन्तो भजन्ते सेवन्ते अनन्यमनसोऽनन्यचित्ता ज्ञात्वा मां भूतादिं भूतानां
वियदादीनां प्राणिनां चादिं कारणमव्ययं च । सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृ-
ढव्रताः । नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते १४ सततं सर्वकालं भगवन्तं ब्र-
ह्मस्वरूपं मां कीर्तयन्तो यतन्तश्च इन्द्रियोपसंहारशमदमदयाहिंसादिधर्मैः प्रयतन्त
दृढव्रताः दृढं स्थिरमचाल्यं व्रतं येषां ते दृढव्रताः नमस्यन्तो मां हृदयेशयमात्मानं भ-
क्त्या नित्ययुक्ताः सन्त उपासते सेवन्ते केन प्रकारेणोपासते इत्यपेक्षायामाह ज्ञानयज्ञेन चाप्य- ९०
न्ये यजन्तो मामुपासते एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् १५ ज्ञानयज्ञेन ज्ञा- १३४
नप्रकारं भेदं दर्शयति विविधस्यापि यज्ञस्येति एकत्वेनेति तत्प्रकारभेदो दर्शितः गणार्थं ओं कमवतार्य इति
उपासते इति इज्यतेऽनेन परमेश्वर इति ज्ञानमेव यज्ञः तेन ज्ञानयज्ञेन ईश्वरो वेदितव्यः एकत्वेनैवाधारेण
देवतान्तरध्यानत्यागं मां विधाय इह चिन्तयन्ति अन्यानामिति एकत्वेनेति यावदात्मानं

134

नित्यनैमित्तिकं वा कर्मानुतिष्ठंति तदनुष्ठानाच्च तेषां प्रार्थना सार्था भविष्यतीत्येत आह तथेति परिभवस्तिरस्करणं एवं ज्ञानमतादृशं तेषामपि ज्ञानस्यार्थो विज्ञानं ततो न ह्यास्य प्रार्थनार्थे वैवमित्याशंक्याह तथा मोघेति तथापि मोक्षकं विवेकं च प्रति तत्प्रार्थना सा फलमित्याशंक्याह विचेतस इति न केवलं नुकूलं विशेषणं वक्तव्यमेव तेषां किं तु वर्त्तमानदेहपातादनंतरं

कथं मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः । राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥ मोघाशा मोघा वृथा आशा ईश्वराद्भिन्नो येषां ते मोघाशाः तथा मोघाकर्माणि यानि चाग्निहोत्रादीनि तेनानुष्ठीयमानानि कर्माणि तानि च तेषां भगवत्प्रतिभवानामस्मत्प्रज्ञानात् मोघान्येव निःफलानि कर्माणि भवंतीति मोघकर्माणः तथा मोघज्ञानाः निःफलविज्ञानाः ज्ञानमपि तेषां निष्फलमेव यस्माद्विचेतसो विगतचेतसो विगतविवेका इत्यतो भवंतीत्यभिप्रायः किं च ते भवंतीति राक्षसीं तामसीं प्रकृतिं स्वभावं आसुरीं राजसीं च प्रकृतिं स्वभावं मोहिनीं मोहकरीं देहात्माभिमानरूपां श्रिता आश्रिताः छिंधि भिंधि पिब खाद परस्वमपहरेत्येवं वदनशीला क्रूरकर्माणो भवंतीत्यर्थः आसुर्या नामैते लोका अंधेन तमसावृ-

ता इति श्रुतेः रूपानिरूपानिश्रितेत्याह किं चेति मोहकरीमिति प्रकृतिरूपविशेष्य स्वाविशेषणं छिंधि भिंधि पिब खादेति प्राणिहिंसारूपो राजसो स्वभावः परद्रव्यस्वभावस्तन्नदेहेन गृहं धिपरस्वमेवापहरेत्यादिरूपः मोहो मिथ्याज्ञानं तदुक्तमेव स्फुटयति छिंधीति केचन भगवंतं भजंते तेनाह केचनेति

गम्यत इति शङ्कां निरस्यन् लयपर्यन्तं फलं गतिरित्याह कर्मेति योग्यायोग्यकर्मफलस्यैव गन्तृणामाकार्यकारण
प्रपंचस्याधिष्ठानमित्याह निवास इति प्राणिनो निवसन्त्यस्मिन्निति अत्यन्तमार्तिमाश्रित्याह शरण
मिति प्रभवत्वस्य जगदुत्पत्तिरत्यन्तमद्धापाने उत्पत्तिरिति कारणस्य कथमुक्तत्वमित्या
शंक्याह यावदिति कारणमन्तरेणापि कार्यं कदाचिदुद्देष्यतीति किं कारणेनेत्याशंक्याह

135

किंच गतिर्भर्त्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् प्रभवः प्रलयः स्थानं निधा
नं बीजमव्ययं १८ गतिः कर्मफलं भर्त्ता पोष्टा प्रभुः स्वामी साक्षी प्राणिनां कृताकृतस्य
साक्षी निवासः यस्मिन्प्राणिनो निवसन्ति शरणमार्त्तानां प्रपन्नानामार्त्तिहरः सु
हृत्प्रत्युपकारानपेक्षः सन्नुपकारी प्रभवः उत्पत्तिर्जगतः प्रलयः प्रलीयतेऽस्मि
न्निति तथा स्थानं तिष्ठत्यस्मिन्निति निधानं निक्षेपः कालान्तरोपभोग्यं प्रा
णिनां बीजं प्ररोहकारणं प्ररोहधर्मिणां अव्ययं यावत्संसारभावित्वादव्ययं न ह्य
बीजं किंचित्प्ररोहति नित्यं च प्ररोहदर्शनात् बीजसंततिर्न व्येतीति गम्यते किंच
तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन १९
तपाम्यहमादित्यो भूत्वा तपामि कैश्चिद्रश्मिभिरहं वर्षं कैश्चिद्रश्मिभिः उत्सृजा
मि उत्सृज्य च निगृह्णामि

नहीति मा भूत्तर्हि संसारे इष्टापत्तिमेव कदाचित्कार्योत्पत्तिरित्याशंक्याह नित्यं चेति का
रणव्यक्तीनां नानात्वेऽपि गोत्वादिवत् तदन्यतमस्यावश्यंभावित्वात् पूर्वकालस्यानादित्वादिति सिद्धवदित्य १३५
व्यक्तिनाशेऽपि बीजेति उक्तमेव सर्वात्मत्वेन भगवतो विवृद्धिमित्याह किं चेति आदित्यात्मा
यज्ञे हि विचित्रं तिमवष्टभ्य व्याचष्टे कैश्चिदिति

उत्तमाधिकारिणामुपासनमुक्त्वा मध्यमानामधमानां चाधिकारिणामुपासनप्रकारमाह केचि
दिति तेषामेव प्रकारान्तरेणोपासनमनुष्ठीयत इति केचिदिति बहुप्रकारेण सम्यग्देवतादिरूपेणे
ति यावत् भगवदेकत्वेनोपासने तद्धि नास्ति ध्यानोक्तिप्रकारान्तरे संदेहे प्रकारभेदमाहापृथगित्यत्रा
पि भगवतमेव ध्यायन्ति तेन सर्वात्मकत्वादित्याह अन्यत्राह नि ऊतु पत्तकश्च यागरूपोन्ह ऊर्ध्वं दृष्टि
पश्यन्तस्त्वष्टृ श्रोतृइति क्रियाकारकफलजातं भगवद्व्यतिरिक्तं नास्तीति समुदायार्थः इतश्च भगव

[illegible]

तत्त्वज्ञानमेकत्वेनैकमेव परं ब्रह्मेति परमार्थदर्शनेन यज्ञेनोपासते केचित्तथैवेत्यादि
न्यं च बुद्ध्यादिभेदेन स एव भगवान् विष्णुरवस्थित इत्युपासते केचिद्बहुधावस्थितः स एव भ
गवान्सर्वतोमुखो विश्वतोमुखो विश्वरूप इति तेन विश्वरूपेण सर्वतोमुखेन बहुधा बहुप्रकारेण
पासते पृथग्बहुभिः प्रकारैरुपासनेकत्वमेवोपासनेऽत्यन्तमाह अहं क्रतुरहं यज्ञः स्व
धाहमहमौषधं मन्त्रोहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतं १६ अहं क्रतुः श्रौतकर्मभेदोहमेव यज्ञो
हं यज्ञः स्मार्तः कर्म किंच स्वधान्नमहं पितृभ्यो दीयमानमहमौषधं सर्वप्राणिभिर्
द्यते तदौषधं व्रीहियवादिसाधारणमथवा स्वधेति भेषजं साधारणं
मन्त्रोहमिति याज्यापुरोनुवाक्यादिर्मन्त्रोहं येन पितृभ्यो देवताभ्यश्च हविर्दीयते अहं
मेवाज्यं हविश्चाहमग्निर्यस्मिन्हूयते सोग्निरहं हुतं तदहं चैतत्कर्म च किंच पिताहमस्य
जगतो माता धाता पितामहः वेद्यं पवित्रमोंकार ऋक्साम यजुरेव च १७ पिताहं ज
नयिता अहमस्य जगतो माता जनयित्री धाता कर्मफलप्रदाता विधाता पितामहः पितुः पिता

[illegible]

न सर्वात्मकत्वमन्तर्गतमित्याह किंचेति पवित्रं पावनमेतेनेति ध्युत्पत्त्या पवित्रं ॐकारश्च
एकमित्याह पावनमिति वेदनं ज्ञानं वेद्यं ज्ञेयं वेदनसाधनमोंकार इति तदुपमाणमित्यादि च
कारादथर्वाङ्गिरसोपदृष्टास्ते भगवतः सर्वात्मत्वे हेतुमाह किंचेति

शुद्धकिल्बिषा निरस्तपापाः सन्त इत्यावहन् नहि स्वर्गप्राप्तिरिति भगवत्प्राप्तिरित्याशंक्याह ते
न मितेति पुण्यं स्वर्गप्राप्तिहेतोरिति यावत् शुभिद्धार्थो हि शक्रः । अपारण्णं हि शक्रादीनां वेदत्रयीविहि
तानां धर्माणां समाहारः इति धर्मं मत्तेदेवत्रैधर्म्यं नष्टं तु प्रपन्नाः कृत्स्नगतागतमिति यावत् कामकामा
गमनागमने ह्राराकामितं तत्फलं शाश्वद्युष्टिप्रसंवेष्टितमित्याशंक्याह गतेति फलमत
मिति यावत्तामेवाराधयन्तो मामपश्यन्नितिष्ठानां सन्तो निष्कामा लोकंपि योगं तेमां स्वानाम
त्याशंक्याह येषु नवीति तेषां योगक्षेमं वहामीत्युवत्रयं संबंधः । येऽन्यासनो न विद्यन्त इति व्युत्पत्ति

136

पूतपापाः शुद्धकिल्बिषाः यज्ञैरग्निष्टोमादिभिर्विहितात्मस्वभावैर्स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते स्वर्ग
गमनं स्वर्गतिः तां स्वर्गतिं ते लोका ते ते च पुण्यं पुण्यफलं मासाद्य प्राप्य सुरेन्द्र
लोकं शतक्रतोः स्थानं प्राप्नुवन्ति दिव्यान् दिवि भवान् दैवान् देवभोगान् देवा
नां भोगान् देवभोगान् ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति
एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते २१ ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं
तो विविशालोऽण्णं तो णे पुण्ये मर्त्यलोकमिमं विशन्त्या विशन्ति एवं हि यथोक्तेन प्रकारेण त्र
यीधर्मं केवलं वैदिकं कर्मानुप्रपन्ना गतागतं गतं चागतं च गमनागमनं कामकामाः
कामान् कामयन्त इति कामकामा लभन्ते गतागतमेव न तु स्वातन्त्र्यं क्वचिल्लभन्त इत्यर्थः
येषु नवीः कामाः सम्यग्दर्शिनः । अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते तेषां नित्या
माभियुक्त्याह इणाशीति कार्यमेवकारणेनादोस्य ब्रह्मावबुध्यन्ति परमिति सहमेववासुदेवः स
र्वात्मा न मत्तोऽन्यत्किंचिदस्तीति ज्ञानतो मे वृथक् शब्दोधार्यन्त इत्याह चिन्तयन्तो मां शाके
तान्यात्मवर्णं भुक्त्वा अनधिकारिणां निदिशन्ति सन्यासिन इति पर्युपासते परितः सर्वतोऽवे
बाधितत्वेन पापपत्नीत्यर्थः । नित्याभियुक्तानां नित्यमनवरतमाप्रेरणध्याने व्याहतानामि १३६

वर्षोत्सर्गनिग्रहावेककर्तृकावेकस्मिन्काले विरुद्धावित्याशंक्याह अष्टभिरिति कालभेदेन वर्षस्य
निग्रहोत्सर्गावेककर्तृकावविरुद्धावित्यर्थः यस्य कारणस्य संबंधेन यत्कार्यमभि
व्यज्यते न हि स्फटिकस्य च्यतेकारणसंबंधेनानभिव्यक्तं कार्यमेवाभिव्यक्तं नामरूपम
सदिति च्यवह्रियते तेनैतदाह सदिति शून्यवादं निरस्यति नपुनरिति भगवतोऽनन्यत्वात्सदे
कार्यकारणकल्पनानिषेधप्रसंगान्नेति षेदित्यर्थः नहि पृथक्सत्त्वं कार्यसत्त्वे कारण
स्य चासत्त्वमात्रस्य पालित्याशंक्य वाशब्देन निषेधति कार्यमिति नहि कार्यस्यात्यंतिकं सत्त्व
वाचारंभणश्रुतेर्नापि नरशृंगवदात्यंतिकमसत्त्वं नस्तवत्वेनावलिन्त्वादृष्टत्वेनेत्यर्थः उक्तो

कैश्चिद्रश्मिभिरष्टभिर्मासैः पुनरुत्सृजामि प्रावृषि अमृतं चैव देवतानां मृत्यु
श्च मर्त्यानामसच्च सर्वेषां नपावेद्यमानं नहि परीतस्य सदसच्चाहमर्जुन न पुनरत्य
न्तमेवासन्भगवान्स्थूलकार्यकारणे वा सदसती ये पूर्वोक्ताः निष्कामनिष्ठप्र
कारेणैकत्वपृथक्त्वादिविज्ञानेन यज्ञैर्मां यजन्त उपासते ते ज्ञानिनो विदस्ते यथा वेदा
नं मामेव प्राप्नुवन्ति ये पुनः सकामाः कामकामाः त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञै
रिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान्दिवि देवभोगा
न् २० त्रैविद्याः ऋग्यजुःसामविदः याज्ञिकाः वस्वादिदेवरूपिणं मां सोमपि

तीन्यज्ञैर्भगवदभिध्यानेऽभिनिविष्टबुद्धीनां किं फलमित्याशंक्याह सद्यो वा क्रमेण वा
मुक्तिरित्याह येऽपीति भगवद्भक्तानामपि निष्कामानामेव मुक्तिरिति दर्शयितुं सका
मानां पुनः संसारमवतारयति ये पुनरिति तिस्रो विद्या अधीयते विदन्तीति वा त्रैवि
द्यावेदविदस्तदाह ऋगिति वस्वादीनादिशब्देन सवनत्रयेण नामाद्यादित्यान्तरूपाश्च

गी. भा. इति प्राप्तौ विशेषणार्थेन संबध्यते ननु हे वा आत्मना परस्यैवात्मनः स्थितत्वमुपगमात् देवतान्तरप्रार
टी. ब्धानामपि भगवद्धारणाविशेषात् अनेकत्वमुक्तिं वितरेदिति मत्वा नः शङ्कते नन्विति
९।२२ उक्तमर्थमङ्गीकृत्य परिहरति सत्यमित्यादिना देवतान्तरयाजिनां भगवद्याजिभ्यो विशेषमाह
अविधीति तद्व्याकरोति अविधिरिति नन्वेवस्वात्मैपत्तादिज्ञानपूर्वकमेव तद्भक्तास्त्वद्याजिनो भ

137 अतो भगवानेव तेषां योगक्षेमं वहतीति ननु अन्या अपि देवतास्त्वमेव चेत् तद्भक्तास्त्वामेव
यजन्ते सत्यमेव येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः । तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्य
विधिपूर्वकं २३ येऽप्यन्यदेवताभक्ता अन्यासु देवतासु भक्ता अन्यदेवताभक्ताः
सन्तो यजन्ते पूजयन्ते श्रद्धया आस्तिक्यबुद्ध्या अन्विता अनुगताः तेऽपि मामेव कौन्तेय
यजन्त्यविधिपूर्वकं अविधिरज्ञानं तत्पूर्वकं अज्ञानपूर्वकं यजन्त इत्यर्थः कस्मात्
अविधिपूर्वकं यजन्ते इत्युच्यते यस्मात् अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च । न
तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते २४ अहं हि सर्वयज्ञानां श्रौतानां स्मार्तानां
च सर्वेषां यज्ञानां देवतात्मत्वेन भोक्ता च प्रभुरेव च

वन्तीति कथमविधिपूर्वकं तेषां यजनमिति शङ्कते कस्मादिति देवतान्तरयाजिनां यजन
मविधिपूर्वकमित्यत्र हेत्वर्थं तेन श्लोकमुत्थापयति उच्यत इति सर्वेषां हि विहितानां यज्ञा १३२
नां वस्त्वादिदेवतात्वेनाहमेव भोक्ता स्वेनान्तर्यामिरूपेण च प्रभुश्चाहमेवेति प्रसिद्धमेतदिति
हिशब्दार्थः प्रभुरेव चेत्युक्तं विवृणोति मत्स्वामिको हीति

योगक्षेमस्य योगक्षेमेनान्तरीयकत्वं पुनरुक्तमर्थमाह योगेति किमिति परमार्थदर्शिनां योगक्षे
मं वहसीत्याशङ्क्याह ज्ञानी त्विति तुल्यं तेषां योगक्षेमं वहामीति संबन्धः सम्यग्दर्शननिष्ठाना
मेव योगक्षेमं वहति भगवानिति विशेषणसामर्थ्यमाणः शङ्कते नन्विति अन्येषामपि भक्ताना
च भगवान् योगक्षेमं वहतीत्येतदङ्गीकरोति सत्यमिति नहि भक्तेषु ज्ञानिषु च विशेषो नास्तीति

अपृथग्भूताः परं देवं नारायणमात्मत्वेन गताः सन्तः चिन्तयन्तो मां ये जनाः सं
न्यासिनः पर्युपासते तेषां परमार्थदर्शिनां नित्याभियुक्तानां सतताभियोगिनां
योगक्षेमं योगोऽप्राप्तस्य प्रापणं क्षेमः तद्रक्षणं तदुभयं वहामि प्रापयाम्यहं ज्ञा
नी त्वात्मैव मे मतं स च मम प्रियो यस्मात्तस्मात्ते ममात्मभूताः प्रिया इति ननु अन्ये
षामपि भक्तानां योगक्षेमं वहत्येव भगवान् सत्यमेवं वहत्येव भगवान् किं त्वयं विशे
षो ये अन्ये भक्तास्ते आत्मार्थं स्वयमपि योगक्षेममीहन्ते अनन्यदर्शिनस्तु नात्मा
र्थं योगक्षेममीहन्ते न हि ते जीविते मरणे वा आत्मनो गृद्धिं कुर्वन्ति केवलमेव भग
वच्छरणास्ते

इत्याह किं त्विति तं विशेषं प्रतिज्ञापूर्वकं विवृणोति अन्ये इत्यादिना योगक्षेमबुद्धि
पूर्वकं स्वयमीहन्ते चेष्टन्ते कुर्वन्तीति यावत् आत्मविदां स्वार्थं योगक्षेमबुद्धिपूर्वचेष्टाभावं स्प
ष्टयति नहीति गृद्धिं तृष्णां कामनां तामित्येतत् ज्ञानिनां तर्हि सर्वज्ञानाशो न स्यादित्याशङ्क्याह
केवलमिति तेषां तदेकशरणत्वे फलितमाह अत इति

भगवदाराधनस्य सुकरत्वमेव प्रसङ्गपूर्वकं प्रपंचयति कथमित्यादिना पत्रपुष्पादिकं भक्त्या एवं के
मदर्थमर्पितं तेनेनापि तुष्टश्चेतास्तपस्विनो मामाराधयतोऽन्यदहमवधारयामीत्याह पत्रमित्यादिना
तदाराधनस्य सुकरत्वेन तदेवावश्यकमित्याह यत इति मुनेः प्रासादान्तेऽपि गमनादीति पाव
तपदश्नासि यत्किंचिद्भोगभुक्त्याहवनस्य सतत्त्वं वारयति श्रोतमिति मत्समर्पणेन तत्सर्वं मदात्मस

न केवलं मद्भक्तानामनावृत्तिलक्षणमनन्तफलं मदाराधनसुखं चाह कथं पत्रं पुष्पं फलं
तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः २६ पत्रपुष्पफलतो
यादिकं यो मे मह्यं भक्त्या प्रयच्छति तदहं भक्त्युपहृतं पत्रादि भक्त्या एवं केवलं प्रीतिभक्त्या उप
हृतं तेनाश्नामि गृह्णामि प्रयतात्मनः शुद्धबुद्धेः यत एवमतः यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहो
षि ददासि यत् यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् २७ यत्करोषि यदाचरसि स्वभावतो
यत्कर्म स्वतः प्राप्नुयदश्नासि यज्जुहोषि हवनं निर्वर्त्तयसि श्रौतं स्मार्तं वा यद्ददासि प्र
यच्छसि ब्राह्मणादिभ्यो हिरण्यवस्त्रादीनि यत्तपस्यसि तपश्चरसि कौन्तेय तत्कुरुष्व म
दर्पणं मदर्पणं एवं कुर्वतः तव यद्भवति तच्छृणु शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मब
न्धनैः संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि २८ शुभाशुभफलैः शुभाशुभे
इष्टानिष्टे फले येषां तानि शुभाशुभफलानि कर्माणि तैः शुभाशुभफलैः कर्मबन्ध
नैः कर्मात्मकबन्धनानि तैः कर्मबन्धनैः एवं मत्समर्पणं कुर्वन्मोक्ष्यसे

मोक्ष्ययोग्यः किं मोक्षो भवतीति तदाह एवमिति भगवदर्पणबुद्ध्या सर्वं कर्म कुर्वतो जीवं
न्मुक्तस्य प्रारब्धकर्मावसाने विदेहकैवल्यमावश्यकमित्याह शुभेत्यादिना भगवदर्पण
करणान्तर्मुक्तिः संन्यासयोगाख्येति साधनद्वयमाप्ताविव्याख्यान यति सोऽपीमिति

तत्र एवं ध्यायतामनेवाभ्यां प्रमापणूत्यायिपत्तोहमिति तथापि देवतांतरयाजिनां यजनमविधिपू
र्वकमिति कृतः सिद्धं तत्राह तथेति मामेव यजंतु मोक्षं तेषां भवेन मत्तोनिपावत् तथा मोक्षं प्र
मो मां वस्त्वते तेन मोक्षं तेन प्रभुत्वेन च मां यथावद्यतेन जानंत्यतो मोक्षं वादिनामसाजानान्तम
यान्यपि तत्कर्मणः श्रावेतेक मफलादित्याह अतश्चेति यद्यन्यदेवताभक्ता भगवन्नताज्ञानात्कर्म
फलात्स्युरेवं ते तर्हि तेषां देवतायजनमकिंचित्करमित्याशंक्याह येपीति देवतांतरयाजिनाम
नात्तु स्थिफलाभावेपि तत्तद्देवतायागात्तद्रूपफलप्राप्तिर्भवत्यात्तत्र किंचित्करमित्यर्थः देवता

मत्स्वामिको हि यज्ञः अपि यज्ञोहमेवात्रेत्युक्ते तथा न तु मामभिजानंति तत्त्वेन यथाव
त् अतश्च्यावितिप एवं कथमिष्टा यागफलात् च्यवंति च्यवंतीति येप्यन्यदेवताभक्ता मत्ते
नाविधिपूर्वकं यजंते ते नेवामोपि यागफलमेवावश्यमविष्यति कथं यांति देवव्रता देवान्
पितॄन्यांति पितृव्रताः भूतानि यांति भूतेज्या यांति मद्याजिनोपि मां २५ यांति गच्छंति
देवव्रताः देवेषु व्रतं नियमो भक्तिश्च येषां ते देवव्रता देवान्यांति पितॄनग्निष्वात्तादीन्यां
ति पितृव्रताः श्राद्धादिक्रियापराः पितृभक्ताः भूतानि विनायकमातृगणचतुर्भ
गिन्यादीनि यांति भूतेज्या भूतानां पूजका यांति मद्याजिनोपि मां मद्यजनशीला वैष्णवाः
मामेव समानेप्यायासे मामेव न भजंते अज्ञानात्तेनैतेल्पफलभाजो भवंतीत्यर्थः

रयाजिनामावश्यकं तत्फलमाशंक्याह एवं कमुदाहरति कथमित्यादिना नियमोवल्पपकारश्च
दतत्प्रश्नाभावाद्देवतांतराराधनस्यानवच्छिन्नफलत्वं भक्ता भगवदाराधनस्यानंतफलत्वमा
ह यांति मद्याजिनामयजनशीला वैष्णवा मामेव भगवदाराधनस्यानंतफलत्वे देवतांतराराधने
मुक्ता भगवदाराधनमेव युक्तं मापारस्साम्यात्फलातिरेकाद्युक्त्याशंक्याह समानेपीति अत्ता
न नाथोनेन देवतांतराराधनवताफलतो [illegible] न्यूनत्वादपि येते नेनेति अनंतफलत्वाद्भगवता
राधनमेव केवलमित्युक्ते सकरुणो ब्रूते त्याह केवलोमातेति

गी·भा·
टी·
१३९

दुराचारोऽदुराचारादुपरमः किमिति तद्भक्तस्य दुराचारादुपरतिर्न च्यते दुराचारोऽपहतपाप्मा किमिति श्रेयान् चेत्तत्रोत्याशंक्याह अपि चेदिति अतएव भगवद्भक्तिर्विधातव्येत्याह किंचेति न मे भक्तः प्रणश्यतीति यत्नेन हतमाचक्षाणो भक्तानिष्टकारिजातिनियमो नास्तीत्याह मां हीति ये पि स्युः पापयोनयः पापाचारस्त्वतद्भक्ता परां गतिं गच्छन्ति । तर्हि किं सर्वमजातिनिमित्तेन संन्यासादिना किं वा सहृद्गृहेनेत्याशंक्याह

गृणन्मद्भक्तो माहात्म्यं अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ३० अपि चेद्यद्यपि सुष्ठु दुराचारः सुदुराचारः अतीवकुत्सिताचारः मामपि भजतेऽनन्यभाक् अनन्यभक्तः सन् साधुरेव सम्यग्वृत्त एव स मन्तव्यो ज्ञातव्यः सम्यक् यथावत् व्यवसितः हि यस्मात् साधुनिश्चयः सन्त्यज्य च बाह्यदुराचारतामन्तः सम्यग्व्यवसायसामर्थ्यात् क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ३१ क्षिप्रं शीघ्रमेव भवति धर्मात्मा धर्मचित्तः एवं शश्वन्नित्यं शान्तिं चोपशमं निगच्छति प्राप्नोति शृणु परमार्थं कौन्तेय प्रतिजानीहि निश्चितार्थं प्रतिज्ञां कुरु न मे मम भक्तो मयि समर्पितान्तरात्मा मद्भक्तो न प्रणश्यतीति किंच मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिं ३२ मां हि यस्मात् पार्थ व्यपाश्रित्य मामाश्रयत्वेन गृहीत्वा येऽपि स्युः भवेयुः पापयोनयः पापा योनिर्येषां ते पापयोनयः पापजन्मानः के ते इत्याह स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति गच्छन्ति परां प्रकृष्टां गतिं

किं पुनरिति उत्तमजातिमतां ब्राह्मणादीनामति प्रायेण परां गतिः ... लभ्यत इतो भगवद्भजनं तैरेकान्तेन विधातव्यमित्याह यत इति मनुष्यदेहातिरिक्तेषु पश्वादिदेहेषु भगवद्भजनेन पात्रताभावात् प्राप्तमनुष्यत्वे भगवद्भजनेन प्रयतितव्यमित्याह दुर्लभमिति भगवद्भक्तेर्नित्यभाव इत्युक्ते कथमिति ईश्वरसेवायामिति कर्तव्यतां दर्शयति १३९

139

भगवतो रागद्वेषवत्त्वेनानीश्वरत्वमाशंक्य परिहरति रागेत्यादिना नहिं भगवद्भजनमं किंचित्का
रमित्याशंक्याह अग्निवदिति न स्वपंचपाति एवमेति भक्तानभक्तांश्चानुगृह्णातीनानुगृह्णातश्च भ
गवतो न कश्चन रागादिमत्त्वमित्याशंक्याह ये भजन्तीति एवं सत्यमादिधर्मैर्मां भजन्ति ते ते नैव जने
नाचिरमाहात्म्येन पीयूषहृदये यो मयि मत्समीपे वर्तन्ते इति मद्रूपमिव्याप्ति योग्यांश्चिन्नाभवन्ति तथा
तृप्तं विशेषस्यं तेनार्थः तेषु च मत्समीपे स्मत्तमहमपि तस्य भावतो वर्तमानस्तत्वनुग्रहं करोमि वा
मिपथ्याच्यापकमपि समावितेजे सत्त्वरूपेण तत्प्रतिफलितेन तथा परमेश्वरो वर्जनो यत्र यामी
मोपेमन्यास योगो नाम संन्यासश्रामी मत्तमपेत्य नपाक मेतायोगस्यासाविति तेनस
न्यासयोगेन युक्तः श्वात्मा तस्य रागलयस्तु नवस्तत्संन्यास योगयुक्तात्मा सन् विमुक्तो क मेव
धने ज्ञानी वैवापाति तेषां रो रमो ममुपय्याम श्रागामि व्यामि रागद्वेषवान्सोहि भगवान्स्यतोभ
क्ता न्यवानुगृह्णाति वेत तत्राने तितत्र समोहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः समोहंस
मत्तस्याहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः अग्निवदहं यथा दूरस्थानामग्निर्शी
तं नापनयति समीपस्थस्य पैतांशीतमपनयति तथाहं भक्तानुगृह्णामि ते तराग
ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहं मत्तस्य भावतः एव वर्तनमन्तरा तेन मि ते मयि वर्त्तन्ते तेषु
चाप्यहं स्वभावत एव वर्तेन न तत्र शेषु तेताव तान्तेषु द्वेषो मम ॥२९॥ [illegible]
निरस्तसमस्तकल्मषस्तेषु पुरुषेषु सन्निधत्ते देवी प्रकृतिः सा आश्रिता मां भजतोनुक्तत्वादिस्य
र्थः प्रकृतो भगवद्भक्तिस्तवत पापीयसामपि तत्राधिकारो स्तीति स्वच्यपति अपि चेति स
म्यग्व्रतमेव भगवद्भक्तोज्ञानतव्यादन्यत्र हेतुमाह सम्यगिति हेतवमेवप्रपंचयन्मुस्मजेति
भगवन्तं भजमानस्य कथं दुराचारतापरित्यक्ताभवतीत्याशंक्याह क्षिप्रमिति सतिदुराचा
रेकपापधर्मे चित्तत्वेनेत्याह प्राप्तादिति

भ [illegible]

गी॰भा॰ टी॰ १४०

वक्तव्याः सविशेषध्याने निर्विशेषश्रुतिप्रज्ञा च शेषत्वेनेति भावः ननु सविशेषे निर्विशेषे च
भगवतो रूपं प्रागेव तत्रतत्रोक्तं तत्किमिति पुनरुच्यते तत्राह उक्तमपीति यद्यपि तत्र तत्र त
त्वमुक्तं तथापि पुनर्वक्तव्यं दुर्विज्ञेयत्वादित्यतो नाम न्यूनता तदुक्तिप्रयोजनं प्रकृष्टत्वं वचसः प्र
श्रुणोति निरतिशयमिति तदेव वचो विशिनष्टि परममिति सकृदुक्तेऽप्यर्थे पुनरुक्तिरे
नर्थिकेत्याशंक्याह प्रीयमाणायेति तेन वक्ष्यामीति तत्स्यमिति पूर्वेण संबंधः हितेऽ

अध्यायेदानीं येषुयेषु च भावेषु चिंत्यो भगवांस्ते ते भावा वक्तव्याः तत्त्वं च भगवतो
वक्तव्यं उक्तमपि दुर्विज्ञेयत्वादित्यतो भगवानुवाच भूय एव महाबाहो शृ
णु मे परमं वचः यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया १ भूय एव भूयः
पुनः हे महाबाहो शृणु मे मदीयं परमं प्रकृष्टं निरतिशयवस्तुनः प्रकाशकत्वात्
यद्वचो वाक्यं यत्परमं ते तुभ्यं प्रीयमाणाय मद्वचनात्प्रीयसे त्वमतीवामृत
मिव पिबन् ततो वक्ष्यामि हितकाम्यया हितेच्छया किमर्थमहं वक्ष्यामीत्य
त आह न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः अहमादिर्हि देवानां महर्षी
णां च सर्वशः २ न मे विदुर्न जानन्ति सुरगणाः इंद्रादयः किं ते न विदुः मम प्रभ
वं प्रभावं प्रभुशक्त्यतिशयं अथवा प्रभवनं प्रभवः उत्पत्तिं नापि महर्षयो भृग्वादयो
विदुः

140

विज्ञेयतत्त्वज्ञाने कश्चिदन्योऽपि परमं वचो मह्यं वक्ष्यतीति तेन च मम तत्त्वज्ञानं भविष्यतीत्य १४०
तो भगवद्वचनमकिंचित्करमिति शंकित्वा परिहरति किमर्थमित्यादिना इंद्रादयो
भृग्वादयश्च भगवत्प्रभावं न विदंतीत्यत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह कस्मादिति

मन्मना इत्येवं भगवद्भक्तं भजमानस्य किं स्यादित्याशंक्याह मामेवेति समाधाय भगवत्येवेति
शेषः एवमात्मानमित्यनेन द्विश्रुतोऽस्ति अहं हीति अहमेव परमयनं तदेति मत्परायणः तथा
भूतः सन्मामेवात्मानमेष्यसीति संबंधः तदेवं मध्यमानां योग्यनिरूप्य नवमेनाध्यमाना
माराधनाभिधानमुखेन निजेन पारमार्थिकेन रूपेणाभ्यस्तेनेत्तानेन परमेश्वरस्य परमारा
धनमित्यभिदधता सोपाधिके तत्पदवाच्यो निरुपाधिके च तत्पदलक्ष्यो व्याख्यात इति

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भ
जस्व माम् ३३ किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्याः पुण्ययोनयः भक्ता राजर्षयस्तथा राजान
श्च ते ऋषयश्चेति राजर्षयः यत एवमतोऽनित्यं क्षणभंगुरमसुखं सुखवर्जितं लोक
मिमं मनुष्यलोकं प्राप्य पुरुषार्थसाधनं दुर्लभं मनुष्यत्वं लब्ध्वा भजस्व मां सेव
स्व कथं मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मा
नं मत्परायणः ३४ मन्मना मयि मनो यस्य स त्वं मन्मना भव तथा मद्भक्तो
भव मद्याजी मद्यजनशीलो भव मामेव च नमस्कुरु मामीश्वरमेष्यसि यागेन
एवं युक्त्वा समाधाय चित्तमेवमात्मानं मां अहं हि सर्वेषां भूतानामात्मा परा गतिः
अतस्त्वं मत्परायणः सन्मामेवं भूतमेष्यसीत्यतीतेन पदेन संबंधः मत्परायणः संसारात्
परमपदं तां मामेवं भूतमेष्यसीत्यत्तोनेन पदेन संबंधः मत्परायणः संसारान्निर्मुक्तः
इति परमहंसपरिव्राजकाचार्यपूज्यपादशंकरभगवतः कृतौ गीताव्याख्याने नवमोऽध्या
यः ९ सप्तमेऽध्याये भगवतस्तत्त्वं विभूतयश्च प्रकाशिता नवमे च
इति श्रीगीताभाष्यटीकायां नवमोऽध्यायः अध्यायद्वयेऽपि सिद्धं सप्तमे सत्योपतो ऽयं आपन्नेऽस्मिन्सप्तमे
ऽध्याये भगवतस्तत्त्वं विभूतयश्च प्रकाशिता नवमे च इति तत्त्वे सोपाधिके निरुपाधिके च तत्त्वे वि
भूतयः सविशेषा निर्दिष्टा वृत्त्याद्युपपत्तिपदार्थोऽस्मिन्नुत्तराध्यायस्याध्यायद्वयेन संबंधः

[illegible]

नानाविधत्वे हेतुमाह स्वकर्मेति कथंचिदपि तेषामात्मातिरेकेणाभावान्मत्त एवेत्युक्तं नैव व
लेन भगवतः सर्वप्रकृतित्वमेव विवक्षितं किं तु सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वरूपमपि विशिष्टत्वमपीत्याह किंचेति आद्या भृ
ग्वादयो वसिष्ठान्ताः सप्तसंख्याविशिष्टाः स्वायम्भुवप्रवर्तकाः तथेति मन्वन्तराणामपि पूर्वत्वेनातीतत्वमनुकृ
ष्यते केते मनव इत्यत आह सावर्णा इति प्रसिद्धाः पुराणेषु प्रजानां पालकाः स्वयमीश्वराश्चेति श्री

तद्वन्तं बुद्धिमानिति हि वदन्तीति ज्ञानमात्मादिपदार्थानामवबोधः असंमोहः प्रत्युत्प
न्नेषु बोद्धव्येषु विवेकपूर्विका प्रवृत्तिः क्षमा आक्रुष्टस्य ताडितस्य वा अविकृतचित्तता स
त्यं यथादृष्टस्य यथाश्रुतस्य चात्मानुभवस्य परबुद्धिसंक्रान्तये तथैवोच्चार्यमाणा वा
क् सत्यमुच्यते दमो बाह्येन्द्रियोपशमः शमोन्तःकरणस्योपशमः सुखमाह्लादः दुःखं
संतापः भव उद्भवः अभावस्तद्विपर्ययः भयं च त्रासः अभयमेव च तद्विपरीतं च अहिंसा
समता तुष्टिः तपो दानं यशो यशः भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ५ अ
हिंसा प्राणिनामपीडा समता समचित्तता तुष्टिः संतोषः पर्याप्तबुद्धिर्लाभेषु तपइ
न्द्रियसंयमपूर्वकं शरीरपीडनं दानं यथाशक्ति संविभागः यशो धर्मनिमित्ता कीर्तिः
अयशोऽधर्मनिमित्ताकीर्तिः भवन्ति भावा यथोक्ता बुद्ध्यादयो भूतानां प्राणिनाम्
मत्त एवेश्वरात्पृथग्विधा नानाविधाः स्वकर्मानुरूपेण किंच

६: महर्षीणां च मनूनां च तत्त्वविशेषणानि तेचेति मयि सर्वज्ञे सर्वेश्वरे गता भावना येषां ते तथा
भावनाफलमाह वैष्णवेनेति वैष्णवमैश्वरं ज्ञानाधिष्ठितत्वेन ज्ञानैश्वर्यवत्त्वं सामर्थ्यं तेषां जन्म
नावैशिष्ट्यमाचष्टे मानसा इति मन्वादीनेव विशिनष्टि येषामिति येषां जन्मना चेतनानि
सृष्टा मन्वादीनामस्मिँल्लोके सर्वाः प्रजा इत्यर्थः सोपाधिकं प्रभावं भगवतो दर्शयित्वा त

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

निमित्तत्वेनोपादानत्वेन च यतो देवादीनां भगवानेव हेतुरतस्तद्विकारास्तेन तत्प्रभावं विदु
रित्यर्थः इतश्च कश्चिदेव भगवत्प्रभावं वेत्तीत्याह किं चेति को सौ प्रभावो भगवतो यं देवा न
विदुरित्यपेक्षायां पारमार्थिकप्रभावं तद्धीनं च फलं कथयति योमामिति यत्तु यथोपन्यस्तक
त्वमाह अनादित्वमित्यादिना भगवतो लोकमहेश्वरत्वे हेत्वन्तरमाह इतश्चेति मुमुक्षुभिराग
धातव्यसिद्धये वेद्यमोक्षसाधनेश्वरस्वरूपाद्यपृथग्भूतं त्वल्लक्षणं सोपाधिकं भगव

कस्मात्तेन विदुरित्यत्राह अहमादिः कारणं हि यस्माद्देवानां महर्षीणां च सर्वशः
सर्वप्रकारैः किं च यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरं असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपा
पैः प्रमुच्यते ३ यो मामजमनादिं च यस्मादहमादिर्देवानां महर्षीणां च न मम अन्य आ
दिर्विद्यते अतोहमजोऽनादिश्च अनादित्वमजत्वे हेतुः तं मामजमनादिं च यो वेत्ति विजाना
ति लोकमहेश्वरं लोकानां महान्तमीश्वरं तुरीयमज्ञानतत्कार्यवर्जितं असंमूढः समो
हवर्जितः स मर्त्येषु मनुष्येषु सर्वपापैः सर्वैः पापैः मतिपूर्वामतिपूर्वकृतैः प्रमुच्यते
प्रमोक्ष्यते इतश्चाहं महेश्वरो लोकानां बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः सुखं
दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च ४ बुद्धिरन्तःकरणस्य सूक्ष्माद्यर्थावबोधनसामर्थ्यं

प्रभावमभिधत्ते बुद्धिरिति सूक्ष्मादीत्यादिपदेन स्थूलमन्तःस्थूलमध्यार्थो गृह्यते उ
क्तं सामर्थ्यं बुद्धिरित्यस्मिन्नर्थे प्रसिद्धिं प्रमाणयति तद्वन्तमिति आत्मादीनि तत्त्वबोधव
न्तं हि ज्ञानिनेव दृष्टेति अन्तःकरणस्य प्रभुत्वमो विषयेभ्यो व्यावृत्तिर्विशेषः यथाशक्तीति पा
रोक्षुक्त्यावस्थामनतिक्रम्यार्थानां देशकालानुरूप्येण प्रतिपादनमित्यर्थः इन्द्रियाणां
बुद्धीन्द्रियाणां सान्निध्याप्रमोष्ठराग इन्द्रियाणीति जानीते भवतीति

मि

इत्येवमस्य सर्वात्मत्वेनैश्वर्यमुक्तमिति तेन सर्वेश्वरत्वेन सर्वज्ञत्वेन च महिमानं ज्ञात्वा मय्येव निष्ठावन्तो भवन्तीत्या-
ह इत्येवमिति समासं दर्शयता तात्पर्यमाह ज्ञानेनेतो भगवद्भजनेऽधिकारं दर्शयति अवगत्येति परमार्थ-
तत्त्वेनैवं यज्ज्ञानी मां ज्ञात्वा तेन मां द्रष्टुं बुद्धिमभिनिवेशं गतास्तामवतस्तेन संपूर्णं च भगवद्भजनेनुभवन्तीहे-
तुमित्याह भावेति न केवलमुक्तमेव भगवद्भजनं साधनं साधनान्तरं चास्तीत्याह किं चेति ई-
श्वरात्मनोश्च प्रागुक्तात्स्मृत्यविच्छिन्नप्रचाररहितं भगवद्भजनोपायमाह मच्चेति चक्षुरा-
दीनां भगवत्युपगतत्वे लक्ष्यगोचरत्वात्तत्प्राणार्थमाह मय्युपसंहृतेति भगवद्व्यतिरेके जीव-
नेयि नात्र त्वद्रूपि मय्येवार्पितं मद्गतानामित्याह अर्थितेति आचार्यमः श्रुत्वा वादकथया

मत एव स्थितिनाशक्रियाफलोपभोगलक्षणं विक्रियारूपं सर्वं जगत्प्रवर्तते इत्येवं म-
142 त्वा भजन्ते सेवन्ते मां बुधा अवगतपरमार्थतत्त्वाः भावसमन्विता भावो भावना परमार्थ-
तत्त्वाभिनिवेशः तेन समन्विताः संयुक्ता इत्यर्थः किं च मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधय-
न्तः परस्परं कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ९ मच्चित्ता मयि चित्तं येषां ते मच्चित्ताः
मद्गतप्राणाः मद्गताः प्राणाश्चक्षुरादयः प्राणा येषां ते मद्गतप्राणाः मय्युपसं-
हृतकरणा इत्यर्थः अथवा मद्गतप्राणा मद्गतजीवना इत्येतत् बोधयन्तः अवगम-
यन्तः परस्परमन्योन्यं कथयन्तश्च ज्ञानबलवीर्यादिधर्मैर्विशिष्टं मां तुष्यन्ति च परितो-
षमुपयान्ति रमन्ति च रतिं च प्राप्नुवन्ति प्रियसंगत्येव

परस्परं भगवत्तत्त्वमवाधिगमो बोधयन्तीति तदपि भगवद्भजनसाधनमित्याह बोधयन्त इति
आगमोपपत्तिभ्यां भगवन्तमेव विशिष्टधर्माणं शिष्येभ्यो गुरवो व्युत्पादयन्तीति तदपि भग-
वद्भजनमेवेत्याह कथयन्तश्चेति भक्तानां तुष्टिरती स्वरसतः स्यातामित्याह तुष्यन्तीति २४२
मनोरथपूर्त्यविरतिप्राप्तौ कामुकसंगमनमुदाहरणमाह प्रियेति यद्वा सौविवेकेपेने-
त्यादि तत्त्वदर्शिकानुक्तानिदानीमुदाहरति तेषामिति

बुद्ध्यादयः पदार्था अनेन विविधा भूतिर्भवनं वैभवं सर्वात्मत्वेनेत्याह । विस्तारमिति ईश्वरस्यानन्तर्य्य
सम्पादनसामर्थ्यं योगस्तदाह आत्मन इति योगस्तत्फलमैश्वर्य्यं सर्वज्ञत्वे सर्वेश्वरत्वे च प्रष्टोपदेश
ति ज्ञानलेशमात्रेणमन्वादयो ऽभूवन्नादयश्चेत्यज्ञानेनेत्यनेनाह भूयश्चेति यथा नोदिरे
ति योगैतथानिरूपणादेनेति वेदनस्यानिरूपणावदूणोऽयति यथावेदितसोपाधिकज्ञाने
निरुपाधिके ज्ञाने द्वारमित्याह सोविकंपेनेति उक्तेऽर्थे श्रुतेर्व्यभिचाराभावमाह नात्रेति कथं
तावक विस्तरेणैश्वर्य्यं ज्ञानमुक्तं योगस्याहेतोरिति मन्वानः पृच्छति कीदृशेनेति उक्तं ज्ञान

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः
६ महर्षयः सप्त भृग्वादयः पूर्वेऽतीतकालसंबंधिनः चत्वारो मनवस्तथा
सावर्णिरित्युक्ताः प्रसिद्धा अत्र च मद्भावाः मद्गतभावना वैष्णवा मत्सामर्थ्येनोपेताः
मानसा मनसैव संकल्पेनोत्पादिताः मया जाताः उत्पन्नाः येषां मन्वादीनां महर्षीणां च सृष्टि
लोक इमाः स्थावरजंगमाः प्रजाः एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः सोऽवि
कंपेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ७ एतां यथोक्तां विभूतिं विस्तारं योगं च पूर्वो
क्तं येन योगेन युज्यते नात्र संशयः ७ एतां यथोक्तां विभूतिं विस्तारं योगं च युक्ति
वात्मनो गतेन अथवा योगेश्वर्यं सामर्थ्यं सर्वज्ञत्वं योगजं योग उच्यते मम मदीय
योवेत्ति तत्त्वतः तेन न यथावद्वित्यनेन सोऽविकंपेनाप्रचलितेन योगेन सम्यग्दर्श
नस्थैर्यलक्षणेन युज्यते संबध्यते नात्र संशयः नास्मिन्नर्थे संशयोऽस्ति कीदृशेनाविक
युज्यते कंपेन योगेन युज्यत इत्युच्यते अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते इति मत्वा भजन्ते मां बु
धा भावसमन्विताः ८ अहं वासुदेवाख्यं परं ब्रह्म सर्वस्य जगतः प्रभव उत्प
मात्मत्वान्नाभेदोपपत्तेराह इत्यत इति प्रभवत्वस्माद्भावप्रभवः सर्वं
प्रकृतिः सर्वात्मा स्माहात्म्येनैवेति सर्वज्ञत्वं सर्वेश्वरात्मेत्यनेनान्योगेऽयोति नात्रैदिम
वेति मयाचातयैमित्त्येपेमात्मसर्वपथावमर्यादामनतिक्रम्य सर्वं प्रवर्ततेत्याह मत्वेति

तस्माद्व्यापकस्य त्रिष्टोहूनि विशेषो वा कोत्स्य बुद्धियुक्तं भिध्यते: विद्यात्मा सहायस्सा मत्त्यांदत्ताना
दिनियोगेहेत्वित्यर्थ: बुद्धीन्द्रियोद्भवस्यातत्त्वानादिनिवर्तकत्वमुक्तं बाधहेतुत्वेसत्त्विवर्तकत्वमिति
फलांतरमाह ज्ञानेति देहादिष्वनात्मना नात्मवर्गोतिति प्रीतेवस्त्वगोचरत्वमाह विवेकजत्वेन भगव
ति सद्भाविहितया भक्त्या तत्सप्रसादोनुग्रह: एवंतस्तहस्तेनामेवनद्वारालस्यानन्तिमाह भक्तो
ति मय्येवभावनायामभिनिवेशवातस्तेनेत्रेतिनोपेजायते नहिवानतेरणमतत्रेणद्वोदोपस्या
त्वादित्याह मद्भावेनेति ब्रह्मचर्यमसंगमादित्याद्वेनयमादिग्रहस्तेनहेतनाहितसंस्कारव
शंतोयावज्ज्ञानदृष्ट्याविषयवर्जितनिष्ठयापनहिवर्तिनिरेकेणदीपानिवर्त्तनेतदाह ब्रह्मचर्येति
नचाध्यात्मदृनेदीपस्योत्पत्तिरहत्वादित्याह विरक्तेति योहिपयोम्योव्याप्रत्ते चित्ते रागाद्यकल

143

आत्मभावस्थ आत्मनो भावोऽन्तःकरणाशयस्तस्मिन्नेव स्थित: सन् ज्ञानदीपेन वि
वेकप्रत्ययरूपेण भक्तिप्रसादस्नेहाभिषिक्तेन मद्भावनाभिनिवेशवातेरितेन ब्रह्मच
र्यादिसाधनसंस्कारवत्प्रज्ञावर्तिना विरक्तान्तःकरणाधारेण विषयव्यावृत्तरागा
द्वेषाकलुषितचित्तनिवातापवरकस्थेन नित्यप्रवृत्तैकाग्र्यध्यानजनितेन सम्यग्द
र्शनभास्वता ज्ञानदीपेनेत्यर्थ:

षितेत्तदेवनिवातमपवरकं तत्स्थितत्वमस्यदर्शयति विषयेति भास्वतेति विशेषणविवक्षा
यति नित्येति सदाननंतविनैकाग्र्यं तद्रूपं यद्ध्यानं तेनजनितं सम्यग्दर्शनं फलं तदेवभास्वत्त्वं तो
तात्पर्यं तेनेत्यर्थ: तेनाज्ञानेनमकार्येनिवृत्ते भगवद्भाव: स्वयमेवप्रकाशते भवतीति मत्वा व्याख्यात
मेवपदमनुवदति ज्ञानेति निरस्ताशेषविशेषणं निरुपाधिकं सोपाधिकं वा सर्वात्मत्वादि भग १४३
वतोरूपं तद्दीपफलं वस्तु तावन्निरुपाधिकरूपस्य ग्राहकं तदुद्भूतनवग्राह्यतेति एवं केमदानुग्र
हार्थं सर्वदा सर्वं बुद्धिग्राह्यं सोपाधिकं रूपं विस्तरेण श्रोतुमिच्छन्नर्जुनोस्माह [illegible] यथानि
मिति

नित्याभियुक्तानामनवरतंभगवत्येकाग्रमनसांनामित्यर्थः । अत्रादिलोकत्रयहेतवर्थिंतेनवागर्भवा
सार्थंतेनवाप्रत्यहंजीवनोपायार्थमेवाभजंतेमित्याशंकितानूपयाति किमित्याह ना नित्ययुक्ता
ज्ञानाद्योमंत्रिस्तेहेनकर्मनामित्यर्थः । तेभ्योहंतत्त्वज्ञानंप्रयच्छामीत्याह ददामीति । तंबुद्धिसं
वंधस्यफलमाह येनेति ध्यानजन्यप्रकर्षकाष्ठांगतांतःकरणपरिणामोनस्तस्माद्विशेष
गवद्रूपसाक्षात्कारहेतोबुद्धियोगेप्रसक्तेएवंकंभक्तानधिकारीत्याशंकापरिहरति केनेति भगवत्साक्षात्बुद्धि
साध्यतेसत्यनित्यतापन्नेस्वमनसोबुद्धियोगंददामीत्यन्वयमितिशंकेत किमर्थमिति ते

येयथोक्तप्रकारैर्भजंतेमांभक्ताःसंतःप्रीतिपूर्वकं । तेषांसततयुक्तानांभजतांप्रीतिपू
र्वकं । ददामिबुद्धियोगंतंयेनमामुपयांतिते १० तेषांसततयुक्तानांनित्याभियुक्तानांभजं
तांसेवमानानां किमर्थित्वादिनाकारणेनेत्याह प्रीतिपूर्वकं प्रीतिःस्नेहःपूर्वंयत्र
वंकं मांभजतामित्यर्थः । ददामिप्रयच्छामितंबुद्धियोगंबुद्धिःसम्यग्दर्शनंमत्तत्त्वविषयंते
नयोगोबुद्धियोगःतंबुद्धियोगंयेनबुद्धियोगेनसम्यग्दर्शनलक्षणेनमांपरमेश्वरमा
त्मभूतमात्मत्वेनोपयांतिप्रतिपद्यंते केतेयेमच्चित्तत्वादिप्रकारैःमांभजंते किमर्थंक
स्यचत्वस्यप्रतिबंधहेतोर्नाशकंबुद्धियोगंतेभ्योहंददामीत्याकांक्षायामा
ह तेषामेवानुकंपार्थमहमज्ञानजंतमः । नाशयाम्यात्मभावस्थोज्ञानदीपेनभास्वता
११ तेषामेवकथंतुनाममयिश्रेयःस्यादित्यनुकंपार्थंदयाहेतोरहमज्ञानजंमि विवेकतोजा

तंबुद्धियोगंकिमर्थंददामीतिसंबंधः भगवत्प्राप्तिप्रतिबंधकज्ञानंकोबुद्धियोगस्तेननास्ति
तत्प्राप्तिप्रतिबंधनिवर्तकमित्याशंकयाह कथंचेति भक्तानांतत्प्राप्तिप्रतिबंधकोविविचारदर्शनप्रतिबंध
कांतायामाहेति अविवेकोनाशज्ञानेननाशातमित्यज्ञानेनतदभयमेकोप्रकृत्यनुमाविवादिते
नचनत्राणकतेजस्यकराचिन्तेनमेतमप्यनुक्तेनेनाहनाशयामीत्युक्तेकेवलंचेतन्यस्यजडे
बुद्धिवृत्तिविवाक्षानापनाशकतेमाशंकानिविशिनष्टि आत्मेति

154

स्वयमेवोपदेशमन्तरेणेत्यर्थः। आत्मना स्वप्रकाशेनाविषयतयेति यावत्। आत्मानं निरुपाधिकं रूपं न च तव सोपाधिकमपि रूपमन्यस्य गोचर इति सूचितुमाह निरतिशयेति पुरुषश्चासावुत्तमश्चेति तत्सं बुद्धानीतत्कार्यं चैतन्यरूपत्वं सर्वोपाधीनां बाधावधित्वे सर्वज्ञत्वादिमत्त्वं सर्वकारणत्वे च कथयति भूतानीति सर्वेश्वरत्वमाह भूतानामीशनशीलेति। उक्ते निरुपाधिके रूपे देवादीनामाराध्यत्वमधिगच्छतीत्याह देवदेवेति जगतः सर्वस्य स्वामित्वेन पालयितृत्वमाह जगदिति यस्मात्त्वमन्येषामगोचरस्त स्मात्त्वज्जानासि न शृणुतस्माद्विवेकरूपेण वक्तुमित्याह वक्तुमिति दिव्या असाधारणास्तत्त्वमन्वय मन्वाचष्टे आत्मन इति वक्तव्या विभूतीर्विशिनष्टि याभिरिति यद्वा लोकान्पूरयितात्वं

ऋषिभिः त्वया च न हृतं सत्यमेव मन्ये यन्मां प्रति वदसि भाषसे केशव न हि ते भगवन्
व्यक्तिं प्रभवं विदुर्देवा न दानवाः। यतस्त्वं देवादीनामादिरतः स्वयमेवात्मनात्मा-
नं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम। भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते॥ १५॥ स्वयमेवात्मनात्मानं
वेत्थ त्वं निरतिशयज्ञानैश्वर्यबलादिशक्तिमन्तमीश्वरं पुरुषोत्तम भूतानि भावयतीति
भूतभावनः हे भूतभावन भूतेश भूतानामीशिता हे देवदेव जगत्पते। वक्तुमर्हस्यशेषेण
दिव्या ह्यात्मविभूतयः। याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि॥ १६॥ वक्तुं वर्ण-
यितुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः। आत्मनो विभूतयो यास्ता वक्तुमर्हसि याभि-
र्विभूतिभिरात्मनो माहात्म्यविस्तरैः इमांल्लोकांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि। कथं विद्यामहं योगिं-
स्त्वां सदा परिचिन्तयन्। केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया॥ १७॥ कथं विद्यां विजानीयां

त्वं सदा विभूतिरूपेण चिन्तयन् महेश्वरोऽस्मीत्यर्थः किं सर्वो विभूतिः आनन्दमयो योगाभ्यासात् स्वरूपकारकत्वेन फलं कथयति कथमिति योगो नामैश्वर्यं तदस्यास्तीति योगी हे योगिन्नहं ध्यायन्निति त्वां केन प्रकारेण सततं समनुसंदधानो विशुद्धबुद्धिर्भूत्वा निरुपाधिकं त्वां विजानीयां

परं ब्रह्म भवानिति लक्षणनिर्देशात्स्वलक्षणं परं धामेत्यादिविशेषणत्रयं धाम प्रकाशः स्वप्रकाशानवा-
च्छिन्नज्ञानं यस्याचेष्टं तेजस्वीति तस्य चैतन्यस्य परतेजस्त्वादित्याहितेनैकोऽटस्याश्रमः स्वपावनमम-
न पुरुषं तत्र चाने यद्देवलक्षणं परं ब्रह्म तद्भवानेव नान्य इत्यर्थः ज्ञानं त्वमेवमज्ञातो सौ इत्याशंक्या-
ह वाक्यादित्याह पुरुषमिति दिविपरमभवानिमवर्तीति दिव्यस्त्वं सर्वश्रेष्ठचानीति दीव्यतीति यो
नत इति देवः सर्वादिसर्वमूलत्वादेवं वाजस्त्वं सर्वगतमाहुरिति संबंधः उक्तविशेषणत्वास्थ
यः सर्वेषु स्मादाह तस्मान्नेऽवचनान्नेवोक्तेऽवमेवपृन्नमित्याह इदेशामिति ऋषिग्रहणेन गृहीता
नां नामपि नारदादीनां विशिष्टत्वात्पृथग्ग्रहणं असितो देवलस्यापि ताकिमन्यैस्त्वं स्वयमेवात्मा

यथोक्तं भगवतो विभूतियोगं श्रुत्वा अर्जुन उवाच परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवा-
न् पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुं १२ परं ब्रह्म मूलं निरंजनं परं धाम परं तेजः प-
वित्रं पावनं परमं श्रेष्ठं भवान् पुरुषं पूर्णं शाश्वतं नित्यं दिव्यं दिविभवं आदिदेवं सर्वदेवाना-
मादिदेवमजं विभुं विभवनशीलं ईदृशं आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा अ-
सितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे १३ आहुः कथयंति त्वां ऋषयो वसिष्ठादयः स-
र्वे देवर्षिर्नारदस्तथा असितो देवलो व्यासमेवाह व्यासश्च स्वयं चैव त्वं चापि ब्रवीषि मे
सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव नहि ते भगवन्व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः १४

श्री भ गी टी प्र

न मुक्तः स्वरूपमतस्तूक्तं यानीत्याह स्वयं चेति ऋषिभिस्त्वया चोक्तं तदुक्तं सर्वं सत्यमेवेति मम मनी-
षेत्याह सर्वमिति किं तदित्यपेक्षायाम् स्वरूपमित्याह यन्मामिति देवादिभिः सर्वैरज्ञा-
मानं तथापि तद्रूपे विशिष्टे वक्तुं ग्रहणमनर्थकमित्याशंक्याह नहीति प्रभवो नाम प्रभावो नि-
रुपाधिकस्वभावः यद्वा देवादीनामपि दुर्विज्ञेयं तव स्वरूपं तदा का कथा मनुष्याणामित्यर्थः
कश्चिद्देवमहत्ताके प्रनानेकजन्मसंसिद्धो जानाति तदेतद्गृहीतस्त्वस्वरूपमित्याशंक्येत्याह यत इति

तत्रहेतुर्यतश्चेति विभूतिश्रुतौ तृप्तिर्नैवास्तु नेत्यमानादावेवपारमार्थिकं पारमैश्वर्यं रूपं ध्यातो नैवजनकस्य
मनःसमाधानं सम्पद्यत इति तत्रेति सोपाधिकमपि कल्याणकं परमैश्वर्यं पश्यतः तन्मात्रणस्थो नैव
समाधानकृते चास्ये वेत्याह तावदिति प्राधान्येनास्मि न तु विशेषक मे ज्ञेरस्याप्ययोहं रूपं
सर्वेषां भूतानामहं रूपमतः स्थितिः परः आत्मगात्मा सोहमेवेतिवाक्यार्थमाह सर्वेषामिति सम्य
मेतेषां मध्ये मां वा परमात्मानं मामात्मत्वेन ध्यानेनानुगन्तव्येत्याह तदशक्तौ तेति वक्ष्यमाणादि
ष्वादिषु परस्पनध्येयतस्मस्य देवकारणाकिं चिन्तनं तत्त्वध्यायमप्यवास्याह यस्मादिति
यस्मादेव तत्त्ववर्षणेनापि न शक्यतेवक्तुं यतो नान्तं यतो विस्तरस्य मे मम विभूतीनामिति
न्यथः तत्र प्रथममेव तावत्प्रधानं अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः अ
हमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च २० अहमात्मा प्रत्यगात्मा गुडाकेश गुडाका
निद्रा तस्या ईशो गुडाकेशो जितनिद्र इत्यर्थः घनकेश इति वा सर्वेषां भूतानामा
शयेऽन्तर्हृदि स्थितः अहमात्मा प्रत्यगात्मा नित्यं ध्येयः तदशक्तेन तु भा
वेषु चिन्त्याह चिन्तयितुं शक्यः यस्मादहमेव भूतानामादिः कारणं तथा मध्यं च स्थि
तिः अन्तः प्रलयः एवं च ध्येयोऽहं आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् म
रीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी २१ आदित्यानामहं द्वादशानां विष्णुर्नामादि
त्यः ज्योतिषां रविरंशुमान् प्रकाशयितॄणां रश्मिमान् मरीचिर्नाम
सर्वकारणत्वेन सर्वज्ञत्वेन सर्वशक्तिमत्त्वेन परमध्येयत्वमुक्त्वा कारणस्यादित्या
द्युपाधेयत्वेन सर्वोपाधिनाशत्वं विभूतिपाठस्य एवं चेति तत्र तत्र प्रधानत्वे
नेदंरस्य ध्येयत्वमेव श्रेयस्कारीमेवदर्शयति आदित्यानामिति दशानां मरुद्गणानां
दीनां मध्येऽस्मामवेदी सोऽभिधानानां वेदानामिति

२४५

चेतनाचेतनभेदात्पृथिव्यादिवस्तुनावस्तुवचनेनोक्तं तेषुसमूहमुपसंहरति विस्तरेणेति अर्दतेर्गति
कर्मणोरूपंजनार्दनेतिरूपेणतत्त्वाध्यायाद्युपाति असुराणामिति प्रकारांतरेणाप्यर्थमाह
याति अभ्युदयेति ननुपूर्वमेवसमग्रमेतद्भवतोक्तं विभूतिरैश्वर्यंचस्पष्टंकिंनु तत्किमितिपुनः
नाभिधानेनेत्याह भूयइति अमृतमिवामृतंसुखमित्यर्थः एवंपृष्टोविस्तरमपिभगवानुक्तवा

केषुकेषुचभावेषुवस्तुषुचिंत्योसिध्येयोसिभगवन्मया विस्तरेणात्मनोयोगंवि
भूतिंचजनार्दन भूयःकथयतृप्तिर्हिशृण्वतोनास्तिमेमृतं १८ विस्तरेणात्मनो
योगंयोगैश्वर्यंशक्तिविशेषंविभूतिंचविस्तारंध्येयपदार्थानांहेजनार्दन अर्दते
र्गतिकर्मणोरूपं असुराणांदेवप्रतिपक्षभूतानांजनानांनरकादिगमयितारं
जनार्दन अभ्युदयनिःश्रेयसपुरुषार्थप्रयोजनंसर्वैर्जनैर्याच्यतइतिवाजनार्द
न भूयःपूर्वमुक्तमपिकथयतृप्तिर्हिपरितोषोहियस्मान्नास्तिमेममशृण्वतस्त्व
न्मुखनिःसृतवाक्यामृतं श्रीभगवानुवाच हन्ततेकथयिष्यामिदिव्याह्या
त्मविभूतयः प्राधान्यतःकुरुश्रेष्ठनास्त्यन्तोविस्तरस्यमे १९ हन्तेदानींतेतवदि
व्याहिविभवा आत्मविभूतयः आत्मनोममविभूतयोयास्ताःकथयिष्यामि
प्राधान्यतः यत्रयत्रप्रधानायायाविभूतिस्तांतांप्रधानांप्राधान्येनकथ
यिष्यामि [illegible]ःश्रेष्ठ हेकुरुश्रेष्ठकुरुनन्दन

नित्याह भगवानिति हन्तेत्यनुमतिवाचकं जिज्ञासावत्त्वेकालेदर्शयति इदानीमि
ति दिव्यभवत्वमशक्तेनेतेमसमदर्शाचरणेवाक्याद्वयं याति यास्ताइति सर्वविभूतीः

शिखरवतामुच्छ्रितानां पर्वतानां मध्ये मेरुरहं इत्युक्ते पि स्थितिशीलानां तेषामेव हिमवा

यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां स्थितिमतां हिमालयः ॥ अश्वत्थः सर्ववृक्षा
णां देवर्षीणां च नारदः । गंधर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥ २६ ॥ अ
श्वत्थः पिप्पलः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः । देवा एव संतः ऋषित्वं प्राप्ता
मंत्रदर्शित्वात् देवर्षयः तेषां नारदोऽस्मि गंधर्वाणां चित्ररथो नाम गंधर्वोऽहं
सिद्धानां जन्मनैव धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यातिशयं प्राप्तानां कपिलो नाम मुनि
रहं ॥ उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवं ऐरावतं गजेंद्राणां नराणां च न
राधिपं ॥ २७ ॥ उच्चैःश्रवसमश्वानां उच्चैःश्रवा नामाश्वस्तं मां विद्धि जानीहि अमृ
तोद्भवं अमृतनिमित्तमथनोद्भवं ऐरावतं इरावत्या अपत्यं गजेंद्राणां हस्तीश्वरा
णां तं मां विद्धि इत्यनुवर्तते नराणां मनुष्याणां नराधिपं राजानं मां विद्धि
आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् प्रजनश्चास्मि कंदर्पः सर्पाणा
मस्मि वासुकिः ॥ २८ ॥ आयुधानामहं वज्रं दधीचेरस्थिसंभवं धेनूनां दोग्ध्री
नामस्मि कामधुक् वसिष्ठस्य सर्वकामानां दोग्ध्री सामान्या वा कामधुक् ॥

नु पर्वतराजोऽस्मीत्यर्थः मेरुर्देवगृहीतत्वाह स्थितीति सर्ववृक्षाणामित्र सर्वशाखिनवनस्पतयः २४६
पिंगटस्तेन प्रजनयतीति व्युत्पत्तिमाश्रित्याह प्रजनयतेति

146

संघाते जीवाधिष्ठिते या अवस्था चलने सर्वत्र व्यापिनी चेतनाभिव्यंजिके निशेषः पुरोहितेषु बृ

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः । इंद्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥ २२ ॥ वेदानां मध्ये सामवेदोऽस्मि देवानां रुद्रादित्यादीनां वासव इंद्रोऽस्मि इंद्रियाणामेकादशानां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना । कार्यकारणसंघाते नित्याभिव्यक्ता बुद्धिवृत्तिश्चेतना । रुद्राणां शंकरश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसां । वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहं ॥ २३ ॥ रुद्राणामेकादशानां शंकरश्चास्मि वित्तेशः कुबेरो यक्षरक्षसां यक्षाणां राक्षसानां च वसूनामष्टानां पावकोऽग्निरस्मि मेरुः शिखरिणां शिखरवतामहं पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिं सेनानीनामहं स्कंदः सरसामस्मि सागरः ॥ २४ ॥ पुरोधसां च राजपुरोहितानां मुख्यं प्रधानं मां विद्धि जानीहि पार्थ बृहस्पतिं स हि इंद्रस्येति मुख्यः स्यात् पुरोधाः सेनानीनां सेनापतीनामहं स्कंदः देवसेनापतिः सरसां यानि देवखातानि सरांसि तेषां सरसां सागरोऽस्मि भवामि । महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरं यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥ २५ ॥ महर्षीणां भृगुरहं गिरां वाचां पदलक्षणानामेकमक्षरमोंकारोऽस्मि

हस्पतेर्मुख्यत्वे हेतुमाह स हीति एकमित्योंकारस्य ब्रह्मप्रतीकत्वेन तदभिधानत्वेन च प्रधानत्वमुच्यते जपयज्ञस्य यज्ञान्तरेभ्यो हिंसादिराहित्येन वैशिष्ट्यमन्यद्रूपेण्याह यज्ञा

गी॰ भा॰ टी॰ १५०

सर्वहरश्चाहमृत्युरित्यमर्थान्तरमाह उद्भवेति भाविकल्याणानामित्युक्तमेव स्पष्टयति उत्क
र्षेति कीर्तिर्धार्मिकत्वनिमित्ता ख्यातिः श्रीर्लक्ष्मीः कान्तिः शोभा वा वाग्वाणी सर्वस्य प्रका
शिका स्मृतिश्चिरानुभूतस्मरणशक्तिः मेधा ग्रन्थधारणशक्तिः धृतिः धैर्यं क्षमा मानाव
मानयोरविकृतचित्तता स्त्रीरूपाः कीर्त्यादीनामुत्तममुपपादयति सामानीति वेदाना
सामवेदोऽस्मीत्युक्तं तत्रावान्तरविशेषमाह बृहत्सामेति छन्दसां मध्ये गायत्रीनामकः छ

प्रवदतां प्रधानेयतः सोऽहमस्मि प्रवदतां वक्तृद्वारेण वदनभेदानामेवेह वादजल्पवितण्डानां
ग्रहणं प्रवदतामिति अक्षराणामकारोऽस्मि द्वन्द्वः सामासिकस्य च अहमेवाक्षयः का
लो धाताहं विश्वतोमुखः ३३ अक्षराणां वर्णानामकारोऽस्मि द्वन्द्वः सामासोऽस्मि सामा
सिकस्य च समाससमूहस्य किंच अहमेवाक्षयोऽक्षीणः कालः प्रसिद्धः क्षणाद्यः परमो वा
श्वरः कालस्यापि कालोऽस्मि धाताहं कर्मफलस्य विधाता सर्वस्य जगतो विश्वतोमुखः
सर्वतोमुखः मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यतां कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृ
तिर्मेधा धृतिः क्षमा मृत्युः द्विविधो धनादिहरः प्राणहरश्च तत्र यः प्राणहरः स सर्वहरः उ
च्यते सोऽहमित्यर्थः अथवा परः ईश्वरः प्रलये सर्वहरणात्सर्वहरः सोऽहं उद्भवः उत्कर्षोऽभ्यु
दयः तत्प्राप्तिहेतुश्चाहं केषां भविष्यतां भाविकल्याणानामुत्कर्षप्राप्तियोग्यानामित्यर्थः
कीर्तिः श्रीर्वाक् नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा इत्येता उत्तमाः स्त्रीणामहमस्मि यासामा
भासमात्रसम्बन्धेनापि लोकः कृतार्थमात्मानं मन्यते बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसा
महं मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ३५ बृहत्साम तथा साम्नां मध्ये श्रेष्ठतया

न्दोऽहमित्युक्तं छन्दसामृग्भ्योऽतिरेकेण ऋग्रूपाभावादित्याशंक्याह गायत्र्यादीति द्विजा
तीनां द्वितीयजन्मजननीत्वादित्यर्थः मार्गशीर्षो मृगशीर्षेण युक्ता पौर्णमासी यस्मिन्निति
मार्गशीर्षो मासः सोऽहं पक्वसस्याढ्यत्वादित्याह मासानामिति

१५०

नो

सर्पाणां नागानां च जातिभेदादिति द्रष्टव्यं अहमादिश्चेत्यादावुक्तमेव पुनर्विशेषेणोच्यते तथा च पुनरु-
क्तिरित्याशंक्याह भूतानामिति सर्गेशब्देन सृज्यन्त इति सर्गाणां कार्याणामित्युच्यते प्र-
जनः प्रजननकारणं पिता चास्मि कन्दर्पः कामः सर्पाणां सर्पभेदानामस्मि वासुकिः
सर्पराजः २८ अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् पितॄणामर्यमा चास्मि यमः
संयमतामहम् २९ अनन्तो नाम चास्मि नागानां नागभेदानां नागराजः वरुणो
यादसामहं [जलदेवतानां] राजाहं पितॄणामर्यमा नाम पितृराजश्चास्मि यमः संयम-
तां संयमनं कुर्वतामहं प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् मृगाणां च मृ-
गेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ३० प्रह्लादो नाम चास्मि दैत्यानां दितिवंश्यानां कालः
कलयतां कलनं गणनं कुर्वतामहं मृगाणां मृगेन्द्रः सिंहो व्याघ्रश्चाहं वैनतेय-
श्च पक्षिणां गरुत्मान् विनतासुतोऽहं पक्षिणां पतत्रिणां पवनः पवतामस्मि रामः
शस्त्रभृतामहम् झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ३१ पवनो वायुः
पवतां पावयितॄणामस्मि रामः शस्त्रभृतामहं शस्त्राणां धारयितॄणां दाशरथी
रामोऽहं झषाणां मत्स्यादीनां मकरो नाम जातिविशेषोऽस्मि स्रोतसां स्रवन्तीनाम-
स्मि जाह्नवी गंगा सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन अध्यात्मविद्या विद्यानां
वादः प्रवदतामहम् ३२ सर्गाणां सृष्टीनामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहं उत्पत्तिस्थिति-
प्रलया अहमर्जुन भूतानां जीवाधिष्ठितानामेवादिरन्तश्चेत्यादिरुक्तः उपक्रमे इह तु
सर्वस्यैव सर्गमात्रस्येति विशेषः अध्यात्मविद्या विद्यानां मोक्षहेतुत्वात्प्रधानाहं
ध्यात्मविद्यात्मतत्त्वं करणपरिणतिरविद्यानिवर्तकाहं प्रवदतां सर्वेषां वादो वीतरा-
गकथा तत्त्वनिर्णयावसाना यतः प्रवदतामिति लक्षणया कथाभेदापादानत्वान्निर्धारणषष्ठी

गी· भा·
टी·
१४८

तस्मादपि स्वरूपेण समस्तमांशकोऽसौ । शून्यं हि आत्मनोऽपकर्षादित्यर्थः । सर्वैव समिद्धाग्नेरिन्धनरूपे
ण सर्वं स्यादित्यतः शङ्कते । दिव्यानां विभूतीनामपरिमितत्वेन कार्यारम्भित्वे तस्मादिना तदेवो
पपादयति नहीति कथं तर्हि विभूतिविस्तरो दर्शितस्तत्राह एषत्विति अनुक्रान्ता अपि परस्य विभू
तीः संग्रहीतुं लक्षणमाह यद्यदिति वस्तुजातं तेषु श्रीमत्त्वमूर्जितत्वं शोभावद्वा कान्तिवद्वा
नुज्ञानबलवद्वेति तेनेत्याह उत्साहेति संभवत्यस्मादिति संभवः तेजसः समुत्पन्नं स्वरूपशक्तेर्वा
शेषलेशः समवायादिति तेजोंऽशसंभवमित्याह तेजोंऽश इति सर्वेषामनुगमनायापवर्गमाह विभ

मयापकृष्टं निरात्मकं शून्यं हि यत्स्यात् अतो मदात्मकं सर्वमित्यर्थः । नान्तोऽस्ति मम
दिव्यानां विभूतीनां परंतप । एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ४० नान्तोऽस्ति
मम दिव्यानां विभूतीनां विस्तरस्य परंतप नह्यन्तः सर्वात्मनो दिव्यानां विभू
तीनामियत्तया कथयितुं शक्यते तेन केवलं एष तूद्देशतः एकदेशेन प्रोक्तो विभूते
र्विस्तरो मया । यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा । तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽश
संभवम् ४१ यद्यल्लोके विभूतिमद्विभूतियुक्तं सत्त्वं वस्तु श्रीमदूर्जितमेव वा श्रीः लक्ष्मीः
शोभा तया सहितं श्रीमदूर्जितमेव वा उत्साहोपेतं वा तत्तदेवावगच्छ त्वं जानीहि मम ईश्व
रस्य तेजोंऽशसंभवं तेजोंऽशः एकदेशः समवायस्तत्तेजोंऽशसंभवं त्वमवगच्छेति अथवा बहुनै
तेन किं ज्ञातेन तवार्जुन । विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ४२ अथवा बहुनैतेने
त्येवमादिना किं ज्ञातेन तवार्जुन स्यात् सावशेषेण

तिमुक्ता भक्तानुग्रहार्थं संकल्पेन तन्नामाह अथवेति पक्षान्तरपरिग्रहार्थमथवेत्युक्ते बहुना विस्तीर्णे
नैतेन ज्ञानेन सावशेषेणानवशेषस्य न किंचित्फलं स्यादित्याह बहुनेति नहि विस्तीर्णेनैकांशज्ञाना
त्तच्च सर्वार्थो ज्ञायते कात्स्न्येनैव विभूतीनामुक्तत्वादित्यर्थः नहि केनोपदेशेनास्यानवशेषेण सर्वार्थो १४८

148

वसन्तो रमणीयत्वादिति भावः ॥ द्यूतमक्षैः छलनं सर्वस्वापहारकारणमस्यापदेशेन पराभिभवेनैवि-
वृत्ताश्चाभिभवेनैवास्यपादृप्यतामित्याह छलस्येति तेजोऽपि तेजस्विनां ... जयः व्यवसायः फ-
लहेतुरुद्यमः धर्मज्ञानवैराग्यादि च सत्त्वं कार्यं सत्त्ववतां ... शुक्रः ... कविश्रेष्ठोऽर्वा योगिको न वृ...
पानरूपत्वात् ... पशिष्ठवर्ण्यत्वात् ... ॥ नी

मासानां मार्गशीर्षोऽहम् ऋतूनां कुसुमाकरो वसन्तः ॥ द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेज-
स्विनामहम् । जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ॥३६॥ द्यूतं देवनादि छलनं
छलयतां छलस्य कर्तॄणामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् जयोऽस्मि जेतॄणां व्यवसा-
योऽस्मि व्यवसायिनां सत्त्वं सत्त्ववतां सात्त्विकानामहम् । वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पा-
ण्डवानां धनञ्जयः । मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ॥३७॥ वृष्णीनां या-
दवानां वासुदेवोऽस्मि अयमेवाहं त्वत्सखा पाण्डवानां धनञ्जयस्त्वमेव मुनीनां
मननशीलानां सर्वपदार्थज्ञानामहं व्यासः कवीनां क्रान्तदर्शिनामुशनाः क-
विरस्मि शुक्रः । दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषतां । मौनं चैवास्मि गुह्यानां
ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥३८॥ दण्डो दमयतां दमयितॄणामस्मि अदान्तानां दमनकारणम-
स्मि नीतिरस्मि जिगीषतां जेतुमिच्छतां मौनं चैवास्मि गुह्यानां गोप्यानां ज्ञानं
ज्ञानवतामहम् । यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भू-
तं चराचरम् ॥३९॥ यच्चापि सर्वभूतानां बीजं प्ररोहकारणं तदहमेवार्जुन ...

तिर्यां योधर्मस्य ... मौनं वाक्संयमः ... ॥ ...
... ज्ञानं ... तदहमेव ... चराचरं गमनवान्न ...

[illegible]

149

सप्तमाध्यायादारभ्य तत्पदार्थनिर्णयार्थमपि भगवद्वचो मया श्रुतमित्याह किंचेति भूतानामु
त्पत्तिप्रलयौ तत्त्वतः श्रुतौ विस्तरशो मयेति महात्मनस्तव भावो माहात्म्यं पारमार्थिकं वा सोपाधिकं
वा सर्वात्मत्वादिरूपं श्रुतमिति परिणामानुत्पत्तिहीनत्वमपि चेत्यर्थः तदेवं विश्वरूपसाक्षात्काराय त
स्मिन्निदृक्षुतां किंतु कृतार्थोऽपि बुभुत्सयेत्याह एवमिति येन प्रकारेण सोपाधिके निरुपाधिके
च त्वमात्थ यदि मम सामर्थ्यं निश्चित्य मद्वाक्यं तेन मननं तर्हि किमिति मद्वचः दिदृक्षुतेऽकृतार्थोऽपि बुभुत्सयेत्य
यदध्यात्मसंज्ञितं परमात्मात्मविवेकविषयं वेदस्वरूपविषयं च पञ्चमे वचो वाक्यं तेन वच
सा मोहो यं विगतो मम यद्विवेकबुद्धिरुत्पन्नतामभेदत्वाद्यर्थः किंच भवाप्ययौ हि भूतानां श्रु
तौ विस्तरशो मया त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् २ भवाप्ययौ भव उत्पत्तिः अ
प्ययः प्रलयो भूतानां तौ भवाप्ययौ श्रुतौ विस्तरशो न संक्षेपतो मया त्वत्तः कमलका
क्षात् कमलपत्राक्ष कमलस्य पत्रं कमलपत्रं तद्वत् लोचने यस्य स त्वं कमलपत्राक्षः हे क
मलपत्राक्ष माहात्म्यं महात्मनो भावो माहात्म्यमपि चाव्ययमक्षयं श्रुतमित्यनुवर्तते
एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ३
एवमेतन्नान्यथा यथा येन प्रकारेण आत्थ कथयसि त्वमात्मानं परमेश्वर तथापि
द्रष्टुमिच्छामि ते तव ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिः संपन्नमैश्वरं वैष्णवं रूपं पुरुषोत्तम
मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ४ मन्यसे
चिन्तयसि यदि मया अर्जुनेन तत् शक्यं द्रष्टुमिति प्रभो स्वामिन् योगेश्वर योगिनो योगास्तेषां
ईश्वरस्तथापीति तदेवं जात्यादिरूपेणानुग्रहं प्रार्थयमाह ईश्वरमिति तद्व्याचष्टे ज्ञानेत्यादिना द्रष्टुमयो
ग्यत्वे तद्दिदृक्षा न स्यादित्याशंक्याह मन्यसइति प्रभवति सृष्टिस्थितिसंहारप्रवेशप्रशासनेष्विति प्रभुः स्वा
मी योगा योगाः सदाहार्थमाह योगिनइति तत इत्यादि व्याचष्टे यस्मादिति यदर्जुनमतिमनुसृत्य तत्रोपयोगे

विशेषणत्वेनांशेनेति विश्वरूपेण सर्वभूतस्वरूपेण सर्वप्रपंचोपादानशक्त्युपाधिकेनैकेन पादेनांशेन जग
द्विष्टभ्य स्थितोऽस्मीति संबंधः । तत्रैव श्रुतिं प्रमाणयति तथा चेति तदेवं भगवतो नानाविधा वि
भूतीर्ध्येयत्वेन ज्ञेयत्वेन चोपदिश्य तत्सर्वप्रपंचात्मकं ध्येयरूपं दर्शयितुमुपादानमनन्तरं द्वितीयेति
प्रपंचातीतं निरुपाधिकं तत्त्वमुपदिशता परिसमाप्तिः सन्निहितानेकैकतानत्वं त्वंपदलक्ष्यार्थो नि
र्धारितः । इति श्रीभगवद्भाष्यटीकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ नेनतेनात्मना भगवदनुग्रहायानार्थं
मुक्ता विभूतीरनुवदति भगवतेति परमसोपाधिकं निरुपाधिकं च रूपं ध्येयत्वेन ज्ञेयत्वेन
चोक्तमित्यर्थः । सोपाधिकमैश्वरं रूपमशेषजगदात्मकं विश्वरूपाख्यमीदृगित्याकांक्षायामनन्तरम

शेषतस्त्वमिमं वक्ष्यमाणमर्थं शृणु विष्टभ्य विशेषतः स्तंभनं दृढं कृत्वा इदं कृत्स्नं जगदे
कांशेनैकावयवेनैकपादेन सर्वभूतस्वरूपेणेत्येतत् तथा च मंत्रवर्णः पादोऽस्य वि
श्वा भूतानीति स्थितोऽहमिति इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशंकरभगवत
कृतौ गीताभाष्ये विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ भगवतो विभूतय उक्तास्तत्र च विष्टभ्या
हमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदिति भगवताभिहितं श्रुत्वा यज्जगदात्मरूपमाद्यं
मैश्वरं तत्साक्षात्कर्तुमिच्छन्नर्जुन उवाच ॥ मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् यत्त्वयो
क्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥ १ ॥ मदनुग्रहाय ममानुग्रहार्थं परमं निरतिशयं गुह्यं गो
प्याकं वलवीर्यतेजोभिस्संपन्नं गुह्यं गोप्यं

वतारयन्ननंतरग्रंथोपयोगित्वेन वृत्तं कीर्तयति तत्रैवेति पदेन तदशेषप्रपंचात्मकमखिलस्यैतस्य
कारणं सर्वज्ञं सर्वेश्वरं रूपं द्रष्टुमनास्तदिदं कृत्वालक्ष्य सामान्याकारेण प्रार्थयितुमिच्छन्नर्जुनः स्तौतीत्याह म
त्वेति मयि करुणानिमित्तेनानुग्रहापकारेण ग्रहणलक्षणमित्येतदर्थं विशेषणं निरतिशयं परम
पुरुषार्थसाधनत्वेन प्रशस्तमिति आदिमपदार्थं प्रधानवाक्यमाहात्म्यमितार्थं सात्त्विकं तदेवाधाति

गी॰ भा॰ दिव्यचक्षुषो वक्ष्यमाणयोगशक्त्यतिशयदर्शने विनियोगं दर्शयति तेनेति इमं हेतोर्नेत्रेन्द्रियगोचरतायास्मे
टी॰ जयानि वेदितव्यानीत्याह संजय इति मदीयं विश्वरूपाख्यं रूपं न शक्यं तेन चक्षुषा नेत्रेन्द्रियेण द्रष्टुं किं
१५॰ तु दिव्येनेत्यादि यथोक्तप्रकारः अनन्तरं दिव्यचक्षुषः प्रदानादित्यभिप्रायः हरस्य विश्वात्मकतया मितिम्

150

यद्वाज्ञेयमपदिव्यानेन्द्रियेणेति यदुवाच स्वरूपं द्रष्टुं यदिच्छसि किं च न तु मां शक्यसे द्रष्टु-
मनेनैव स्वचक्षुषा दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ८ न तु मां शक्यसे विश्वरूपधरं द्र-
ष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा स्वेन चक्षुषा प्राकृतेन येन तु शक्यसे द्रष्टुं दिव्येन तेन दिव्यं ददामि ते तुभ्यं
चक्षुः तेन च पश्य मे मम योगमैश्वरम् ईश्वरस्य मे ऐश्वरं योगशक्त्यतिशयमित्यर्थः संजय उ-
वाच एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वर-
म् ९ एवं यथोक्तेन प्रकारेण रूपमुक्त्वा ततोऽनन्तरं राजन् धृतराष्ट्र महायोगेश्वरो महांश्चा-
सौ योगेश्वरश्चेति महायोगेश्वरो हरिर्नारायणो दर्शयामास दर्शितवान् पार्थाय पृथात-
नयाय परमं रूपं विश्वरूपमैश्वरम् अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् अनेकदिव्याभरणं
दिव्यानेकोद्यतायुधम् १० अनेकवक्त्रनयनम् अनेकानि वक्त्राणि नयनानि च यस्मिन्
रूपे तदनेकवक्त्रनयनं रूपम् अनेकाद्भुतदर्शनम् अनेकान्यद्भुतानि विस्मयकानि दर्शनानि
यस्मिन् रूपे तदनेकाद्भुतदर्शनं रूपं तथा अनेकदिव्याभरणम् अनेकानि दिव्यानि आभर-
णानि यस्मिंस्तदनेकदिव्याभरणं तथा दिव्यानेकोद्यतायुधं दिव्यान्यनेकान्युद्यता- न्य
दीन्युद्यतानि आयुधानि यस्मिंस्तद्दिव्यानेकोद्यतायुधं दर्शयामासेति पूर्वेण सं॰ ।०
टि॰ यदीश्वरस्य मायोपहितस्य परमसुकृष्टरूपं तद्दर्शयांबभूवेत्याह एवमिति तदेव रूपं वि- १५०
शिनष्टि अनेकेति दिव्यान्याभरणानि हारकेयूरादिभूषणानि उद्यतान्युत्क्षिप्तानि उक्तैः दे
पदं तं भगवतः प्रकारान्तरेण विशिनष्टि किं चेति

दिव्यानि रूपाणि पश्येत्युक्ते नान्येन केनानीतानि कामिति पश्यादित्यानिति तान्यनन्तरं तलवा पश्येति सं-
बंधः नानाविधानीत्युक्ते तदेव स्फुटयति बहूनीति अदृष्टपूर्वाणि सर्वमदृष्टानि नानाविधान्युक्ता-
नीत्युक्ते व्याननुगतायां रूपाणीति न केवलमादित्यादिरूपाण्येव मद्रूपे पश्य हे गुडाकेश समस्तं जगद-
११ पि मम देहे स्थं द्रष्टुमर्हसीत्याह इहेत्यादिना समस्तमीदृशं रूपमैश्वरं सर्वथा ते समासान्तर्गता विश्वमी

एवं चोदितोऽर्जुनेन भगवानुवाच पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः। नानावि-
धानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥ ५ ॥ पश्य मे मम पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशश्चाने-
कश इत्यर्थः। तानि च नानाविधानि अनेकप्रकाराणि दिव्यानि दिव्यभवान्यप्राकृ-
तानि नानावर्णाकृतीनि च नाना विलक्षणा नीलपीतादिप्रकारा वर्णास्तथा
आकृतयश्चावयवसंस्थानविशेषा येषां तानि नानावर्णाकृतीनि च पश्यादि-
त्यान्वसून्रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ॥ ६ ॥ पश्यादि-
त्यान्द्वादश वसूनष्टौ रुद्रानेकादश अश्विनौ द्वौ मरुतः सप्तसप्तकगणरूपेणान् तथा
बहून्यन्यान्यदृष्टपूर्वाणि मनुष्यलोके त्वया त्वत्तोऽन्येन वा केनचित् पश्य आश्चर्या-
ण्यद्भुतानि हे भारत न केवलमेतावदेव इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरं मम दे-
हे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥ ७ ॥ इह एकस्थमेकत्र स्थितं जगत्कृत्स्नं समस्तं पश्या-
द्य इदानीं सचराचरं सह चरेणाचरेण च वर्तमानं मम देहे गुडाकेश यच्चान्यज्जयपराज-
यादि द्रष्टुमिच्छसि

तदेवाविनतायद्दीक्षसि तर्हि हे वपूंषि पश्येति संबंधः। मन्यसे पदीयमुक्तं मत्तु द्रक्ष्यति किं चेति पश्य ते
मन वहिन्न मां स्वचक्षुषा न शक्यो सि द्रष्टुमित्याह न त्विति कथं तर्हि त्वां द्रष्टुं शक्नुयामित्या-
शंक्याह दिव्यमिति

आश्चर्यं बुद्धिविस्मयः रोमांचहृष्टत्वं पुलकितत्वं प्रकर्षो भक्तिश्रद्धयोरतिशयः कथं भगवंतं प्रण
म्य नो भाषितवानित्याह कृताञ्जलिः कृतसंपुटितहस्तः अभाषत अब्रवीत् यदपश्यत् कृतार्थ अनेन वि
शेषसंघेषु देवानामन्तर्भावेऽपि पृथक् ब्रह्मग्रहणं ब्रह्माणः सर्वदेवात्मकत्वेऽपि मुख्यत्वेनैक
त्वेन तदुक्तत्वात् कृतार्थ इति महाह किं चेति ऋषीणामुरगाणां च किं विशेषमाहात्म्यमाह दि
प्रकर्षेण नमनं कृतवान् प्रह्वीभूतः सन् प्रणिपत्य देवं विश्वरूपधरं कृताञ्जलिर्नमस्कारा
र्थं संपुटीकृतहस्तः सद्भावेन अङ्गीकारेण कथं पश्यामि देवेति विश्वरूपं तद्दृष्टं पश्या
मीति स्वानुभवमाविष्करोति अर्जुन उवाच पश्यामि देवांस्तव देव देहे सर्वांस्तथाभू
तविशेषसंघान् ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थमृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् १५
पश्यामीत्युपलभे तव देहे हे देव देवान् सर्वान् तथा भूतविशेषसंघान् भूतविशेषा
णां स्थावरजंगमानां नानासंस्थानविशिष्टानां संघाः भूतविशेषसंघास्तान्
किंच ब्रह्माणं चतुर्मुखं ईशं ईशितारं प्रजानां कमलासनस्थं पृथ्वीपद्ममध्ये मेरुक
र्णिकासनस्थमित्यर्थः ऋषींश्च वसिष्ठादीन् सर्वान् उरगांश्च वासुकिप्रभृतीन् दिव्या
न् दिविभवान् किंच अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपं नान्तं न मध्यं
न पुनस्तवादिं पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप १६ अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं अनेके बाहव उ
दराणि वक्त्राणि नेत्राणि च यस्य तव स तथा तं अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं त्वामनेकबाहूदर
वक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपं सर्वतः अनन्तानि रूपाणि यस्य तं अनन्तरूपं
मनन्तरूपं नान्तं अन्तोऽवसानं न मध्यं मध्यं नाम मध्यं ... न पुनस्तवादिं नैव
देवस्य तवान्तं पश्यामि न मध्यं पश्यामि न पुनरादिं पश्यामि हे विश्वेश्वर विश्वरूप
यान्नित्युभयविशेषणं परमं भगवद्देहस्वरूपं त्विदमेवेति विज्ञानोक्तिः अनेके ते ... प्रतीयते
लसुव्यानि नान्तं न मध्यमित्यवापि पश्यामीत्यन्वयः एवं सर्वात्मत्वेनोपलभ्य नान्तं पश्यामीति विश्व

151

२

ध्याहारस्याविपदसंज्ञैनासंभवात् ननु शक्रतस्य भगवतो रूपस्य दीप्तिरविकलैव तानचेकाशादि साम्य
पद्यतिलकौ रूपेण सेत्याशंक्याह भवति यायुगनेरिति सामदिस्यान्नदानङ्गासः सदृशीत्येति योजनायुसे
भाविनाभ्युपमामाधीयदिशाब्दः स्याच्छब्दो निश्चयार्थः सा कदाचित् सदृशी संभवति ननु भवन्तु वे
निविवदितित्याह यदिवेति न केवलमुक्तमेव मनुजो नोहश्रवाञ्कि तनैवैकविश्वरूपे सर्वं जगदेकस्थ

११ किंच दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनं सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखं ११
दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यानि माल्यानि पुष्पाणि वराणि वस्त्राणि च धृतवन्तं धृ
णं तं दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनं दिव्यगन्धानुलेपनं यस्य तं दिव्यगन्धानुले
पनं सर्वाश्चर्यमयं सर्वाश्चर्यप्रायं देवमनन्तं नास्त्यन्तो यस्य तमनन्तं विश्वतोमुखं सर्वतो
मुखं सर्वव्यापिनं दृष्टवानर्जुन इत्यध्याहारः यते यायुगनेर्भगवतो
विश्वरूपस्य भासः सत्यमुपमा उच्यते दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता यदि भाः
सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः १२ दिवि अन्तरिक्षे नभस्याकाशे सूर्याणां सह
स्रस्य सहस्रस्य युगपदुत्थितस्य या युगपदुत्थिता भाः सा यदि सदृशी स्यात्तस्य महात्म
नो विश्वरूपस्य भासः सा यदि वा न स्यात् ततो विश्वरूपस्यैव भा अतिरिच्यते इत्यभिप्रायः किं
च तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा १३ त
त्र तस्मिन्विश्वरूपे एकस्मिन् स्थितं एकस्थं जगत् कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा देवपितृमनुष्या
दिभेदेन पृथक् दृष्टवान् देवदेवस्य हरेः शरीरे पाण्डवोऽर्जुनस्तदा ततः स विस्मयावि
ष्टो हृष्टरोमा धनञ्जयः प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत १४ ततस्तदृष्ट्वा स विस्मयाविष्टो

भवति तन्मनुष्यस्त्वानीत्याह किंचेति तदा विश्वरूपस्य भगवद्रूपस्य दर्शनदशायां विस्मयः
विश्वरूपधरस्य भगवतस्तस्मिन्नेकीभूतस्य जगतश्चाश्चर्यविशेषदर्शनात् तेन रोमकोऽहं

इतमस्मीति इन्तात्प्रोवह्निः श्लु तिभगवद्रूपस्य व्याप्तिमाह द्यावापृथिव्योरिति नभस्स्वभयंकररूपमा
वृष्टे दृष्ट्वेति अमी हि त्वादिमनन्तरंश्लोकस्य तात्पर्यमाह अद्येति नभगवत्तपास्वजयमेकाति कद
र्शयते पश्यन्नर्जुनो ब्रवीतीत्याह नपश्यामीति विश्वरूपमेव प्रपंचनार्थमतनरश्यजानामिति दर्श
किंच अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यमनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रं पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं स्व
तेजसा विश्वमिदं तपन्तं अनादिमध्यान्तमादिमध्यावसानरहितं विद्यते यस्य सोयमनादिम
ध्यान्तस्तं अनादिमध्यान्तं अनन्तवीर्यं अनन्तं वीर्यं यस्य तं अनन्तवीर्यं लीतिश्च नन्तवीर्यं तमनन्त
वीर्यं अनन्तबाहुं अनन्ता बाहवो यस्य तं बहवोऽनन्तबाहुः तं अनन्तबाहुं शशिसूर्यौ वा
नेत्रे यस्य तं शशिसूर्यनेत्रं पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं दीप्त
हुताशवक्त्रं दीप्तहुताशः प्रदीप्तोऽग्निः वक्त्रं यस्य तं दीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेज
सा विश्वमिदं स्वतेजसा तपन्तं द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च
सर्वाः दृष्ट्वाद्भुतं रूपमुग्रं तवेदं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं
हि अन्तरिक्षं व्याप्तं त्वया विश्वरूपधरेणैकेन हि दिशश्च सर्वा व्याप्ताः दृष्ट्वाद्भुतं रूपमुग्रं
अद्भुतं विस्मापकं रूपमिदं तवोग्रं लोकत्रयं लोकानां त्रयं लोकत्रयं प्रव्यथितं भीतं
प्रचलितं वा हे महात्मन् अक्षुद्रस्वभाव अथाधुना पूर्वं यद्गुरु पूर्वं जयं मम दिवानां
प्रतिपत्त्यनन्तरमपश्यत्सेनां नविद्मो पापवान् जयमेकाति दर्शयिष्यन्निदमेव
जनो भगवान्तं पश्यन्नाह किंच अमी हि त्वां सुरसंघा विशन्ति केचिद्भीताः प्राञ्जलयो गृ
णन्ति स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंघाः स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः २१ अमी हि पुरुषमा
पति विजेति अमी सुरसंघा विशन्ति त्वां भूभारावतारणाय पीयमानेयुद्धे त्वा जयन्ति ये
तावत्स्विन्नयुद्धा दूरात्मेवानवविशेषमाह नवेति ममरक्षमोऽस्मानिति कामनाः ...
तीना विश्वविनाशोमाप्राक मानानानानप्रतिजहीर्षन्तः स्वस्तीति पठेयुर्भगवद्विविधैर्युत्तरैः प्रकारैः स्तु

१५२

परिच्छिन्नत्वेनावधारणमिति सर्वतइति दुर्निरीक्ष्यत्वेनाप्रमेयत्वाधिकारिभेदाद्विरुद्धं परतो वा पार्श्वतो वा
पृष्ठतो वा नास्य दर्शनं किन्तु सर्वत इत्याह समन्ततइति दीप्तिमतो हि द्रष्टानेन स्वरूपमिति दीप्तेति सर्वरू
पे भगवद्रूपे प्रकृतेनैककरण्याविरुद्धं मत्तः रश्मिस्माद्दिनिरूपाधिकं वचनमित्याशंक्याह अत एवेति
योगप्रभावेति देवतास्वरूपेणाप्रमेयः । नन्वतरतीति निष्प्रपञ्चं ब्रह्मैवोच्यते परमपुरुषार्थत्वात्परमार्थतो ब्रह्म ज्ञा
तव्यं तेषामस्मिन्नेयोः स्थितेत्याह प्रपञ्चापत्तेन मैवं वेदान्तेषु बहुस्यज्ञातव्यत्वश्रवणात्तवेतत्ता वृ
त्तं किं च किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तं पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं सम
न्ताद्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयं १७ किरीटिनं किरीटं नाम शिरोभूषणविशेषः तत्
यस्यास्तीति स किरीटी तं किरीटिनं तथा गदिनं गदा यस्य विद्यते स गदी तं गदिनं त
था चक्रिणं चक्रमस्यास्तीति चक्री तं चक्रिणं तेजोराशिं तेजःपुञ्जं सर्वतोदीप्तिमन्तं सर्वतो
दीप्तिरस्यास्तीति सर्वतोदीप्तिमान् तं सर्वतोदीप्तिमन्तं पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं दुःखेन नि
रीक्ष्यो दुर्निरीक्ष्यस्तं दुर्निरीक्ष्यं समन्तात् समन्ततः सर्वतः दीप्तानलार्कद्युतिं अन
लश्च अर्कश्च अनलार्कौ दीप्तौ च तौ अनलार्कौ च दीप्तानलार्कौ तयोर्दीप्तानलार्कयोः द्यु
तिरिव द्युतिः तेजो यस्य तव स त्वं दीप्तानलार्कद्युतिः तं दीप्तानलार्कद्युतिं अप्र
मेयं न प्रमेयं अशक्यपरिच्छेदं इदमित्थन्तया अत एव ते योगप्रभावाद्दर्शनादनुमिनोमि अनु
मानतः त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानं त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगो
प्ता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे १८ त्वमक्षरं न क्षरतीति अक्षरं परमं परब्रह्म वेदितव्यं ज्ञातव्यं मुमु
क्षुभिः त्वमस्य विश्वस्य समस्तस्य जगतः परं प्रकृष्टं निधानं निधीयतेऽस्मिन्निति निधानं परआश्रय इ
त्यर्थः ज्ञातव्यत्वमाह त्वमस्येति निष्प्रपञ्चस्य ब्रह्मणोऽज्ञेयत्वे हेत्वन्तरमाह किंचेति शाश्वतो नित्यस्त
देव ज्ञातत्वप्रतीतिनिरासार्थं विज्ञानाधारत्वेऽपि हेतुताद्भिन्नत्वं ज्ञानकर्मात्मनो धर्मस्य नित्यत्वं वेदप्र
माणकत्वे धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे इति गोप्तारत्वेन भगवतो रूपस्य विश्वरूपस्यापि

 दृष्ट्वैव त्वद्विकारेण व्याप्तिं दृष्ट्वैव भीतेन अस्माकं जयं परेषां पराजयं च दिदृक्षितं न पश्यामीत्याह प्रसीदेति नेत्र

 हेतुनेत्यस्याकमवतारयति यतस्त्विति न केवलं दुर्योधनादीनामेव पराजयः किन्तु भीष्मादीनामपीत्याह

अनेकवर्णमनेकभयंकराकारं नानासंस्थानास्मिन्नवयितेना मनेकवर्णं व्याप्तानेनेत्या

नानि विवृत्तानि यानि ताने मुखानि यस्मिन्नवयिते त्वा त्वामा तानेन दीप्तविशालनेत्रं दीप्तानि च

ज्वलितानि विशालानि विस्तीर्णानि नेत्राणि यस्मिन्नवयिते त्वा दीप्तविशालनेत्रं दृष्ट्वा हि

त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा प्रव्यथितः प्रभीतोन्तरात्मा मनो यस्य सोऽहं प्रव्यथितान्तरात्मा सन् धृ

तिं न विन्दामि धैर्यं न लभे शमं च उपशमनं मनस्तुष्टिं हे विष्णो कस्मात् दंष्ट्राकरालानि च

ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि दिग्भ्रान्तेन ज्ञानेन न लभे च शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवास॥

म॰ २५ दंष्ट्राकरालानि च दंष्ट्राभिः करालानि विकृतानि ते तव मुखानि दृष्ट्वैव उपलभ्य का

लानलसन्निभानि प्रलयकाले लोकानां दाहकोऽग्निः कालानलः तत्सन्निभानि सदृशानि

नि कालानलसन्निभानि मुखानि दृष्ट्वैव सन्नितः दिशः पूर्वापरविवेकेन न जाने दिङ्मूढो

जातोऽस्मि न तो न लभे च नोपलभे च शर्म सुखं अतः प्रसीद हे देवेश जगन्निवा

स येभ्यो मम पराजयाशङ्का या आसीत् सा चापगतेत्याह यतः अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य

पुत्राः सर्वे सहैवावनिपालसंघैः भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ सहास्मदीयैरपि योधमु

ख्यैः॰ २६ अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः दुर्योधनादयः त्वरमाणा विशन्तीति त्वरया हितेन सम्ब

न्धः सर्वे सहैव सहिता अवनिपालसंघैः अवनीं पृथ्वीं पालयन्तीति अवनिपालास्तेषां स

मूहैः किञ्च भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रः कर्णः तथासौ सहास्मदीयैरपि धृष्टद्युम्नप्रभृतिभिर्योधमु म॰१५२

ख्यैः प्रधानमुख्यैः प्रधानैः सह किञ्च वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति दंष्ट्राकरालानि भया

किञ्चेति भगवद्रूपस्यापरोक्षं हेतुमाह किञ्चेति प्रविष्टानामपि केचिदिति सम्बन्धः उभयोरपि सेन

योरेव योधानामुच्यमानं भगवन्मुखेषु प्रवेशनं दर्शनेन विभजते केचिदित्यादिना

153

दृश्यमानं भगवद्रूपं सविस्मयं कृत्वे हेतुं तत्राह किंचेति नराणां कारणादयः सर्वे विस्मयमापन्नास्त्वां
पश्यन्तीति संबन्धः लोकत्रयं प्रविशेष्यतामित्युक्तं स्मृपसंहरति यस्मादिति ईदृशं यस्मात्तद्रूपं तस्मात्तद्दृष्ट्वे
ति योजना भयेन लौकिकं वदृश्यमपि व्यथितात्वा यापीडां देहे दुःखं च लेने प्राप्नोस्मीत्याह तथेति
तत्रैके विद्धीनाः प्राञ्जलयः सन्तो गृणन्ति स्तुवन्ति त्वामन्ये पलायने प्रशङ्काः सन्तो युद्धे तत्तु प
स्थिते उत्पातादिनिमित्तानुपलक्ष्य स्वस्त्यस्तु जगत इत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंघा महर्षीणां सिद्धा
नां च संघाः स्तुवन्ति स्तुतिभिः पुष्कलाभिः संपूर्णाभिः किंचान्यत् रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या
विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसंघा वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे २२ रु
द्रादित्या वसवो ये च साध्याः रुद्रादयो गणाः विश्वे अश्विनौ विश्वे देवा अश्विनौ च देवौ मरुतः ऊष्म
पाश्च पितरः गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसंघाः गन्धर्वाः हाहाहूहूप्रभृतयः यक्षाः कुबेरप्रभृतयः असु
रा विरोचनादयः सिद्धाः कपिलादयः तेषां संघा गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसंघाः वीक्षन्ते पश्य
न्ति त्वां विस्मिता विस्मयमापन्नाः सन्तस्त एव सर्वे यस्मात् रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो बहु
बाहूरुपादं बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाहं २३ रूपं महदिति प्रमा
णेन तव बहुवक्त्रनेत्रं बहूनि वक्त्राणि मुखानि नेत्राणि चक्षूंषि च यस्मिन् तद्रूपं बहुवक्त्रनेत्रं हे म
हाबाहो बहुबाहूरुपादं बहवो बाहव ऊरवः पादाश्च यस्मिन् रूपे तद्बहुबाहूरुपादं किंच बहूद हरो
रं बहून्युदराणि यस्मिन्निति बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं बह्वीभिर्दंष्ट्राभिः करालं विकृतं तदेतद्दृष्ट्वा लो
ले काः लौकिकाः प्राणिनः प्रव्यथिताः प्रचलिताः भयेन तथाहमपि ते
नैव कारणेन नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रं दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरा
त्मा धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो २४ नभःस्पृशं स्पृशतीत्यर्थः दीप्तं प्रज्वलितं च

अर्जुनस्य विश्वरूपदर्शनेन व्यथितत्वे हेतुमाह तदेवेति दृश्यमानेऽपि भगवद्देहे प्रतीतौ प्राप्य भावेका
रणान्तरं प्रत्येकमाह कस्मादिति

गी·भा· टी· पु· १५४

कोपि सामर्थ्यं पते प्रसीदेति न मे वमन्तानीयेति मत्यामिपिन्या मिदानी मत्यं यमेनं दोषाचेष्टां दृष्ट्वा
न ष्यैवं शतिपश्यन्नेत्याशंक्याह नहीति यः स्वयं प्रवृत्तश्चेष्टश्रुत्वत्तः तत्स्वं भगवानुवाचेत्याह
भगवानिति कालक्रियाशक्तुपहितः परमेश्वरः प्रक्षीतिवर्द्धमान यः क्षयोपलक्षितिनकालस्यादिव
स्तिनिलोकमहारार्थे नप्रवृत्तानविनासावस्थवन्तो प्रतिपक्षाणां भीष्मादीनामस्तु इत्विनापि संहर्तुं
महं शक्य इत्याह ऋतेपीति त्वा दासीन्येपि प्रतिकूलानीकं स्यामस्यानिकं त्यादि
वनमविष्यन्तीत्येवं यस्मान्निश्चितं तस्मादुदासीनमनं किं विकर्तमित्याह यस्मादिति उत्तिष्ठ

नमोस्तु ते तुंभ्यं हे देववर देवानां प्रधान प्रसीद प्रसादं कुरु विज्ञातुं विशेषेण ज्ञातुमिच्छा
मि भवन्तमाद्यमादौ भवमाद्यं न हि यस्मात्प्रजानामि तव देवस्य प्रवृत्तिं चेष्टां श्रीभगवा
नुवाच कालोस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ऋतेपि त्वां न भ
विष्यन्ति सर्वे येवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ३२ कालोस्मि लोकक्षयकृल्लोकानां
क्षयं करोतीति लोकक्षयकृत्प्रकर्षेण वृद्धो ह्यद्विगतोपदर्शं प्रवृत्तः लोकान्समाहर्तुं
संहर्तुमिहास्मिन्काले प्रवृत्तः ऋतेपि विनापि त्वां न भविष्यन्ति भीष्मद्रोणकर्णप्रभृ
तयः सर्वे येवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः अनीकमनीकं प्रति प्रत्यनी
कं प्रत्यनीकेषु योधाः योद्धारः यस्मादेवं तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा
शत्रून्भुंक्ष्व राज्यं समृद्धं मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ३३
तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ भीष्मद्रोणप्रभृतयो अतिरथा अजेया देवैरपि अर्जुनेन जिता इति यशो
लभस्व केवलं पुण्यैर्हि तल्लभ्यते जित्वा शत्रून्दुर्योधनप्रभृतीन्भुंक्ष्व राज्यमसपत्नमकं
टकं समृद्धं मयैवैते निहता निश्चयेन हताः प्राणैर्वियोजिताः पूर्वमेव

पृथान्येनस्तुविमवे सर्वः यशो लाभमभिनयति भीष्मेति किं तेन प्रयोजनमित्याशंक्याह पु
ण्यैरिति राज्यभोगे यदितेन किं ममेत्याशंक्याह जित्वेति भीष्मादिष्वतिरथेषु सत्सु कतो

154

१५४

प्रवेशप्रयोजनेन तत्प्रकारविशेषं चोदाहरणान्तरेण स्फोरयति ते किमर्थमित्यादिना योद्धकामानां
राज्ञां भगवन्मुखप्रवेशप्रकारप्रदर्शनेन स्पष्टयति यो भगवतस्स्वाङ्गीकारार्थं च प्रवृत्तिप्रकारं प्रत्याययति ते
प्रमरीति भगवत्प्रवृत्तिमेव प्रत्याययन् तद्योग्यभासां प्रवृत्तिप्रकारं दर्शयति किंचेति भगवद्रूपस्याग्नेर्नेह
वक्त्रं प्रविशन्ति मुखानीति यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति तथा तवा
मी नरलोकवीरा विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति २८ यथा नदीनां स्रवन्तीनां बहवोऽनेके अम्बु
पूर्णा वेगाः अम्बुवेगाः त्वराविशेषाः समुद्रमेवाभिमुखाः प्रतिमुखाः द्रवन्ति विशन्ति तथा तद्वत्
तव अमी भीष्मादयो नरलोकवीरा मनुष्यलोके शूरा विशन्ति वक्त्राण्यभितो विज्वलन्ति प्रका
शमानानि ते किमर्थं विशन्ति कथं वा इत्याह यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतङ्गा विशन्ति नाशाय समृ
द्धवेगाः तथैव नाशाय विशन्ति लोकास्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः २९ यथा प्रदीप्तं ज्वलि
तं ज्वलनमग्निं पतङ्गाः क्षुद्रपतङ्गाः पक्षिणः विशन्ति नाशाय विनाशाय समृद्धवेगाः समृ
द्धः उद्धूतो वेगो गतिर्येषां ते समृद्धवेगाः तथैव नाशाय विशन्ति लोकाः प्राणिनः तवापि
वक्त्राणि समृद्धवेगाः किंच लेलिह्यसे ग्रसमानः समन्ताल्लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वल
द्भिः तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो ३० लेलिह्यसे आस्वादयसि
ग्रसमानोऽन्तः प्रवेशयन् समन्तात्सर्वतः लोकान्समग्रान्समस्तान् वदनैर्वक्त्रैर्ज्वलद्भि
र्दीप्यमानैः तेजोभिरापूर्य संव्याप्य जगत्समग्रं सहाशेषं समस्तमित्येतत् किंच भासो
दीप्तयः तवोग्राः क्रूराः प्रतपन्ति संतापयन्तीति हे विष्णो व्यापनशील यत एवमुग्रस्वभा
वोऽतः आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमा
द्यं न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ३१ आख्याहि कथय मे मह्यं को भवानेवमुग्ररूपः क्रूराकारो
दृष्टत्वात्तस्य तस्मिन्निजितमित्याशंक्याह यत इति उपदेशग्रहणस्वभावेनोपदेष्टुः कर्तुः प्रह्वीभा
वान्नमनं कर्तव्यमिति सूचयति नमोऽस्त्विति

भा· इत्यर्जुनवचने कालोऽस्मीत्यादिविश्वरूपदर्शनदशायामर्जुनस्य भगवता संवादवचनेऽकिमिति संज
टी· योगाज्जेव्याजित्वपदिष्टाणीकायानन्तुके स्वातमर्थमाह एतदिति तमेवाभिप्रायं वक्ष्यदृष्टाविशदयति कृतासि
१५५ त्यादिना तर्हि संजयवचनेऽन्यताकिमिति राजासंधिं नकारयामासेति तत्राह तदपीति किं तदत्र नाम

संजय उवाच एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृताञ्जलिर्वेपमानः किरीटी नमस्कृत्वा भूय एवाह
155 कृष्णं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ३५ एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य पूर्वोक्तं कृताञ्जलिः सन्वे
पमानः किरीटी नमस्कृत्वा भूयः पुनरेवाह उक्तवान्कृष्णं सगद्गदं सगद्गदया वाचा भयेन
दुःखेन भयाविष्टस्य हि दुःखाभिघातात्स्नेहाच्च हर्षोद्भवात्तु अश्रुपूर्णनेत्रत्वे सति श्लेष्मणा
कण्ठावरोधः ततश्च वाचोऽपाटवं मन्दस्वरत्वं च यः स गद्गदस्तेन सह वर्तत इति सगद्गदं वचन
माहेति वचनक्रियाविशेषणमेतत् भीतभीतः पुनः पुनः भयाविष्टचेताः सन्प्रणम्य प्रह्वी
भूत्वा आहेति व्यवहितेन संबन्धः अत्रावसरे संजयवचनं साभिप्रायं कथं द्रोणादिचतुष्टये निहतेऽर्जुनेन
निहतेष्वर्जुनेन निराश्रयो दुर्योधनो नितरां हत एवेति मत्वा धृतराष्ट्रो जयं प्रति निराशः सन्
शान्त्यर्थं संधिं करिष्यति ततः शान्तिरुभयोर्भविष्यतीति तदपि नाश्रौषीद्धृतराष्ट्रो भवित
व्यवशात् अर्जुन उवाच स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च रक्षांसि भी
तानि दिशो द्रवन्ति सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंघाः ३६ स्थाने युक्तं किं तत्तव प्रकीर्त्या माहा
त्म्यकीर्तनेन श्रुतेन हृषीकेश यज्जगत्प्रहृष्यति प्रहर्षमुपैति तत्स्थाने युक्तमित्यर्थः अथ
वा विषयविशेषणं स्थाने इति यतः क्रोधहर्षादिविषयो भगवानयं यत ईश्वरः सर्वात्मा सर्व
गतश्चेति सगद्गदवचनमुक्तवानिति तत्राह अर्जुन इति विषयविशेषणं तमेव व्याचष्टे युक्तः १५५
इति भगवतो हर्षादिविषयत्वे युक्तमित्यन्वयहेतुमाह यत इति तव प्रकीर्त्या हर्षवदनुरागं च गच्छ
तीति जगदित्याह तथेति ऐ

सविसाविषदे विभजते न्यासेनेति मयैवेत्यादिनोक्तं द्रष्टव्यम् द्रोणं चेति किमिति कतिचिद्देवात्र
द्रोणादयो गण्यन्ते तत्राह येष्विति द्रोणादिषु कृतः शोकः त्यक्तव्यो शोकनिमित्तमाह तत्रैतया
हिना जयद्रथोऽपि शोकनिमित्तमाह तथेति दिव्यास्त्रसम्पन्न इति सम्बन्धः तत्र शोकाद्याकारणान्तर
माह यस्येति कर्णोऽपि तत्कारणं कथयन्ति कर्णोऽपीति इन्द्रदत्तेव सम्बन्धः हेत्वन्तरमाह वासवेति

निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् सव्येन वामेनापि हस्तेन शरान् क्षेप्तुं शीलमस्य स सव्यसाचीत्यु
च्यते ऽर्जुनः। द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथान्यानपि योधवीरान् मया हतांस्त्वं ज
हि मा व्यथिष्ठा युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥ ३४ ॥ द्रोणं चेत्यादि येषु येषु योधेषु अर्जुनस्याशंका
शोकाः तांस्तान् सर्वान् व्यपदिशति भगवान् मया हतानिति तत्र भीष्मद्रोणयोस्तावत्
निमित्तमात्रशोककारणं द्रोणस्तु धनुर्वेदाचार्यो दिव्यास्त्रसम्पन्नः आत्मनो विशेषतो
गुरुर्गरिष्ठश्च भीष्मोऽस्वच्छन्दमृत्युः दिव्यास्त्रसम्पन्नः परशुरामेण सह द्वन्द्वयुद्धमग
मत् न च पराजितः तथा जयद्रथो यस्य पिता तपश्चरति मम पुत्रस्य शिरो भूमौ यः पातयिष्य
ति तस्यापि शिरः पतिष्यतीति कर्णोऽपि वासवदत्तया शक्त्या अमोघया सम्पन्नः सूर्य
पुत्रः कानीनो यतोऽत नाम्ना निर्देशः मया हतांस्त्वं जहि निमित्तमात्रेण मा व्य
थिष्ठास्तेभ्यो भयमाकार्षीः युध्यस्व जेतासि दुर्योधनप्रभृतीन् रणे युद्धे सपत्नान् शत्रून् ॥ १८

मा व्यथिष्ठा इत्युक्तमेव कथं स्यान्न समर्थो यातयितुं तत्र न विवर्जितो जगन्मनापि तस्य शोकनीयत्वमाह
हरयैति ऊर्ध्वं हि कन्यावस्थायामेव सूर्यभावेन जातत्वात् कानीनत्वमाह जहावनतः तस्यामेव वयस्यापा
मुद्धमुत्यवन्तटाह कानीनत्वमिति यतो देवाभिशेणकर्णोऽह रणमित्याह यत इति ऊर्ध्वं त्यपुत्रवन्
तया शोकितव्यमित्याशंक्याह मयेति पराजयभयात् किं रिष्यतीति संदिग्धमिति विभुद्धा संजयो राजेन्द्रन्तो

यो

स्र

गी॰ भा॰ टी॰ १५६

156

जगतः स्रष्टृपुरुषो हिरण्यगर्भ इति पदे व्याह पुराण इति स्रष्टत्वे निमित्तमेवेति तदस्य स्रष्टृत्वा
दित्वात्तत्र हेतुत्वं तमेवेति महाप्रलयादावित्यादि पदमवतार्य तत्त्वपार्थं स्फुरस्याभयपर्याकार
णत्वे सर्वज्ञत्वेन साधयति किंचेति वेद्यवेदितृभावेनाद्वैतानुपपत्तिमाशंक्याह यद्वेति सत्ता
लंबनस्य ब्रह्मणः स्थितिरवशिष्टा किं तत्राह परं चेति यत् परमं पदं तद्रूपित्वमेवेति संबंधः तस्माद्गणितमा
पुनरपि स्तौमि त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानं वेत्तासि वेद्यं च प
रं च धाम त्वया ततं विश्वमनन्तरूप ३८ त्वमादिदेवः जगतः स्रष्टृत्वात्पुरुषः पुरिशयना
त्पुराणश्चिरंतनः त्वमेवास्य विश्वस्य परं प्रकृष्टं निधानं निधीयतेऽस्मिन्निति जगत्सर्वं म
हाप्रलयादाविति किंच वेत्तासि वेदितासि सर्वस्यैव वेद्यजातस्य यच्च वेद्यं वेदनार्हं तद
पि च परं धाम परमं पदं वैष्णवं त्वया ततं व्याप्तं विश्वं समस्तमनन्तरूप अंतो नाविद्यते तव रू
व पाणां किंच वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशांकः प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च नमो नमस्ते
ऽस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ३९ वायुस्त्वं यमश्चाग्निर्वरुणोऽपां पतिः
शशांकश्चन्द्रमाः प्रजापतिस्त्वं कश्यपादिः प्रपितामहश्च पितामहस्यापि पिता प्र
पितामहः पितामहो ब्रह्मा ब्रह्मणोऽपि पिता इत्यर्थः नमो नमस्तेऽस्तु तुभ्यमस्तु स
हस्रकृत्वः
हस्तपेति व्याप्यव्यापकत्वेन भेदं शंकित्वाऽकल्पितत्वात्तस्यामेवमित्याह अनंतेति तस्य सर्वात्म १५६
कत्वे हेतुत्वमाह किंचेति कश्यपादिरित्यादि शब्देनेति विराडात्मगर्भस्थेने पितामहो ब्रह्मा तस्य
पिता हिरण्यगर्भात्मा प्रपितामहोऽत्याह ब्रह्मणोऽपीति सर्वदेवतात्वमेवेत्युक्तं फलितमाह नमस्ते
ऽस्तु सहस्रकृत्व इति कृत्वसुचोऽभिवृत्तिरर्थमाह बहुश इति पुनः स्तुतितात्पर्यमाह पुनश्चेति

तत्रैवत्वनुरागागमनेनरक्षःसुजगदेकदेशमात्रे तेषु प्रतिपदेषु ॐ तेजगतो भवति हर्षानुरागाविस्मयो
क्याह किंचेति रक्षांसि जगतो भगवति हर्षादियुक्तमित्याह सर्वइति उक्तेऽर्थे हेतुं तेनो नरसो
कमवतारयति भगवतइति महात्मनेमत्त इवैतत्सर्वं गुरुत्वेत्याह नमस्कारादियोग्यत्वमाह
गुरुत्वरायेति तत्रैवहेतुंतरमाह यतइति महात्मत्वादिहेतून्नाम्नुक्त्वानां फलमाह श्रुतइति
तत्रैवहेतुंतरागिरःरचयति हेयत्वेनेति अनवच्छिन्नत्वे सर्वदेवनियंतृत्वे सर्वजगदाश्रयत्वे च तव

तथानुरज्यते च अनुरागं चाप्नोति तत्त्व हि स्पष्टइति व्याख्येयं किंच रक्षांसि भीतानि भयात्
दिशानि दिशो द्रवंति गच्छंति तत्र स्थाने विषये सर्वे नमस्यंति नमस्कुर्वंति च सिद्धसंघाः सि
द्धानां समुदायाः कपिलादीनां तत्र स्थाने भगवतहर्षादिविषयत्वे हेतुं दर्शयति कस्माच्च
तेनते न नमेरन्महात्मन् गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे अनंत देवेश जगन्निवास त्वमक्षरं सदसत्तत्परं य
त् ३७ कस्माद्धेतोः ते तुभ्यं न नमेरन् न नमस्कुर्युः हे महात्मन् गरीयसे गुरुतराय
ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्यापि आदिकर्त्रे कारणभूतत्वस्मै अतोऽथ कथमेते न नम
र्युः अतो हर्षादीनां नमस्कारस्य च स्थाने त्वमहो हर्षादिविषयत्वमर्थः हे अनंत देवेश जग
न्निवास त्वमक्षरं तत्परं यद्वेदांतेषु श्रूयते किं तत्सदसत् सद्विद्यमानं प्रपंचात्मना लीनतिवु
द्धिः तेऽप्रधानमहदहंकारादिरूपस्यापि उपचर्यते परमार्थतस्तु रुद्ध
सतः परं यदक्षरं वेदविदो वदंति तत्त्वमेव नान्यदित्यभिप्रायः
नमस्कारादियोग्यत्वे कारणमित्यर्थः तत्रैवहेतुंतरमाह त्वमिति तत्र मानमाह यदिति कथं
मेकं स्यावसदसद्रूपत्वं तदाह तदिति कथं सतोऽसतश्चाक्षरं श्रुत्युपाधित्वेन तदाह यद्वारेणेति तत्परं
यदित्यनक्षराचेष्ट परमार्थतस्त्विति अनंतत्वादिना भगवतो नमस्कारादियोग्यत्वमुक्त्वा स्तु
तिजगत्स्रष्टृत्वादिनापि तद्योग्यत्वमस्तीति स्तुतिद्वारा दर्शयति पुनरपीति

नहीदृशमिमस्य महिमानमिमस्य च सामानाधिकरण्ये लिंगव्यत्ययादित्याह तवेति पाठांतरे
भावनायां सामानाधिकरण्योपपत्तिमाह तवेमामिति यदुक्तवानस्मि तदिति तामपराधं तं संबंधः
४१ यच्चेत्युक्तं तत्त्वामित्येवेति किं न परिहासार्थं क्रीडादिषु त्वमपि तिरस्कृतोसीत्यर्थः
मित्याह पद्धेति विहरणं क्रीडा व्यायामो वा शयनं तल्पादिका शय्या पादिका सिंहासनादि रूपम्
तूलमेव विषयमस्ते स्थितिप्रावरणं एकशब्दार्थं रहसि स्थितत्वे एकाकित्वं कथयन्नाह परोक्षः सन्

विश्वरूपं तवेदं महिमानमजानतेति वैयधिकरण्येन संबंधः तवेममिति पाठो यद्यस्ति तदा
सामानाधिकरण्यमेव मया प्रमादाद्विक्षिप्तचित्ततया प्रणयेन वापि प्रणयो नाम स्नेह
निमित्तो विस्रंभस्तेनापि कारणेन यदुक्तवानस्मि यच्चावहासार्थमसत्कृतोसि विहारशय्या
सनभोजनेषु एकोथवाप्यच्युत तत्समक्षं तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ४२ यच्चावहासार्थं परि
हासार्थं परिहासप्रयोजनाय असत्कृतोसि परिभूतोसि भवसि क्व विहारशय्यासनभोजनेषु
विहरणं विहारः पादव्यायामः शय्या तूलिका आसनमासनिका भोजनमदनमित्येतेषु विहारशय्यास
नभोजनेषु एकः परोक्षः सन्नसत्कृतोसि परिभूतोसि अथवापि हे अच्युत तत्समक्षं तत्क्षा
क्रियाविशेषणमेतत् समक्षं वासत्कृतोसि तत्सर्वमपराधजातं त्वामप्रमेयं क्षमां कारये त्वाम
हमप्रमेयः यतस्त्वं पितासि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् न त्वत्स
मोस्त्यभ्यधिकः कुतोन्यो लोकत्रयेप्यप्रतिमप्रभाव ४३ पितासि जनयितासि लोकस्य प्राणि
जातस्य चराचरस्य स्थावरजंगमस्य न केवलं पितासि त्वमस्य जगतः पूज्यश्च पूजार्हो यतो गुरुर्

मस्य इति अत्र तत्परोक्षे वा तत्समक्षं कारणं परिभवं यथा स्यात्तथा प्रणयात्तमसत्कृतोसि तत्सर्वमि
ति योजना मे क्षमस्व त्याह तत्क्षामये इति क्षमां कारये इत्यध्याहृत्य परिहरति तदेहकमाह अप्रमेयमिति वा
चनिकं महदपराधजातं अपनेतुं क्षमोसीत्यर्थः किञ्चित्ताकं मनो दोषोपराधानेनयाम्यहं नत्योगरहोते
पितृत्वं पूज्यत्वमुरीकृत्याह यतस्त्वं पूज्यश्च गुरुर्गरीयानजाहनिर्व धर्माधर्मादिज्ञानस्य प्रदायकत्वेन गुरुरिति
यस्मात्त्वं गुरुरुत्तमोपि गुरुश्रेष्ठः आगमप्रदायकत्वेनेति वेदविद्यादीनां सम्प्रदायप्रवर्तक इति कस्मादिति १५७

पुनश्च नमो नमस्ते इति पुनः पुनः नमस्कारेण किं दोषाभावो भवतीत्यत आह सहस्रकृत्व इति । नमस्कारेण प्रयोजनमाह नमः पुरस्तादित्यादि
नमः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते इत्यर्थः । विधानेन नमस्कारे न तृप्तिः भक्तस्य भवतीति यस्मादित्याह नमः पुरस्तादिति नमः पृष्ठतः
ते इति सर्वतोऽपि दिक्षु सर्वत्र स्थितं सर्वं त्वमेव सर्वतः सर्वात्मकत्वात् नमः पुरस्तादित्याह नमस्कृत इति यद्यपि सर्वत्र व्याप्ताः स्थिताः सर्वे ते एवं सर्वत्र नमस्कारं कर्तुमाह सर्वत्र इति । सर्वत्र सर्वात्मना स्थितं सर्वे सर्वत्र अहं भावः स्यादित्याह नमोऽस्त्विति फलितमर्थमाह
इत्येवं सर्वत्र वर्तते सर्वत्र त्वमेव ततः सर्वत्र नमस्कारः । नमस्कारेण किं तस्माद्वा अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः
पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते इति सहस्रकृत्वः नमस्कारं कृत्वा त्वं अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः । अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं
नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व । अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥ ४० ॥
नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व । अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः
अनन्तवीर्यामितविक्रमः अनन्तं वीर्यं यस्य अमितो विक्रमो यस्य स तथा
विक्रमः पराक्रमः वीर्यं सामर्थ्यं विक्रमो पराक्रमो वा अनन्तवीर्यामितविक्रमः । सर्वं समस्तं जगत् समाप्नोषि सम्यगेकात्मना
अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषि व्याप्नोषि ततः सर्वोऽसि सर्वः । सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति
अजानता महिमानं तवेदं मया प्रमादात्प्रणयेन वापि ॥ ४१ ॥ सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति च अजानता
तवावमानं कृतं तत्क्षमस्व इत्याह । वीर्यमित्यादिना वीर्यवतो विक्रमावानिति हे सर्वेति वीर्यं विक्रमयोः पौनरुक्त्यमित्याह वीर्यमित्यादिना वीर्यवतो विक्रमावा
भिधानात्पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्याह वीर्यं वानिति भगवतो लोकतो विशेषमाह सर्वेति
उक्तं सर्वात्मना सर्वं व्याप्नोति सर्वमिति सम्यगेकेन व्याप्नोति तथेति अज्ञानेन निमित्तेन अपराधं क्षमयति यतस्तस्मात् इदं क्षमस्वेत्यर्थमाह विश्वरूपमिति

मदीयेच्छापरूपपर्यन्ताकर्तव्येत्याह एतदिति चतुर्भुजेनेत्यर्थं सहस्रबाहो तेनेत्याह वर्तमानत्वेनेति सति विश्वमूर्ते
पेक्षयेदं रूपमाश्रितं नाहं ह्युपसंहृत्येति अर्जुनेन स्थाने हृषीकेशेत्यादिनोक्तस्य भगवतो वचनं स्तव्यते ये
ति अर्जुनमिति भगवत्प्रसादैकोपायफलं मयैवेनेदृशीनेदृग्व्याख्याख्येनाह तदिति तदृष्टेन पृष्ठतो दर्शने पराम्
शान्ति वेदाध्ययनात् पृथग्यज्ञाध्ययनग्रहणेन केवलेन मुक्तिमित्याशङ्क्याह वेदेति न च वेदाध्ययनग्रह

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव। तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव
विश्वमूर्ते॥ किरीटिनं किरीटवन्तं गदिनं गदावन्तं चक्रहस्तं इच्छामि प्रार्थये त्वां द्रष्टुमहं
तथैव पूर्ववदित्यर्थः। यत एवं तस्मात्तेनैव रूपेण वसुदेवपुत्ररूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो वर्तमा
नत्वेन विश्वरूपेण भव विश्वमूर्ते उपसंहृत्य विश्वरूपं तेनैव पूर्वरूपेण भवेत्यर्थः॥ अर्जुनमभी
तमुपलभ्य उपसंहृत्य विश्वरूपं प्रियवचनेनाश्वासयन् श्रीभगवानुवाच। मया प्रसन्नेन तवा
र्जुनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात्। तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम्॥४७॥ म
या प्रसन्नेन प्रसादो नाम त्वदनुग्रहबुद्धिः तद्वता प्रसन्नेन मया तव हे अर्जुन इदं परं रूपं विश्वरूपं
दर्शितमात्मयोगात् आत्मन ऐश्वर्यस्य सामर्थ्यात् तेजोमयं तेजःप्रायं विश्वं समस्तमनन्तमन्तरहितं
आदौ भवमाद्यं यत् रूपं मम मे त्वदन्येन त्वत्तः अन्येन केनचिन्न दृष्टपूर्वं मम रूपदर्शनेन कृता
र्थस्त्वं संवृत्तोऽसीति तत् स्तौति। न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानैर्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः। एवंरूपः
शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर॥४८॥ न वेदयज्ञाध्ययनैः चतुर्णामपि वेदानाम
ध्ययनैर्यथावत् यज्ञाध्ययनैश्च वेदाध्ययनैरेव यज्ञाध्ययनस्य सिद्धत्वात् पृथग्यज्ञाध्ययन
ग्रहणं यज्ञविज्ञानोपलक्षणार्थं तथा न दानैः तुलापुरुषादिभिः न च क्रियाभिः अग्निहोत्रादि
भिः श्रौतादिभिः नापि तपोभिरुग्रैः चान्द्रायणादिभिः उग्रैः घोरैः। एवंरूपः यथा दर्शितं विश्व
रूपं यस्य सोऽहमेवंरूपः न शक्यः अहं नृलोके मनुष्यलोके द्रष्टुं त्वदन्येन त्वत्तोऽन्येन कुरुप्रवीर॥

णादेव यज्ञाध्ययनमपि गृहीतं मयाध्ययनस्यार्थावबोधान्तत्वादिति वाच्यं न स्यादित्यर्थः ग्रहणानन्तरं यज्ञाहे॥
साधितत्वादिति भावः। श्लोकद्वयस्यार्थं समर्थयितुं नाकरणे तेनान्येन मदनुग्रहविहीनेनेति शेषः। विश्वरूपदर्

१५८

158

ईश्वरोऽनरैस्तुल्यं भविष्यतीत्याशंक्याह नहीति ईश्वरभेदेऽन्योकेशानेश्वानंदेकमत्योहेतुभावान्नाना
मतित्वेचैकस्यामिस्तत्पामन्तस्यानेहीषांसंभवात्स्वव्यवहारलोपात्पुनः ईश्वरनानात्वमित्यर्थः अ
मायिकाः सत्वेके शुनिकन्यायेन दर्शयति तत्त्वमहैति तत्रहेतुमवतारैर्व्याकरोति अवतिमेत्या
दिना निरतिशयप्रभावत्वहेतोः कुत्र प्रसादं प्रलामहवेकेनामित्याह यतइति प्रसादेनातं
नैरभगवत्ताकर्तव्यप्रार्थ्यते तत्पुनरिति त्रिपरवधिपापारस्तोवकारोः नुषज्यते त्रिपाहिमो
कस्मात्कुरुतेरस्वामित्याह ततस्त्वमोऽतस्तुल्योऽस्ति नहीश्वरद्वयं संभवति अनेकेश्वरत्वे
व्यवहारानुपपत्तेः तत्त्वमेवतावदेवोऽत्र नसंभवति ऊतएवात्यामायिकः स्यात्लोकव
र्योपि सर्वस्मिन् अप्रतिमप्रभावः इति मोऽयेनयथासाप्रतिमानविद्यतेऽप्रतिमापस्तुतव
प्रभावस्यसत्वमप्रतिमप्रभावः हेअप्रतिमप्रभावनिरतिशयप्रभावेत्यर्थः यतएव न
स्मात्तुल्योऽस्मि प्रतिप्राप्यकार्यप्रसादयेत्वामहंप्रार्थयामीत्यर्थः पिनेवत्र त्रसमस्तवत्वम्भव्युः
श्रिवः श्रियापापाहीसिदेवसोऽद्य २४ तस्मात्प्रणम्यतमस्तकावाङ्गप्रोणधारणकेषणनोचैः श्री
त्वाकाम्यरणीयप्रसादयप्रसादेकारयेत्वामहंदेशाद्देशितावरेरुत्तत्तत्र त्वपुनः प्रत्रस्यो प
गधयथापित्वातमतेमर्वं सात्वाइव्वकमस्वत्रपरायं पथ्यावोऽश्वयः शिवापापाअपरायधते
मते एवमहंमिदेदेवसाद्य प्रसहस्तत्वमतामित्यर्थः अहरहश्वेदं विनोस्मिहभयेनचश्रद्धा
श्रितमनोमेतटवमेटपीयदेवतूयप्रसीदेवेशजगन्निवास २५ अहरहर्षवेनवहाचिदपिह
सर्वदेदेवविश्वरूपनवमयायन्यपां तदेद्धहाह विनोस्मिभयेनचश्रद्धाश्रितमनोमे प्रो
तसल्देवमेममदृपीयदेवतूयप्रन्मान्मवत्वप्रमाद्दे देवेशजगन्निवासजगतानिवासोऽसिजग
ति ब्रह्मस्तः सर्वं देवेतमरप्रणाधजानमितिप्रोषः हेसर्वेश सर्वेश विश्वरूपोपसहारार्थपति अह
हर्ति हर्षितोह एवम्हरतिपावनभयेनतहदेविवद्ध तदशीनेनस्त्वर्थः तदेवदर्शयन्तनं किंत
दिन्यपेदायायमाह किंशेदवमिति वक्रहेत्वप्रस्तामितित्रुत्यात्तिग्रहोमाह वकेत

गी॰ भा॰ टी॰ १५५

न हि त्वं नायोग्यत्वेऽद्भुतमप्रकाशमित्याशंक्याह दृष्टवानिति केनोपायेन तर्हि द्रष्टुं शक्यो भगवानि-
त्यपेक्षायां कथमित्यादिना श्लोकद्वयेन तावद्दानेनेष्टं न सम्यक्लोके ख्यातमित्याह उच्यत इति न भक्तिमात्र
न त्वहं तु दृश्यते तपसा वा ऽर्थक्रियया किमित्यादिना श्लोकेनाभक्तिमेव व्यनक्ति सर्वेति भक्त्यानीविशेषणाद्वेषा
महं न माशक्याह ग्रथमेति समस्तविस्तरमेकत्रिपुञ्जीकृत्योतिपावन मत्कर्मकृदित्युक्ते मत्परमत्वमार्थिकमितिउ

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ५३ नाहं वेदैरृग्य
जुःसामाथर्वणैर्वेदैश्चतुर्भिरपि न तपसा उग्रेण चान्द्रायणादिना न दानेन गोभूहिरण्यादिना
न चेज्यया यज्ञेन पूजया वा शक्य एवंविधो यथा दर्शितप्रकारोऽहं द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा
त्वं कथं पुनः शक्यो द्रष्टुमित्युच्यते भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं
च परन्तप ५४ भक्त्या तु किंविशिष्टयेत्याह अनन्यया अपृथग्भूतया भगवतोऽन्यत्र पृथक् न
कदाचिदपि भवति या सा अनन्या भक्तिः सर्वैरपि करणैर्वासुदेवादन्यन्नोपलभ्यते यया सा अन-
न्या भक्तिः तया भक्त्या शक्यो अहमेवंविधो विश्वरूपप्रकारो हे अर्जुन ज्ञातुं शास्त्रतो न केवलं ज्ञा-
तुं शास्त्रतो द्रष्टुं च साक्षात्कर्तुं तत्त्वेन तत्त्वतः प्रवेष्टुं च मोक्षमपि गन्तुं हे परन्तप अधुना सर्व-
स्य गीताशास्त्रस्य सारभूतोऽर्थो निःश्रेयसार्थोऽनुष्ठेयत्वेन समुच्चित्योच्यते मत्कर्मकृन्मत्प-
रमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ५५ मत्कर्मकृन्मदर्थं कर्म मत्क-
र्म तत्करोतीति मत्कर्मकृत् मत्परमः करोति भृत्यः स्वामिकर्म न त्वात्मनः परमा प्रेत्य गन्तव्या
गतिरिति स्वामिनं प्रतिपद्यते अयं तु मत्कर्मकृन्मामेव मत्परमाह परमा गतिर्यस्य सोऽयं मत्पर-
मः तथा मद्भक्तः मामेव सर्वप्रकारैः सर्वात्मना सर्वोत्साहेन भजते इति मद्भक्तः सङ्गवर्जितः
धनपुत्रमित्रकलत्रबन्धुवर्गेषु सङ्गवर्जितः सङ्गः स्नेहः प्रीतिः तद्वर्जितः निर्वैरः निर्गतवैरः स-
र्वभूतेषु शत्रुभावरहितः आत्मनो अत्यन्तापकारप्रवृत्तेष्वपि यः ईदृशः मद्भक्तः स मामेति अहमेव १५५
न कृतिमाशंक्याह मत्परम भगवानेव परमा गतिरिति निश्चयवता तत्तदेवानुष्ठानं निष्ठामित्याह तथा
मद्भक्तेति ननु सर्वप्रकारैर्भजनं धनादिना द्विविधमित्याशंक्याह सङ्गेति द्वेषपूर्वकमेति निष्ठा
वरणं वैरं यत्नपकारि भूतदेश्माद्वेपि भवत्यपकारि विषितिप्रायत्वाह आत्मन इति यत्सर्वं सदा

वहन्ति यमनुष्यस्तत्समभिप्रेत्याहं देवमम्भूतं तदमिति श्रुत्या तु योग्यतेनादिदेहं नैगमेषु दृष्टोऽनिवेदितवानित्या
ह। संजय इति तथाश्रुत्वैव वचनेन मया प्रसन्नेनेत्यादि चतुर्भुजाकिं तस्य परस्य परिचित स्वेस्य प्रदर्शनेन प्रसन्न
देहेनैव चार्जुनं प्रत्याश्वासनं भगवता पुनः कृतमित्याह महात्मेति एवं भगवद्वाविश्वासितः सन्नर्जुनस्तत्
पुनः कृतवानित्याह अर्जुन इति उपासितायां विश्वरूपस्यान्तर्भगवद्भक्तिः उत्पद्यते भगवानिति तद्दर्शन

मा ते व्यथा मा च विमूढभावो दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ्ममेदं व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं तदेव मे रूप
मिदं प्रपश्य ॥४९॥ मा ते व्यथा माभूत्ते भयमा च विमूढभावो विमूढचित्तता दृष्ट्वा उपलभ्य रूपं घो
रमीदृक् यथा दर्शितं मदीयं व्यपेतभीर्विगतभयः प्रीतमनाश्च सन् पुनस्त्वं यः तदेव मे समचतु
र्भुजं पूर्वं चक्रगदाधरं किरीटिनं रूपमिदं प्रपश्य । संजय उवाच इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा स्वकं रूपं द
र्शयामास भूयः । आश्वासयामास च भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥५०॥ इत्येवमर्जुनं वा
सुदेवस्तथा पूर्ववचनमुक्त्वा स्वकं वासुदेवगृहे जातं रूपं दर्शयामास दर्शितवान् भूयः पुनः
आश्वासयामास च आश्वासितवांश्च भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवपुः प्रसन्नदेहो महात्मा । अ
र्जुन उवाच दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन । इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥५१॥ दृ
ष्ट्वेदं मानुषं रूपं मत्सखं तव प्रसन्नं तव सौम्यं जनार्दन इत्यर्दतेर्गतिकर्मणः गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वात् यतस्त्वं
ज्ञापयसि विषयान् नानाविधान् नरकादीन् अर्दयसि अतो जनार्दनेत्यभ्युदयानि श्रेयांसि च याचितोऽर्थ्यसे यद्वा
सर्वैर्जनैर्याच्यत इति वा जनार्दन इदानीमस्मि संवृत्तः संजातः किं सचेताः प्रसन्नचेताः प्रकृतिं
स्वभावं गतः प्राप्तोऽस्मि । श्रीभगवानुवाच सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम । देवा अप्यस्य रूपस्य नि
त्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ॥५२॥ सुदुर्दर्शं सुष्ठु दुःखेन दर्शनं यस्येति सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्म
म देवा अप्यस्य मम रूपस्य नित्यं सर्वदा दर्शनकाङ्क्षिणो दर्शनेप्सवः । अपि तु नैव दृष्टवन्तो
ऽतो नाभिरूपं दृष्टं मया कामितमिति तद्धि गदयति देवाऽपि दर्शनोपायाभावाद् दर्शनेच्छाकेन क
स्मादिति वेदादिभिरुपायैः पुनस्त्वा अपि भगवानुक्तरूपेणाशक्यो द्रष्टुमित्याह नाहमिति

गी॰ भा॰ टी॰ १६० यथाविशेषितमतेर्द्वयोः सर्वज्ञगमत्वैकं तत्स्वमित्यादिना दृश्यमाणं विशिष्टमित्यर्थः । ननु तस्य सर्वेत्र विशेषण

तरमव्यक्तमित्येतत्स्याचेष्टं निरस्तेति करणगोचरत्वमतिरेकद्वारा स्फोरयति यद्वेति यथाविशेषि

तमित्युक्ते स्पष्टयति त्रिष्वेष्विति पूर्वार्द्धगतक्रियापदस्यानुषंगं सूचयति तदिति सर्वेणापि ज्ञेनयोगसमा

धिविदितोति योगविदः । के पुनरतिशयेनैषामध्ये योगविदो योगिनस्तरितिः पृच्छति केतिशयेनेति विमत

योर्योगयोः सगुणाक्षरयोगयोर्वा पृष्ठव्यत्वे किं वा समानत्वमाहोस्वित्तरितिविकल्प्य क्रमेणेतरम्भगवानुक्तवा

ये चान्ये ... चित्यर्थः सर्वेषणं मः सन्न्यस्य सर्वकर्माणि यथाविशेषितेक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं सर्वेषामाधि

ष्ठानत्वात् करणगोचरं यदि लोके करणगोचरेण व्यक्तं तत्सम्बन्धेन ग्राह्यमतोऽन्यत्सर्वकरणादि

दृष्टत्वाद्व्यक्तं पदत्रेति विशिष्टस्योपासनेन विशेषणविशिष्टं तत्र येन चापि पर्युपासते तेषामुभयेषाम

ध्ये के योगवित्तमाः के अतिशयेन योगविद इत्यर्थः । श्रीभगवानुवाच येऽत्र त्वदुपासकाः

सम्यग्दर्शिनो नित्ययुक्ते त्वल्लावल्लिष्टा नात्मनि पक्षस्य तदुपरिष्टाद्वक्ष्याम इति ये तितरे म

य्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते । श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २ ॥ मयि

विश्वरूपे परमेश्वरे आवेश्य समाधाय मनो ये भक्ताः सन्तो मां सर्वयोगेश्वराणामधीश्वरं सर्वज्ञं

विमुक्तरागादिक्लेशतिमिरदृष्टिं नित्ययुक्ता अतीतानेकत्वध्यानपानेक्षणं कार्थं त्यागे न स

तत युक्ताः सन्तः उपासते श्रद्धया परयोपेताः ते मे मम मता युक्ततमा इत्यभिप्रायः ॥ २ ॥

नित्याह भगवानिति यदिच्छितोपयस्थाविधियोगस्वरूपमाणानामनुदृष्टत्वेनेत्याह येऽत्र त्व

देति यथायस्तत्राह येतिनिति सर्वयोगेश्वराणामसर्वेषां योगसमधिष्ठायतिष्ठतां योगिनामित्यर्थः

विमुक्तात्मक्राः सगराणां व्याख्याने ... नित्यमनुस्मृतानि निरताहिताः नाप्रज्ञातानुकृता निष्प्रपञ्चदृष्टिरवि

द्याभिध्याधीपस्यमिमितिविशिनष्टि विमुक्तेति नित्ययुक्तत्वं साधयति अतीतेति तत्रोन्नतोयोयस १६०

त्कर्मकृतेत्यादित्वात्स्मिन्निश्चयेनाः ... यतमायोगमनेन तस्य नियमेनानुष्ठानेनेत्यर्थः उपासते

मयि स्थितिमदार्कंवेत्तीत्यर्थः उक्तोपासकानां युक्ततमत्वेन केतरनयेनेति

तदेवं भगवतो विश्वरूपस्य सर्वात्मनः सर्वं तस्य सर्वज्ञस्य मत्कर्मकृदित्यादिनाऽध्यायेन क्रममुक्तिफलमभिधा
नमभिवदता तत्त्वं वाच्यार्थो व्याख्यापितः । इति श्रीभगवद्गीताभाष्यटीकायामेकादशोऽध्यायः ॥११॥ पू
र्वोत्तराध्यायानामादिषु विभूत्यन्तेष्वध्यायेषु निरुपाधिकस्य ब्रह्मणोऽक्षरस्य ध्यानानुसंधानमुक्तमिति
वृत्तं कीर्तयति द्वितीयेति तृतीयेत्यादिषु सोपाधिकस्यापि ब्रह्मणो ध्यानमुपदिष्टमिति पादत्रयेण
मित्याह सर्वेति सर्वस्यापि सत्त्वस्य योगो ज्ञानाभ्यासापि तस्य सर्वज्ञानशक्तिमत्सत्त्वोपाधेः साम
र्थ्येनेन सर्वज्ञत्वेन विवक्षितत्वात् निरुपाधिकस्य सगुणस्य परिपाकहितस्य भगवतो ध्यानमुक्तम्
उपासनार्थमेव त्वया दर्शितं हे पाण्डव इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशंकरभग
वत्पूज्यपादकृतौ गीताभाष्ये विश्वरूपदर्शनं नामैकादशोऽध्यायः ॥११॥ द्वितीयादिष्वध्यायेषु वि
भूत्यन्तेषु परमात्मनो ब्रह्मणोऽक्षरस्य विध्वस्तसर्वविशेषस्योपासनमुक्तम् । सर्वयोगैश्वर्यस
र्वज्ञानशक्तिमत्सत्त्वोपाधेरीश्वरस्य तव चोपासनं तत्र तत्रोक्तम् । विश्वरूपाध्याये त्वैश्वरमाद्यं सम
स्तजगदात्मरूपं विश्वरूपं त्वदीयं दर्शितमुपासनार्थमेव त्वया । तच्च दर्शयित्वा उक्तवान
सि मत्कर्मकृदित्यादि । अतोऽहमनयोः पक्षयोर्विशिष्टतरबुभुत्सया त्वां पृच्छामीति अर्जुन उ
वाच एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते । ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः
॥१॥ एवमिति अतीतानन्तरश्लोकेनाभिहितमर्थं परामृशति मत्कर्मकृदित्यादिना एवं सततयु
क्ताः भगवत्कर्मादौ समाहिताः सन्तः प्रवृत्ताः इत्यर्थः । ये भक्ताः अनन्यशर
णाः सन्तः त्वां यथादर्शितं विश्वरूपं पर्युपासते ध्यायन्ति विश्वरूपं पर्युपासते
इत्येतस्यार्थमाह ध्यायन्तीति एकादशेऽध्याये विश्वरूपमिति
ध्यायन्ति भगवद्रूपं दर्शितं यथा तत्रोक्तं तथैव ध्यायन्ति निरुपाधिकमिति
नमस्यापि योगस्य प्रश्नोत्तरं स्वरूपमेव वक्तुं योगप्रश्नः सोपाधिकं ध्यानं सोपाधिक
ज्ञानस्य चोक्तत्वादित्यर्थः । एवं प्रश्नार्थं मत्वा न मय्यावेश्य मन इत्यादिना एवमिति
प्रकृतस्य सततयुक्तत्वे हेतुमाह मत्कर्मकृदित्यादिना मत्कर्मादिकारिणः सततयुक्तत्वेनोक्तत्वेनोक्तत्वादित्यर्थः

मायादिशब्दितया प्रसिद्धमविद्यादितत्त्वं दिदृक्षूणां प्रतिपन्नमित्यर्थः । तत्रावस्थाने वैतृष्ण्ये तस्याकांक्षा
यामाह तदभावेति कूटस्थशब्दस्य निष्ठितं पदमर्थान्तरमाह अथवेति प्रत्यगुपजीव्यान्तर
विशेषणत्वपक्षमित्याह अनयैवेति कथमनेन मुपास्ते तदुपास्ते वाक्यं स्यादित्याह संक्षिप
स्येति नुत्याह एवंविधाद्रागद्वेषादिरहितात्सम्यग्ज्ञानेनाज्ञानस्याप्येनातत्वात् कर्मणा येन
योगस्थमवेक्षितव्याह तेऽपीति सर्वभूतहिते रता इति रताः । सर्वभूतहितत्वमेवविशिनष्टि तत्स्त

प्रसिद्धो लोके तथा चाविद्याख्येनैकसंसारबीजमनन्तरदोषवन्मायाख्यानादिशब्दवा
चितया मायानुप्रवृत्तिविद्यानाम्यनेन महेश्वरः ममेमामायादुरत्ययाद्यन्यादिप्रसिद्धं
यत्तत्कूटे तस्मिन्कूटे स्थितं कूटस्थं तदध्यक्षतया प्रवस्थितं अथवा राशिवत्स्थितं कू
टस्थमतएवाचलं यस्मादचलं तस्मात् ध्रुवं नित्यमित्यर्थः । संनियम्येन्द्रियग्राममसर्व
त्र समबुद्धयः ते प्राप्नुवंति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥४॥ संनियम्य संयम्योपसंहृत्येन्द्रिय
इन्द्रियग्राममिन्द्रियसमुदायं सर्वत्र सर्वस्मिन् काले समबुद्धयः समाना तुल्या बुद्धिर्येषामिष्टा
निष्टप्राप्तौ ते समबुद्धयः । य एवंविधास्ते प्राप्नुवंति मामेव सर्वभूतहिते रताः । नते
तेषां वक्तव्यं किंचिन्मां ते प्राप्नुवंतीति ज्ञानी त्वात्मैव मे मतमित्युक्तं नहि भगवत्स्वरूपा
णां सतां युक्ततमत्वमयुक्ततमत्वं वा वाच्यं

देवाचरंति ज्ञानवतोऽपि ज्ञाने भगवत्प्राप्तेरर्थसिद्धत्वादनुवादमात्रमेतदित्याह नन्वि
ति ज्ञानिनो भगवत्प्राप्तिः सिद्धैवेत्यत्र प्रमाणमाह ज्ञानीति ज्ञानवतो भगवत्प्राप्तौ नैव
वयुक्ततमावक्तव्या । कथं सगुणब्रह्मोपासकान्युक्ततमानुक्तवानसौ त्वक्षरांक्याह नही
ति सगुणोपासकेषु व्यपि कथमित्याह किंत्विति

नेदृशं स्तुत इत्यत अहोरात्राणीति अहर्दिवा रात्रौ चाहोरात्रं तम्मतिशयस्यातिशयेन मामेव विशेषतां विशु
त्या श्रितं पर्यन्त्यर्थः वक्ष्यमाणं तु परिष्कारादि सुतं भक्तस्यैव केवलं इति किमित्यादिना एवं भूः फल
तो विशेषार्थः लक्षणानि अव्यक्तं तमनिर्देश्यत्वे हेतुरित्याह अव्यक्तत्वादिति यतोऽव्यक्तं अतोऽनिर्देश्यमि
ति योजना निरुपाधिके तत्रैकस्यामुपासनेति स्पष्टमुपासनमिति उपास्यतो यतः तत्र ज्ञानानन्दयेत्यान
न्तेनोपगम्योपासनेन तत्त्वं चिन्तयति सर्वचिद्देकतानमक्षरमात्मानमेव सदाभावयन्तीत्यर्थः देहवि व

ने ऽनन्तर्येण हि तेऽमच्छितनया अहोरात्रास्येव ताह येत्विति अक्षरं तानुपतिष्ठन्तं मां इति वक्तुं
किमितरे युक्ततमा न भवन्ति नहि तेऽन्यतिशयेन भक्तिं वान कुर्वन्ति येत्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्यु
पासते सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवं ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं अव्यक्तत्वादशब्द
गोचरमिति तन्निर्देष्टुमशक्यत्वात् अनिर्देश्यमव्यक्तं न केनापि प्रमाणेन व्यज्यते इत्यव्य
क्तं पर्युपासते परितः सर्वत उपासते उपासनं नाम यथाशास्त्रमुपास्यार्थस्य विषयीकरणे
न सामीप्यमुपगम्य तैलधारावत्समानप्रत्ययप्रवाहेण दीर्घकालं यदासनं तदुपास
नमाहुः तेऽक्षरस्य विशेषणमाह सर्वत्रगं व्योमवद्व्यापकं अव्यक्तत्वादचिन्त्यं च
यद्धि करणगोचरं तन्मनसापि चिन्त्यं तद्विपरीतत्वादचिन्त्यमक्षरं कूटस्थं दृश्यमानगु
णवद्वन्तरदोषवत्कूटं कूटस्थं कूटसाक्ष्यमित्यादौ कूटशब्दः

द्वितमित्याह यथेति अव्यक्तं वेदवाचिन्त्यत्वे हेतुरित्याह यद्धीति कूटशब्दस्य लोकार्थं द्वेधा
योगतः साधयति कूटरूपमिति आदिपदमन्तरार्थं प्रकृतेर्विं तदन्तरं कूटस्थितमित्याश
ङ्क्याह तथा चेति उक्तरीत्या कूटस्थपदस्यान्तरार्थं निरूप्य एतेनैकस्य संसारस्य बीजं निरूपमाण
नानाविधदोषोपेतत्वं तेनेदं ब्रह्मणो मायया प्रकृतिविद्यात्ममायायाङ्गत्वयाद्यौ

गी० भा० टी० १६२

16.2

समुद्धर्ता समग्रादित्येतज्ज्ञानानावेक्षमद्दानेनेत्यर्थः । मृत्युग्रस्तो मरणलक्षणानर्थहेतुत्वान्मे नकार्यं तयायु
क्तः संसारः । भगवदुपासनाविशिष्टफलं संक्षिप्य मत्तो भगवत्प्रिया या सदा ययपि तत्त्वामित्या
ह येषामिति अशेषहेतोः करणस्योक्त इत्यर्थः मनो वृत्तौ भगवत्संबन्धापनेयः स्वर्गं केवलमाह
ततइति भगवत्प्रियत्वतत्प्राप्तिं प्रतिबन्धाभावं सूचयति । मय्यावेश्येति तत्प्रदर्शनद्वैतं भगवत्प्रा
प्त्युपायं तत्रमाह मय्येवेत्यादिना एकमात्मेवने स्थलं प्रतिमादि समाधाने तेनापनेतेरे विश्वरूप
मपवर्गसागर इव सागरोद्धृत्तत्वात्तस्मान्मृत्युसंसारसागरात् अहं तेषां समुद्धर्ता भ
वामि न चिरात् किं तर्हि क्षिप्रमेवेह पार्थ मय्यावेशितचेतसां मयि विश्वरूपे आवेशितं प्रवेशि
तं समाहितं चेतो येषां ते मय्यावेशितचेतसः तेषां यत एवं तस्मात् मय्येव मन आधत्स्व मयि
बुद्धिं निवेशय निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥ ८ मय्येव विश्वरूपे ईश्वरे मनः
संकल्पविकल्पात्मकं आधत्स्व स्थापय मय्येवाध्यवसायं कुर्वतीं बुद्धिं चाधत्स्व निवेशय
ततस्ते किं स्यादिति शृणु निवसिष्यसि निवत्स्यसि निश्चयेन मदात्मना मय्येव निवासं क
रिष्यसि एव अत ऊर्ध्वं शरीरपातादूर्ध्वं न संशयः संशयो न कर्तव्यः ॥ अथ चित्तं समाधातुं
न शक्नोषि मयि स्थिरं अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनंजय ॥ ९ अथ एवं यथोक्त
वोचाम पुनः तथा मयि चित्तं समाधातुं स्थापयितुं स्थिरं अचलेन शक्नोषि चेत् ततः पश्चा
दभ्यासयोगेन चित्तस्यैकस्मिन्नालम्बने सर्वतः समाहृत्य पुनः पुनः स्थापनं अभ्यासस्तत्पू
र्वको योगः समाधानलक्षणस्तेन अभ्यासयोगेन मां विश्वरूपं प्रार्थयस्व प्राप्तुं हे धनंजय
चित्तैकाग्र्यहेतोरभिप्रायवेदभ्यासाधीनो योगो योगफलमत्यर्थं भावेद्यतनरूपायांतरमाह अभ्यासेपीति १६२
अभ्यासयोगेन विना भगवदर्थकर्मानुष्ठानं कुर्वाणस्यापि स्यादित्याशंक्याह अभ्यासेनेति सिद्धिं ब्रह्म
भावप्राप्तिरूपां सिद्धिमाप्स्यसीत्यर्थः भगवदर्थमपि कर्म मदर्थं कर्माणि कुर्वन्निति शाकमेति यद्येवं विहितविश्वरू
पद्वारत्वादित्यर्थः तर्हि भगवन्तमुपायं प्राप्तोपि अशक्तो विशेषं लोकसंपल्लमाह संग

अक्षरोपासनस्य दुष्करत्वादुपासनान्तरस्य सुकरत्वादित्यभिप्रेत्याह क्लेश इति । अधिक एव तेभ्यो दुःखेनत
र्तिभ्यः कामिन्य इति शेषः । तेषां क्लेशोऽधिकतर देहे देहवत्त्वमत्र्याविधानोपि देहेति अव्यक्तमत्यन्त सूक्ष्म
निरवशेषमक्षरं तस्मिन्नासक्तं मभिनिविष्टं चेतो येषां तेषां इति यावत् अक्षरोपासकानां क्लेशस्या
धिकतरत्वे भगवानेव हेतुमाह अव्यक्तेति दुःखं दुःखेन कष्टेनेति यावत् अतो देहाभिमानत्या

गेन क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते
५ क्लेशोऽधिकतरो यद्यपि मत्कर्मादिपरायणमधिक एव क्लेशस्तथाप्यधिकतरस्तत्र गतस्त्वं तोपर
मार्थं दोषेण देहाभिमानपरित्यागनिमित्तः अव्यक्तासक्तचेतसाम् अव्यक्ते आसक्तं चेतो ये
षां ते अव्यक्तासक्तचेतसः तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् अव्यक्ता हि यस्माद्गतिरक्षरात्म
का दुःखं यथा देहवद्भिर्देहाभिमानवद्भिरवाप्यते अतः क्लेशोऽधिकतरः अक्षरोपासका
नां यस्मात्तेनात्रोपरि ष्टादुत्तमः ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः अनन्ये
नैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ६ ये तु सर्वाणि कर्माणि मयीश्वरे संन्यस्य मत्परा अह
परो येषां ते मत्पराः सन्तोऽनन्येनैव अविद्यमानमन्यदालम्बनं विश्वरूपं देवमात्मानं मु
क्त्वा यस्य सोऽनन्यः तेनानन्येनैव योगेन समाधिना मां ध्यायन्तः चिन्तयन्त उपासते तेषां
किं तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् भवामि नचिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसा
१२ तेषां मदुपासनैकपरायणानामहमीश्वरः समुद्धर्ता इत्याह मृत्युसंसारसागरा

त्मृत्युयुक्तः संसारो मृत्युसंसारः

गरादित्यर्थः तेषां कथं वर्तितव्यमित्याह अक्षरेति यद्यक्षरोपासकानामेवानुवर्तनीयोपि विधिर्दर्शित
तथापि सगुणोपासकानां स्वानुवर्तनं तेषां मयि स्पष्टमिति इत्याह येत्विति न शङ्कः हि
पाकारी न त्वर्थः तेषां भगवद्धात्मवता किं फलमित्युपाकाङ्क्षामनुभाष्यफलमाह तेषामिति १९

गी० भा० म० टी० १८३ तदेतदेवमाह संपन्नेति संपन्नानि प्राप्तानि साधनान्यद्वेषादीनि तेषां मध्येऽवश्यं पूर्वं स्वानुष्ठानाश
क्तावुत्तरोत्तरस्यानुष्ठेयत्वेनोपदेशान्न त्यागश्चोपदेशपर्यवसानादित्यर्थः । त्यागे विशिष्टवचनस्यैकै
नधर्मेणोत्तरश्रेयस्त्वमिति प्रश्नेति के नेति उत्तरमाह पठेति अस्य तत्त्वमुक्तं मध्यमश्लोकस्ते नोभक्तो त्रिशा
खाद्धितेषणः कामसंन्यासस्य तत्त्वार्थत्वमथाकामसमानं त्वाद्वैविशेष्यं सिद्धमित्याह तद्धीति
काम्यत्यागस्यां स्ततत्त्वेऽपि कृत्स्नकर्मफलत्यागस्यतद्धेतुत्वमित्याशंक्याह काम्यानामिति कर्मफ
लत्यागात्पृथग्गतिश्रुतानि निष्ठापन्नेत्याशंक्याह तत्त्यागश्चेति तथापि कथमतस्य कर्मफ
लत्यागस्तुतिरित्याशंक्याह सर्वेति विद्यावतस्त्यागवत्पृथिवीतत्यागस्यापि त्यागत्वाविशेषादि
त्यतस्तु सोऽपि हि ज्ञानमध्यमासाद्य त्वत्तरत्वविशिष्टतोपदेशेन सर्वकर्मफलत्यागः । तद्यतेः सम्य
क्तत्त्वज्ञानसाधनानुष्ठानाशक्तावनुष्ठेयत्वेनोक्तत्वात् केन साधर्म्येण स्तुतिरित्यत आह सदा स
र्वेषु मुक्तोऽनेकामाः प्रसज्य हृदि स्थिता इति सर्वकामसंहारात्स्तनत्वमुक्तं तस्य सिद्धकामासु
सर्वेषां तस्मात्कर्मणां फलानि तत्त्यागेनावश्यमाधानं निषेधस्यान्ते तदेव युक्तमिति सर्वका
मत्यागसामान्यश्रुतस्य कर्मफलत्यागस्यापि त्यक्तीति तत्सामान्यात्सर्वकर्मफलत्याग
स्तुतिरियं प्ररोचनार्था यथाऽगस्त्येन ब्राह्मणेन समुद्रः पीत इति इदानींतना अपि ब्राह्म
णब्राह्मणत्वसामान्यात्स्तूयत इति एवं कर्मफलत्यागात्कर्मयोगस्य श्रेयःसाधनत्वमभि
मतं अत्र श्लोकेश्वरमेव मामाश्रित्य विश्वं दृष्टेश्वरे चेतः समाधानलक्षणयोगमुक्तं द्वितीयं
शिष्टोक्ति सुते तिस्तुतिमुपसंहरति तत्सामान्यादिति किमर्था स्तुतिरित्याशंक्याह त्यागेन विशुद्धा
सत्त्ववन्नोपित्वमित्याह प्ररोचनार्थेति त्यागस्तु तिहृष्टोऽतेन स्पष्टयति यथेति फलत्यागः श्रेयो हि
तस्मात्कर्मत्यागादपि फलत्यागसिद्धेः फलके कर्मानुष्ठानेनेत्याशंक्याह एवमिति फलाभिलाषत्या
ग्या कर्मानुष्ठानार्पितस्य श्रेयोहेतुतापि विविदिषायां सत्त्वानुष्ठानानर्थक्यमित्यर्थः । संप्रत्य
दृष्टस्याद्यवतारे पि तत्त्वतो कीर्तयति श्रुतेति १८३

163

उत्तरश्लोकतात्पर्यमाह इदानीमिति ज्ञानेऽशक्तस्य त्वभ्यासात्मनिष्ठयोऽभ्यासोक्तानार्थश्रवणाभ्या
सो निष्ठः एवं कर्मणोऽधिकोज्ञानाभ्यासो वा तस्यावि विशेष्यमाणत्वेऽस्मात्काराहे वदेहेतः त्यागस्यावि
शिष्टत्वे हेतुमाह एवमिति श्रीभगवानिति तस्मिन्कर्मसंन्यासः सर्वकर्मोहेत्यर्थः इत्थंविशे
षणवेतानियतचित्तस्य तु सोपपत्तिकः त्यागाच्छान्तिरित्यर्थः अनन्तरमेवेत्युक्तो ध्यानमिति नतिरिति नतु क

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि

१० अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि असक्तोऽसि मत्कर्मपरमो भव मदर्थं कर्म मत्कर्म तत्पर मा
भव मत्कर्मप्रधानो भवेत्यर्थः अभ्यासेन विना मदर्थमपि कर्माणि केवलं कुर्वन्सिद्धिं स
त्त्वशुद्धियोगज्ञानप्राप्तिद्वारेणावाप्स्यसि अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः
सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् अथ पुनरेतदपि यदुक्तं मत्कर्मपरमत्व
ं तत्कर्तुमशक्तोऽसि मद्योगमाश्रितो मयि क्रियमाणानि कर्माणि संन्यस्य तत्करण
मेव मद्योगस्तमाश्रितः सन् सर्वकर्मफलत्यागं सर्वेषां कर्मणां फलसं
न्यासं सर्वकर्मफलसंन्यासं ततोऽनन्तरं कुरु यतात्मवान् संयतचित्तः सन्नित्यर्थः इ
दानीं सर्वकर्मफलत्यागं स्तौति श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ध्या
नात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् श्रेयो हि प्रशस्यतरं ज्ञानं कस्मात् अविवेकपू
र्वकादभ्यासात् तस्मादपि ज्ञानात् ज्ञानपूर्वकं ध्यानं विशिष्यते ज्ञानवतो ध्यानादपि
कर्मफलत्यागो विशिष्यते इत्यनुषज्यते एवं कर्मफलत्यागात् एवंविशेषणवतः शान्ति
रुपशमः सहेतुकस्य संसारस्यानन्तरमेव स्यात् न तु कालान्तरमपेक्षते अज्ञस्य कर्मणि प्रवृ
त्तस्य पूर्वोपदिष्टोपायानुष्ठानाशक्तौ सर्वकर्मणां फलत्यागः श्रेयःसाधनमुपदिष्टं न प्रथमं
र्मफलत्यागस्य स्तुतिः शान्तिकरत्वेन ... ... तिस्मृतिप्रसिद्धिविरुद्धं तत्र ज्ञाहात्सर्वेति द्वे
धैर्यकाले नात्र नेवेतपी तु ... ... संसारहेतुः ... ।

गी॰भा॰ विरुद्धांशस्यानुसर्वार्थत्वमिष्टमित्यर्थः सर्वेषां भूतानां मध्ये योऽदुःखहेतुर्लोके विद्वानपि द्वेष्टा वेत्याशं
टी॰ क्याह ग्रात्मनइति नन्वहेतुः सर्वाणीति सर्वभूतानां दुःखमयत्वः संबुध्याने ममतत्यपवर्जितो देहे
१६५ पीतिशेषः हन्तसाध्यापन्नतां हंकारानिष्क्रान्तत्वमाह निर्गतेति अक्षरोपासकस्य ज्ञानवतो विशेष

अद्वेष्टा सर्वभूतानामित्यादि धर्मपूर्गे साताद्भूतानत्व कारणं वदन्नाह इति प्रवर्तते अद्वेष्टा
सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी १३ अद्वेष्टा
सर्वभूतानामद्वेष्टा अद्वेष्टा आत्मनोऽदुःखहेतुमपि नाद्वेष्टि किं विद्वेष्टि सर्वाणि भूतानि आत्म
त्वेन हि पश्यतीति मैत्रः मित्रभावो मैत्री मित्रतया वा वर्तत इति मैत्रः करुण एव च करुणा
कृपा दुःखितेषु दयावान् करुणः सर्वभूतानामभयप्रदः संन्यासीत्यर्थः निर्ममो मम
ति प्रत्ययवर्जितः निरहंकारः निर्गताहंकारप्रत्ययः समदुःखसुखः समे दुःखसुखे द्वे
षरागयोरप्रवर्तके यस्य स समदुःखसुखः क्षमी क्षमावान् आक्रुष्टोऽभिहतो वाऽविक्रिय एव
वास्ते सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रि
यः १४ सन्तुष्टः सततं नित्यं देहस्थितिकारणस्य लाभालाभे चात्पन्नालंप्रत्ययः तथा
गुणवल्लाभे विपर्यये च सन्तुष्टः सततं योगी समाहितचित्तः यतात्मा संयतस्वभावः दृ
ढनिश्चयः दृढः स्थिरो निश्चयो ऽध्यवसायो यस्यात्मतत्त्वविषये स दृढनिश्चयः मय्यर्पित
मनोबुद्धिः संकल्पविकल्पात्मकं मनो ध्यवसायलक्षणा बुद्धिस्ते मय्येवार्पिते स्थापिते य
स्य संन्यासिनः स मय्यर्पितमनोबुद्धिः य ईदृशो मद्भक्तः स मे प्रियः

एतान्गुणानाह सन्तुष्ट इति सततमिति सर्वत्र संबध्यते कार्यकारणसंघातस्वभावत्यागार्थः १६५
स्थितं तक्रता किं कोटीनां तेभ्यो भवतीत्यत मद्भक्तानां मद्भक्तजनपरोक्तान्वानीति यावत् ज्ञानवतो
भगवतोऽपि प्रत्यक्षमाणमाह प्रियो हीति

164

तयोश्रेष्ठत्वंपि कोभेदौ तर्हीत्यत्रेमन: समाधानन्तु यो योगी त्वं त्वामेदेधान्तश्च्छ्रेयस्त्वाभावात्रचान्यं त्वामेदे कर्मानुष्ठानेनत्फलत्यागोवापरस्यतदयोगादित्यर्थः भगवदुक्ति सामर्थ्याद्दीपक मंयोगादिनामेदद्दष्टिमतामवतीत्याह अथेति अक्षरोपासकस्य कर्मयोगायोगवत्कर्मयोगिनोःक्षरोपासनानुपपत्तिरपिदर्शितेत्याह तथेति अक्षरोपासकाःसम्यग्धीनिष्ठायथाज्ञानेभगवंतमेवाप्नुवंतीतिनतथाकर्मिण: साक्षात्तदानयापितेनथाचकर्मिणोनाक्षरोपासनसिद्धिरित्यर्थः इतश्चाक्षरोपासने कर्मानुष्ठानेचनैकत्र्यमुक्तमित्याह अक्षरेति नन्वक्षरोपासकवदन्येषामपीश्वरात्मताविशेषात्कुत

अथेनदृष्यशङ्कोसीत्यादिनाअक्षानकार्यस्यस्वयंत्वेनात नामेददर्शिनोःक्षरोपासकस्यकर्मयोगउपपद्यतइतिदर्शयति तथाकर्मयोगिनोःक्षरोपासनानुपपत्तिंदर्शयतिभगवानेतेप्राप्नुवंति मामेवइत्यक्षरोपासकानांकेवल्यप्राप्तौस्वातंत्र्यमुक्त्वाइतरेषांपारतंत्र्यईश्वराधीनतांदर्शितवान्तेषामहंसमुद्धर्तेति यदिहिईश्वरस्यात्मभूतास्तेमताअभेददर्शित्वात्अक्षरस्वरूपाएवतइतिसमुद्धरणकर्मवचनेनतान्प्रत्यनुकम्प्यपेशलंस्यात् यस्माच्चार्जुनस्यात्यन्तमेवहितैषीभगवांस्तस्य सम्यग्दर्शनानन्वितेकर्मयोगेभेददृष्टिमत्येवोपदिशतिनचात्मानमीश्वरंप्रमाणतोबुद्ध्वाकस्यचित्गुणभावंजिगमिषतिकस्यचिद्विरोधात् तस्मादक्षरोपासकानांसम्यग्दर्शननिष्ठानांसंन्यासिनांत्यक्तसर्वैषणानां

स्तदधीनतानत्राह यदीति कर्मयोगस्याक्षरोपास्तेश्चयुगपदेकत्रायोगेहेतुंतरमाह यस्माच्चेति अर्जुनकर्मैवेत्यादावितिशेष: किंच अक्षरोपासकोवाकयादीश्वरमात्मानंचेतितेनाशेषक्रियाफगुणत्वेनकर्त्तुमनमवतित्गुणत्वेश्वरत्न योरेकत्रव्याहतत्वाटेनापिनाक्षरोपासनेकर्मानुष्ठानेचैकत्र्युक्तमित्याह नचेति अक्षरोपास्तिकर्मयोगयोरेकत्रापर्यायमयोगेफलितमाह तस्मादिति अज्ञानाकर्मिणांवहामाणधर्मजातस्यसाकल्येनायोग्यत्वादक्षरनिष्ठानामेवेदमुच्यते

गी॰भा॰
टी॰
१६५

सर्वारंभपरित्यागीत्यनेन विहितकर्मत्यागस्योक्तत्वाद्विहिताद्न्यत्रमासंकोचेतिविशिनष्टि शुभाशु
भेति नैष्कर्म्येणुद्भावात्पापपक्षानेनाविशेषणमित्याह समइति सद्वेषादिना द्वेषादिवैषम्याभाव
उक्तः संप्रतिसर्वत्रैवाविकृतचित्ततमुच्यते सर्वत्रचेतनेनोद्विग्नपीडावचेतनेचंदनादावसमर्थः वाच
यमत्वादिविशेषणमपिज्ञाननिष्ठस्यास्तीत्याह किंचेति निंदादोषसंकीर्तनं स्तुतिर्गुणगानं

किंच योनहृष्यतिनद्वेष्टिनशोचतिनकांक्षति शुभाशुभपरित्यागीभक्तिमान्यःसमेप्रि
यः १७ योनहृष्यतिहृष्टप्राप्तौनद्वेष्टिअनिष्टप्राप्तौ नशोचतिप्रियवियोगेनचाप्राप्तं
कांक्षतिशुभाशुभकर्मणोःपरित्यक्तुंशीलंयस्यसशुभाशुभपरित्यागीभक्तिमान्यःसमे
प्रियः समःशत्रौचमित्रेचतथामानापमानयोः शीतोष्णसुखदुःखेषुसमःसंगविव
र्जितः १८ समःशत्रौचमित्रेचतथामानापमानयोःपूजापरिभवयोःशीतोष्णसुखदुःखे
षुसमःसर्वत्रसंगविवर्जितः किंच तुल्यनिंदास्तुतिर्मौनीसंतुष्टोयेनकेनचित् अनि
केतःस्थिरमतिर्भक्तिमान्मेप्रियोनरः तुल्यनिंदास्तुतिर्निंदाचस्तुतिश्चनिंदास्तुतीते
तुल्येयस्यसतुल्यनिंदास्तुतिःमौनीमौनवान्संयतवाक् संतुष्टोयेनकेनचित्
शरीरस्थितिहेतुमात्रेणतथाचोक्तं येनकेनचिदाच्छन्नोयेनकेनचिदाशितः य
त्रक्वचनशायीस्यात्तंदेवाब्राह्मणंविदुः किंचअनिकेतःनिकेतआश्रयोनिवासो
नियतो

देहस्थितिमात्रफलेनाशनादिनाज्ञानिनः संतुष्टत्वेस्मृतिप्रमाणयति येनेत्यादिना नियत १६५
निवासराहित्यमपिज्ञानवतोविशेषणमित्याह किंचेति नकुर्यान्नोदकेसंगंनचैलेनत्रिद
ण्डवृक्षागारेनासनेनात्रैयस्यदैर्मानावन्नमर्शनस्मृतिमुक्तेःथेप्रमाणयति नेत्यादिना

165

किमर्थं तर्हि पुनरुच्यते तत्राह तदिहेति उद्वेगादिराहित्यमपि ज्ञानवतो विशेषणमित्याह यस्मादिति
न केवलमुद्वेगशून्यत्वादानन्त्यमेव संन्यासिनो गुणपर्यन्ते किं तर्हि कर्त्तृत्वमपीत्याह नत्वेति अहं हि स्तुता
परिकीर्त्यप्रकर्षेण निःशेषः ज्ञानसन्ततिरादिदर्शनाधीनः उद्विग्नत्वमचेतनाचेतनाधीनस्य लोका
दिगतत्वात् निरपेक्षत्वादिकमपि ज्ञानिनो विशेषणमित्याह अनपेक्ष इति श्लोकादिपदमपेक्ष

प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रिय इति सप्तमेऽध्याये सूचितं तदिह प्रपञ्च्यते यस्मा
न्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः। हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः॥ १५
यस्मात्संन्यासिनः नोद्विजते न उद्वेगं गच्छति न सन्तप्यते न संक्षुभ्यते लोकः तथा लो
कान्नोद्विजते च यः हर्षामर्षभयोद्वेगैः हर्षश्चामर्षश्च भयं च उद्वेगश्च तैः हर्षामर्षभयो
द्वेगैर्मुक्तो हर्षः प्रियलाभे अन्तःकरणस्योत्कर्षः रोमाञ्चनाश्रुपातादिलिङ्गः हर्षः अमर्षोऽ
भिलषितप्रतिघाते असहिष्णुता भयं त्रासः उद्वेगः उद्विग्नता तैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः॥
अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः। सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः॥
१६ अनपेक्षः देहेन्द्रियविषयसम्बन्धादिष्वपेक्षा यस्य नास्ति स विषयेष्वनपेक्षो निःस्पृ
हः शुचिर्बाह्येनाभ्यन्तरेण च शौचेन सम्पन्नः दक्षः प्रत्युत्पन्नेषु कार्येषु सद्यो यथावत्प्र
तिपत्तुं समर्थः उदासीनो न कस्यचिन्मित्रादेः पक्षं भजते यः स उदासीनो यतिः गतव्य
थः गतभयः सर्वारम्भपरित्यागी आरभ्यन्त इत्यारम्भाः इहामुत्रार्थानि कामहेतूनि कर्मा
णि सर्वारम्भास्तान्परित्यक्तुं शीलं यस्य सः सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः॥

शीयमर्थसंग्रहार्थं प्रतिपन्नत्वेऽपि प्रतिपन्नेकर्त्तृत्वप्रकर्त्तृत्वेनेत्यर्थः परेस्त्वादिति स्याप्यनिगतोऽत्र व्यथाभयम
स्यास्तीत्युत्प्रेक्षमाणि इत्याह गतेति न च तन्मीमांसते नत्यौनत्कोऽन्तःप्रत्युत्पन्नायामपि व्यथायामप्रकर्षेण
प्रकर्षेन्नतामित्वमित्युपगमात् देहेन्द्रियादिराहित्याभिमानित्वेनोलक्षणमित्याह किंचेति

गी॰भा॰ नद्वैवंसोपाधिकाभिध्यानपरिपाकान्निरुपाधिकेमनुसंदधानस्माद्वेष्टासर्वभूताना-
टी॰ मित्यादिधर्मविशिष्टस्यमुख्यस्याधिकारिणःश्रवणाद्यावर्तनपरस्तत्त्वसाक्षात्कारस्य
१६६

इतिप्राप्यागतिर्येषांतेमत्परमाःमद्भक्ताश्चोत्तमोपरमार्थज्ञाननिष्ठालक्ष
णांभक्तिमास्थितास्तेऽतीवमेप्रियाःप्रियोहिज्ञानिनोऽत्यर्थमितियत्सूचि
तंतद्व्याख्यायेहोपसंहृतंभक्तास्तेऽतीवमेप्रियाइतियस्माद्धर्मामृतमिदं
यथोक्तमनुतिष्ठन् भगवतोविष्णोःपरमेश्वरस्यातीवप्रियोभवतितस्मा
दिदंधर्मामृतंमुमुक्षुणायत्नतोऽनुष्ठेयंप्रियंविष्णोःपरमंधामजिगमिषु
णेतिवाक्यशेषः २० इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशंकरभ
गवत्पादविरचितेगीताविवरणेभक्तियोगोनामद्वादशोऽध्यायः १२

166

भवान्ततोमुमुक्षुणाप्रयत्नेनतद्वेदवाक्यार्थधीविषयान्वयपूर्वयोग्यपदार्थानुसंधेयइ १६६
तिसिद्धं इतिश्रीभगवद्गीताभाष्यटीकायांद्वादशोऽध्यायः १२

पुनः पुनर्भक्तेरेवेह ग्रहणमपवर्गमार्गस्य परमार्थज्ञानस्योपायत्वार्थं अद्वेष्टेत्यादिधर्मज्ञानेज्ञा
नवतो लक्षणमुक्तं तदुपपादितमन्त्योपसंहारश्लोकमवतारयति अद्वेष्टेत्यादिना

न विद्यते यस्य सङ्गनिकेतः नागारदेहत्यादिस्वत्वेन यातः स्थिरमतिः स्थिरा
परमार्थवस्तुविषया मतिर्यस्य स स्थिरमतिः भक्तिमान्मे प्रियो नरः अद्वे
ष्टा सर्वभूतानामित्यादिनोक्ततदेवोपासकानां संन्यासिनां निर्दिष्टसर्वेषामेव
नापरमार्थज्ञाननिष्ठानां धर्मजातमुपकारकमुपसंहृत्येति ये तु धर्मामृतमिदं
यथोक्तं पर्युपासते श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः २ एतत्सं
न्यासिनः धर्मामृतं धर्मश्चासौ अमृतं च तद्धर्मामृतं अमृतत्वप्राप्तिहेतुत्वा
दिदं यथोक्तं मद्वेष्टा सर्वभूतानामित्यादिना पर्युपासते अनुतिष्ठन्ति श्रद्दधा
नाः सन्तो मत्परमा यथोक्तोऽहमक्षरात्मापरमाति

चतुर्थपादस्य तात्पर्यमाह प्रियो हीति यद्यपि यथोक्तं धर्मज्ञानेज्ञानवतो लक्षणं तथा
पि जिज्ञासूनां ज्ञानोपायत्वेन यत्नादनुष्ठेयमिति वाक्यार्थमुपसंहरति यस्मादिति

गी·भा· अव्यवहितमेवमनन्तरस्य तेनोक्तस्य सेवेध्येः सेगिरते केनेति तत्त्वज्ञानोक्तेः उक्तार्थेन समग्रयार्थश्रुका
टी· र: ज्ञीवानां सुखेदुःखोद्भिमदृसाज्ञाय तितेक्षेत्रमित्राननोंतरेणोक्यमित्याशंक्य संख्यानस्यात्मधर्म
१६७ तेनिराकृत्य संख्यातानि ष्टतत्त्वक्तं संख्यातात्यत्रिप्रकारमाह प्रकृतिश्चेति भोगश्चापवर्गश्चार्थौ न यो
रेवक्तृत्वान यत्तियावत् तन्वंतरस्थाकेशरीरनिर्देशगाथा तेन संख्यानाहृदय स्योत्पविवक्ष्या
किमिति संख्यानस्योच्यते तदाह सोयमिति उक्तार्थं भगवद्वचनमवतारयति तदेतदिति तत्र

केनपुनस्तत्त्वज्ञानेन यथायथोक्तधर्माचरणाद्भगवतः प्रियाभवन्तीत्येवमर्थं श्रु
167
यमध्याय आरभ्यते अर्जुन उवाच प्रकृतिंपुरुषंचैवक्षेत्रंक्षेत्रज्ञमेवच एतद्वेदितु
मिच्छामि ज्ञानंज्ञेयंचकेशव २ प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका सर्वकार्यकारण विषया
कारेण परिणता पुरुषस्य भोगापवर्गार्थं कर्तव्येन यादेहेंद्रियाद्याकारेण संह
न्यते सोयं संख्यानः इदंशरीरं कौन्तेय एतदेतद् भगवानुवाच इदं शरीरं कौन्तेय क्षे
त्रमित्यभिधीयते एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः १ इदमिति सर्वनाम्नो
क्तं विशिनष्टि शरीरमिति हे कौन्तेय क्षेत्र क्षतत्राणात् क्षयात् क्षरणात् क्षेत्रवदस्मिन्
कर्मफलनिष्पत्तेः क्षेत्रमिति इति शब्दः एवं शब्दपदार्थकः क्षेत्रमित्यनेनाभिधीय
इष्टतेन संख्यानाद्रूप्यात्त्यमात्मानेन निर्दिश्यति इदमिति उक्तेत्रयन्तद्रूपमविशिष्टं किं त्वि
ष्टितिशेषः शरीरस्यात्मतोन्यत्वं क्षेत्रनामनिरुक्त्या सूच्यते क्षेत्रेति तथा ज्ञानीशः तरणमत १६७
यः यथा क्षेत्रे बीजमुप्तं तत्फलनिष्पत्तिरित्याह क्षेत्रवेत्तेति क्षेत्रपदोदुपरि स्पृतमिति यद
क्षेत्रशब्दविषय अन्यथावेयथाविदित्याह इति शब्दोन क्षेत्रमित्येवमनेन क्षेत्रशब्देनत्यर्थः

प्रथममध्यमयोः षट्कयोस्त्वंपदार्थावुक्तौ उत्तरस्य षट्कस्य वाक्यार्थनिष्ठः सम्बन्धोऽप्रधानोऽध्या
नारभ्यते नन्वेतेऽध्याया यमनियमषट्कस्य मावतिनारायणेत्युक्तिर्व्यवहिते कृत्तेकीर्तयति सप्तमस्येति
प्रकृतिद्वयमस्यात्मेश्वराच्चारयति ईश्वरेश्वेति भूमिरित्यादिनोक्तासत्त्वादिरूपा प्रकृतिरपरेत्यत्र
हेतुमाह संसारेति इतस्त्वन्यामित्यादिनोक्तां प्रकृतिमनुक्रामति परांचेति परत्वे हेतुं स्वचय
ति ईश्वरात्मिकेति किमर्थमीश्वरस्य प्रकृतिद्वयमित्याशंक्य कारणत्वार्थमित्याह याभ्यामि

सप्तमेऽध्याये सूचिते द्वे प्रकृती ईश्वरस्य त्रिगुणात्मिका पृथ्व्यादिरपरा संसारहेतु
त्वात्परा चाधन्याजीवभूता ते उक्तलक्षणे ईश्वरात्मिकाभ्यां प्रकृतिभ्यामीश्व
रो जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतुत्वं प्रतिपद्यते नन्वेते द्वे उक्तलक्षणे प्रकृती द्वय
निरूपणद्वारेण तद्वत ईश्वरस्य तत्त्वनिर्धारणं यदेतेऽध्यायाः प्रारभ्यते श्रुतौ तानन्त
राध्याये चाष्टौ सर्वभूतानामित्यादिना यावदध्यायसमाप्तिस्तावत्तत्त्वज्ञानि
नां संन्यासिनां निष्ठा मध्याते वर्णितेत्युक्तम्

ति कृतमन्यद्वर्णिष्यमाणाध्यायारंभप्रकारमाह नन्विति व्यवहितेन संबंधमुक्त्वाव्य
वहितेनानंतरव्यवहितमनुवदति श्रुतोनेति निष्ठोक्तेति संबंधः निष्ठामेव व्याच
ष्टे यथेति वर्णितेयमैश्वानमनुविष्टेति तथा पूर्वोक्तेन प्रकारेण सर्वमुक्तमिति योजना

तस्य क्षेत्रोपाधिकभेदभाजस्तत्तच्छब्दधीगोचरस्य कथं तद्विपरीतब्रह्मत्वधीरित्याशंक्याह ब्र-
ह्मादीति उक्तरीत्या विभजते यस्मादिति तदेव विशिनष्टि क्षेत्रक्षेत्रज्ञाविति नच भेदविषयत्वा-
न्न सम्यग्ज्ञानं तदित्युक्तं तस्य विवेकज्ञानस्य वाक्यार्थज्ञानद्वारा मोक्षोपायिकत्वेन सम्य-
क्त्वसिद्धिरिति भावः जीवेश्वरयोरेकत्वमुक्तमाक्षिपति नन्विति जीवेश्वरयोरेकत्वे जीवस्ये-

168

सर्वक्षेत्रेषु यः क्षेत्रज्ञो ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानेकक्षेत्रोपाधिप्रविभक्तस्तं निरस्त
सर्वोपाधिभेदं सदसदादिशब्दप्रत्ययागोचरं विद्धीत्यभिप्रायः हे भारत
यस्मात्क्षेत्रक्षेत्रज्ञेश्वरयाथात्म्यव्यतिरेकेण न ज्ञानगोचरमन्यदवशिष्ट
मस्ति तस्मात्क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञेयभूतयोर्यज्ज्ञानं क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ येन ज्ञानेन वि
षयीक्रियेते तज्ज्ञानं सम्यग्ज्ञानमिति मतमभिप्रायो ममेश्वरस्य विष्णोः
ननु सर्वक्षेत्रेष्वेक एवेश्वरो नान्यस्तद्व्यतिरिक्तो भोक्ता विद्यते चेत्तत ई
श्वरस्य संसारित्वं प्राप्तं ईश्वरव्यतिरेकेण वा संसारिणोऽन्यस्याभावात्संसा
राभावप्रसंगः

श्वरेतरभावः ईश्वरस्य वा जीवेतरभावः नाद्यः जीवस्य परस्माद्भिन्नस्याभावे संसारस्य
निरालंबनत्वानुपपत्त्या परस्यैव तदाश्रयत्वप्रसंगादित्यर्थः अनश्नन्नन्यो अभिचाक- १६८
शीतीति श्रुतेर्न तस्य संसारित्वापत्तिः द्वितीयं दूषयति ईश्वरेति जीवे चेदीश्वरो-
ऽन्तर्भवति तदापि ततोऽन्यस्य संसार्यभावात्तस्य च संसारानिष्टेः संसारो जगत्यस्तं गच्छेदित्यर्थः

हृष्यं देहसङ्घातमतोतिरिक्तं द्रष्टारमाह एतदिति स्वाभाविके मनुष्योहमित्यज्ञाने उपदेशिके देहानात्माहमित्यनवादित्यादि विभागजः स्वतोतिरिक्त तेनेत्यर्थः क्षेत्रमित्येवेति प्राहुर्वदन्त्यपीति प्राहु एतत्क्षेत्रज्ञं पूर्वविषयमाह इतिप्राहुरिति क्षेत्रज्ञ इत्येवं क्षेत्रज्ञशब्देन तं प्राहुरित्यन्वयः प्रवक्तेन प्रश्नद्वयमेकमाह केनेत्यादिना दृश्यान्तो ब्रह्मव्यवहारादीनां भेदकानां याव देहमाविनाम नात्मधर्मत्वसिद्धये द्रष्टारं देहादन्यमसङ्गमात्मानमिव तन्मात्रेण शुद्धं निर्दिष्टं तेन

एतच्छरीरं क्षेत्रं यो वेत्ति विजानाति स्वाभाविकेन स्वाभाविके ज्ञानेन विषयीकरोति स्वाभाविके तोपदेशिके वा ज्ञानेन विषयीकरोति विभागशस्तवे दृष्टारं प्राहुः कथयेति क्षेत्रज्ञ इति इतिप्राहुः एवं प्राहुः पदार्थक एवं क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ इत्येव प्राहुः केन दृष्टमिति क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ एवविदो तेन तद्विदः एवं क्षेत्रक्षेत्रज्ञावुक्तौ किमेतावन्मात्रेण ज्ञानेन ज्ञानं त्वावित्येतदुच्यते क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम २ क्षेत्रज्ञं च यथोक्तलक्षणं अपि मां परमेश्वरमसंसारिणं विद्धि विजानीहि

एवं सर्वदेहेष्वेको नित्यं एवं केवलं नु परमार्थो नानारूपेण कथं दृश्यमानस्य ब्रह्मणो द्वारादर्शयति एवमित्यादिना यथोक्तलक्षणं दृश्याद्देहाद्भिन्नः कर्तृ द्रष्टारमित्याह चापीति निपातो जीवस्यान्तरङ्गत्वात् इस्य देहादन्यत्वज्ञानेन समच्चयार्थो मेत्यर्हो न क्षेत्रज्ञं संसारिणं दृश्यादन्यमेवावेहि किं तु मां चापि विद्धीति सम्बध्यते यः सर्वक्षेत्रेष्वेकः क्षेत्रज्ञस्तं मामेव विद्धीति सम्बन्धः स्फुटयति सर्वक्षेत्रेष्विति

गी॰ भा॰ टी॰ १६६

उक्तेऽर्थे भगवतोऽपि संमतिमुदाहरति इह चेति द्वयोरपि निश्चयो न स्यात्तस्मादेव तत्सिद्धिमिति शंकोत्था
नयति अविद्याचेति अविद्या सकार्या हीनत्वेनात्मत्वेनाज्ञातीरुदाहरति अज्ञानपल्लावदिति इहेति जी
वन्नेव तस्माच्चाने वेत्त्यहो विद्यादर्पणो लभ्यते न अवेदीदिहेदन्नेति विदितवानित्यर्थः अ
था विद्यानन्तरमेव सत्यमवितथ्य पुनरावृत्तिवर्जितं कैवल्यमस्तीत्याह अथेति अविद्याविष
ये विशेषमाह नचेदिति जन्ममरणादिरूपा संसृतिर्विनष्टिस्तस्मा महती सम्यग्ज्ञानेवि
नानिवर्तयितुमशक्यत्वात् विद्याविषये श्लोकान्तरमाह तमेवेति परमात्मानं प्रत्यक्त्वेन

प ।69

इह चेदवेदीदुक्ते अविद्या च सह कार्येण विद्यया हातव्येति श्रुतिस्मृत्यापि
मोऽवगम्यते अज्ञानपल्लवात् इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदी
न्महती विनष्टिः तमेव विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय
विद्वान्बिभेति कुतश्चन अविद्वत्पुरुषत्वात्तस्माद्भयं भवति अविद्यामासेवित
वर्तमानाः अविद्वांसो भवन्ति

पःसातत्ये न वास्मादेहं जीवन्मुक्तोऽमृतो भवतीत्यर्थः विद्यां विनापि हेत्वन्तरान्मुक्तिमा
शंक्याह नान्य इति अयमाह तमविद्यानिराकर्तृत्वेन ज्ञेयमयमात्मापि निरस्यति विद्यत इति
अत्र वाक्यान्तरमाह विद्वानिति अविद्याविषये वाक्यान्तरमाह विद्वानिति अविद्या
विषये वाक्यान्तरमाह अविद्वत्पुरुष इति यतो चेकरसे स्वल्पमपि भेदमभिमन्यमानस्य भे
दहष्टान्तरमेव संसारयोग्यमित्यर्थः तत्रैव श्लोकान्तरमाह अविद्यामासेवित तन्मध्येत
त्यरवश्यफलपाश्यतामात्मजानतोदेहाद्यभिमानवतोमूढाः संसरन्तीत्यर्थः विद्याविषये १६६

प्रसंगाद्वयस्पष्टत्वेनिराचष्टे तत्रेति संसाराभावेन योऽन्यः पिप्पलंस्वाद्वत्तीत्यादिनेवंधश्रु
तुस्तत्रेवलकर्मविषयकर्मकांडस्य चानर्थक्यं ईश्वराप्तित्वेन संसारेणत्वभोक्तृत्वश्रुते
र्ज्ञानकांडस्य मोक्षतत्रैवज्ञानार्थस्यानर्थक्यं अतोऽनयोर्न प्रसंगयोरिष्टत्वेनेत्यर्थः । सं
साराभावप्रसंगयोरिष्टत्वेदोषांतरमाह प्रत्यक्षादीति तत्र प्रत्यक्षविरोधं प्रकटयति
प्रत्यक्षेणेति ग्रामादिशब्दोपात्तमनुमानविरोधमाह जगदिति विमतंविचित्रहेतुकं वि
चित्रकार्यत्वात् प्रासादादिवदित्यर्थः प्रत्यक्षानुमानागमविरोधात्पृथगुक्तमेकाभित्युप
तत्रोभयमनिष्टंवंधमोक्षतत्रैव प्रसक्तस्यानर्थक्यप्रसंगात् प्रत्यक्षादिप्रमाणविरो
धाच्च प्रत्यक्षेणतावत्सुखदुःखतद्धेतुधर्माधर्मलक्षणः संसार उपलभ्यते जग
द्वैचित्र्योपलब्धेश्च धर्माधर्मनिमित्त संसारोऽनुमीयते सर्वमेतदनुपपन्नमात्मे
श्वरैकत्वे न ज्ञानाज्ञानयोरन्यतरेणोपपत्तेः । दूरमेते विपरीते विषूची अविद्याच
विद्येति ज्ञाताज्ञाते तथा चतयोर्विद्याविद्ययोर्विषयः फलभेदोऽपि निरूपितोनिर्दि
ष्टः श्रेयश्च प्रेयश्चेति विद्याविषयः श्रेयः प्रेयस्त्वविद्याकार्यमिति तथा च व्यासः
द्वाविमावथपंथानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः इत्यादि इमौ द्वावेव पंथानावित्यादि ॥
संहरति सर्वमिति एकोऽपि संसारित्वमविद्यातो विद्यातोऽसंसारित्वमिति विभागात्रानुप
पत्तिरित्युत्तरमाह नेत्यादिना तयोः स्वरूपतो विलक्षणत्वश्रुतिमाह दूरमिति स्वरू
पतो विरोधवत्फलतोऽपि सोऽस्तीत्याह तथेति फलभेदोक्तिमेवव्यनक्ति विद्याइति न
योर्द्विधालक्षणत्वेवेदव्यासस्यापिसंमतिमाह तथाचेति

गी॰ भा॰ टी॰ १७० न्यायतश्चान्वयव्यतिरेकाभ्यामध्यायमुक्तं विवृणोति तथा चेति तत्रादावन्वयमाचष्टे देहादि
ष्विति अन्वाद्यनिर्वाच्याविद्याकृतश्चेदात्मा देहादावनात्मन्यात्मबुद्धिमादधाति तथा क्रोधरागादि
नाद्युपेतेनामुक्तस्य कर्माणि तिष्ठति तेन कृतानि च यथाकर्म दृष्टं तत्तद्देहमादत्ते पुनस्तेनैनमसौ
भवमविद्यामन्वेव संसारित्वं सिद्धमित्यर्थः व्यतिरेकमिदानीं दर्शयति देहादीति फलितमुक्ति
भयो भेदेऽज्ञाने रागादिपुरःसरं कर्म परमार्थदृशो न संसारसिद्धिरित्यविद्यारहितस्य वैवर्ध्यमुक्ति
रित्यर्थः उक्तान्वयादेरन्यथासिद्धिं शिथिलयति इति नेति उक्तमन्वयादि कादिना केनचिद्

३ 176 तथा देहादिष्वनात्मस्वात्मबुद्धिरविद्वान् रागद्वेषादिप्रयुक्तो धर्माधर्मावनुष्ठान
कुर्वन् जायते म्रियते चेत्यवगम्यते देहादिव्यतिरिक्तात्मदर्शिनो रागद्वेषादि
प्रहाणापेक्षो धर्माधर्मप्रवृत्त्युपशमान्मुच्यन्ते इति न केनचित्प्रत्याख्यातुं श
क्यं न्यायतः तत्रैवं सति क्षेत्रज्ञस्येश्वरस्यैव सतोऽविद्याकृतोपाधिभेदतः संसा
रित्वमिव भवति यथा देहाद्यात्मत्वमात्मनः

पि न्यायतो नाशक्यं प्रत्याख्यातुं तदन्यथासिद्धिसाधकाभावादित्यर्थः अन्वयादेरन
न्यथासिद्धत्वे चोद्यमपि प्राचीनं प्रतिनीतमित्याह तत्रेति ज्ञानाज्ञानयोरुक्तन्यायेन
स्वरूपभेदे कार्यभेदे च स्थिरे स्मिन्नपरापरयोरैक्येऽपि बुद्ध्याद्युपाधिभेदादाविद्यकमात्म १७०
नः संसारित्वमाभासरूपं प्रातिभासिकं सिद्धमित्यर्थः आत्मनोऽविद्ययानात्मत्वनिष्ठदृष्टमित्या
त्मभावेन प्रसृतापि माया दित्याशंक्याह यथेति

अविद्याविषये श्रुत्यन्तरमाह अन्योसावितीति भेददृष्टिमनूद्य तन्निदानमविद्येत्याह न स इति स च मनुष्याणामन्यपशुवद्देवादीनां भोग्यतां प्राप्नोतीत्याह यथेति विद्याविषये वाक्यान्तरमाह आत्मविदिति इदं सर्वं [illegible] ज्ञानादेव हि कैवल्यमित्यत्र श्रुत्यन्तरमाह यदेति न खल्वाकाशं चर्मवन्मानवा वेष्टयितुं क्षमाः तथा परमात्मानमज्ञात्वा नानन्तमध्यपन मुच्यन्ते इत्यर्थः आदिशब्देन ज्ञात्वा विद्याविद्याफलभेदार्थाः श्रुतयो गृह्यन्ते तामसं [illegible]

अन्योसावन्योहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानां आत्मविद्यासद्भावे सर्वं भवति यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यतीत्याद्याः । सहस्रशः स्मृतयश्च अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति मानवाः इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः समं पश्यन्हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरमित्याद्याः । न्यायतश्च सर्पान्कुशाग्राणि तथोदपानं ज्ञात्वा मनुष्याः परिवर्जयन्ति अज्ञानतस्तत्र पतन्ति केचिज्ज्ञाने फलं पश्य यथा विशिष्टं

प्रामाण्ये स्मृतयोपीति सहस्रश इति विद्याविद्याविषये स्मृतीरुदाहरति स्मृतयश्चेति तत्राविद्याविषयं वाक्यमाह अज्ञानेनेति विद्याविषयं वाक्यमुदाहरति इहेत्यादिना विद्याफलमनर्थध्वंसिर विद्याफलमनर्थप्राप्तिरित्येतदन्वयव्यतिरेकाभ्यां न्यायात्सिद्धमित्याह न्यायतश्चेति तत्रैव पुराणसंमतिमाह सर्पानिति अज्ञानतः पतन्तीति [illegible] यथार्थज्ञाने विशिष्टं

गी॰ भा॰ टी॰ १२। स्थाणौ पुरुषवत्क्षेत्राविद्यवद्देहादेरप्युक्तेः हर्षोत्तदाशंक्येति केयं वैषम्यादिति शंकते न च हन्तत्वा
दिति चेदिति तदेव प्रपंचयति स्थाणिवत्यादिना क्षेत्रज्ञक्षेत्रयोरितरेतराध्यासात्तत्रैवाभ्यासेऽपि तद्व
व्यापकत्वव्यावृत्ताव्याप्याध्यासस्यापि व्यावृत्तिरित्यर्थः देहात्मबुद्धेर्भ्रमत्वाभावे फलितमा
ह तस्मादिति उपाधिधर्माणां सुखादीनामुपहिते जीवे वस्तुतस्तद्युक्तमतिप्रसंगादिति प
रिहरति नेत्यादिना अतिप्रसंगमेव प्रकटयति यदीति सुखादीनामात्मधर्मत्वे चेदुपाधि

171

नचतत्स्यत्वादिति चेन्न स्थाणौ पुरुषधीजे यथैव संतोषत्रासावन्योन्यस्मिन्नध्यस्तावपि
यथा देहाद्यात्मनोः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरितरेतराध्यासेऽपि न संमोहः सुखादिः तस्माद्देहध
र्मो ज्ञेयोऽपि ज्ञातुरात्मनो भवतीति चेन्न न यथैवेत्यादिप्रसंगात् यदि हि ज्ञेयस्य दृ
श्यादेः देहस्य धर्माः सुखदुःखमोहेच्छादयो ज्ञातुरात्मनो भवंति ज्ञेयस्य देह
स्य धर्माः केचनात्मनो भवंति अविद्याध्यारोपितजरामरणादयस्तु न भ
वंतीति विशेषहेतुर्वक्तव्यः न भवंतीति तु अनुमाने अविद्याध्यारोपित
त्वाज्जरादिवदिति हेयत्वादुपादेयत्वाच्चेत्यादि

धर्मत्वादेवैतत् जरादिके चात्मनो कुर्वीरन्स्यादित्यर्थः सुखादिरात्मधर्मो नेति पक्षे
पि नास्ति विशेषहेतुरित्याशंक्याह नेति तदेवानुमानेनस्मारयति अविद्येति विमतेना १२
त्मधर्मस्त्रागमापायित्वात्तत्संमतवदिति अनुमानांतरमाह हेयत्वादिति आदिश
ब्दात् हृष्यत्वजडत्वादि गृह्यते

देहाद्यतिरिक्तस्यात्मनो वैदिके पदे स्वतन्त्रेऽपि तस्मिन्नहमिति भावो व्यतिरिक्तत्वेन भाति किं त्व
विद्यातो देहाद्यात्मत्वमेव विपरीतं भासते तथात्मनो ब्रह्मत्वे स्वाभाविकेऽपि तस्मिन् भात्येव ब्रह्म
त्वेन भात्यविद्यातो ब्रह्मत्वमेव तस्याभीतीत्यर्थः आत्मनो देहाद्यात्मत्वमविद्यभातीत्युक्तं अनु
भवेन स्पष्टयति सर्वत्रावस्थितो हीति अतस्मिंस्तद्बुद्धिरविद्याकृतेत्यत्र दृष्टान्तमाह यथेति ३२
स्थितेऽवस्तुनः स्थाणावविद्यया पुमानिति निश्चयो जायते तथा देहादावनात्मन्यात्मधी
रविद्यातो निश्चितेत्यर्थः देहात्मनोरैक्यत्वाने देहधर्मस्य जरादेरात्मन्यात्मधर्मस्य च चै
तन्यस्य देहे विनिमयः स्यादित्याशंक्याह नचेति स्थाणौ पुरुषत्वभ्रमो यथा भातीत्येतावता पु

सर्वत्रावस्थितो हि प्रसिद्धो देहादिष्वनात्मस्वात्मभावोऽस्थितो विद्याकृतः यथा स्थाणौ
पुरुषनिश्चयः नचैतावता पुरुषधर्मः स्थाणौ भवति स्थाणुधर्मो वा पुरुषस्य त
थात्मचैतन्यं देहस्य देहधर्मो वा चैतन्यस्य सुखदुःखमोहात्मकत्वादिरात्मनो
न युक्तो विद्याकृतत्वाविशेषाज्जरामरणवत्

रुषधर्मः शिरःपाण्यादिर्न स्थाणौ भवति तद्धर्मो वा वक्रत्वादिर्न पुंसो ह्युपपद्यते मिथ्याध्या
स्तत्वादात्मन्यारोपितो धर्मो व्यतिकारादिनेति दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह तथेति जरा
देरनात्मधर्मत्वेऽपि सुखादेरात्मधर्मत्वमिति केचिन्मन्यन्ते तन्निरस्यन्नाह सुखेति कामसंकल्पादिश्रु
तेरनात्मधर्मत्वज्ञानादित्यर्थः किंच विमतो नात्मधर्मो विद्याकृतत्वाज्जरादिवदिति नच
हेत्वसिद्धिः अतस्मिंस्तद्बुद्धिविषयत्वेन स्थाणौ पुरुषत्ववदविद्याकृतत्वस्यानुमानादिति मत्वाह

गी॰ भा॰ टी॰ २७२

आत्मन्यविद्याया अध्यासेन त्वविद्यायाः स्वाभाविकत्वाच्च तदधीनसंसारित्वमपि तथा स्यादिति शङ्कते अविद्या
वत्त्वादिति का पुनरविद्या विद्याविपरीतग्रहणं द्विविधमनाद्यनिर्वाच्यमज्ञानं वा नाद्यः विपरीतग्रहणं देहत्वमना
वृतानाद्यनिर्वाच्याज्ञानकार्यत्वाच्च विशिष्टस्यात्मधर्मतायोगादित्याह नेत्यादिना तदेव प्रपञ्चयति ना
मेत्याहेति आवरणात्मकं तत्त्वस्तुनि सम्यक्प्रकाशप्रतिबन्धकत्वे विपरीतग्रहणं देहं विद्याकार्यं तेन विद्या
योपनेतव्यं साधयति विवेकेति न च कारणाविद्यानादिरनिर्वाच्यात्मधर्मः स्यादिति प्रत्युक्तं अनिर्वाच्यत्वादेव
तस्यात्मधर्मत्वस्याप्यनिर्वाच्यत्वादिति भावः किं च विपरीतग्रहादेरन्वयव्यतिरेकाभ्यां दोषजन्यत्वावगमादपि नात्म
धर्मतेत्याह तामसे चेति तमः आवृतज्ञानोऽस्य वस्तुप्रकाशप्रतिबन्धकतिमिरकाचादिदोषस्तस्मिन्सत्यज्ञाने
मिथ्याधीः संशयप्रवृत्तिश्च तस्योपलम्भात्तदभावे तदनुपलम्भाच्चान्वयव्यतिरेकाभ्यां विपरीतज्ञानादेर्दोषाधीनत्वा

व अविद्यावत्त्वात्क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वमिति चेन्न अविद्यायास्तामसत्वात् तामसो हि प्रत्ययः आवरणात्मकत्वा
दविद्या विपरीतग्राहकः संशयोपस्थापको वाग्रहणात्मको वा विवेकप्रकाशभावे तदभावात्
तामसे चावरणात्मके तिमिरादिदोषे सत्यग्रहणादेः केवलाविद्यात्रयस्योपलब्धेः नन्वाह एवं
हि ज्ञातृधर्मोऽविद्या न करणे चक्षुषि तैमिरिकत्वादिदोषोपलब्धेः यत्तु मन्यसे ज्ञातृधर्मोऽविद्या
तदेव चाविद्याधर्मवत्त्वं क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वं तत्र यदुक्तमीश्वर एव क्षेत्रज्ञो न संसारीत्येतदयुक्तमि
ति तन्न यथा करणे चक्षुषि विपरीतग्राहादिदोषस्य दर्शनात् न विपरीतादिग्रहणं तन्निमित्तं वा तै
मिरिकत्वादिदोषो ग्रहीतुः चक्षुषः संस्कारेण तिमिरेऽपनीते ग्रहीतुरदर्शनात् ग्रहीतृधर्मो यथा

धिगमात्रे केवलात्मधर्मतेत्यर्थः दोषस्य निमित्तत्वाद्भावकार्यस्योपादाननियमादनिर्वाच्याविद्यायाश्चाश्रमनेरा
त्मेव विपर्ययादेरुपादानमिति चोदयति अत्राहेति विपरीतग्रहणादेर्दोषात्मत्वेऽस्मिन्नर्थे प्रत्ययहादेर्वृत्तयम
विद्या विपर्ययादेः स्यादेतदुपादानं तदात्मसंयोगादिमात्रेणोपादानं किं तद्दोषस्य चक्षुरादिधर्मत्ववदग्रहणादेर
विद्या विपर्ययादेः करणधर्मत्वे करणमविद्यास्यमनःकरणं न चान्तःकरणं विद्यास्थितिर्वाच्या अत्राह मित्यनुभवान्नापि
दोषवतांकरणधर्मत्वे करणमविद्याकार्यलिङ्गकानुमानादागमाच्च तत्प्रसिद्धेरिति परिहरति नेत्यादिना संगृहीतचो
ज्ञानेऽप्रामाण्यं तद्वदात्मान्तःकार्यलिङ्गकानुमानादागमाच्च तत्प्रसिद्धेरिति परिहरति नेत्यादिना संगृहीतचो
द्यपरिहारयोरेव विवरणेति यदि तु अविद्यावत्त्वेऽपि ज्ञातृत्वं संवेदनाद्वस्तुतो दृष्टान्ते द्रष्टुरागवदविद्यादिकं दृश्य
त्वात्तदाह तदेवेति मिथ्याज्ञानादिमत्त्वमेवात्मनः संसारित्वमिति स्थिते फलितमाह तत्रेति न करणं चक्षुषोर्ज्ञा
हिनात्मकमेव परिहारं प्रपञ्चयति तत्रेत्यादिना तिमिरादिदोषस्यात्मानो विपरीतग्रहणादिग्रहनग्रहीतृगतेनाल

श्री नं २७२

व्यभिचारशंकेत्यर्थः

स्वादीनां जरादिवदात्मधर्मत्वाभावेन तस्य वस्तुतो संसारित्वे निष्फलितमाह तत्रैवमिति आ
रोपितेनाधिष्ठानस्य वस्तुतो स्पर्शे दृष्टान्तमाह यथेति यथाभिन्नस्यात्मनः संसारित्वमध्या
स्तमिति स्थिते परस्य संसारित्वापादनेन तदयुक्तमित्याह एवं चेति आत्मनि संसारस्या
रोपितत्वात् तद्भिन्ने परस्मिन्नात्मशंकैव तस्मादयुक्ते त्येतदुपपादयति नहीति स्थाणौ पुरु
षनिष्ठस्य वदात्मनो देहाद्यात्मत्वनिश्चयस्याध्यस्तत्वेनायुक्ते दृष्टान्तस्यैकदेशविषयता

तत्रैवं सति कर्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणः संसारो ज्ञेयस्थो ज्ञातर्यविद्ययाध्यारोपित इति
तेन न ज्ञातुः किंचिद्दुष्यति यथा बालैरध्यारोपितेनाकाशस्य तलमलिनत्वादि
ना एवं च सति सर्वक्षेत्रेष्वपि सतो भगवतः क्षेत्रज्ञस्येश्वरस्य संसारित्वगंधमात्रमपि
नाशंक्यं नहि क्वचिदपि लोके विद्याध्यस्तेन धर्मेण कस्यचिदुपकारोपकारो
वा दृष्टः यत्तु केनचित्समो दृष्टान्त इति तदसत् कथं अविद्याध्यासमात्रं हि
दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साधर्म्यं विवक्षितं तत्र व्यभिचरति यत्तु ज्ञातरि व्यभि
चरतीति मन्यते तस्याप्यनैकान्तिकत्वं दर्शितं जरादिभिः

दिनरस्य ज्ञेयज्ञातृविषयत्वादित्युक्तमनुवदति यत्त्विति वैषम्यं द्रूषयति तदसदिति
तर्हि केन साधर्म्यमिति पृच्छति कथमिति अभीष्टसाधर्म्यं दर्शयति अविद्येति तस्याभ
यत्रानुगतिमाह तत्रेति ज्ञेयान्तरेऽज्ञेयस्याध्यारोपनियमाज्ज्ञातरि नारोपः स्यादित्याशंक्या
ह यत्त्विति नायं नियमः ज्ञातर्यज्ञत्वाद्यारोपस्योक्तत्वादित्याह तस्यापीति ज्ञेयस्यैव ज्ञेया

ज्ञेयान्तरेऽध्यासनियमस्योक्तिर्यावत् अतो ज्ञातरि नारोप

173

नहि विक्रियाभावे व्योम्नोपि व्रस्तनः संयोगवियोगावसंगत्वात्तात्मनस्तद्योगात्तद्गतोपि
तस्मिन्निविपरीतग्रहादिरित्यर्थः नभसात्मधर्मत्वाभावे फलितमाह सिद्धमिति आत्मनो निर्ध
र्मकत्वे भगवदनुमतिमाह अनादित्वादिति ईश्वरत्वे सत्यात्मनः संसारित्वे विधिशास्त्रस्या
प्रदत्वादेश्चानर्थक्यात्तन्नास्तिकमेवनस्मसंसारित्वमितिशंकते नन्विति विद्यावस्थायाम
विद्यावस्थायां वा शास्त्रानर्थक्यमितिविकल्प्याद्यं प्रत्याह नसर्वैरिति विदुषो मुक्तस्य
संसारनष्टाधारत्वेपारभावस्य सर्ववादिसंमतत्वान्न शास्त्रानर्थक्यादीति चोद्यमेवेत
सिद्धं तेऽज्ञस्यानित्यमेवेश्वरत्वे अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः इत्यादे
श्वरवचनाच्च नन्वेवं संसारसंसारित्वाभावे शास्त्रानर्थक्यादिदोषः स्यादिति
न सर्वैरभ्युपगमात् सर्वैरात्मवादिभिरभ्युपगतो दोषो नैकेन परिहर्तव्यो भ
वति कथमभ्युपगत इति मुक्तात्मनो हि संसारसंसारित्वव्यवहाराभावः
सर्वैरेवात्मवादिभिरिष्यते न च तेषां शास्त्रानर्थक्यादिदोषप्राप्तिरभ्युप
गता तथा नः क्षेत्रज्ञानामीश्वरैकत्वे सति शास्त्रानर्थक्यं भवतु

प्रतिविधेयमित्यर्थः संग्रहवाक्यं विवृणोति सर्वैरिति अभिप्रायापरिज्ञानात्प
श्नस्याभिप्रायमाह कथमित्यादिना नहि मुक्तान्प्रतिविधिशास्त्रस्य प्रवृत्त्यादेश्चा
नर्थक्यमित्याशंक्याह न चेति नहि व्यवहाराभावेनेष्टुतेषु गुणदोषाशंकेत्यर्थः
इतिनामतेमुक्तात्मसद्भिवास्मत्पक्षेपि क्षेत्रज्ञस्येश्वरत्वे न शास्त्रानर्थक्यं विद्याव
स्थायामाशंकितमिति फलितमाह तथा नः इति १७३

तदुक्तेनेनोऽञ्जनादिसंस्कारेण निमित्तदोषपराकृते देवदत्तस्य गृहीतदोषाद्युपलंभात्तस्य तद्धर्मि
त्वे सत्यपि विमतेनन्वतो नात्मधर्मो दोषत्वात् समतवदित्यर्थः । किंच विपरीतग्रहणादेरन्वतो
नात्मधर्मो वेदितास्त्वेश्वनिपत्रवदित्याह संवेद्यत्वाच्चेति किंच यद्वेद्यं तत्स्वात्मभिन्नं वेद्य य
था दीपादीनि च्चाश्चैव विपरीतग्रहादीनामपि वेद्यत्वात् तद्भिन्नत्वं वेद्यत्वे संवेदितान संवेद्य
धर्मवान् वेदितृत्वाद्यथा देवदत्तोन स्वसंवेद्यस्तद्रूपादिमानित्यनुमानांतरमाह संवेद्यत्वा
देवेति किंच विपरीतग्रहादेस्तन्वतो नात्मधर्मत्वे व्यभिचारित्वात् कृष्णत्वादिवदित्याह सर्व
तथा सर्वथैवाग्रहणविपरीतस्यापि पद्मरागसन्निभिन्नाः करणस्यैव कस्यचिज्जेव
लमर्हतीत्युक्तात् । देवदत्तस्य संवेद्यत्वाद्भेदेन दीपप्रकाशवद्वज्ञातृधर्मत्वं न तु
संवेद्यत्वात् स्वस्यात्मव्याप्ति विनैव संवेद्यत्वे सर्वकरणवियोगे च कैवल्ये सर्ववादिभि
रविद्यादिदोषवत्त्वानभ्युपगमात् आत्मनो यदि देवदत्तस्यात्मत्ववत्स्वाधर्मस्त
तो न कदाचिदपि तेन वियोगः स्यात् विक्रियस्य च व्योमवत्सर्वगतस्यामूर्तस्या
त्मनः केनचित्संयोगवियोगावुपपद्येते ः

करणेति उक्तमेव विवृण्वन्नात्मनो विपरीतग्रहादिः स्वाभाविको वागंतुको वेति वि
कल्प्याद्यं दूषयति आत्मन इति अत्रतो निर्मोक्षो विद्यातत्कार्यलस्याभावादित्यर्थः आ
गंतुकोपि स्वतस्त्वदसंगतिः परतश्चेत्तत्राह अविक्रियस्येति विभुत्वादविक्रियत्वाद
मूर्तत्वाच्चात्मनो व्योमवत्केनचित्संयोगवियोगावनुभवति

विकल्पान्तरं निरस्यति अन्येति बंधमोक्षावस्थेन परमार्थे स्वाभाविकत्वात्स्फटिकलौहि
त्यवदिति भिन्ने फलितमाह तथा चेति बद्धत्वमिक्तत्वे अवस्थयोरवस्तुत्वोभ्युपगमादि
त्यर्थः इतश्चावस्थयोरवस्तुत्वमित्याह किंचेति अवस्थयोर्वस्तुत्वमिक्तं तात्त्विकयोर्योग
पद्यायोगात्स्वाचोक्तमेवं बंधस्य पूर्वत्वं मन्येते स्वपाश्चात्यमिति भिन्ने बंधस्यादित्वक्ते दोषमा
ह बंधेति तस्याश्चात्मक्रतागमक्तत्वविनाशानि कृतपेनादित्वमेष्टव्य अन्यतरे च मुक्त्यर्थमा
स्थेय तत्वप्रदनादिभावरूपेण तत्त्वस्य पश्चात्मैत्वत्यानित्यविरुद्धमित्यर्थः मोक्षस्य पाश्चा
त्यक्ते दोषमाह तथेति साहित्वानादिमाधपत्वादादिमतो पुनरावृत्त्यनेगोकारादने
179 अन्तनिमित्तत्वे च स्वतोभावादपरमार्थत्वप्रसंगः तथा च सत्यभ्युपगमहा
निः किंच बंधमुक्तावस्थयोः पौर्वापर्यनिरूपणे यो बंधावस्थापूर्वं प्रकल्प्या
नादिमत्त्वतवतो च तत्त्वप्रमाणविरुद्धं तथा मोक्षावस्थासादिमत्त्वतावप्र
माणविरुद्धेवाभ्युपगम्यते न च वस्थावतोवस्थान्तरं गच्छतोनित्यत्वमुपपा
द्यितुं शक्य

तां च तत्त्वपत्स्यादिभावेरूपेण दें तवक यथा घटादीति व्याख्येतरविरुद्धमित्यर्थः किंच
क्रममाविनोभ्यामवस्थाभ्यामात्मा संबध्येत न वा प्रथमे पूर्वावस्थया सहैवोत्तरा
वस्थां गच्छतीति चेदुत्तरावस्थायामपि पूर्वावस्थायोग्यवस्थानादनिर्मोक्षः द्वितीये सर्वा १२४
वस्थास्यक्तोत्तरावस्थां गच्छतीति तदा पूर्वे त्यागोत्तरप्राप्त्योरंतराले स्वातिशयस्य तामित्य
त्वानुपपत्तिरित्याह नचेति

द्वितीये दूषयति अविद्येति तदेव दृष्टान्तेन विवृणोति यथेति एवमद्वैतिनामपि विद्योदयात्प्रा
गर्थवत्त्वे शास्त्रादेरिति शेषः द्वैतिभिरद्वैतिनां न साम्यमिति शंकते नन्विति अवस्थायां वस्तु
त्वेन तन्मते शास्त्राद्यर्थवत्त्वेति फलितमाह अतस्तेति सिद्धान्ते हि नावस्थायां वस्तुतेति वैषम्यमा
ह अद्वैतिनामिति व्यावहारिकं चाद्वैतं तन्मते स्वीकृतमित्याशंक्याह अविद्येति कल्पितद्वैतेन
व्यवहाराङ्गतस्य वस्तुत्वेन तयोः वैधाः अवस्थायाः वस्तुताभावे दोषान्तरमाह वैधेति आत्मन

अविद्याविषयत्वार्थवत्त्वे यथा द्वैतिनां सर्वेषां वैधावस्थायामेव शास्त्राद्यर्थवत्त्वे
न सत्त्वावस्थायामेव तथाऽद्वैतवादिनामपि नन्वात्मनो बन्धमुक्तावस्थेयं परमा
र्थतेन पत्त्ववस्तुत्वमद्वैतिनां नः सर्वेषां संसारो हेयो मोक्षः उपादेयो अतो हेयोपादे
यतत्साधनसद्भावे शास्त्राद्यर्थवत्त्वं स्यात् अद्वैतिनां तु नद्वैतस्य परमार्थ
त्वादविद्याकृतत्वे वैधावस्थायामात्मनो परमार्थत्वे निर्विषयत्वाच्छास्त्राद्यनर्थ
कमिति चेत् न आत्मनोऽवस्थाभेदवत्त्वानुपपत्तेः यदि तावदात्मनो बन्धमु
क्तावस्थे युगपत्स्यातां क्रमेण वा युगपत्तावद्विरोधान्न संभवतः स्थितिगती
इवैकस्मिन् क्रमभावित्वे च निर्निमित्तत्वे सनिमित्तत्वे वा निर्निमित्तत्वे निर्मोक्षप्र

सङ्गात्तावस्थाभेदो द्वैतिनामपि नास्तीति परिहरन्ति नेति अनुपपत्तिं दर्शयितुं विक
ल्पयति यदीति तत्राद्यं दूषयति युगपदिति द्वितीये क्रमभाविनोरवस्थयोर्निर्नि
मित्तत्वे सनिमित्तत्वे चेति विकल्प्याद्ये सदाप्रसंगाद्बन्धमोक्षयोरव्यवस्था स्यादित्याह क्रमेति

विदुषो न विधिनिषेधाधिकारितेत्युक्तमुपसंहरति तस्मादिति पुमान्स्मादि विद्वद्विषयत्वमिव
विद्वद्विषयत्वमपि मन्तव्यमुभयोरपि पुमान्स्तुत्यवल्लाविशेषादित्याशंक्याह नहीति न
ह्यात्मा पश्यन्नेष देवदत्तः स्थितस्तत्तदेव वर्तमानः स्वविन्त्यर्थः नन्वेवं देवदत्ते निषेधे विद्व
त्याज्ञापि कर्ताविनिषेधो स्मीति न विपद्यते सर्वं विधागविषयाविद्यापन्नादात्मनो
मिश्रापि कर्तावि निषेधो स्मीति निश्चितपद्यते सर्वे विधागविषयाविद्यापन्नात्मनो
विवेकाग्रहणान्निपापन्नमात्मेत्याह निपागेति अविवेकिनो निपागधीभेवतीति
विवेकाग्रहणान्निपात्मनस्मात्मेत्याह निपाग इति अविवेकिनो निपाग धी भवतीति
इत्यात्मन्युक्तफलहेतोर्वात्मदृष्टिविशिष्टत्वाद्विदुषः सम्भवत्येव विधिनिषेधाधिका
रित्वमित्याशंक्येति कर्महरत्यौविति विधिनिषेधप्रमाणत्वमविद्वद्विषयमिति वक्तनाशत्वान
175 रित्वमिति दार्ष्टान्तिकमह नस्थाविति विधिनिषेधप्रमाणत्वमविद्वद्विषयमिति वक्तनाशक्यान
तस्मान्नविधिनिषेधप्रमाणत्वं तावत्फलहेतुभ्यामात्मनो न्यत्वदर्शिनो भवति नहि
देवदत्तत्वमिदं कर्तिकास्मि भिन्नोमीति निपुक्तो विद्यमिश्रोहेति युक्तं इति तस्यां
निपागजन्येवं प्रतिपत्तिपद्यते निपागविषयविवेकाग्रहणान्नपापद्येत प्रतिप
त्तिः तथापि फलहेतोरपि न तु प्राकृतत्वं वधापेक्षयापुक्ते वप्रतिपत्ते प्रमाणत्वादिवत
पाक फलहेतुभ्यामन्यात्मनस्त्वदर्शिनो पितस्तो एक फलहेतो प्रवृत्यनोस्मः निषेध फ
लहेतोप्राविनिर्वतितो स्मीति
र्थकं समाहिते सेव्रतिपुमान्स्तुत्य विद्वद्विषयते नैवार्थववेदाक्यसमर्थं तु मिति शं
कते न विनि शकुनि रविद्या न तो जातो यो देहादावभिमानात्मा सर्वधीविद्यादृपा
त्माग तु भूः तमहं त्वपेन्द्रपाविधिना प्रवर्तितो निषेधेन निवर्तितो स्मीति विधिनिषे
ध विषया सन्यामपि विद्यापाधीर्युक्ते वेत्यर्थः विदुषोपिष्वं मा विद्यं सर्वथा मपेत्य
विधिनिषेधविषयाधियमुक्तामेवव्याचनक्ति इहेति १२५

आत्मनोवस्थात्रयसंबंधो नास्तीति द्वितीयमन्त्रस्य दूषयति यद्येत्यादिना नहि फलद्वयेपि दो
षाविशेषाच्चाद्वैतमतानुरागे हेतुरित्याशंक्य अविद्याविषयेचेत्युक्तो विद्वत्सेति नचेति न
द्वैवस्य दूषयति अविदुषांहीति फलभोक्तृत्वकर्तृत्वे हेतुः यद्वा फलदेहविशेषो हेतुरद्दिष्ट न
यो रन्यात्मनो भोक्ता हे कर्ता हि मन्त्रयोहिमित्याद्यात्मदर्शनमधिकारकारणं तेनाविद्वद्वि
षयविधिनिषेधशास्त्रमित्यर्थः विदुषामपि मन्त्रयोर्हिमित्यादिव्यवहारान्नद्विषयशा

अथानित्यत्वदोषपरिहाराय वेद्यमन्त्रावस्थाभेदो न कल्प्यते अतो द्वैति
नामपि शास्त्रानर्थक्यादिदोषोपरिहार्य एवेति समानत्वाच्चाद्वैत
वादिना परिहर्तव्यो दोषः न च शास्त्रानर्थक्यं यथा शास्त्रं द्वाविद्वत्
कर्तृविषयत्वाच्छास्त्रस्य अविदुषांहि फलहेतोरन्यात्मनो ह्यात्मदर्शने
न विदुषोविदुषांच फलहेत्वभावात्मनोन्यत्वदर्शने सति तेषामह
मित्यात्मदर्शनानुपपत्तेः नैतत्तन्मन्त्रद्वन्मताद्दिदृशयमिजल्पगयोः
च्छायाप्रकाशयोर्वा एकात्मपश्यति किंमुनेर्विवेको

स्त्वित्किंनस्यादित्याशंक्याह नविदुषामिति भोक्तृत्वकर्तृत्वाभ्यां ब्राह्मण्यादिमनो
देहात्तद्धर्माधर्माभ्यां चात्मनोन्यत्वे पश्यतोन विधिनिषेधाधिकार इत्युक्तफला
दावात्मात्मीयाभिमानासंभवादित्यर्थः आत्मनोदेहाद्दूरत्वन्यत्वदर्शनेनोन देहा
दावात्मधीरित्येतदुपपादयति नहीति

गी॰ भा॰ विधिनिषेधयोर्विद्वद्विषयत्वायोगे फलितमाह तस्मादिति शास्त्रस्यादेर्विद्वद्विषयत्वेनोक्तम
टी॰ र्थं वक्तुमादौ तेषेस्मात्प्रियांप्रपंचयितुमादौ पाते नन्विति चकारादहं मम प्रवृत्तिरिति संबध्यते
१२६ आत्मनो देहाद्व्यतिरेकं पश्यतो देहाद्यभिमानरूपाधिकारहेतुभावाद्विधितो यागादाव
प्रवृत्तिर्निषेधाच्चाभक्ष्यभक्षणादेर्न निवृत्तिः अतस्तेषां प्रवृत्तिनिवृत्त्योरभावे देहादावा
त्मत्वमनुभवतामपि न तेषु तेषां पारलौकिकभोक्तृप्रतिपत्त्यभावादित्यर्थः विदुषामवि
दुषां च प्रवृत्तिनिवृत्त्यभावे फलितमाह अतइति आत्मनो देहाद्यतिरेकं पश्यतस्तस्य परोक्षत्वे चेदे

176

तस्माद्विधिप्रतिषेधशास्त्रमविद्वद्विषयमिति सिद्धं ननु स्वर्गकामो यजेतेत्यनकल्ल
जभक्षयेदित्यादौ देहात्मव्यतिरेकदर्शिनामप्रवृत्तौ केवलदेहात्मदृष्टीनां च
अतः कर्तुरभावाच्छास्त्रानर्थक्यमिति चेत् न यथाप्रसिद्धत एव प्रवृत्तिनि
वृत्त्युपपत्तेः ईश्वरचैतन्यदर्शी ब्रह्मविदेव न प्रवर्तते तथा नैरात्म्यवा
द्यपि नास्ति परलोक इति

हाद्यात्मत्वं पश्यतः शास्त्रानुरोधादेव प्रवृत्तिनिवृत्त्युपपत्तेर्न शास्त्रानर्थक्यमित्युत्तरमा
ह नेत्यादिना प्रसिद्धितः शास्त्रीयाभिमतः एतदेव विवृण्वन्नब्रह्मविदेवा नैरात्म्य
वादिनो वा परलोकज्ञानवतो वा प्रवृत्तिनिवृत्ती चेदुत्पत्तीति विकल्प्याद्यं दूषयति ईश्वरे १२६
ति न प्रवर्तते न निवर्तते चेत्यपि द्रष्टव्यं द्वितीयं निरस्यति तथेति पूर्ववदत्रापि संबं
धः

ननु विदुषो मिथ्याभिमानवत्त्वविरुद्धः सोऽनुवर्तते तथा चाविद्यासंबंधापेतयायं प्रयुक्ताविद
षो यथोक्ताधीकारित्वमाह यथेति पितापुत्रभ्रात्रादीनां मिथ्यात्वदृष्टावप्यन्यान्यति
योगार्थं स्नाननिषेधार्थं स्वच धीर्हि ज्ञापितनुमर्थ्यं कृताविधौ निषेधे वातस्मात्तदनुष्ठानाप्राप्तौ
पुत्रस्यतद्विषयाधीनिष्ठा अथवा तेः सर्वत्र पाठान्तरेष्वन्यत्र अथ पुत्रमाहत्वबुद्धस्य पञ्ज
त्वलोकदृष्ट्यादिसर्वत्र लिङ्गन्यायेनानुष्ठानस्य पुत्रकार्यतया इति पाठनान्तरे चाधिकृत्यवि
धिनिषेधप्रतिपत्तौ तस्मात्तदृष्टाक्तोपि तस्तदृष्ट्याधारूपगता यथाम्नातो दोषोपि दृष्टव्यप
वेविदुषो हेतुफलाभ्यामत्यन्तदृष्टेनोपप्राक्ता लीनाविद्यकदेहादिसंबंधाद्विरुद्धावि

यथापित्पुत्रादीनामितरेतरात्मान्यत्वदर्शने सत्यपि अन्योन्यनियोगप्रतिषेधा
र्थप्रतिपत्तिः न वातिरिक्तात्मार्थं नप्रतिपन्नेः प्रागेव फलहेत्वात्माभिमानस्य
प्रसिद्धत्वात् प्रतिपन्ननियोगप्रतिषेधार्थोहि फलहे
तुभ्यामात्मनोन्यत्वं प्रतिपद्यते नत्वेवम्

धिनिषेधार्थाधीरित्यर्थः पुत्रादीनां मिथ्याभिमानान्मिथोनियोगधीः प्रयुक्ता तत्त्वदर्शि
नस्तु तदभावान्न देहादिसंबंधार्थीमानि योगधीरिति परिहरति नेत्यादिना किंच सर्वोपे
तापग्रादिष्व नेरश्रुवदिति सर्वोपेताधिकरणे समग्रज्ञानस्याहृप्रसाध्यत्वोक्तेः विधिनि
षेधार्थानुष्ठाने समग्रज्ञानान्तरत्वं मितिकर्तव्यविदुषस्तदनुष्ठानमित्याह प्रतिपन्नेति सत्य
हृष्टे समग्रधीरसति चाशुद्धबुद्धेस्तदभावादन्वयव्यतिरेकाभ्यां विधिविद्विषावाक्यार्थावि
धिनिषेधानुष्ठानान्तरत्वेन समग्रधीरित्याह नत्वेवमिति

गी॰भा॰ टी॰ १७७ द्वितीयं दूषयति नचेति किंच विवेकिनामप्रवृत्तावन्येषामप्रवृत्तिरित्यानर्थक्यं नियतं तु नश
क्यं शेषेनादोषेणादप्रवृत्तावपि तत्प्रवृत्तेरित्याह अभिचरणादौ चेति अविवेकिनां रागा
दिद्वारा प्रवृत्त्या स्यादेव सर्वस्य यहीनमोहिपदं अनभुविवेकिनां प्रवृत्त्यभावेपि नाशस्यानद
प्रवृत्तिरित्याह स्वाभाव्याच्चेति प्रवृत्तेः स्वाभाव्याज्ज्ञानात्कार्यतेम गवद्वाक्यमनुकूल
यति स्वभावस्त्विति प्रवृत्तेरज्ञानजत्वेन विधिनिषेधाधीनप्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकं बंधस्याऽवि
द्यामात्रत्वाद्विद्वद्विषयत्वेशास्त्रस्याप्रसिद्धमिति फलितमाह तस्मादिति दूषणमेवानुस

177

नचाविवेकिनमनुप्रवर्तते न स्वतः रागादिदोषतन्त्रत्वात्प्रवृत्तेः अभिचरणा
दौच प्रवृत्तिदर्शनात्स्वाभाव्याच्च प्रवृत्तेः स्वभावस्तु प्रवर्तत इत्युक्तं तस्माद
विद्यामात्रसंसारो यथा दृष्टविषय एव नह्येकतस्य केवलस्याविद्यानिकार्यं
च नच मिथ्याज्ञानं परमार्थवस्तु दूषयितुं समर्थं नहि ऊषरदेशं स्नेहेन पंकी
कर्तुं शक्नोति मरीच्युदकं तथा विद्याद्वैतत्रयस्य न किंचित्कर्तुं शक्नोति

एतद्विद्वानुपयाहदृष्टस्ते द्विषयस्तदायमुपसंसारः तथा च प्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकसंसार
स्याविद्वद्विषयत्वात्तद्धेतुविधिशास्त्रस्यापि तद्विषयत्वमित्यर्थः नन्वविद्यादेवत्रयमाश्रय
तीस्वकार्यं संसारमपि तस्मिन्नारोपयेत्तेनतस्यैवशास्त्राधिकारित्वं तेत्याह नेति अवि १७७
द्यादेःशुद्धेनद्वैतवस्तुनो संबंधपि तत्र स्मिन्नारोपितं तमेव वडः स्वाककर्तीत्याशंक्याह
नचेति तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति नहीति

स्तीयमङ्गीकरोति यथेति विधिनिषेधाधीनोऽप्रसिद्धिमनुसंधानः सद्विनियावत् चकारा
न्निवर्तते चेन्मनुष्यो व्यपाने ब्रह्मविदेनैरात्म्यवादिनैर्च न्यस्य कादेहाद्यतिरिक्तमात्मानं परोक्षमप
रोक्षं च देहाद्यात्मत्वे यत्पत्वा विधिनिषेधाधिकारित्वे सिद्धे फलितमाह अनइति विधान्तरे
णशास्त्रानर्थक्यं चोद्यमान विवेकिनामिति इष्टाहितेषाविधिनिषेधयोरप्रवृत्तेः नहि देहा
दिभ्यो निष्कृष्टमात्मानं हृष्टवतां तं पापरधिकारः तेनतान्प्रतिशास्त्रानर्थक्यमेव नचदेहाद्या

यथाऽप्रसिद्धस्य विधिप्रतिषेधशास्त्रस्यैवमन्यथानुपपत्त्यानुमित्यात्मास्तित्वः
आत्मविशेषानभिज्ञः कर्मफलसंज्ञातत्वस्म : अश्रद्धानतया च प्रवर्ततइतिस
र्वेषां न: प्रत्यते अतोनशास्त्रानर्थक्यं विवेकिनामप्रवृत्तिदर्शनान्नदृष्टज्ञा
मिनामप्रवृत्तौ शास्त्रानर्थक्यमितिचेत् नकस्यचित् विवेकोपपत्तेः अनेन
षुहि प्राणिषु कस्यचिदेव विवेकी स्यात् यथेदानीम्

स्मत्वहृशास्त्रज्ञाधिक्ये ते तेषां यद्यदाचरन्तीति न्यायेन विवेकिनोऽनुगच्छन्तो विधा
दावप्रवृत्तेर्नरतेप्यधिकाराभावात् इष्ट्यादिशास्त्रस्य नैष्ठनुसारिशिष्टाचारस्यानर्थ
क्यमित्यर्थः किं सर्वेषां विवेकिनामधिकाराभावादानर्थक्यं शास्त्रस्योच्यते किं वा
कस्यचिदेव विवेकितेपि तदनुवर्तिनामदम्पाणामप्रवृत्तेरानर्थक्यं चोद्यते नतृतीय
मेवप्रत्याह नकस्यचिदिति मनुष्याणां सहस्रेषुइतिन्यायेनान्तमेवस्थितइदमति अनेनापि

इति तत्त्वानुभवाद्बोधेन दृष्टान्तमाह यथेति

गी॰भा॰ विदुषां वैधप्रवृत्त्यभावे विधिनिषेधाधीननिवृत्तेरपि दुर्वचत्वात्तस्य निवृत्तिनिष्ठत्वासिद्धिरित्या
टी॰ शंक्याह विदुष इति त्वतीयमस्योपपत्ति इष्टैवेति सिद्धान्ताद्विशेषमाशंक्य देवस्य दे
१२८ वत्वादस्तोभिन्नदेनन द्विषयताङ्गीकारान्मैवमित्याह तेनैवेति ग्रहधीर्वेदस्यात्म
नो वस्तुतः संसारित्वस्वीकाराच्च सिद्धान्ताद्भेदोऽस्तीत्याह ग्रहीत्विति संसारित्वमेव स्फो
टयति सर्वेति संसारित्वस्य वस्तुत्वेन तन्निवृत्त्या उमर्थासिद्धिरित्याशंक्याह संसारे
ति कथं तदुपरमस्य हेतुं विनाकर्तव्यतामित्याशंक्याह तेनेति तेनेत्यावानततोनिष्क्र
178 विदुषः पुनरविक्रियात्मदर्शिनः फलार्थित्वाभावात्प्रवृत्त्यनुपपत्तेः कार्यका
रणसंघातव्यापारोपरमे निष्क्रियरूपवर्तते इष्टं चान्यत्र पाठेऽस्य केषांचिद
स्तु तेनेत्यत्र ईश्वर एव तेनेवान्यत्र तेनेत्यस्य विषयः गृहेतु संसारी सर्वोऽः
त्वी च मत्तोऽज्ञानान्मनो विभुत्वः दीनः हृष्टोऽहममैवमुक्त्वमात्मदयः सर्वथा
त्मस्वधारेण्येते संसारोपरमस्तु ममकर्तव्यः तेन तेनेत्त विज्ञानेन ध्यानेन
चेश्वर तेनेत्ते साक्षात्कृतात्मस्वरूपोऽवस्थानेनेति एतेनैवं बुध्यनेपरत्ववोधयति
टिप्पणि
इस्य तेनेत्यस्य ज्ञानेन कथं संसारोपरतिरुत्पादयतीत्याशंक्याह ध्यानेनेति संसारित
मात्मनो बुद्ध्यभिमानस्य तद्धितादीश्वरात्स्वात्वे व्यक्तमिति वक्तुमिति शेषः तदेवान्य
त्वमुपपादयति एवेति मम संसारिणः संसारीश्वरत्वे कर्तव्यामित्येवेयो बुद्ध्याते यो १२८
वानया विधं ज्ञानेन तव कर्तव्यमित्युपदिष्टमिति स तेनेज्ञादीश्वरादन्योऽन्येयोऽन्यथोप
देशानर्थक्यमित्यर्थः

क्षेत्रज्ञस्य वस्तुतो विद्यायाः संबंधो भगवद्वचोपि द्योतकमित्याह अत इति क्षेत्रज्ञेश्वरयोरैक्ये किमि
त्यसावात्मानमहमिति वुद्ध्या मानोपि स्वस्य ईश्वरत्वमीश्वरोस्मीति न वुध्यते तत्राह अज्ञानेनेति आ
त्मनो वस्तुतः संसारासंसर्गित्वे दृष्टस्तु भवविरोधः स्यादिति चोदयति अथेति एवमित्यादावभि
जात्यादिवैशिष्ट्यमुक्तं इदमात्मे क्षेत्रकलत्रादि पंडितानामपि अतो नैसंसारित्वमिति शेषः किंपाडि
त्यं देहाद्यात्मदर्शने किं वाधकं इत्यात्मदृष्टिरहो किंतु संसारित्वाद्धिधीरिति विकल्प्याद्येनिरा
करोति शृण्विति न तु वस्तुतो संसारित्वाविरोधिप्रातिभासिकसंसारित्वमेनेष्टमिति शेषः

अत इदमुक्तं क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि अज्ञानेनावृतं ज्ञानमिति च अथ किमिदं संसारि
णमिवाहमेवं ममेदमिति पंडितानामपि शृण्विदं तावत्तत्त्वाद्दिष्टयात्क्षेत्र
एवात्मदर्शनं यदिदं तु नः क्षेत्रज्ञमविक्रियं पश्यंतु स्वतो न भोगकर्मेवाकांक्षत्व
र्मम स्यादिति विक्रियैव हि भोगकर्मणि अथैवं सति फलार्थित्वादविद्वांस इव ते

क्षितौपेक्षयति यदीति नहि कूटस्थात्मधियः संसारित्वं प्रतीयते येन वस्तुतो संसारित्वं
विरुध्येत कूटस्थात्मधीविरुद्धायाः संसारित्वबुद्धेरनवकाशत्वादित्यर्थः आत्मानम
विक्रियं पश्यतोपि कर्तृत्वाभोगकर्मणी न स्यातामित्याशंक्याह विक्रियैवेति अविक्रियात्म
बुद्धेर्भोगकर्माकांक्षत्वेपारमार्थिकस्वरूपत्वेपि नित्याशंक्याह अथेति फलार्थित्वाभा
वाद्विद्वद्भिर्न कर्माणि अनुष्ठीयते तस्मान्न तरमविद्वांस्तु फलार्थित्वान्नवपापकर्माणि

त्रयुक्तः स्वात्मापिकारीत्यर्थः

भा॰ टी॰ द्वैतज्ञत्वापीश्वरद्वैतज्ञेश्वरयोरैक्यं स्यादित्यर्थः इतीश्वरस्य मे वैविध्यमनुद्भवति यदुक्तमिति नाति-
२२५ कमेकत्वमतत्त्वान्नैकं संसारित्वमित्यर्थः गौतमोक्तौ मेवसमाधिस्यादित्याशङ्क्याह एतावतेति ईश्वरस्य संसारि-
त्वे संसारिभावेन संसाराभावान्नेश्वरत्वप्रसक्तौ दोषो विद्याविषयो वैलक्षण्यमेवेति यद्यपि युक्तमिति विकल्प्यते इति
ति कथमिति कल्पितसंसारेणाकल्पनाधिष्ठानमद्वयं वस्तु वस्तुतो न संबध्यत इति परिहरति
अविद्येति तद्विषयकल्पनास्पदमधिष्ठानमिति यावत् कल्पितेनाधिष्ठानस्य वस्तुतोऽस्पर्शादि
यदुक्तमीश्वरस्य द्वैतज्ञत्वेन कल्पितसंसारित्वं भवतीति द्वैतज्ञानां चेश्वरैकत्वे संसारित्वाभावा-
त्संसाराभावप्रसङ्ग इति एतौ दोषौ प्रयुक्तौ विद्याविद्ययोर्वैलक्षण्याभ्युपगमादिति
कथं अविद्यापरिकल्पितदोषेण तद्विषयं वस्तु पारमार्थिकं न दुष्यतीति तथा चोक्तं
श्रुतौ … मरीच्यम्भः … न पङ्काद्रि एतदुक्तं संसारित्वाभावात् संसा-
राभावप्रसङ्गदोषोऽपि संसारसंसारित्वयोरविद्याकल्पितत्वोपपत्त्या प्रयुक्तः न
ह्यविद्यावत्त्वमेव द्वैतज्ञत्वस्य संसारित्वं तथा एवं द्वैतज्ञस्य दोषत्वं … तच्च … विना
दिप्रत्यक्षमुपलभ्यते
श्रोते संसारयतीति तथा चेति ईश्वरस्य संसारित्वाभावं संगृह्य कटौ … गात्र … मतु संसा-
रयति संसारिणमिति तावदविद्याऽईश्वरस्य संसारे संसारित्वं च कल्पयन्तीत्यनेनान्वित
व्याख्यातो त्वरते ज्ञातृदाश्रयान्तराभावात् द्वैतज्ञस्य तत्त्वे संसारित्वमिति एवं कृते नन्विति न २२५
चाविद्यावत्त्वमविद्याकृतं न वस्थानादिति भावः यत्तु त्वया तद्देहेश्वरगविद्यावदविद्या किं
कुर्वीष्यतीति तत्राह तत्कृतेनेति

आत्मा संसारी परस्मादात्मनोऽन्यस्तस्य ध्यानाधीनज्ञानेनेश्वरत्वं कर्तव्यमित्येतज्ज्ञानं पाण्डित्यमिति स
निरूपयति एवमिति अयमात्मा ब्रह्मेत्यात्मनो ब्रह्मत्वश्रुतिविरोधादित्यर्थः ननु संसारस्य वस्तुत्वा
ङ्गीकारात्तत्कर्मीत्यवस्थायां कर्मकाण्डस्यार्थवत्त्वं संसारनिरासेनात्मनो ब्रह्मत्वे ध्यानाधीनासाध्ये
ने मोक्षावस्थायां ज्ञानकाण्डस्यार्थवत्त्वं तत्कथं यथोक्तज्ञानवान्पण्डितापसदत्वेनादिष्यते तत्राह
संसारेति करोमीति मन्यमानोऽयं पण्डितापसदः इति पूर्वेण संबन्धः कर्मकाण्डे हि कल्पिते संसा
रित्वमाश्रित्य साध्यसाधनसंबन्धबोधपरत्वं वदिष्ट ज्ञानकाण्डं मोक्षतथाविधसंसारित्वपरा
कृत्याविर्द्धैकरसे ब्रह्मत्वगत्र्यालिपर्याय सार्थवद्भवेदित्यर्थः किंचात्मनः परमात्मसिद्धं ब्रह्मत्वं न क्रि

एवं मत्वा नोपसर्पन् पण्डितापसदः संसारमोक्षयोः शास्त्रस्यार्थवत्त्वे करोमीत्यात्महा
स्वयं स्वदेहोऽन्यो ह्यसद्भावमिहायति शास्त्रार्थं सम्प्रदायरहितत्वात् तहानिमस्य तत्कल्प
नाचक्रवर्त्तन् तस्मात्सम्प्रदायवित्सर्वशास्त्रविदप्यसद्वदेवोपलभ्यते ॥

ब्रह्मत्वं कल्पयन्नात्महा स्वस्यात्मलोकत्वयवहिः कुतः स्यादित्याह आत्महेति ननु देवदत्तेचापि मां वि
द्धीत्यनेन सर्वदेवज्ञोऽतयामीपरो जीवात्मनो निरूप्यते न जीवस्येश्वरत्वं मत्रश्रुतिप्रतिपाद्यते तत्कथमि न
त्यमात्मिप्यतेतत्राह स्वयमिति किंच तत्त्वमसीति वस्तुसिद्धदेवतानुवादेनाप्रसिद्धं तस्येश्वरत्व
मिहोपदेशतः श्रुतस्य हानिमश्रुतस्य च जीवेश्वरयोस्तात्त्विकभेदस्य कल्पनां कुर्वन्कथं
न व्याहतः स्यादित्याह श्रुतेति ननु केचन व्याख्यातारो यथोक्तं पाण्डित्यं पुरस्कृत्य तेऽत्रैत्तेचा
पीत्यादिश्लोकं सोपाधिकं व्याख्यानवेन्तत्तत्कथमुक्तं पाण्डित्यमास्यानुव्यामूढत्वेतत्राह
तस्मादिति

गी·भा· यथाविद्यया विरुद्धमपि निर्वोढुं शक्यते तस्मात् स्वात्मन्यभावाद्विज्ञातान्यस्याविद्यावत्त्वेन तदाश्र
टी· यत्वात्तस्या विद्यास्वभावत्वात्तदाश्रयत्वमात्मनात्तदाश्रयविज्ञातासा याहकत्वे इति अत्राहेति
१८· आश्रयमात्रेण तत्तद्विशेषो वा श्रुतमेव श्रुतस्यानवकाशत्वमित्याह यस्येति अविद्यादृश्या
अदृश्या वा दृश्यत्वे यस्ते ज्ञाता किंचिन्निष्ठते नेत्युक्ते न तद्दृष्टेर्नाश्रयमात्रेऽप्रश्नः आदृश्यत्वे चास्वश
काशत्वात्सिद्धिरेवस्यादित्यर्थः द्वितीयमालंबते कस्येति अविद्याया दृश्यमानत्वात्तदाश्रय

अत्राह सा अविद्या कस्येति यस्य दृश्यते तस्यैव कस्य दृश्यत इत्यत्रोच्यते अविद्याक
स्य दृश्यत इति प्रश्नो निरर्थकः कथं दृश्यते चेदविद्या तद्वन्तमपि पश्यसि न च तद्व
त्युपलभ्यमाने सा कस्येति प्रश्नो युक्तः नहि गोमत्युपलभ्यमाने गावः कस्येति प्र
श्नोऽर्थवान् भवेत् ननु विषमो दृष्टान्तः गवां तद्वतश्च प्रत्यक्षत्वात्तत्संबंधोऽपि प्रत्य
क्ष इति प्रश्नो निरर्थकः न तथाविद्यातद्वतोः प्रत्यक्षत्वं यतः प्रश्नो निरर्थकः
स्यात् अप्रत्यक्षेण अविद्यावता अविद्यासंबंधे ज्ञाते किं तव स्यात्

180

विशेषस्यात्मनोऽपि स्वानुभवसिद्धत्वात्प्रश्नस्य निरवकाशत्वमुत्तरमाह अत्रेति प्रश्नान
र्थक्यं प्रश्नद्वारा स्फोरयति कथमित्यादिना तथापि कथं प्रश्नासिद्धिरित्याह नचेति
तद्वद्दृष्टान्तेन स्पष्टयति नहीति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यं चोदयति नन्विति अप्रत्या
नाश्रयस्य परोक्षत्वेऽपि प्रश्नानर्थक्यमित्याह अप्रत्यक्षेणेति अविद्यावतोऽप्रत्यक्षत्वेऽपि ते
नाविद्यासंबंधे सिद्धे प्रष्टुः फलवत्प्रश्नानर्थक्यमसमाधेयाकाङ्क्षाभावादित्यर्थः २ १८०

अविद्यातज्जयोर्ज्ञेयत्वान्न ज्ञातृधर्मत्वमुक्तमाह नेत्यादिना तदेव प्रपंचयति यावदिति ज्ञेयस्य क्षे
त्रधर्मत्वेऽपि क्षेत्रद्वारा क्षेत्रज्ञस्य तत्कृतदोषवत्त्वमित्याशंक्याह नचेति क्षेत्रस्यापि ज्ञेयत्वाज्ज्ञात्रा च
तावत्स्तन स्पर्शोऽस्तीत्युपपादयति यदि हीति धर्माधर्मित्वेन संसर्गोऽपि ज्ञेयत्वेनैकान्तान्निरित्या
शंक्याह यदीति आत्मधर्मस्यात्मना ज्ञेयत्वे स्वस्यापि स्वेन ग्रहणापत्त्या कर्मकर्तृविरोधः स्यादि
त्यर्थः किंच विमतं न क्षेत्रज्ञाश्रितं ज्ञेयत्वाद्रूपादिवदित्याह कथं चेति किंच महाभूतानीत्या

न ज्ञेयस्य क्षेत्रधर्मत्वात् ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य तत्कृतदोषानुपपत्तेः । यावत्किंचित्क्षेत्रज्ञस्य
दोषजातमविद्यमानमासंजयसि तस्य ज्ञेयत्वोपपत्तेः क्षेत्रधर्मत्वमेव न क्षेत्रज्ञधर्म
त्वं न च तेन क्षेत्रज्ञो दुष्यति ज्ञेयेन ज्ञातुः संसर्गानुपपत्तेः, यदि हि संसर्गः स्यात् ज्ञे
यत्वमेव नोपपद्येत यद्यात्मनो धर्मोऽविद्यावत्त्वं दुःखित्वादि च कथं च भोः प्रत्य
क्षमुपलभ्यते कथं वा क्षेत्रज्ञधर्मः ज्ञेयं च सर्वं क्षेत्रं ज्ञातैव क्षेत्रज्ञ इत्यवधारिते
विद्यादुःखित्वादेः क्षेत्रज्ञधर्मत्वं तस्य च प्रत्यक्षोपलभ्यत्वमिति विरुद्धमुच्यते
अविद्यामात्रावष्टम्भात्केवलम्

दीनां ज्ञेयमात्रस्य क्षेत्रान्तर्भावान्नाविद्यादेरात्मधर्मतेत्याह ज्ञेयं चेति किंच यत्तद्योर्वेत्ती
त्युक्तत्वात्क्षेत्रस्य ज्ञातृत्वनिर्णयात्क्षेत्रज्ञे यत्किंचित्स्वविशेषणेत्याह ज्ञातैवेति क्षेत्रक्षेत्र
ज्ञयोरेवं स्वभावे सिद्धे सिद्धं क्षेत्रधर्मत्वमविद्यादेरिति फलितमाह इत्यवधारित इति विरोधा
न्न क्षेत्रज्ञधर्मत्वमविद्यादेरित्याह क्षेत्रज्ञेति विरुद्धवादित्वे मूलं दर्शयति अविद्येति मा
त्रपदस्य व्यावर्त्यमाह न प्रमाणाद्यवष्टम्भान्तरमिति वक्तुं केवलपदम्

अनवस्थामेव प्रपंचयति यदीति आत्मनः स्वपरज्ञेयत्वेऽपरस्याज्ञातृत्वमित्यविद्यासंबंधस्या
प्रामाणिकत्वादित्याशङ्क्य वक्ष्यमाणे स्थिते फलितमाह यदि पुनरिति यदा चैवं तदेत्यध्याहा
र्यं ज्ञातुरात्मनो न किं विरुध्यतीत्येतद्दूषयमाणः शङ्कते नन्विति किं ज्ञातृत्वे ज्ञानक्रिया
कर्तृत्वं ज्ञानस्वरूपत्वं वा नाद्यः तदनभ्युपगमात्तत्प्रयुक्तदोषाभावात् द्वितीये ज्ञातृत्वमभ्युपे

यदि ज्ञाताऽपि ज्ञेयः स्यात्तेनान्यो ज्ञाता कल्प्यः स्यात्तस्याप्यन्यस्तस्याप्य
न्य इत्यनवस्थाऽपरिहार्या यदि पुनरविद्याज्ञेयान्यत्वात्स्वयमेव तथा ज्ञा
ताऽपि ज्ञातैव न ज्ञेयो भवति यदा चैवमविद्यादुःखित्वादिः न ज्ञातृक्षेत्रज्ञस्य किं
विरुध्यति ननु अयमेव दोषो यद्दोषवत्क्षेत्रविज्ञातृत्वं न विज्ञानस्वरूपस्यै
वाविक्रियस्य विज्ञातृत्वोपचारात् यथाऽग्नेरुष्णत्वमात्रेणाग्निस्तापक्रियोपचा
रात्तद्वत् यथात्र भगवता विक्रियाकारकफलात्मकताभाव आत्मनि स्व
त एव दर्शितः अविद्याध्यारोपितमेव क्रियाकारकादि आत्मन्युपचर्य

औपचारिकत्वान्न तत्कृतो दोषोऽस्तीत्याह तेनेत्यादिना आगमस्यापि क्रियायोक्रियोप
चारद्वारेण समुद्रयति यथेति आत्मनि वस्तुतो विक्रियाभावे भगवदनुमतिं द
र्शयति यथात्रेति गीताशास्त्रे समस्तार्थः स्वत एवात्मनि क्रियाद्यात्मताभावो भग १८१
वताऽस्मिन्शास्त्रे यथोक्तलक्षणैर्व्याख्यातमस्माभिरिति संबंधः कथं तर्हि क्रियादिरात्मनि
भातीति तत्राह अविद्येति

181

अनुद्धप्रयाभिसंधिः शंकते अविद्यायाइति अविद्यावतस्तत्परिहाराद्यत्नेन प्रयतितव्य मित्याह यस्येति यस्यैवाविद्यावत्त्वात्तत्परिहारे प्रयत्न प्रयतितव्यमिति शंकते नन्विति नोर्हि ग्रयार्थवत्त्वमिति सिद्धांती स्वाभिसंधिमाह जानामीति आत्मानमविद्यावंतं जा नन्नपि न हि विषयाद्यत्ताभावात्तत्त्वज्ञोमीति शंकते जानामीति अविद्यावतोऽनत्यदूत्व वद्ज्ञानस्याह मविद्यावानविद्याकार्यवत्त्वात् व्यतिरेकेण मुक्तावदित्यनुमेयत्वमिष्ट मित्युपेत्य दूषयति अनुमानेनेति आत्मनाविद्यासंबंधग्रहेकानुपपत्तिरित्याशंक्य

अविद्यायाश्चानर्थहेतुत्वात्परिहर्तव्यास्यात् यस्याविद्यासत्तापरिहरिष्यति ननु ममैवाविद्या जानासि त्वहं विद्यां न तदहं तेन चात्मानं जानामि ननु प्रत्यक्षेण अनुमानेन चेज्जानासि कथं संबंधग्रहणं न हि तव ज्ञातुः ज्ञेयभूतयाविद्य यानतत्काले संबंधो ग्रहीतुं शक्यते विषयविषयित्वेनैव ज्ञातुरुपयुक्त त्वात् न च ज्ञातुरविद्यायाश्च संबंधस्य यो ग्रहीता ज्ञानं चान्यत्तद्विषयं संभ वति

ज्ञातैवात्मा तस्याविद्यासंबंधं बुध्यतेऽन्यो वा ज्ञातेति विकल्पाद्यं दूषयति नहीति न काले तस्याविद्याश्रितत्वात्तावस्थापामिति यावत् अविद्याविषयेणाविद्याग्र हीतृत्वात् ज्ञातृत्वेनैवोपयुक्तत्वादात्मनस्तस्याः स्वात्मनि संबंधज्ञातृत्वमेकस्य कर्म कर्तृत्वविरोधादित्याह अविद्यायाइति द्वितीयं निरस्यति न चेति यो ग्रहीता मन संभवतीति संबंधः तद्विषयमिति ज्ञातुरविद्यायाः संबंधस्तदुक्तार्थः

गी॰ भा॰ टी॰ १८२

इतिप्रतिसोकार्यार्थं संग्रहोक्तिरर्थवतीत्यर्थः । वक्ष्यमाणेऽर्थे श्रोतुर्मनः समाधानार्थं स्तवत्राक्या
र्थोपविकरणेऽपि शक्तिज्ञानमित्याह । यज्ञादिदृष्टमिति ॐतत्सदिति यज्ञादिदृष्टं तत्कुतो न कृत्स्नप
रामस्तुति यज्ञनाशकत्वात्तस्येति योजना तत्रैतेन ज्ञातव्यमित्यध्याहारः । यज्ञेति येन त्रयेण पवित्रि
तदेवैतत्त्रैविध्यं तस्य देवस्य स्तुत्या धर्मजन्मादयस्तेन विशिष्टस्येति तत्प्रतिहृदयफलमि
ति ब्राह्मणश्चैव कर्म तेन तेन समस्तयार्थत्वमाह ब्राह्मणा इति विकारेऽनापि हृदयं च यति विका
रीति यज्ञो यत्र सर्वं यस्मात्तस्य तत्कारणत्वात्ज्ञातव्यमित्याह यज्ञ इति तेषामिव तैश्च तत्
त्वाच्चित्यासितस्यार्थं संग्रहोपन्यासो न्याय्य इति यज्ञादिष्टमित्येतदोमिति तत
त्रैव यत्र यथा हृत्कृत्यादिकारिप्रतसृष्ट सद्भावे साधुभावे चेत्यस्मिन्नेव तत्र ४ तस्मा
दोमित्यादिदृष्टमित्यादि तत्कृत्येन प्रशस्तानि यज्ञेति निर्दिष्टत्वेनेत्याह कुर्यादिति
कीर्यधर्मः ब्रह्म समस्तार्थः यज्ञकारिणां विकारात् तत्प्रतिकारि यतो यस्मात्
यत्कार्य सम्पद्यते इति वाक्यशेषः सद्भावः तेषां निर्दिष्टः सद्भावः येषां तासु प्र
यत्नतात्कार्यस्य सद्भावेति तदेवैतेष्वत्र पाठ्यान्यथा विशेषितेषु सा
मेन सतेऽपि समस्तवाक्यत्वः प्रयत्नात्तावधारयेत्यर्थः । तत्तदेवैतेषु प्रयोगात् ॥
विवक्षितत्वात्तद्बुद्धिशोधनार्थं ऋषिभिः ब्रह्मार्पितकृत्यादिभिः विविधैः ॥
एवं त्रयस्त्रयं वेदैर्व्यवहृतं विनितः ५ ऋषिभिः वसिष्ठादिभिः ब्रह्मार्पकारे
ऽपर्यीयति सवेति सज्ञानवादितिसंबन्धः । वक्तव्यत्वादिकं तद्विचारेण प्रशस्यते स
चयति सद्भाव इति तेनात्रैव कारणं तत्सत्ज्ञानवत्तेति प्राप्य कथमथा विशेषितेऽत्रैव तेषु नो १८२
वाक्यार्थज्ञातुमित्याशङ्क्य भगवद्वाक्यादित्याह तदिति आकाङ्क्षायामाह तदित्यादि
ना विवक्षितेज्ज्ञातासितमित्यर्थः । स्तुतिफलमाह ओमिति तत्केवलमात्रेणैव तत्त्वादेव
र्थासम्भावितं किं तु वेदवाक्यादेवेत्याह छेदोमित्येति

ऋग्वेदादीनां चतुर्णामपि वेदानां नानाप्रकारत्वेन शाखाभेदादिष्टं न केवलं श्रुतिस्मृतिसिद्धमुक्तं
मया यथार्थं किं तु युक्तिसिद्धं चेत्याह । किंचेति । कानि तानि सूत्राणीत्याशंक्याह । ब्रह्मसूत्रेति ब्रह्म
पदैर्ब्रह्मसूत्रपदैः परमप्रमाणभूतानि वेदान्तशास्त्रे गृहीतानि अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादीनि तानि पदै
रुक्तानि विविक्तानि विनिश्चितानि हेतुमद्भिरिति तेजोऽबन्नानां यथा स्वस्व प्रलोभिन्नानि कानि तानीति
तान्येव पर्यायेणाह महाभूतानीति महदादीन्याह सर्वेन्द्रियाणां स्थूलानामपि विशेष
णाभावात्कथमित्याशंक्याह स्थूलानीति अहंकार इति अन्यपञ्चकमिति स्वबुद्धिः । महाभू

छन्दोभिश्छन्दांसि ऋगादीनि तैः छन्दोभिर्विविधैर्नानाप्रकारैः पृथक् विविक्तं गीतं
किं च ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव ब्रह्मसूत्राणि ... सूचकानि वाक्यानि ब्रह्मसूत्राणि तैः पद्यते ज्ञायते
तेन पदानि तान्येव ब्रह्मसूत्रपदानि तैः पद्यन्ते ज्ञायन्ते ... गीतमिति अनुवर्तते प्राक्
तेन पदानि ... हेतुमद्भिर्युक्तिमद्भिर्विनिश्चितैः निश्चय
रूपेण निश्चितैः सत्यरूपत्वात्प्रमाणैः ॥ ४ ॥ इदानीं क्षेत्रस्वरूपमाह भगवान् म
हाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च । इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥ ५ ॥ महा
भूतानि महान्ति च तानि भूतानि सर्वविकारव्यापकत्वात् भूतानि च सूक्ष्माणि स्थूला
नीति पञ्च ... अहंकारो महाभूतकारणं अहंप्रत्ययलक्षण
ोऽहंकारः अहंकारकारणं बुद्धिरध्यवसायलक्षणा तत्कारणमव्यक्तं मेवच नव्यक्तं म
व्यक्तमव्याकृतं मायाख्यं ... एवं प्रकृतिः ... अष्टधा प्रकृतिः
सर्वाः ... इन्द्रियाणि दश
...: एतावत्येव ... महाभूतानीति महतः परमव्यक्तमित्यादौ ॥
प्रतिलिकत्वेनाभिमानमात्रात्मकत्वात् अहंकारविशिष्टोऽपि महाभूतानीति महतः परमव्यक्तादौ
सिद्धं महत्त्वं ... अहंकारहेतुमाह अहंकार इति ईश्वररूपत्वेनैव सत्त्वेन ... तत्त्वमाह
ममेति ... अव्यक्तमिति ... तन्मात्राण्यहंकारो महद्व्याकृतमिति
... तन्मात्राणि तन्मात्राद्यनेकानि ... इन्द्रियाणि ...

[illegible]

।वेक.तो

अमानित्वादिलक्षणं विशिष्टधानीत्युक्त्वा संबंधः ज्ञानसाधनसमुदायबोधनस्य तदुक्तं ज्ञेयं युज्यते तत्राह यस्मिन्निति योगिनमधिकृत्यमेव विवृणोति यत्पर इति तज्ज्ञानमिति वचनात् कथमिदं ज्ञानसाधनमि त्याशंक्याह तमिति द्विधानस्यैव क्षेत्रादौ स्वयं पुनः भगवानिति अमानित्वादिलक्षणस्य तदर्थि यो ज्ञानं इति नियमार्थमाह अमानित्वमिति मानोऽस्त्येवेति हेतोर्लेपः स्वात्मन्युत्कर्षारोपो हेतुः सो स्यास्तीति मानी न मानी अमानी तस्य भावः मानित्वमिति व्याकरोति मानित्वमित्यादिना इति योगिनमेव नादम्भित्वं विवृणोति अदम्भित्वमिति वाङ्मनोदेहैः परपीडनं प्राणिनां सहनं तदेवाहिंसेत्याह अ

184

अथ इदानीं तज्ज्ञानसाधनगणममानित्वादिलक्षणं यस्मिन्सति तद्विज्ञाने योग्योऽधिकृतो भवति यत्परः संन्यासी ज्ञाननिष्ठ उच्यते तममानित्वादिगणं ज्ञानसाधनत्वात् ज्ञानशब्दवाच्यं विदधाति भगवान् अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवं आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः अमानित्वं मानिनो भावो मानित्वमात्मनः श्लाघनं तदभावो मानित्वं अदम्भित्वं स्वधर्मप्रकटीकरणं दम्भित्वं तदभावोऽदम्भित्वं अहिंसा अहिंसनं प्राणिनामपीडनं क्षान्तिः परापराधप्राप्तावविक्रिया आर्जवं ऋजुभावोऽवक्रत्वं आचार्योपासनं मोक्षसाधनोपदेष्टुराचार्यस्य शुश्रूषादिप्रयोगेण सेवनं शौचं कायमलानां मृज्जलाभ्यां क्षालनं

भा अन्तश्चान्तःकरणस्य प्रतिपक्षभावनया रागादिमलानामपनयः शौचं स्थैर्यं स्थिरभावः

हिंसेति परापराधस्य चित्तविकारकारणस्य प्राप्तावेवाविकृतचित्तत्वेनापकारसहिष्णुत्वं क्षान्तिरित्याह क्षान्तिरिति अवक्रत्वमकौटिल्यं यथाहृदयं व्यवहारः सदैकप्रवृत्तिनिमित्तत्वं चेत्य र्थः उपनीयतयः शिष्यानित्यादिनात्माचार्यमुपसेवते मोक्षेति शुश्रूषादीत्यादिशब्देन नमस्कारादिग्रहणं बाह्यमान्तरं चेति द्विप्रकारं शौचं क्रमेण विभजते शौचमित्यादिना मनसो रागादिम लानामिति संबंधः प्रदूषणं पापमुपदिश्यते प्रतिपक्षेति रागादिप्रतिकूलस्य भावना विषयेषु दोषदृष्टावृत्तिस्तया यावत् स्थिरभावमेव विशदयति मोक्षेति १८५

तस्यापि स्वरूपेणापादेयत्वेन:प्राप्तिमाह सुखमनुकूलमिति दुःखस्यापि स्वरूपेणापादेयत्वेनमप्य वर्जितमाह
दुःखमिति देहेन्द्रियात्मसंघातो बुद्धिमिति तेषां ज्ञानमेव संज्ञा न विभजते देहेन्द्रियविज्ञानवादप्रसङ्गमाह न
स्मृतिरिति यद्वल्लोहपिण्डे वह्निरभिव्यक्तिस्तद्वदत्र देहे बुद्धौ चैतन्याभिव्यज्यते तद्वदात्मचैतन्याभिव्यक्तिरालो
होपिण्डमेवाग्निवृत्त्या दाहयति तथात्माचेतनमपि बुद्धिवृत्त्या विषयाभिव्यक्तितामेवात्मतया प्रकाशयन्त स्वदा
भासात्मिका वृत्तिश्चेतनेत्युच्यते सा च सुखदुःखाद्यनेकशरीरापेक्षया तद्रूपतामेवोक्तं तस्यैवान्यथा धृतिः
स्वरूपेणापादेयत्वेनस्यादर्शयति धृतिरित्यादिना नन्वन्योपि संकल्पादयो मनसो धर्माः ते
किमित्यत्र देहेनोच्यते तत्राह सर्वमिति तस्योपलक्षणार्थत्वेनैतद्भवत्याह प्रकृतिरिच्छादिवद्देहस्य
तथा स्वरूपत्वेन उक्तमनेकसंज्ञात्मके देहे जातत्वेमेव च दुःखं प्रतिकूलात्मके देहे जायते
पिटीके संज्ञाता देहेन्द्रियाणां संहतिः तस्यामभिव्यक्ता ज्ञानं करणाद्वृत्तिश्च लोहपिण्डे
तस्य चेतनाभासस्य वृत्तिश्चेतना सा च ते ते विषये धृतिः ययाश्रयमाणानि देहेन्द्रिया
णि प्राप्नुवन्ति सा च ते पूर्णानि ते तेषु सर्वाणि करणधर्मोपलक्षणार्थमिच्छादिग्रहणमुक्तम्
तदुपसंहरति एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारं सह विकारेण महदादिना उदाहृतम् तदुक्तं
यस्य क्षेत्रस्य भेदज्ञानस्य संहतिरिदं शरीरं देहेन्द्रियमित्युक्तं तदुक्तं व्याख्यातं महाभूतादि भेद
भिन्नं प्रपञ्चितं तेन ज्ञेयं वक्ष्यमाणविशेषणानि प्रपञ्चभावस्य ते ज्ञेयस्य परिज्ञानाद्यत्र
भवति तत्ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामीत्यादिना सविशेषणं स्वयमेव वक्ष्यति भगवान्
तत्र स्वर संकल्पादीनामपि दर्शितत्वे सिद्धवदुक्तं स्वकरणविभागार्थं यतो भगवानुक्तं तेषूप
संहरन्नाह तापेनेच्छादिग्रहणं सर्वोपलक्षणं बुद्धिधर्मोपलक्षणार्थं तदित्यर्थः विरक्तस्य तानि
कारणमवेक्ष्य स्यार्थं देहेन्द्रियान स्वरूपवदिति प्रयाति क्षेत्रभेदज्ञानस्य समष्टिदेहविभागस्य सर्व
स्वरूपं संहतिः समष्टिशरीरं ज्ञेयं वक्तव्यं किमित्यत उच्यते तत्राह देवेति प्र
नादिमदित्यादिना वक्ष्यमाणविशेषणस्य ज्ञानस्य इत्यादिना वक्ष्यतीति संबन्धः किमित्य

गी·भा· जन्मादिषु दोषानुदर्शनकृतं फलमाह एवमिति वैराग्ये सति प्रत्यगात्मप्रवृत्त्यर्थं करणानां तदाभिमुख्यं भव
टी·१८५ तीति वैराग्यफलमाह ततश्चेति जन्मादिषु दुःखदोषानुदर्शनं ज्ञानहेतुरुक्तं किमित्युपसंख्यानमिति शंकाम
वैराग्यद्वारा धीहेतुत्वादित्याह एवमिति ज्ञानसाधनान्तरमेव हेत्वन्तरमाह किंचेति तत्र सक्तिरेवाभिष्वङ्ग
भावः तथा च पुनरुक्तिरित्यभिष्वङ्गोक्तिः द्वारान्तरस्याभिष्वङ्गनामेति अन्यस्मिन्नेव पुत्रादावनन्य मा

दुःखनिमित्तत्वाज्जन्मादयो दुःखं न पुनः स्वरूपेणैव दुःखमिति एवं जन्मादिषु
दुःखदोषानुदर्शनाद्देहेन्द्रियादिविषयभोगेषु वैराग्यमुपजायते ततः प्रत्यगात्मनि प्र
वृत्तिः करणानामात्मदर्शनाय एवं ज्ञानहेतुत्वाज्ज्ञानमुच्यते जन्मादिदुःखदोषानुद
र्शनं किंच असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु
१० असक्तिः सक्तिः सङ्गनिमित्तेषु विषयेषु प्रीतिमात्रं तदभावो ऽसक्तिः अनभिष्वङ्गः अभि
ष्वङ्गाभावो ऽभिष्वङ्गो नाम आसक्तिविशेष एव अनन्यात्मभावनालक्षणः यथान्यस्मिन्सुखिनि
दुःखिनि वा अहमेव सुखी दुःखी च जीवति मृते वा अहमेव जीवामि मरिष्यामि चेति क्वेत्याह पु
पुत्रदारगृहादिषु पुत्रेषु दारेषु गृहेष्वादिग्रहणादन्येष्वपि अत्यन्तेष्टेषु दासवर्गादिषु तच्चो भ
भयं ज्ञानार्थत्वाज्ज्ञानमुच्यते नित्यं च समचित्तत्वं तुल्यचित्तता क्वेष्टानिष्टोपपत्तिषु इष्टानामनि ष्टा
ष्टानां चोपपत्तयः संप्राप्तयः तास्विष्टानिष्टोपपत्तिषु नित्यमेव तुल्यचित्तता इष्टोपपत्तिषु न हृ
हृष्यति न कुप्यति वा अनिष्टोपपत्तिषु तच्चैतन्नित्यं समचित्तत्वं ज्ञानं किंच मयि चानन्ययोगेन भ क्ति
क्तिरव्यभिचारिणी विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ११ मयि च परमेश्वरे अनन्ययोगेनापृ थ

वधिप्रयानुक्तेः सखेवादाद्यात्मनि तत्स्वावृत्त्या सक्तिविशेषमेवोदाहरति यथेत्यादिना उक्तविशे
षणयोराश्रयाकाङ्क्षाद्वारा विषयमाह क्वेत्यादिना उक्तविशेषणयोर्ज्ञानशब्दप्रयोगोपपत्तिमाह तच्चे १८५
ति सदृदृष्टविषादशून्यमनस्त्वमपि ज्ञानहेतुरित्याह नित्यं चेति तदेव विभजते इष्टेति तस्य ज्ञान
हेतुत्वं निगमयति तच्चैतदिति साधनान्तरमाह किंचेति अनन्ययोगमेव संदिग्धत्वाद्व्याकरोति नेत्यादिना

आत्मनो नित्यसिद्धस्यानाधेयातिशयस्य कुतो विनिग्रहस्तत्राह आत्मेति न केवलममानित्वादीन्येव ज्ञा
नस्यान्तरंगसाधनानि किं तु वैराग्यादीन्यपि तथाविधानि संतीत्याह किंचेति इन्द्रियार्थेषु
रागे तत्प्रतिबद्धज्ञानं नोत्पद्यत इति मत्वा व्याकरोति इंद्रियेति आविर्भूतो गर्वोऽहंकारस्तदभावोऽपि ज्ञान
हेतुरित्याह अनहंकार इति इंद्रियार्थेषुरा वैराग्यमत्र मुपपादयति जन्मेति प्रत्येकं दोषानुदर्शनमि
त्युक्ते तत्र जन्मनि दोषानुदर्शनं विशदयति जन्मनीति यथा जन्मनि दोषानुसंधानं तथा मृत्यौ
दोषस्य सर्वधर्मनिवृत्तेः तन्नादेरालोचने कार्यमित्याह तथेति जन्मनि मृत्यौ च दोषानुसंधानवज्ज

रा। मोक्षमार्गप्रवृत्तताध्यवसायपत्तेः आत्मविनिग्रह आत्मोपकारक तथात्मशब्दवाच्यस्य
कार्यकारणसंघातस्य विनिग्रहः स्वभावेन सर्वतः प्रवृत्तस्य सन्मार्गे एव निरोध आत्म
विनिग्रहः ॥ किंच इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदो
षानुदर्शनं ८ इन्द्रियार्थेषु शब्दादिषु दृष्टादृष्टेषु विषयभोगेषु विरागभावो वैराग्य
अनहंकारोऽहंकारभाववर्जितमेव च जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनं जन्म
च मृत्युश्च जरा च व्याधयश्च दुःखानि च तेषु जन्मादिषु दुःखान्तेषु प्रत्येकं दोषानुदर्शनं
जन्मनि गर्भवासयोनिद्वारनिःसरणं दोषस्तस्यानुदर्शनमालोचनं तथा मृत्यौ दो
षानुदर्शनं तथा जरायां प्रज्ञाशक्तितेजोनिरोधदोषानुदर्शनं परिभूतता चेति तथा
व्याधिषु शिरोरोगादिषु दोषानुदर्शनं तथा दुःखेष्वध्यात्माधिभूताधिदैव
निमित्तेषु अथवा दुःखमेव दोषो दुःखदोषः तस्य जन्मादिषु पूर्ववद्दर्शनं दुःखं ज
रादावपि कार्यमित्याह तथेति व्याधिषु दोषस्यासहिततारूपस्यानुसंधानं दुःखेषु त्रिविधेष्वपि दोषा
नुसंधानेन सिद्धं व्याख्यानान्तरमाह अथवेति यथा जन्मादिदुःखानि तेषु दोषदर्शनमेवं तथा-
नेष्वेव दुःखानां दोषस्यानुदर्शनं दर्शयति दुःखमित्यादिना कथं जन्मादीनां चाप्रतिहेययाख्याना

गी॰ भा॰ टी॰ १८६ किमिति तस्य विज्ञेयत्वमित्याशङ्क्याह परिहरणायेति तत्र हेतुः संसारेति तत्प्रवृत्तिकं न्यत्तिस्तद्धेतुत्वादमा
नित्वादिव्याजं ज्ञानेनाप्याज्ञानं नेत तस्याज्ञेयत्वमस्यर्थः इति पाञ्चः साधनाधिकारस्य मात्रार्थः उत्तरग्रन्थमव
तारयति यथोक्तेनेति अमानित्वादीनां ज्ञानानि तस्मात्तित्यादि नोक्तं वस्तुपरिच्छेदकत्वाज्ज्ञानत्वमाशङ्क्याह
नहीति परिच्छेदकत्वाज्ज्ञानत्वं ज्ञानत्वात्परिच्छेदकत्वमित्यन्योन्याश्रयादित्यभिप्रेत्याह सर्वत्रैवेति

तत्साधनानुष्ठाने प्रवृत्तिः स्यादिति एतदमानित्वादितत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्तमुक्तं ज्ञानमिति प्रो
क्तं ज्ञानार्थत्वात् अज्ञानं यदतोऽस्माद्यथोक्तादन्यथा विपर्ययेण मानित्वं दम्भित्वं हिंसा
अक्षान्तिरनार्जवमित्याद्यज्ञानं विज्ञेयं परिहरणाय संसारप्रवृत्तिकारणत्वादिति यथो
क्तेन ज्ञानेन ज्ञातव्यं किमित्याकाङ्क्षायामाह ज्ञेयं यत्तदित्यादि ननु यमा नियमाश्चामा
नित्वादयो न तैर्ज्ञेयं ज्ञायते न ह्यमानित्वादि कस्यचिद्वस्तुनः परिच्छेदकं दृष्टं सर्वत्रैव य
द्विषयं ज्ञानं तदेव तस्य ज्ञेयस्य परिच्छेदकं दृश्यते न ह्यन्यविषयेण ज्ञानेनान्यदुपलभ्य
ते यथा घटविषयेण ज्ञानेनाग्निः नैष दोषः ज्ञाननिमित्तत्वात् ज्ञानमुच्यत इत्य
वोचाम ज्ञानसहकारिकारणत्वाच्च

१८६
स्वार्थस्यैव ज्ञानेन परिच्छेदकत्वमित्येतदन्वयव्यतिरेकद्वारा विशदयति नहीति व्यतिरेके दृष्टान्तमाह यथेति १९०
अमानित्वादीनां ज्ञानत्वमाक्षिप्य प्रतिक्षिपति नैष दोष इति तत्र हेतुत्वेनोक्तं स्मारयति ज्ञानेति तेषु
ज्ञानशब्दे हेत्वन्तरमाह ज्ञानेति अमानित्वादीनां ज्ञानसङ्क्रान्तज्ञानत्वमवतारयति ज्ञेयमिति

186

उक्तधीरस्याराजातत्याभक्तेर्भवति स्थैर्यं दर्शयति नेति तत्रापि ज्ञानसाधनत्वहेतुत्वादित्याह साधनत्वेन देशस्य विवि
क्ततां हि विषयमुदाहरति विविक्त इति तदेव स्पष्टयति शरणेति उक्तदेशे विवेकयुक्तानेहेतुमत्राह विविक्ते
ष्विति आत्मादीत्यादिशब्देन परमात्मा वा कर्मादीधीयुक्तान्यथ नन्नरतिरित्यपदेनापि विशेषेणाजननं ह जन्मादिकं
मिति नराणां तेनतत्राह तस्याइति सतः सत्सङ्गमभक्तिजनितस्य पलभादित्यर्थः साधनात्तेराह किं चेति आत्मादौ
नान्यो भगवतो वासुदेवात्स्वेति श्रुतः स एव नो गतिरिति एवं निश्चितात्मव्यभिचारिणी बुद्धिर
नन्ययोगः तेन मत्तो न मत्तः न व्यभिचरणशीला या अव्यभिचारिणी सा च ज्ञानं विविक्तदेशसेवि
त्वविविक्तः स्वभावतः संस्कारेण वा शुच्यादिभिः सर्पव्याघ्रमशकादिभिश्च रहितो अरण्यनदीपुलि
नदेवगृहादिर्विविक्तो देशः तं सेवितुं शीलमस्यास्ति विविक्तदेशसेवी तस्य भावो विविक्तदेशसेवित्वं
विविक्तेषु हि देशेषु चित्तं प्रसीदति यतः ततः आत्मादिभावना विविक्त उपजायते अतो विविक्तदेशसे
वित्वं ज्ञानमुच्यते अरतिः रमणं जनसंसदि जनानां प्राकृतानां संस्कारशून्यानामविनीतानां
संसत्समवायो जनसंसत् न संस्कारवतां विनीतानां संसत्समवायो जन
संसत् तस्या विविक्ततापि ज्ञानोपकारकत्वात् अतः प्राकृतजनसमवाये रतिः ज्ञानविरोधकत्वान्न ज्ञानं किं च अध्या
त्मनि तस्य ज्ञानं ज्ञानोपकारकत्वात् तत्त्वज्ञानेति श्लोकार्थं ज्ञानप्रतीकोन्यथा १३ अध्यात्मज्ञाननि
त्यत्वं नित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं अध्यात्मज्ञाने नित्यभावो नित्यत्वं अमानित्वादीनां ज्ञानसाधना
नां भावनापरिपाकनिमित्तं तत्त्वज्ञानं तस्यार्थो मोक्षः संसारोपरमः तस्यालोचनं तत्त्वज्ञानार्थ
दर्शनं तत्त्वज्ञानफलालोचने हि
तत्त्वज्ञानादर्थसङ्गविषयज्ञाने विवेकः तत्त्वतोऽपि तत्रैव निष्ठावतो विवेकनिष्ठा वा कार्यं ज्ञानस
स्यादिति अध्यात्मार्थतत्त्वविषयज्ञाने विवेकनिष्ठावतो विवेकनिष्ठो वा कार्यं ज्ञानस
मर्थो भवति तेषां भावनापरिपाको नाम प्रयत्नेन साधितानां प्रकर्षपर्यन्तत्वं तन्निमित्तं तत्त्वज्ञानमे
व साक्षात्कारलक्षणफलालोचनं किं मर्थ्यमित्याकाङ्क्षायामाह तत्त्वेति प्रवृत्तिः स्यादित्यत्र तत्त्वज्ञानार्थ
दर्शनं मर्थ्यं वदति निर्दोषः ज्ञानस्यान्तरङ्गहेतुमुक्त्वा उपसंहरति तदिति

अनादिमत्परं ब्रह्मेत्यत्र पदानां नरं इति द्विपक्षः पदः समर्थितः । सेइति ब्रह्मणो ब्रह्मत्वादेव कार्यका
रणात्मकत्वाशङ्कानुवादाद्ब्रह्मानन्दादिनाप्येवं तारयति अनन्तमेति सकार्यममिव्यक्तेर्नाम
रूपत्वात् अतत्कारणं तद्धि पर्यायादिति विभागः । ज्ञेयस्य वचनमनिर्वाच्यविष
यत्वात् तत्कमशतिकूलमित्याशङ्कते नेत्यादि निर्विशेषस्य वस्तुनो ज्ञेयत्वान्नविषयेऽवच
नप्रक्रमानुकूलमित्युत्तरमाह नेत्यादिना अनिर्वाच्यत्वेन सदसद्भ्यां विलक्षणानेकरूपमिदमनु
रूपमिति हेतुमाह कथमिति ब्रह्मात्मककारणस्य सिद्धत्वात्तदर्थो विधिमुखेनोपदेशयोग्य

तस्मान्नञ्पो बहुव्रीहिणा समानार्थत्वेऽपि प्रयोगः श्लोकपूरणार्थः । अमृतत्वफ
लं ज्ञेयं मया उच्यत इति प्ररोचनेनाभिमुखीकृत्याह न सत्तन्नासदुच्यते नाप्यस
त्तदुच्यते ननु महता परिकरबन्धेन कण्ठरवेणोद्घुष्य ज्ञेयं प्रवक्ष्यामीत्यननुरू
पमुक्तं न सत्तन्नासदुच्यत इति न अनुरूपमेवोक्तं कथं सर्वासु ह्युपनिषत्सु ज्ञेयं
ब्रह्म नेति नेत्यस्थूलमनण्वित्यादिविशेषप्रतिषेधेनैव निर्दिश्यते नेदं तदिति
वाचोऽगोचरत्वात् ननु न तदस्ति यद्वस्तु अस्तिशब्देन नोच्यते अथास्तिशब्देन नो
च्यते नास्ति तज्ज्ञेयं विप्रतिषिद्धं च ज्ञेयं तदस्ति नास्तिशब्देन नोच्यत इति न तावन्ना
स्ति नास्तिबुद्ध्यविषयत्वात्

स्यादध्यस्तानद्धर्मनिवृत्तये निषेधद्वारोपदेशस्य वेदान्तेषु प्रसिद्धेरारोपितविशेषनिषेधद्वारा मि
दं प्रवचनमुचितमिति परिहरति सर्वास्विति ज्ञेयस्य ब्रह्मणो विधिमुखेनोपदेशायोगे हे
माह वाच इति ब्रह्मणोऽस्तिशब्दवाच्यत्वे न शशविषाणवन्नास्तित्वमित्याशङ्कते न
ति एवमुक्तेऽपि ब्रह्मणः किमायातमित्याशङ्क्याह अथेति ज्ञेयस्यास्तिशब्दवाच्यत्वे ज्ञे
यत्वमाह विप्रतिषिद्धं चेति अस्तिशब्दवाच्यत्वाभावेऽपि न वस्तुत्वं ब्रह्मणस्त्वयोपाजकमाह न तावदिति ना

श्रोतुरास्तेयवचनस्य फलमुक्त्वा प्ररोचनं कृतं तेन श्रोतृणामभिमुख्यमापादयितुं प्रवचनस्य फलोक्तिः प
रमनंतरं वाक्यमित्याह किमित्यादिना तदेव विविनक्ति अनादिमदिति आदिमत्त्वराहित्यमस्यास्तु तस्य
योनूतनो विशेषदर्शयति किं तदिति भोक्तृरूपभोग्यपरत्वमित्यतो विशिनष्टि ब्रह्मेति अनादीत्येकं
पदं मत्परमिति चापरमिति पदच्छेदान्न पुनरुक्तिरिति मतांतरमुत्थापयति अत्रेति एकपदत्वसंभवे
किमिति पदद्वयमित्याशंक्याह बहुव्रीहिणेति आदिरस्य नास्तीति योवबहुव्रीहिणोक्तोर्थः तस्मि

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते १२
ज्ञेयं ज्ञातव्यं यत्तत्प्रवक्ष्यामि प्रकर्षेण यथावद्वक्ष्यामि किं फलं तदिति प्ररोचनेन श्रो
तुरभिमुखीकरणायाह यज्ज्ञेयं ज्ञात्वामृतममृतत्वमश्नुते पुनर्न म्रियत इत्यर्थः
अनादिमत् आदिरस्यास्तीत्यादिमत् आदिमन्न भवतीत्यनादिमत् किं तत्परं निर
तिशयं ब्रह्म ज्ञेयमिति प्रकृतं अत्र केचिदनादिमत्परमिति पदं छिंदंति बहुव्रीहि
णोक्तेर्थे मतुप आनर्थक्यमनिष्टं स्यादिति अर्थविशेषं च दर्शयंति अहं वासुदेवा
ख्या परा शक्तिर्यस्य तन्मत्परमिति सत्यमेवमपुनरुक्तं स्यादर्थश्चेत्संभवति न
त्वर्थः संभवति ब्रह्मणः सर्वविशेषप्रतिषेधेनैव विविज्ञापयिषितत्वान्न सत्तन्ना
सदुच्यत इति विशिष्टशक्तिमत्त्वप्रदर्शनं विशेषप्रतिषेधश्चेति विप्रतिषिद्धम्

न्नादिमत्त्वनिषेधे नास्ति मतुपोर्थवत्त्वमिति मतुपानर्थक्यमनिष्टं स्यादिति मतान्तरं पदच्छेदं नी
तिपूर्वेण संबंधः आदिरस्य नास्तीत्यनादीत्युक्ता मत्परमिति च्छेदमाने कोर्थः स्यादि
त्याशंक्याह अर्थेति उक्तं व्याख्यानमप्रामाणिकं तत्राप्युक्तं समाधिमित्याह सत्यमिति
अर्थासंभवमेव प्रपंचयति ब्रह्मण इति तथापि विशिष्टशक्तिमत्त्वं किं न स्यादित्याशंक्याह वि
शेषेति तथापि मतुपो बहुव्रीहिणा तुल्यार्थस्य कथमानर्थक्यं नेत्याह तस्मादिति

नोच्यत इति निषेधेनैव तस्योपदेशादिति शेषः जात्यादिमतोऽर्थस्यैव वाच्यत्वेनैव संगतिग्रहादिति प्रपंचयति सर्वो हीति यथा तस्य जात्यादिद्वारेणाज्ञातसंगतेर्वा शब्दस्य न बोधकत्वमदृष्टमित्याह नास्त्येवेति जात्यादेः शब्दविषयत्वमुदाहरति तद्यथेत्यादिना ब्रह्मणस्त्वगोत्रमवर्णमित्यादिश्रुतेर्जातिमत्त्वाभावान्न शब्दवाच्यतेत्याह न तावदिति केवलो निर्गुणश्चेति श्रुतेर्गुणद्वारा ब्रह्मणो न वाच्यतेत्याह नापीति क्रियाद्वारापि ब्रह्मणो न वाच्यतेत्याह नापीति निष्क्रियत्वे मानमाह निष्कलं निष्क्रियमिति ब्रह्मणोऽद्वयत्वस्याशेषोपनिषत्प्रसिद्धत्वाद्विशिष्टस्य संबंधस्यैतस्मिन्नसिद्धेः संबंधद्वारापि तस्यावाच्य-

188

उपपन्नं च ब्रह्म सदादिशब्दैर्न उच्यत इति सर्वो हि शब्दोऽर्थप्रकाशनाय प्रयुक्तः श्रूयमाणश्च श्रोतृभिः जातिक्रियागुणसंबंधद्वारेण संकेतग्रहणसव्यपेक्षोऽर्थं प्रत्याययति नान्यथा अदृष्टत्वात् तद्यथा गौरश्व इति वा जातितः पचति पठतीति क्रियातः शुक्लः कृष्ण इति वा गुणतः धनी गोमानिति वा संबंधतः न तु ब्रह्म जातिमत् अतो न सदादिशब्दवाच्यं नापि गुणवत् येन गुणशब्देनोच्येत निर्गुणत्वात् नापि क्रियाशब्दवाच्यं निष्क्रियत्वात् निष्कलं निष्क्रियं शान्तमिति श्रुतेः न च संबंधी एकत्वात् अद्वयत्वात् अविषयत्वात् आत्मत्वाच्च न केनचित् शब्देनोच्यत इति युक्तं यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह इत्यादिश्रुतिभ्यश्च

तेत्याह न चेति ब्रह्मणोऽभिधावृत्त्या शब्दाप्रवृत्तौ हेत्वन्तराण्याह अविषयत्वादिति ब्रह्मणो वाच्यत्वे श्रुतिमपि संपादयति यत इति सर्वविशेषरहितस्यावाङ्मनसगोचरस्यादृष्टेश्च विपरीतस्य ज्ञेयब्रह्मणः शून्यत्वशङ्कायां तन्निरासाय कल्पितदेहादिसत्तास्फूर्तिप्रदत्वेन सत्त्वेन च स- १८८
त्त्वं दर्शयन्नादौ देहादीनां प्रवृत्तिमत्त्वाद्रथादिवच्चेतनानां चेष्टासिद्धवत्प्रवृत्तिमत्त्वाच्चेतनाधिष्ठित-
त्वमनुमिमानस्तत्र प्रत्यक्त्वेन ब्रह्मणो न दृष्टमित्याह सर्वत इति

सर्वासां धियामस्तिधीतेन नास्तिधीतेन वाऽनुगतत्वेन्यतरधीगोचरताभावे वृत्त्यन्तरेण निर्वाच्यत्वं इत्यर
मिति फलितमाह तद्वेति वृत्त्यन्तरेणेत्यादि वैलक्षण्येनाऽभयवृत्त्या विषयत्वेऽपि नानिर्वाच्यत्वमित्याह ने
ति शुद्धिपद्यप्रामाण्योऽभयवृत्तिविषयत्वेऽपि वृत्त्यन्तरानवच्छेद्यस्मितोऽभयधीविषयत्वे तथापि नानिर्वाच्यत्वे
सिद्धिरेकत्वानन्यत्वप्रमाणान्तरविषयत्वेन तेऽपि तत्वादिविरुद्धमेव इत्युपपत्तिः यदुक्तं परोक्तं विरोध
मभ्युपेत यदिति श्रुत्यन्तरेणैव विरोधमाचष्टे नविरुद्धमिति साक्षिविरुद्धार्थत्वानुमानेबाधकत्व
स्याविरोधापादकत्वादिति शङ्कते श्रुतिविरिति श्रुतिविरोधार्थत्वाप्रामाण्यदृष्टान्तमाह यथेति प्रा

ननु सर्वा बुद्धयोऽस्ति नास्ति बुद्ध्यनुगता एव तद्वैवं सति तेषु सत्यत्वं बुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषय
त्वान्नास्ति बुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयत्वात् न तस्मात् द्विधेति नाभयबुद्ध्यनुगतप्रत्यय
विषयत्वात् यथोक्तं [illegible] तर्हि बुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयत्वान्नास्ति बु
द्ध्यनुगतप्रत्ययविषयत्वात् [illegible] प्रमाणान्तरेणेत्यादि वद्धर्म
बुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयमिति [illegible] विरुद्धमुच्यते [illegible]
च्यते इति न विरुद्धमन्यदेव तद्धि हिताद्यविहिताद्यतिश्रुते: श्रुतिरपि विरुद्धार्थेति चेत्
यथा यज्ञायज्ञशालामारभ्य कोऽहि तद्वेद यदमुष्मिंल्लोकेऽस्ति वा न वेति इत्यर्थमिति चेत्तन्न विहि
ताविहितान्यतरश्रुतेरवश्यं पुण्य विशेषार्थप्रतिपादनपरत्वात् यदमुष्मिन्नित्यादिरविधिशे
षोऽर्थवादः

चोदनेवशोकरोतीति यो लौकिकफलेष्वनुष्ठानार्थं शालानिर्माणं भवतु न्यकोऽहि तद्वेदे
त्यादिपारलोकसत्वेऽपि हानाय यथा विरुद्धार्थाश्रुतिरप्रमाणमेवं विहिताविहितान्यतरश्रु
तिरप्यनर्थ: तेषां श्रुतिर्विरुद्धार्थत्वे कोऽपि तद्दाह ते तदर्थवादस्य विधिशेषस्य स्वार्थतात्प
र्यादित्याह यदीति यजमानादि मन्त्रस्य वाच्यत्वं यथा गवादेर्न तद्वत् जातादिमन्त्रमनस्तस्या
वाच्यतानिषेधनेवबोधनमित्याह उपपन्नेश्रुति

वेज्ञेयप्रवचनाधिकारे कथं तदुक्तिरित्याशंक्याह उपाधीति मिथ्यारूपमपि ज्ञेयं वस्तुतो नोपयो
गीत्यत्र वृद्धसंमतिमाह तथाहीति पाणिपादादीनामस्वगतानामात्मधर्मत्वेनारोपस्यापवादे ज्ञेय
को हेतुरिति चेत्तत्राह सर्वत्रेति ज्ञेयस्य ब्रह्मणः शक्तिः सन्निधिमात्रेण प्रवर्तनसामर्थ्यं तत्सत्त्वं निमि
त्तीकृत्य तत्कार्यवत्त्वेनाभवंति पाण्यादयः प्रवृत्तिं कुर्वंतीत्यर्थः सर्वतोऽक्ष्यादावुक्तमतिदिशति तथे
ति तज्ज्ञेयं यथा सर्वतःपाणिपादमिति व्याख्यातं तथेत्युक्तमेव स्फुटयति सर्वतइति सर्वतोऽक्षी

१८९

तेऽत्र ज्ञेयस्यापि तद्रूपत्वेन ज्ञेयत्वमुक्तं न सत्तन्नासदुच्यत इति उपाधिकृतं मिथ्यारूपमपि
अस्तित्वाधिगमाय ज्ञेयधर्मवत्परिकल्प्योच्यते सर्वतःपाणिपादमित्यादि तथा
हि संप्रदायविदां वचनं अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपंचं प्रपंच्यते सर्वत्र सर्वदेहावय
वत्वेन गम्यमानाः पाणिपादादयो ज्ञेयशक्तिसद्भावनिमित्तस्वकार्या इति ज्ञेयसद्भावलि
गानि ज्ञेयस्येत्युपचारत उच्यंते तथा व्याख्येयमन्यत् सर्वतःपाणिपादं तत् ज्ञेयं सर्वतो
क्षिशिरोमुखं सर्वत्र सर्वतोऽक्षीणि शिरांसि मुखानि च यस्य तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखं सर्वतः
श्रुतिमत् श्रुतिः श्रवणेंद्रियं तत् यस्य तत् श्रुतिमत् लोके प्राणिनिकाये सर्वमावृत्य
संव्याप्य तिष्ठति स्थितिं लभते न चलतीत्यर्थः उपाधिभूतपाणिपादादीन्द्रियाध्या
रोपणात् ज्ञेयस्य तद्वत्ताशंका मा भूदित्येवमर्थः श्लोकारंभः

त्याद्यवतारार्थमाह सर्वतोक्षीणीति अक्षिश्रवणवत्त्वमपि शिष्टज्ञानेंद्रियवत्त्वस्य पाणिपा १८५
दस्य च वचनं वाचश्शिष्टकर्मेंद्रियवत्त्वस्य मनोबुद्ध्यादिमत्त्वस्य चोपलक्षणं एकस्य सर्वत्र पाण्या
दिमत्त्वं साधयति सर्वमिति

तदस्तित्वमिति ज्ञेयत्वस्यार्थः तदाशंकेति तत्क्षेत्रेनासत्वमुच्यते तत्सर्वदेहेषु पाणिपादमस्तीति
कथं पाणिनापादादीनां च देहस्थानामध्यमेवा तत्राह सर्वतेति करणप्रवृत्तेर्यथादिप्रवृत्तिवत्
प्रवृत्तिपूर्वकैः प्रवृत्तिवाच्चेतनाधिष्ठानपूर्वकेत्यर्थः उत्तरग्रन्थस्य चेतनास्तित्वसिद्धावपि कथं देह
ज्ञास्तित्वमित्याशंक्या चेतनस्यैव देहोपाधिना देहज्ञत्वाच्चेतनास्तित्वेन तदस्तित्वमेवेत्याह दे

सक्कृत्प्रयत्नाविषयत्वात् असत्वाशंकायां ज्ञेयस्य सर्वप्राणिकरणोपाधिद्वारेणतद
स्तित्वप्रतिपादयन् तदाशंकानिवृत्त्यर्थमाह १३ सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षि
शिरोमुखं सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति १४ सर्वतः पाणिपादं तत् सर्व
तः सर्वत्र पाणयः पादाश्चास्येति सर्वतः पाणिपादं तत् ज्ञेयं सर्वप्राणिकरणोपा
धिभिः क्षेत्रज्ञास्तित्वं विभाव्यते तत् देवे तथा देहधर्मोपाधितउच्यते देहे च पा
णिपादादिभिरनेकधाभिन्ने देहोपाधिभेदकृतं च विशेषजातं मिथ्यैव

प्रत्यक्षेति तस्य देहोपाधित्वेपि कथं पाणिपादादिशिरोमुखादिमत्वमित्याशंक्याह देहे
चेति अतस्तदुपाधितत्वस्मिन्विशेषोक्तिरितिशेषः कथं तर्हि तस्य सदसदिति तन्निर्विषय
त्वोक्तिरित्याशंक्याह देहेति पाणिपादादिमत्वं सोपाधिकं मिथ्या

गी॰ भा॰ टी॰ श्रु॰ १५०

कल्पितेनैवास्य व्यापारवत्त्वेन वास्तवमित्यत्र भगवतोऽपि संमतिमाकांक्षाद्वारा दर्शयति कस्मादित्या
दिना सर्वकरणराहित्यं फलितमाह अनइति साक्षाद्देवज्ञेयस्य वेगाद्युद्गलदिक्रियावत्त्वासंभव
र्णिकतानुक्तोऽस्य करणव्यापारैर्व्यापृतत्वमित्याशंक्यानुवर्तकत्वेन भैत्रस्य प्रकृतानुगुणत्वमा
ह यत्त्विति करणगुणेनुगुणवभजनमन्तरेण साक्षाद्देवज्ञवनादिक्रियावत्त्वदर्शनानुपपत्तेर्मैत्र
स्य मुख्योऽर्थस्तस्यादित्यात्राशंक्य न तद्संभवात्मैवमित्याह अधइति अर्थवादस्य कृतेर्थं तात्पर्यमा
वास्तवेन प्रतिकूलतेत्यर्थः सर्वकरणराहित्येन व्यापारराहित्यमोपलक्षणमितिज्ञेयं कस्मात्तु
मवहेन कुतो वस्तुनः सर्वसंगवर्जितत्वमाह यस्मादिति वस्तुनः सर्वसंगाभावे विश्वाधिष्ठानत्व
धारकत्वलीलापतीवेतिस्फुटं कस्मात्तन्न कारणव्यापारतेनेयमेवेति गम्यतेऽतमाह स
र्वेद्रियविवर्जितं सर्वकरणरहितमित्यर्थः एतेन करणव्यापारे शीहत्वनत्वं यस्त्वयं मैत्रो
पाणिपादाजवनोग्रहीतापत्तसमर्थं च तत् सप्तगुणानुकरणः सर्वेन्द्रियैर्न च तस्य व
वेत्तानमाहुरग्र्यं पुरुषेश्वरानमित्यादिपुराणस्मृतेः कोनीलपीतादिगुणानुगुणभजनगुण
लः सर्वेन्द्रियोपाधिगुणानुगुणभजनक्षमं मन्त्रदेयमित्येव पदार्थानामनुसाक्षाद्देवजवना
दिक्रियावत्त्वदर्शनार्थः अग्रामणिसंविदोदितमिति मेत्रापवेत्तस्य मैत्रस्यार्थः यस्मात्सर्वकरण
वर्जितत्वेन तस्मात्सक्तं सर्वसंगविवर्जितं यत्पवनत्यापि सर्वसद्वैवसर्वांस्पदेहे सर्वं सर्वत्र सतुध
नुगमात्तद्देहस्य गतस्य कारणपरिणिराससाधाभवति सूत्रः सर्वसद्वैवं विभक्तमिति स्यात् इत्यत्राह इम
स्य सत्त्वादि यागमद्वारेण गुणेनसवउजेलमागि गुणालेविवर्जितं तद्वैतत्यापि गुणभोक्तृत्वे गुणानां
सत्त्वरजस्तमसां शब्दादिद्वारेण सुखदुःखमोहाकारपरिणतानामुपलब्धृत्वं तद्वैतत्यर्थः
किंच बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् १५ बहिस्तत्त्वकार्यमेत
माह यद्यपीति स्वस्वरूपमात्रेणाधिष्ठानत्वपासर्वत्र स्थानितद्वयपरत्वमिति सदिति विभक्तेसति कल्पितेपत्यकेवल
स्य नुविद्धधीवाधकत्वान्तस्य करवं इष्टानुविद्धधीवाधकत्वं इष्टेदं मंगः सर्वसदा स्वरूपमित्युक्तं भगवत्
लिकात्रीतानरमावादि यत्राशंक्याह नहीति नेवमपि कल्पितत्वेन निरधिष्ठानत्वापागात्रित्व
त्रयधिष्ठाने सदेवेति सर्वस्य मनिकल्पितत्वे माविरुद्धमित्यर्थः सर्वाधिष्ठानत्वेनतेपसत्रयेणा

190

आशेत्याह तेज्ञेयस्वात्प्रादेवज्ञेयस्य पाण्यादिमत्त्वमाशंक्याह उपाधीति
इंद्रियविशेषणोस्य तत्सर्वंसर्वज्ञत्वाज्ज्ञेयोपाधितस्याविशेषाच्छ्रावबुद्ध्यादेरपि ग्रहणमित्याह श्रोत्रः क
रणेचेति श्रोत्रादीनांज्ञेयोपाधित्वस्य मनोबुद्धिद्वारत्वाद्रूपितयोविह ग्रहणमित्याह

सर्वेंद्रियगुणाभासं सर्वेंद्रियविवर्जितं असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च १५
सर्वेंद्रियगुणाभासं सर्वाणि च तानींद्रियाणि सर्वाणींद्रियाणि श्रोत्रवागादीनि
बुद्धींद्रियकर्मेंद्रियव्याख्यानि चेति अंतःकरणे च बुद्धिमनसी ज्ञेयोपाधित्वस्य तुल्यत्वा
नि॰ त्सर्वेंद्रियग्रहणेन गृह्यन्ते अपि चांतःकरणोपाधिद्वारेणैव श्रोत्रादीनामप्युपा
धित्वमिति श्रोतांतःकरणबहिःकरणोपाधिभूतैः सर्वेंद्रियगुणैरध्यवसायसं
कल्पश्रवणवचनादिभिरवभासत इति सर्वेंद्रियगुणाभासं सर्वेंद्रियव्यापारै
र्व्यापृतमिव तज्ज्ञेयमित्यर्थः

ति तयोरपीहोपादानेफलितमाह इत्यतइति अक्षरार्थमुक्त्वावाक्यार्थमाह सर्वेति उ
पाधिद्वाराकल्पितव्यापारवत्वेमानमाह ध्यायतीति

विशेषणफलमाह विदुषामिति विदुषां हि तेषामात्मत्वेन ज्ञाने चेत्कथं दूरस्थत्वमित्याशंक्याह
अविज्ञाततयेति कथं तर्हि तस्यान्तिकत्वं तत्राहान्ति केचेति विद्वदविद्वद्दृष्ट्यपेक्षया दूरान्तिकत्वे दूरे त
द्वन्तीति केचेति श्रुतिस्तदर्थोऽत्र प्रसंगादनूदितस्तस्य : ज्ञेयस्यास्तित्वे हेत्वन्तरमाह किंचेति
तद्धि प्रतिदेहं नभोवदेकं तद्भेदे मानाभावाद्भिन्नत्वे च घटवदनात्मत्वापातादेतोऽत्र हि नियमः सर्वत्र

अविदुषां विदुषां त्वात्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वमित्यादिप्रमाणेन नित्यविज्ञातं अविज्ञात
तया दूरस्थं वर्षसहस्रकोट्यापि अविदुषामप्राप्यत्वादन्तिके च तत् आत्मत्वाद्विदुषां किं
च अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितं भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च १६
अविभक्तं च प्रतिदेहं व्योमवत्तदेकं भूतेषु सर्वप्राणिषु विभक्तमिव च स्थितं देहेष्वेव विभा
व्यमानत्वात् भूतभर्तृ च भूतानि बिभर्तीति तज्ज्ञेयं भूतभर्तृ स्थितिकाले

यदसत्तज्ज्ञेयं नास्तीत्यतः साहसमित्याह अविभक्तं चेति कथं तर्हि देहभेदे भेदधीरित्याशंक्या
कल्पनयेत्याह भूतेष्विति तत्तद्देहवद्देहेष्विति कार्याणां स्थितिहेतुत्वाच्च ज्ञेयमस्तीत्याह
भूतेति निमित्तोपादानतया तेषां प्रलये प्रभवे च कारणत्वाच्च तदस्तीत्याह प्रलय इति

भूतेभ्यो बहिर्वा ग्राह्यविषयात्मकमित्यर्थः कथमनात्मन एवात्मत्वं कल्पयेदित्याह आत्मत्वेने
ति अतः प्राग्वाक्यमाह तथेति भूतानां चराचराणामन्तर्मध्ये प्रत्यग्भूतमित्यर्थः द्वितीयपा
दमवतारयन् व्याचष्टे बहिरित्यादिना यन्मध्ये भूतात्मके नानाविधदेहात्मना भासमानेन तदपि
ज्ञेयान्तर्भूतं न तु सदित्यर्थः कथं चराचरात्मनो भूतजातस्य ज्ञेयत्वेनेत्याह यथेति अधिष्ठान
रज्ज्वां कल्पितसर्पादेरिव तद्भाववद्देहाभासस्य विज्ञेयान्तर्भावाद्भासकस्य ध्येयपि तस्यापेक्षितव्याप्ति

देहमनन्तत्वेनाविद्याकल्पितमपेक्ष्य तमेवावधिं कृत्वा बहिरुच्यते तथा प्रत्यगात्मा
नमपेक्ष्य देहमेवावधिं कृत्वान्तरुच्यते बहिरन्तश्च तन्मध्ये भावे प्राप्ते इदमुच्यते
अचरं चरमेव च यत्तदेवान्तरं देहाद्यवभासमपि तत्तदेव ज्ञेयम् यथा रज्जुसर्पाभासः य
थाचरं चरमेव च व्यवहारविषयं सर्वं ज्ञेयं किमर्थमिदमिति सर्वैर्वक्तव्यमस्तु उच्य
ते सत्यं सर्वावभासं तथापि व्योमवत् सूक्ष्मम् अतः सूक्ष्मत्वात् स्वेन रूपेण तज्ज्ञेय
मप्यविज्ञेयं

त्यर्थः सर्वात्मकं चेज्ज्ञेयं सर्वैर्विदितमिति किमिति न गृह्यत इत्याशङ्क्याह यदीति इदमिति
व्याप्तत्वयोग्यताभावादित्याह उच्यत इति सर्वं वस्त्वात्मना भासते तत्तद्योग्यत्वे कथमपि
त्याशङ्क्य सत्यमिति सूक्ष्मत्वेऽपि किं स्यादित्याशङ्क्याह अत इति सूक्ष्मत्वमतीन्द्रियत्वं
तस्याविज्ञेयत्वे कुतस्तज्ज्ञानान्मुक्तिरत आह अविदुषामिति

गी. भा. उक्तार्थमाकोत्राद्रागवृत्तात्यति अस्मिन्निति ईश्वरे सर्वात्मभावमभिनयति यत्पश्यतीति विज्ञायेलब्धेऽत्यर्थः ; प्रकृति
टी. मित्यादिवक्ष्यमाणेनानन्तरग्रन्थसंबन्धोऽन्याय्यव्यवहितेन संबन्धार्थं व्यवहितमनुवदति ; तत्रेति ; तयोस्तु प्रकृत्योः
१५२ स्सत्कारणत्वमित्याह एतदिति भूतानां प्रकृतेरपि प्रकृत्यन्तरापेक्षायामनवस्थानाद्भूतेऽनितेति प्रकृते नेत्रे
ति तत्राह नाप्यागमादिवारणाय एवं भूतानि धारणार्थं मात्मनो विक्रियावत्त्वादिदोषनिरासार्थं वक्ष्यति
पुरुषयोरणादिवेदे ञत्वे नोक्ते प्रकृतिविकारभावं च दर्शयति अयमर्थ इति सत्त्वयोगस्य भावस्योक्तहेतुत्वाच्च

एतावान् हि सर्वो वेदार्थो गीतार्थश्चोपसंहृत्योक्तः ; अस्मिन् सम्यग्दर्शने कोऽधिक्रियते इत्युच्यते
मद्भक्तो मयीश्वरे सर्वज्ञे परमगुरौ वासुदेवे समर्पितसर्वात्मभावो यत्पश्यति शृणोति स्पृशति वा सर्व
मेव भगवान्वासुदेव इत्येवं ग्रहाविष्टबुद्धिर्मद्भक्तः ; स एतद्यथोक्तं सम्यग्दर्शनं विज्ञाय मद्भावाय म
192 म भावो मद्भावः ; परमात्मभावस्तस्मै मद्भावायोपपद्यते मोक्षं गच्छति तत्र सप्तमेऽध्याये ईश्वरस्य द्वे
प्रकृती उपन्यस्ते परापरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे एतद्योनीनि भूतानीति चोक्तं क्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रकृतिद्वययो
नित्वं कथं भूतानामित्ययमर्थोऽधुनोच्यते प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि विकारांश्च गु
णांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान् २ प्रकृतिं पुरुषं चैवेश्वरस्य प्रकृती तौ प्रकृतिपुरुषावुभावप्यना
दी विद्धि न विद्यते आदिर्ययोः ; तावनादी नित्येश्वरत्वादीश्वरस्य तत्प्रकृत्योरपि युक्तं नित्यत्वेन भ
वितुं प्रकृतिद्वयवत्त्वमेव हीश्वरस्येश्वरत्वं याभ्यां प्रकृतिभ्यामीश्वरो जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतुः
ते द्वे अनादी सत्यौ संसारस्य कारणं न आदी अनादी इति तत्पुरुषसमासं केचिद्वर्णयन्ति तेन हि किल ईश्व
रस्य कारणत्वं सिद्ध्यति यदि पुनः प्रकृतिपुरुषावेव नित्यौ स्यातां तत्कृतमेव जगन्नेश्वरस्य जगतः कर्तृत्व

द्वे प्रकृतिमिति ईश्वरस्यापरप्रकृतिर्जीवाख्या पुरुषशब्देन विवक्षितेति व्याकरोति ईश्वरस्येति तयोरनादित्वे
युक्त्यापत्स्यति तेनानादिना तत्र युक्तिमाह नित्यत्वादिति ईश्वरस्योक्तप्रकृतिद्वयवत्त्वं कथमित्याशङ्क्याह प्रकृती १५२
ति तस्य जगज्जन्मादौ स्वातन्त्र्यमेवेश्वरत्वं प्रकृतिद्वयवत्त्वमित्याशङ्क्याह याभ्यामिति प्रकृत्योरनादित्वे कृतो
तत्पुरुषमित्याशङ्क्याह ते इति मतान्तरमाह नत्यादिना तयोर्मूलकारणत्वाभावे कस्य तद्दृष्टमित्याशङ्क्या
ह तेन हीति प्रकृत्योर्नित्यत्वमूलकारणत्वेऽपि नित्यसिद्धमीश्वरस्य तथात्वं न स्यादित्याह यदीति प्रकृतिद्व
यस्य कार्यत्वपक्षे दोषमाह तदसदिति

तर्हि कार्यकरणवस्य वस्तुत्वाद्वैतमित्याशंक्याह यथेति तृतोपि ज्ञेयस्याक्लितमित्याह किं चेति हेतेनत्र मेव स्फोरयति
नुपंकयति सर्वत्रेति ननन्नमोमनव्यामित्याह नेति तर्हि किं तस्य रूपमिति पृच्छति किं तर्हीति किं तत्रेयोज्योति
षामिति सूर्यादीनां बुद्ध्यादीनां च प्रकाशकत्वात् कल्पितज्ञेयं ब्रह्मेत्याह ज्योतिषामिति तदेवोपपादयति आ
त्मेति तत्रग्रा लिङ्गप्रमाणयति येनेति उक्तं पंवाक्यशेष मनुकूलयति सूतेश्रुति ज्ञेयस्यात्मना पत
त्वेपि तमसः शावमाशंक्योक्तं न मसइति उत्तरार्द्धस्य तात्पर्यमाह ज्ञानादेरिति उक्तं मनसुद्दीपनेप्रकटी
प्रलयकाले ग्रसिष्णु ग्रसनशीलं उत्पत्तिकाले प्रभविष्णु च प्रभवनशीलं यथा रज्ज्वादि सर्पादेर्मिथ्या
कल्पितस्य किं च सर्वत्र विद्यमानमपि सज्ज्ञेयं नोपलभ्यते चेत्तर्हि तमस्तर्हि न किं तर्हि ज्योतिषामपि तज्ज्यो
तिस्तमसः परमुच्यते ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धिष्ठितं १८ ज्योतिषामादित्यादीनामपि तद्ब्र
ह्मज्योतिः प्रकाशकं चैतन्यज्योतिषैवहि आदित्यादीनि ज्योतींषि दीप्यन्ते येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धस्त
स्य भासा सर्वमिदं विभातीत्यादिश्रुतिभ्यः स्मृतेश्चहेवं यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलमित्यादि तमसो
ज्ञानात्परमसंस्पृष्टमुच्यते ज्ञानादेर्हेतुः सोपादानबुद्ध्यादिप्रकाशकत्वात्तदेवोक्तमनार्थमाह ज्ञानं अमा
नित्वादि ज्ञेयं ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामीत्यादिनोक्तं ज्ञानगम्यं ज्ञेयमेव ज्ञाने न ज्ञानफलमिति ज्ञानगम्यमु
च्यते तानि मान्यत्रेय तदेतत् त्रयमपि हृदि बुद्धौ सर्वस्य प्राणिजातस्याधिष्ठितं विशेषेण स्थितं तत्रैवहि
त्रयं विभाव्यते यथोक्तार्थोपसंहारार्थमेवश्लोकमाहसम्यग्ते इति तदेवं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः
मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते १९ इत्येवं तत्त्वे महाभूतादि त्वतेनत्था ज्ञानममानित्वादि
तत्त्वज्ञानार्थदर्शनपर्यंतं चे ज्ञेयं च ज्ञेयं यत्तदित्यादिनमसः परमुच्यत इति पर्यंतमुक्तं समासतः सं
क्षेपेण मिति यावत् ज्ञानममानित्वादिकरणत्वान्नाम निर्देशः ज्ञानगम्यं ज्ञेयमिति यावत्पुनरुक्तिर्यथोक्ति
वोक्तं ज्ञेयमिति उक्तित्रयस्य बुद्धिस्थतयाग्राकटीकरणयति तदेतदिति तत्त्वानुभवमनुकूलयति
तत्रैवेति तमर्थसिद्धार्थं सविकारं देहे परवाक्यार्थविवेकसाधनं चामानित्वादि तस्य द्वार्थं च शुद्धेव
तद्भावोक्तार्थमुक्तानेषां फलमुपसंहरति यथोक्तेति पूर्वार्द्धं विभजते इत्येवमिति वक्तव्यतेरस
ति किमिति त्रितयमेवसंक्षिप्योपसंहरन्ते तत्राह एवान्तिति

पुरुषस्यानादित्वकृतत्वं बंधहेतुत्वमाह पुरुषइति पूर्वार्द्धं व्याचष्टे कार्यमित्यादिना ज्ञानेंद्रियपं
चकं कर्मेंद्रियपंचकं मनो बुद्धिरहंकारश्चेति त्रयोदशकरणानीति तथापि भूतानां विषयाणां
चाग्रहणात्कथं तेषां प्रकृतिकार्यत्वमाशंक्याह देहेति तथापिगुणानामिहाग्रहणात्प्रकृ

केपुनस्ते विकाराः गुणाश्च प्रकृतिसंभवाः कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते
पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते २० कार्यकरणकर्तृत्वे कार्यं शरीरं क
रणानि तत्स्थानि त्रयोदश देहस्यारंभकाणि भूतानि विषयाश्च प्रकृतिसंभवाः
विकाराः पूर्वोक्ता इह कार्यग्रहणेन गृह्यंते गुणाश्च प्रकृतिसंभवाः सुखदुःखमो
हात्मकाः करणाश्रयत्वात्करणग्रहणेनैव गृह्यंते तेषां कार्यकरणानां क
र्तृत्वमुत्पादकत्वं यत्तत्कार्यकरणकर्तृत्वं तस्मिन्कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः कार
णमारंभकत्वेन प्रकृतिरुच्यते एवं कार्यकरणकर्तृत्वेन देहारंभस्य कारणं प्रकृ
तिः कार्यकारणकर्तृत्वे इत्यस्मिन्नपि पाठे कार्यं यद्यस्य विपरिणामस्तत्तस्य का
र्यं विकारः विकारि कारणं तयोर्विकारविकारिणोः कार्यकारणयोः कर्तृ
त्व इति

तिकार्यत्वं तत्राह गुणांश्चेति उक्तरीत्या निष्पन्नमर्थमाह एवमिति पादोत्तरमनूद्य व्या १६३
ख्यापूर्वकमर्थभेदमाह कार्यमित्यादिना व्याख्यांतरमाह अथवेति

किंच प्रकृतिद्वयमनपेक्ष्येश्वरस्य संसारहेतुत्वे नित्यमुक्तानामपि तत्संसारप्रसङ्गनिषेधान्मोक्ष शास्त्रप्रामाण्यं न तत्संसारहेतुत्वेनेत्याह संसारस्येति निर्निमित्तत्वे प्रकृतिद्वयापेक्षामन्तरेण परस्यैव निमित्तत्वेरतियावत् किंच कार्यत्वे प्रकृत्योस्तदुत्पत्त्यन्तरं वैधर्म्याभावेन तद्विशेषानवस्थानेनामोक्षाभावात् तदाचित्तनुभावे पुनरनवस्थाप्रसङ्गान्न प्रकृतिद्वयस्य कार्यत्वमित्याह बन्धेति प्रकृत्योर्मलका

रणत्वस्याक् प्रकृतिपुरुषयोरनपेक्षे विशिनष्टाभावादीश्वरस्यानीश्वरत्वप्रसङ्गात्संसारस्य च निर्निमित्तत्वे निर्मोक्षत्वप्रसंगात् शास्त्रानर्थक्यप्रसंगात् धर्मादेरपार्थत्वप्रसंगाच्च नित्यत्वे पुनरीश्वरस्य प्रकृत्योः सर्वमेतदुपपन्नमेवेत्यर्थः विकारांश्च गुणांश्च वक्ष्यमाणान्नुद्धारादिदेहेन्द्रियान्तान्निगुणांश्च सत्त्वादीन् एवमीहग्रत्याकारपरिणतान्विद्धि जानीहि प्रकृतिसंभवान् प्रकृतिरीश्वरस्य विकारकारणशक्तिः त्रिगुणात्मिका मायासा संभवो येषां विकाराणां तु गुणानां च तान्विकारान् गुणांश्च विद्धि प्रकृतिसंभवान् प्रकृतिपरिणामान्

रणत्वेनानुपपत्तिरित्याह नित्यत्वेति स्वपक्षे दोषाभावं प्रत्यक्षपूर्वकं प्रपंचयति कथमित्यादिना संभवः सव्यापको हेतुः प्रकृतेरनादित्वे विकाराणां गुणानां च तत्कार्यतादात्म्येना निर्विकारत्वे निर्गुणत्वे सिद्धमिति भावः विकाराणां गुणानां च प्रकृतेश्च स्वरूपमाकाङ्क्षाद्वारा निर्णेतुमुत्तरश्लोकः पूर्वार्धं व्याख्यापयति केवलमिति

 अन्वयादि फलमुपसंहरति इत्यनन्तरमिति आत्मनो विक्रियस्य संसारित्वं नोचितमित्याक्षिपति कः पुनरि
 ति सुखदुःखानामन्तरसाक्षात्कारो भोगः स चाक्रियस्यैव द्रष्टुः संसारस्तथाविधं भोक्तृत्वमस्य संसा

यदा पुनः कार्यकारणसुखदुःखेष्वहेतुरूपेण हेतुफलात्मना परिणतया प्रकृ-
त्या भोग्यया पुरुषस्य तद्विपरीतस्य भोक्तृत्वेनाविद्यारूपः संयोगः स्या
त्तदा संसारः स्यात् इति यदुक्तं प्रकृतिपुरुषयोः कार्यकारणकर्तृ-
त्वेन सुखदुःखभोक्तृत्वेन च संसारकारणत्वमुक्तं तत्र किमुक्तं कः
पुनरयं संसारो नाम सुखदुःखसंभोगः संसारः पुरुषस्य च सुखदुः
खानां भोक्तृत्वं संसारित्वमिति यत्पुरुषस्य सुखदुःखानां भो
क्तृत्वं संसारित्वमित्युक्तं तस्य तत्किंनिमित्तमित्युच्यते

रित्वमित्युत्तरमाह सुखेति श्लोकव्याख्यासमाप्ता वितिशब्दः श्लोकान्तरं प्रश्नान्तरत्वेनाव
तारयति यदीति निमित्तवत्त्वमाह संसारित्वमस्याविद्यैकयोन्यासादित्याह पुरुष इति

एकादशेन्द्रियाणि पंच विषया इति षोडशसंख्याको विकारोऽत्र कार्यमित्यर्थः महानहंकारोऽमू
ततन्मात्राणीति प्रकृतिविकृतयः सप्त कारणानि तेषामारंभकत्वे हेतुरोऽप्यो मूलप्रकृतिरित्य
र्थः उत्तरार्द्धस्य तात्पर्यमाह पुरुषश्चेति तस्य परमात्मत्वं व्यावर्तयति जीव इति तस्य प्राण
धारणनिमित्तस्य तदर्थं चेतनत्वमाह क्षेत्रज्ञेति तस्यानौपाधिकत्वं वारयति भोक्तेति तयोः सं

श्रुतयवा षोडश विकाराः कार्यं सप्त प्रकृतिविकृतयः कारणत्वे
व कार्यं कारणं चोच्यते तेषां कर्तृत्वे हेतुः मूलप्रकृतिरुच्यते आरं
भकत्वेनैव पुरुषस्तु संसारस्य कारणं यथा स्यात्तदुच्यते पुरु
षो जीवः क्षेत्रज्ञः भोक्ता सुखदुःखानां भोग्यानां भोक्तृत्वेनोपल
ब्धृत्वे हेतुरुच्यते कथं पुनरनेन कार्यकारणकर्तृत्वेन सुखदुःखभोक्तृ
त्वेन च प्रकृतिपुरुषयोः संसारस्य कारणत्वमुच्यते इत्याशंक्योच्यते कार्य
कारणसुखदुःखरूपेण हेतुफलात्मना प्रकृतिः परिणमामावे पु
रुषस्य चेतनस्यासक्तितदुपलब्धृत्वेन कृतः संसारस्यात्र

सारकारणत्वमुपपादयितुं पौकयति कथमिति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तयोर्लभ्यत्वमित्याह ३
ऽपीत्रे तद्व्यतिरेकं दर्शयति कार्येति नहि नित्यमुक्तस्यात्मनः स्वतः संसारोऽस्तीत्यर्थः इदानीमन्वयमाह

योनिषु यनिर्देशात्सप्तावर्तिन्यो मनुष्ययोनयोपि गृहीता इत्याह सामर्थ्यादिति संगस्य संसार
कारणत्वेनाविद्यायास्तत्कारणत्वमेकस्मादेव हेतोरुपपन्नेरित्याशंक्याह एतदिति अ
विद्योपादानसंगो निमित्तमित्युभयोरपि कारणत्वसिद्धिरित्यर्थः द्विविधहेतुकं विविक्तिं फल
माह तत्त्वेति ससंगस्याज्ञानस्य सत्त्वेनानिवृत्तेस्तन्निवृत्तेकं वाच्यमित्याशंक्याह अस्येति दृढवैरा

सदसद्योनयः तासु सदसद्योनिषु जन्मानि सदसद्योनिजन्मानि तेषु सदसद्योनिज
न्मसु विषयभूतेषु कारणं गुणसंगः अथवा सदसद्योनिजन्मसु अस्य संसारस्य कार
णं गुणसंग इति संसारपदमध्याहार्यं सदसद्योनयः सद्योनयो देवादियोनयः अ
सद्योनयः पश्वादियोनयः सामर्थ्यात्सदसद्योनयो मनुष्ययोनयोऽविरुद्धाद्र
ष्टव्याः एतदुक्तं भवति प्रकृतिस्थत्वाख्योऽविद्यागुणेषु संगः संसारस्य कारणमि
ति तत्परिवर्जनाय चोच्यते अस्य च निवृत्तिकारणं ज्ञानवैराग्ये ससंन्यासे गीता
शास्त्रे प्रसिद्धं तत्त्वज्ञानं पुरस्तादुपन्यस्तं तच्चैतद्विषयं

ग्यसहितं संन्यासकलत्रपूर्वकं ज्ञानं ससंगाज्ञाननिवर्तकमित्यर्थः उक्तं ज्ञानमेवानूद्याह गीतेति
अध्यायादौ चोक्तं ज्ञानमनूद्यत इत्याह तत्त्वेति तदेव ज्ञानं पक्षान्तरेणादिना नसत्तत्र १९५
सहितं तेनानन्यनिषेधजसंबंधतः पाणिपादमित्यादिना चानन्तरं मोक्षाधासे नोक्तमित्याह
पञ्चावेति

यस्मात्प्रकृतिमात्मत्वेन गतस्तस्माद्भुङ्क्ते इति योजना गुणविषयभोगमभिनयति सुखेति
ग्रविद्याया भोगहेतुत्वात् किं कारणान्वेषणयेत्याशंक्याह सन्त्यामपीति संगस्य जन्मादौ सं

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान्गुणान् कारणं गुणसंगोऽस्य सदसद्योनिजन्म
सु २२ पुरुषो भोक्ता प्रकृतिस्थः प्रकृतावविद्यालक्षणायां स्थितः प्रकृतिस्थः प्र
कृतिमात्मत्वेन गत इत्येतत् हि यस्मात्तस्माद्भुङ्क्ते उपलभत इत्यर्थः प्रकृतिजान् प्रकृ
तितो जातान् सुखदुःखमोहाकाराभिव्यक्तान् गुणान् सुखी दुःखी मूढः पण्डितोऽह
मित्येवं सत्यामविद्यायां सुखदुःखमोहेषु गुणेषु भुज्यमानेषु यः संगः आत्मभावः स
प्रधानं कारणं जन्मनः यथा कामो भवति तत्क्रतुर्भवति इत्यादिश्रुतेः तदेतदाह
कारणं हेतुः गुणसंगः गुणेषु संगोऽस्य पुरुषस्य भोक्तुः सदसद्योनिजन्मसु सत्यश्चा
सत्यश्च योनयः

सारे प्रधानहेतुत्वे मानमाह यथेति उक्तेऽर्थे द्वितीयार्धमवतार्य व्याचष्टे तदेतदित्यादिना
साध्याहारं योजनान्तरमाह स्यादेवेति सदसद्योनीर्विविच्य व्याचष्टे सदसद्योनय इति

गी॰ भा॰ यथा यजमानस्यर्त्विजां च यज्ञकर्मणि गुणदोषौ वा सर्वं यज्ञाभिज्ञः समुपद्रष्टा विषयीकरोति तथा
टी॰ यमात्मा चिन्मात्रस्वभावः सर्वगोचरयतीत्युपद्रष्टैवोपद्रष्टेति पदानंतरमाह यज्ञेति अनु
१९८ मंता चेत्येतद्व्याकरोत्यनुमंतेति ये स्वयं कुर्वंतो व्यापारवंतो भवंति तेषु कुर्वत्स्व सन्स्वयात्तेषां
क्रियास्वात्मस्वपार्श्वस्थस्य परितोषानुमन्तानुमोदनेन तस्य सन्निधिमात्रेण कर्तृत्वायः सोऽनुमं

यतस्स्वपरोतरो नास्ति द्रष्टा सोऽक्षिणा य सामीप्येन द्रष्टृत्वात् उपद्रष्टा स्यात् यद्वोपद्र
ष्टृवद्वा सर्वविषयीकरणादुपद्रष्टा अनुमन्ता अनुमोदनमनुमननं कुर्वंस्तत्तत्क्रियासु
परितोषः तत्तत्कर्तास्वनुमंता अथवा अनुमंता कार्यकारणप्रवृत्तिषु स्वयमप्रवृत्तोऽपि
प्रवृत्त इव तदनुकूलो विभाव्यते तेनानुमंता अथवा प्रवृत्तान् स्वव्यापारेषु तत्साक्षित्वे
न कदाचिदपि न निवारयतीत्यनुमंता भर्ता च भरणं नाम देहेन्द्रियमनोबुद्धीनां
संहतानां चैतन्यात्मपारार्थ्येन निमित्तभूतेन चैतन्याभासानां यत्स्वरूपधा
रणं तेन चैतन्यात्मकृतमेवेति भर्तात्मेत्युच्यते भोक्ता

तेनार्थः व्याख्यानंतरमाह अथवेति तदेवमस्य यति कार्येति अर्थांतरमाह अथवेत्यादि
ना भर्तेति पदमादाय किं भरणं नामेति पृच्छति भर्तेति तद्रूपं निरूपयन्नात्मनो भर्तृत्वं सा १९८
धयति देहेति भोक्तेत्युक्ते क्रियावत्वं प्राप्तं भोगस्य दृष्टत्वमानत्वेनेत्यायेन विभजते अर्थीति

196

यः कृतस्यैव मुक्तिहेतोर्ज्ञानस्य साक्षान्निर्देशं योगेन रूपेण कथयति तस्येति कार्यकारणानां व्या
पारवृत्तेः समीपे स्थितः सन्निधिमात्रेण तेषां साक्षीत्येवमर्थत्वेनोपद्रष्टेति पदं व्याचष्टे समीप
स्थ इति लौकिकस्य द्रष्टुरपि स्वस्य व्यापाराविष्टत्वात् निष्क्रियत्वविरोधमाशङ्क्याह स्वयमिति
स्वव्यापारेऽहं तेषां सन्निधेरेव द्रष्टृत्वेन द्रष्टृत्वेन तस्य पश्यति यथेति उपद्रष्टृत्वस्यार्थान्तरमाह अथवेति

यज्ञात्मा स्वतन्त्र सहे ऋत्विगादिनोक्तेः व्यापाराहेतनात्वं मौध्यात्मेत्येनच तस्यैव पुनः
साक्षान्निर्देशः क्रियते उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः परमात्मेति चाप्यु
क्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः २२ उपद्रष्टा समीपस्थः सन् द्रष्टा ज्ञाता स्वयमव्यापृतः
यथा ऋत्विग्यजमानेषु यज्ञकर्मव्यापृतेषु तटस्थोऽन्योऽव्यापृतो यज्ञविद्याकुशल ऋ
त्विग्यजमानव्यापारस्य गुणदोषाणामीक्षिता तद्वत् कार्यकारणव्यापारेष्वव्या
पृतोऽन्यो विलक्षणस्तेषां कार्यकारणानां सव्यापाराणां सामीप्येन द्रष्टा तत उपद्र
ष्टा अथवा देहचक्षुर्मनोबुद्ध्यात्मानो द्रष्टारः तेषां बाह्यो द्रष्टा देहः ततश्चाभ्य
न्तरश्च मनश्च प्रत्यक् समीपे आत्मा द्रष्टा उपद्रष्टा

ति बहूनां द्रष्टृत्वे विकल्पोपद्रष्टृत्वेनत्याह तेषामिति उपोपसर्गस्य सामीप्यार्थत्वेन प्रत्यग
र्थत्वात् तत्रैव सामीप्यावसानात् प्रत्यगात्मा च द्रष्टा चेत्युपद्रष्टा सर्वसाक्षी प्रत्यगात्मेत्य
र्थः उक्तमेव व्यनक्ति यत इति

गी॰भा॰ टी॰ १५७ यथोक्तेनप्रकारेणजीवेश्वरादिसर्वकल्पनाधिष्ठानत्वेनेत्यर्थः साक्षादपरोक्षत्वेनेति शेषः याव
त् यथोक्तामनाद्यनिर्वाच्यां सर्वानर्थोपाधिभूतामित्यर्थः विद्ययाप्रागुक्तैकत्वगोचरया प्र
कृतिमविद्यारूपांसकार्यांमभावमापादितां यो वेत्तीति संबंधः सर्वप्रकारेण विहितेन निषि

197

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीत्युपन्यस्तो व्याख्यातोपसंहृतश्च तमेतं यथोक्तलक्षणमात्मानं
य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह सर्वथा वर्त्तमानोपि न स भूयोभिजायते २४ य एवं
यथोक्तप्रकारेण वेत्ति पुरुषं साक्षादात्मभावेनायमहमस्मीति प्रकृतिं च यथोक्ता
मविद्यालक्षणां गुणैः स्वविकारैः सह निवर्त्तितामभावमापादितां विद्यया सर्वथा
सर्वप्रकारेण वर्त्तमानोपि न स भूयः पुनरपि पतितेऽस्मिन्विद्वच्छरीरे देहान्तराय
नाभिजायते नोत्पद्यते देहान्तरं न गृह्णातीत्यर्थः अपिशब्दात्किमुवक्तव्यं स्ववृत्तस्थो
न जायते इत्यभिप्रायः

१५७

२३।१५७

द्धेन चेत्यर्थः पुनर्नकारोऽन्वयार्थः निपातस्यावृत्तान्वयमाह अपीति न स भूयोभिजा
यत इत्युक्तमाक्षिपति नन्विति

विशेषणेन तस्मादायत्वमाचष्टे महेश्वर इति परमात्मत्वमुपपादयति देहादीनामिति अ
विद्यया विकल्पितानामिति संबंधः परमहेतुकृष्टत्वं सर्वीन विशेषणवानिति संबंधः
यावत् परमात्मशब्दस्य प्रवृत्तानां विषयत्वेष्वक्तिमनुकूलयति अत इति तस्यतात्पर्य

आत्मनश्च नित्यचैतन्यस्वरूपेण बुद्धेः सुखदुःखमोहात्मकाः प्रत्ययाः सर्वविषय
विषयाश्चैतन्यात्मग्रस्ता इव जायमाना विभक्ता विभान्तीति भोक्तात्मोच्यते
महेश्वरः सर्वात्मत्वात् स्वतन्त्रत्वाच्च महानीश्वरश्चेति महेश्वरः परमात्मा देहादिबु
द्ध्यन्तानां प्रत्यगात्मत्वेन कल्पितानामविद्यया परम उपद्रष्टृत्वादिलक्षण आत्मे
ति परमात्मा सोऽतः परमात्मेत्यनेन शब्देन चाप्युक्तः कथितः श्रुतौ क्वासावस्मिन्देहे
पुरुषः परोऽव्यक्तादुत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृत इति यो वक्ष्यमाणः

अस्मद्वारा प्रत्याचष्टे केति कस्मात्पूर्वेणेत्याह अव्यक्तादिति तदेव वाक्यशेषेणानुकूलमाह
उत्तम इति सोऽस्मिन्देहे परः पुरुष इति संबंधः प्रतिपादितार्थयोरैक्यज्ञाने प्रागुक्तफलोक्त्या स्तौति

नास्तिज्ञानस्यैकान्तिकफलत्वमितिशेषः। उक्तंकर्मणांजन्मानारंभकत्वेप्रागुक्तंदोषमनुभाष्यत
स्यातिप्रसंजकमाह अन्यथेति सर्वत्रेत्यारब्धकर्मस्वपीतियावत् फलजनकत्वानिश्चयोना
श्वासः। कर्मणांजन्मानारंभकत्वेकर्मकांडानर्थक्यंकृतोदोषोनेत्याह एतेनेति अनारब्धक
र्मणांसत्यपिज्ञानेजन्मारंभकत्वेपीष्टफलत्वमाह इष्यतइति यत्त्ववष्टंभेनपरिहरतिने

198

संहतानित्वासर्वाणिकर्मजन्मप्रारंभेरन् अन्यथाकृतविप्रनाशोभवति सर्वज्ञानाश्वास
अ प्रसंगः। कर्मकांडानर्थक्यंचसमादिप्रवृत्तेः नेदमयुक्तमुक्तं नसमस्तपोभिर्ज्ञापनेइति नत्ती
येतेचास्यकर्माणिब्रह्मवेदब्रह्मैवभवति। तस्यतावदेवचिरमिषीकातूलवत्स
र्वाणिकर्माणिप्रदूयन्तइत्यादिश्रुतिशतेभ्यः। उक्तः। विदुषः सर्वकर्मदाहः। इहा
पिचोक्तोयथैधांसि इत्यादिनासर्वकर्मदाहोवक्ष्यतिचउपपन्नेश्च

त्यादिना ज्ञानाद्यनारब्धकर्मदाहे भगवतोपिसंमतमाह इहापीति ज्ञानाग्निनासर्वकर्म १९८
दाहेसर्वधर्मान्परित्यज्येत्यादिनाकृत्स्नशेषोपिधर्माणांभवतीत्याह वक्ष्यतिचेति ज्ञानाद्यना
रब्धाशेषकर्मदाहेयुक्तिरपिवक्तुंशक्येत्याह उपपन्नेश्चेति तमेवविद्वानिति अविद्येति

ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं जन्माभावस्योक्तत्वात् पुनर्देहारम्भस्य प्रेत्यानासक्तेर्यस्मादित्याशंक्याह यद्यपीति न
प्यापि स्युः त्रीणि जन्मानीति संबन्धः वर्तमाने देहे ज्ञानात् पूर्वोत्तरकालीनानां कर्मणां फलमदत्त्वाना
शयोगाज्जन्मत्रयमवश्यकमतीतानेकदेहेष्वपि कृतकर्मणां नाभुक्तं क्षीयते कर्मेति स्मृतेरद
त्त्वा फलमनाशात् तेषामपि जन्मान्तरेणापि जन्मेत्याह प्राप्तेति फलदानेविनापि कर्मनाशे दोषमाह कृ
तेति न युक्तमिति कृतस्य फलमदत्त्वा कर्मनाशानेनेतिशेषः विमतानि कर्माणि फलमदत्त्वान्नदी
येनैवेदृक् कर्मत्वात् प्रारब्धकर्मवदितिमत्त्वाह यथेति नाशेन ज्ञानादितिशेषः नन्वनारब्ध

ननु यद्यपि ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं पुनर्जन्माभाव उक्तः तथापि प्राक् ज्ञानोत्पत्तेः कृतानां
कर्मणामुत्तरकालभाविनां च यानि चातिक्रान्तानेकजन्मकृतानि तेषां फलमदत्त्वाना
शोऽनयुक्त इतिस्युः त्रीणि जन्मानि कृतविप्रनाशो हि न युक्त इति यथा फले प्रारब्धाना
मारब्धजन्मनां कर्मणां न च कर्मणां विशेषोऽवगम्यते तस्मात् त्रिःप्रकाराण्यपि कर्मा
णि त्रीणि जन्मान्यारभेरन्

कर्मणां ज्ञानेनाशोऽयुक्तोऽप्रवृत्तफलत्वादारब्धकर्मणां तु प्रवृत्तफलत्वेन बलवत्त्वान्न ज्ञानान्नि
वृत्तिः नेत्याह न चेति उत्पन्नज्ञानोत्पत्तेर्न ज्ञानाविरोधित्वाविशेषात् प्रवृत्ताप्रवृत्तफलत्वमनुप
युक्तमिति भावः कर्मणां फलमदत्त्वा नाशाभावे फलितमाह तस्मादिति ननु कर्मणां बहु
त्वात् तत्फले पुनर्जन्मबहुत्वे त्रित्वमारम्भकत्वे कर्मणां त्रिःप्रकारत्वादिति चेन्नानारब्धत्वेनै
कप्रकारकत्वसंभवान्नेत्याह संहतानीति

गी॰भा॰ सर्वशब्दश्रुतेः संकोचकत्वे ज्ञानेति प्रकरणादिसंकोचकाभावान्नैवमित्याह नेति आ
टी॰ द्येपदर्शनाय यावज्ज्ञानमनुवदति यत्त्विति आभासत्वादिदमसाधकमिति दूषयति नद्
११५५

न सर्वकर्माणीति विशेषणं ज्ञानोत्तरकालभाविनामेवस
र्वकर्मणामिति चेन्न संकोचे कारणानुपपत्तेः य
त्तूक्तं यथावर्तमानजन्मारंभकानि कर्माणि न तद्धी
यंते फलदानाय प्रवृत्तान्येव सत्यपि ज्ञाने नत्याः
नारब्धफलानामपि कर्मणां
तथैतत्फलक्षयइति
तदसन्नकथं

सदिति व्याख्यादिमनेकथमाभासत्वमित्येकं ख्याति कथमिति प्रवृत्तफलत्वेनोपाधिना ११५५
हेतोर्योक्तिसंगादाभासत्वधीरित्याह नेषामिति

199

अज्ञस्याविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाख्यक्लेशात्मकानि सर्वानर्थबीजानि तानि मित्रीकृत्य पा
पधर्माधर्मकानि तानि जन्मारम्भकाणि यानि तद्विद्वेषो विद्यादग्धक्लेशबीजस्य प्रतिभास
मात्रशरीरप्राणिकर्माणि तानि न शरीरारम्भकाणि दग्धपटवद्दग्धक्रियासामर्थ्याभावादि
त्यर्थः । अतीतिमात्रदेहानां कर्माभासानां च न जन्मारम्भकत्वमित्यस्मिन्नर्थे भगवतोऽपि सम्मति
माह इहापीति तत्त्वज्ञानाद्देहप्रातीतिकक्लेशानां कर्मणां त्रासाद्देहानारम्भकत्वे वाक्यान्तरम्

अविद्याकामक्लेशबीजनिमित्तानि हि कर्माणि फलारम्भकाणि जन्मान्तरमेकं रमा
रम्भेते इहापि च साहंकाराभिसंधीनि कर्माणि फलारम्भकाणि नेतराणीति तत्र तत्र
भगवतोक्तं बीजान्यग्न्युपदग्धानि न रोहन्ति यथा पुनः । ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्ना
त्मा संपद्यते पुनरिति अस्तु तावज्ज्ञानोत्तरकालकृतानां कर्मणां ज्ञानेन दाहो
ज्ञानसहभावित्वान्न तु हि जन्मनि ज्ञानोत्पत्तेः प्राक्कृतानां मतानां नैकजन्मान्तर
कृतानां च दाहः कथं ॥

विद्यामाश्रयतीति बीजानीति ज्ञानानन्तरभाविकर्मणां ज्ञानेन दाहमङ्गीकरोति अस्त्विति
विरोधिप्रसक्तानामेवाग्न्यादेरिति हेतुमाह ज्ञानेति अस्मिन्नजन्मनि जन्मान्तरे वा ज्ञानात्पू
र्वभाविकर्मणां न तेनाऽऽदाहो विरोधिनो विनाशकत्वेऽवित्याह नन्विति श्रुतिस्मृतिविरोधा
त्तैवमिति परिहरति नेत्यादिना

गी॰ भा॰ टी॰ २००

केचिदित्युत्तमाधिकारिणोऽभिहितास्तेभ्यो मध्यमानधिकारिणो निर्दिशत्यन्ये इति सांख्यशब्दितेन साधनेन किं नामेत्यत्र के
विचारजन्यज्ञानेन तद्विज्ञानहेतुना योगफलत्वेनाद्योगशब्दितेनेत्याह सांख्येनेति अधमानधिकारि
णो निर्दिशति कर्मेति चित्तैकाग्र्ययोगफलात्पूर्वं कर्मणः शुद्धिहेतुत्वेन गौण्या वृत्त्या योगशब्दितेन कर्म
णेत्याह गुणा इति अपरे पश्यन्त्यात्मानमात्मनेति पूर्वेण संबन्धमङ्गीकृत्याह तेनेति अधमाधिकारि
णोऽभिमतमार्गप्रवृत्तिप्रतिलम्भप्रकारोक्तिरिति अन्ये त्वित्यादिना आचार्याधीनां श्रुतिमेवाभिनयति इदमेवेति उपास
नमेव वर्णयति श्रद्दधाना इति परोपदेशगतश्रद्धानामपि श्रद्धाः फलमाह तेऽपीति तेषां मुख्याधि

अन्ये सांख्येन योगेन सांख्यं नाम इमे सत्त्वरजस्तमांसि गुणा मया दृश्या अहं तेभ्योऽन्यस्तद्व्या
पारसाक्षिभूतो नित्यो गुणविलक्षण आत्मेति चिन्तनमेष सांख्यो योगस्तेन पश्यन्त्यात्मा
नमात्मनेति वर्तते कर्मयोगेन कर्मैव योगः ईश्वरार्पणबुद्ध्यानुष्ठीयमानं घटनरूपं योगार्थत्वात्
योग उच्यते गुणतस्तेन सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तिद्वारेण चापरे अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वान्येभ्य
उपासते तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः २६ अन्ये त्वेषु विकल्पेष्वन्यतमेनाप्येवं यथो
क्तमात्मानमजानन्तोऽन्येभ्य आचार्येभ्यः श्रुत्वा इदमेव चिन्तयतेत्युक्ता उपासते श्रद्दधानाः
सन्तस्तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं मृत्युयुक्तं संसारमित्येतत् श्रुतिपरा
यणाः श्रुतिः श्रवणं परमयनं गमनं मोक्षमार्गप्रवृत्तौ परं साधनं येषां ते श्रुतिपरायणाः
केवलपरोपदेशप्रमाणाः स्वयं विवेकरहिता इत्यर्थः किमु वक्तव्यं प्रमाणं प्रति स्वतन्त्रा वि
वेकिनो मृत्युमतितरन्तीत्यभिप्रायः यत् क्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वविषयं ज्ञानं मोक्षसाधनं यत्तस्मा
तमसङ्क्रान्तेरस्मृतेः तत्कस्माद्धेतोरिति तद्धेतुप्रदर्शनार्थं श्लोक आरभ्यते यस्मात् यावत्संजा
यते किंचित्सत्त्वं स्थावरजङ्गमं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ २७
कारिकेव्यावर्तयति श्रुतेनेति तयोरत्यन्तासंबन्धेन निर्विशेषमाह किंचिदिति एकवचनेनोक्तं विवक्षितमाहेति विशिष्टा
र्थकं सन्नयप्रश्नपूर्वकं जिज्ञासितहेतुपरत्वेन श्लोकमवतारयन्नवतरति सर्वस्य प्राणिजातस्य तत्
त्रैतत्त्वसमवधायीनां यस्माऽऽस्यातित्वस्मात्तत्त्वज्ञात्मकपरमात्मातिरेकेणाप्राणिजातिकामयस्याभा
वादेकत्वज्ञानादेवमुक्तिरित्याह यस्मादिति ॥२००

तदेव प्रपंचयति य एवमित्यादिना य एवं सकाशादिपूर्वोक्तो बलवत्प्रतिबंधकाभावे मध्ये न पतति तथा प्रबले
प्रतिबंधके विनाप्रवृत्तफलानां कर्मणां भोगमाहतेन क्षयो न च तत्त्वज्ञानेनाहकृत्प्रतिबंधकमुत्पन्नावेव सर्व
प्रवृत्ते न कर्मणा प्रतिबद्धफलानि स्वादिनष्टं ; प्रज्ञानेनादाहसत्वे न तत्प्रवृत्तफलत्वमित्यन्वयेपि यत्राप्रवृत्त
फलत्वेमप्रज्ञानदाहसत्वेमिति न व्यतिरेकसिद्धिरित्याशंक्याह सर्वथेति प्रवृत्तिनिमित्तस्सतोऽनार
ब्धो वेगोऽनेनेति विग्रहः ; स्वाश्रयत्वाने साभासात ; करणनिष्ठानीति यावत् विमना नितत्वधीनि
मित्तं नित्वज्ञीनिते न कारणनिवृत्तिमात्रं रज्जुसर्पादिवदिति व्यतिरेकसिद्धिरिति भावः ; विदुषोव
र्तमानदेहपाते देहांतरहेत्वभावात्तत्त्वधीरैकांतिकफलेत्युपसंहरति प्रतितेइति ज्ञेयं यत्तदित्यादि
तेषां मुक्ते पुनरुक्तत्वमस्तत्त्वफलत्वाद्यापाद्यवैलक्षण्यबोधायमस्ते रपूर्वधर्मेषालक्ष्य बोधानंतरकालमप्यारब्धवे
गत्यापात्पतनेनैव निवर्तेन एवं शरीरारंभकं कर्मशरीरस्थितिश्रेयोजने निवृत्तेष्वासंस्कारवेग
तपामूर्ध्वं वन्नवर्त्तेत एवमप्रवृत्तेषु ; प्रवृत्तिनिमित्तानारब्धवेगस्तु संज्ञोयस्तावित्रफलोऽपुनः परसंहृप
नेन यानानारब्धफलानि कर्माणि स्वाश्रयस्यान्यतज्ञानेन निर्वीजीक्रियंते इति पतितेस्मिन्वि
दुषः शरीरे न सम्भवो भिजायते इति युक्तमेवोक्तं भिन्ति सिद्धं भवति प्रज्ञात्मदर्शनोपायविकल्पार
मेध्यानाद्युपन्यासेनाध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना अन्ये सांख्येन योगेन कर्म
योगेन चापरे २५ ध्यानेन ध्यानं नाम शब्दादिभ्यो विषयेभ्यः श्रोत्रादीनि करणानि मनस्युपसं
हृत्य मनश्च प्रत्यक्चेतयितरि ऐकाग्र्येण यच्चिंतनं तद्ध्यानं तथा ध्यायतीव बकः ध्यायतीव
पृथिवी ध्यायंतीव पर्वता इत्युपमोपादानात्तैलधारावत्संततोऽविच्छिन्नप्रत्ययो ध्यानं तेन ध्याने
नात्मनि बुद्धौ पश्यन्त्यात्मानं प्रत्यक्चेतनमात्मना ध्यानसंस्कृतेनांतःकरणेन केचिद्योगिनः
नात्मसाक्षात्कारार्थं त्वध्यानेन तस्यैव गौणोपधिनान्वयेनैव चतुरैश्चापि मोविद्वांसः सिद्धानीं तद्धेतो
न्तयाधिकारिकल्पयति अन्ये इति ध्यानात्पूर्वं साधनं किंरूपमित्यपेक्षायामाह ध्यानं नामेति तत्पूर्वं तत्त्वाद
माह श्रवणादिभ्य इति एकाग्रतायापसंहृत्यनिमित्तं संबंधः ; योगिनस्तु श्रवणं तेनापि अंतःकरणेनत्वय : किंत
च्चिंतनमिति हृष्टो तद्धारायां सवहे मनध्यानं प्रपंचयति तथापि विचिंतनध्यानांतरेयेनेति यावत् ध्या

उक्तज्ञानान्मिथ्याज्ञानापगमे हेतुमाह यथोक्तेति तथाविकल्पेष्वपूर्वार्थसिद्धिः कालान्तरेण स्वजातीयमिथ्याज्ञा
नउदयसम्भवादित्याशंक्याह नश्येति सम्यग्ज्ञानादज्ञानतत्कार्यनिवृत्त्याशंकितदोषाभावेन फलितमाह एवमि
ति उक्तरीत्या सर्वसंसारयितेत्यावहितेत्युक्तं कोऽसौ यतीत्यादिना अविद्यानाश्यानिवीच्य मज्ञानं मिथ्याज्ञानेन संस्कार
स्याप्युदितप्रार्थ्यः अवहितमन्यथावहितमन्वयइति जन्मेति व्यवधानाव्यवधानाभ्यां सर्वानर्थमूलत्वादज्ञा
नस्य तन्निवृत्तेः सम्यग्ज्ञानेन वक्तव्यमित्याह श्रुतत्वेति तस्मात् सहकृत्वा यथावत् निर्धार्यते तस्यापि
स्वजात्यसमात्मभेदेन अन्तःकरणविधिकारिभेदानुग्रहायेति मत्वाह उक्तमिति सर्वेश्वरस्य ज्ञानस्य
यथोक्तसम्यग्दर्शनं विरोधादपगच्छतीति मिथ्याज्ञानं तस्य जन्महेतुरपगमात् यथोक्तेति कृष्णस्य
निवृत्तौ सहेतुकेन न विद्वान् पुनर्जायते नाभिजायते इति पदद्वयं तदुपपादयति नपुनर्याभिजायते
इति सम्यग्दर्शनफलमविद्यादिसंसारबीजनिवृत्तिद्वारेण जन्माभाव उक्तः जन्मकारणं चावि
द्यानिमित्तकः कर्मसंयोगउक्तः अतस्तस्याविद्यायाः निवर्तकं सम्यग्दर्शनमुक्तमपि पुनः
शब्दान्तरेणोच्यते समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् विनश्यत्स्वविनश्यन्तं
यः पश्यति स पश्यति २८ समं निर्विशेषं तिष्ठन्तं स्थितिं कुर्वन्तं सर्वेषु समस्तेषु भूतेषु ब्रह्मादि
स्थावरान्तेषु प्राणिषु केषु परमेश्वरं देहेन्द्रियमनोबुद्ध्यव्यक्तात्मनोऽपेक्ष्य परमेश्वरः सर्वेषु भू
तेषु तिष्ठन्तमिति परमेश्वरस्य सर्वेषु भूतेषु समं निष्ठितं तानि विशिनष्टि विनश्यत्स्वविनश्यन्तं परमे
श्वरं सविनश्यन्तमिति भूतानां परमेश्वरस्य चात्यन्तवैलक्षण्यप्रदर्शनार्थं कथं सर्वेषां हि
भावविकाराणां जनिलक्षणो भावविकारो मूलं जन्मोत्तरकालभाविनोऽन्ये सर्वे भावविकाराः
कर्षापकर्षयुक्त मित्याह समामिति परमत्वमीश्वरत्वेचोपपादयति देहेति आत्मा जीव मित्यादिनान्व
याक्तिः आत्मनाशाद्यापि तस्यापि नाशमाशंक्याह नचेति अविनश्यन्तमिति विशिनष्टीति सम्बन्धः
उभयत्र विशेषणद्वयस्य तात्पर्यमाह भूतानामिति नाशानाशाभ्यां वैलक्षण्ये पि कथमत्यन्तवैलक्षण्य
मविशेषत्वाभिन्नत्वयोः तुल्यत्वादिति शंकते कथमिति भूतानां सविशेषत्वादभावे परस्य तद्भावा
दत्यन्तवैलक्षण्यमिति वक्तुं जन्मनो भावविकारेषु प्राथम्यमाह सर्वेषामिति तद्धेतुमाह जन्मेति नहि जन्मा

क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंबन्धमनुक्रमाद्दिशति कः पुनरिति क्षेत्रज्ञस्य क्षेत्रेण संबन्धः संयोगो वा समवायो वेति विकल्प्याद्यं दूषयति न तावदिति द्वितीयं निरस्यति नापीति वास्तवसंबन्धाभावेऽपि तयोरध्यासरूपः सोऽस्तीति परिहरति उच्यत इति भिन्नस्वभावत्वे हेतुमाह विषयेति इतरेतरत्र क्षेत्रे क्षेत्रज्ञे वा तद्धर्मस्य क्षेत्रज्ञाधिकरणस्य क्षेत्रगतस्य चैतन्यस्य क्षेत्रज्ञनाधिकरणस्य च क्षेत्रनिष्ठस्य जाड्यादेरारोपरूपो योगस्तत्र पादित्याह इतरेति तत्र निमित्तमाह क्षेत्रेति अविवेकादारोपितसंयोगे दृष्टान्तमाह रज्ज्विति उक्तं संबन्धं निगमयति सोऽयमिति

यावत्किंचित्संजायते समुत्पद्यते सत्त्वं वस्तु किमविशेषेण नेत्याह स्थावरजङ्गमं स्थावरं जङ्गमं च क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तज्जायत इत्येवं विद्धि जानीहि हे भरतर्षभ कः पुनरयं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः संयोगोऽभिप्रेतो न तावद्रज्ज्वेव घटस्यावयवसंश्लेषद्वारकः संबन्धविशेषः संयोगः क्षेत्रेण क्षेत्रज्ञस्य संभवति आकाशवन्निरवयवत्वात् नापि समवायलक्षणः तन्तुपटयोरिव क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरितरेतरकार्यकारणभावानभ्युपगमादिति उच्यते क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विषयविषयिणोर्भिन्नस्वभावयोरितरेतरतद्धर्माध्यासलक्षणः संयोगः क्षेत्रक्षेत्रज्ञस्वरूपविवेकाभावनिबन्धनो रज्जुशुक्तिकादीनां तद्विवेकविज्ञानाभावादध्यारोपितसर्परजतादिसंयोगवत् सोऽयमध्यासस्वरूपः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः संयोगो मिथ्याज्ञानलक्षणः यथाशास्त्रं क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणभेदपरिज्ञानपूर्वकं प्राक् दर्शितरूपात् क्षेत्रान्मुञ्जादिवेषीकां यथोक्तलक्षणं क्षेत्रज्ञं प्रविभज्य न सत्तन्नासदुच्यत इत्यनेन निरस्तसर्वोपाधिविशेषं ज्ञेयं ब्रह्मस्वरूपेण यः पश्यति क्षेत्रं च मायानिर्मितहस्तिस्वप्नदृष्टवस्तुगन्धर्वनगरादिवदसदेव सदिवावभासत इत्येवं निश्चितविज्ञानो यः तस्य

तस्य निवृत्तियोग्यत्वं सूचयति मिथ्येति कथं नहि मिथ्याज्ञानस्य निवृत्तिरित्याशङ्क्याह यथेति योगविज्ञानमयः प्राणेन्द्रियादिदेहपदार्थविवेचनाय शास्त्रमनुसृत्य विवेकज्ञानमापाद्य महावाक्यादिपरिनिष्ठितात्मा क्षेत्रादुपद्रष्टृत्वादिलक्षणं प्रागुक्तं क्षेत्रज्ञं मुञ्जेषीकादिन्यायेन विविच्य सर्वोपाधिविशेषविनिर्मुक्तं ब्रह्मस्वरूपेण यः पश्यति तस्य मिथ्याज्ञानमपगच्छतीति संबन्धः कथमस्य निर्विशेषत्वं क्षेत्रस्य सविशेषत्वेन प्रत्यक्षत्वादित्याशङ्क्याह क्षेत्रं चेति वस्तुदृष्टान्तोऽयं वेदविधक्षेत्रस्यैवान्यैः

गी॰ मा॰ टी॰ २०२

नहिनस्त्यात्मनात्मानमितियद्यप्यज्ञस्तमात्मानंघातयति नहिनस्तीति नहकश्चिदात्मानमितिप्राप्तिद्वारानिषेधवर्त्तन
विवेनार्थवोतिप्राप्त्यभावान्नप्रतिषेधोयुक्तोनेत्यनेनपरोह्यापिप्राप्तविनानिषेधोनयुक्तिमानित्याह यद्यपीति
अज्ञानामात्मनैवात्महिंसासंभवाद्विकृष्टानर्थभावोक्तिंतेनसमापयन्ते नेवकृतिं स्वयंहवाक्यावृत्तिरिति
सर्वाहीति अनात्मप्रत्यग्दृष्टदेहादिविषयः अविद्वांसमात्मनाप्यात्महन्तारोनिगमयतीत्यात्महेतितत्राप्यविप
रमार्थिकस्यात्मनोहननाभावात्तेषांसर्वेषामात्महन्तृत्वमित्याशंक्याह यद्यपीति तत्रतेप्यात्मसर्वेषा
मविदुषामात्महन्तृत्वंसिद्धमित्युपसंहरति सर्वहेति आत्मनैवात्महननमविदुषांदृष्टांतोदेहविहितविष

ननुनैवंक्षेत्रज्ञस्यैवसर्वस्यात्मात्मानेहिनास्तिकथमुच्यतेऽज्ञानात्मानंहिनस्तीति यद्यप्येवंतथा
प्यविद्वत्कोनातनविदहत्यादि नैषदोषः अज्ञानामात्मनिरक्तरसगोपायन्तिः सर्वेषांहन्तात्मनः
प्यविद्वत्कोनानतविदहत्यादि नैषदोषः
सिद्धंसाक्षात्दर्शनमयात्मानेतिरक्तस्यानात्मात्मनमात्मत्वेनपरिग्रहणमपियमाधर्मादिकोपा
सिद्धंसाक्षात्कारमयात्मानेनिरक्तस्यानात्मानमात्मत्वेनपरिग्रहणमपियमाधर्मादिवापि त्वमुपात्तमुपात्तमात्मानंहंतीत्यात्महा
नमोत्मानेहत्वान्यमात्मानमुपादत्तेनवन्नमपिहत्वान्यमित्येवमुपात्तमुपात्तमात्मानंहंतीत्यात्महा
सर्वोऽज्ञः यस्तुपरमार्थात्मासावपिसर्वदाऽविद्ययाहतइवविद्यमानफलाभावादितिसर्वआत्महा
नपवाविद्वांसो यद्यपिनेनयथाक्रमात्मदर्शीसन्नप्रयत्नात्मनात्मानंनहिनस्तिततोयातिप
रांगतिंयथोक्तंफलंतस्मात्भवतीत्यर्थः सर्वभूतस्थमीश्वरंसमंपश्यन्नहिनस्तिआत्मनात्मानमिति
यदुक्तंतदनुपपन्नंस्वगुणकर्मवैलक्षण्यभेदभिन्नेष्वात्मस्वित्याशंक्याह प्रकृत्यैवचकर्माणि क्रिय
माणानिसर्वशः यः पश्यतितथात्मानमकर्तारंसपश्यति ३० प्रकृतिर्मायाप्रकृतिर्भगवतोमाया त्रि
गुणात्मिकापरमेश्वरस्यानादिःतयैवकर्माणिकायवाङ्मनोभिरारभ्यमाणानिसर्वशःसर्वप्रका
रैःक्रियमाणानियःपश्यतितथात्मानंक्षेत्रज्ञमकर्तारंसर्वोपाधिविवर्जितंसपश्यतिसपरमार्थ
दर्शीत्यभिप्रायः सर्वमेतद्देहयमाधर्मादिमत्तेनात्मनोभेदभावात्नमस्तुदर्शनमितिसाकल्येनदर्शिता स्वरूपे स्व
ति सर्वमिति प्रतिदेहयमाधर्मादिमत्वेनात्मनोभेदभावात्नसम्यग्दर्शनमितिसाकल्येनदर्शिता स्वगुणेः स्व
ति सर्वमिति प्रतिदेहयमाधर्मादिमत्तेनात्मनोभेदभावात्न त्रिगुणात्मकस्यसामान्यदर्शी २०२
त्वेदुःखादिभिःस्वकर्मभिश्चधर्माधर्मादिवैलक्षण्याच्चेति देहभेदेनहिभिन्नेष्वात्मसुकथंसाम्येनदर्शी
नमित्येतदाशंक्यपरिहरतीत्याह स्वगुणैरिति प्रकृतिशब्दस्यस्वभाववाचित्वेव्याहन्तिमयति प्रकृतिरिति
मायाशब्दस्यसंविद्वर्थोयत्नेऽभ्याह त्रिगुणेति

विनाशान्तेन भावेनापि विकारस्य कस्यचिदुपपन्नेनं तस्योत्पत्तिविकारत्वमित्याशंक्याह विनश्यत्स्विति तस्यो-
त्पत्तिविकारत्वे सिद्धे फलितमाह अत इति तेषां जन्मादीनां कार्याणां कादाचित्कत्वान्नित्यत्वाधिकरणान्ति-
नेः सहेति यावत् परमेश्वरस्याज्ञानतोऽनित्यत्ववैलक्षण्यमुपसंहरति तस्मादिति निर्विशेषत्वेन सर्वभावविका-
रविरहितेन कूटस्थत्वमेकत्वमद्वितीयत्वम् यः पश्यतीत्यादि व्याचष्टे य एवमिति उक्तविशेषणमीश्वरं प-
श्यन्नेव पश्यतीत्युक्तमाक्षिपति नन्विति ईश्वरपराङ्मुखस्यानात्मनि स्वस्यातद्दर्शित्वे विपरीतदर्शिना-
मीश्वरप्रवणस्यैव सम्यग्दर्शित्वमिति विशेषणमिति परिहरति सत्यमिति उक्तमेव दृष्टा-
न्तेन विशदयति यथेत्यादिना यः पश्यतीत्यादेरर्थमुपसंहरति इतरे इति परवस्तुनिष्ठेभ्यो व्यतिरेका-

विनाशान्तेष्वनेकश्चिदस्ति भावविकारः सति हि धर्मिणि धर्मा भवन्तीत्यतोऽन्त्यभावविकाराभावा-
नुवादेन पूर्वभाविनः सर्वे भावविकाराः प्रतिषिद्धा भवन्ति तस्मात्सर्वभूतवैलक्षण्यमत्यन्तमे-
व परमेश्वरस्य सिद्धं निर्विशेषत्वमेकत्वं च य एवं यथोक्तं परमेश्वरं पश्यति स पश्यति ननु सर्वोऽपि लोकः
पश्यति स पश्यतीति किं विशेषणेनेति सत्यं पश्यति किं तु विपरीतं पश्यत्यतो विशिनष्टि स एव पश्य-
तीति यथा तिमिरोपहतोऽनेकं चन्द्रं पश्यति तमपेक्ष्यैकचन्द्रदर्शी विशिष्यते स एव पश्यतीति तथेहा-
प्येकमविभक्तं यथोक्तमात्मानं यः पश्यति स विभक्तानेकात्मविपरीतदर्शिभ्यो विशिष्यते स एव
पश्यतीति इतरे पश्यन्तोऽपि न पश्यन्ति विपरीतदर्शित्वादनेकचन्द्रदर्शिवदित्यर्थः यथोक्तं सम्य-
ग्दर्शनं तस्य फलवचनेन स्तुतिः कुतश्चातिशयात्प्रारभ्यते समं पश्यन्हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरं न हि-
नस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिं २८ समं पश्यन्नुपलभमानो हि यस्मात्सर्वत्र सर्वभूतेषु समव-
स्थितं तुल्यतयावस्थितमीश्वरमतीतानन्तरश्लोकोक्तलक्षणमित्यर्थः समं पश्यन्किं न हिनस्ति
हिंसां न करोत्यात्मना स्वेनैव स्वमात्मानं ततस्तदहिंसनाद्याति परां प्रकृष्टां गतिं मोक्षाख्यां

इत्यर्थः सत्यसम्यग्ज्ञानेन किं सिध्यतीत्याशंक्य तत्फलोक्त्या तत्स्तुतिं वक्तुमनन्तरश्लोकमवतारयति यथोक्तमिति ... सर्वभूतेषु ... अनन्तरश्लोकमवतारयति
तरमित्याह यथोक्तमिति यस्मादित्यस्यार्थः सर्वदेति सर्वभूतेष्वात्मनि स्थितमीश्वरं ... लक्षणमी-
श्वरं निर्विशेषं पश्यन्नात्मानमात्मना यस्माद्धि हिनस्ति ततस्तस्मात्स्वात्मा नाम्ना परां गतिं याति
नात्मज्ञानादज्ञानाद्धिंसा ... अज्ञानमिथ्याज्ञानपरावरणयोर्नात्मसर्वो

पतिकृपत्वेन सर्वात्मत्वे प्राप्ते आत्मनो देहादिगतेन कर्तृत्वादिना नष्टत्वे हर्षे हि पवित्रस्यापि पंचगव्यादेरपवित्र
संसर्गेन हेयत्वं दृष्टमित्याशंक्य मन्त्रेण तरत्वेन श्लोकमवतारयन्नेकस्येति अनादित्वमेव साधयन्नादि
तिति तथापि किं स्यादित्याशंक्याकार्यत्वफलं व्ययाभावः सिद्ध इत्याह यदीति तथापि गुणापकर्षद्वारको
व्ययो भविष्यतीत्याह नेत्याह निरवयवत्वादवयवद्वारकस्य निर्गुणत्वाच्च गुणद्वारकस्य च व्ययस्याभा
वे परमात्माव्ययः स्यादित्याशंक्याह परमात्मेति परमात्मनः स्वतो वा परतो वा व्ययस्याभावे फलि
तमाह यत्त्विति स्वमहिमप्रतिष्ठस्य कथं शरीरस्थत्वं तत्राह शरीरस्थोऽपीति सर्वगतत्वेन सर्वात्मत्वेन च देहादौ
स्थितोऽपि स्वतो देहाद्यात्मना वा न करोतीति कृत्स्नत्वाद्देहादेस्तु कल्पितत्वादित्यर्थः। कर्तृत्वाभावेऽपि भोक्तृ-
एकस्यात्मनः सर्वदेहात्मत्वे तद्दोषसंबंधे प्राप्ते इदमुच्यते अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः।
शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥३२॥ अनादित्वादनादेर्भावोऽनादित्वमादिः कारणं त-
द्यस्य नास्ति तदनादि यो ह्यादिमान्स स्वेनात्मना व्येत्ययं त्वनादित्वान्निरवयव इति कृत्वा न व्येति न
तथा निर्गुणत्वात्सगुणो हि गुणव्ययादात्मनो व्येत्ययं तु निर्गुणत्वाच्च न व्येतीति परमात्मायमव्ययो ना-
स्य व्ययो विद्यत इत्यव्ययो यत एवमतः शरीरस्थोऽपि शरीरेष्वात्मन उपलब्धिर्भवतीति शरीर-
स्थ उच्यते तथापि न करोति तदकरणादेव तत्फलेन न लिप्यते यो हि कर्ता स कर्मफलेन लिप्यते
अयं त्वकर्ता तेन फलेन न लिप्यत इत्यर्थः। कः पुनर्देहेषु देही करोति लिप्यते च यदि तावदन्यः परमा-
त्मनो देही करोति लिप्यते च ततः इदमनुपपन्नमुक्तं क्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वं क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीत्यादि अथ
नास्तीश्वरादन्यो देही कः करोति लिप्यते चेति वाच्यं परो वा नास्तीति सर्वथाऽपि दुर्विज्ञेयं दुर्वाच्यं चेति भग-
ते स्यादित्याशंक्याह न देहकरणादीति न देवोपपादयति यो हीति परस्य कर्तृत्वादेरभावे कस्य तद्दृष्टमि-
ति पृच्छति कः पुनरिति परस्मादन्यस्य कस्यचिज्जीवस्य कर्तृत्वादौ स्याशंका मतुवदति यदीति तस्मिन्
पक्षे श्रुतभंगः स्यादिति दूषयति तत इति ईश्वरातिरिक्तजीवानंगीकारात्पक्षमं विरोधाभावात्तीति पक्ष
ते अथेति नहि परेण कर्तृत्वादेरधिकरणं वक्तव्यमिति पूर्ववाद्याह कर्तेति परस्यैव कर्तृत्वाद्याधारत्वान्नी-
स्तिवक्तव्यमित्याशंक्याह परो वेति नास्तीति वाच्यमिति पूर्वेण संबंधः।

२०३

उक्तापरस्य ज्ञानिनो मायेनात्रह्मत्वं नित्यमस्यानित्याह मायांविति अन्येन केनचित्प्रमाणेनानभवतीति कर्मात्मीत्येवका
र्यमाह नान्येति किं न दृष्टं निषेधमित्युक्ते सांख्याभिप्रेतप्रधानाख्योपक्रमितिरित्याह महदादीति सर्वप्र
प्र कारेण कार्यत्वनिषिद्धत्वादिनाप्रकारेण वा कर्तृत्वमात्मा न प्रयुक्तं विशेषणैः पश्यतीति पूर्वेण संबंधः सपश्य
न तीति पुनरुक्ते पुनरुक्ते विशेषणं कयाह स एवमात्मा आत्मनः प्रतिदेहं भिन्नत्वेन प्रसक्तं दर्शनमयुक्तमित्युक्ते संकेः स
मार्थविनाशंक्याह निर्गुणत्वेति प्रकृतेर्विकाराणां च सांख्यैरप्युक्तं षादेस्यैव प्रसक्तो प्रश्नमाह पुनरपी
ति उपदेशार्जनितं प्रत्यक्षदर्शनं मत्तुर्वस्यात्मैवेति भूतानां विकाराणां नानात्वप्रसक्त्या सहात्मैमात्रतया
मायानुप्रवृत्तिविषयादित्यादिभेदवर्णनया प्रसक्तस्यैव वचनात्स्येन महदादिकार्यैकरूपकारणपरि
णतया वर्तमानिवाश्रुते: कार्याणामात्मनि प्रमाणेन निर्वर्त्य मातीति सर्वेषु: सर्वप्रकारे:
प: पश्यतीति उपलभ्यते तथात्मानं देहेन्द्रमकर्तारं सर्वोपाधिविवर्जितं स पश्यति सपरमार्थदर्शी
त्यभिप्रायः निर्गुणस्यकर्तृत्वविशेषणस्याकारणस्यैवमभेदप्रमाणेनानुपपत्तिरित्यर्थः पुनरपितदे
वसम्यग्दर्शनं शास्त्रान्तरेण प्रपञ्चयति यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ततएवचविस्तारं ब्र
ह्मसंपद्यते तदा ३१ यदा यस्मिन्काले भूतपृथग्भावं भूतानां पृथग्भावं पृथक्त्वमेकत्वमेक
स्मिन्नात्मनि स्थितमेकस्थमनुपश्यति शास्त्राचार्योपदेशमन्वात्मानं प्रत्यक्षत्वेन पश्यत्यात्मैवे
दं सर्वमिति ततएवचतस्मादेवच विस्तारं भूतानां विकारणमात्मनः आकाशमात्मनः
प्राणःआत्मनः आपआत्मनः आविर्भावतिरोभावौ च आत्मनो भूतमिति आत्मनोन्नमित्ये
वमादिप्रकारैर्विस्तारं यदा पश्यति ब्रह्म संपद्यते ब्रह्मैवभवति तदा तस्मिन्काल इत्यर्थः

प्रलीनेपश्यतीति नपश्यन्ते समाप्रसक्तौ केवलेपरस्मिन्विलापयितुं णकयतइत्यर्थः परिहरणंदृष्टात्मनप
वप्रसक्त्यादेर्विशेषणं तस्यस्वरूपलाभप्रयुक्तप्रमाणत्वात्तत्पश्यतीत्याह ततएवेति उक्तमेवविस्तारं प्र
त्यवमृश्मेनस्पष्टयति आत्मनइति ब्रह्मसंपत्तिर्नामफलं तेनाभिव्यक्तिः रहरवहेतोः सर्वस्यात्मसा
क्षात्कारादित्याह ब्रह्मैवेति ज्ञानेनसमानकालैवमुक्तिरितिस्पष्टयति तदेति

रिणामादिलक्षणं तदेवममानित्वादिनिष्ठतया क्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यज्ञानवतः सर्वानर्थनिवृत्त्या परिपूर
णपुरुषार्थसिद्धिरिति सिद्धम् ॥ इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां भगवद्गीताशांकरीयभगवद्गीताभाष्यटीका
यां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगस्य सर्वोत्पत्तिनिमित्तत्वमुक्तं तत्कथमित्यपेक्षायामध्यायान्तरमवता
रयन्नध्यायपौष्कल्यायोपक्रमस्य संगतिमाह सर्वमिति विधान्तरेणाध्यायान्तरारंभं सूचयति
अथवेति नदेवं तदुक्तमनुवदति ईश्वर इति प्रकृतिस्थत्वं पुरुषस्य प्रकृत्या सहैकत्वाध्यासः स एव गुणे
षु सङ्गादिविषयेषु संगोऽभिनिवेशः संसारकारणमित्युक्तं तत्र कस्मिन्गुणे कथं संग इत्यस्य ज्ञानार्थमारम्भ इत्याह

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परमित्युपसंहृतम्
एतावताऽपि श्लोकेनावगतं ज्ञानचक्षुषा भूतप्रकृतिमोक्षं नानाप्रकृतिरविद्यालक्षणाद
क्षरात्मनः प्रकृतेर्मोक्षणमभावगमनं च ये विदुर्विजानन्ति ते यान्ति गच्छन्ति परं परमा
त्मतत्त्वं ब्रह्म न पुनर्देहमाददत इत्यर्थः ॥ इति श्रीगीताभाष्ये त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ सर्वमुत्पद्यमानं
क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगादुत्पद्यत इत्युक्तं तत्कथमिति तत्प्रदर्शनार्थं परं भूय इत्याद्यध्यायारम्भः अथवे
श्वरपरतन्त्रयोः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्जगत्कारणत्वं न तु सांख्यानामिव स्वतन्त्रयोरित्येवमर्थं प्रकृ
तिस्थत्वं गुणेषु च संगः संसारकारणमित्युक्तं कस्मिन्गुणे कथं संगः के वा गुणाः कथं वा बध्नन्ती
ति गुणेभ्यश्च मोक्षणं कथं स्यान्मुक्तस्य च लक्षणं वक्तव्यमित्येवमर्थं च श्रीभगवानुवाच
परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः परं ज्ञानमिति
व्यवहितेन संबन्धः भूयः पुनः पूर्वेषु सर्वेष्वध्यायेष्वसकृदुक्तमपि प्रवक्ष्यामि तच्च परं परवस्तुविष
यत्वात् किं तत् ज्ञानं सर्वेषां ज्ञानानामुत्तमम्
परं वस्तुविषयत्वादित्याह कस्मिन्निति पूर्वोक्तेनार्थेनास्यार्थस्य समनन्तरपाठार्थं प्रकारः परमित्यस्य भाविकालार्थत्वं
मा भूदित्याह व्यवहितेनेति पुनः पुनरुक्तत्वात्पूर्वमेव
वक्तव्यं कस्मात् पुनरुच्यते इत्याशङ्क्याह भूय इति परमिति परवस्तुविषयत्वादित्युक्तं तथापि न दोषस्तस्य विवक्षितत्वादित्याह तच्चेति
हानिति पूर्वेष्विति पुनरुक्तिं तर्हि रचयतीत्याशङ्क्य विवेकवैधुर्यार्थमित्याह तत्रेति
विशेषप्रवृत्तेर्हेतुमाह कि तदिति निर्धारणे षष्ठी साधनविशेषकं यद्यपि तत्सर्वेषामिति

न हि कर्तृत्वादिभाक्त्वं परस्यास्मदादिवदीश्वरत्वमिति भावः परस्यान्यस्य वा कर्तृत्वादावविशिष्टे तेषां शरीर
स्थोऽपीत्यादिष्विति निरस्तमपि ज्ञानेच्छाकाशात्मत्वाज्जपमेवेति परोक्तं समन्यायेन परिहरति सर्वथेति प
रस्य वस्तुतोऽकर्तृत्वभोक्तृत्वाविद्ययात्तथात्वादेवमेव भगवन्मतमिति परिहरति नैवेति तमेव परिहारं प्रप
ञ्चयति अविद्येति व्यावहारिके कर्तृत्वादावविशिष्टे पारमार्थिकमेव किं नेष्यते तत्राह नन्विति वास्तव
कर्तृत्वाद्यभागेऽपि लिंगमुपपन्नमत्रोच्यतइति सूक्ष्मभावाद्वैतिहतस्वभावत्वादित्यर्थः न स्वयाने

नन्वायं परिहारो भगवता स्वेनैवोक्तः स्वभावस्तु प्रवर्तते इत्यविद्यामात्रे स्वभावो हि करोति लि
प्यते चेति व्यवहारो भवति न तु परमार्थतः एकस्मिन्परमात्मनि नास्ति इत्यतएवास्मिन्पर
मार्थसांख्यदर्शने स्थितानां ज्ञाननिष्ठानां परमहंसपरिव्राजकानां निरस्ताविद्याव्यव
हाराणां कर्माधिकारो नास्तीति तत्र तत्र दर्शितं भगवतेति किमिव न करोति न लिप्यते इ
त्यत्र दृष्टान्तमाह यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नो
पलिप्यते ३२ यथा सर्वगतं सर्वव्यापि सत्सौक्ष्म्यात्सूक्ष्मभावादाकाशं खं नोपलिप्य
ते न संबध्यते सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते किंच यथा प्रकाशयत्येकः कृ
त्स्नं लोकमिमं रविः क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ३३ यथा प्रकाशयति प्रव
भासयति एकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः सविता आदित्यः तथा तद्वन्महाभूतादिधृत्यन्तं क्षे
त्रमेकः सन्प्रकाशयति कः क्षेत्री परमात्मेत्यर्थः रविदृष्टान्तोऽत्रात्मन उभयार्थोऽपि भव
ति रविवत्सर्वदेहेष्वेक आत्मा अलेपकश्चेति समस्ताध्यायार्थोपसंहारार्थः श्लोकः क्षेत्रक्षेत्र
ज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परं ३४ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्यथा व्या
ख्यातयोरेवं यथाप्रद

पंकादिभिरिति शेषः न करोति न लिप्यते चेत्यत्र दृष्टान्तं धर्मभूतमन्यं हेतुमाह किंचेति दृ
ष्टान्ते विवक्षितमंशं दर्शयति रवीति उभयविधमर्थमेव स्पष्टयति रविवदिति अध्यायार्थसफल

205

ज्ञानत्वात्तदभिमुखीकरणाय विहितेनैव तत्सेविविदितमर्थमाह तेनेति स्वरूपेणेन स्वतन्त्रतां वारयति मदीयेति
पेश्वरीविकृतिं वारयति त्रिगुणात्मिकेति सांख्योपकॢप्तेरपि मदीयेति पदेन व्यावर्त्यां योनिशब्देन
सर्वान्तेभवनयोग्यानि कार्याणि प्रत्युपादानत्वमभिप्रेतमित्याह सर्वभूतानामिति प्रकृतेर्महत्त्वं सा
धयति सर्वेति सर्वकार्यव्याप्तिमात्रापेक्षयैवात्र ब्रह्मशब्दो लिङ्गवैषम्यान्महद्ब्रह्मेत्यर्थान्तरशंकां छि
न्दन्नाशंक्याह योनिरिति तस्मिन्गर्भमित्यादि व्याचष्टे तस्मिन्निति ईदृशस्य देवदेवस्य संयोगस्यभ्र
नकारणत्वमिति वक्तुं सुपाकस्य किमिदमस्य दार्ढ्यमिति तमित्याशंक्याह तेनेति गर्भधाहितेनात्र संयोग

देवदेवस्य संयोगाद् ईदृशोऽस्य नु कारणकमित्याह मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहं सं
भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ३ मम स्वमस्ति मदीया माया त्रिगुणात्मिका प्रकृतिर्यो
निः सर्वभूतानां सर्वकार्येभ्यो महत्त्वाद्भरणात्त्वाच्च स्वविकाराणां महद्ब्रह्मेति च योनिरेवावि
शिष्यते तस्मिन्महद्ब्रह्मणि योनौ गर्भं सर्वभूतजन्मकारणं बीजं दधामि निक्षिपामि देवदेवस्य
प्रकृतेह्र्यपरात्मानौ श्रेयानहमविद्याकामकर्मोपाधिस्वरूपानुविधायिनं देवदेवस्य संयो
गादीत्यर्थः संभवः उत्पत्तिः सर्वभूतानां हिरण्यगर्भोत्पत्तिद्वारेण ततस्तस्मात् गर्भाधानाद्भ
वति हे भारत सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः संभवन्ति याः तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता
४ देवपितृमनुष्यपशुमृगादिसर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयो देहसंस्थानलक्षणा मूर्छिताङ्गावयवाः
मूर्तयः संभवन्ति यास्तासां मूर्तीनां ब्रह्म महत्सर्वावस्थं योनिः कारणमहं बीजप्रदः गते

स्य फलं दर्शयति संभव इति आदिकर्ता समस्तानामिति स्यात् हिरण्यगर्भकार्यत्वावगमाद् ब्रह्मा
कृष्य पृष्टा गर्भाधानानि मित्रत्वमित्याशंक्याह हिरण्यगर्भेति नतु कथमुक्तं कारणानुरोधेन हिर
ण्यगर्भाद्यवत्त्वमभ्युपेयं भूतानामुत्पत्तिरुच्यते देवादिजातिभेदेषु देहविशेषाणां कारणान्तरसंभ २०५
वान्नेत्याह सर्वयोनिष्विति तत्र तत्र हेत्वन्तरप्रतिभासेऽपि तस्य हेतुत्वमित्याशंक्यानन्तरूपेणास्यैवाव
स्थानादित्याह सर्वावस्थमिति

परस्तत्त्वमसीति पुनरुक्तिमाशंक्य पृथक्त्वविषयफलभेदान्नैवमित्याह उत्तमेति ज्ञानेज्ञेयमित्यादौ ज्ञानपा द्वैतनामानित्वादीनामुक्तत्वात्तन्मध्ये च ज्ञानस्य साधनत्वेनोक्तत्वात् तत्स्वरूपं वक्तव्यमित्याशंक्याह ज्ञानाना मिति नामानित्वादीनां ग्रहणमिति शेषः इति शब्दार्थं पृथग्वेदस्य शेषस्य द्रष्टव्यः यथोक्तज्ञानापेक्षया पिके नास्य ज्ञानस्य प्रकर्षमनुजाह नान्येति स्तुतिफलमाह मोक्षेत्युक्तेति ज्ञानेज्ञातेति ज्ञानस्य ज्ञेयं प्रेत्य पश्यमाद्वैत वक्ष्यत्याशंक्याह प्राप्येति मुनिरूपस्य चतुर्थाश्रमविषयत्वेनमात्राद्देवज्ञानामोगानन्तरं तेन वाक्योक्तिर त्याशंक्याह मननेति सिद्धज्ञानत्वं परामिति विशेषणेनशुद्धावबोधशुक्लेनमाह मोक्षाख्यामिति देहा त्यागावधानस्याध्यलक्षणमाह अस्मादिति ज्ञानफलस्यैकमेफलत्वेनलक्षणमाह नस्येति कर्मज्ञानाश्र

उत्तमफलत्वात् ज्ञानानामिति नामानित्वादीनां किं तर्हि पञ्चादिकेषपवस्तुविशेषणानामिति ना ति न मानावपटेन मानावाधिपदेशः तमपरोक्षाभ्यासेनेति मोक्षबुद्धिरूच्यते इत्यादेनार्थं पनज्ञानापलज्ञा नेऽज्ञानाशापमुनयः सन्न्यासिनो मननशीलाः सर्वेपरां सिद्धिं मोक्षाख्यां इतोऽस्माद्देहबंधनादूर्ध्वं गताः प्राप्ताः नम्राश्च सिद्धेरैकान्तिकत्वं दर्शयति इदंज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः सर्गे पिनोपजायन्ते प्रलयेन व्यथन्ति च ॥ २ ॥ इदंज्ञानं यथोक्तमुपाश्रित्य ज्ञानसाधनमनुष्ठायेत्येतत् मम परमेश्वरस्य साधर्म्यं मत्स्वरूपतां गताः प्राप्ता इत्यर्थः न तु समानधर्मता साधर्म्यं क्षेत्रज्ञेश्वरयोर्भे दानभ्युपगमात् गीताशास्त्रे फलवादश्चायमनुत्त्यर्थः उच्यते सर्गेपि सृष्टिकालेपिनोपजायन्ते नोत्पद्यन्ते प्रलये ब्रह्मणोऽपि विनाशकालेन व्यथन्ति न व्यथां आपद्यन्ते न चलन्ती इत्यर्थः

यदेतत्क्षेत्रज्ञपरमात्मनोः सामर्थ्ये संपतिर्हासेरेतोऽन्याह ज्ञानेति साधर्म्यं भेदगर्वमोविद्वदीश्वरयोर पि भेदः स्यादित्याशंक्याह मद्रूपतामिति साधर्म्यस्य मुख्यत्वेन भेदशून्यत्वात् ज्ञानस्वरूपाविरो धः स्यादित्याह नन्विति ज्ञानस्तुत्यर्थेतत्फलस्य विवक्षितत्वात् स्वरूपमभिप्रेतमित्याह फलेति सादृश्यरूपफले हि तत्साधनफलमवस्तु तत्प्रसज्येतेत्यर्थः ईश्वरात्मतां गतानां प्रवर्तकसर्गादेर न्याभावेपि महासर्गादौ तत्त्वभाविष्यतीत्याशंक्याह सर्गेपीति

इत्थंकारानुबंधेन क्रियापदेऽयावर्तनीयः स्वाभिरूप्यतो बोधस्य परिहृतं तत्तत्त्वैवमित्याह यदिहेत्यमिति किंतत्
त्वेःगुणः केन बध्नातीत्यत्र पेक्षायामाह नत्वेति निर्ह्रोरत्णेन पामञ्चमो व्याचष्टे तत्त्वसत्तादीनामिति
गुणत्वे त्रैगुण्यानुवादमात्रे निर्मलत्वे स्वच्छत्वमावरणकारणत्वमेतेन स्वात्मप्रकाशकत्वेनाभिव्यंजकेति ग्
णत्वमिति निर्मलसत्त्वेऽपि व्यंजकमित्यर्थः केनते ह्यारेणतदात्मानं निबध्नातीतिप्रश्ने आह कथमि
ति सुखसंगेन बध्नातीत्युत्तरं तदेवघटनिपाति सुखमित्यादिना सुखस्य सुखस्याभिव्यंजकः सत्त्वपरिणामो
ऽविषयस्तेन सुखस्य च्यातेस्संश्लेषापादने मे वविगुणदर्शयति मयैवेति किमिति मयैवेति विशेषणं सुगस्य वस्तु
त्वसंभवादित्याशंकयाह मयेति नन्विच्छा संगाभिनिवेशश्च नैकोऽर्थस्तत्त्वेच्छादेरात्मधर्मत्वात्किं सविषयेत्या
शंकायां मनोधर्मत्वादिच्छादेरनात्मधर्मतेत्याह नहीति इच्छादेरनात्मधर्मत्वे किं प्रमाणमित्याशंक्याह इच्छा
तत्र सत्वेन तत्र सत्वादीनां सत्त्वस्यैव तावल्लक्षणं म्नायते निर्मलत्वात्स्फटिकरत्नवन्मणिः प्रकाशकमनामयं
निरूपद्रवं सत्त्वं निबध्नाति कथं सुखसंगेन ज्ञानसंगेन चानघ इति विषयम्लानमसुखसुखम्स विषयाणामात्मनि संश्ले
षापादनेनैव सुखसंजीवनमिति मयैव सुखमजनन संश्लेषाविद्या नाहि विषयधर्मो विषयिणो भवति इच्छा
दि च यथात्मनो नैवमेव विषयस्य धर्मः इत्युक्तं भगवताऽनोऽविद्यैवेह संघातस्य धर्म इत्युक्तं यज्ञविशेषणप्य
विवेकलक्षणया ह्यात्मनस्त्वेसुखसुखेन सजतीत्यासक्तिः मिथ्याकल्पनमात्र हि लेन सुखिन इति वनयाऽज्ञानस
जेन चदेहि न ज्ञानमिति सुखं कश्चपीत्य तत्त्वदेहे व ज्ञान करणस्य धर्मो नात्मनः आत्मधर्मत्वेसंगाः
नुपपन्न बंधानुपपत्तेश्च परिहृतं नमस्त्वाभि विवक्षु र्न निबध्नातीति तत्र सत्त्वनिर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयं
दिवेति तस्यात्मधर्मत्वासंभवेऽफलितमाह ज्ञानइति सजयतीवाविद्या स्वमिति इत्थंप्रकारप्रयोगे हेतुमाह अवि
द्ययेति तस्या वस्तुतोऽनात्मसंबंधस्त्वथापि संबंधान्तराभावादत्मनस्तथात्वेऽसधर्मत्वमापाद्य इत्यनमाच
ष्टे स्वकीययेति वृत्तिमदेनः करणस्य विषयत्वादात्मनः साधकत्वेन तद्विषयेऽपि तदविवेकरूपाविद्येति
तत्स्वरूपमाह विषयेति यथोक्ताविद्यामाहात्म्यमिदंपदस्वरूपेन तद्धर्मेच्छसक्तिसंपादनमित्याह सेति
तदेवस्पष्टयति सक्तमिति प्रकारान्तरेणसत्त्वस्य निबंधनमाह तथेति ज्ञानेनैनेति सत्त्वपरिणामो ज्ञान
तेन ज्ञान्यहमिति विपरीताभिमानेन सतमात्मानं निबध्नातीत्याह ज्ञानमित्यादिना विपक्षे दोषमाह
स्योतिः स्वाभाविकत्वेन प्राप्तत्वात्तद्वत्तः संगायोगात्तद्वारा बंधश्चैत निष्ठत्वमनुपपन्नेनात्मधर्मत्वमित्यर्थः

एवं तदेतदेवं सर्वसंयोगाज्जगदुत्पत्तिं दर्शयता ब्रह्मैवाविद्यया संसरतीत्युक्तमिदानीमध्यायादावुक्तमाकां
क्षाद्वयमन्तर्यामीतरश्लोकेनोत्तरमाह के गुणा इति सत्त्वादिषु कथं गुणशब्दप्रवृत्तिरित्याशंक्य परतन्त्र
त्वादित्याह गुणा इति रूपादिवद्द्रव्यगुणशब्दः सत्त्वादिषु द्रव्येष्वपि न तेन निमित्तेनोक्तत्वात् किं तस्मादित्याशं
क्य प्रकृत्यात्मकत्वात्तेषां सर्वेषामुपपत्तावेवमित्याह रूपादिवदिति गुणानां प्रकृतेश्च पृथक्त्वे तदेकं
तत्त्वेषां प्रकृत्यात्मतामित्याशंक्याह नच गुणेति गुणानां भेदे गवाश्ववत्सम्बन्धासम्भवादित्यर्थः भेदे
ऽभेदे च तत्सम्बन्धासम्भवाविशेषात् तत्त्वेषां गुणपरिणामत्वमित्याशंक्याह तस्मादिति तेन तत्त्वतीति
त्यपारतन्त्र्ये हेतुमाह अविद्येति के गुणा इत्यस्योत्तरमुक्त्वा कथं बध्नन्तीत्यस्योत्तरमाह ते तत्त्वमिति
तमेवोपपादयति तमास्पदीकृत्येति संभवत्यस्मादिति संभवः प्रकृतिः संभवो येषां ते तथेति

के गुणाः कथं बध्नन्तीत्यपेक्षायामाह सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः निबध्नन्ति महाबाहो देहे दे
हिनमव्ययम् ५ सत्त्वरजस्तमांसीति नामानि गुणा इति पारिभाषिकः शब्दो न रूपादिवद्द्रव्याश्रि
ता न च गुणगुणिनोरन्यत्वमत्र विवक्षितं तस्माद्गुणा इव नित्यपरतन्त्राः क्षेत्रज्ञं प्रत्यविद्यात्मकत्वा
त् क्षेत्रज्ञं बध्नन्तीव तमास्पदीकृत्यात्मानं प्रतिलभन्ते इति निबध्नन्तीत्युच्यते ते च प्रकृतिसंभवाः
भगवन्मायासंभवाः निबध्नन्तीव हे महाबाहो महान्तौ समर्थतरावाजानुप्रलम्बौ बाहू यस्य स म
हाबाहुः हे महाबाहो देहे शरीरे देहिनं देहवन्तमव्ययमव्ययत्वं चोक्तमनादि
त्वादित्यादिश्लोके ननु देही न लिप्यत इत्युक्तं तत्कथमिह निबध्नन्तीत्यन्यथा चाप्रकृतानां गुणा
नां प्रकृत्यात्मकत्वमाह ते चेति माने

त्वीयो प्रकृतिरधीना आत्मीया मायावरणयति भगवदिति इवकारार्थं बन्धेन नितरां बध्नन्ति स्वविकारैव
त्वेयापादनं प्रतीतानि किं यापदव्याख्यायामहाबाहुः पदव्याचष्टे महान्ताविति देहवन्तं देहमात्मा
नं मन्यमानं देहस्वामिनमित्यर्थः कूटस्थस्य कथं बध्यमानत्वमित्याशंक्याह पारमेश्वर्यं पामि
तिल्यापनमासां माहात्म्यमिदमित्याह अव्ययमिति स्वतो धर्मतो वा व्ययरहितमित्यर्थः इत्याये
माह अव्ययत्वे चोक्तं न लिप्यत इत्यनेन नन्विरुद्धमिदं निबध्नन्तीति वचनमित्याशंक्य नन्विति

गी॰ भा॰ टी॰ २०७

सञ्जयतीत्यस्यार्थमाह संश्लेषयतीति कर्मणीत्यस्यार्थो रजः सम्यक्त्वमुच्यते इत्याह रजइति प्रमादे प्रधानं तमसो दर्शयति ज्ञानमिति इन्द्रियैर्जनितविरोधेन वा सत्त्वात्प्रत्युत्पन्नं प्रमादं ज्ञानं विरोधेन वा कर्मणि तस्य देहान्तः कर्मेति उक्तमिति सत्त्वात्कार्यं यत्तदभिभवात्तर्हि कथं तत्कार्यं भवतीत्यनयोच्यते इति सत्त्वाभिवृद्धमेव विवृद्धं गुणेन नवेति रजस्तमसोरपि ग्रथानतः प्रसङ्गे यामितियावत् रजसो वृद्धिप्रकारेण तस्यापि वृद्धिं दर्शयति तथेति तमसो ऽपि विवृद्धिं तत्कार्यं च निर्दिशति तमइति उक्तश्लोकत्रयस्याकाङ्क्षां दर्शयति यदेति सत्त्वोद्भवलिङ्गप्रदर्श-

सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत सञ्जयतीति वर्तते ज्ञानं सत्त्वकृतं विवेकमावृत्याच्छाद्य तु तमः स्वेनावरणात्मना प्रमादे सञ्जयत्युत प्रमादो नाम प्राप्तकर्तव्याकरणम् उक्तं कार्यं कदा कुर्वन्ति गुणा इत्युच्यते रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा १० रजस्तमश्चोभावप्यभिभूय सत्त्वं भवति उद्भवति वर्धते यदा तदा लब्धात्मकं सत्त्वं स्वकार्यं ज्ञानसुखादि आरभते हे भारत तथा रजोगुणः सत्त्वं तमश्चैवोभावप्यभिभूय वर्धते यदा तदा कर्म तृष्णादि स्वकार्यमारभते तमआख्यो गुणः सत्त्वं रजश्चोभावप्यभिभूय तथैव वर्धते यदा तदा ज्ञानावरणादि स्वकार्यमारभते यदा यो गुण उद्भूतो भवति तदा तस्य किं लिङ्गमित्युच्यते सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्प्रकाश उपजायते ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत ११ सर्वद्वारेष्वात्मन उपलब्धिद्वाराणि श्रोत्रादीनि सर्वाणि करणानि तेषु सर्वद्वारेष्वन्तःकरणस्य बुद्धेर्वृत्तिः प्रकाशो देहेऽस्मिन्प्रकाश उपजायते तदेव ज्ञानाख्यः प्रकाशो यदा ज्ञानं यदोपजायते तदा प्रकाशेन लिङ्गेनैवं विद्यात् विवृद्धमुद्भूतं सत्त्वमित्युतापि रजसस्तु उद्भूतस्य इदं लिङ्गम् लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरत-

नादिमनन्तरश्लोकमुत्थापयन्नुच्यत इति सर्वद्वारेष्विष्यादिमन्त्रोऽभिनिविष्टेनेत्यादिप्रकाशोपलब्धिरूपप्रत्ययो यथा विशदार्थः श्रोत्रादिप्रयोगेनाक्षुण्णः ततो रजसो लिङ्गमाह रजस इति उपक्रमप्रयोगप्रारम्भस्य विषयद्वैधमिति

२०७

ज्ञाने सुखे चात्मा चपि देहधर्मे संगमस्यैवं बध्नाति विषयकं तेसत्वं पति सुखेष्विति पापादिदोषहीनसत्वावाऽक्रमात्से
यिकारेइति योजयति शुनेइति रजः किं लक्षणं कथं वा पुरुषं निबध्नातीत्यपेक्षायामाह रज इति रज्यतेऽने
नेयेन तत्पुरुषोऽहं शोरिति रागसाधनात्मा रागात्मकं रजो जानीहि अत एवाह रजेनादिति समुद्भवं तस्मा
दिति समुद्भवं तत्तस्याच संगसंबन्धस्यास संगतयोः समुद्भवं यस्मिन् इति विग्रहं तत्कोकार्यं ह्यात्ररजो विद्वान् इत
इति समुद्भवं तत्तस्या च संगस्य न कर्मसंगेन तयोः ... कर्मसंगेनेति कर्मसंगेन वि
स्यासंगेयेन तृष्णामेवमाह तदेवमादिना रजो लक्षणमुक्त्वा निबन्धनप्रकारमाह तद्रजइति कर्मसंगेन वि
भजेन दृष्टेति प्रकर्षार्थं मेव पुरुषं करोमीत्यभिमानेन प्रवर्तयतीत्यर्थः नमस्तमोऽपि किं लक्षणं कथं वा पु
रुषं निबध्नातीत्यत आह तमस्त्विति सत्त्वगुणानां पञ्चानां सम्भवत्वाद्विशेषोपन्तमसोऽज्ञानजं तद्विशेषणं तेन हि
७ सत्त्वे इत्तानादौ संगेऽमृतत्वा हे अनघ गुणानां तु जो रागात्मकं विद्धि तस्मात्तेन समुद्भवं
तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसंगेन देहिनं ७ रजो रागात्मकं तेजना रागो गैरिकादिवद्रागात्मकं विद्धि
जानीहि तस्मात्संगसमुद्भवं तस्मात् तृष्णा अभिलाषः आसंगः आसक्ति विषयेऽमनुरक्तिः तत्र रज
तृष्णः तस्मात् संगसमुद्भवं तत्तस्मात् संगयोः समुद्भवं तत्तत्मात् समुद्भवं तन्निबध्नाति तद्रजः कौन्तेय कर्म
संगेन दृष्टादृष्टार्थेषु कर्मसु संजनितेन तत्परतया कर्मसंगेन तन्निबध्नाति रजो देहिनं तमस्त्वज्ञानजं विद्धि
मोहनं सर्वदेहिनां प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ८ तमस्त्विति तमोगुणस्त्वज्ञानज
द्धि मोहनं सर्वदेहिनां प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति मोहकरमविवेककरं सर्वदेहिनां सर्वेषां देहवतां प्रमादालस्य
मज्ञानात्तत्त्वानामज्ञानजं विद्धि मोहनं मोहकरमविवेककरं सर्वदेहिनां सर्वेषां देहवतां प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति
निद्राभिः प्रमादः सावधानस्य चनिद्रा च प्रमादालस्यनिद्राभिः प्रमादालस्यनिद्राभिस्तमोऽनिबध्नाति भारत सत्वं
ध्नाति भारत पुनर्गुणानां व्यापारः सत्त्वं सुखे संजयति रजः कर्मणि भारत ज्ञा
परोऽनेन भावनापरोऽहमिति ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे संजयत्युत विवेकज्ञानमावृत्य तमः प्रमादे
मितिकार्यं ह्यात्ययनमानि दृश्यन्ते मोहनमित्यादिना लक्षणमुक्त्वा तमसो बन्धप्रकारं तद्दर्शयति प्रमादेति
कार्यान्तरासक्तिः न चाविवेकोऽविलम्बकं तत्त्वमाकरणं प्रमादः निरोहता पालस्यं प्रति वयस्त्वालस्यं स्वापो
कार्यान्तरासक्तिः तत्पाकिवैकर्तम्यस्यानुबन्धा कर्म गुणप्रमादः निरीहता आलस्यं चित्तवृत्तिलयस्वापो
तुलातामसान्मानं सविकारमेवं तमो विकारयतीत्यर्थः इत्याज्ञानामसप्तकं स्वमिन्कार्ये कस्य गुणस्यान्यं
द्राह सत्वमिति सत्त्वे साध्यो विषये समस्तं ध्यानसमीमित्याह सत्त्वमिति

सुकृतस्य शोभनस्य सुकृतस्य पुण्यस्येत्यर्थः सात्त्विकस्य शुद्धिरहितस्येत्यर्थः सात्त्विकं सत्त्वेन निर्वृत्तं निर्मलं र
जोमलमस्पृष्टं वान्मलाविष्टा तेरजः फलं तु सा राजसस्य कर्मण इत्याह कर्मेति दुःखमेव दुःखमेव
फलं सर्वमेवेत्यर्थः कथमित्यपेक्षायामाह कारणेति पापमिश्रस्य पुण्यस्य रजोनिमित्तत्वात् का
रणानुरूपं दुःखमेव फलम् अपि रजोनिमित्तत्वात् दुःखमेवेत्यर्थः अज्ञानमविवेकः प्रापद्दुःखं तामसस्य
स्य फलमित्याह तथेति विहितप्रतिषिद्धज्ञानकर्मणां सत्त्वादीनां लक्षणानि सोदाहरणानि किंचेति

कर्मणः सुकृतस्य सात्त्विकस्येत्यर्थः आहुः शिष्टाः सात्त्विकमेव निर्मलं फलमिति रजसस्तु
राजसस्य कर्मण इत्यर्थः कर्मफलाधिकारात् फलमिष्टं दुःखमेव कारणानुरूप्याद्राजसमेव
तथाज्ञानं तमसः तामसस्य कर्मणोऽधर्मस्य पूर्ववत् किंच गुणेभ्यो भवति सत्त्वात्संजाय
ते ज्ञानं रजसो लोभ एव च प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च १७ सत्त्वाल्लब्धात्मकात्
संजायते समुत्पद्यते ज्ञानं रजसो लोभ एव च प्रमादमोहौ प्रमादश्च मोहश्च प्रमादमोहावुभौ
तमसो भवतः अज्ञानमेव च भवति किंच ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः जघन्यगु
णवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः १८ ऊर्ध्वं गच्छन्ति देवलोकादिषूत्पद्यन्ते सत्त्वस्थाः सत्त्वगु
णवृत्तस्थाः मध्ये तिष्ठन्ति मनुष्येषु राजसाः जघन्यगुणवृत्तिस्थाः जघन्यश्चासौ गुणश्च जघ
न्यगुणस्तमस्तस्य वृत्तं निद्रालस्यादि तत्र स्थिता जघन्यगुणवृत्तिस्थाः मूढा अधो गच्छन्ति पश्वा
दिषूत्पद्यन्ते तामसाः पुरुषस्य प्रकृतिस्थत्वरूपेण मिथ्याज्ञानेन युक्तस्य भोग्येषु गुणेषु सु
खदुःखमोहात्मकेषु सक्तोऽहं सुखी दुःखी मूढोऽहमस्मीत्येवंरूपः संगस्त

ज्ञानं सर्वकरणद्वारकं सम्यग्ज्ञानं विवेकाभावः सात्त्विकादिज्ञानकर्मफलान्युक्त्वान्यदुक्तं संग्रहार्थं सामा
न्येनोपसंहरति किंचेति वक्ष्यमाणफलहेतुरपि सत्त्वादिगुणज्ञानमित्यर्थः सत्त्वगुणस्य वृत्तिशोभ
नेज्ञानकर्मवानुपतिष्ठतीति तथा राजसा रजोगुणनिमित्तेज्ञानेकर्मणि वा निरताः कस्मिन्गुणेक
थमित्यादि प्रश्नान् प्रत्याख्याय गुणेभ्यो मोक्षणं कथमिति प्रश्नप्रत्याख्यानार्थं प्रस्तौति दृष्टिमि
थ्याज्ञाननिवर्तकस्य सम्यग्ज्ञानस्य प्रसीदतीति पुरुषस्यात्मादेना पुरुषस्यापगतिः सा चेति मोक्षाद्गुणेभ्यो २०८

208

काम्यानि निषिद्धानि च लौकिकानि कर्माणि विषयत्वेन निर्दिष्टानि कर्मणामिति अशम उपशमो वाह्यान्तः करणानामिति शेषः लोभाद् फलभाद्जो वृद्धिर्वा हृद्येति भावः उक्तं तमसस्तमोलिङ्गमाह अप्रकाश इति सर्वेष्वेव ज्ञानकर्मणोरभावो वा विपर्ययो वा अप्रकाशोऽप्रवृत्तिरिति तत्कार्याणां विवेकाद्यः प्रमादो ज्ञानेनातो मोहो वादितत्वान्यथा वेदनं तस्यैव मोहत्वं तन्माह अविवेकः इति अविवेकाद्दश यादिना प्रवृद्धे तमोजे यमिति भावः सात्विकादीनां भावानां पारलौकिकं फलविभागमुदाहरति

कर्मणामशमः अनुपशमो हर्षरागादिप्रवृत्तिः स्पृहा सर्वसामान्यवस्तुविषया तृष्णा रजसि प्रवृद्धे एतानि लिङ्गानि जायन्ते हे भरतर्षभ अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन १३ अप्रकाशो विवेकाभावः अप्रवृत्तिश्च अनुद्यमभावः तत्कार्यः प्रमादो मोह एव चाविवेकोऽस्य तद्विपर्ययः तमसि प्रवृद्धे एतानि लिङ्गानि जायन्ते हे कुरुनन्दन मरणद्वारेणापि प्रवृत्तिशाश्वतेन स्वप्रवृद्धे तत्सर्वगोचरमेवेति दर्शयन्नाह यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् तदोत्तमविदां लोकानमलान्प्रतिपद्यते १४ यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं मरणं याति प्रतिपद्यते देहभृत्तदा तमानदाउत्तमविदां महदादितत्त्वविदां सम्बन्धिनो लोकानमलान्मलरहितान्प्रतिपद्यते रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते १५ रजसि गुणे प्रवृद्धे प्रलयं मरणं गत्वा प्राप्य कर्मसङ्गिषु कर्मासक्तियुक्तेषु मनुष्येषु जायते उत्पद्यते तथा तद्वत्प्रलीनो मृतस्तमसि विवृद्धे मूढयोनिषु पश्वादियोनिषु जायते उक्तानां सात्त्विकादीनां फलमनुवदन्कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् १६ मरणेति सङ्गः सार्वे अथ सत्त्वस्य तद्गुणेष्वधिकतया लाभमानुमितत्वर्थः गौणमसत्त्वादिगुणप्रयुक्त मिति यावत् तत्र सत्त्वगुणे वृद्धिस्तु तत्फलविशेषमाह यदेति मलरहितानां रजस्तमसोरन्यतरस्याभावात् मलेन रहितानामयमसिद्धानां लोकानां प्राप्तिरित्यर्थः रजः समुद्रेके रजस्तु फलविशेषमाह रजसीति जायते पश्चादिरूपे हानिरस्त्वर्थः यथासेवे रजसि च प्रवृद्धे मृतो मनुष्यलोके हि मनुष्यलोके च जायते इत्यादि मनुष्येषु च जायते तथैवाह तद्वदिति भावो नापि फलमेव क्रमात् सात्त्विकादीनां कर्मणां फलमाह १६

गी॰ भा॰
टी॰
२०५

सम्यग्दर्शीफलं गुणातीतत्वं सम्यग्दर्शनेककर्मस्त्वतत्वमुक्तो ग्रन्थानां सत्यलक्षणं वक्तव्यमिति प्रकृतं विवदितावगुणा-
गुणान्यापयति जीवन्नेवेति यथाव्याख्याता: सुतादृष्टो गुणातीतपरिणाम ज्ञानध्यानसमन्वितः । शनकैर्लिङ्-
गैर्ज्ञातो भवतीति तानि वक्तव्यानि सिद्धस्य पूर्वं मनुष्यत्वादिपदम्ते ... लिङ्गानि तानि कानीति
पृष्टे ति कैरिति यदेष्टचेष्टाव्यावृत्तयोऽर्थप्रश्नान्तरं किमाचार इति ज्ञानस्य गुणातीतयाप्यादिपमोक्षेः ...
प्रकारजिज्ञासया प्रश्नान्तरं कथमिति प्रश्नप्रतिवचनमनूद्य ... गुणातीतस्येति ... भगवान् ...
तिसंबन्धः ; किं तत्र ...
जीवन्नेतान्गुणानतीत्यामृतमश्नुते इति प्रश्नबीजं प्रतिलभ्य अर्जुन उवाच कैर्लिङ्गैस्त्रीन्गुणा-
नेतानतीतो भवति प्रभो किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते कैर्लिङ्गैश्चिह्नैस्त्रीनेतान्
व्याख्यातान्गुणानतीतोऽतिक्रान्तो भवति हे प्रभो किमाचारः को वाऽस्याचार इति किमाचारः कथं
केन च प्रकारेणैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते गुणातीतत्वं ... गुणातीतस्य लक्षणं गुणातीतत्वोपायं ...
च प्राप्तुमर्जुनेन पृष्टोऽस्मिन्श्लोके प्रश्नद्वयार्थं प्रतिवचनं श्रीभगवानुवाच यत्तावत्कैर्लिङ्गैर्यु-
क्तो गुणातीतो भवतीति ... प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव न द्वेष्टि सम्प्रवृत्तानि न नि-
वृत्तानि काङ्क्षति २२ प्रकाशं सत्त्वकार्यं प्रवृत्तिं च रजःकार्यं मोहमेव च तमःकार्यं ... इति
एतानि सम्प्रवृत्तानि सम्यग्विषयभावेनोद्भूतानि मम तामसः ... जातः तेनाहं दुःखी ... तथा राजसी
प्रवृत्तिर्मम उत्पन्ना दुःखात्मिका तेनाहं रजसा प्रवर्तितः प्रचालितः स्वरूपात्कष्टं मम वर्तते यो
स्वरूपावस्थानान्मम ... सात्त्विको गुणः प्रकाशात्मा मां विवेकित्वमापादयन् ...
... न द्वेष्टि सम्यग्दर्शित्वेन तदेवं गुणातीतो न द्वेष्टि सम्प्रवृत्तानि यथा च सात्त्विकादि-
... न द्वेष्टि ... निवृत्तानि काङ्क्षति ...
प्रकटयति ... सम्यग्दर्शिनः ...
... तेषामननाम् ...
... स्वानुभवसिद्धं गुणातीतस्य लक्षणं ... मित्याह उदासीनवदिति

२०५

विशेषस्तर्हि कोऽस्य भावः । सम्यग्ज्ञानोक्तिपरं श्लोकं व्याख्यातुं प्रतीकमादत्ते नान्यमिति सत्त्वादिकार्यविषय
स्य गुणप्रवृत्तस्य विवक्षितत्वमर्थमाह कार्येति विधानेन प्रतिपत्त्यात्मस्वार्थः । अतएवार्थमुक्त्वा पूर्वार्द्धस्यार्थं क्रम ॥
र्थमाह गुणेभ्य एवेति सर्वावस्थासु तत्तत्कार्यकरणकारपरिणतेभ्य इति यावत् सर्वकर्मणां कायिकवाचि
कमानसानां विहितप्रतिषिद्धानामित्यर्थः । एवकारार्थं विवृण्वन् व्यतिरेकमेवस्फारयति गुणेभ्य इति निर्गुणं
ब्रह्मात्मानमित्यर्थः । मद्भावं ब्रह्मात्मतामसौ प्राप्नोतीति ब्रह्मभावः स्वात्मन्युपनेतुमर्थं । अनर्थव्रातम
कारणं पुरुषस्य सदसद्योनिजन्मप्राप्तिलक्षणस्य संसारस्येति समासेनाह पूर्वाध्याये यदुक्तं तदि
ह सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवा इत्यारभ्य गुणस्वरूपं गुणवृत्तं स्ववृत्तेन च गुणानां
बन्धकत्वं गुणकृतानि निबद्धस्य च पुरुषस्य यानि तानि विस्तरेण सर्वमिथ्याज्ञानमत्वा तन्मोक्षं च वक्तुकार
ना णं विस्तरेणोक्तः । धनाश्रयसम्यग्दर्शनान्मोक्षो भवतीत्यत इदमाह भगवान् नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा
द्रष्टानुपश्यति गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥१९॥ नान्यं कार्यकरणविषयाकारपरि
णतेभ्यो गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टा विद्वान्सन्नानुपश्यति गुणा एव सर्वावस्थासु सर्वक
र्मणां कर्तार इत्येवं पश्यति गुणेभ्यश्च परं गुणव्यापारसाक्षिभूतं वेत्ति मद्भावं मम भावं वासुदे
वत्वं वासुदेवः सर्वमित्येवं पश्यन् स द्रष्टाधिगच्छति कथमधिगच्छतीत्युच्यते गुणानेतानती
त्य त्रीन्देही देहसमुद्भवान् जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥२०॥ गुणानेतान्यथो
क्तानतीत्य जीवन्नेवातिक्रम्य मायोपाधिभूतान् त्रीन्देही देहसमुद्भवान् देहोत्पत्तिबीजभूतान्
जन्ममृत्युजरादुःखैर्जन्म च मृत्युश्च जरा च दुःखानि च जन्ममृत्युजरादुःखानि तैर्जीवन्नेव विमुक्तः सन् ॥
परमाद्विद्वानमृतमश्नुते । अतीत्येत्यत्र प्रकृष्टानां विद्यमानानामिति कथमित्यादिना यथोक्तानतीत्य तदेव व्याच
ष्टे मायोपेतेत्यादि । मायोपाधिभूतान् नाशकदाः स्वतः । सत्त्वादीननर्थरूपानित्यर्थः । एतस्य । समुद्भवानिति समु
द्भव । देहस्य समुद्भवा देहसमुद्भवास्तानिति विग्रहं दर्शयन् व्याचष्टे देहोत्पत्तीति यावद्विद्वान्विद्य
मानत्वगुणानां जीवन्नेवातिक्रम्यापि तिष्ठन्नेव विशिनष्टि जन्मेति पुरस्तादिदं रहस्यं लोके स्पष्टयन्नाह

मानः सत्कारस्तिरस्कारोऽवमानः एतयोर्हृष्टापयो मित्रविपक्षयोः पक्षयोर्निर्विशेषो बोधकसावित्यतेतिष्ठतीत्याह तु
ल्य इति विद्वेषो मित्रादिवृथाभावात्तुल्यो मित्रादिपक्षयोरित्युक्तं मित्वाणिकत्याह सर्वेति सर्वकर्मत्यागेऽदे
हधारणमात्रोपयोगिमित्राभावात्रस्याद्रित्याशङ्क्याह देहेति उक्तं विशेषणैर्गुणातीतो ज्ञानवानित्याह गुणेति य
उक्तं मुपेतकवागदिशतो दृष्टान्तं यतसाधनविद्याधिकारिणां साधनत्वेनानुष्ठेयं प्रयत्नसाध्यानि विद्यावर्जे च
स्वतः सोतं धर्मजातमित्यारोप्य तत्साध्यमनुसिद्धे लक्षणत्वेनानिष्ठतीत्युक्ते धर्मजाते विभागदृष्टोपगुदासीनवदित्यादि
ना ग्रन्थेन दृष्टमेव परिहत्तस्तोपदृष्टपरिहरणं यथा तेति मद्रूपमात्मानं मासाविषयत्वेन व्यावर्तयति इत्यपरमिति यद्वेदना

मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः । सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥ २५ ॥ माना
पमानयोस्तुल्यः समो निर्विकारस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः सत्वगुणोदासीनाभवतीते केचित्ता मित्रा
रिपक्षयोर्मित्रपक्षेणेति शत्रुपक्षेण मित्रारिपक्षयोरेव भवतीति तुल्यो मित्रारिपक्षयोरित्याह सर्वारम्भप
रित्यागी दृष्टादृष्टार्थानि कर्माण्यारभ्यन्त इत्यारम्भाः सर्वानारम्भान्परित्यक्तुं शीलमस्येति सर्वारम्भ
परित्यागी देहधारणमात्रनिमित्तव्यतिरेकेण सर्वकर्मपरित्यागीत्यर्थः । गुणातीतः स उच्यते उदासी
नवदित्यादि गुणातीत इत्युच्यते इत्यादि गुणातीतत्वसाधनानि यावद्यत्नसाध्यानि तावत्संन्यासिना अनुष्ठेयानि गुणातीतत्व
साधनमुक्तम् इदानीं अस्य गुणातीतस्य पदे लक्षणं भवति कथं चैतान्गुणानति
वर्तते इति प्रश्नस्य प्रतिवचनमाह मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते स गुणान्समतीत्यैता
न्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २६ ॥ मां चेश्वरं नारायणं सर्वभूतहृदयाश्रितं यो यतिः कर्मी वा अव्यभिचारे
ण न कदाचिद्व्यभिचरति भक्तियोगो भजनं भक्तिः सैव योगस्तेन विवेकज्ञानात्मकभक्तियोगे
न सेवते स गुणान्समतीत्य एतान्यथोक्तान् ब्रह्मभवनं ब्रह्मभूयः ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभवनाय मो
क्षाय कल्पते समर्थो भवतीत्यर्थः । कुत एतदित्युच्यते

रायणपादारविन्दमेदो यावद्वर्तते तत्त्वातीतः सर्वेति सर्वकर्मत्यागाधिकारिभेदेन विकल्पः । २१०
भक्तियोगस्य प्राह किं तत्त्वातीतं अव्यभिचारेणेत्युक्तं तथाचष्टे नेति भजनेन परमप्रेमस्वरूपेण भजने
नेति योगस्तेन सेवते प्रीतिं विना सदानुसन्धानमित्यर्थः । स भगवदनुग्रहहेतु स्वसम्पन्नोऽवि
ज्ञानी च ब्रह्मेत्यर्थः । विज्ञानं ब्रह्मैव ब्रह्मणः इति कुत इति तत्रोत्तरमाह उच्यत इति

परत्रत्वत्तत्त्वाभावे प्रपंचयति नहीति प्राग्वत्त्रिविषयैकैः लिंगैरित्यादि परिहृत्य द्वितीयं प्रश्नं परिहरत्यथेति हृष्टो
न चायं चेष्टते यथेति उपेक्षकस्य फलपातत्त्वाद्योगादित्यर्थः आत्मविदात्मनः केवलस्य ज्ञानेनोदासीनो निश्चेष्टे
कर्तृत्वाभिमानेनाप्रवर्तमानो नाभवति निवृत्तौ चेत्कमाह नयेति गुणानां नेहापायप्रारब्धे ज्ञानमेव प्रारब्धादिभि
विषयैरप्रवृत्त्यरुद्धत्वादिना चावनमार्गं कथमाह गुणैरिति उपनतानां विषयाणां रागद्वेषादिना विकल्पे
मितेन न प्रपंचयति नहीति गुणा वर्तन्ते इति सगुणानां तत्त्वज्ञानेन बाध्यः एव हृदं स्थितिश्च तेऽत्र नेपदेश्यो
न चोक्त्या परस्मैपदमित्याह नेङ्गत इति चोभयेति पाठे तत्र चेन्नाधिन्यानुवृत्तिमात्रानुष्ठाने करणकार

नहि स्वात्मविषयं दुःखमाकांक्षतो वा परः पश्यति अभ्यस्तानीं गुणानि तत् ; किमाचारइत्यस्य प्रश्नस्य प्र
तिवचनमाह उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते गुणा वर्तन्त इत्येव योऽवतिष्ठति नेङ्गते २३
उदासीनवत् यथोदासीनो न कस्यचित्पक्षं भजते तथा यो गुणानां नेहापायमानेन स्थितः आ
सीनः आत्मविद्गुणैः संन्यासी न विचाल्यते विवेकदर्शनादवस्थानात् ; तदेव स्फुटीकरोति गुणाः
कार्यकरणविषयाकारेण परिणता अन्योन्यस्मिन्वर्तन्ते इति मत्वा तिष्ठति छन्दोभङ्गभयात्परस्मैप
दप्रयोगो योऽवतिष्ठतीति वा पाठान्तरं नेङ्गते न चलति स्वरूपावस्थ एव भवतीत्यर्थः किंच सम
दुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः २४
समदुःखसुखः समे दुःखसुखे यस्य स समदुःखसुखः स्वस्थः स्वात्मनि स्थितः प्रसन्नः समलो
ष्टाश्मकाञ्चनः लोष्टं चाश्मा च काञ्चनं च समानि यस्य तुल्यप्रियाप्रियः प्रियं चाप्रियं च तुल्यं स
मं प्रियाप्रिये यस्य सोऽयं तुल्यप्रियाप्रियो धीरो धीमान् तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः निन्दा चात्मसं
स्तुतिश्च तुल्ये निन्दात्मसंस्तुती यस्य सः तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः किंच

परिणतानां गुणानां विषयाकारपरिणतेषु तेषु शत्रौ मित्रे समे मित्रे पक्षपक्षचलनयाद्दृढस्पृहः हिमाद्रम्भो नज
हातीत्याह नेङ्गत इति गुणातीतस्य लिंगान्तरमाह किंचेति तथा समत्वं रागद्वेषाभावेन तादृक् तथा सर्वोप
वाभिमानानां मानः स्वस्य स्वात्माप्रच्छन्नस्वात्मोदयज्ञानं विविक्तं यत्र विद्वत्प्राप्तिप्रियाप्रियश्रवणे समकोऽपि लोकदृष्टिमा
त्रकमाह प्रियेति प्रियाप्रिये यद्यपि नेदृशे तानि काञ्चनादीनि ज्ञानेन परिवर्जने कृते तथा ज्ञानं दृष्टान्तेन
दर्शयति आत्मसंस्तुतिरात्मनो गुणकीर्तनेनैव गुणकीर्तनं प्रकाशकात्मनः प्रकाशमाह किंचेति

ज्ञानेन तु गुणात्ययेऽपि तेनापि तेनैषां विनाशो ज्ञानेनात्ययात् नापि तेनापि तद्योगात् ज्ञानेन गुणात्यये हेतुः क्रिया
प्रकाशनिरस्यमाना तदेव श्रवणादिहेतुसंन्यासविधिनष्टेष्टा तस्य परमपुरुषार्थेनाविवक्षितस्य प्राप्तानर
मारभते यस्मादिति कर्मिणो ज्ञानिनश्च ये पुण्यहेतवः यद्धि कृतार्थक कर्मणा कर्मा कृतफलं मोक्षरूपं तत्
फलमक्षरमिति या यावज्ज्ञानी नाम येन तत्फलं मोक्षरूपं तन्मेव तस्मा विषयविपर्ययविकृतत्वात् यस्मादे
वतस्माद्भक्त्याव्यभिचारेण योगेन मामेव ममैवेति मत्वा सादरे ज्ञाता ज्ञानेप्रायेनेन गुणात्ययो ता मुक्त्या भवति
तिस्थितमित्यर्थः एतास्ववान् सं देह इति यदा देहे सत्तानिर्देशेन ज्ञानेन गुणात्ययेन सर्वत्र मुक्तिं गच्छ
तीति किंवक्तव्यमित्यर्थः सिद्धमर्थमाह किंवक्तव्यमिति आत्मतत्वमज्ञात्वा यतः संसारे हेतुः तेन मोक्षो

यस्मात्त्वदृष्टीनं प्राणिनां कर्मफलं ज्ञानिनां तु तत्फलमपुनरावृत्तिर्योगेन प्रेमास्पदत्वेन ममनुष्या
दिज्ञानप्राप्तिर्मम गुणात्यये तेन मोक्षं गच्छेति किं पुनर्वक्तव्यमात्मतत्त्वमेव संसारविरक्तानेतो
रस्य तो भगवानर्जुनेनापृष्टमप्यात्मतत्त्वं विविक्तरूवाच ऊर्ध्वमूलमधःशाखमित्यादि
ना तत्र तावत्संसारतरुरूपकल्पनया वैराग्यहेतोः संसारस्वरूपं वर्णयति विरक्तस्यैव हि संसार
तः भगवत्तत्त्वज्ञानेऽधिकारो नान्यस्येति ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् छंदांसि य
स्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् १ ऊर्ध्वमूलं कालतः सूक्ष्मत्वात् कारणत्वान्नित्यत्वान्मह
त्त्वाच्चोर्ध्वमुच्यते ब्रह्मात्मकं मायाशक्तिमत् तत्त्वं मूलं यस्य तं संसारवृक्षं ऊर्ध्वमूलं

ह्रलसमेतोऽर्जुनेन किं तद्दिव्यं पृष्टमपि तत्त्वं भगवानुक्तवान् प्रष्टाभावेऽपि तस्य तत्त्वमनुस्मारयति महाभिमानादिरूपा
हे युतरति तद्वेविवदति तेन कर्मिणि संसारो वर्ण्यते तत्राह तत्रेति शुद्धापादिः सम्यक्पर्णं वैराग्यमपि
किमिति स्यादित्यतस्तत्राह विरक्तस्येति इति वैराग्यं संसारवर्णनमिति शेषः नापि संभावना येन हेतुरूपक
य वर्ध्यहेतोः दर्शयति ऊर्ध्वमूलमिति कर्मकालतः सूक्ष्मत्वेन दाह कारणत्वादिति तदेव कर्मकार्यं ४२२
पञ्चप्यानि यत पूर्वभाविनादनादि नादित्याह नित्यत्वादिति सर्वभाविनाशो न कर्थं संभावयति मह
त्त्वाच्चेति ऊर्ध्वमुच्यतेन मूलरूपमिति यावत् तमेव स्फुटयस्यमसकर्णमूलत्वमित्यर्थः कत्याह पश्चाद्देति

ब्रह्मणः षष्ठ्याः सति बाधके मुख्यार्थग्रहणमभिप्रेत्याह परमात्मन इति संप्रति प्रत्यगात्मनो ब्रह्मप्रतिष्ठात्वेन तदु
पपादयति प्रतितिष्ठतीति यत्र ब्रह्म प्रत्यगात्मनि प्रतितिष्ठति तत्किं विशेषणमित्यपेक्षायामाह अमृतस्ये
त्यादि तस्यामृतशब्देनाव्ययपदेन च स्वरूपेण न रूपान्तरं परिहरति अविकारिण इति नित्यत्वमपक्षयराहित्यं तेन
पूर्वोक्तमेव नव्यं तत्रापि सिद्धार्थं यो धर्मः शब्दः स्याद् ब्रह्मण एव तत्प्राप्तिसाधनत्वमाह ज्ञानेति अपेक्षितं पुनरुपसंबध्यो
त्यासुखं व्याचष्टे यत्तदैकान्तिकसुखं तदेव व्याचष्टे अवध्यर्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह अमृतादीनि प्रतिष्ठाप स्यादि
तिरूपं बाह्यसंबंधः तस्मात्प्रत्यगात्मा परमात्मतया निश्चीयते सम्यग्ज्ञानेनेति योजना अस्य श्लोकस्य पूर्वश्लो

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च । शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥२७॥ ब्रह्मणः
परमात्मनो हि यस्मात्प्रतिष्ठाहं प्रतितिष्ठत्यस्मिन्निति प्रतिष्ठाहं प्रत्यगात्मा कीदृशस्यामृतस्य
अव्ययस्य अमृतस्याविनाशिनः अव्ययस्य अविकारिणः शाश्वतस्य नित्यस्य च धर्मस्य ज्ञानयोग
धर्मप्राप्यस्य सुखस्यानन्दरूपस्यैकान्तिकस्याव्यभिचारिणः अमृतादिस्वभावस्य परमात्म
नः प्रत्यगात्मा प्रतिष्ठा सम्यग्ज्ञानेन परमात्मतया निश्चीयते तदेतद्ब्रह्मभूयाय कल्पत इत्युक्तं यये
श्वरशक्त्या भक्तानुग्रहादिप्रयोजनाय ब्रह्म प्रतिष्ठते प्रवर्तते सा शक्तिर्ब्रह्मैवाहं शक्तिशक्तिमतो
रनन्यत्वादित्यभिप्रायः अथवा ब्रह्मशब्दवाच्यत्वात् सविकल्पकं ब्रह्म तस्य ब्रह्मणो निर्विकल्पो
ऽहमेव नान्यः प्रतिष्ठाश्रयः किंविशिष्टस्यामृतस्य मरणधर्मकस्याव्ययस्य व्ययरहितस्य किं च शाश्व
तस्य च नित्यस्य धर्मस्य ज्ञाननिष्ठालक्षणस्य सुखस्य तज्जनितस्यैकान्तिकस्यैकान्तनियतस्य च प्रतिष्ठा ॥

केनैकवाक्यतामाह तदेतदिति विवक्षितं वाक्यार्थं प्रपंचयति ययेति सा शक्तिर्ब्रह्मैवेति कथं सा
मानाधिकरण्यमित्याह शक्तीति व्याख्यानान्तरमाह अथवेति विशेषणानि पूर्ववद्योजनीयानि
नेतव्यानि तदेवं ज्ञानध्यानेनैव द्वंद्वातीतस्य सम्यग्ज्ञानस्य कारणत्वं च ब्रह्मनिरूपणद्वारेण च सम्यग्ज्ञा
नस्य फलं संसारनिवर्तकत्वमित्येतदुपपादयता सम्यग्ज्ञानप्रतिष्ठा चाध्यायेनाधिगन्तव्यमिति सिद्धं
लक्षणमिति सिद्धमिति इति श्रीमदानन्दगिरिविरचितायां भगवद्भाष्यटीकायां चतु

गी॰ भा॰
टी॰
२१२

नदेवोपपादयति अनादीति अनादेर्नेरूपणं शाखारूपेण वाक्कर्मकाण्डानि दलानीहावरोहफलानि नाना
विधार्थवादरूपकाणि संसारवृक्षे रक्तानि नविष्टदोषवाच्यवेतिनेनतानि छन्दांसि पर्णानि वेदभवन्ति
न्यर्थ: नदेवरूपं वयति यदीति ऊर्ध्वं हेतुमाह धर्मेति कर्मकाण्डात्मना वेदा नामिनिदोष: कर्मवृक्षस्य
रक्षके वेदार्थ स्वतन्त्रात्मभावमुपेत्याच्छ वेदाचेति समूलमसंसारवृक्षं तज्ज्ञाने के नहलोहितास्मूलमेव
निष्ठा ... ज्ञानावृतकामिति यावन्तज्ञानार्थ यदीति न ज्ञामिति सर्वात्मज्ञानं तत्र निरूपितं निर्वाह न
हीति सर्वपदं सर्वेधि ... प्रकाशति निष्काकस्मेनीति यावत् आमानुष्यलोकादावीवेदिनार्थ: ध्वः

य
212

अनादिनेनदेहादिसंतानानाश्रयो हि प्रसिद्धस्त्वमव्ययमेव संसारवृक्षस्य उत्पन्नस्थितिकारणं त्वं
सिद्धान्तनाहरूपम् : सास्तलनवर्णानि यस्य संसारवृक्षस्य पर्णानि वेदपर्णानीति यथा वेदे
संप्रति रक्षणार्थानि पर्णानीति तथा वेदा संसारवृक्षपरिरक्षणार्था: तदर्थमेव हेतुफलप्रका
शनार्थत्वात् यथा व्याख्यातं संसारवृक्षं समूलं यस्तं वेद सवेदवित् वेदार्थविदित्यर्थ: नहि संसार
वृक्षात् अस्मात् समूलात् ज्ञेयोऽन्योऽणुमात्रोऽप्यवशिष्टोऽस्ति अत: सर्वज्ञ: सर्ववेदार्थविदिति
समूलस्य संसारवृक्षस्यापरावयवकल्पनोच्यते अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य
शाखा: गुणप्रवृद्धा विषयप्रवाला: अधश्च मूलान्यनुसंततानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके २
(प्रवृत्ता) ... विषयप्रवाला: ... धर्माधर्म ... ज्ञानकर्मफलानीति
मनुष्यादिभ्यो यावत् ... गुणप्रवृद्धा: गुणै: सत्त्वरजस्तमोभि: प्रवृद्धा: स्थू
लशरीरादिरूपेण ... विषयप्रवाला: विषया: शब्दादय: प्रवाला इव यथा कर्मपत्राङ्कुरदेहादि
... विषयप्रवाला: शाखा: संसारवृक्षस्य परमस्थूलरूपा
कर्मफलेभ्य: शाखाभ्य: ... मनुष्यलोकादिभ्य ऊर्ध्वमाह यावदिति ...
ऊर्ध्वमाह मनुष्यादिभ्य इति तस्मादेवारभ्यासत्यलोकादिभ्य: ... विषयाणां प्रवालत्वे शाखा
... बहुविधत्वे रूपयति यथेति ... शाखाग्रप्रवालात्
... ऊर्ध्वमूलमिति संसारवृक्षस्य मूलं ... किं ... अधश्च
... देहादीति ... मनुष्यलोके कर्मानुबन्धीनि
मूलानीत्युच्यन्ते इह संसारेति ... सर्वत्र ...

२१२

स्यानिमलत्वेन सूक्ष्मं निगूढा इहरति श्रुतेस्तु ति सर्वविशेषानि कृष्णः प्राणोऽव महद्वायायस्य सत्त्वपाद्रुतेसंसारवृ
क्षेपुराणेसमतिमा पुराणेति ग्रव्यासव्यामात्र तेन देव स्थले तस्मात्सम्भवे संभवे परमसत्त्वयातस्यैवस्थल
स्याव्यक्तस्यानुग्रहात्तिहर्ष्ट्वाइत्यिन : सर्वाहितं तस्यलोकि कवृत्तसाधुर्यमाह बुद्धीनामिन्द्रिस्थहि
प्राणवाह्यं पादकृत्वतिसंसारस्यचतुष्क : सकाशात् नानापरिणामाजायेतेतेनवृद्धिरेवस्कंधः तस्य प्रसतस्य
चतुरोपसंसयतमः : इंद्रियाणामतरालाङ्कहानिकोटरामियस्यसतृष्णामहीतिम्नानि इत्येवाहीनका
राणानिविषयाणवालेभोयस्यसत्त्वपाद्यर्जाव्यानस्वपतीव्यानब्रह्मणोऽधिष्ठितोद्दीत्तप्रकृतदलेषयाविज्ञान
प्राणेश्वाई स्थलोवाक्प्राणवेपविस्तृत्य : समानतनाइति पुराणेवानं सव्यासस्थल भव्यस्तस्यैवा
नुग्रहेहित्यिन : वृक्षिस्क धमपक्षेवेइंद्रियांतरकोटरं : महाभूतप्रकृतावेश्व विषये अशनावबोध
धर्माधर्मसुखाख्याद्वरूपः फलोऽश्य योजायः सर्वभूतानां असहृदृत : सनातनं : एतद्ब्रह्मवृतंचै
व ब्रह्मचरतिसर्वदेवताः एतत्किबवाचत्तानेतेहदैन परमात्मना ततस्थिते इति प्राप्य यस्मात्तावत्तेनैव
नित्यादितत्सर्वस्थलेसंसारमायामयंवृक्षमथः प्राणोमहद्दहंकारतन्मात्रादयः प्राणोऽ
वाष्टाधोमवेतीतिसोपमथः प्राणवस्तमथः प्राणेवनश्चापिस्थास्यतिइतिश्रुत्य : तेदपा
पुसिनम सूत्रस्य भक्तः कण्ठयतिश्चवायंसंसारमायामयंयथानादिकालप्रवृत्तवान्मायंसंसार
इतोऽवाप्य :
विनाकेनममयाकानयासनातनस्थिरेतत्त्वं : एतद्ब्रह्माणः परस्मात्मनोवनेवनतीयसंभजनीयमस्त्रहि च
स्तुत्रनिश्चितं तस्यवृतयससारावस्यानदेवब्रह्मसारस्तेगुणवास्यव्रह्महृतस्यानवत्किंतस्यसंसा
रमेइलस्यात देतद्रुमवनभिवनेवनतीयसंभजनीयतहिवृहन्नितियत्ते संसारस्यास्य हस्तिबह्मे
वाविद्यायांसंसरतीत्यभ्युपगमादित्यर्थः अहवृत्तोतिहृदज्ञानेनाकं संसारवृत्तं हित्वापतेवधका
भावात्मनिष्ठांसर्वात्पुनराहतिरहितत्वैवेल्पत्राणानीत्याह एतदितियथः प्राणवमितितत्राहेहि
महतीति प्रादिताविनेडियादिसंग्रहः संसारवृत्तस्यानिवेवतेवप्रमाणमाह प्राहुरिति वाग्यथा
नोऽध्यायते विकृतमित्यार्थकाह संसारेति

स

गी॰भा॰ टी॰ २१२ किंतत्पदं यत्प्रतिपत्त्यर्थमश्वत्थच्छेद इत्याकांक्षायामाह यस्मिन्निति येन पूर्वं पूर्वोक्तेनाऽसंगशस्त्रेणाश्वत्थं छित्त्वा ततः पश्चात्सोऽन्वेष्टव्यः
विचार्य ज्ञातव्यं यस्मिन्पदे गता न निवर्तन्ति भूयः परिमार्गणप्रकारमेवाह तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी
प्रपत्तिं कृत्वा विमृग्यं इत्याह निर्मानमोहा इत्यादि मानोऽहंकारः मोहोऽविवेकः जितसंगदोषाः पुत्रमित्रकलत्रादिविषयप्रीतिर्येषां
जितास्ते तथोक्ताः तत्तद्वियोगे व्यथाहेतुत्वात् संगा एव दोषास्ते जिता यैस्ते अध्यात्मनित्याः आत्मज्ञाननिष्ठाः इत्यादि पाठेन

यस्मिन्पदे गताः प्रविष्टा न निवर्तन्ते नावर्तन्ते भूयः पुनः संसाराय कथं परिमार्गितव्यमित्याह
तमेव चाद्यं प्रपद्ये शरणं गच्छामीति आद्यमादौ भवमाद्यं पुरुषं प्रपद्ये इत्येवं परिमार्गितव्यं तच्छरणं
यतस्मात् कोऽसौ पुरुषः प्रवृत्तिः यतः पुरुषात्प्रसृता प्रवृत्तिः संसारमायावृक्षप्रवृत्तिः पुराणी चिरन्तनी
प्रकृतिजालिकाप्रवृत्तिर्मायाया पुराणी चिरन्तनी कथंभूता गच्छन्ति ते पदमित्युच्यते निर्मानमोहाजि
तसंगदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छन्त्यमूढाः पदम
व्ययं तत् ५ निर्मानमोहा मानश्च मोहश्च मानमोहौ तौ निर्गतौ येभ्यस्ते निर्मानमोहाः मा
नमोहवर्जिताः जितसंगदोषाः संग एव दोषाः संगदोषाः जिताः संगदोषा यैस्ते जितसंगदो
षाः अध्यात्मनित्याः परमात्मस्वरूपालोचने नित्याः तत्पराः विनिवृत्तकामा विशेषेण
निःशेषेण निर्लेपेन निवृत्ताः कामा येषां ते विनिवृत्तकामाः यतयः संन्यासिनो द्वन्द्वैः प्रिया
प्रियादिभिर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैः परित्यक्ता गच्छन्त्यमूढा मोहवर्जिताः पदमव्ययं तद्य
थोक्तं तदेव पदं पुनर्विशिष्यते न तद्भासयते सूर्यो न शशांको न पावकः यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धा
म परमं मम ६ न तदित्यादि तद्धाम आत्मज्योतिरूपं पदं न भासयते सूर्यः आदित्यः
सर्वावभासनशक्तिमत्त्वेऽपि सति तथा न शशांकश्चन्द्रो न पावकोऽग्निरपि यद्धाम वैष्णवं पदं गत्वा
प्राप्य न निवर्तन्ते यच्च सूर्यादिर्न भासयते तद्धाम परमं पदं वैष्णवं मम यद्गत्वा न निवर्तन्त इत्यु
क्तं ननु सर्वा हि गतिरागत्यन्ता संयोगा विप्रयोगान्ता इति हि प्रसिद्धं
तत्कथमुच्यते यद्गत्वा न निवर्तन्त इति तत्र संयोगमपेक्ष्य गमनं तद्भवति यदपेक्ष्य आगमनमिति तद्यथोक्तं तच्छृणु
यस्मात्प्रसिद्धं ततो विशिष्टं यत्प्रश्नयाह ममैवांश इत्यादि तदेवेति उक्तमनन्तरात्मयोग्यता नन्वित्यादि तत्प्रसिद्धं प्रमाणमपेक्ष्य

॥ टी॰ २१३

रागादीनां कर्मफलजन्यत्वं प्रकटयति कर्मेति कर्मणो रागादीनां च मिथो हेतुहेतुमत्त्वं तेषां तथात्वेन विचि-
त्रतया शुभत्वादिविशेषतो मनुष्यलोके भवति नन्विह तमोहाहा इहेति कर्मवृत्त्या प्राणिनिकायो लोकः मनु-
ष्यशैलो लोकश्चेत्यपि कुतो वा [illegible] विशिष्टा देहा मनुष्यलोकः पुनः पुनः रागादिना [illegible] नानादि
तानि संसारचक्रः स्वयमुक्तिर्यते चेत्यो [illegible] नेके नायो त्यापाकस्याह यत्तदिति यथा एवं [illegible] तथा वा
लोके प्रसिद्धं तथा स्वरूपं मिह [illegible] तेन तथा चास्य [illegible] नापि [illegible] कर्मेत्याह ननु [illegible] तस्माद्भि
नत्वेह तमाह स्वत्वेति तस्य [illegible] समत्वे [illegible] तत्वे [illegible] कारोति [illegible] इत्यमेवं तनिशेषः नदेवा
कर्माणि वैधीनि कर्मधर्माधर्मलक्षणमनुबन्धः पश्चात् [illegible] तिमनुभवंति तानि कर्मानु
बंधीनि मनुष्यलोके विशेषतो इहि मनुष्याणां कर्माधिकार इति सिद्धः [illegible] संसारवृक्षस्य
[illegible] ननु यमस्य [illegible] फलमपि नानानचादिश्च संप्रतिष्ठा [illegible] मेन [illegible] लमसंग
[illegible] ननु यमस्याह यथा [illegible] तथा [illegible] मपि [illegible] मरीचुदक [illegible]
धर्वनगरसमतात [illegible] नाना [illegible] त्वा [illegible] समान [illegible] विद्यते तथा
न चादिर्वि [illegible] रम्भाय [illegible] नके [illegible] न च संप्रतिष्ठा [illegible] ति मध्यमस्य [illegible] नविद्यते
भाते [illegible] नयथोक्ते सविरूढ मूलं [illegible] विरोहे [illegible] निस्सत्वानि [illegible]
तमेन सुविरूढमूलं [illegible] संगः [illegible] लोके [illegible] नेनाभि
[illegible] नपरमात्माभिमुख्येन निश्चय [illegible] ननु पुनः [illegible] विवेका [illegible] पिते न
छित्वा [illegible] सारवृक्षं सर्वं [illegible] पदं तत्परिमार्गितव्यं [illegible] निवर्तन्ति भूयः नमेव
चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी यतः पश्चात् [illegible] मार्गितव्यं परि
पत्ते [illegible] भातीत्यर्थं इह [illegible] इति [illegible] विना भाति [illegible] नाके [illegible]
[illegible] मस्तीत्यर्थः [illegible] विना [illegible] परिके [illegible] नाह [illegible] नाम
[illegible] मित्याह [illegible] मिति [illegible] सारवृक्षं [illegible] भगवान [illegible]
[illegible] मित्याकांक्षायामाह [illegible] मिति [illegible] पदाकि [illegible] [illegible] कर्तव्ये [illegible] एवं
कर्तव्ये स्फुटयति पुनः पुनरिति [illegible] त्वाह तदति [illegible] याहि [illegible] मि

उत्क्रामतेनरभाविनीतिस्येनदर्थं वणादिमन्तं स्वस्थितिस्थानिस्रोकान्तराणि व्याचष्टे यदावेति मनःषष्ठानी
न्द्रियाण्येव स्वस्वद्वाराविर्भावनेन्द्र्यपति कानीति शरीरमित्याद्विस्तोके देहादात्मनो निरेकमुत्क्रामो ग्रंवद्
दित्याद्योत्काभिलषितेविषयपर्यो यश्च्यपथ्यक्रु रणानाव्रवृत्तेकत्वान् भोगनिरेक सुरात्नेत्तुकेन हि नमुत्का न्ता
दिकं देन स्वरूपमात्मा किमिति सर्वे न पश्यन्तीत्याशङ्क्याहेवमिति सान्निहितन मनेन दर्शनयोग्यमपि विषया

यदाचवर्तेस्माद्देहाद्देहान्तरमाप्नोतितदारहीत्वैतानिमनःषष्ठानीन्द्रियाणिसंयातिस
म्यक्याति यागच्छतिकिमिवेत्याह वायुःपवनोगंधानिवाशयात् पुष्पादेः का निगुनस्तानि
श्रोत्रंचक्षुःस्पर्शनंचरसनंघ्राणमेवच अधिष्ठायमनश्चायं विषयानुपसेवते ९ श्रोत्रंचक्षुःस्प
र्शनंचत्वगिंद्रियंरसनंजिह्वाघ्राणमेवचमनश्चषष्ठमेकमिन्द्रियं प्रत्येकमधिष्ठायदेहस्थोविष
यानुशब्दादीनुपसेवते एवंदेहगतोदेहात्उत्क्रामंतंस्थितंवापिभुंजानंवागुणान्वितं विमूढा
नानुपश्यन्तिपश्यन्तिज्ञानचक्षुषः १० उत्क्रामन्तं परित्यजन्तं देहंपूर्वोपात्तंस्थितंवादेहेतिष्ठंतंभुंजा
नंवाशब्दादीनुपलभमानंगुणान्वितंसुखदुःखमोहाद्यैर्गुणैरन्वितंअनुगतंसंयुक्तमित्यर्थः
एवंभूतमप्येनमत्यंतदर्शनगोचरप्राप्तंविमूढादृष्टादृष्टभोगबलाकृष्टचेततयानेकधामू
ढानानुपश्यन्त्यहोकष्टंवर्ततेइत्यनुक्रोशतिभगवान् येतुपुनःप्रमाणजनितज्ञानचक्षुषस्तेएवं
पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषोविविक्तदृष्टयः इत्यर्थः केचित्तुयतंतोयोगिनश्चैनंपश्यन्त्यात्मन्यवस्थितं
यतंतोऽप्यकृतात्मानोनैनंपश्यन्त्यचेतसः ११ यतंतोप्रयत्नं कुर्वन्तोयोगिनश्चसमाहितचित्ताएनं
प्रकृतमात्मानंपश्यन्त्ययमहमस्मीत्युपलभन्तेआत्मनिस्वस्यांबुद्धाववस्थितं यतंतोपिशास्त्रा
दिप्रमाणैरकृतात्मानोऽसंस्कृतात्मानः

स्वरूपादात्मानं सर्वे न पश्यन्तीति भगवतोनुक्रोशं दर्शयन्नेवमुक्तमिति न हि केषामात्मदर्शनं नेनदाह २२७
पुनरिति ज्ञानचक्षुःशब्देनस्याप्यनुग्रहीतशास्त्रज्ञानसाधनमुक्तं न तु किमिदादेनोप्यस्त्रमाचरणस्या
मानुग्रहीतनात्मानंन प श्यन्तीत्याह केचिदिति प्रयत्नः श्रवणमननात्मकः शास्त्रादिप्रमाणे
यतंतोपीतिसंबंधः

214

गमनस्यागमनेनानन्तेश्रुतिसिद्धत्वमुक्तं यत्तु तेनात्यादोषं संहरति कथमिति अतोपपरिहरति ममैवेति भगवत्स्वांशेनै
वृत्त्यनन्तत्वाभावः सम्प्रत्यर्थः जीवस्य परांशत्वेपि कथमुक्तदोषसमाधिरित्याशङ्का अतिविकृपत्वमादायह
तेन भ्रमाच्चेष्टे यथेति अवच्छेदपक्षमाश्रित्य दृष्टान्तान्तरेणोक्तदोषसमाधिं दर्शयति यथेति अतोपसमाधि
मुपसंहरति अतश्चेति परस्यांशत्वेप्यवच्छेदाख्यत्वात्ते जीवस्यायुक्तमिति शङ्कते न चेति तस्यांशेप्यवच्छेदस्य
यति सावयवत्वे चेति वस्तुतो निरंशस्यापि परस्य कल्पनया जीवांशभाविकमनित्यत्वं परिहरति नेष इति व

कथमुच्यते नह्यागमनं तत्रास्ति निष्फलिति शृणु तत्रैव कारणं ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ७ ममैव परमात्मनो नारायणस्यांशो भागोऽवयव एकदेश इत्यनर्थान्तरं जीवलोके जीवानां लोके संसारे जीवभूतो भोक्ता कर्तेति प्रसिद्धः सनातनः पुरातनः यथा जलसूर्यकः सूर्यांशो जलनिमित्तापाये सूर्यमेव गत्वा न निवर्तते तेनैवात्मना गच्छत्येवमेवैतत् यथा वा घटाद्युपाधिपरिच्छिन्नो घटाद्याकाशः आकाशांशः सन् घटादिनिमित्तापाये आकाशं प्राप्य न निवर्तते तस्मादेवमेतदुपपन्नमुक्तं यद्गत्वा न निवर्तन्त इति ननु निरवयवस्य परमात्मनः कुतोऽवयव एकदेशोंऽश इति सावयवत्वे च विनाशप्रसङ्गोऽवयवविभागात् नैष दोषः अविद्याकृतोपाधिपरिच्छिन्न एकदेशोंऽश इव कल्पितो यतः दर्शितश्चायमर्थः क्षेत्राध्याये विस्तरशः स च जीवो मदंशत्वेन कल्पितः कथं संसरत्युत्क्रामतीति चेदुच्यते मनःषष्ठानि श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि स्वस्थाने कर्णशष्कुल्यादौ प्रकृतौ स्थितानि कर्षत्याकर्षति कस्मिन्काले यदा शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ८ यच्चापि यदाप्युत्क्रामतीश्वरो देहादिसंघातस्वामी जीवस्तदा कर्षतीति श्लोकस्योत्तरार्धः पाठः

स्तुतस्तु जीवस्यानंशत्वात् परमात्मनो वस्मात्तत्त्वदर्शितत्त्वात् इत्याह दर्शितश्चेति यदि परस्यांशत्वेन कल्पि
तो जीवो वस्तुतस्तदात्मैव तर्हि तस्य संसारोत्क्रमणे निरूपणीये इत्याशङ्कते स चेति जीवस्य संसरणमुत्क्रमणं
चापि यदा मुक्तेऽतो उच्यत इति स्वस्थाने स्थितानामिन्द्रियाणां जीवेनाकर्षणस्य कालमेवाह कस्मि
न्निति जीवस्याकालिके नैश्वर्ये स्येत्याशंक्येश्वरशब्दार्थमाह देहादीति

गी॰ भा॰ इतश्च सर्वात्मत्वं प्रपञ्चयन् पञ्चभिः श्लोकैरित्याह किं चेति ईश्वरो हि पृथिवीदेवतारूपेण पृथिवीं प्रविश्य भूतान्योजसा धारयति जगद्धि

टी॰ १५ श्वरो ह्येव बलेन विभर्त्ति न तेनोर्वी पृथिवी विदीर्णा नाधो निपतति तस्मादेवमाह तथा चेति यस्यैव हिरण्य-

२१५ गर्भात्मनावस्थानान्मन्त्रमन्त्रपाठः । अपर इति भावः । देवतात्मना धारणात् पृथिवी यो रुद्रः येन प्रयत्नलब्धसामर्थ्येन धारयति

श्रुतापन्नमेतत्स्वरूपधारणं तत्रैव तथा दृढेति दृंहितेत्युक्तम् ईश्वरस्य सर्वात्मत्वेऽहं तन्नेत्याह किं चेति रसात्मकः सोमः

रूपतापन्नात् रेपिकथ्यसौषधीः शुभ्रः सर्वा पुष्णामीति लोकरोत्साधिका आह सर्वेति भगवतः सर्वात्मत्वेऽहं तन्नेत्याह

अहमेवेत्यहं प्राणेन परालक्ष्येनान्नं पचामीति सम्बन्धः परमेश्वरो जाठरात्मना स्थितोऽन्नं नित्यं पचामीत्यर्थः

किं च गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा । पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥ १३ ॥

गां पृथिवीमाविश्य प्रविश्य धारयामि भूतानि जगदहमोजसा बलेन यद्बलं कामरागविवर्जितं

मैश्वरं जगद्धारणाय पृथिव्यामाविष्टं येन गुर्वी पृथिवी नाधः पतति न विदीर्यते च तथा च

मन्त्रवर्णः येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृढेति स दाधार पृथिवीमित्यादिश्च अतो गामाविश्य भूतानि च

राचराणि धारयामि किं च पुष्णामि ओषधीः सर्वा व्रीहियवाद्याः पुष्णामि पुष्टिमतीः रसस्वा-

दुमतीश्च करोमि सोमो भूत्वा रसात्मकः सोमः सन् सर्वरसात्मको रसस्वभावः स हि सर्वरसानामा-

करः स हि सर्वा ओषधीः स्वात्मरसाननुप्रवेशयन् पुष्णाति किं च अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां

देहमाश्रितः प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ १४ ॥ अहमेव वैश्वानर उदरस्थोऽग्निर्भूत्वा यमग्नि-

मग्निर्वैश्वानरो य एवमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते इत्यादिश्रुतेर्वैश्वानरः सन् प्राणिनां प्राणवतां

देहमाश्रितः प्रविष्टः प्राणापानसमायुक्तः प्राणापानाभ्यां समायुक्तः संयुक्तः पचामि पक्तिं करो-

म्यशनमन्नं चतुर्विधं भोज्यं भक्ष्यं चोष्यं लेह्यं च भोक्ता वैश्वानरोऽग्निर्भोज्यमन्नं सोमस्तदेतदुभयम्

ति वा ह्यग्नौ सोमाहुतिरिति चेति प्रयमिति देहान्तरस्यैकं तत्तैर्यन्ते प्रवर्तितं यथेति जठरानलतापकः २१४

प्रविश्य जठरस्य देहादिस्थितेनाहमित्यन्तर्गतं प्रत्यगात्मकं सर्वशक्तिमत्ता? करणे विधिपूर्वकं भक्षणः प्रतिसन्धेरेव देहि इति

माश्रित्याह प्रविश्येति परमात्मा जाठरात्मना प्राणिनां देहे कार्यकारणमाह प्राणेति समुद्रश्च वेमधातिनः

अन्नं पचाम्यहं चतुर्विधं प्रकटयति भोज्यमिति भोक्ता वैश्वानरः क्षिप्रमीश्वरोऽपि सोमः पक्ता सोमः भोज्यं सर्वं जगत्

ग्रसंहृतानामनंशकटयानि नयंतीति दृश्यविनाविरतिफलंकथयत्न यतंतेनेति अशुद्धबुद्धीनामविवेकिनोसद
पिश्रवणादिनफलवृत्तिरित्याह यतन्तमिति अनेनश्लोकचतुष्टयस्यपूर्वेणानुवादद्वाराताल्पर्यमाह प
न्यट्रमिति जीवात्मनेनचिद्रूपत्वमुक्त्वातदीयचैतन्यमनादित्यादीनामवभासकत्वाच्चब्रह्मणश्चिद्रूपत्वमि
त्याह यदादित्येति चिद्रूपस्यैवब्रह्मणःसर्वात्मकत्वप्रतिपादकत्वेनश्लोकंव्याचष्टे यदादित्येत्यादिना
आदित्यादीनजनत्रयस्थितंब्रह्मचैतन्यज्योतिः सर्वावभासकमित्यर्थः ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वेनचिद्रूपत्वमप्यावि

तपसेन्द्रियजयेनचदृश्यविनादृष्टुपरत्वाप्रत्यगात्मदर्शी ; अयत्नेकृतेनापिनैनंपश्यंत्यचेतसःइति
विनः यस्यदेहसर्वस्यावभासकमप्यादित्यादिकंज्योतिर्नावभासयतिपरमार्थस्वरूपत्वात्पुनः
संसारंभिमुखोनिनिवर्त्तनेप्राप्यचपदंस्वोपाधिभेदमनुविधीयमानाजीवाइदाकाशघटद्रवाका
शस्यांशास्तस्यपदस्यसर्वात्मतांसर्वव्यवहारास्पदत्वंचविवक्षुश्चतुर्भिः श्लोकैर्विभूतिसंक्षेपमाह
भगवान् यदादित्यगतंतेजोजगद्भासयतेऽखिलं यच्चंद्रमसियच्चाग्नौतत्तेजोविद्धिमामकं १२
यदादित्यगतमादित्याश्रयंकिंतत्तेजोदीप्तिः प्रकाशोजगद्भासयतिप्रकाशयतिअखिलं
समस्तंयच्चंद्रमसिशशभृत्तितेजोऽवभासकंवर्त्ततेयच्चाग्नौहुतवहेतत्तेजोविद्धिविजानीहिमामकं
मदीयंअथवायदादित्यगतंतेजश्चैतन्यात्मकंज्योतिः यच्चंद्रमसियच्चाग्नौतत्तेजोविद्धिमामकंमदी
यंविष्णोस्तज्ज्योतिः ननुस्थावरेषुजंगमेषुचतत्समानंचैतन्यात्मकंज्योतिस्तत्कथमिदंविशेषणं
यदादित्यगतमित्यादि नैषदोषःसत्वाधिक्यादाधिक्योपपत्तेः आदित्यादिषुहिसत्वमत्यन्तप्रकाशं
अत्यन्तभास्वरंअतस्तत्रैवाविस्तराज्योतिरितितद्विशिष्यतेनतुतत्रैवतदधिकमिति यथाहिलोकेतुल्ये
ऽपिमुखसंस्थानेनकाष्ठकुड्यादौमुखमाविर्भवतिआदर्शादिषुतुस्वच्छस्वच्छतरेषुतारतम्येनाविर्भवतितद्वत
दितिनमितित्याख्यानान्तरमाह अथवेति चैतन्यज्योतिषः सर्वत्राविशेषात्तदादित्यादिगततयाविशेषणमयुक्तमि
तिशंकतेननन्विति सर्वत्रसत्वोत्कर्षाद्विशेषाभिव्यक्तेर्विशेषणंविशिष्टोपाधिप्रयुक्तमिति परिहरति नैषदोषइति तदेवप्रपंचय
त्यादित्यादिष्विति सर्वत्रचैतन्यज्योतिषस्तुल्यत्वेप्युत्कर्षोपाधिस्थानीयविशेषणमुपपन्नमिहेत्याहेति यथेत्या

यो॰ भा॰ टी॰ २१६

तत्र कार्यलिंगकमनुमानं दर्शयति तत्राव्यक्तेति मायाशक्तिं विना भोक्तृणां कर्मादिसंस्कारा नैवोत्का
पीत्वानि तिरस्राशङ्कां तन्मयुन्ति मितनेयमायाशक्तिरूपा दानमिति मत्वाह अनेकेति कामकर्मादि इत्यादि
शक्तिनेत्रानग्रहणेनत्रङ्क्रितिपुरुषचेतिभक्तनया तिहयुहणमितिर्णाका मोक्तानद्वारानिवारयति कोना
विति कृत्स्नाद्यार्थमुक्ता नेनास्थिनस्यकृदस्यानेति संपर्हितमर्थमाह अनेकेति तस्यकृष्यमन्तरेन विना
वृक्षज्ञानमप्यनाशादित्याह संसारेति कार्यकारणयोर्ग्रात्रयोर्दृष्टा ये तावत्संयन्तदृष्टीयन्यान्याम
निवेलनत्यपफलमाह तत्रेति उपाधिकृपकृतगुणदोषास्पर्शीफलितमाह निरुपेति शाम्भातदराद्वरा

तत्राव्यक्तपुरुषस्योक्तिविजे अनेकसंसारिजनकामकर्मादिसंस्काराश्रयोऽन्तरपुरुषव्यावृत्ते
कोनापुरुषाविस्याह स्वयमेव भगवान् तरः सर्वाकिमश्नानि समस्तविकारज्ञानमित्यर्थः
कृत्स्न्यः कृतान्तेविषवेन्मिन अथवाकृतामायाद्वनाजिसनाकृटिलनितपायाः अनेक
मापर्विकृताक्षितिन कृत्स्नाः संसारबीजानेमाव्रततरतोप्यन्तद्रपुव्याने शाम्भातदराद्वरा
भावीतलदोणः तदान्तरोपाधिकृपदोषेणास्पृष्टानिष्पत्तुद्वन्द्वमतः स्वभावः अतः पुरुष
स्य परमात्मेत्युद्धाहृतः पालोकत्रयमावृत्त्यविभर्त्यव्यय ईश्वरः १२ अतः अहंक्षरमतः पु
रुषत्वन्यः अव्ययतेलनतः शाम्भोपरमात्मेति परमशूरी देहधिविद्यान्तकृतात्मस्योत्सात्मा
परमात्मेत्युदाहृतः उक्तोविदानेषु स्वप्नविशिष्टानेषोलोक
त्रयमव्ययः स्वान्योन्यकेयपामायणा बलवत्काशोविश्रयत्रविश्वविभर्ति स्वरूपमात्रमात्रेण
विभर्ति धारयत्यव्ययान्ताक्ष्याद्याविकृतेरव्ययईश्वरः सर्वज्ञानादायएतोष्वेदृष्टान्तशोलः
यथाव्याख्यातस्य पुरुषस्य पुरुषोत्तमत्वेनागमप्रसिद्धं
स्या मितिसावनं अतमोप्यहोति पदह्यवलतनः सर्वेष्वेव तदन्तगतानुक्ता भावहेत्वर्थसंज्ञा स्यान्यात्स
नस्यात्मजानेस्वमेव स्पर्शतिलोकेन्यमेव तपलेबोणसर्वजगद्धेविवर्तितवेनन्यमेवबलेतत्रपक्तिमाया
तयोनिपावतेनगद्वारणेपरस्यामायानरवारयति स्वरूपेति नचास्यान्याधारत्यितावतः बलतादि
त्याह अव्ययपुरुष मसृक्तमेनतदेरमतरचवाक्यावृत्तमरतेविश्वमीशाइतिस्यत्यर्थपलोह ईश्वरइति २१६

इतश्च सर्वात्मत्वेन सर्वव्यवहारास्पदत्वमीश्वरस्येत्याह किंचेति प्राणिजाते ब्रह्मादिस्तम्बान्ते कीर्तनमात्मत्वेन प्रवि-
ष्टोऽस्मि विश्वतेजस्त्वेन हृदिस्थो बुद्धौ सन्निविष्टोऽतो बुद्धिमध्यस्थत्वादोषदृष्टत्वादिति पावकत्वमतः सर्वे-
भाष्यकृतात्मरूपेण स्वरूपाविर्भावः प्राणिनां स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं पापस्य च भगवद्दृष्टीनत्वेन भगवता
वैषम्यमसक्तमित्याशंक्याह येषामिति स्मृतिज्ञानोत्तरकालीनरागद्वेषरहितस्य परामर्शः देशकालस्वभावविप्र-
कृष्टस्यापि ज्ञानमनुभवः धर्माधर्माभ्यामविवेककारिभ्यां वेतनेश्वरस्य वैषम्यमिति भावः तद्वैवर्ण्यं परे श्रुत्या
भगवतो नान्यादितिशंकां वारयति वेदैरिति वेदान्तानामौपाधिकपतेऽपि परिहरति वेदान्तेति तदर्थसम्प्रदायप्रवर्त-
किंच सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्त-
कृद्वेदविदेव चाहं १५ सर्वस्य प्राणिजातस्याहमात्मा सन् हृदि सन्निविष्टोऽतो मत्तः आत्म-
नः सर्वप्राणिनां स्मृतिर्ज्ञानं तदपोहनं च येषां पुण्यकर्माणि तेषां पुण्यकर्मानुरोधेन ज्ञानस्मृती भ-
वतः येषां पापकर्माणि तेषां पापकर्मानुरूपेण स्मृतिज्ञानयोरपोहनं चापायनमेवगमनं च वेदैश्च स-
र्वैरहमेव परमात्मा वेद्यो वेदितव्यो वेदान्तकृद्वेदान्तार्थसम्प्रदायप्रवर्तकः इत्यर्थः वेदविदेव वेदार्थविदेव चा-
हं भगवानीश्वरस्य नारायणाख्यस्य विभूतिसंक्षेप उक्तः विशिष्टोपाधिकृतः इदानीं तस्यैव क्ष-
राक्षराविनाश्यनात्मस्वरूपान्तरोपाधिप्रविभक्ततया निरुपाधिकस्य केवलस्य स्वरूपनिर्धार-
विषयोत्तरश्लोकत्रयमारभते तत्र सर्वमेवातीतानागताध्यायार्थजातं त्रिधा राशीकृत्याह द्वावि-
मौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते १६ द्वाविमौ पृथग्राशी-
कृतौ पुरुषाविति उच्येते लोके संसारे क्षरश्च क्षरतीति क्षर एको राशिः अपरः पुरुषो-
ऽक्षरस्तद्विपरीतो भगवतो मायाशक्तिः क्षराख्यस्य पुरुषस्योत्पत्तिबीजमनेकसंसारिजन्तुकामकर्मादिसंस्काराश्रयः
कृतार्थं तदर्थयोपाध्याययोर्ज्ञानं वक्तव्यमाह वेदार्थेति उत्तरश्लोकानामनन्तरपर्वन्तं संगतिं कीर्तयति भगवानिति
विशिष्टोपाधिरहितस्यापि उपरितनाध्यायसमाप्तेरुत्तरसंदर्भस्य तात्पर्यमाह अथेति तदेवोपाधि-
कालस्वरूपनिर्धारणायाः तेनोपाधिः किंलक्षणः सोऽयमात्मेत्याशंक्याह तत्रेति उपाधि-
पाधिभ्यां परमात्मनाच रूपान्तरेण तेन सर्वात्मनेनाशङ्क्याद्यदोषप्रसङ्गात् उपाधिरिति पुरुषोपाधि-
त्वात् पुरुषत्वेन सामानाधिकरण्यमाह पुरुषाविति पराः पुरुषव्यापकत्वं यान्ति भगवानिति

गीतानामन्वर्थत्वमर्थस्यात्र संक्षिप्तत्वादेव केवलेनाम्रणतो न भवति किंतु वेदार्थस्यापि सर्वस्यात्र समाप्तेरित्युक्तं
प्तमुपदेशमित्याह नेति तत्रागमकमाह यस्मादिति भगवत्तत्त्वज्ञानेन कृतकृत्यत्वमनुपपन्नमिति विशिष्टेति
नान्यथेत्युक्तं प्रपंचयति नचेति सत्यपि तत्त्वज्ञाने कर्मणां कर्तव्यतात्र कर्तव्यसमाप्तिर्विरुध्येत्याशंक्याह सर्व
मिति तत्त्वज्ञानेन कृतार्थत्वे प्रमाणं स्मृतिसंमतिमाह तदीति भारतेतिहासेऽपि तत्त्वज्ञानमाह यतइति तद
नेनात्मनो देहाद्यतिरिक्तत्वं चिद्रूपत्वं सर्वज्ञत्वं सर्वात्मत्वं कार्यकारणविनिर्मुक्तत्वं नाशप्रपंचत्वं तत्स्यादित्येक
न केवलं सर्वस्य वेदार्थस्य इह समाप्तिः यस्माद्वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इति चोक्तं इदमुक्तं
कथितमपाहेत्यत्र प्रकारान्तरमाह त्वया गीतां शास्त्रस्य प्रतिबुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात् अथवा वेदशास्त्रार्थेन
कृतकृत्यश्च भारतेत्युक्तं कृतकर्तव्यः कार्यपि न स कृतकृत्यः विशिष्टजन्मप्रसूतेन ब्राह्मणेन य
त्कर्तव्यं तत्सर्वं भगवत्तत्त्वे विदिते कृतं सर्वं भवेदित्यर्थः नचान्यथा कृतकृत्यः परिसमाप्तमनेकज
न्मविदितमभिप्राय सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यत इति चोक्तं एतद्धि जन्मसामग्र्यं ब्राह्म
णस्य विशेषतः प्राप्यैतत्कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नान्यथेति च मानवं वचनं यतः पत
रमार्थतत्त्वमतः कृतं त्वया निःशेषतः कृतार्थत्वं हे भारत इति श्रीभगवद्गीताभाष्ये पंचदशो
ध्यायः ॥१५॥ दैवासुरी राक्षसी चेति प्राणिनां प्रकृतयो नवमेऽध्याये सूचितास्तासां विस्तरे
ण दर्शनाय अभयं सत्त्वसंशुद्धिरित्याद्यध्यायारंभस्तेन त्रयाणां संसारमोक्षाय दैवी प्रकृतिः निब
न्धायासुरी राक्षसी चेति दैव्या आदानाय प्रदर्शनं क्रियते इतरयोः परिवर्जनाय श्रीभगवानु
वाच अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवं १
रस्तस्यात्मतत्त्वज्ञानादेव श्रेयः पुरुषार्थपरिसमाप्तिरित्यर्थः इति श्रीमदानंदगिरिविरचितायां भगवद्गी
ताभाष्यटीकायां पंचदशोऽध्यायः वृत्ते हि नेन संसारबंधहेतुः प्रपंचोऽनंतरमध्यायमवतारयति दैवीति सू २१७
चितास्तासां श्रीमाद्दैवी च वक्ष्यते मोहिनीमित्यादाविति विशेषः उक्तानां विस्तरेण दर्शनेन फलं दर्शयति मार्गे
ष्वाध्याकौ विभज्योपयोगमाह तत्रेति श्रुतिनिदेशाध्यायकर्मांकुरो ध्यानं निष्प्रयत्नत्वं सत्त्वानां
त्रकर्मग्राह्याग्राह्यतासंसारत्यागोपायेन स्मृतिनेतानां तत्त्वमवच्छेदहेतुमर्थानां संसारत्यागेऽपि ६
ना: सात्त्विकी दैवी सदृशी राक्षसीत्येवं विभक्ता आसां विशेषिका भगवानुवाचेत्याह अभयमिति

मुक्तरणादिवदस्य नाम्नोऽन्वर्थत्वात् यौगिकत्वे विशेषणाभावाच्च इवावनोपि लोके केश्वरवदीश्वरत्वं सातिशयमिति ने
त्याह । तस्येति । यस्मादित्यस्यापेक्षितं निर्दिशयन्नाह इति । सञ्जनः पुरुषइति वाकार्थमुक्त्वा ? : [illegible] प्रपंच
तेजसा नयतोऽन्योऽवाहलोन्यथेति । यथोक्तं विशेषणं सर्वात्मत्वादिविशेषणोपेतं नामिति [illegible] तदयाक्तरातीत
तेयथोक्तप्रकारः संमोहवर्जितः संमोहेन देहादिष्वात्मात्मीयत्वबुद्ध्यात्मकेन रहितस्तथ्य । भगवन्तं जानाति सः

म तस्य नाम निर्वचनप्रसिद्ध्यानर्थं वक्तेनाम्नो दर्शयन्निरतिशयोऽहमीश्वर इत्यास्याने दर्शयति यस्म
ाद्वान् । यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ १८ ॥
यस्मात्क्षरमतीतोऽहं संसारमायावृक्षमश्वत्थाख्यमक्षरादपि संसारवृक्षबीजभूतादपि चोत्तमः
उत्कृष्टतमः ऊर्ध्वतमो वा अतस्ताभ्यां क्षराक्षराभ्यामुत्तमत्वादस्मि भवामि लोके वेदे च प्रथितः प्र
ख्यातः पुरुषोत्तम इत्येवं मां भक्तजनाः विदुः कवयः काव्यादिषु चेदं नाम निबध्नन्ति पुरुषोत्तम इत्यने
नाभिधानेनाभिगृणन्ति । अथेदानीं यथानिरुक्तमात्मानं यो वेद तस्येदं फलमुच्यते । यो मामेवम
संमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् । स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ १९ ॥ यो मामीश्वरं यथोक्तवि
शेषणमेवं यथोक्तेन प्रकारेणासंमूढः संमोहवर्जितः सन् जानाति अयमहमस्मीति पुरुषोत्तमम्
स सर्ववित्सर्वात्मना सर्वं वेत्तीति सर्वज्ञः सर्वभूतस्थं भजति मां सर्वभावेन सर्वात्मचित्ततया भारत
अस्मिन्नध्याये भगवत्तत्त्वज्ञानं मोक्षफलमुक्त्वाऽथेदानीं तत्स्तौति । इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं म
यानघ । एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥ २० ॥ [illegible]
[illegible] किं तर्हि [illegible] गीताशास्त्रं समस्तं [illegible] अध्याये [illegible]
तेऽस्मिन्नध्याये [illegible]

पे [illegible] सर्वात्मना [illegible] सर्वविदिति [illegible] सर्वात्मनि [illegible] अध्यायार्थं
[illegible] गीतासु [illegible] अध्याये [illegible]
[illegible] इति [illegible] सर्वो हि
ति

गी॰भा॰ दैवीं संपदं प्राप्तस्य विशेषणं नतार्थत्वं विशदयत्याह किंचेति व्यावर्त्तयति तेनेति सुधात्मनाधिकानादि
टी॰ निग्रहः क्षमाक्रोधयोरेकार्थत्वेनैव तत्क्षमागुणकत्वविहितमिति उत्तमत्वायोरिति तयोरेवविशेषादयो
२२८ न तद्वार्फलतीत्याह इत्यामिति धृतिविशेषमेवविशदयति येनेति शौचं द्विविधमेवबाह्यं ... मित्यर्थ
२१७ लेपादिना नैर्मल्यमेव प्रकारयति मायेति उत्तरार्ध्यहृदयेति एवमिति अतिमानिताभाव ...
त्मनतीति कैश्चित्तानि विशेषणानीत्यपेक्षायामाह भवन्तीति सात्विकस्य मनुष्यदेहस्य ...

किंच तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता भवन्ति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ३ अं:
प्रागल्भ्यं न त्वग्गता दीप्तिः क्षमा आकृष्टस्य ताडितस्य वान्तर्विक्रियानुत्पत्तिः उत्पन्नायां विक्रि-
यायां प्रशमनमक्रोधः इत्यवोचाम इत्यक्षमाया अक्रोधस्य च विशेषः धृतिः देहेन्द्रियेष्ववसा-
देषु प्राप्तेषु तस्य प्रतिषेधकोऽन्तःकरणवृत्तिविशेषो येनोत्तम्भितानि करणानि देहश्च नावसीदन्ति शौ-
चं द्विविधं मृज्जलकृतं बाह्यमभ्यन्तरं मनोबुद्ध्योर्नैर्मल्यं मायारागादिकालुष्याभावः एवं द्विवि-
धं शौचमद्रोहः परजिघांसाभावोऽहिंसनं नातिमानिता अत्यर्थं मानोऽतिमानः स यस्य विद्यते
सोऽतिमानी तद्भावोऽतिमानिता तदभावो नातिमानिता आत्मनः पूज्यतातिशयभावना
भावइत्यर्थः भवन्त्यभयादीनि एतदन्तानि संपदमभिजातस्य किंविशिष्टां संपदं दैवीं देवानां संपद-
मभिलक्ष्य जातस्य दैवीविभूत्यर्हस्य भाविकल्याणस्येत्यर्थः हे भारत अथेदानीमासुरी संपदु-
च्यते दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीम् ४ दंभो
धर्मध्वजित्वं दर्पः धनस्वजनादिनिमित्त उत्सेकः अभिमानः पूर्वोक्तः क्रोधः पारुष्यमेव च प-
रुषवचनं यथा काणं चक्षुष्मान् विरूपं रूपवान् हीनाभिजनमभिजात इत्यादि अज्ञानं चाविवे-
कज्ञानं कर्त्तव्याकर्त्तव्यादिविषयमिथ्याप्रत्ययः अभिजातस्य पार्थ किमभिजातस्येत्याह असुराणां
पदमभिलक्ष्य जातस्याभिव्यक्तस्याह दैवीति शाटेयत्वेन दैवी संपदस्तु किं हेयत्वेनासुरी संपदस्त्याहाथेति २२८
उत्सेको मदहेतुर्धनादिरहितः आत्मनस्तु तेजस्वितादिगर्वाभिमानः क्रोधस्तु कोपापरपर्यायः स्वपराप-
कारप्रवृत्तिहेतुर्नेत्रादिविकारलिङ्गोऽन्तःकरणवृत्तिविशेषः प्रत्यक्षं परुषवचनं प्रागुक्तेऽसमभावः
पारुष्यं तदुदाहरति यथेति तमभिजातस्येत्यादेर्माहात्म्यज्ञानान्तानिमानि अन्तःकरणसंपत्

अभीरुतायाः स्त्रीपदिष्टे धर्मे संदेहे हितायनुष्ठानेनि पुणं परवंचनापरस्य व्याजेन वणिक्करणं मायापाह । द्वयेनयथाव
ता गृहिधर्मस्य यथार्थव्यवहरणमनन्तेन प्रपञ्चाह फलपनेनादिपदेनाविशलं भविभमादिशह । उक्तं मर्थी सतिपाह
गुरु इति एषेत्यम पाथाः ज्ञानादि [illegible] तात्रिविधो इति पावन नामे वृस्पातिकै प्रशक्ति एकरूपति एवेति ता
नेक मणि वाधिकृतानां अभीरुतायाः प्रशक्ति : सानपानं सत्त्विकं संपादितायां : महाभाग्यानामनु
नमाईवी संपद्क्रासंशति सर्वेषां पत्यासमवेसंपदेव्यापद्विशति ज्ञानमिति वाह्यकरणविशेषणे कार

अथ पंचम भीरुतामलसंशुद्धिः सन्तस्थानं : करणस्य संव्यवहारेषु परवंचनादि मायापान्तनादिप
रिवर्जने शुद्ध सलस्वभावेन व्यवहारस्य मर्थः ज्ञानयोग्यव्यवस्थिति : ज्ञानेशगस्तुत : आचार्यत
श्रुतमादिपदार्थानाम वगमो : वेगतानामिदिशायुपदेहारे करणे कायत्न पाहातम संवद्धतापाद
नयोग सलयोर्नारसाग यावीवस्थितिस्वभावस्थानेन तात्रिशिनापगा प्रधानादेवी सात्विको संपदवेचे
येषामर्थिकृताचानां प्रशक्ति : समवतिसात्विकीमाचाने ज्ञानेपधाण संविभागोनातोनाद
मशुचानके : करुणानामपशमेन तक्ष : करणस्याप्यशमोपगति वदयति पत्रं [illegible] ताशिहानादि : सा
नैश्रद्धेव पूज्ञादि : स्वाध्याय [illegible] धापनमहक्षाये नपावत्स माणशोसेनादिया सर्वे वृत्तम्
तेसर्वेदा किंच अहिंसा सुन्यमेको प्रत्यागः अपातिरपेशने : द्वमो [illegible] तेपुलालवेसाई वहीरवापलं
२ अहिंसा हिमनं प्राणिनापीडावर्जनं सत्यमप्रियान्तनवर्जितं यथा [illegible] ताय वचनं सक्रोधापरे
क्रुद्धस्यापि हितस्यावा प्रायस्य क्रोधस्य सोपशमनेत्यागः : सत्यात्र : पूर्वेदाने सा ने त्यागनि :
नत : करणस्योपशम : प्रपेशुन प्रपिशुनता परस्य परोक्षे धुपकदोकरण पेशुनतदेभावोपेशुन
दयापाक्रु पाड : स्वेतेषु भूतेषु शलालवेशेन्द्रियाणां विषयसन्निधावविक्रियामाई वम्रदुता : कोपेहाल
नायवापलमसति प्रयोजने वाक्पाणिपादादीनां व्यापारयितन्ते

प्रमाह श्रुतः करणस्येति देवयक्ताद्विरित्यादिपादेन यज्ञपत्तो भतयक्तोमनुष्ययज्ञश्चेति त्रयपञ्चकं ब्रह्म
यज्ञस्य स्वाध्यायेन कृताच्छक्ता करणत देवीसंपद्भ मित्रजातस्याभिशेवर्णं [illegible] दृष्टपुति । किंचते त्याग
प्राहे न दानेव [illegible] पूर्ववत्सिति [illegible] वृतिदेन्द्रैर्हानिमित्तमहनाइ ॥

गी० भा० टी० २१५

217

नष्टो चमित्यादैरलात्स्यप्रमाह अनाचारा इति पौचमत्यपराचाराः तेन भीवेधिवामसलपदि तास्कन्यायेन इ
त्यगुप्तादाने असत्रागाजनानाविनो बलेनगाणग्रिमनोन्याह किंचेति विद्यतइत्याङ्केतिनेश्वलक्ष्य
गास्त्वकनाप्ययहृष्टानिमित्तौ कृत्स्य शक्तन्यधिष्ठानात्मकेनसलगाहनेजगदिष्यनेचेत् ...
योक्याह किंचेति किमन्यदित्यादेरात्पस्थानात्यपमाह नकिंचिदिति यथोक्तादृष्टिमेरवाहरिने ...
अहंतिच प्रवर्तनेनप्रस्मिन्नुरणापंसाधनेकर्तव्ये प्रवृत्तिस्तां प्रवृत्तिनिवृत्तिं च नविदुरासुरा यस्मात्
नराइतो ... नित्यमानिवृत्तिस्ताञ्जनाआसुरा नविदुः नजानन्ति नकेवलं प्रवृत्तिनिवृत्ती एव
नविदुः नशौचं नाचारो नसत्यं तेषु विद्यते असुरा वा अनाचाराः मायाविनो ...
नासुराः किंच असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरं अपरस्परसम्भूतं किमन्यत्कामहैतुकं
असत्यं यथा वयमनृतप्रायास्तथेदं जगत्सर्वमसत्यम् अप्रतिष्ठं च नास्य धर्माधर्मौ प्रतिष्ठातोऽप्रतिष्ठमिति
तेन ते आसुराः जनाः जगदाहुरनीश्वरं न च धर्माधर्मसव्यपेक्षमस्य शासितेश्वरो विद्यत इति
अतोऽनीश्वरं जगदाहुः किंच अपरस्परसम्भूतं कामप्रयुक्तयोः स्त्रीपुरुषयोः अन्योन्यसं
योगाज्जगत्सर्वं सम्भूतं किमन्यत्कामहैतुकं जगदाहुः कामहेतुकमेव कामहैतुकं किमन्यज्जगतः
कारणं नकिंचिददृष्टं धर्माधर्मादिकारणान्तरं विद्यते जगतः काम एव प्राणिनां कारणमिति
लोकायतिकदृष्टिरियं एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय ज
गतोऽहिताः ९ एतां दृष्टिमवष्टभ्याश्रित्य नष्टात्मानो नष्टस्वभावाः विभ्रष्टपरलोकसाधना अल्प
बुद्धयो विषयविषया अल्पैव बुद्धिर्येषां तेऽल्पबुद्धयः प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्रूरकर्माणो हिंसात्मकाः
क्षयाय जगतः प्रभवन्तीति सम्बन्धः जगतोऽहिताः शत्रव इत्यर्थः ते च काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमान
मदान्विताः मोहाद्गृहीत्वासद्ग्राहान्प्रवर्तन्तेऽशुचिव्रताः १० काममिच्छाविशेषमाश्रित्यावष्टभ्य दुः

योक्याह एतामिति प्रागुपदिष्टां ... लोकायतिकदृष्टिमवलम्ब्य ... नष्टस्वभावा नमेवस्पष्टयति
विभ्रष्टेति विषयबुद्धेरल्पत्वं ... नैव जगत ... यावन्ता नेवड्याचायाना
... विशिनष्टि ते चेति

२६६

कार्यफलविभागः आसुरीसंपल्लक्षणं राजसी चेति तृष्णया भिप्रायेत्। नन्वेतत् फलविभागे संपदोरेव मन्ये अर्जु-
नस्य न स्पष्टमिति प्राप्ते भगवतो वचनमित्याह नन्वेति नन्वाभिजात्यं हे न करोति हे पाण्डवेति निर्दिष्टानां दैवासुरसं-
पन्नेति ... स कस्माज्ञाने त्याग का हे ... मन आभावादित्याह द्वाविति ... नानां हि विधेय मानां वेनो ...
प्राह ... मुद्राह रोति द्वयाहेति संपद्वयं पुनः भ्यो ... कान्ता मपि ... ते मे दानां स भवान् कुतो ... तूना
नयोः संपदोः कार्यमुच्यते दैवी संपद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता। मा शुचः संपदं दैवीम-
भिजातोऽसि पाण्डव ॥५॥ दैवी संपद्या सा विमोक्षाय संसारबन्धनान्निबन्धाय नियतो बन्धाय नि-
... संपन्नमता भिज्ञेना ... तथा राजसी च ... मन्यजुन सा ... गत भाव
कि ... किं वा दैवी संपद्युक्तः ... एवमालोचनायां ... भावमालक्ष्याह भगवान्
मा शुचः शोकं मा कार्षीः संपदं दैवीमभिजातोऽसि अभिलक्ष्य जातोऽसि भाविकल्याणस्त्वमसीत्य-
र्थः। द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च। दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु
॥६॥ द्वौ द्विसंख्याकौ भूतसर्गौ ... भूतसर्गौ ... सृष्टी ... भवेते ... तासां ...
मानोति दैव आसुर संपद्द्विसंख्याकानि ... सर्गौ ... चोते द्वयाह ... दैवाश्चासुराश्च
... सर्वेषां हि ... तावदेव दै-
तिष्ठ ... देवासुर ... दिना वि ...
आसुर एव च ... प्रोक्तः विस्तरशः ... पार्थ मे शृणु
... मा ने विस्तरशः ... साकं ... मन्ये ...
... मिति ... निचे ...
नप्रदर्प्यते ... सर्वेषामिति ... संपदुपदर्शन ...
... निग्रहाह ... प्रवृत्तिं च ... संपदो ...
... प्रवृत्तिं न जानन्ति ... नजानन्तीति संबन्धः

सिद्धत्वमेव स्फुटयति संपन्न इति बलवानोजस्वी तेजस्वी रोगरहितः विद्याकृतप्रयत्नाभिजनैर्नैवं तुल्यो नान्योस्तीत्याह आ
ढ्योऽसीति तथापि यागदानाभ्यां तत्फलेन वा कश्चिदधिको भविष्यतीत्याह किंचेति नचैतेषामेषामि प्रायः सा
धीयानित्याह हेयं वमिति उक्तप्रकारं विपर्ययेण हृत्याहु स्वविवेकविकलानां किं स्यादित्यपेक्षायामाह अनेके
ति कामा विषयास्तेषां भोग उपभुक्तिरुपभोगश्चेति यावत् नचैतेषामपि केषांचिद्धितकं कर्मास्तीत्याह ।

संपन्नः पुत्रैः पौत्रैः स्त्रीभिर्नैकैर्बलेन मनुष्योऽहं बलवान् स्त्री चाहमेव अन्ये तु मम भारवत्तराः आढ्योऽभिज
नवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः १५ आढ्यो धनेनाभिज
नवानस्मत्पुरुषश्रोत्रियत्वादिसंपन्नस्तेनापि न मम तुल्योऽस्तीति कश्चित्कोऽन्योऽस्ति सदृशस्तुल्यो मया
किंच यक्ष्ये यागेनाप्यन्यानभिभविष्यामि दास्यामि नटादिभ्यो मोदिष्ये हर्षं प्राप्स्यामीत्येवमज्ञानविमो
हिताः विविधमोहिता अविवेकभावमापन्नाः अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः प्रसक्ताः
कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ १६ अनेकचित्तविभ्रान्ता उक्तप्रकारैरनेकैश्चित्तैर्विभ्रान्ता विविधभ्रान्ताः
अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः मोहोऽविवेकोऽज्ञानं तदेव जालमिवावरणात्मकत्वात्तेन समा
वृताः प्रसक्ताः कामेष्वेतेति कामा विषयास्तेषामुपभोगः कामभोगस्तेषु तत्रैव निषक्ताः सन्तस्तेनो
पचितकल्मषाः पतन्ति नरकेऽशुचौ वैतरण्यादौ आत्मसंभाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः यजन्ते
नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकं आत्मसंभाविताः सर्वगुणविशिष्टतयात्मनैवात्मनि संभाविताः
स्तब्धा अप्रणतात्मानो धनमानमदान्विताः धननिमित्तो मानो धनमानः मदश्च ताभ्यां धन
मानमदान्विताः यजन्ते नामयज्ञैर्नाममात्रैर्यज्ञैस्ते दम्भेन धर्मध्वजितया अविधिपूर्वकं विहिताङ्गेतिक
र्तव्यतारहितं अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः
१८ अहंकारमहंकरणमहंकारः

…२२०

नाद्यो ब्रह्मविप्रतिपन्नैरपुरुषैर्वैतरण्यादौ पतनं नमितिचेत्तत्राह आत्मेति आत्मरीसंपत्सभिजातैरधर्मज्ञान
मेव संचीयते ब्रह्मविद्विरोधि वैदिके वर्त्मनि नैव पुरुषमित्युक्तं ब्रह्मज्ञानाभावेन यत्तदा यादेवाद्विजेतेऽस्माकं
अहंकारमिति

220

नानेन विधानेन स्वर्गविशिष्टा नास्ति किंत्विति चिंतामात्मीयपयोगदेशायापालोचनात्मिकामपरिमेयां विषयत्वात्
परिमातुमशक्यां माश्रिताः इति संबंधः एवं कामोपभोगपरमपदनस्वर्गस्मैतावत् पारत्रिकं तु नास्ति
सर्वमिति निश्चितवंत इत्याह एतावदिति अथ यानेव पुनर्विशिष्टा नष्टिः आशेति अशक्योपायापायार्थविषयान्
वृणतेऽपायार्थविषयावाप्तिनाशाः शतं ताभाशा इव पाशानोस्तैर्बद्धा इति बद्धा इव श्रेयस इत्याख्या नेतो
नीयमाना इत्याह आशापाशेति न केवलमभिप्रायो यापि विवेकविरोधी इत्याह ईहन्त इति इदमद्येत्यादि २

किंच चिंतामपरिमेयां च प्रलयांतामुपाश्रिताः। कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः॥ ११
चिंतामपरिमेयां च परिमातुमशक्यां काले मरणावधिं प्रलयांतामाश्रितानामपरिमेयानां प्रलयांतां
मरणांतामाश्रिताः सदा चिंतापरा इत्यर्थः कामोपभोगपरमाः काम्यंत इति कामाः शब्दादयः
तदुपभोगपरमाः अयमेव परमः पुरुषार्थो यः कामोपभोग इत्येवं निश्चितात्मानः एतावदिति
निश्चिताः आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः। ईहंते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान्॥
१२ आशापाशशतैरित्याशा एव पाशास्तेषां शतैराशापाशशतैर्बद्धाः संतः सर्वतः आकृष्यमाणाः का
मक्रोधपरायणाः कामक्रोधौ परमयनं परमाश्रयो येषां ते कामक्रोधपरायणाः ईहंते चेष्टंते
कामभोगार्थं कामभोगप्रयोजनायान्यायेनार्थसंचयानर्थप्रचयान् अर्थप्रचयानर्थप्रचयमिति
अन्यायेन परस्वापहरणादिनेत्यर्थः ईहंत इत्येतेषामभिप्रायः इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथं
इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनं १३ इदं द्रव्यमद्येदानीं मया लब्धमिदं मनःप्रियं मनोरथं मनस्तु
ष्टिकरं प्राप्स्ये इदं चास्ति इदमपि मे भविष्यति आगामिनि संवत्सरे पुनर्धनं तेनाहं धनी विख्यातो भविष्यामि
असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि। ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी॥ १४ असौ देवदत्तो ना
मा हतः अजेयः शत्रुर्हनिष्ये चापरान् वराकाननपि किमनेकैः किं करिष्यंति तपस्विनः सर्वथा नास्ति मत्तुल्य
ईश्वरोऽहमहं भोगी सर्वप्रकारेणाहं सिद्धोऽहं

बां

इत्यन्यदुःखैः प्राप्यमाना ते न विपत्तिं तन्मात्रनिमित्तं तद्यथा तेन इत्यभिप्रायेण प्रतिबंधकः शत्रुरपि न संभवतीत्याह अ
सौ विति हतो विहीनानां तथा परिभवोऽपि न तस्मान्नाशानुगुणं परिभवो निश्चितो न भवतीत्याशयेनाह
सर्वथेति शेषघातिरेकापि न तस्य भोगसामर्थ्यमित्यर्थः ईश्वरोऽहमिति

गी·भा· तेषामीश्वरप्राप्तिशंकाभावे कथं तन्निषेधस्यावकाशः स्यादित्याशंक्याह मामित्यात्मादिना प्रसंगादासुरीसंपदोऽनर्थप
टी· रंपराहेतुत्वात्सर्वपुरुषार्थप्रतिपन्थित्वेन त्याज्यत्वमुक्त्वा तत्रैव तत्कारणत्वमारब्धं पक्षपातेन संक्षेपतो वक्तुं देव
२२१ तेनासौ परिहरणीयेति समुदायार्थः कथमासुरीसंपदनन्तभेदवती पुरुषायुषेणापि परिहर्तुं शक्येत्या
शंक्याह सर्वस्या इति संक्षेपोक्तेः फलमाह यस्मिन्निति कामादौ त्रिविधे सर्वस्यासुरीसंपदो ... अन्तर्भावो

मामप्राप्यैवेति न मत्प्राप्तौ काचिदप्याशंकास्त्यतो मदुपदिष्टं साधुमार्गमप्राप्येत्यर्थः सर्वस्या
आसुर्याः संपदः संक्षेपोऽयमुच्यते यस्मिंस्त्रिविधे सर्व आसुरीसंपद्भेदोऽनन्तोऽप्यन्तर्भवति यस्य
परिहारेण परिहृतं भवति यन्मूलं सर्वस्यानर्थस्य तदेतदुच्यते त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशन
मात्मनः कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् २१ त्रिविधं त्रिप्रकारं नरकस्य प्राप्ता
विदं द्वारं नाशनमात्मनः यद्द्वारं प्रविशन्नेव नश्यत्यात्मा कस्मैचित्पुरुषार्थाय योग्यो न भवति
इत्येतदत उच्यते द्वारं नाशनमात्मन इति किं तत् कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत्
यत एतद्द्वारं नाशनमात्मनस्तस्मात्कामादित्रयमेतत्त्यजेत् त्यागस्तुतिरियं एतैर्विमुक्तः कौ
न्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् २२ एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारै
स्तमसो नरकस्य दुःखमोहात्मकस्य द्वाराणि कामादयस्तैरेतैस्त्रिभिर्विमुक्तो नर आचरत्यनुतिष्ठति
किं आत्मनः श्रेयः पूर्वं तैः प्रतिबद्धो नाचचार तदपगमादाचरति ततस्तदाचरणाद्याति परां ग
तिं मोक्षमपि सर्वस्यैतस्यासुरीसंपत्परिवर्जनस्य श्रेयआचरणस्य च शास्त्रं कारणं शास्त्रप्रमाणादु
भयं शक्यं कर्तुं नान्यथा अतः यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं
न परां गतिम् २३ यः शास्त्रविधिं शास्त्रं वेदस्तस्य विधिं कर्तव्याकर्तव्यज्ञानकारणं विधिप्रतिषेधाख्यमुत्सृ

कथं सा परिहर्तव्येत्याशंक्याह यस्य परिहारेणेति कामादिपरिहारेणासुरीसंपदः परिहारेऽपि कथं सर्वानर्थपरिवर्जनं २२१
सिद्ध्यतीत्याशंक्याह यन्मूलमिति कथमात्मनो नित्यस्य नाशनं प्रकृतेनेत्याह कस्मैचिदिति त्रिविधमित्यादि सामान्यतो
दर्शितमनात्मकामादिद्वारविशेषणं दर्शयति किं तदिति तस्मादित्यादि व्याचष्टे यत इति कामादित्यागस्य त्रयाणां
मूलत्वेऽपि श्रेयः प्रतिबन्धी स्यात्तामिति भावः न केवलं श्रेयः समाचरन्नास्ते ... पदं ... प्रत्यात्मैव ...
द्वारालम्भनं किं तु लोके कामोपभोगविमिश्रं परं ... आसुर्याः संपदो वर्जनं श्रेयसः करणं किं कारणमित्याह

ग्रहंकारमेव स्फोरयन्ति विद्यमानैरिति अध्यारोपितैर्वैशिष्ट्यविषयत्वादहंकारस्याविद्यामलेनाविद्यात्मकत्वमाह
अविद्यात्वेनेति विवेकिभिन्नत्वादिति यत्नाद्बहिर्यत्नसूचयति कष्टतममिति तदेव स्पष्टयति सर्वेति साधिताशेष
संबंधः कार्यकारणसामर्थ्यमुक्तं विशेषणमहंकारं बलमहंकारपदमहदवधीरणपर्यंतं तेन परेषामात्मनः प्रलम्भ
करोति दर्पो नामित्यादिना अन्याश्च दोषानास्य पादौ च न केवलमुक्तमेव तेषां विशेषणानि किंतु कष्टतमोऽपि वि
शेषणान्तरमित्याह किंचेति यथा पोश्वरे प्रतिद्वेषस्तेषां संभाव्यते नेत्याशयिक स्वदेहे परदेहे च तेन प्रतिद्वेषः न
विद्यमानैरविद्यमानैश्च गुणैरात्मन्यध्यारोपितैर्विशिष्टमात्मानमहमिति मन्यते सोऽहंकारः अवि
द्याख्यः कष्टतमः सर्वदोषाणां मूलं सर्वानर्थप्रवृत्तीनां च मूलं तेन तथा बलं पराभिभवनिमित्तं का
मरागान्वितं दर्पं दर्पो नाम यस्योद्भवे धर्ममतिक्रामति सोऽयमन्तःकरणाश्रयो दोषविशेषः काम
स्त्र्यादिविषयं क्रोधमनिष्टविषयमेतानन्यांश्च महतो दोषान्संश्रिताः किंच ते मामीश्वरमात्मपर
देहेषु स्वदेहे परदेहे च तद्बुद्धिकर्मसाक्षिभूतं मां प्रद्विषन्तो मच्छासनातिवर्तित्वं प्रद्वेषस्तं कुर्वन्तः अभ्य
सूयकाः सन्मार्गस्थानां गुणेष्वसहमानाः तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् क्षिपाम्य
जस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु १९ तानहमिति सन्मार्गप्रतिपक्षभूतान्साधुद्वेषिणो द्विषतश्च मां क्रू
न रान्संसारेष्वेव केवलकसंसरणमार्गेषु नराधमानधर्मदोषवत्त्वात् क्षिपामि प्रक्षिपामि सततमशु
भानशुभकर्मकारिणः आसुरीष्वेव क्रूरकर्मप्रायासु व्याघ्रसिंहादियोनिषु क्षिपामीत्यनेन सं
धः आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् २० आसु
रीं योनिमापन्नाः मूढा अविवेकिनो जन्मनि जन्मनि प्रतिजन्म तमोबहुलास्वेव योनिषु जायमाना अ
हितत्रमोऽक्रमेण तेऽसुरस्यावस्थानमित्याशंक्याह तदहमिति तेषामीश्वरप्राप्तेर्यथैवेत्युक्तं न्यनिति महन्मा
मनेति ईश्वरस्य प्राप्तस्य तत्प्रतिरूपतनदतिवाचिनं तदुक्तं तत्पराङ्मुखत्वेन तेषामुक्तं विशे
षणवत्त्वाम्मामप्राप्य किं स्यादित्याह तत इति भगवतो नेहापि प्रसंगस्तस्मादितरमपि धर्मेति तत्त्वेषा
मपि क्रमेण बहूनां जन्मना मनेषा यो ऽमभिव्यापितेनस्याह सदृशमिति

तेषामत्राग्रहणे हेतुं प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह कस्मादिति प्रागुक्तानां तद्ग्रहे तावलंबं ग्रहे यदि विशेषणमविरुद्धमित्याशंक्याह तानेवमित्याह देवादीति श्रद्धादृष्ट्यानेनत्यात् तदुत्सृज्येति संबंधः शास्त्रोक्तं विधिमधिगच्छतामश्रद्दधानतया तद्विहितायां दे वपूजादौ श्रद्धानामा प्रवर्त्तनाभावो यस्मात्तेन तथाध्या यस्मिन्वस्तुस्मात्सास्तिकाधिकारे तेषां ग्रहणं नास्तीत्युपसंह रति यस्मादिति पूर्वोक्ताः शास्त्रानभिज्ञा वृद्धव्यवहारानुसारेणेति यावत् तैः शुद्धयान्वितैर्यमाणिकमंगं तयथंवस्य नीति पृच्छतीति तेषामिति कानिष्ठा तेनतद्धि वृत्तमिति किं तदिति कार्यमेकारणोपयदेशमाश्रित्य नानुपपत्तिमाह

ये पुनः केचिच्छास्त्रविधिमुपलभमाना एव तमुत्सृज्यायथाविधि देवादीन्यजन्ति ते त्वेयो गृह्य विधिमुत्सृज्य यजन्त इति न गृह्यन्ते कस्माच्छ्रद्धयान्वितत्वविशेषणात् देवादिपूजाविधिपरं किं चिच्छास्त्रविधिं पश्यन्त एव तदुत्सृज्याश्रद्दधानतया तद्विहितायां देवादिपूजायां श्रद्धयान्विताः प्र वर्तन्त इति न शक्यं कल्पयितुं यस्मात्तस्मात्पूर्वोक्ता एव ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः इत्यत्र गृह्यन्ते तेषामेवंभूतानां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः किं सत्त्वं निष्ठावस्थानमा होस्विद्रजोऽथवा तमः इति एतदुक्तं भवति या तेषां देवादिविषया पूजा सा किं सात्त्विक्याहोस्विद्राज सी उत तामसीति सामान्यविषयोऽयं प्रश्नो नायं विभज्य प्रतिवचनमर्हतीति श्रीभगवानुवाच त्रिवि धा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु २ त्रिविधा त्रिप्रका रा भवति श्रद्धा यस्यां निष्ठायां त्वं पृच्छसि देहिनां सा सा स्वभावजा जन्मान्तरकृतो धर्मादिसंस्कारो मरणकालेऽभिव्यक्तः स्वभाव उच्यते ततो जाता स्वभावजा सात्त्विकी सत्त्वनिर्वृत्ता देवपूजादिविषया रा जसी रजसा निर्वृत्ता यक्षरक्षःपूजादिविषया तामसी तमसा निर्वृत्ता प्रेतपिशाचादिपूजाविषया ए वं त्रिविधां तामुच्यमानां श्रद्धां शृणु २

एतदिति विशेषनिष्ठस्तुतं सामान्येन वक्तुं न शक्यमिति प्राधान्येन परिहरति सामान्येति किमिति श्रद्धा त्रैविध्यं प्रश्नानुपयुक्तमुच्यते तत्राह यस्यामिति श्रद्धापूर्विकायां क्रियायामिति यावत् श्रद्धात्रैविध्ये हेतुमाह सा स्वभाव जेति स्वभावशब्दार्थं प्रकृतोपयोगितया कथयति जन्मान्तरेति कथं त्रैविध्यमेवेति तदाह सात्त्विकीत्यादिना कथमुक्ता श्रद्धा स्वभावजेति तत्राह तामिति

कामस्य करणं कामकारस्तस्माद्वर्त्ततेति नन्वेवं कामाधीना शास्त्रविरुद्धस्य प्रवृत्तिरित्याह कामेति कामा
धीनाप्रवृत्तेः सदा पुमर्थो योऽयं स सर्वपुरुषार्थासिद्धिरित्याह नावीति शास्त्रार्थेन कर्मणो निष्फलत्वे फ
लितमाह तस्मादिति कर्त्तव्याकर्त्तव्ययोर्धर्माधर्मानवगतौ स्तु शास्त्रमेव प्रमाणं किं कर्त्तव्यमित्याशंक्याह यतन्त
ति स्वकर्मत्यागेषु प्रवृत्तिहेतूनां ध्यायापपरिसमाप्य तद्विनाशाधायकप्रारम्भं पापकर्मवासनां तु सा
रेणाभिज्ञाज्ञमानमासानिकादिप्रकृतित्रयविभागेन दैव्यासुरीसंपद्रूपमादानहानाभ्यामुपदिश्य काम
क्रोधमोहलोभानपहाय पुरुषार्थिनां शास्त्रमेवानुवर्तनतः कार्याकार्याभ्यामित्येवं निर्धारितम् इति श्री

कामकारतः कामप्रयुक्तः सन् न स सिद्धिं पुरुषार्थयोग्यतामाप्नोति नाप्यस्मिँल्लोके सुखं नापि परां
प्रकृष्टां गतिं स्वर्गं मोक्षं च तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तु
मिहार्हसि २४ तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ज्ञानसाधनं ते तव कार्याकार्यव्यवस्थितौ कर्त्तव्याकर्त्तव्यव्यवस्था
यामतो ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं विधिविधानशास्त्रमेव विधानं कुर्यादित्येवंलक्षणं तेनोक्तं स्वकर्म
यत्कर्तुमिहार्हसि स्वहेति कर्माधिकारभूमिष्वर्थं नार्थोऽस्मिन्निति इति श्रीभगवद्गीताभाष्ये षोडशोध्या
यः २४ तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते इति भगवद्वाक्याल्लब्धप्रश्नबीजोऽर्जुन उवाच ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य
यजन्ते श्रद्धयान्विताः तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः १ ये केचिद्विशेषतः शास्त्रविधिमुत्सृज्य
शास्त्रविधानज्ञा निःश्रेयसं शास्त्रचोदनामुत्सृज्य यजन्ते देवादीन् पूजयन्ति श्रद्धया आस्तिक्यबुद्ध्यान्विता
सप्रश्नः सतः तल्लक्षणं वाक्यविद्वांसः शास्त्रविधिमपश्यन्तो वृद्धव्यवहारदर्शनादेव श्रद्धया
नतया ये देवादीन् पूजयन्ति ते इह ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विता इति संगृह्यन्ते

सदा मदीयमिति विरचितायां भगवद्भक्तकरीय भगवद्गीताभाष्यटीकायां षोडशोऽध्यायः १६ आस्तिका नास्ति
कानां च शास्त्रैकचक्षुषां गतिः कृता संप्रति आस्तिकानामेव शास्त्रानभिज्ञानां गतिं जिज्ञासुः सप्तदशे आस्ति
ह तस्मादिति यजन्ते इति यागग्रहणं दानादेरुपलक्षणं यद्वा देवादीन् विधिमपश्यन्तः सन्तः आस्तिकतः श्रद्धया
नायागादि कुर्वन्ति नाहमानविना श्रद्धया यागादिकर्त्तृप्रवृत्तिमित्याशंक्याह अर्जुनेति ननु शास्त्रीयविधिप्रश्न
तोपि केचिन्न संप्रदायात् शास्त्रं पापागादि कुर्वन्तोऽहं प्रपन्नाने सामिह ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य ग्रहाणां विवक्षितानीत्येवम्

गी॰ टी॰ अ॰ १६

रजोनिष्ठान्प्राधान्येन प्रदर्श्य तमोनिष्ठान्प्राधान्येन दर्शयति कर्षयन्त इति कथं शरीरादिसाक्षिणमीश्वरं च प्रति कृशी
करणं प्राणिनां प्रकल्पनेनेत्याह मदनुशासनेति तेषां विपर्यासनिश्चयवत्त्वपरिज्ञाने कोऽपि प्रयुज्यते तत्राह परिहर
णार्थमिति उत्तरश्लोकस्य तात्पर्यमाह आहाराणामिति रस्यादिवर्गस्य सात्त्विकप्रियत्वं कट्वादिवर्गस्य
राजसप्रियत्वं यातयामादिवर्गस्य तामसप्रियत्वमिति प्रदर्शने कोऽपि प्रयुज्यते तत्राह रस्यादीति आहारे तु त्रैविध्ये ता
त्पर्यमाह तथेति आहारत्रैविध्यवदिति यावत् कतमेन तेषां भेदमेकत्रैविध्यं तत्राह तेषामिति सात्त्विकप्रीतिविष

कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः। मां चैवान्तःशरीरस्थं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान्॥ कर्षयन्तः
कृशीकुर्वन्तः शरीरस्थं भूतग्रामं करणसमुदायमचेतसोऽविवेकिनो मां चैवान्तःशरीरस्थं तत्कर्मबुद्धि
साक्षिभूतमन्तःशरीरस्थं कर्षयन्तो मदनुशासनाकरणमेव मत्कर्षणं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् आसुरो
निश्चयो येषां ते आसुरनिश्चयास्तान्परिहरणार्थं विद्धीत्युपदेशः। आहाराणां च रस्यस्निग्धादिवर्गत्र
यरूपेण भिन्नानां यथाक्रमं सात्त्विकराजसतामसप्रियत्वदर्शनमिह क्रियते रस्यस्निग्धादिष्वाहा
रविशेषेष्वात्मनः प्रीत्यतिरेकेण लिङ्गेन सात्त्विकत्वं राजसत्वं तामसत्वं च बुद्ध्वा राजसतामसलिङ्गानामाहाराणां
परिवर्जनार्थं सत्त्वलिङ्गानां चोपादानार्थं तथा यज्ञादीनामपि सत्त्वादिगुणभेदेन त्रिविधत्वमिह राज
सतामसान्बुद्ध्वा कथं नाम परित्यजेत् सात्त्विकानेवानुतिष्ठेदित्येवमर्थमाह आहारस्त्वपि सर्वे
स्य त्रिविधो भवति प्रियः। यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु॥ ७ आहारस्त्वपि सर्वस्य भो
क्तुस्त्रिविधो भवति प्रियः। यज्ञस्तथा तपस्तथा दानं तेषामाहारादीनां भेदमिमं वक्ष्यमा
णं शृणु। आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः। रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विक
प्रियाः॥ ८ आयुश्च सत्त्वं च बलं चारोग्यं च सुखं च प्रीतिश्च तासां विवर्धना आयुःसत्त्वबलारोग्य
सुखप्रीतिविवर्धनाः। ते च रस्या रसोपेताः स्निग्धाः स्नेहवन्तः स्थिराश्चिरकालस्थायिनो देहे हृद्या
हृदयप्रिया आहाराः सात्त्विकप्रियाः सात्त्विकस्येष्टाः॥

यमाहारविशेषमुदाहरति आयुरिति आयुर्जीवनं सत्त्वं चित्तधैर्यं वीर्यं बलं कार्यकरणसामर्थ्यमारोग्यमिति २२३
रोगनाशः सुखमेतत्तदाह्लादः प्रीतिः परेषामपि संप्रज्ञानोदर्शनात् परमो हर्षस्तासां विवर्धना विवर्धयन्तीति
वा त्वतैः रसोपेता रसायनवन्तः सरसाः देहे चिरकालस्थायित्वं चिरतरधारीरोपकारे हेतवे

223

प्राचीनकर्मोद्बोधितात्रिविधा वासना स्वभावप्रवृत्तिनात्रिविधायाः श्रद्धायाः निमित्तमित्युक्तं भिन्नादीमुपादाने
नेस्याः दर्शयति सैवमिति विशिष्टचित्तेणदानोश्रद्धा नेत्रिविधो त्रिविधे निष्ठ्वीर्इस्यार्थः कर्णनिष्ठायाः स
त्वादिरकारणश्रद्धाराश्रद्धायास्त्रैविध्यानिरूपणमुपयुक्तमिति मन्वानः शाकने यद्येवमिति श्रद्धेयविषय
मभिधायापस्त्यानत्तैव प्रवृत्तिनत्राति मत्तायावि हर्षपुच्यते इति श्रद्धामयत्वे प्रश्नाप्रवके कथयति कथमिति श्र
द्धावत्त्वयिकृते पुरुषप्राचुर्येण प्रवृत्तेन तिन्मयश्रद्धामयत्वे सिद्धे निस्पर्थः तथापि कुसुसत्वादिनिष्ठा यथोक्तस्व
रूपमज्ञात्तु शक्याद्भुमपाअवयाह मतत्थ्रिति अधिकृतस्य पुरुषस्य श्रद्धाप्रधानत्वादिति यावत् देवाव स्वादय य

सैवं विशिष्ट त्रिविधा भवतीति सत्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत श्रद्धामयोयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स
एव सः ३ सत्वानुरूपा स्वजन्मकृतपुण्यापुण्यविशिष्टसंस्कारापेक्षेणान्तःकरणानुरूपस्य विसश्रा
णिजातस्य श्रद्धा भवति भारत यद्येवं ततः किं स्यादित्युच्यते श्रद्धामयः श्रद्धाप्रायः अयं पुरुषोसं
सारी जीवः कथं यो यच्छ्रद्धः या श्रद्धा यस्य जीवस्य स यच्छ्रद्धः स एव तच्छ्रद्धानुरूप एव स जीवः तत
श्च कार्यलिंगेन देवादिपूजया सत्वादिनिष्ठाऽनुमेयेत्याह यजन्ते सात्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः
प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः यजन्ते पूजयन्ति सात्विकाः सत्वनिष्ठा देवादीन् यक्षरक्षां
सि राजसाः प्रेतान्भूतगणांश्च सप्तमातृकादींश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः एवं कार्यतो निर्णीता स
त्वादिनिष्ठा प्रायशस्त्वविधिपूर्वकं देवादिपूजकेषु देवपूजादि नरस्य सत्वनिष्ठा भवति वाञ्छ्यते तु र
जोनिष्ठा स्व मोनिष्ठाश्चैव प्राणिनामवाविकृतो अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः दम्भाहंका
रसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ५ अशास्त्रविहितं न शास्त्रविहितं घोरं परपीडाकरं प्राणिनां ता
मानं श्रुतपस्तप्यन्ते निर्वर्तयन्ति ये तेषां जनानां स्वदम्भाहंकारसंयुक्ताः दम्भश्चाहंकारश्च दम्भाहंकारौ
ताभ्यां संयुक्ताः दम्भाहंकारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः कामश्च रागश्च कामरागौ तत्कृतेन बलेन

ताः कवेरादयः रक्षांसि निर्ऋतिनादयः स्वधर्माच्च्युता विप्रादयो देहपाताद्वहेवायुदेहमापन्नाः प्रेता
प्रमाश्च्युपायावसारभूताः देवादयः सात्विका यजन्ते तामसाश्च कामोन्मपञ्चलोनिसामर्थ्यादेवसंबन्धो नेत्रस्या
ष्ठिनिष्ठाः प्रागप्तरणानुशक्तिकृतेकालिङ्गकार्यश्रमेण नेतितदाह एवमिति सत्वादिनिष्ठानां सत्वनामवा
तशतिष्ठप्रश्च लश्चारावप्रश्चेदृष्टयति नेत्रस्यादिना राजसानां तामसानां च प्राणिनां श्रद्धया श्रद्धा
ज्ञाविद्युणेनेति कथमित्याह हिना कामयुक्त कामप्रमाणा विवषय रागश्चकृत द्विवषयभोगाभिलाषसक्ते

मी. आ. टी. २२४

नामसंबन्धेहानार्थमेवोदाहरति विधीति सातिकादिभावेन निरूपयितुं सर्वस्मात्पूर्वं सूत्रं निरूपय
ति अपेतेति तत्रगतावीरेतयानिर्दिष्टानि देवेति देवाः ब्रह्मविष्णुः पितामहाद्याः द्विजाश्च ब्राह्मणाः गुरवः पूज्य
वः पितामहाद्याः प्राज्ञाः पण्डिताः विदितवेदितव्याः तेषां पूजनं बुद्धेरालस्यशून्यता इति चकारेणोक्तं सत्यादीनामपि
रणो धर्मः इत्यादि अहिंसा शौचं प्राज्ञं विहितं प्रतिषिद्धं यो वेद स तपः कृच्छ्रादि तत्र ब्रह्मचर्यं नामकरणं ... संभवतीति
नामसिद्धं शारीरमात्रं निर्देशमात्रं तपः स्यात् न समं भवतीति मत्वा नो विधिना द्विष्ट्यादीति ... पूर्वकं
दिसाध्यत्वेन तपः शारीरं तपः शारीरं तेन वाक् पूर्वकं दर्शितमात्रं निर्देशकमाह ज्ञानेति सत्यमिति वाक्यं

विधिहीनं यथा चोदितं विपरीतं यस्मिन्नुपलब्धं यत्र मन्त्रो दत्तं यस्मिन् नियतं सोऽस्य सृष्टान्नं
मन्त्रहीनं मन्त्रहीनं मन्त्रतः स्वरतो वर्णतो वा विहीनं मन्त्रहीनं दक्षिणारहितं दक्षिणारहितं यज्ञं विधि
हितं यज्ञं तामसं परिचक्षते नमानिष्ठेनेकथयति अथ शरीरेण तपः त्रिविधमुच्यते देवद्विजगुरुप्रा
ज्ञपूजनं शौचमार्जवं ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते १४ देवा ब्रह्मविष्णुरुद्राद्याः द्विजा ब्राह्मणाः गुरवः
देवद्विजगुरुप्राज्ञास्तेषां पूजनं देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचं मार्जवं ब्रह्मचर्यमहिंसा
सा च शारीरं नित्यं शारीरं शरीरप्रधानैः सर्वैरेव कार्यकरणैः कर्त्रादिभिः साध्यं शारीरं तप
उच्यते पञ्चैते तस्य हेतव इति वक्ष्यति अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् स्वाध्यायाभ्यसनं चैव
वाङ्मयं तप उच्यते १५ अनुद्वेगकरं प्राणिनामदुःखकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् प्रियहि
ते दृष्टादृष्टार्थे अनुद्वेगकरत्वादिभिर्धर्मैर्वाक्यं विशिष्यते विशेषणधर्मसमुच्चयार्थश्चकारः पर
प्रत्यायनार्थं प्रयुक्तस्य वाक्यस्य सत्यप्रियहितानुद्वेगकरत्वानामन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा हीनं
तदा स्याद्वाङ्मयं तपः यत्परस्य तथा समया वाक्यस्य तेषामन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा विहीनं तस्य
तपो वाङ्मयं दृष्टानि अनुद्वेगकरमिति सत्यं प्रियं हितं च वचनं त्रिविधं नित्यवैहितं परिलक्षयन्नन्यत्पहितं तयो
विधानं रेणविभागमाह त्रिधेति कथमत्र विशेषणविशेष्यत्वेन दाह अनुद्वेगेति विशेषणानाध्यात्म
मनुद्वेगकरत्वादीनां विशेष्यत्वं वाक्यं तु समुच्चितानां परस्परमपि समुच्चयद्योतकश्चकार इत्याह विशेषणे
ति किं मिलितं वाक्यमनेन विशिष्यते किं मिलितं वा तेषामित्यत्र समुच्चयमत्राह परेति प्रयोगविधायकं वाक्यं
मात्रस्य विशेषितस्य वाक्यस्य तपस्त्वायोपपत्तिः स्यात् तथापि सत्यवाक्यस्य विशेषणत्वाभावेऽपि वाङ्मयं तपः

224

२२४

राजसप्रीतिविषयमाहारविशेषं दर्शयति कट्विति कटुर्निबः कटुकस्तीक्ष्णः अत्युष्णोऽत्यन्तमुष्णो रूक्षो विस्नेहः
विदाही संतापकः अतिशब्दः सर्वत्र योजनीयो ऽभिनयति अतिकट्विति दुःखं तात्कालिकी पीडा दृष्टो वि
योगजं दुःखं शोकः आमयो रोगः तामसप्रीतिविषयमाहारमुदाहरति यातयाममिति ननु निर्वीर्यं
यातयाममित्युच्यते न तु नः सामिपक्वमिति तत्राह निर्वीर्यस्येति हानाद्गतार्थमाहारत्रैविध्यमेवं वि

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ९
कटुः अम्लो लवणः अत्युष्णः अतिशब्दः कट्वादिषु सर्वेषु योज्योऽतिकटु इत्यादि विदाही रूपमेवं कट्वम्ल
लवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः एवं विधा आहारा राजसस्येष्टाः प्रियाः दुःखशोकामयप्र
दाः दुःखं च शोकं च आमयं च प्रयच्छन्तीति दुःखशोकामयप्रदाः यातयामं गतरसं पूति पर्युषि
तं च यत् उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियं १० यातयामं मन्दपक्वं निर्वीर्यस्य गतरसस्येनो
क्तत्वात् गतरसं रसहीनं पूति दुर्गन्धि पर्युषितं च पक्वं सद्रात्र्यन्तरितं च यत् उच्छिष्टमपि च भुक्तशिष्टं
अमेध्यं अयज्ञार्हं भोजनं ईदृशं तामसस्य प्रियं अथेदानीं यज्ञस्य त्रिविधत्वमुच्यते अफलाकाङ्क्षिभि
र्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ११ अफलाकाङ्क्षिभिः फला
र्थिभिः यज्ञो विधिदृष्टः शास्त्रचोदनादृष्टो यो यज्ञो इज्यते निर्वर्त्यते यष्टव्यमेवेति यज्ञस्वरूपनिर्वर्त
नमेव कार्यमिति मनः समाधाय न अनेन पुरुषार्थो मम कर्तव्य इत्येवं निश्चित्य स सात्त्विको यज्ञ उ
च्यते अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् १२ अभिसन्धा
य तु उद्दिश्य फलं दम्भार्थमपि चैव यत् इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसं विधिहीनमसृष्टान्नं
मन्त्रहीनमदक्षिणं श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते १३

भगवत्प्रोक्तं यज्ञत्रैविध्यं कथयन्नाह फलेति तत्र सात्त्विकं यज्ञं तावद्यतीति अफलेति फलाभिसन्धिविनाय
ज्ञस्वरूपमेव मा कार्यमिति बुद्ध्या यस्त्वतोऽनुष्ठीयमानो यज्ञः सात्त्विक इत्यर्थः राजसयज्ञमाहानार्थं तृतीयस्य
भिसंधायेति स्वर्गादिफलमुद्दिश्य धार्मिकत्वख्यापनार्थं च यद्यजनं क्रियते तद्यजनं राजसमित्यर्थः
वेगच्छदित्यर्थः

गी॰भा॰ टी॰ १८२२५ अधिष्ठाने देहवासनोनिर्वर्त्यमित्यर्थः समाहितैः सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारैरित्यावत् तत्त्वसंतपो निर्दिशति
सत्कारेति साधुकारमेवस्फारयति साधुरिति देमनचैवनास्तिकोनकेवलधर्मध्वजित्वेनेत्यर्थः तदिह
प्रोक्तमस्मिन्नेवलोके फलवदित्यर्थः कादाचित्कफलत्वं तामसफलत्वमध्रुवमनियत [illegible]
लमितियावत् तापसंतपः मूढग्राहेति मूढोऽत्यन्ताविवेकी तस्य ग्राहो नामाग्रहः [illegible]
शास्त्रपारिकपत्वबुद्ध्या परयोत्कृष्टयात्मश्रमनुष्ठितं तपस्त्रकृतं त्रिविधं त्रिः प्रकारेण [illegible] तेन
दैरनुष्ठानत्त्वमिरफलाकांक्षिभिः फलाकांक्षारहितैर्युक्तैः समाहितैर्यदीदृशं तत्तपस्तत्सात्विकं
सत्वनिर्वृत्तं परिचक्षतेकथयन्ति शिष्टाः सत्कारमानपूजार्थं तपोदंभेन चैवयत् क्रियते तदिह
प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवं १८ सत्कारमानपूजार्थं सत्कारः साधुकारः साधुरयं तपस्वी ब्रा
ह्मणइत्येवमर्थं मानो माननं प्रत्युत्थानाभिवादनादिकं तदर्थं पूजापादप्रक्षालनार्चनाशनपा
नादिकं तदर्थं च तपः सत्कारमानपूजार्थं दंभेनचैव यत्क्रियते तपस्तदिह प्रोक्तं कथितं राज
सं चलं कादाचित्कफलत्वमध्रुवं मूढग्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः परस्योत्सादना
र्थं वा तत्तामसमुदाहृतं १९ मूढग्राहेणाविवेकनिश्चयेनात्मनः पीडया क्रियते तपः पर
स्योत्सादनार्थं विनाशार्थं वा तत्तामसं तप उदाहृतं इदानीं दानभेद उच्यते दातव्यमि
ति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्विकं स्मृतं २० दातव्यमित्येवम
नः केवलं यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे प्रत्युपकारासमर्थाय समर्थायापि निरपेक्षं दीयते पुण्ये
देशे कुरुक्षेत्रादौ काले संक्रान्त्यादौ पात्रे च षडंगविद्वेदपारग इत्यादौ आचारनिष्ठायेत्यर्थः
तद्दानं सात्विकं स्मृतं यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राज
सं स्मृतं २१ यत्तु दानं प्रत्युपकारार्थं कालेनायं मां प्रत्युपकरिष्यतीत्येवमर्थं फलं वास्य दा
नस्य मे भविष्यत्यदृष्टमिति तदुद्दिश्य पुनर्दीयते च परिक्लिष्टं खेदसंयुक्तं तद्दानं राजसं स्मृतं अदेश २२५
काले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतं २२
नेत्याह अविवेकेति आत्मनः स्वस्य देहादेरित्यर्थः कर्मफलगुणनिमित्तं भेदमाह इदानीमिति दा
तव्यमित्येवमनः कृत्वा दानमेवमयाभावान्न फलमित्यभिसंधायेत्यर्थः.

225

तथ्यात्प्रियपवाक्यमात्रस्य तथात्वं स्यादित्याशंक्याह तथ्याप्रियेति तथ्यापि प्रियं लाभप्रयं वाक्यमात्रेण
पापं भवितव्यमित्यत आह तथ्याहितेति कीदृक् तर्हि तपो वाङ्मयमित्यपेक्षायां पूर्वकं विशदयति किं पुनर्विति
विशिष्टं वाङ्मयेन तपसि दृष्टान्तमाह यथेति प्राङ्मुखत्वेन पवित्रपाणित्वमित्यादि विधानमनतिक्रम्य स्वशा
खायाः स्वाध्यायेन तमपि वाङ्मयं तपस्त्वेन भवतीत्याह स्वाध्यायेति प्राङ्मुखः पवित्रस्तु तास्मिन्निति गाथा
यथाक्रमं यथान्यायमित्यर्थः मानसं तपः सत्तिपति मनः इति पुरुषान्तमेव ध्यानेन स्थितेति मनसः स्वास्थ्यम
व्याकुलतानैर्मल्यमित्यर्थः सौमनस्यं सर्वस्याहितेषत्वं भावहिंसाविरहितत्वं च मौनेनेकाग्रमनसाहे मु
तथ्यप्रियवाक्यस्यापि सन्न्यसनमनुद्वेगकरात्मिकांश्रीहीनस्यानवाङ्मयं तपस्त्वं तथाहितवाक्य
स्यापीतरेषामन्यत्समेतं तदभ्यासिर्मिश्रविपुलस्य न वाङ्मयं तपस्त्वं किंतु संवचनप्रयोगस्यैव वाक्य
मनुद्वेगकरं प्रियहितं च यत्सत्यमनपायं वाङ्मयं तपः इति संसारक्षयसाधनत्वं तपस्त्वमिति तथा
तेषां पायोस्त्वमस्तीति स्वाध्यायाभ्यसनं चैव पूर्वविधिवाङ्मयं तप उच्यते मनःप्रसादः सौम्य
त्वं मौनमात्मविनिग्रहः भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते मनःप्रसादो मनसः प्रसत्तिः
स्वच्छता प्रसन्नमनसः प्रसादः सौम्यत्वं च यत्सौमनस्यमाह मुखादिप्रसादकार्यं तत्तु ए
स्यान्तःस्थितं मौनं वाक् संयमोपि मनःसंयमपूर्वको भवतीति कार्येण कारणमुच्यते मनःसंयमो
मौनमित्यात्मविनिग्रहो मनोनिरोधः सर्वतः सामान्यरूपेणात्मविनिग्रहो वाग्विषयस्य मन
सः संयमो मौनमिति विशेषः भावसंशुद्धिः परैर्व्यवहारकाले मायाविरहो भावसंशुद्धिरित्येत
त्तपो मानसमुच्यते यथोक्तं कायिकं वाचिकं मानसं च तपस्तप्तं नरैः सम्यगिदं तत्त्रिविधम
वतीत्युच्यते श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥१७॥
त्वादीति तत्स्वरूपमाह तत्र करणेति ननु मौनं वाचि संयमनं वाङ्मयं तपस्त्वेन भवति तत्कथं मानसे
परिगणितं दृश्यते तत्राह संयमस्य कार्यत्वान्मनःसंयमस्य कारणत्वात्कार्येण कारणमुच्यत इत्याह
मानसं तपः सम्मानसमुक्तमित्याह मौनेति यद्वा मौनं मुनिभावो मननात्मात्मनो मननशीलत्वं निग्रहोनिरो
धः नैवेदं मानसं मनोविनिग्रहः सावमनसः संयमश्च नैकत्वान्मौनं कृत्वा नत्याह सर्वत इति सामान्येनेह संय
धः संशुद्धिः रागादिमलविकलतेति व्याचष्टे परैरिति मानसं मनसः प्राधान्येनेति विशेषमित्यर्थः त्रिवि
धस्य तपसः सत्यम्भवसात्त्विकादिभावेनत्रैविध्यमाकांक्षायां तत्रैव तावत्पाते यथोक्तमिति

गी·भा·
टी·
२२६

प्रकारांतरेण सच्छब्दस्य विनियोगमाह यज्ञ इति नामत्रयोच्चारणस्याङ्गत्वं सिद्धमितीति प्रकृतमर्थमुपसंहरति तदेतदिति अश्रद्धयान्वितस्यापि कर्मणो नामत्रयोच्चारणद्वैगुण्यं श्रद्धाया प्राधान्यं तु स्यादित्याशङ्क्याह तत्रचेति स मस्तेष्वप्यङ्गत्वे यज्ञादिष्वपि सर्वयज्ञादिसगुणमिति शेषः तस्मात्सर्वसाधयति समस्तप्रीतिं सौहृदं कामसिद्धि कवापि फलमश्रद्धितेनापि कर्मणा संपत्स्यतेऽतो ऽस्या सत्त्वमित्याशङ्क्याह नचेति तस्योभयविधफलाहेतोर

सद्भावेऽसतः सद्भावे यथाऽविद्यमानस्य पुत्रस्य जन्मनि तथाऽसाधुभावेऽसद्वृत्तस्य साद्वृत्तता साधुभावः तस्मिन्साधुभावे च सदित्येतदभिधानं ब्रह्मणः प्रयुज्यते कथ्यते प्रशस्ते कर्मणि विवाहादौ च तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते संबध्यते यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते २७ यज्ञे यज्ञकर्मणि या स्थितिः तपसि च या स्थितिर्दाने च या स्थितिः सा च सदित्युच्यते विद्वद्भिः कर्म चैव तदर्थीयं यज्ञदानतपोऽर्थीयमथवा यस्याभिधानत्रयं प्रकृतं तदर्थीयमीश्वरार्थीयमित्येतत् सदित्येवाभिधीयते तदेतद्यज्ञदानतपआदिकर्मासात्त्विकं विगुणमपि श्रद्धापूर्वकं ब्रह्मणोऽभिधानत्रयप्रयोगेण सगुणं सात्त्विकं संपादितं भवति तत्र च सर्वत्र श्रद्धाप्रधानतया सर्वं संपाद्यते यस्मात्तस्मात् अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह २८ अश्रद्धया हुतं हवनं कृतं दत्तं ब्राह्मणेभ्योऽश्रद्धया तपस्तप्तमनुष्ठितमश्रद्धयैव कृतं च यत् स्तुतिनमस्कारादि तत्सर्वमसदित्युच्यते मत्प्राप्तिसाधनमार्गबाह्यत्वात्पार्थ न च तन्महदायासमपि प्रेत्य फलाय नो इहार्थं साधुभिर्निन्दितत्वादिति इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां सप्तदशोऽध्यायः १७

हेतुमाह साधुभिरिति निंदितं हि साधवः अश्रद्धापूर्वकं कर्मातो न तदुभयफलोपयोगिकमित्यर्थः तदनेन श्रा स्त्रानभिज्ञानामपि श्रद्धावतां श्रद्धया तात्त्विकादिभेदेन त्रैविध्यं भजतामाहारादिविभागेन सात्त्विकाहारादिसेवया सत्त्वैकपरायणानां यज्ञादिवैगुण्यं ब्रह्मणो ऽभिनिर्देशेन परिहरतां परिशुद्धबुद्धीनां श्र वणादिसामग्रीसंजाततत्त्वसाक्षात्कारवतां मोक्षोपपत्तिरिति स्थितं इतिश्रीमदानंदगिरिविरचितायां भगवच्छिष्यकृतायां भगवद्गीताभाष्यटीकायां सप्तदशोऽध्यायः १७ २२६

२२६

राजसतामसत्वेन विभज्य तेषां सात्त्विकानां विहितानां च कर्मणां प्रमादत्वप्रयुक्तं वैगुण्यपरिहारः स्यादित्याशंक्याह
यज्ञेति ओमिति तदित्यादिना ओमिति तदिति च ब्रह्मणो नामनिर्देशः तत्त्वमसीत्यादौ तदिति ब्रह्मणो नाम
निर्देशः सदेव सौम्येत्यादौ सदिति सर्वस्य नामेति मत्वाह ओमिति कथं निर्देशेनैषां विधानमित्याशं
क्याह निर्दिष्टपन्दर्शित यज्ञादीनां वैगुण्यप्रयुक्तं कालेपर्णेन नाम्नां सम्यक्तया उच्चारणेन वैगुण्यपरिहारो
न देशकाले यहानेन यथुण्यदेशेन्द्रिकाम्युच्चारादिसंकीर्णेऽपि कालेयु यत्प्रहृतं तेनाशब्धाने संकीर्णा
दिविशेषरहिते यथासामर्थ्यं ब्राह्मणादि सम्यक् देशादिसम्पन्नो वा यज्ञस्तु तेन विप्रवचनपाठेन ता
नन्दजादिरहितं श्रवणात् पातकपरिभवयुक्तं च यदहानि नाम समुदाहृत्य यज्ञदानतपः प्रवृत्तीनां
साद्गुण्यकरणाय सम्यगुपदेशादुच्चाने ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ब्राह्मणास्तेन वे
दाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा २३ ॐ तत्सदिति एष निर्देशः निर्दिश्यतेऽनेनेति निर्देशः त्रिविधो नाम
निर्देशो ब्रह्मणः स्मृतः तेन तावेदाः ते ब्राह्मणाः विहिताः ब्राह्मणास्तेन नामनिर्देशेन त्रिविधेन वेदाश्च यज्ञाश्च
विहिता निर्मिताः पुरा एवमिति निर्देशः स्तूयते यतः उच्यते तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपः क्रियाः
प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् २४ तस्मादोमित्युदाहृत्य उच्चार्य यज्ञदानतपः क्रियाः
यज्ञादिस्वरूपाः क्रियाः प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः विधिनोक्ताः शास्त्रचोदिताः सततं सर्वदा ब्रह्मवा
दिनां ब्रह्मवदनशीलानां तदित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञतपः क्रियाः दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्ष
काङ्क्षिभिः २५ तदित्यनभिसन्धाय तदिति ब्रह्माभिधानमुच्चार्य अनभिसन्धाय च कर्मणां फलं यज्ञतपः
क्रियाः यज्ञक्रियास्तपः क्रियाश्च यज्ञतपः क्रियाः दानक्रियाश्च विविधाः देशकालपात्रादिभेदेन नानाप्रकाराः
क्रियन्ते निर्वर्त्यन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः मोक्षार्थिभिर्मुमुक्षुभिः ॐ तत्सदित्येषां त्रिविनियोग उक्तः अधुना सत्
शब्दस्य विनियोगः कथ्यते सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ
तिभावः कर्मसाद्गुण्यकारणं त्रिविधं नामस्तीति ब्राह्मणादीति सर्वेषां सर्गादौ निर्माणं च ब्रह्मणोऽनिर्दिष्टं
स्यात् ब्राह्मणादौ नाचकारणं यस्माद् ब्रह्मणो निर्देशः तस्मादेतत्प्रसहयति तस्मादिति ब्रह्मणो नाम
त्रयं ब्रह्मवेदः ॐ तत्सदित्यस्य विनियोगमुक्त्वा तच्छब्दस्य विनियोगमाह तदित्यादिना सच्छब्दस्य विनियोगं कर्त्तु
मर्थमाह ॐ तत्सदित्येतेति

गी॰ भा॰ टी॰ २२७ तथा च प्रसिद्धिविरोधः स्यादित्याशंक्याचार्याणां तु भेदेऽपि नात्यन्तं कर्मभेदोऽस्तीत्याह यदीति पञ्चाभावाद्दृष्टापात्
त्यागात्यागयोर्वा नित्यनैमित्तिककर्मणामफलानां फलत्यागोऽनुपपन्नः फलत्यागशब्दार्थो न सिद्ध इति पूर्वपक्षे ने
नन्विति नित्यनैमित्तिककर्मफलस्यैवाप्रसिद्धेः फलाभावात्त्यागस्यासंभवादुक्तत्यागशब्दार्थः संभवतीति
सायतो नैष दोष इति भगवता तेषां फलवत्त्वमिष्टमित्युक्त्वा कारणेषु मन्त्रफलमपि वक्ष्यतीत्यर्थः
मसंन्यासिनां च नित्यानां पुत्र्यादिनामेषां फलं स्यादिति चेत्तत्राह नन्विति वक्ष्यतीत्युक्तेऽपि
कामार्थः प्रसक्तस्य तु च सार्थत्वं प्रकृतेन पर्यायेण नत्वर्थहस्तापपति संन्यासिनामिति काम्यानि
वा नित्यनैमित्तिकानि फलाभिलाषादृते कर्तव्यानीत्युक्ते पदद्वयेति पदनिराकरणेन दृष्टयितुं विशेषमाह
यदि काम्यकर्मपरित्यागः फलपरित्यागो वार्थो वक्तव्यः सर्वथापि त्यागमात्रं संन्यासत्यागशब्द
योरेकार्थत्वान्न घटपटशब्दाविवजात्यन्तरभूतार्थौ ननु नित्यनैमित्तिकानां कर्मणां फलमेव
नास्तीत्याहुः कथमुच्यते तेषां फलत्यागः इति यथा वन्ध्यापुत्रत्यागः नैष दोषः नित्यानामपि
कर्मणां भगवता फलवत्त्वस्येष्टत्वात् वक्ष्यति हि भगवानेव अनिष्टमिष्टं मिश्रं चेति न तु संन्यासिनामिति
च संन्यासिनामेव हि केवलं कर्मफलासंबंधं दर्शयन्नसंन्यासिनां नित्यकर्मफलप्राप्तिं भव
ति अत्यागिनां प्रेत्येति दर्शयति त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः यज्ञदानतपःकर्म
न त्याज्यमिति चापरे ३ त्याज्यं त्यक्तव्यं दोषवद्दोषोऽस्यास्तीति दोषवत् किं तत् कर्म बंधहेतुत्वात् सर्व
मेव अथवा दोषो यथा रागादिस्त्याज्यस्तथा त्याज्यमित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः पंडिताः सा
ङ्ख्यादिदृष्टिमाश्रिताः अधिकृतानामकर्मिणामपीति तत्रैव पक्षे यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे
इके कर्मिणः वाधिकृतानपेक्ष्येति विकल्पाः
त्याज्यमिति कर्मणः सर्वस्य दोषवत्त्वे हेतुमाह बंधेति दोषवदित्येतत् दृष्टान्तेन व्याचष्टे अथवेति क
र्मण्यनधिकृतानामकर्मिणामेव कर्मत्याज्यं कर्मिणां तु रागो भ्रमवा यादित्याशंक्याहाधिकृतानामि
ति न हि तेषामपि कर्म त्याज्यता प्रसंगाद्यथाहि कर्मिणां पुनः कर्मणोऽनुष्ठाने परे भ्रमवादादिति भावः
सांख्योक्तिपक्षे समानाविति दोषः मीमांसकपक्षमाह तत्रैवेति कर्माधिकृतेष्वेवेत्यावदत्र कर्मत्वं नित्यनैमि
त्तिकं च काम्यानां कर्मणामित्यार्थः प्रयोक्ता काम्यानां कर्मिणोऽकर्मिणो विधिकृतानन्यधिकृतानां चापि इष्टार्थं
न विकल्पा नाम प्रत्यक्षविमागाद्ग्राह कर्मिणा तृतीये २२७

पूर्वैरध्यायैर्विस्तरेणयदुक्तं तदविदितमनयोक्तमर्थं संक्षेपतः प्रदर्श्य सक्लोपसंहाराभिधानमध्यायांतरमवतारय
ति सर्वस्यैवेति उपसंहृत्यवक्तव्याइति शेषः किंचोपनिषत्सुयतस्तत्ताविस्तरेणैकार्थस्य बुद्धिस्थैकार्थमोक्ष
मध्यायेसंक्षिप्याभिधानं कर्तव्यमुपनिषदांगीतानां चैकार्थत्वादित्याह सर्वश्रुतीति कथं सर्वोपि गीतार्थो
स्मिन्नध्यायेसंक्षिप्योपसंहृतस्तत्राह सर्वोहीति ननु वेदार्थसूत्रेउपसंजिहीर्षितस्तर्हिकिमिति त्यागेनैके
संन्यासयोगादिति च वेदार्थे कृते प्रश्नविषयप्रश्नइति वचनेनतत्राह अर्जुनउवाचेति एवमुक्तयोस्तत्त्वं वेदितुमिच्छा

सर्वस्यैवगीताशास्त्रस्यार्थोऽस्मिन्नध्यायेउपसंहृतः सर्ववेदार्थोवक्तव्यइत्येवमर्थोयमध्यायआ
रभ्यते सर्वोपितावत्पूर्वाध्यायोक्तोर्थोऽस्मिन्नध्यायेऽवगम्यते अर्जुनस्तुसंन्याससत्यागशब्दार्थयो
रेवविशेषंबुभुत्सुरुवाच संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुं त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्के
शिनिषूदन १ संन्यासस्यसंन्यासशब्दार्थस्य तत्त्वं महाबाहो तत्त्वं तस्यभावस्तत्त्वं याथात्म्यमित्येतादि
च्छामि वेदितुं ज्ञातुं त्यागस्य च त्यागशब्दार्थस्येत्येतत् हृषीकेश पृथक् इतरेतरविभागतः हे केशि
निषूदन केशिनामकःस्त्रिरहयमूढस्तद्दैत्यस्तं निषूदितवान्भगवान्वासुदेवः तेन तन्नाम्नासंबो
ध्यतेऽर्जुनेन तत्र तत्र निर्दिष्टौ संन्यासत्यागशब्दौ नानिर्लुंठितार्थौ पूर्वेष्वध्यायेष्वतोऽर्जुनायपृष्टव
तेनिर्णयाय श्रीभगवानुवाच काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः सर्वकर्मफल
त्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः २ काम्यानामश्वमेधादीनां कर्मणां न्यासं परित्यागं संन्यास
संन्यासशब्दार्थमनुष्ठेयत्वेन प्राप्तस्याननुष्ठानं कवयः पंडिताः केचिद्विदुः विजानंति नित्य
नैमित्तिकानामनुष्ठीयमानानां सर्वकर्मणामात्मसंबंधितया प्राप्तस्य फलस्य परित्यागः सर्वकर्मफ
लत्यागस्तं प्राहुः कथयंति त्यागं त्यागशब्दार्थं विचक्षणाः पंडिताः

मीति विशेषणाद्दृष्टप्रयोगार्थस्तयोरस्तीति गम्यते तु भेदस्तनस्पष्टः स्वरूपादेकदेशेन प्रसाङ्गप्रश्नोपप
न्नेति भावः ननु पूर्वेष्वध्यायेषु तत्र तत्र संन्यासत्यागयोरुक्तत्वात्किमिति पुनः प्रश्नोऽधुनेत्याशंक्य
गान्तराह तत्रतत्रेति नानिर्लुंठितार्थौ नानिष्कृष्टार्थौ विविक्तार्थौ विमर्शः बुभुत्सुप्रश्नेष्वपृष्टवानस्य
अभिप्रायप्रश्नइति प्रश्नं भगवानुत्तरमुक्तवानित्याह अतइति पदद्वयोपन्यासेन संन्याससत्यागशब्दयोरा
र्थभेदंकथयति काम्यानामिति ननु किमिदानींसंन्याससत्यागशब्दार्थोपरास्यत कामिन्नार्थौ

गी॰ भा॰ टी॰ २२८ किंचाप्रापि सिद्धिं प्राप्तो यथेत्यादिना ज्ञाननिष्ठाया वक्ष्यमाणत्वात्तदुक्तौ नेह विचार्यते इत्याह वक्ष्यतीति कर्माधिकृ-
तानामेवात्र विवक्षितत्वात् ज्ञाननिष्ठानामिमुपसंहरति तस्मादिति ननु संन्यासशब्देन सर्वकर्मसंन्यासस्य ग्रह-
णान्न याविधिसंन्यासिनामिह विवक्षेत्युपलभ्यते इत्याह कर्मेति संन्यासशब्देन मुख्यस्यैव संन्यासस्य ग्रहणे
गौणस्य मुख्यप्रयुक्तो स प्रतिपादयताज्ञानेन सममेवेहेत्यति वैयर्थ्यात् प्राप्नुयादिति यथोक्तमिति तत्र शङ्कते
वचनेन सर्वकर्मसंन्यासासंभवसाधकं कर्मफलत्यागस्तुतिपरत्वादिति परिहरति नेत्यादिना एतदेवस्फुटयति
यथेति दृष्टान्तेऽपि तत्स्तुत्यर्थत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याह पूर्वार्धेनेति न हि फलत्यागो देहस्य
स्तुतिः प्रकरणे नैकार्थीनत्वसाधकश्रुतिस्तुतिविरोधाद् इत्यादिना चोनत्वमेव ज्ञानसाधनत्वेन
२२० वक्ष्यतीत्युक्तज्ञानस्य पापक्षयनिष्ठेति तस्मात् ज्ञाननिष्ठाः संन्यासिनो नेह विवक्षिताः कर्मफलत्याग एव सात्त्वि-
कत्वेन गुणेन तामसराजसापेक्षया संन्यासत्वेनोच्यते सर्वकर्मसंन्यासः सर्वकर्मसंन्यासासंभवेऽपि न
हि देहभृतेति हेतुवचनान्मुख्योऽपवर्तितो न हि हेतुवचनं स्फुटं तदर्थतया यथा न्यायेनैति न त्यक्तमिति कर्मफ-
लत्यागस्तुतिरेव यथोक्तानेकपक्षानुष्ठानाशक्तिमनतमर्जुनं प्रति विधानात् पूर्वेऽपि न हि देहभृता शक्य-
मिति कर्मफलत्यागस्तुत्यर्थवचनेन सर्वकर्मणामनात्मज्ञसंन्यासेनैव कर्तव्यत्वम् कारणत्वान्न इत्यस्यापवादत्वा-
पवादः केनचिद्धेतुना कर्मस्यात् कर्मण्यधिकृतानामेवैष संन्यासत्यागविकल्पः येऽपरमा-
र्थदर्शिनः सांख्यास्तेषां ज्ञाननिष्ठानामेव सर्वकर्मसंन्यासलक्षणात् त्यागोऽधिकारोनात्मज्ञेति नेते विक-
ल्पाः तत्रोपपादितमस्माभिर्वेदाविनाशिनमित्यस्मिन् द्वितीयेऽध्याये च न तेनैष विकल्प
सर्वत्र निश्चयं शृणुमेऽतत्र त्यागे भरतसत्तम
तानर्थक्यात् तत्त्यागस्तुतिरेवात्रयापेक्षितस्यार्थः दृष्टान्तगतमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति तथेति प्रागुक्तपक्ष-
पवादाविवक्षया हेतुनैव मुख्यार्थमेव किं न स्यादित्याशङ्क्याप्यपवादे हेत्वाभावान्नैवमित्याह न सर्वेति श्री
न चेयमेवहेतुः किं स्यादपवादिकाव्यवस्थासिद्धेरुक्तत्वादिति भावः मुख्यसंन्यासापवादासंभवे संन्यासत्याग- २२८
विकल्पस्य कथं सावकाशत्वमित्याशङ्क्याह तस्मादिति ज्ञाननिष्ठास्थितेऽज्ञे विकल्पानुपपत्तेस्तत्रैषाम-
धिकारस्तत्राह ये त्विति संन्यासिनां विकल्पानर्हत्वेन ज्ञाननिष्ठायामेवाधिकारोऽस्त्येव तु पूर्वदेशेष्वनाहि-
तत्वान्न साधनीयमुपपद्यते इत्याह तथेति कर्माधिकृतानामसंभवो न विकल्पसहितो वा यज्ञो निष्ठासत्त्वसिद्धिः

गी

एवकारव्यावर्त्यमाह नत्विति तदेवमुक्त्वेति ज्ञानेनेति कर्माधिकृतानां ज्ञाननिष्ठातो विभक्तनिष्ठावत्त्वेन सर्वेषां
ज्ञानामपि शास्त्रार्थोपसंहारेषु नो विचार्यत्व उक्तानि निष्ठानामपि विचार्यत्वमत्राविरुद्धमिति शङ्कते नत्विति
सांख्यानां परमार्थज्ञाननिष्ठानामत्र विचार्यत्वं तु नेत्याह न तेषामिति ननु तेषामपि स्वात्मनि त्यक्तेषु त्यागोऽनु
पपन्नातदनुरोधेन राजससर्वत्यागासिद्धेर्विचार्यत्वमित्याह न कार्यमिति नत्वेतदध्यारोपितं हेत्वकत्वेति इच्छादी
नामिति स्वात्मनि सांख्यादीनां लोकसंग्रहार्थत्वात् फलितमाह नेति ननु तेषां लोकसंग्रहदृष्ट्यापि स्वात्मनि
कर्माणि पश्यतां त्यागयुक्तेषां कार्यत्वेऽप्यादिकरत्वात्त्वमाह नार्यमिति अज्ञानं मोहस्तस्मात्त्यागो नियत
मपि कर्मत्यक्त्वा तत्त्वविदां स्वात्मनि कर्मादर्शनेन त्यागहेतुभावादिति मत्वाह मोहादिति कथं तर्हि ते

नतज्ञाननिष्ठानामनुष्ठायिनः संन्यासिनोऽपेक्ष्य ज्ञानयोगेन सांख्यानां निष्ठामयाऽभवानयुक्तेति कर्मा
धिकाराद्वृत्तानामनन्तानुमतिविना तु कर्मयोगेन योगिनामित्यधिकृताः एवं विभक्तनिष्ठा अपि
इह सर्वशास्त्रोपसंहारप्रकरणे यथा विचार्यते तथा सांख्या अपि ज्ञाननिष्ठा विचार्यत्वमिति न तेषां
मोहलक्षणः त्यागोऽनुपपन्नः न कायक्लेशनिमित्तदुःखं सांख्यात्मनि पश्यन्ति इच्छा
दीनां देहधर्मत्वेनैव दर्शितत्वात् न तेन कायक्लेशदुःखभयात् कर्म परित्यजेदिति नापि ते कर्माण्येषा
त्मनि पश्यन्ति येन नियतं कर्म मोहात् परित्यजेयुः गुणैर्नाकर्मनेवर्ति किंचित्करोमीति हि ते संन्यस्यन्ति
सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते इत्यादिभिर्हि तत्त्वविदः संन्यासप्रकार उक्तः तस्माद्येऽविवेकिनः क
र्मण्यनात्मविदो येषां च मोहात् त्यागः संभवति कायक्लेशभयाद्वा ते एव तामसत्यागिनो राजसा
श्चेति निन्द्यन्ते कर्मिणामनात्मज्ञानां कर्मफलत्यागस्तुत्यर्थं सर्वारम्भपरित्यागी मौनी संतुष्टो येन
केनचिदनिकेतः स्थिरमतिरिति गुणातीतलक्षणेन च परमार्थसंन्यासिनो विशेषितत्वात्
योऽस्वात्मनि कर्माण्यपश्यतामात्मभावेन त्यागः संन्यासस्तमाह गुणानामिति अविवेकप्राप्तानां
णां त्यागस्तत्त्वविदामित्युक्तं स्मारयन्नुपसंहरति देहधर्मत्वादिति सर्वेति तत्त्वविदामत्राविचार्यत्वे फलि
तमाह तस्मादिति येनात्मविदस्त एवमुक्तरूपसंबन्धः कर्मण्यधिकृतानामनात्मविदां कर्मत्यागस्य
भावना दर्शयति येषां चेति नन्विदानीं तत्त्वविदामुक्तत्वात्तदाह कर्मिणामिति किंच परमार्थसंन्यासि
नां शास्त्रे तदुपलक्षणमात्रं निन्दा विशेषितमित्याह सर्वेति

गी॰भा॰ प्रतिग्रहं विवक्षन्नमर्थं दर्शयति मामेनगस्येति यावदर्थकीर्तयति नन्विति एतान्यपीत्यादिवाक्येन नित्यक
टी॰ र्मविषयमिति मतमुपन्यस्यति नचेदिति नित्यकर्मविषयत्वे विवक्षिते हि सामर्थ्यकाव्याकलमवतार्य व्याक
२२५ रोति एतान्यपीत्यादिना नित्यानामफलत्वमुपेत्यापञ्चोद्यतेऽपूर्वमिति दूषयति नदसदिति यत्तु काम्यानामिति
नानीतिनत्रियस्येति निरस्यति किंच काम्यानामभगवतोऽनिष्टत्वेनात्युक्तं षुमुमुक्षोरनुष्ठानमित्याह दूरेणे
ति किंच मुमुक्षोरपेक्षितमोक्षापेक्षया विरुद्धफलत्वात्काम्यकर्मणामेतेषु तस्यानुष्ठानमित्याह यज्ञार्थी
दिति काम्यानां कर्मणां बन्धहेतुत्वनिश्चितमित्यत्रैव पूर्वोक्तवाक्यानुकूलं दर्शयति दैवेनेति किंच

229

मामेनगस्य फलार्थिनो बन्धहेतुत्वान्यपि मुमुक्षोः कर्तव्यानीत्यपि प्राहुस्तावत्को ननु मानि
कर्माण्यपेतानान्यपीमुच्यन्ते सङ्गं त्यक्त्वा फलानि चेति नित्यानां कर्मणां फलाभावात्सङ्गं त्यक्त्वा फला
नि चेति नोपपद्यते एतान्यपीति यानि काम्यानि कर्माणि नित्येभ्योऽन्यानि एतान्यपि कर्तव्यानि
किमुत यज्ञदानतपांसि नित्यानीति नदसत् नित्यानामपि कर्मणां फलसम्भवादिनवाघत्तो
दानतपश्चैव पावनानीत्यादि वचनेन नित्यानामपि कर्मणां बन्धहेतुत्वमाशङ्क्य पाजेहामोऽमुमुक्षो
नः काम्येषु सङ्गमेऽस्तु तेभ्योऽपि स्कर्मणोऽन्यत्रेति च काम्यकर्मणो बन्ध
हेतुत्वनिश्चितत्वाद्गुणविषयत्वेऽपि विद्यामासोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते
दूरेण ह्यवरं कर्मेत्यादिना काम्येषु नान्यपीति निवृत्तं दृष्टः तस्मादेतान्यपि कर्तव्यानीति मुमुक्षोः नियत
स्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ७ नियतस्य तु
नित्यस्य संन्यासः परित्यागः कर्मणो नोपपद्यते अज्ञस्य पावनत्वस्येष्टत्वात् मोहादज्ञानात्तस्य नि
यतस्य परित्यागो नियतं चावश्यं कर्तव्यं त्यज्यते चेति विप्रतिषिद्धमतो मोहनिमित्तः परित्यागस्ता

वैत्यो केवलादि नित्यकर्मणां शुद्धिहेतुत्वादनवाप्तिद्वेन सर्वार्हितत्वाच्चिन्ता परामर्शात्काम्यकर्मणां च काम्यानां
कर्मणामिति व्यवहितानां सन्निहितपरामर्शोऽकैरक्ष्योर्हा विषयत्वात्काम्यकर्माण्येतान्यपीति व्यपदेशः
मध्येनीत्याह दूरेति नित्यकर्मणामवश्यकर्तव्यत्वमुपजीव्याचार्येति तदेव व्यनक्ति नतरक्त्वोकमवतारयति
तस्मादिति नेत्यनुकर्षस्तत्रियतमपि कर्मत्यजन्नफलमतेन ब्राह मोहादिति अज्ञानेपावनत्वापरिज्ञानमस्य
तस्मान्नित्यकर्मत्यागो मोहादित्यनेनैपपादयति नियतं चेति नित्यकर्मत्यागस्य मोहहेतुत्वेनोक्तं तामस २२५

तमेव निश्चयं दर्शयितुमादौ त्यागमात्रमवान्तरविभागमाह त्यागो हीति ननु त्यागसंन्यासयोरुभयोरपि प्रकृ-
तत्वाविशेषे त्यागस्यैवावान्तरविभागाभिधाने संन्यासस्यापि तदवभासप्रसक्तिरित्याह त्यागेति सात्त्विकोऽरा-
जसतामसश्च त्यक्तेऽपि वियोऽपि स्वयमेव निश्चयः सम्भवति किमत्र भगवतेति निश्चयो नैत्येति काऽऽह यस्मादि-
ति श्रीभगवतो ज्ञस्य त्यागस्य विभागे तत्त्वनिश्चयाद् भगवतो निश्चयश्रोतव्यतेति निगमयन्नेति तस्मादिति न

त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः ४ निश्चयं शृणु अवधारय मे मम वचनात्तत्र त्यागे त्यागसंन्यासवि-
कल्पे यथादर्शिते भरतसत्तम भरतानां साधुतम त्यागो हि त्यागसंन्यासशब्दवाच्यो हि योऽर्थः स ए-
क एवेत्यभिप्रेत्याह त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधस्त्रिप्रकारः तामसादिभेदैः संप्रकीर्तितः शास्त्रेषु क-
थितो यस्मात्तामसादिभेदेन त्यागसंन्यासशब्दवाच्योऽर्थोऽधिकृतस्य कर्मिणोऽनात्मज्ञस्य त्रिविधः सं-
भवति न परमार्थदर्शिन इत्ययमर्थो दुर्ज्ञानस्तस्मादत्र तत्त्वं नान्यो वक्तुं समर्थस्तस्मान्निश्चयं परमा-
र्थशास्त्रार्थविषयमध्यवसायमैश्वरं मे मत्तः शृणु कः पुनरसौ निश्चय इत्याह यज्ञो दानं तपः कर्म न त्याज्यं
कार्यमेव तत् यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणां यज्ञो दानं तप इत्येतत् त्रिविधं कर्म न त्याज्यं न
त्यक्तव्यं कार्यं करणीयमेव तत् कस्माद्यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि विशुद्धिकराणि मनीषिणां फ-
लानभिसंधीनामित्येतत् एतान्यपि तु कर्माणि संगं त्यक्त्वा फलानि च कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चि-
तं मतमुत्तमम् ६ एतान्यपि तु कर्माणि यज्ञदानतपांसि पावनान्युक्तानि संगमासक्तिं
तेषु त्यक्त्वा फलानि च तेषां त्यक्त्वा परित्यज्य कर्तव्यानीत्यनुष्ठेयानीति मे मम निश्चितं मतमुत्तमम्
निश्चयं शृणु मे तत्रेति प्रतिज्ञाय पावनत्वं च हेतुमुक्त्वा एतान्यपि कर्माणि कर्तव्यानीत्येतन्निश्चितम
तमुत्तमं मतमित्युपसंहार एव नापूर्वार्थं वचनमेतान्यपीति प्रकृतसंनिकृष्टार्थ [illegible]

मेव भगवतो निश्चयं विशेषतो निर्दिशति प्रश्नपूर्वकमनन्तरश्लोकमवतारयति कः पुनरसाविति यज्ञादी-
नां कर्तव्यत्वे हेतुमाह यज्ञ इति न केवलं न त्याज्यं किं तु कर्तव्यमेवेत्याह कार्यमिति [illegible] विभज्य
कार्यहेतुं विभजते कस्मादिति प्रतिज्ञातमर्थमुपसंहरन्नेतान्यपीति उपसंहारश्लोकात्तदर्थं व्याकरो-
ति एतानीत्यादिना प्रकृतार्थमुक्तानामनूद्यार्थमाह निश्चयमिति प्रकृतार्थोपसंहारेऽगमकमाह एतान्य-
पीति

[illegible]

गी॰ भा॰ टी॰ २२० कर्मतत्फलत्यागस्य त्यागसंन्यासशब्दाभ्यां ग्रहणं तस्य त्यागो हीत्यत्र विधिप्रतिज्ञा पश्चात्प्रतिज्ञानुरोधेन हेविधेयत्व
त्याज्यत्वोपपत्तेर्विधानविरोधेन ब्रूयाद्रूपतो भगवतः कौशलं प्रतीति निराकरोति नन्विति मुक्तकर्मणां फलम्
उपसंहारवचनमनुचितमित्याशङ्क्याह यत्वेति एवं स्वविरोधं प्राप्तमकौशलमाशङ्क्याह नैवमिति
कर्मत्यागफलत्यागयोस्त्यागत्वेन साम्यमभिप्रेत्य कर्मत्यागनिर्देशो यावत्फलत्यागस्यैव स्पष्टीकरणमिति
मात्रविरोधोऽस्तीत्युक्तमेवव्यक्तीकर्तुं त्रिविधो त्यागसामान्यविषयत्वमस्तीति सति साम्ये निर्देशस्य स्तुत
र्थत्वसमर्थयति तत्रेति एवं पूर्वापरविरोधपराकृत्यानन्तरश्लोकतात्पर्यमाह यत्त्विति फलरागादित्यन
त्यागस्य प्रशंसार्थं कर्मसङ्गोपासङ्गाग्रहणेन अन्तःकरणमकलुषीक्रियमाणमभिनिहितं ददाति विशुद्धान्तःकरणस्य
मोक्षप्राप्तेर्न कर्मस्वरूपासङ्गो गृह्यत इति
ननु कर्मपरित्यागस्त्रिविधः संन्यासरूपेण चोक्तस्तत्र तामसो राजसश्चोक्तस्त्यागः कथमिह सङ्ग
फलत्यागस्तु तृतीयो नोच्यते यथाऽयं त्यागस्तत्र षड्विधो वा तत्राह यस्तु तामस इति
फलत्यागस्तृतीयत्वेनोच्यते यथा त्रयोऽत्र त्यागास्तत्र षड्गविद्यो दोषो नत्रायमस्तु तत्रैव इति
तत्र नैष दोषः त्यागसामान्येन स्तुत्यर्थत्वादुक्तमिति कर्मसंन्यासस्य फलाभिसन्धित्यागस्य च त्याग
गत्वसामान्यं तत्र राजसतामसत्वेन कर्मत्यागनिर्देशात् कर्मफलाभिसन्धित्यागः सात्त्विकत्वेन स्तु
यते स त्यागः सात्त्विको मत इति यत्त्विति कृतः सङ्गत्यक्त्वा फलाभिसन्धिं च नित्यं कर्म करोतीति तस्य
फलरागादिना अकलुषीक्रियमाणमन्तःकरणं नित्यैश्च कर्मभिः संस्क्रियमाणं विशुद्ध्यतीति तद्विशुद्ध
प्रसन्नमात्मालोचनक्षमं भवतीति तस्यैवं नित्यकर्मानुष्ठानेन विशुद्धान्तःकरणस्यात्मज्ञानाभिमुख
स्य क्रमेण यथा तन्निष्ठा स्यात्तद्वक्तव्यमित्याह न द्वेष्टीति अकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते त्यागी स
त्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥ १० ॥ न द्वेष्टीत्यकुशलं प्रतिषेधमनुकाम्यं कर्माणि नानुषज्जते सुखहेतुत्वेन मेधाकारणमिदं
कारणं किमनेन त्यक्तं कुशले प्राभनेनित्ये कर्मणि सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तिनिष्ठाहेतुत्वेन मेधावी कारणमिदं
मित्येवं नानुषज्जते तत्राह प्रयोजनमयमर्थं नानुषङ्गं प्रतिकरोतीत्यन्वयः कः पुनरसौ त्यागी पूर्वोक्तेन
दित्याशङ्क्याह तत्त्वविशुद्धमिति मलविकलत्वं विशुद्धत्वं संस्काररत्वं प्रसन्नत्वमिति भेदः क्रमेणाश्रवणाद्याह २२०
निकर्मणो नार्थः तन्निष्ठत्वात्मज्ञाननिष्ठाऽक्रियाकाम्यकर्मणो नाऽऽत्मत्वेन द्वेषमभिनयतीति किमिति इमपत्र प्रोक्ते
द्वेषवत्तत्कर्तारं तिरस्कृत्य सामान्येनात्मकर्तारं प्रथमं पूर्वं कविशेषितं निर्दिशति कः पुनरिति त्यागीत्युक्ते त्यागिनमभि
धत्ते पूर्वोक्तेनेति कर्मणि सङ्गस्य तत्फलस्य च त्यागेनेति यावत्

230

इतश्च नित्यकर्मत्यागो न तामसत्वं सम्भवतीत्याह किंचेति ननु मोहं विनैव दुःखात्मकं कर्मकायक्लेशभयात्त्यजेत्तर्हि का स्य
रणाभावे हि कार्यं जनयेत्यति शुभप्रीतिं तथाच न तत्त्यागफलं मोक्षमाप्नोतीत्याह दुःखमित्येवेति यत्कर्म दुःखात्म
कमस्मात्क्लेशसाध्यमित्येवालोच्य चाऽलक्षितं देहदेहे दुःखात्मकत्वं चक्षुषापारमार्थतो भयात्त्यजति स त्यक्त्वा राजसो
निमित्तत्यागं कृत्वापि न तत्फलं मोक्षं लभते किं तु कृतेनैव राजसेन त्यागेन नरकं दुर्गतिं नरकं प्रतिपद्यते इत्याह
दुःखमित्येवेत्यादिना कर्मत्यागफलासम्भवो राजसत्यागे विधीयते सम्प्रति सात्त्विकं त्यागं प्रश्नपूर्वकं द
र्शयति कः पुनरिति कर्तव्यमित्येवेत्यवकारेण नित्यस्य भावात्तदनिरोधे निषिध्यते नित्यानां विधुहेतो फला

किंच दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ८
दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात् शरीरदुःखभयात् परित्यजेत् स कृत्वा राजसं त्यागं राजसस्त्यागो नि
वृत्तो त्यागो नैव त्यागफलं ज्ञानपूर्वकस्य सर्वकर्मत्यागस्य फलं मोक्षाख्यं लभेत् कः पुनः सात्त्विक
स्त्यागः कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ९
कार्यं कर्तव्यमित्येव यत्कर्म नियतं नित्यं क्रियते निर्वर्त्यते हे अर्जुन सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्वि
को मतः नित्यानां कर्मणां फलवत्त्वे भगवद्वचनं प्रमाणमवोचाम अथवा यद्यपि फलं न श्रूय
ते नित्यस्य कर्मणस्तथापि नित्यं कर्म कृतमात्मसंस्कारं प्रत्यवायपरिहारं वा फलं करोत्यात्मन इति
विकल्पयत्येवाज्ञस्तत्रापि तं विकल्पं निवारयति फलं त्यक्त्वेत्यनेन अतः साधूक्तं सङ्गं त्यक्त्वा फलं चे
ति स त्यागो नित्यकर्मसु सङ्गफलपरित्यागः सात्त्विकः सत्त्वनिर्वृत्तो मतोऽभिमतः

ननु एवमेषां फलत्यागो नित्यानामित्याशङ्क्याह नित्यानामिति फलं त्यक्त्वेत्यस्य विधानतेनैतान्वयी आह अथवे
ति न हि विधिना नेककर्माऽनर्थकं विधानानर्थक्यात् तेन श्रौतफलाभावेऽपि नित्यकर्मविधिना मोक्षनिष्ठस्यात्मा
न मज्जाननु नैव फलमनस्त्वात्मात्त्वविशिष्टकर्मणोऽनात्मसंस्कारफलं कल्पयति तदकरणे प्रत्यवायस्मरणात्तत्
स्य परिहारं तु तत्त्वतः नित्यवृत्तिकानीति वा नित्यकर्मणां शुद्धां कर्मणामनुनिष्पादि फलं कल्प्यं ज्ञाचफलत्यागेत्य
नेन भगवान्निवारयतीत्यर्थः नित्यकर्मसु फलत्यागोऽकेः सम्भवेत्फलिनमाह अतद्वेति

विवेकिनोपि देहधारित्वाद्देहभृत्त्वाविशेषे कर्माधिकारसाम्यमित्याशंक्याह सहीति कर्तृत्वाधिकारस्तस्य
र्वके कर्मानुष्ठाने तस्मादिति यावत् ज्ञानवतो देहधारणेपि तदभिमानित्वाभावोऽतः पारिशेष्यादज्ञस्य सर्वक
र्मत्यागायोगमुक्तहेतुफलितमाह तस्मादिति कर्मानुष्ठायिनस्त्यागित्वोक्तिस्तुत्यर्थं वक्ष्याह कर्म
णीति कर्मिणोपि फलत्यागेन त्यागित्ववचनं फलत्यागस्तुत्यर्थमित्यर्थः कथं तर्हि सर्वकर्मत्यागसंभव
इत्याशंक्य विवेकवैराग्यादिमतो देहाभिमानहीनस्य तन्निगमयति तस्मादिति उक्ताधिकारः सर्व
कर्मसंन्यासः संभवोपि फलाभावे न तस्य कर्तव्यतेति शंकते किंपुनरिति गौणसंन्यासवतो मुख्यसंन्यासस्य

निश्चितबुद्धिस्तस्याशेषकर्मत्यागस्याशक्यत्वात्कर्मफलत्यागेन चोदितकर्मानुष्ठान एवाधिका
रो न तत्त्यागस्त्वेवमर्थं दर्शयितुमाह न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः यस्तु कर्मफलत्या
गी स त्यागीत्यभिधीयते ११ न हि यस्माद्देहभृता देहं बिभर्तीति देहभृत् देहात्माभिमानवान् देह
भृदुच्यते न हि विवेकी स हि वेदाविनाशिनमित्यादिना कर्तृत्वाधिकाराद्विवर्तितोऽतस्तेन देहभृता
ऽज्ञेन न शक्यं त्यक्तुं संन्यसितुं कर्माण्यशेषतो निःशेषेण तस्माद्यस्त्वज्ञोऽधिकृतो नित्यानि कर्मा
णि कुर्वन् कर्मफलत्यागी कर्मफलाभिसंधिमात्रसंन्यासी स त्यागीत्यभिधीयते कर्म्यपि सन्नि
ति स्तुत्यभिप्रायेण तस्मात्परमार्थदर्शिनैवादेहभृता देहात्मभावरहितेनाशेषकर्मसंन्या
सः कर्तुं शक्यो किंपुनस्तत्प्रयोजनं यत्सर्वकर्मपरित्यागात्स्यादित्युच्यते अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रि
निष्ट विधं कर्मणः फलं भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् १२ अनिष्टं नरकतिर्यगादिलक्ष
णं इष्टं देवादिलक्षणं मिश्रं इष्टानिष्टसंयुक्तं मनुष्यलक्षणं च तत्त्रिविधं त्रिप्रकारं कर्मणो धर्माधर्म
लक्षणस्य फलं बाह्यानेककारकव्यापारनिष्पन्नं सदविद्याकृतमिन्द्रजालमायोपमं महामोहकरं

फलं विपच्यत इति विकल्प्यत इत्युच्यते इति सर्वकर्मत्यागो नाम न तदनुष्ठानेपि तत्फलाभिसंधित्यागः
सर्वासु मुख्येन संन्यासस्तस्य फलमाहानिष्टमिति मुख्ये तु संन्यासे सर्वकर्मत्यागे तस्य परमार्थो हानाराः सर्वेस्मारो
क्लिष्टं त्रिविधफलमित्याह नत्विति पाठत्रयं व्याकरोति अनिष्टमित्यादिना तिर्यगादीन्यधिपदमवशिष्टोत्कृष्टो
निकृष्टयोनिसंग्रहार्थं देवादीत्यादिपदमवशिष्टोत्कृष्टयोनिसंग्रहार्थं तृतीयो विभागः फलशब्दं व्युत्पादयति
बाह्यानीति कारकद्वारकमनेकविधं मत्कोमिथ्यात्वमाह अविद्येति नाह नवेन इष्टमात्रदेहत्वेदृष्टानमाह

उक्तमेव त्यागिनं विशिनष्टि न द्वेष्टीति यः कर्मसु तत्फले च त्यक्तेति संबंधः काम्यं निषिद्धं च कर्म बंधहेतुरिति न द्वेष्टि
नित्यं नैमित्तिकं च मोक्षहेतुरिति न प्रीयते न च कुशलादिविशेषं गृह्णाति कर्तेति नित्यादिकर्मणि फलाभिसंधि
वर्जितेन तदपि न कल्मषस्य सत्त्वपदार्थग्रहणसामर्थ्यमुद्धाने समावेशात्प्रयासमुक्तो प्रीतिद्वेषयोरभावोऽभि
व्यक्तोऽस्याह उच्यते सत्त्वसमाविष्ट इति सत्त्वपदार्थग्रहणसामर्थ्यसमाविष्टत्वादित्यर्थः किं च संशयरहितमेव
विशदयति ज्ञात्मेति परं निःश्रेयसं तस्य च साधनं सम्यग्ज्ञानमेवेति योजना न द्वेष्टीत्यादिना श्लोकेनोक्त
मर्थं संक्षिप्यानुवदति योधिकृत इति पूर्वोक्तप्रकारेणोक्तिकर्मणि तत्फले च संगत्यागेन त्यागी कर्मात्म

यः कर्मणि संगं त्यक्त्वा तत्फलं च नित्यकर्मानुष्ठायी स त्यागी कदाचिदपि नरः स चाकुशलं कर्म न द्वेष्टि
कुशले नानुषज्यत इत्युच्यते सत्त्वसमाविष्टो यदा सत्त्वेनात्मानात्मविवेकविज्ञानहेतुना समा
विष्टः सत्त्वाम् संयुक्त इत्येतत् अत एव मेधावी मेधया आत्मज्ञानलक्षणया प्रज्ञया संयुक्त
इत्यर्थः मेधावित्वादेव छिन्नसंशयः छिन्नो विद्याकृतो संशयो यस्मात्स्वरूपावस्थान
मेव परमं निःश्रेयसं तस्य च साधनं नान्यत्किंचिदित्येवं निश्चयेन छिन्नसंशयो योधिकृतः पुरुषः ए
वंप्रकारेण कर्मयोगानुष्ठानेन क्रमेण सत्त्वसंस्कृतात्मा सन् जन्मादिविक्रियारहितत्वेन नि
ष्क्रियमात्मानमात्मत्वेन संबुद्धः स सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य नैव कुर्वन्न कारयन्नासीनो नै
ष्कर्म्यलक्षणां ज्ञाननिष्ठामश्नुत इत्येतत् पूर्वोक्तस्य कर्मयोगस्य प्रयोजनमनेन श्लोकेनोक्तं
स्वेनैवाने यः पुनरधिकृतः सन् देहात्माभिमानित्वेन देहभृदज्ञोऽबाधितात्मकर्तृत्वविज्ञान
तयाहं कर्तेति

नोपायत्वानुष्ठानेन संस्कृतात्मा सन् क्रमेण ब्रह्मावगमद्वारेण कृतार्थो भवत्यन्ते न संतुष्टं इति सं
धः पुरुषार्थः किंतु यहेतुमाह जन्मादीति उक्तज्ञानवतः सर्वकर्मत्यागद्वारा मोक्षः ... पुरुषार्थं इति
समवैति आत्मज्ञानवतः सर्वकर्मत्यागसंभावनामुक्त्वा ज्ञानवतः तदसंभवे हेतुवचनं ... श्लोके
भवतारयति यः पुनरिति न बाधितमात्मनि कर्तृत्वविज्ञानमस्येत्यज्ञस्तथा तस्य भावस्तत्त्वं तेनेति
यावत्फलमर्थं दर्शयितुमशक्यमसर्वकर्मसंन्यासासंभवे हेतुमाह हीति योजना न हि देहभृता शक्यं

कृतान्तपञ्चकस्य वेदान्तविषयत्वं विभजते कृतान्त इत्यादिना वेदान्तस्य तत्त्वधीद्वारा कर्मावसानभूमित्वेन वाक्योपक्रमात् कृतान्तत्वं दर्शयति यावानिति उदपानेकृपादौ यावानर्थः स्नानादिस्तावानर्थः सर्वतः सम्प्लुतोदके तावान्
मात्कृत्स्नदर्शी यति यावानिति उदपाने कृपादौ यावानर्थः स्नानादिस्तावान् अर्थः सर्वतः संप्लुतोदके
पान्कृपादिकृतं कार्यं सर्वं समुद्रे तु भवतीति तथा सर्वेषु वेदेषु कर्मादिषु यावत् फलं तावत् ज्ञानवतो ब्राह्मणस्य
ज्ञानेन भवति ज्ञानेन प्राप्तस्य कर्मव्यापारवत् न ... इत्यर्थः तदेव वाक्यान्तरमनुक्रामति सर्वमिति ... ज्ञानेन
वाक्यस्यान्तरमाह सर्वमिति आत्मज्ञाने सति सर्वकर्मनिवृत्तावपि कथं वेदान्तस्य कृतान्तत्वं ... इत्याशङ्क्य
कृतान्त इति कर्मणामन्तो यस्मिन्निति समाप्तिपर्यवसानं कृतान्तः कर्मान्त इत्यर्थः यावानर्थ उदपाने
सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते इत्यात्मज्ञाने सञ्जाते सर्वकर्मणां निवृत्तिं दर्शयति अतस्तत्र
सिद्धान्तत्वात् तथा वेदान्ते कृतान्ते वेदान्ते प्रोक्तानि कथितानि सिद्धये निष्पत्त्यर्थं सर्वकर्मणां कानि
तानीत्युच्यते अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् १४ अधि
ष्ठानमिच्छाद्वेषसुखदुःखज्ञानादीनामभिव्यक्तेराश्रयोऽधिष्ठानं शरीरं तथा कर्ता उपाधिलक्षणो
भोक्ता करणं च श्रोत्रादि शब्दाद्युपलब्धये पृथग्विधं नानाप्रकारं तद्द्वादश संख्यं विविधाश्च पृथक्चेष्टा
वायवीयाः प्राणापानाद्याः दैवं चैवात्र दैवमेव चात्रैतेषु चतुर्षु पञ्चमं पञ्चानां पूरणम् आदित्या
दि चक्षुराद्यनुग्राहकं शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः
१५ शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म त्रिभिरेतैः प्रारभते निर्वर्तयति नरः न्याय्यं धर्म्यं शास्त्रीयं विपरीतं वाऽ
शास्त्रीयमधर्म्यं यच्चापि निमेषणचेष्टादि जीवनहेतुः तदपि पूर्वकृतधर्माधर्मयोरेव कार्यमिति न्याय्य
विपरीतयोरेव ग्रहणेन गृहीतं पञ्चैते यथोक्ताः सर्वस्यैव कर्मणो हेतवः कारणानि ननु अधिष्ठा
नादीनि सर्वकर्मणां निर्वर्तकानि कथमुच्यते शरीरवाङ्मनोभिः कर्म प्रारभत इति नैष दोषः
विधिप्रतिषेधलक्षणं सर्वं कर्म शरीरादित्रयप्रधानं तदङ्गतया दर्शनश्रवणादि जीवनलक्षणं विधेः
प्रकृतिमात्रं वचनं नावाधितं पूर्वं सर्वम् ... कर्मणां ... अधिष्ठानादीनि मानससत्त्वात् ... यानीत्युक्ते
... अधिष्ठानमिति ... उपाधि
... विषय ... तत्त्व ... ज्ञानधर्म
... समाप्तिं यत्र ... पञ्च
तत्र कार्यलिङ्गकमनुमानस्थं चयति ... दी ... ज्ञाने ... पञ्च कर्महेतु ... पञ्च मनो ... सं

अविद्योत्थितस्याविद्याश्रितत्वादात्माश्रितत्वेनवस्तुतोनास्तीत्याह अनिष्टमिति उक्तं फलं कर्मिणामिष्टानेवेह मुख्यसं
न्यासफलं किं परत्वेपाटत्रयपण्कथ्यमिष्टमित्यपेक्षयाह अपरमार्थेति फलाभिसंधिविकलानां कर्मिणां देहवं
पातादूर्ध्वं कर्मानुरोधिफलमावश्यकमित्यर्थः कर्मिणामेव सत्यामफलाभिसंधौ नाममुख्यसंन्यासिनां देह
पामुख्यसंन्यासस्य फलमुक्तापचन्नधपाटेवाचष्टे नत्विति अमुख्यसंन्यासेसमनन्तरग्रन्थे तेषामवश्यं भवतीति परमा
र्थेति तेषामप्रधानेधर्मेगुणपरिणतिः केवलेति क्वचिदित्येकालेवानास्तियथोक्तं फलं तेषामिति संबंधः नहिं परमा
र्थसंन्यासिनाविफलानांज्ञानुष्ठीयतेऽमरोकस्तप्रणोदेतावसायितानामेव मित्याह नहीति ननुपारमार्थिकसंन्या
सवदीर्वेशपाटज्ञानापरमार्थसंन्यासोऽपिकिंनस्यादित्यागस्यापिहिकरणत्वात्तत्राह परमार्थेति तस्यसम्यग्दर्शना

अन्यगात्मोपसर्पिचफलानतपालपमदर्शनागमकौतिफलमितिफलनिर्वृत्तनन्तदेवलनलोचफलेष
भवत्यत्यागिनामज्ञानांकर्मिणामपारमार्थिकसंन्यासिनामप्रवणारौरपानारूढं ननुपरमार्थसंन्यासिति
नांपरमहंसपरिव्राजकानांकेवलज्ञाननिष्ठानांक्वचिदपिहिकेवलसम्यग्दर्शनेनिष्ठाअविद्यादिसंसार
वीजंनोन्मूलयितिकदाचिदिमिति परमार्थदर्शनपत्ताशेषकर्मसन्यासस्तसंभवत्यविद्याध्यारोपि
तत्वादात्मनिक्रियाकारकफलानांनतस्याधिष्ठानादीनिक्रियाकारकाणयात्मत्वेनपश्य
पतोऽशेषकर्मसंन्यासःसंभवतीनेदंतदनन्तरंश्लोकेदर्शयति पंचैतानिमहाबाहोकारणानि
निबोधमेसांख्येकृतान्तेप्रोक्तानिसिद्धयेसर्वकर्मणाम् १२ पंचैतानिवक्ष्यमाणानिहेमहाबाहो
कारणानिनिर्वर्तकानिनिबोधमेमन्नइत्युत्तरत्रचेतःसमाधानार्थंवस्तुवैषम्यप्रदर्शनार्थंचतानि
निपंचकारणानिज्ञातव्यानयानिसांख्येज्ञानमाःपदार्थाःसंख्यायन्तेयस्मिन्शास्त्रेतत्सांख्यंवेदा,

दविद्यानिवृत्तौनदारोपितक्रियाकारकादिनिवृत्तिरितिहेत्वर्थःविद्यावतःसर्वकर्मसंन्यासित्वसंभावनाश्च
क्ता एवकारस्यार्थंदर्शयति नत्विति अविद्वद्योऽशेषकर्मसंन्यासनहेतुत्वंचतदभावनाथाभ्युदयेऽकर्मे
अधिष्ठानादिष्वात्मदर्शनहेतुमाह क्रियेति कथमधिष्ठानादीनांक्रियाकर्तृत्वंकथंवाविदुषस्तेषु
स्तवधीरित्याशंक्यानन्तरश्लोकेवतष्टयमनानन्यमाह तदेतदिति कर्मणामधिष्ठानादीनामाह्गमा
त्रिकल्पाशंकामात्रवृष्ट्वेति पंचेति उत्तरत्रत्यधिष्ठानादिरूढत्वमात्प्रेक्षेत्यर्थः वक्ष्यमाणत्वमेवसेष
मनिर्देशपिषितननेहिनेचेतःसमाधानाहनेज्ञात्वेत्याक्यानेसार्थाप्यहत्तुत्यादर्शयति ज्ञानव्याप्तिमात्मा.

गी॰भा॰
टी॰
२३३

दृष्टत्वस्याप्रतीऽकर्तृत्वं दुर्मतित्वं विरूपयति जन्मेति अहं कर्तेति प्रात्मदर्शनवतोपि नाविद्यस्य दर्शनमस्तीत्यत्र दृ
ष्टांतमाह यथेति तिमिरेणोपहतचक्षुरनेकचंद्र पश्यन्नपि न तत्तोऽनन्तपश्यत्येवमविद्वानात्मानं कर्तारं पश्यन्नपि
न पश्यतीति न तत्त्वतो न न पश्यतीत्यर्थः अधिष्ठानादि पंचविधपार्श्वेष्वात्मनः स्वात्मनि तत्र कोऽसौ सोपहृष्टांत
माह यथा वेति अभ्रेषु वाहकेषु धावत्सु धावन्तं चन्द्रं पश्यन् अचलेऽपि स्वात्मनि धावनं कर्तृत्वं स विवेका
दृष्टिमत्त्वेन तथाधिष्ठानादिपु क्रियाकर्तृषु तत्कृतं स्वात्मानं कर्तारं मन्यमानो दुर्मतित्वमर्थः विपरीतदृष्टि
दुर्मतित्वं हृष्टांतसमर्थं दृष्टं स्वस्मिन् प्रत्यक्षं विवक्षुराह कः पुनरित्यादिना अहंकर्तेत्यात्मनि कर्तृत्वप्रत्ययाभावे
कृ कर्तृत्वबुद्धिमिथ्याज्ञानकार्यहेतव इति कथ्यते हि कर्तृत्वबुद्धिः ज्ञानेनात्मनोऽधिष्ठानादीनां ज्ञानान्तराणां च

जन्ममरणप्रतिपत्तिहेतुस्तत्त्वमतिरस्तीति दुर्मतिः न पश्यत्यपि न पश्यति यथाऽचिविवेकोऽनेक
चंद्रं पश्यत्यभ्रेषु धावत्सु चंद्रं धावति यथा वा वाहनस्थ उपविष्टोऽन्येषु धावत्सु आत्मानं धावति
कः पुनः सुमतिर्यस्मात् पश्यतीत्युच्यते यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते हत्वापि
स इमाँल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते १९ यस्य शास्त्राचार्योपदेशन्यायसंस्कृतात्मनो भवत्यहंकृ
तोऽहं कर्तेत्येवं लक्षणो भावो भावना प्रत्ययः एत एव पंच अधिष्ठानादयः विषयात्मनि क
ल्पिताः सर्वकर्मणां कर्तारो नाहं नाहं तु तद्व्यापाराणां साक्षिभूतो सुप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो
ह्यक्षरात्परतः परः केवलोऽविक्रियः इत्येवं पश्यतीत्येतद् बुद्धिरन्तःकरणं यस्यात्मन उपाधिभू
ता न लिप्यते नानुशयिनी भवति इदमहमकार्षं तेनाहं नरकं गमिष्यामीत्येवं बुद्धिर्यस्य न लि
प्यते स सुमतिः स पश्यति हत्वापि स इमाँल्लोकान् सर्वानिमानि

सादित्वादित्याह अहंकृत इति आत्मनो न स्वतोऽस्ति क्रियापाप्त्यमित्यत्र प्रमाणमाह शाणोहीति
नापि तत्संसर्गजा तत्र पापम्मि मेवमित्याह अमना इति उपाधिद्वयासंबंधशुद्धत्वफलितमाह शुभ्र इति
कारणसंबंधात् शुद्धिमाशंक्याह अक्षरादिति कार्यकारणाभ्यां स्पृष्टत्वेन परार्थं केवलत्वं पदसमा
धानेन परोक्ताविरुद्धकर्तृत्वं नास्तीत्याह केवलेति जन्मादिसर्वविक्रियारहितत्वेन कोटस्थमा
ह अविक्रिय इति बुद्धिर्यस्येत्यादि व्याचष्टे बुद्धिरिति नानुशयिनी नानुशयवती न लेपशालिनीत्यर्थः

२३३

गी॰ भा॰ टी॰ ...

दैवं विशदयति आदित्यादीति पंचानामधिष्ठानादीनामुक्तानां सर्वकर्मसिद्ध्यर्थत्वं स्पष्टयति शरीरेति ननु ज्ञो
वनष्टे तेन निमित्तोत्पन्नो शास्त्रिककर्मेतरे साधारणमेतत् कथं शास्त्रीयस्य कर्मणामित्यत आह न्याय्यं वेति अधिष्ठानादी
नां कर्ममात्रहेतुत्वे श्रुतिन्यायप्राप्तं शास्त्रादि त्रिविधकर्महेतुत्वं न विरुध्यते तेन शंकरमते इति पूर्वापरविरोधं परि
हरति नैव परति ननु जीवनष्टे तानि स्वाभाविकानि कर्माणि दर्शनादीनि विधिनिषेधवाक्यत्वात् देहादीनि
वर्माणि नित्यपराकृताह न्यूनमनयति तस्माद्देहादिपंचस्य प्रधानस्यांगे चेतु राघ्रत शब्दपतेन जीवनष्टे तदूर्ध्व
नादिप्रधानकर्मणेन नक्ष्यति तेविधानमविरुद्धमित्यर्थः देहाद्यारम्भेति विधेयकर्माणि सर्वकर्माणि भोगिक
त्वपंचानामेवाधिष्ठादीनां तत्र हेतुत्वे फलोपभोगकाले कारणान्तरापेक्षासंभवादिष्टानिष्टजन्मकाले
भाविनो भोगकालभाविनश्च सुखदुःखस्य कारणस्याधिष्ठानादेरभावान्नैवमित्याह फलेति क्रियाकर्तृत्वमधिष्ठा

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः। पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥१५॥ तत्रेति प्रकृते
नस्वधाने एवं सति एवं पूर्णेति पंचभिरेव निर्वर्त्ये सति कर्माणि तत्रैवं सतीति दुर्मतित्वस्य हेतुत्व
नस्वधाने तत्रैव आत्मानं अनन्यत्वेन अविद्यया परिकल्प्यते किं प्रमाणं स्यात् कर्मेत्याह मवकर्तारमिति
तारमात्मानं केवलं शुद्धं यः पश्यति स अविद्वान् कस्मादेतादृशाचार्योपदेशन्यायैरकृतबुद्धित्वात्
संस्कृतबुद्धित्वात् योऽपि देहादिव्यतिरिक्तात्मवादी आत्मानमेव केवलं कर्तारं पश्यत्यसावपि अकृत
बुद्धिरेवातो अकृतबुद्धित्वान्न स पश्यत्यात्मनस्तत्त्वं कर्मणो वा तत्त्वमित्यर्थः अतो दुर्मतिरिति कुत्सितमति
परीता दुष्टा जन्मन्त्र

नादीनामात्मनात्मविड्यतिरेकेवात्मनः हं हिमनुवदति तत्रेति तत्पदपरामर्शयोग्यं प्रकृतं सर्वकर्मप्रतीकमादा
नादीनामात्मना विड्यतिरेकेवात्मनः हिमनुवदति एवमिति अधिष्ठानादीनामुक्तरीत्या कर्तृत्वे सत्यन्यगतं कर्तृत्वमात्मनो
यत्तु केवलस्य हादत्वार्थं वदयति एवमिते अधिष्ठानादीनां मुक्ते रीत्या कर्तृत्वे सत्यन्यगतं कर्तृत्वमात्मनो
यत्वात् आत्मनाप्य पश्यत्येतोऽदुर्मतिरित्यात्मानं केवलं पश्यति त्विन्याह तत्रैवमिति कर्तारमित्यादिव्याख्या तत्रेत्या
दिना पतेऽधिष्ठानादिषु तेष्वधिष्ठानादिभिरात्मानोऽपि तात्मनात्मभावेन अर्थः अकर्तारमात्मानं कर्तारं पश्यतो
न्यत्र प्रश्नद्वारा हेतुमाह कस्मादिति ननु शास्त्रसंस्कृतबुद्धिरेवातिविज्ञात्मवादी कर्तृत्वेन पश्यति तत्कथमन्यते ना
सौ कर्तृत्वमात्मनि पश्यत्यपि भवत्यकृतबुद्धिस्तत्राह योऽपीति तस्यापि शास्त्रसंस्कृतबुद्धेरेव कर्माचार्योपदेशानन्तदनुमा
दिन्यायैश्चानाहितबुद्धित्वादकृतबुद्धित्वमित्यर्थः कौटस्थ्यमात्मनः स्वतो विपर्ययात्मकं कर्मतत्त्वकर्मोऽव

गी॰ भा॰ त्मानमेव पश्यतीति निरुपधमिति न तावदात्मनः स्वतो विक्रियावत्त्वं निरवयवत्वादाकाशवन्नापि परतो ऽसंग
टी॰ स्याकार्यस्य पराधीनत्वायोगात् कार्यः किं चात्मनः स्वनिष्ठा वा विक्रिया ऽधिष्ठानादिनिष्ठा वा नाद्यः स्वनि
२३ ष्ठविक्रियानुपपत्तेरात्मनोऽदर्शनत्वादित्याशयेनाह विक्रियावत्त्वेऽपि सा चात्मनि ... नेत्याद्यः द्वितीयं
यं दूषयति नेत्यादिना अधिष्ठानादिकं न भवति कर्मते योगात् आत्मन्यागन्तुकं नात्मा तादात्म्येनात्मानं
वमा विषयं केवलं विकल्पं दूषयति नहीति द्वितीयं निरस्यति यदीति आत्मन्यविद्याध्यासे केवलं
मीयमिति न हृष्टो ताम्यामनुपपादयति यथेत्यादिना आत्मनो विक्रियावत्त्वेन कर्तृत्वाभावे फलितमाह
तस्मादिति ननु प्रागेवात्मनो विक्रियावत्त्वं प्रतिपादितं तत्कथमेतदुच्यते तत्राह नायमिति श्रुतस्त्वाद्यैश्रुति

निरुपधमपरं तत्त्वमविक्रियमात्मानमिति राजमार्गो विक्रियावत्त्वाभ्युपगमेऽप्यात्मनः स्वकी
यैव विक्रिया तस्य भवितुमर्हतीति नाधिष्ठानादीनां कर्मात्मकत्वे कारणं स्यात् नहि परस्य कर्म
परेण कृतमागन्तुमर्हतीति यत्तु विद्ययागमितं तत्तस्य यथा रजतत्वं शुक्तिकायाः यथा वा त
लमलिनत्वं बालैरागमितं मविद्यया नाकाशस्य तथाधिष्ठानादिविक्रियापि तेषामेव नात्मनः
तस्मात् सुष्ठुक्तमहंकृतत्वबुद्धिलेपाभावे विद्वान्न हन्ति न निबध्यत इति नायं हन्ति न हन्यत इति प्र
तिज्ञाय न जायत इत्यादिना हेतुवचनेनाविक्रियत्वमात्मनः उक्त्वा वेदाविनाशिनमिति विदुषः
कर्माधिकारनिवृत्तिं शास्त्रादौ संक्षेपत उक्त्वा मध्ये प्रसारितां तत्र तत्र प्रसंगं कृत्वेहोपसंहरति एत
स्त्वार्थं पिंडीकरणाय विद्वान्न हन्ति न निबध्यत इति एवं च सति देहभृत्त्वाभिमानानुपपत्तौ अविद्याकृ
ताशेषकर्मसंन्यासोपपत्तेः संन्यासिनामनिष्टादि त्रिविधं कर्मणः फलं न भवतीत्युपपन्नं तद्विपर्यया
च्चेतरेषां भवतीत्येतच्चापरिहार्यमित्येष गीताशास्त्रार्थ उपसंहृतः स एष सर्ववेदार्थसारो
गी॰ टी॰ नायमेव पूर्वके स्वनिष्ठोक्ताभ्युपगतत्वत्त्वप्रसंगकृतोप्रसारितोकर्माधिकारनिवृत्तिमिहोपसंहर
तीति संबंधः श्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धमात्मनोऽविक्रियत्वं नित्यं मनसि निधायाह एतस्त्वार्थमिति कर्माधिकारो
नाविदुषो नेति विद्वांस्तस्य देहाद्यभिमानाभावसत्त्वे विद्या सर्वकर्मत्यागसिद्धेरनिष्टमिष्टं मिश्रं चेति त्रिविधं
कर्मफलं संन्यासिनां नेति प्रागुक्तं युक्तमेवेति परमहंसपरिव्राजकानां सहस्रपरित्तं च सतीति यदुक्तं विद्यासादेहाभि
मानिनस्तेषां त्रिविधकर्मफलं भवत्येवेति हेतुवचनं सिद्धमर्थं निगमयति तद्विपर्ययाच्चेति अधिष्ठानादिकं

पापकर्मेदं मयाऽपरास्तमणुपन्नं लोकानां प्राणसंवेधाभावे कृतेऽहिंसेत्याशंक्याह प्राणिन इति विरुद्धांशोत्तरार्द्ध
निरसितुमुक्तं निशाकते नमिति विरोधं परिहरति नेयदृति लौकिकदृष्टिसन्नेयमहन्तापीति निष्कर्षाविश
टयति देहादीनि नातिकीं दृष्टिमास्थाय नहंतीत्यादि निर्दं प्रागुक्तमुपपादयति यद्वेति नाहंकर्तेति नेकर्त्ते न
ह्यापारसाक्षी क्रियाज्ञानशक्तिमदुपाधिद्वयनिर्मुक्तः शुद्धसत्त्वकारणकरणसंवेधो हि नोपाधिविक्रियां प्रत्तमेव पा
रमार्थिकदृष्टेऽयथार्थत्वेनेव दृष्ट्यापत्त्यापीति न हे हनीत्यादि चोभयदृष्टिद्वयावष्टम्भादुपपन्नमिति परसे
हयति नद्भयमिति केवलमेवात्मानं कर्तारं पश्यन्नुदुर्मतिरित्यत्रात्मविशेषणसमर्पकं केवलपदं सामा
र्थ्यादात्मनो विशिष्टस्य कर्तृत्वामिति शाकते नमिति आत्मनो वैशिष्ट्यायोगाद्विशिष्टस्यापि कर्तृत्वं मि

प्राणिनस्तत्प्राणैः नहंति हननक्रियां न करोति नैव बध्यते नापि तत्कार्येणाधर्मफलेन संबध्यते ननु
हत्वापि नहंतीति विप्रतिषिद्धमुच्यते यद्यपि स्तुतिरिति नैष दोषो लौकिकपारमार्थिकदृष्ट्यापेक्षत्वात् तदुपपन्नं
देहाद्यात्मबुद्ध्याहंतास्मीति लौकिकीं दृष्टिमाश्रित्य हत्वापीत्याह यथार्थदर्शिनां पारमार्थिकीं दृष्टिमा
श्रित्य न हन्ति न निबध्यते इति तदुभयमुपपद्यत एव ननु अधिष्ठानादिभिः संभूय करोत्येवात्मा कर्ता तत्र
आत्मानं केवलमिति केवलपदप्रयोगात् नैष दोषः आत्मनोऽविक्रियस्वभावत्वे अधिष्ठानादिभिः
संहतत्वानुपपत्तिः विक्रियावतो ह्यन्यैः संहननं संहत्य वा कर्तृत्वं स्यात् न त्वविक्रियस्यात्मनः
केनचित्संहननमस्तीति न संभूय कर्तृत्वमुपपद्यते अतः केवलत्वमात्मनः स्वाभाविकमिति केव
लपदं त्वनुवादमात्रम् अविक्रियत्वं चात्मनः श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धम् अविकार्योऽयमुच्यते गुणैरेव
कर्माणि क्रियमाणानि शरीरस्थोऽपि न करोति इत्यादि सकृदुपपादितं गीतास्वेव तावच्छ्रुतिषु ध्यायतीव लेला
तिरूपयति नेयदृति अविक्रियस्वभावत्वेऽपि कथमात्मनोऽसंहतत्वमित्याशंक्याह विक्रियेति अधिष्ठा
नादिभिरात्मनः संहननेऽपि न कर्तृत्वमविक्रियस्याक्रियाश्रयत्वाभावादित्याह संहत्येति संहतत्वानु
पपत्तिं व्याकरोति नहीति असंहतत्वफलमाह इतीति कथं तर्हि केवलत्वमात्मनि व्यपदिश्यते नेत्याह
ननु इति कर्तृत्वमात्मनोऽप्युपपन्नं स्वाविक्रियत्वमयुक्तमित्याशंक्याह विक्रियत्वं चेति तत्र श्रुतिं तावदुपा
दाह अविकार्योऽयमिति नायं हन्ति न हन्यत इत्यादि वाक्यमादिशब्दार्थः उक्तवाक्यानामात्माविक्रियत्वे
नार्थवत्त्वं चेष्टितं असकृदिति निष्कलेति क्रियोपगतमित्यादिवाक्यादिवाक्यमादिशब्दार्थः यानि वाक्यानि

गी॰ भा॰ भा॰ २२५

२३५

अनेन श्लोकद्वयेन तात्पर्यमाह यथेति ज्ञानादिशब्दानामेतदर्थमध्याहार्यः । इदानीं प्रस्तुतज्ञानाद्यवान्तरभेदोपपत्तावित्यर्थः । तेषां गुणभेदात्त्रैविध्ये हेतुमाह गुणात्मकत्वादिति वक्ष्यमाणश्लोकेन वक्तव्येनेति शेषः । एवं स्थिते प्रथमं सर्वान्तरभेदप्रतिज्ञां प्रतिजानीते इत्याह इत्यारभ्यत इति वाक्यशेषः यस्य विभाव्यं तत्रादौ कर्मणः तदवाच्यमित्याह नेति गुणातिरेकेण विधानं ज्ञानादिषु नेति निर्देशः तुमवधारणमित्याह गुणेति ज्ञानादीनां प्रत्येकं गुणभेदप्रयुक्तं त्रैविध्यं प्रमाणमाह प्रोच्यत इति ननु कापिलपातञ्जलमित्यादिप्रमाणत्वविरुद्धार्थत्वात् स्वप्रमाणं कथमिह प्रमाणं किं यतेन तत्राह यद्यपीति विषयविशेषविरोधेऽपि तद्भक्तेऽर्थे प्रामाण्यमविरुद्धमित्यर्थः । यद्यपि कापिलं यत्तथापि गुणत्वेन विचारे

अथेदानीं क्रियाकारकफलानां सर्वेषां गुणात्मकत्वात्सत्त्वरजस्तमोगुणभेदेन त्रिविधो भेदो वक्तव्य इत्यारभ्यते ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः । प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ॥ १९ ॥ ज्ञानं कर्म च कर्म क्रिया न कारकं पारिभाषिकमीप्सिततमं कर्म कर्ता च निर्वर्तकः क्रियाणां त्रिधैवावधारणं गुणव्यतिरिक्तजात्यन्तराभावप्रदर्शनार्थं गुणभेदतः सत्त्वादिगुणभेदेनेत्यर्थः । प्रोच्यते कथ्यते गुणसंख्याने कापिले शास्त्रे तदपि कापिलं गुणसंख्यानशास्त्रं गुणभोक्तृविषये प्रमाणमेव परमार्थब्रह्मैकत्वविषये यद्यपि विरुध्यते तथापि ते हि कापिला गुणगौणव्यापारनिरूपणेऽभियुक्ता इति तच्छास्त्रमपि वक्ष्यमाणार्थस्तुत्यर्थत्वेनोपादीयत इति न विरोधः यथावद्यथान्यायं यथाशास्त्रं शृणु तान्यपि ज्ञानादीनि तद्भेदजातानि गुणभेदकृतानि शृणु वक्ष्यमाणानि मनः समाधिं कुर्वित्यर्थः । ज्ञानस्य तावत्त्रैविध्यमुच्यते सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते । अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥ २० ॥ सर्वभूतेषु अव्यक्तादिस्थावरान्तेषु भूतेषु येन ज्ञानेन

गौणव्यापारस्य भोगादेर्निरूपणे न च निर्गुणत्वप्रतिपादकत्वादीप्सितत्वमत्र प्रमाणमिति यत्तत्रापि साक्षात् ह तेहीति ज्ञानादिषु प्रत्येकं सर्वान्तरभेदोऽवक्तव्योऽस्मिन्स्तु तन्न गोचरोऽपि सिद्धं कथनं तदिति । तादर्थ्ये न कापिलादिशास्त्रोपादानमिह प्रयोजनमित्यर्थः । न तेषां प्रामाण्यमविरुद्धार्थत्वेन गमयति इति तेनेति यथाव दित्यादि व्याचष्टे यथान्यायमिति ज्ञानादीनां प्रत्येकं त्रैविध्यं तन्निरूपणार्थमुत्तरग्रन्थं तत्र ज्ञानं त्रैविध्यं प्रतिजानीते सम्यगितिति सर्वेति भूतानि कार्यकारणात्मकानि

२३५

कथमयुक्तोर्थो वेदार्थो यि प्रतिपत्तुं शक्यतेऽत आह निपुणेति भाष्यकृतामानन्दगिरिभ्यां विभज्य त्रैकं तात्रास्या थेनापादेयत्वमित्याह तत्रत्रेति पूर्वस्मात्पौनरुक्त्यं परिहरति नत्वित्यादिना इदानीमिति प्रवर्तकोपदेशस्य व्याख्या कर्मणो तेषु विरुद्धता नाधिकारोत्थः विदुषां चाधिकारस्तेषामित्यर्थः ज्ञानशब्दस्य करणव्युत्पत्त्या ज्ञानमात्रा र्थत्वमाह ज्ञानमिति ज्ञेयपदस्यापि तद्वदेव ज्ञानज्ञेयमात्रार्थत्वमाह तयोरिति उपाधिलक्षणत्वेन तथा नत्वमुपोहति तेनस्यावस्तुतापि अविद्याकल्पितविशेषणमेतदेव त्रयं सर्वकर्मप्रवर्तकमित्याहेत्येतदि ति सर्वकर्मणां प्रवर्तकमित्यध्याहृत्यैवं चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकवचनमिति भाष्यानुसारेण चो

निपुणमतिभिः पण्डितैर्विचार्य प्रतिपत्तव्या इति तत्र तत्प्रकरणविभागेन दर्शितोऽस्माभिः श्रा ष्यभाष्यानुसारेण सूक्ष्मदर्शिनीकर्मणां प्रवर्तकमुच्यते ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥१८॥ ज्ञानं ज्ञायतेऽनेनेति सर्वविषयमविशेषेण चो ना ज्ञेयं ज्ञातव्यं तदपि सामान्येनैव सर्वं संचातेन तथा परिज्ञाता परिच्छिन्नत्वेन विद्याकल्पितो भोक्ता इत्येतत्त्रयमेषामविशेषेण सर्वकर्मणां प्रवर्तका त्रिविधा त्रिप्रकारा कर्मचोदना ज्ञा नादीनां हि त्रयाणां संनिपाते हानोपादानादिप्रयोजनः सर्वकर्मारम्भः स्यात् ततः पञ्चभि रधिष्ठानादिभिः आरब्धं वाङ्मनःकायाश्रयभेदेन त्रिधा राशीभवति तदुच्यते करणादिषु संगृह्य ते इत्येतच्चान्ते करणं क्रियतेऽनेनेति बाह्यं श्रोत्रादि कर्म ईप्सिततमं कर्तुः क्रियया व्याप्यमानं कर्ता करणानां व्यापारयिता उपाधिलक्षण इति त्रिविधः त्रिप्रकारः कर्मसंग्रहः सं गृह्यतेऽस्मिन्निति संग्रहः कर्मणः संग्रहः कर्मसंग्रहः कर्म एषु हि त्रिषु समवैति तेनायं त्रिविधः कर्म संग्रहः

दनाख्यामाह प्रवर्तकेति सर्वकर्मणामिति तदुपयोगेन संबन्धः त्रिविधं ज्ञानादिना प्रागुक्तं कर्मणां चोद नात्वमाह प्रवर्तकेति सर्वकर्मप्रवर्तकत्वमनुभवेन साधयति ज्ञानादीनामिति हानोपादानादि प्रयो नेति विग्रहः तेषां सर्वकर्मप्रवर्तकत्वमनुभवेन साधयति ज्ञानादीनामित्यादिना तत्त्वमाह तत्रेति ज्ञानादीनां प्रवर्तकत्वेऽपि कथं इत्यर्थः इतो द्विपदेनोपात्तान्विवृणोति करणमित्यादिना बाह्यमन्तस्थं च द्विविधं करणं करणव्युत्पत्त्या करणानां कर्मणो भावात्समवाय इति ईप्सिततमं कर्मेति कर्तुर्हि कर्मणो व्याप्यत्वं कारककार्यप्रयोजकत्वमस्त्येवेत्यर्थ कर्तेत्याह उक्तलक्षणं कर्म तत्प्रवर्तकत्वं कर्मसंग्रहत्वमाह कर्मेति कर्मणां हि त्रिषु कारकेषु समवेतत्वान्निमावः कर्तेति कथमेतत्

गी०भा० त्रिविधं कर्म वक्तुमनेन श्लोकत्रयेणाह नियतेति तत्र सात्विकं कर्म निरूपयति नियतमिति राजसं कर्माह ॥
टी० ढिंगाति यत्त्विति फलप्रेप्सुना कर्म यत्कर्म क्रियते तद्राजसमित्यनुषज्य संबंधः तत्त्वज्ञानवता निरहंकारेण
२३६ कर्तव्यतया क्रियते कर्मेति विवक्षायां वारयति साहंकारेणेति तत्त्वज्ञानवता निरहंकारेण कृतं कर्मापेक्ष्य साहं
कारेण तेन कृतमनेन कर्मेति न विवक्षितं चेन्नहि किमत्र विवक्षितमिति चेत् किं तर्हीति लौकिकः साहं
कारेण तेन कृतं कर्म ततः पराजितेन कर्मणा तद्रूपेण लौकिकस्य साहंकारेण कृतं कर्मैव राजसम्
रहितः श्रोत्रियो लौकिकादन्यो न तस्य यत्साहंकारवर्जितं कर्म नित्यं तत्साहंकारेण कृतमिति

सात्विकमिति त्रैविध्यमुच्यते नियतं संगरहितमरागद्वेषतः कृतं अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सा
त्विकमुच्यते २१ नियतं नित्यं संगरहितं आसक्तिवर्जितं अरागद्वेषतः कृतं रागयुक्तेन द्वेष
युक्तेन वा कृतं रागद्वेषतः कृतं तद्विपरीतमरागद्वेषतः कृतं अफलप्रेप्सुना फलप्रेप्सुनेति
प्रयुक्तेन च कृतं रागद्वेषतः कृतं तद्विपरीतेनाफलप्रेप्सुना कर्तृत्वं कृतं कर्म यत्तत्सात्विकमुच्यते यत्तु कामे
फलप्रेप्सुः फलतृष्णातद्विपरीतेनाफलप्रेप्सुना कर्तृकृतं कर्म यत्तत्सात्विकमुच्यते यत्तु कामे
प्सुना कर्म साहंकारेण वा पुनः क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतं २२ यत्तु कामेप्सुनाफ
लप्रेप्सुना यत्तु कर्म साहंकारेण वा तत्त्वज्ञानापेक्षया किं तर्हि लौकिकश्रोत्रियनिरहंका
रापेक्षया यो हि परमार्थनिरहंकारस्तत्त्ववित्तेन तस्य कामेप्सुत्वं बहुलायासकर्तृत्वं प्राप्तिरस्ति
सात्विकस्यापि कर्मणोऽनात्मवित्साहंकारः कर्ता किमुत राजसतामसयोर्लोके नात्मवित्प्रति श्रोत्रि
यो निरहंकार उच्यते निरहंकारो यं ब्राह्मण इति तस्मात्तदपेक्षयैव साहंकारेण वा पुनः पुनः
यादृग्लक्षणं क्रियते बहुलायासं कर्तुं महतायासेन निर्वर्त्यते तत्कर्म राजसमुदाहृतं अनुबंधं
क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषं मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते २३ अनुबंधः पश्चाद्भावि यद्वस्तु सो
ऽनुबंध उच्यते न चानुबंधं क्षयं यस्मिन्कर्मणि क्रियमाणे शक्तिक्षयो धनक्षयो वा स्यात्तं क्षयं हिंसां प्रा
णिपीडां वा नपेक्ष्य च पौरुषं पुरुषकारं शक्नोमीदं कर्म परिसमापयितुमित्येवमात्मसामर्थ्यमित्येतानि
तान्यनुबंधादीन्यनपेक्ष्य च पौरुषं तानि मोहादविवेकतः आरभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते लिंगं च त्रि
मित्याह लौकिकेति तत्तु तत्त्वज्ञानवतां निरहंकारस्य कर्मकर्तृत्वमपेक्ष्य साहंकारेण यत्क्रियते तत्रा
ह यो हीति विशेषणेन रजस्तमसोरेवतत्त्वविदां निवारितत्वात्तदपेक्षया नेदं विशेषणमित्यर्थः साहंका
रस्यैव राजसकर्मणि कर्तृत्वमित्येतत्कौमुदीकन्यायेन साधयति सात्विकस्येति तत्त्वात्मविदां नस निर

ग्रहीतोयमर्थस्तैक्यसंग्रहस्यागमस्तस्य समवायिनेन तेन ज्ञेयेनेन विवृदितमित्याह एकमिति विवक्षितमव्ययत्वं संक्षिपति कूटस्थमिति प्रतिदेहमविभक्तमित्युक्तं प्रत्येकं विभक्तेष्विति तत्ज्ञानमित्यादि व्याचष्टे तदद्वैतेति द्वैतदर्शनान्यपि कानिचिद्भवन्ति सत्त्वनिर्वृत्तानि सम्यक्चेत्याशङ्क्याह यानीति तेषामसम्यक्त्वे हेतुमाह राजसानीति प्रतिदेहमन्यत्वेन भिन्नानात्मनो येन ज्ञानेन जानाति तत्ज्ञानं राजसमिति व्याचष्टे भेदे

एकं वस्तु भावं वस्तु भावशब्दो वस्तुवाचीत्येकमात्मवस्त्वित्यर्थः अव्ययं न व्येति स्वात्मना स्वधर्मेण वा कूटस्थनित्यमित्यर्थः ईक्षते येन ज्ञानेन पश्यति तं च भावमविभक्तं प्रतिदेहं विभक्तेषु देहभेदेषु तेष्वविभक्तं तदात्मवस्त्वेकमवस्थितमित्यर्थः तदद्वैतात्मदर्शनं सात्त्विकं सम्यग्दर्शनं विद्धीति यानि द्वैतदर्शनान्यसम्यग्भूतानि राजसानि तामसानि चेति न साक्षात्संसारोच्छित्तये सम वति पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान् वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् १९ पृथक्त्वेन तु भेदेन प्रतिशरीरमन्यत्वेन यज्ज्ञानं नानाभावान् भिन्नानात्मनः पृथग्विधान् पृथग्लक्षणानित्यर्थः वेत्ति विजानाति सर्वेषु भूतेषु ज्ञानस्यैकत्वेनासमवायेन ज्ञा यत्प्रकारान् भिन्नलक्षणानीत्यर्थः तज्ज्ञानं विद्धि राजसं रजोनिर्वृत्तं यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहैतुकम् अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् २० यत्तु ज्ञानं कृत्स्नवत्समस्तवत्सर्वविषयमिवैकस्मिन्कार्ये देहे बहिर्वा प्रतिमादौ सक्तमेतावानेवात्मा ईश्वरो वा न ततः परमस्तीति यथा नग्नक्षपणकादीनां शरीरान्तर्वर्ती देहपरिमाणो जीव ईश्वरो वा पाषाणदार्वादिमात्रमित्येवमेकस्मिन्कार्ये सक्तमहैतुकं हेतुवर्जितं निर्युक्तिकमतत्त्वार्थवद्यथाभूतोऽर्थस्तत्त्वार्थः सोऽस्य ज्ञेयभूतोऽस्तीति तत्त्वार्थवन्न तत्त्वार्थवदतत्त्वार्थवदहेतुकत्वादेव अल्पं चाल्पविषयत्वादल्पफलत्वाद्वा तत्तामसमुदाहृतं तामसानां हि प्राणिनामविवेकिनां ज्ञानमीदृशं दृश्यते

नेति पृथक्त्वेन पृथग्विधांश्च पुनरुक्तमित्याशङ्क्याह हेतुहेतुमद्भावेनैव विभागो विवक्षित इत्याह भिन्नेति ज्ञानस्य नकत्वेन मयुक्तमित्याशङ्क्याह सर्वेति सक्तमेवकथनमित्येतावानिति एकस्मिन्कार्ये ज्ञानस्य सक्तत्वमेव हेतुनैव साधयति यथेत्यादिना यदि प्रतिबन्धकं तदेव ज्ञानस्याभासत्वे कारणमित्याह अहेतुकत्वादि ति स्वरूपतो विषयतश्च फलतश्चेत्याह अल्पेति तामसज्ञानमुक्त्वा लक्षणमित्व

सत्त्वविवर्तं भवति जानीते प्रोच्यमानमिति अर्जुनस्य धनंजयत्वे हेतुमाह दिग्विजयेति तत्रादौ सात्त्विकीं बुद्धिं निर्दिशति
प्रवृत्तिं चेति प्रवृत्तिरागवशात्साधनमार्गं वा निवृत्तिं प्रवृत्तिविविक्तिं निवृत्तिनिष्ठेनेत्याह बंधेति यस्मिन्नादौ बंधमात्रानुच्यते तस्मिन्न
च प्रवृत्तिनिवृत्ती कर्मसंन्यासमार्गौ बंधहेतुत्वान्मोक्षहेतुत्वाच्च संन्यासमार्गस्य तावद्वाक्यप्राज्ञाविरोधः कर्त
व्याकरणयोरिति विषयतया योग्यादिविषयनिर्दिशति कस्येति दृष्टमदृष्टं धर्मायोग्य
मिष्टसाधनमसमर्थमिति विभज्यते भयेति बध्यादिमात्रं ज्ञानस्य अनुबन्धे भयं संभवाद्दृष्टाबल नतु बुद्धिः स्वाभित्वम्
ज्ञानस्य प्रागेव त्रैविध्यं प्रतिपादनाद्विमिति बुद्धेरिदानीं त्रैविध्यप्रतिज्ञापप्रतिपाद्यनेनत्राह ज्ञानमिति नेहि

प्रोच्यमानं कथ्यमानमशेषेण निःशेषेण पृथक्त्वेन विवेकतो धनंजय दिग्विजये मानुषं दै
वं च प्रभूतं धनमजैषीत्ततोऽसौ धनंजयोऽर्जुनः ॥ प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये । बंधं मोक्षं
च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३० ॥ प्रवृत्तिं च प्रवृत्तिः प्रवर्तनं कर्ममार्गो बंधहेतुः निवृत्तिं च निवृत्तिः
संन्यासमार्गो मोक्षहेतुः बंधमोक्षसामीप्याद्वाक्यात्प्रवृत्तिनिवृत्ती कर्मसंन्यासमार्गौ विज्ञेयगमने का
र्याकार्ये विहितप्रतिषिद्धे कर्तव्याकर्तव्ये करणाकरणे इत्येतत्कस्य देशकालाद्यपेक्षया दृष्टादृष्टार्था
नां कर्मणां भयाभये भयं चाभयं च भयाभये दृष्टादृष्टविषये भयं चाभयं च भयाभयहेतू इष्टा
दृष्टप्रयोभयाभये कारणे इत्यर्थः सहेतुकं बंधं सहेतुकं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ज्ञा
नं बुद्धेर्वृत्तिः बुद्धिस्तु वृत्तिमती धृतिरपि वृत्तिविशेष एव बुद्धेः ॥ यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव
च । अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥ ३१ ॥ यया धर्मं शास्त्रचोदितं अधर्मं च तत्प्रतिषिद्धं कार्यं चा
कार्यमेव च पूर्वोक्ते एव कार्याकार्ये अयथावत् यथावत् सर्वतो निर्णयेन न प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ
सा राजसी ॥ अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता । सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥ ३२ ॥
अधर्मं वेदविरुद्धं धर्मं विहितमिति या मन्यते विजानाति तमसावृता सती सर्वार्थान् सर्वानेव ज्ञेयपदार्थान्

ज्ञानेन गतत्वात्पुनर्धृतिबुद्ध्योस्त्रैविध्यं नीयमानं पृच्छन्नाह धृतिरपीति विशेषणाद्वेदनं ज्ञानाद्युक्तिर्दिष्टा कार्याकार्ये
योर्धर्माधर्माभ्यामभेदमाशङ्क्याह पूर्वोक्ते इति पूर्वस्मिन् श्लोके कार्याकार्ये पूर्वोक्ताभ्यामिष्टानिष्टसाधनाभ्यां कर्मणा
करणाकरणे निर्दिष्टे तयोरेवात्रापि ग्रहणान्न धर्माधर्माभ्यामनयोः पौनरुक्त्यमित्यर्थः यथावदित्यस्यार्थमाह सर्वत
वा सर्वात्मना निर्णयेन न जानातीत्यर्थः धर्मस्याधर्मत्वेन ग्रहणे लिंगमुपन्यस्यति अधर्मं धर्ममिति तमसावृतत्वमविवेकेन वेष्टितत्वम्
तत्त्वं कार्यं दृष्टान्तं ज्ञात्वा संग्रहीतुं सर्वार्थानित्युक्तं न सर्वानेव विपरीतांश्च कारणमवधा

इदानीं कर्तृत्रैविध्यं वक्तुमादौ सात्त्विकं कर्तारं दर्शयति मुक्तेति सङ्गो नाम फलाभिसंधिर्वा कर्तृत्वाभिमानो वा ना
हंवदनशीलः कर्ताहमिति वदनशीलो न भवतीत्यर्थः धारणा धैर्यं क्रियमाणस्य कर्मणो यदि फलासिद्धिस्तर्हि
हि नानुष्ठानविभ्रमः समवेदितन्यायेनाह केवलमिति फलरागादिनैसर्गिकत्वेन कर्मारम्भोत्साहस्तेन युक्तः
निर्दोषः राजसकर्तारं दर्शयति रागीति कर्मविषयो रागः कर्मफलप्रेप्सुरिति फलरागस्य पृथक्कथनात्सो

मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते २४ मुक्तसङ्गो
मुक्तः परित्यक्तः सङ्गो येन स मुक्तसङ्गः अनहंवादी नाहंवदनशीलः धृत्युत्साहसमन्वितः धृतिः
धारणा उत्साह उद्यमः ताभ्यां समन्वितः संयुक्तो धृत्युत्साहसमन्वितः सिद्ध्यसिद्ध्योः क्रियमाणस्य
कर्मणः फलसिद्धावसिद्धौ वा सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः केवलं शास्त्रप्रमाणप्रयुक्तो न फलरागादि
ना यः स निर्विकार उच्यते एवंभूतः कर्ता यः स सात्त्विक उच्यते रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसा
त्मकोऽशुचिः हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः २५ रागी प्रागुक्तो रागी कर्मफलप्रेप्सुः
कर्मफलार्थी लुब्धः परद्रव्येषु संजाततृष्णः तीर्थादौ च स्वद्रव्यापरित्यागी हिंसात्मकः परपीडास्व
भावः अशुचिः बाह्याभ्यन्तरशौचवर्जितः हर्षशोकान्वितः इष्टप्राप्तौ हर्षः अनिष्टप्राप्तौ इष्टवियोगे च
शोकः ताभ्यां हर्षशोकाभ्यां समन्वितः संयुक्तः तस्यैव वा कर्मणः संपत्तौ विपत्तौ हर्षशोकौ स्यातां ता
भ्यां संयुक्तो यः कर्ता स राजसः परिकीर्तितः अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः विषादी
दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते २६ अयुक्तोऽसमाहितः प्राकृतोऽत्यन्तासंस्कृतबुद्धिः प्राकृतः प्रकृतिः
परवशः बालिशः स्तब्धः दण्डवन्न नमति कस्मैचित् शठः मायावी शक्तिगूहनकारी नैष्कृतिकः प
रवृत्तिच्छेदनपरः अलसः अप्रवृत्तिशीलः कर्तव्येष्वपि विषादी सर्वदावसन्नस्वभावो दीर्घसूत्री च क
र्तव्यानां दीर्घप्रसारणः सर्वदा मन्दस्वभावः यद्यश्वो वा कर्तव्यं तन्मासेनापि न करोति यः स एवंभूतः
कर्ता यः स तामस उच्यते बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनंजय २७ बु
भिं प्राणप्रकर्षकरणमेवं कः परपीडनपरवृत्तिच्छेदनेन स्वार्थपरवृत्तिस्पर्धः दीर्घसूत्री चिरक्रियाशीलः मन्दोऽनिद्रालुरिति
गर्ह्यो वा विवादनमर्थमाह कर्तव्यानामिति एवं क्रियमाणमप्यनिष्टमिदं कर्म पश्चात्पुनरेवं वा क्रियते
नदोषानिष्टमवसभावनोपनीतमिति विनापरपराभवं पृथग्विनिरितमर्थः नद्यस्मारण्यपति यद्दिन ज्ञानादीना

क्रियाकारकाणां गुणतस्त्रैविध्योक्त्यनन्तरं फलस्य सुखस्य त्रैविध्योक्तिरवसरप्राप्तेत्याह अथेदानीमि-
ति हेतुप्रपञ्चे भेदात्त्रैविध्यं समाधानं मे कथ्यमानं मम वचनादिति शेषः । यत्रेत्यस्य सप्तम्यर्थमाह त्रिविधसु-
खमित्युक्तं तत्र सात्त्विकं सुखमादौ दर्शयति यत्तदिति । दुःखमसाध्यं यत्नेन विभजते ज्ञानेति कुत-
स्तस्य दुःखात्मकत्वं तत्राह अत्यन्तेति दुःखात्मकत्वे दृष्टान्तो विषमिवेति ज्ञानादिपरिपाकात्सुखस्यापि परि-
णामे … आत्मबुद्धिप्रसादजमित्यस्यार्थमाहात्म-
विषयेति … भासमानं … इत्यर्थः । राजसं सुखं …

अथेदानीं फलस्य सुखस्य त्रिविधो भेद उच्यते सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ । अभ्या-
साद्रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ॥३६॥ सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु समाधानं कुरु इत्येतन्मे मम
भरतर्षभ अभ्यासात्परिचयादावृत्ते रमते रतिं प्रतिपद्यते यत्र यस्मिन्सुखानुभवे दुःखा-
न्तं च दुःखावसानं दुःखोपशमं च निगच्छति निश्चयेन प्राप्नोति । यत्तदग्रे विषमिव परिणा-
मेऽमृतोपमम् । तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥३७॥ यत्तत्सुखमग्रे पूर्वं प्रथमसंनिपाते
ज्ञानवैराग्यध्यानसमाध्यारम्भेऽत्यन्तायासपूर्वकत्वाद्विषमिव दुःखात्मकं भवति परिणा-
मे ज्ञानवैराग्यादिपरिपाकजं सुखं परिणामेऽमृतोपमं तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तं विद्वद्भिः आत्मनो बु-
द्धिरात्मबुद्धिः तत्प्रसादान्नैर्मल्यात्सलिलवत्स्वच्छताजातमात्मबुद्धिप्रसादजम् । आत्म-
विषया वा आत्मावलम्बना वा बुद्धिरात्मबुद्धिस्तत्प्रसादात्मकं वा जातमिति ततः सात्त्विकं तत् ।
विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् । परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥३८॥ विषयेन्द्रि-
यसंयोगाज्जायते यत्सुखं तदग्रे प्रथमक्षणेऽमृतोपमं परिणामे बलवीर्यरूपप्र-
ज्ञामेधाधनोत्साहहानिहेतुत्वादधर्मतज्जनितनरकादिहेतुत्वाच्च परिणामे विपरिणामेऽन्ते
विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् । यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः । निद्रालस्यप्रमादो- २३८

यति विषयेति बलं शरीरसामर्थ्यं वीर्यं पराक्रमः … प्रज्ञा शास्त्रार्थग्रहणसाम-
र्थ्यं मेधा गृहीतार्थस्याविस्मरणेन धारणसामर्थ्यं … उत्साहः … कार्ये …
… विषमं … इत्यर्थः । …
… यदग्रे चेति … मोहनं मोहकर

इदानीं धृतिस्त्रैविध्यं वक्तुमादौ सात्त्विकीं धृतिं व्युत्पादयति धृत्येति निर्दिष्टानां चेष्टानां कर्यो धृत्या धा
रणं तत्राह नान्तरीयेति नहि देवानुभवेन साधयति धृत्या हीति ध्रियते नेयमिति धृतिः प्रयत्नविशेषस्तया धृत्या धार्यमा
णा यथोपदिष्टाश्चेष्टाः प्राणमनइन्द्रियसम्बन्धिनी तदा न गच्छन्त्यभवन्ती त्यर्थः धृतिमेव समाधिं विनाऽस्तन
तेन विशिनष्टि योगेनेति ननु धृतेर्नियमेन समाधावनुगतत्वं कथमुक्तं किं यद्धारणा योगो यस्मात्कार्याद्
हेतोरिति उक्तां क्रियां धारयमाणा योगेन ब्रह्मणि समाधानेनैकाग्र्येणाव्यभिचारिण्या विनाऽस्तनया धृत्या
धारयत्यव्यभिचारि विना भावो भावे नियमेन तद्धारणासिद्धेरित्यर्थः राजसीं धृतिं दर्शयति यया त्विति
नेयां धारणाप्रकारमभिनयति मनसीति फलाकांक्षीति कस्य विशेषणं तत्राह यः पुरुष इति नाम

यथा

धृत्या धारयते मनः प्राणेन्द्रियक्रियाः योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ३३
धृत्या यया अव्यभिचारिण्येन ... हि तेन सम्बन्धः धारयते किं मनः प्राणेन्द्रियक्रियाः मनश्च प्राणा
णाश्चेन्द्रियाणि च मनः प्राणेन्द्रियाणि तेषां क्रियाः चेष्टाः नानु ... मार्गे प्रवृत्तेर्धारयति वा
रयति धृत्या हि धार्यमाणा उच्छास्त्रमार्गविषयतां न भवन्ति योगेन समाधानेनाव्यभिचा
रिण्या नित्यसमाध्यनुगतयेत्यर्थः एतदुक्तं भवति अव्यभिचारिण्या धृत्या मनः प्राणे
न्द्रियक्रियाः धार्यमाणा योगेन धारयतीति यैवंलक्षणा धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी यया तु ध
र्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्जुन प्रसङ्गेन फलाकांक्षी धृतिः सा पार्थ राजसी यया तु ध
र्मकामार्थान् धर्मश्च कामश्चार्थश्च धर्मकामार्थाः ? तान्धर्मकामार्थान् धृत्या यया धार्य
ते मनसि नित्यमेव कर्तव्यतारूपानवधारयतेऽर्जुन प्रसङ्गेन यस्य यस्य धर्मादेर्धारणप्रसङ्गस्तेन तेन
प्रसङ्गेन च फलाकांक्षी च भवति यः पुरुषस्तस्य या धृतिः पार्थ राजसी यया स्वप्नं भयपदादिकं वि
षादं मदमेव च न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ३५ यया स्वप्नं निद्रां भयं त्रासं शोकं
सन्तापं विषादं मदमसादं विषण्णतां मदं विषयसेवामात्मनो बहुमन्यमानो मत्त इव मदं चैव न
...नित्यमेव कर्तव्यरूपेण यः पुरुषो न विमुञ्चति धारयत्येव दुर्मेधाः कुत्सितमेधाः पुरुषः ते
सा धृतिस्तामसी इष्यते शोकं प्रियवियोगादिनिमित्तं सन्तापं विषण्णतामिन्द्रियग्लानिं विषयसेवामा
गप्रवृत्तरूपलक्षणमुक्तं स्वप्नादिमदान्तं सर्वमेव कर्तव्यतयात्मनो बहुमन्यमानो मनसि नित्यमेव कृ

गी॰भा॰ शुं शे प्रतिवर्णं च तत्र कुपस्यात्तु शेषे धर्मजातमसंकीर्णमिति सूत्रमुपन्यस्यति ब्राह्मणेति उपनयनसंस्कारवदे
टी॰ वेष्वेव सतिवेदाध्ययनाधिकारित्वे समासमिति ब्राह्मणसमासकरणमितरेषामसमासे हेतुमाह शूद्राणामिति एक
२३१ जातित्वमुपनयनवर्जितत्वं कर्मणामसंकीर्णत्वेन व्यवस्थापकं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति केनेत्यादिना
स्वभावप्रभवैर्गुणैरित्यस्यार्थमीश्वरमाहात्म्येवेति उक्तव्यवस्थायां कार्यदर्शनं प्रमाणयति प्रशान्तीति
स्वभावप्रभवत्वं न माहात्म्येवेति किमिति गुणाभिव्यक्तेः वासनाधीनत्वमाह गुणेति ननु
नास्ति गुणप्रादुर्भावस्य निष्कारणत्वं प्रकृतिजैर्गुणैरिति प्रकृतेरेव गुणकारणत्वाभिधानादित्याह

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप। कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥४०॥
ब्राह्मणाश्च क्षत्रियाश्च विशश्च ब्राह्मणक्षत्रियविशः तेषां ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च शू-
द्राणामसमासकरणमेकजातित्वे सति वेदेऽनधिकारात् परंतप कर्माणि प्रविभक्तानि इत-
रेतरविभागेन व्यवस्थापितानि केन स्वभावप्रभवैर्गुणैः स्वभावः ईश्वरस्य प्रकृतिस्त्रिगु-
णात्मिका माया सा प्रभवो येषां गुणानां ते स्वभावप्रभवाः तैः शमादीनि कर्माणि प्रविभ-
क्तानि ब्राह्मणादीनां अथवा ब्राह्मणस्वभावस्य सत्त्वगुणः प्रभवः कारणं तथा क्षत्रियस्व-
भावस्य सत्त्वोपसर्जनं रजः प्रभवः वैश्यस्वभावस्य तमउपसर्जनं रजः प्रभवः शूद्रस्वभावस्य
रजउपसर्जनं तमः प्रभवः प्रशान्त्यैश्वर्येहामूढस्वभावदर्शनाच्चतुर्णामथवा जन्मान्तरकृत-
संस्कारः प्राणिनां वर्तमानजन्मनि स्वकार्याभिमुखत्वेनाभिव्यक्तः स्वभावः स प्रभवो येषां गु-
णानां ते स्वभावप्रभवाः गुणप्रादुर्भावस्य निष्कारणत्वानुपपत्तेः स्वभावः कारणमिति
कारणविशेषोपादानं एवं स्वभावप्रभवैः प्रकृतिसिद्धैः सत्त्वरजस्तमोभिर्गुणैः स्वकार्यानुरूपेण
शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि ब्राह्मणादीनां ननु शास्त्रप्रविभक्तानि शास्त्रेण विहि-
तानि ब्राह्मणादीनां शमादीनि कर्माणि कथमुच्यते सत्त्वादिगुणप्रविभक्तानीति नैष दोषः

स्वभावेति वासनाकारणमिति गुणाभिव्यक्तेर्निमित्तकारणविवक्षया प्रकृतिस्तूपादानमिति भावः उ- २३५
क्तमुपसंहरति एवमिति स्वभावप्रभवैः सत्त्वादिगुणैः ब्राह्मणादीनां कर्माणि प्रविभक्तानीत्युक्तमाक्षि-
पति नन्विति शास्त्रस्य विभागहेतोः सत्त्वादिविशेषापेक्षयैव विभागज्ञापकत्वादुभयप्रविभागहेतुत्व-
मित्याह नैष इति प्रविभक्तानि कर्माण्येव शास्त्रेण विविच्य दर्शयति कानीत्यादिना

नन्वत्र निर्हेतुमाह निवृत्तेति क्रियाकारकफलात्मनः संसारस्य प्रत्येकं सात्त्विकादिभेदेन त्रैविध्यमुक्तं संसारो न नि-
वृत्त एवेति चित्कुलश्च या स्वरूपमपि हि चित् विषयत्वात्याशङ्क्याह ह्येति संसारस्य सर्वस्यैव गुणत्रयस्पृष्टत्वे प्र
कर्मणाप्यहं प्राप्तिस्तत्र प्राप्तिर्यदि ह न प्रसिद्धा आत्मावरणं हिरण्यते प्रकरणार्थमुपसंहरन् नमेरुवद
ति सर्ववदिति तस्मान्नैकात्मकत्वेन हेयत्वं चयति क्रियेति निर्गुणं ह्यात्मनो वैलक्षण्यपोहनस्य संसा-
रस्य हेयत्वेनाह मृतेति अनन्तत्वात्तस्य त्यागे मनसैव केवलं तस्य विपाकत्वात्तस्यावस्तुत्वेनावस्तु
वज्ज्ञानादित्याह अविद्येति न केवलं स्वरूपेण संसारोऽहमिति किं तु मन्वन्तरोपेत्याह इतीति एकाकारे
न संसारस्य तत्त्वेनासंसारस्थित्वा यथा तस्य अज्ञानं चतत्त्वबोधमित्याह सतीति तत्त्वमस्यानेन तत्त्व
कल्पनामाह तत्त्वेति उक्तानि वर्णविधिषितः संसारः सतिसम्यक्परमार्थत्वेन सर्वो हि संसारो गुणत्रया
निष्कालस्य प्रमादोत्थनिद्राचालस्य च प्रमादस्तुतेस्य सम्यङ्निष्ठेतीति निष्कालस्य प्रमादोत्थेन
तामसमसुरमाह ते अथेदानीं प्रकरणपरिहारार्थं संसारं ग्रारभ्यते नन्वत्र लिङ्गत्रयिव्यवहारादिभेदेवे
शुद्धात्मनः सत्त्वप्रकृतिजं मत्कथाभिः सात्त्विकी भिन्नगुणो इति नन्वत्र लिङ्गत्रयं हि सत्त्वमेव गण्यो
हि सत्त्वप्रतीतिजानि मत्प्रहाराः प्राणिजातानि विविधेव सप्त्वात्मनः सत्त्वप्रकृतिजः प्रकृतिभेदजातेः
भिः त्रिभिः गुणैः सत्त्वादिभिर्विभक्तैः परिणतः यस्मादेवं तत्तदस्तीति सर्वलोकेषु संबन्धः सर्वः संसा-
रः क्रियाकारकफललक्षणः सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकः विधायकविकल्पितः सम्यक् लोकनाय
अतः शब्दरूपकल्पनयाचावर्णस्तत्त्वमित्यादि नान्यत्रासत्त्वगुणात्मगुणगतत्वेन क्रियाणां परिणामे
भीतेत्यर्थमिति वाते तत्र च सर्वस्य त्रिगुणात्मकत्वात् संसारनिवृत्तिरुपपन्नेति प्रश्नापापत्यानन्दिद्वैत
स्यात्तथा वक्तव्यो सर्वस्य गीतायामुपसंहरतैव परमात्मानेव च सर्वो विरस्य त्यर्थः प्रकृतार्थमिति
तत्को न त्रिगुणात्मकस्यात्मकानां संसारकारणानामतो निवृत्तिरिति प्रकृते नेति नित्यमनादि इत्यत एव का-
या स्वधर्मानुष्ठानानन्तरं तानात्मकत्वा गुणानां सक्तानात्मकानां निवृत्तिर्यथाभवति तथा स्वधर्मज्ञानेन
कृत्वामित्युत्तरग्रन्थप्रवृत्तिरित्यर्थः तत्त्वतः वर्णश्च पुरुषस्य धर्मज्ञानानुष्ठानेनाच्यते उपसंहारप्रकरणप्रकोपः
स्यादित्याह सर्वस्येति उपसंहरति गीतार्थपरिहार्थ्यं यद्यपि सर्वविदार्थः स्वस्य प्रत्यक्षसर्वं उपसंहरन् नत्त्वथापि
सम्यक्तुभिरनुष्ठेयमेव शिष्टमोक्षवत्कृत्वा मित्याशङ्कयाह एतत्त्वानीति सत्त्वप्रमाणानि हि हि कृत्वाकृत्वा

इत्युक्तानां कर्मणां स्वर्गफलत्वमुक्तमित्याह श्रुतितश्चेति उक्तं हि वस्तुसमयाकु गोमेतेन [illegible] : वर्णा विधिनिष्ठा इति च
यथोक्तानां सालोक्यादीनां नामानन्त्यमिति यत्त्वन्तानि पतस्तु पुण्यानामपूर्णापूर्णश्रुतिः सदैवमा [illegible] पुण्यलोका
श्रुत्या श्रुतानि च सालोक्यमपवर्गं तेन विद्वानश्रुतिः स्मृतेः कर्मणि तत्तु हि पुनः अविशेषेण [illegible] श्रुतयः
लोकश्रुतेर्हि जातिविशेषे च सर्वेषु तेषु पुण्यलोका भवन्तीत्यश्रुतिः श्रुतकारणस्य यदिष्टं पुनः सालोक्यादयः कर्मनिकर्म-
णां पुण्यं फलं श्रुतौ परस्तात् सालोक्यफलत्वमेषां स्मृतीत्याह कारणान्तरादिति तदेव कारणान्तरं स्पष्टयति तेषा-
मनुष्ठाने सालोक्यादिपुरुषार्थसिद्धिरन्तःकरणशुद्धिद्वारा धर्मशुद्धिविपरीतानामनर्थकारणत्वात्तेन [illegible]
नन्वितरार्थानामिति [illegible] स्वे स्वे इति यथोक्तं स्वकर्मणा विभक्तमशुद्धिश्रुताश्रुतज्ञाननिष्ठायोग्यतापाद्या
ज्ञानप्रमादोपपत्त्यात्मज्ञानतिलेऽर्थापि ज्ञानवताश्च सिद्धिर्विदितमत्वात्तदूर्ध्वमाचष्टे स्वे स्वे इत्यादिना संसि-

श्रुतौ च वर्णिनामाश्रमिणां च लोकफलभेदविशेषस्मरणात् कारणान्तरादिदं वक्ष्यमाणं फलं
तदुच्यते स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः । स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥ ४५ ॥
स्वे स्वे यथोक्तलक्षणभेदे कर्मण्यभिरतः तत्परः संसिद्धिं स्वकर्मानुष्ठानादशुद्धिक्षये सति कायेन्द्रिया-
णां ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणां लभते प्राप्नोति नरोऽधिकृतः पुरुषः । किं स्वकर्मानुष्ठानत एव साक्षात्सं-
सिद्धिः न कथं तर्हि स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा येन प्रकारेण विन्दति तच्छृणु ॥ यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन
सर्वमिदं ततं स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ ४६ ॥ यतो यस्मात्प्रवृत्तिरुत्पत्तिश्चेष्टा वा य-
स्मादन्तर्यामिण ईश्वराद्भूतानां प्राणिनां स्याद्येनेश्वरेण सर्वमिदं जगत्ततं व्याप्तं स्वकर्मणा पू-
र्वोक्तेन प्रतिवर्णं तमीश्वरमभ्यर्च्य पूजयित्वाऽऽराध्य केवलं ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणां सिद्धिं
विन्दति मानवो मनुष्यः ॥

स्थितानुष्ठानमात्रार्थं गृहीता स्वकर्मनिष्ठस्य मात्रेण तल्लाभे नादृष्टेन संन्यासादिविधानानर्थक्यमिति म-
त्वा न एवकेति किमिति तत्रोपन्यासेन सातत्यमित्यतो ज्ञाननिष्ठायोग्यताद्वेति परिहरति नेति तर्हि कथमस्व
कर्मनिष्ठस्य संसिद्धिरिति पृच्छति कथमिति कथं तर्हीति तत्राह तेनेत्यनन्तरमाह स्वकर्मेति तच्छृणु तेन प्रक-
रमेकाग्रचेतास्त्वमाकर्णयावधारयेत्यर्थः । तमेव प्रकारं प्रकटयति यत इति यतः शास्त्रार्थं प्रस्तावेति प्रवृत्त-
मज्ञो करोति यस्मादिति प्राणिनामुत्पत्तिर्यस्मादीश्वरात्तेषां चेष्टा च यस्मात्तस्याभिव्याप्येन च सर्वं व्याप्त
कार्यस्य कारणातिरेकेणावस्तुत्वाभावात्स्वकर्मणाभ्यर्च्य मानवः सिद्धिं विन्दतीति सम्बन्धः ॥ २४०

श्रेत्। करणोपरतिः शमः। दमो बाह्यकरणोपरतिः। विशुद्धेः स्मारयति यद्येति त्रिविधं तपः सम्यग्दर्शितमि
त्याह तप इति यच्चर्मपि वाग्यानकर्मदेनैप्रागेवोक्तमित्याह यच्चमिति क्षमानामाक्रुष्टस्य ताडितस्य वा अपन्न
श्चित्तविकारता हि सत्यानेऽगाहीयपटापोज्ञानं विज्ञानं ज्ञानं शास्त्रार्थस्य स्वानुभवा ज्ञानं तापादनं तद्विधावात्यानस्वभा
वप्राप्तेपितस्मृपैत्याह यदुक्तमिति पूर्वस्वभावो विक्रमो बलं वृत्तराः नाम प्रह्वोपहृतिः प्रागल्भ्यं परैरधर्षणीयत्व
महत्योमपि विपत्ति देहेन्द्रियावसन्नमनोविचलनिवृत्तिर्धृतिः सर्वावस्थास्विति एवं स्वभावमेव विभजते सदे

यथाव्याख्यातार्थानि यथोक्तशमो दमादि तपः शौचं व्याख्यातानि क्षमार्जवमेव च ज्ञानं
विज्ञानमास्तिक्यमास्तिभावः श्रद्धधानता आगमार्थेषु ब्रह्मकर्म ब्राह्मणजातेः कर्म ब्रह्मकर्म स्वा
भावजं यदुक्तं स्वभावप्रभवैर्गुणैः प्रविभक्तानीति तदेवोक्तं स्वभावजमिति शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चा
प्यपलायनं दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजं ४३ शौर्यं शूरस्य भावः तेजः प्रागल्भ्यं धृतिर्धारणं
सर्वावस्थास्वनवसादो भवति दाक्ष्यं स्पात्मिसद्यस्तदक्षस्य भावः सहसा प्रत्युत्पन्नेषु कार्येषु अव्यामो
हेन प्रवृत्तिः युद्धे चाप्यपलायनं प्राङ्मुखीभावः दानं देयेषु द्रव्येषु मुक्तहस्तता ईश्वरभाव
श्चेश्वरस्य भावः प्रभुशक्तिः प्रकटीकरणं ईशितव्यान्प्रति क्षात्रं क्षत्रजातेर्विहितं कर्म स्वभावजं कृ
षिगौरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजं परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजं ४४ कृषिगौरक्ष्य
वाणिज्यं कृषिर्भूमेर्विलेखनं गोरक्षतीति गोरक्षस्तस्य भावो गौरक्ष्यं पाशुपाल्यं वाणिज्यं च वणिक्कर्म क्रयविक्रयादिलक्षणं वैश्यकर्म
तानि गौरक्ष्यः स्वभावो गौरक्ष्यं पाशुपाल्यं वाणिज्यं च वाणिककर्म क्रयविक्रयादिलक्षणं वैश्यकर्म
वैश्यजातेः कर्म वैश्यकर्म स्वभावजं परिचर्यात्मकं शुश्रूषास्वभावं च कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजं एतेषां
जातिविहितानां कर्मणां सम्यगनुष्ठितानां स्वर्गप्राप्तिः फलं स्वभावतः वर्णाश्रमाः स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य
कर्मफलमनुभूय ततः शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलधर्मायुः श्रुतवृत्तवित्तसुखमेधसो जन्म प्रति
ति स्वभावस्तु एवं वर्णानामाद्येऽपरिचर्यान्तकर्मणा विभज्योक्तानामदृष्टफलमार्गादावुपन्यस्यति एतेषा
मिति स्वभावतो विहितत्वाद्देवमालापेक्षितमनेनेत्यनुष्ठानादिहसपत्तेः तदुपमागमाह स्वेस्वेति प्रेत्य
प्राप्तेन भगवत्कर्माणि निमित्तं कर्मानुष्ठानपरिहितम् स्यात् शब्दके देशादिभिर्विशिष्टजन्महेतुः सेवयाने ग्राहिश
हेतोः यथाश्रमेवफलार्थीनिमित्तेच्छा यागे धर्मेच्छन्नपरीते एवं धर्मे चर्ये मार्गमार्थोऽन्तर्गतेन धर्मेहा
निर्भर्त्सनाऽतिस्मृतिस्त्थाने

दोषेणेत्यादिनाचष्टे यः कश्चिदिति ते सर्वे दोषेणावृताः इति संबन्धः सर्वकर्मणां दोषावृतत्वे हि प्रागुक्तोपा
ने यस्मादित्युक्तं हेतुमेवाभिनयति त्रिगुणात्मकेति स्वभावनियतस्य कर्मणो दोषवत्त्वात् अगत्या परधर्म
मनुतिष्ठमानस्यापि नैव दोषाद्विमोक्षः संभवति न च परधर्मानुष्ठानं शक्यते भयावहत्वात् [illegible] कर्मणः
दोषवतः ननु ज्ञानमेवात्मनो दोषकर्मत्यागाद्योगादस्तु सहजं कर्म सदोषमपि न त्यजेदित्युक्तार्थमा
ह सहजमिति सहजं कर्म सदोषमपि न त्यजेदित्यत्र विचारमवतारयति किमिति नहि कश्चिदित्यात्म
हितेऽपि षः दोषो विहितानां त्यागे प्रत्यवायः सोऽदिष्टस्य स्वधर्माजनस्य विचार्यमानत्वेन स्वदेहमात्र
नेष्टकारीति किं वा न इति नत्वाद्यमन्तस्य फलदृष्टेर्यति यदीति ग्रन्थस्तात्पर्यानुष्ठानस्य फलत्वेन प्रसिद्धत्वात्

यः कश्चिदारंभः स्वधर्मः परधर्मश्च ते सर्वे सदोषा हि यस्मात्त्रिगुणात्मकत्वमत्र हेतुः त्रिगुणात्म
कत्वाद्दोषेण धूमेन सहजेनाग्निरिवावृताः सहजस्य कर्मणः स्वधर्मस्यापरित्यागेन परध
र्मानुष्ठानेऽपि दोषाद्विमुच्यते भयावहश्च परधर्मो न च शक्यतेऽशेषतस्त्यक्तुं सतेन कर्म यतस्त
स्मान्न त्यजेदित्यर्थः किं सदोषं न त्यक्तुं शक्यं कर्मेति न त्यजेत् किं वा सहजस्य कर्मणस्त्यागे
न दोषो भवतीति किं चाशेषतस्त्यक्तुं दोषं न त्यक्तुं शक्यमिति न त्यजेत् सहजं कर्म एवं तर्हि
दोषेण त्यागे गुणो वक्तव्य इति सिद्धं भवति सत्यमेवमशेषतस्त्यागो न त्यक्तुं शक्यत इति चेत्किं नि
त्यप्रचलितात्मकः पुरुषो यथा सांख्यानां गुणाः किं वा क्रियैव कारकं यथा बौद्धानां पञ्चस्क
न्धाः क्षणप्रध्वंसिनः उभयथापि कर्मणोऽशेषत्यागो न संभवत्युच्यते यदापि [illegible]
दाकेवलं नित्यदा सांख्यं पचे स्तुपदानं करोति नदाति क्रियावत्तु तदेव नैव सा निष्क्रियः कर्मणेषत
सिद्धे हि महोदधेर्गन्तस्य चुलुकीकरणस्यापि वतो गुणवत्त्वात् एवं तर्हि इति सदोषकर्मत्यागस्य गुणव
त्त्वेऽपि प्रागुक्तन्यायेन तद्योगानुपपत्त्या शक्यानुष्ठानत्वेति शंकते सत्यमिति वाधमेव विरुद्धत्वेनाग्रवम
जते किमिति सत्त्वादिगुणवदात्मनात्मप्रचलितत्वेनाशेषतस्त्यक्तुं कर्म शक्यं नापि पक्षविता
नवदनामसंस्कारसज्ञानानां स्कन्धानामव्यक्तप्रकारकभेदाभावात्कारकस्यैवाभवतः २५१
किं पात्रमिश्रत्वे कर्मणोऽशेषतस्त्यक्तुं शक्यं उभयथापि स्वभावभंगादित्याह उभयथेति यत्तद्यथा
नन्दोधुना शेषकर्मत्यागायोगेऽपि दोषकथोदयेति श्रूयते कदाचिदात्मस्वाक्रियो निष्क्रियश्च कदा
चिदित्यपि फलितमाह नत्रवेति उक्तमेवपदार्थं [illegible]

नहि ब्राह्मणादीनां यथोक्तकर्मनिष्ठया साक्षान्मोक्षो लभ्यते तस्य ज्ञानैकलभ्यत्वात् किंतु तन्निष्ठानां शुद्धबुद्धी
नां कर्मसमर्पणलक्षणया मामीश्वरं प्रसादात् तत्प्रसादेन विवेकवैराग्यवतां संन्यासिनां ज्ञानेन निष्ठायोग्यतावतां ज्ञा
नप्राप्त्या मुक्तिर्विवक्षितेत्याह केवलमिति स्वधर्मानुष्ठानस्य तु हिंसादिदोषसमाकुलत्वात्संभावितत्वात् तदनुष्ठान
मावश्यकमित्याह यत इति ननु युद्धादिलक्षणस्वधर्मं कुर्वन्प्राणिहिंसाधीनपापं प्राप्नोति ततः परधर्मः श्रे
यानित्यत आह स्वभावेति स्वकीयवर्णाश्रमनिमित्तेनैव विहितेन स्वभावजमित्यर्थः स्वाडुकेमित्याह यद्व
मिति निरुह्यात्मकस्यापि विहितस्य कर्मणः कुर्वन्न पापं प्राप्नोतीत्यत्र दृष्टान्तमाह यथेति इतस्य विहितस्य कर्मणो दोषव
दपि कर्तव्यत्वे प्रकारान्तरासंभवात् विषजकृमिदृष्टान्तं कथयति स्वभावेनेत्यादिना नहि कृमिः विषजो वि

यत एवमतः श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात्। स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषं
॥ ४७ ॥ श्रेयान्प्रशस्यतरः स्वो धर्मः विगुणोऽपि गुणरहितोऽपि परधर्मात्स्वनुष्ठितात् स्वभावनिय
तं स्वभावेन नियतं यदुक्तं स्वभावजमिति तदेवोक्तं स्वभावनियतमिति यथा विषजातस्य कृमेर्विषं न दो
षकरं तथा स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषं पापं स्वभावनियतं कर्म कुर्वाणो विषजात इव
कृमिः किल्बिषं नाप्नोति परधर्मस्तु भयावह इति उक्तान्नात्मज्ञो न हि कश्चित्कर्मकृत् न त्यागम
प्रति प्रतीत्यतः सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत्। सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवा
वृताः ॥ ४८ ॥ सहजं कर्म कौन्तेय सहजं जन्मनैवोत्पन्नं सहजं किं कर्म हे कौन्तेय सदोषमपि त्रिगु
णात्मकत्वात् न त्यजेत्। सर्वारम्भा आरभ्यन्त इत्यारम्भाः सर्वकर्माणि इत्येतत् प्रकरणात्

वनिमित्तं मरणं तन्निपातेन पापमधिकृतः पुरुषो दोषवदपि विहितं कर्म कुर्वन्नाप्नोतीत्युक्तमि
त्यर्थः तर्हि दोषरहितमेव किमिति नादियते सर्वैरनुष्ठीयतामतो न पापप्राप्तिशङ्केत्याशङ्क्याह परे
ति उक्तमित्यनुवदन्नेव हि पापप्राप्तिपरिहरन्तु कर्मनिष्ठत्वमेव सर्वं ब्रह्मादिप्राप्तिकर्मज्ञानाभ्
यासेनेति वाक्यमित्याह अनात्मेति हेतुवदन्यापि सर्वथा प्रकारान्तरासंभवं तत्फलमाह अत इति सहजमि
त्यत इति सहजं स्वभावनियतं नित्यकर्म न हि हितत्वात्तद्दोषमपि हिंसात्मकत्वं यस्य सदोषमपि त्यजेत्कथमाह त्रि
त्रिगुणेति सर्वा हि त्रिगुणात्मकत्वादिसर्वारम्भा अनेन दोषवदपि कर्म विहितमत्याज्यमित्यर्थः कर्मणां दोष
वत्त्वप्रपञ्चयति सर्वेति आरम्भणान्तु सर्वकर्मणां स्वपरधर्मत्वेन कर्मणामविहितमाह प्रक न

मी·भा·
टी·
२४२

समभिव्याप्तिः सा समग्री सा पेक्ष्य हेतुत्वाभिव्याप्तिः संभवान्न किं चिदव्यभिचार्यः अस्य कार्यवादे दोषान्तरमाह किं चेति प
रमतेमानमेयव्यवहारेषु चिरं तद्विषयासानकस्याविदितमुह्येत माह नतद्देवेति नहि सत्यपि चेतनिषिद्धिनेन संबद्ध
नरसंबद्धागमे विष्ठ नायत्राप्रमन्न णां वेति निष्ठुप्रसक्तिसेवसमनप्राप्नस्य गमात्सोपन्मात्रेनसदसदिति वानिर्धारितत्त
त्र चोदेति विज्ञासामावान्मानेव फलोभिन्यथा इत्यज्ञासकार्यवादान्मुक्तिमानिमाह किंचेति नदेव हेत्वन्तर
स्फोरयन्नुपरमतेमत्स्वदत्यनुत्पन्न इति परकीयवचनमेव व्याचष्टे प्रागिति संबद्ध सदितिसंगेन कारणसंबंधे
सतिकार्यस्य सत्तासंबंधो भवतीत्युक्ते नदेव स्फोरयति कारणेनि एवमसत्सबन्धसत्त्वमात्रस्य हेतुरिति नचेति का
र्यस्यासतोपि कारणसंभवति नस्य च कार्येण संबंधः इति प्रयोजनमात्रव्याह नहीति असत्वादेवासतः संबं
धित्वानुपपत्तेरिति द्व्यणुकादेरुत्पस्यस्य कारणसत्तासंबंधमाह प्रागुत्पत्तेरसतः पश्चात्सत्कारक
व्यापारस्योत्पन्नस्य कारणैः परमाणुभिः सह स्वरूपासमवायलक्षणेन संबंधेन संबद्धं सका
रणसमवेतं सद्भवति न तत्र तदनुत्पत्त्यसतः सकारणसंबंधोपाके नोचितः स्यात् नहि वंध्यासु
तस्य सत्ता संबंधो वा कारणेन वा केनचित्प्रमाणेन परिकल्पयितुं शक्यः स्यात् नन्वेवं वैशेषिके समा
वस्य संबंधः कल्प्यते द्व्यणुकादीनां हि द्व्यणुकेन स्वकारणेन समवायलक्षणः संबंधः सत्तामेवा
च्यते इति न संबंधात्प्राक्सत्तानभ्युपगमात् नहि वैशेषिकैः कुलालदण्डचक्रादिव्यापारात्प्रा
क्द्व्यणुकादीनामस्तित्वमिष्यते न च घटपटादयाकारणाभिमिश्रित इति नतश्चासतएव संबंधोपा
धिविशेषाद्विशेषो भवति नत्वसतोपि समवायलक्षणः संबंधो न विरुद्धः नन्वयाप्यणुकादीनां सदसतां

तै
या संभवे कारणस्यासतोपि नतेन संबंधोत्पत्तिमात्रेण कानेसदसतोः संबंधासंभवाद्धि यस्मात्कार्यस्यासत्त्वेनास
त्वानभ्युपगमात्कारणसंबंधः स्यादिति चेत्तत्र नन्विति सत्तामेव द्व्यणुकादीनां कारणसंबंधः किंत
द्रूपयति नसंबंधादिति अनभ्युपगमे वा विशदयति नहीति सदेव कारणकार्यकारमापद्य कार्यत्वव्य
हारेति नैव प्रतिरभ्युपगमात्प्राक्तिसंबंधानुपपत्तिरित्याथ कार्यस्य प्राक्सत्तान्निवमिमाह नचेति कार्यस्य का २४२
रणसंबंधात्पूर्वं सत्ताभावे परिशेषसिद्धमर्थं दर्शयति ततश्चेति तत्र चानुपपत्तिरुक्ते निःशेषः संबंधितो
ताद्वंसंयोगोपिसमवायः सदसतोः संभवतीत्यस्य नित्यतादन्यतरसंबंधाभावे सिद्धेनेदं वपपक्षत्वादि
तिशङ्कते नन्विति सदसतोरपि संबंधस्याहिवचौ त्रैलोनियम्येष्टे नवधीति

242

प्रागभावापादिते क्रियायास्तदवनोऽज्ञातस्य कर्षे स्यादिति तेनापाणं काह पुरुषमिति क्रियाया क्रिमवेदि क्रियायवत्वाभावे कथं
कारकत्वे क्रियाकृते हि कारणकारकेभिन्नमभ्युपगमादि त्यापणं काह सर्वेषेति क्रियोपपत्तिमदेव कारकेन क्रियाधिकर
णत्वस्याभ्युपगतादित्यर्थः वैयर्थ्यं कचनेदोषाभावादितिसर्वे: स्वीकार्यते स्पष्टमुपसंहरति आसिद्धिरिति भगवन्म
तानुसारित्वाभावात् स्पष्टमस्याप्यनेनेति दूषयति अयमेवेति भगवन्मतानुसारित्वमस्याप्याम्नाति कमिति पो
कते कथमिति भगवद्वचनमुदाहरन्परपक्षस्य तदनुगुणत्वाभावमाह यतइति परेषामपि मममेव तदनुगुणमे
वेति तस्यादित्यापणं काह कारणत्वानाहीति भगवन्मतानुगुणत्वाभावेऽपि न्यायानुगुणत्वं न दोष इत्यत्र कल
दानामतनुपादेयमेव न हि कारणत्वमत्र विरोधाद्युपपत्तेर्भगवन्मतमिति शंकते अभागवतेऽपीति स्पष्टव
माप्तिदूषमिति दूषयति उच्यतइति सर्वप्रमाणानुसारित्वे सति तस्यनत्वं विरोधित्वादिपि कथमिति वेदार्थिकमत

प्रर्वे द्वयोगन्मसदवतिष्ठतइत्येवमाह: कारणादा: तदेवचेकारकं मिथ्यासिद्धे कोदोष इत्यपयमेवत्
दोषोपतस्य भागवतमतसिद्धेऽकथा तापने एतत्ताहभगवान्सत्ताविद्यतेभावइत्यादिकारणादीना
सत्तामाबाधितसत्त्वाभावइतीदं मतमभागवत अभागवतत्वे पस्यापदवतकोदोषइतिचेदुच्यते दोषव
त्वं सर्वप्रमाणविरोधात्कथ पदित्वाचक्षु एककादिद्रव्यं प्रागुत्पत्ते रसत्तमेवासत्त्वात् माथघटे सत्वउत्पत्तेरु
पितवैदिकालेष्वनरसन्तमेवासत्त्वमापद्यते तथा च सत्त्वसद्धसत्त्वाद्यतेभावोभावाभवतिभावस्याभा
वइति तत्राभावोजातःयमानः प्रागुत्पत्तेः कारणविनाशे तस्य सम्बन्धाद्भ्रमकपालेनिमितापदकारणमेव तत्
जायते नैवमभावउत्पद्यतेकारणाद्यापित्वतदितिणकपर्के स्सत्ताकाण्यविषाणादीनामदर्शनात्रावा
न्मकार्यइत्यादयउत्पद्यमाना: किंचिदभिव्यक्ते सत्कारणमपहनानाघतेर्लिणका शेत्वपत्त्वे किं चास
त्वसद्भावे सत्वासद्भावेनद्वैविध्यमाणअभवव्यवहाराद्विश्वास: केषांचित्स्यात् सत्त्वदेवासदसदेवेतिनि
यमसर्वप्रमाणविरोधकस्यपन्नादेतन्मतमनुवदति यदीति अतनोजन्मसतश्चनाप्यइतिप्रिलेप्फलितमाह
तथाचेति उक्तमेववाक्यव्याकरोति भावेति सदेवाप्तनमाघ्रतेरमुत्रव्याचष्टे भावस्येति इतिमतमितिशेषः
तदेवाभ्युपगमानरमाह तत्रेति अकृतमत सत्त्वार्थः इत्यभ्युपगमान्तरइतिशेष पराकोपगमभ्युपगमंदूष
यति नचेति एवमिति परपरिभाषानुसारेणार्थः अदर्शनाद्यत्वेरपदार्थाश्चतिशेषः कथं तर्हि तेनस्य
तेपिघटादीनां कारणापेतानामनुपलब्धेर्हि भावानां कारणापेतानामविनाशेहिलक्ष्यह भावेति घटादी
नामसत्त्वेतप्रागपिकारणात्सत्त्वात्मतमेवोपलक्षणमहूपाणा

गी॰भा॰ टी॰ २४३ आरंभवादोक्तं दोषं परिणामवादेऽपि संचारयति सांख्यस्येति धर्मिणः परिणामे असतः पूर्वपरिणामस्योत्पन्ने स
त्युत्तरपरिणामस्य नाशात्सदसदेव सत्त्वसदेवेति नियतस्यान्योपि दोषैः नन्वकार्यकारणात्मना प्रागभावप्र
ध्वंसयोः कारकव्यापारादूर्ध्वं तैरनुपलब्धेर्जन्मनाशव्यवहारात्मनो नेयादृशो दोषः इत्याशङ्क्याहाभिव्यक्ती
ति कारकव्यापारात्प्रागनभिव्यक्तिः पश्चादभिव्यक्तेः सत्त्वमसत्त्वं वा सत्कारकव्यापारवैयर्थ्यं द्वितीये सद्विरा
धः द्वितीये पूर्वोक्तवदसत्त्वस्य सत्त्वं व्यवहारानुपपत्तिरिति दोषः कारकव्यापाराद्वैयर्थ्यमिति वेद्यं ते सत्त्वमेव
दोषः असत्त्वेऽपि सत्तासद्व्यावहारिकानुगमेन व्यवहारप्रमाणकत्वादिविरोधः सत्त्वे वा सत्त्वासदेवेति नियमः इत्याद्य
त्यर्थः सांख्यपक्ष इति तेषामपि तत्त्वानि कृत्यानि भिन्नाभिन्नानि कारणमेव कार्यरूपेणेत्यभ्युपगमात्
लक्षणेनैव रूपस्यागन्तुरूपापत्तिर्नाशश्च पूर्वरूपस्येत्येवं पूर्वस्थितेनैव चपरस्य परस्य पूर्वभावेनोपपन्ने नचरूपान्तर
सांख्यस्यापि परिणामपक्षे सोप्यपूर्वधर्मोत्पत्तिविनाशौ गौणकारणादेवेति विशिष्यते
भिव्यक्ति तिरोभावाभ्यामभिव्यक्ति तिरोभाव यो विद्यमाना विद्यमानत्वे निरूपणीये वे
देवप्रमाणविरोधः एतेनेकारणस्यैव संस्थानभेदमात्रमिति दोषप्रमुक्तः परिणामवादे सदेकमे
वतत्त्वविद्यानात्विति विनाशाद्विधर्मैर्नेत्यनेकधा विकल्पत इति उदेभगवतेमतमुक्तेनात्रेति
एतेनाभावरूपस्मिन् श्लोके सत्त्वस्याव्यभिचाराद् भिचाराद्येते बोधमिति कथमसतामनो वि
क्रियत्वलक्षणोपेत कर्मत्वस्यागतुपपत्तेरिति यदि वस्तुस्वरूपं गुणपदिवा विद्याकल्पिताः त
त्कर्मः कर्मत्वात्मस्याविद्याध्यारोपितमेवेत्याविष्ठानं हि कश्चित्तत्त्वमपि शुक्तौ व्यतस्यन्तु जाङ्क्षो
नोत्पन्ने
पश्चितेन नष्टे न वात्यन्तं प्रत्यभिज्ञायाः आरंभवादे परिणामवादे चोत्पत्त्यादिव्यवहारानुपपत्तेरपरिशेषापा
तेदूषणानि पारिशेष्यात्विति एकस्यानेकधा विकल्पानुपपत्तेर्मायामात्राहो विद्यमिति सत्कार्यमतसम्भग
वन्मतानुरोधित्वाभावाद् विशेषाज्ज्ञानात्सिद्धान्तप्रमाणत्वाहेतौ दृष्टिमित उक्तमेवं भगवन्मतं विवृणोति सद्य
नियमेति सदेकमेव वस्तु स्यादिति शेषः इतरेषां विकारप्रपञ्चानामनात्मत्वादेषां वपुष्यभिचारादविद्या
तदेवं सद्वस्तु स्वनेकधा विकल्पत इत्याह व्यभिचारत्वेति इति श्लोके दृष्टिनेत्यनिलिखं वेद्यं आत्मनस्तद्वैव
क्रियत्वभगवन्नेष्टमेहि सर्वकर्मत्वानुपपत्तेः सहजस्यापि कर्मत्वस्यागमिष्टि विनिश्चयः कथमिति किंका
यकारणात्मकानां गुणानामकल्पितानां कल्पितानां कर्मधर्मत्वेनेष्टत्वात् इति तत्राह कर्मत्वगोऽवि
इष्टाविद्यावानात्येत्याह प्रतीत्यादिना अविद्यारोपितमेव गुणत्वरूपं कार्यकारणत्वोपदर्शनात्
कर्मेति शेषः २४३

घटादिप्रागभावस्यात्यन्ताभावाभावात्तु ध्वंसपुत्रादिविलक्षणान्यास्वकारणसंबंधः सिद्धो न्यायांकमाह घटादे
रिवेति उभयत्राभावस्याभावाविशेषेपि स्वचिकारणसंबंधेनेनरस्येति विशेषहेतोऽभावात् प्रागभावस्य का
रणसंबंधः संभवतीत्यर्थः घटादिप्रागभावस्य सत्त्वेनैव योगित्वं स्वध्वंसपुत्रादेर्नेव मिति विशेषमाशंक्य दूषयत्येव
कस्येति प्रागभावस्येव ध्वंसादेरपि सत्त्वेन योगिकत्वाद्विशेषस्य कारणसंबंधाविशेष इत्यादिरित्यर्थः प्रागभाव
ध्वंसाभावयोर्विशेषाभावे फलितमाह सतीवेति कपालादौ घटस्य कारणेऽसति नष्टे वा पटविषयः सर्वो
व्यवहारो घटादिर्नाजन्मनाशादिव्यवहारः ध्वंसाभावस्तु घटस्यैवाभावत्वे सत्यपि नष्टस्तमापुष्य तेनापि का
रणेन संबंधाने न चोत्पत्त्यादिव्यवहारयोग्यो भवतीत्येतद्युक्तं प्रागभावेनास्य विशेषाभावादित्याह नेति
नि असमंजसमित्यनेनेति पदार्थः संबंधाने असमंजसांतरमाह ध्वंसाद्यभावानामिति अन्योन्याभावात्यन्ता

घटादेरेव प्रागभावस्य स्वकारणसंबंधो भवति न ध्वंसपुत्रादेः अभावस्य तत्त्वेपि विशेषोऽभावस्य
कवा एकस्याभावो द्वयोर्भावः प्रध्वंसाभावः ध्वंसाभावः प्राक् अभावः इत्येतयाभावोऽन्यता
भावरूपविलक्षणत्वेनैकत्रचिद्विशेषोऽदृष्टापि तत्पर्यः अस्तीति चेद्विशेषे घटस्य प्रागभावपक्षकलालादिभि
र्घटभावमापद्यते संबंधाने च भावेन कपालाद्येन नहि कारणेन संबंध्यव्यवहारयोग्यश्च भवति न तु घटस्ये
व ध्वंसाभावोभावचेत्सत्त्वापीति ध्वंसाद्यभावानां नष्ट इति व्यवहारयोग्यत्वे दृष्टे दृष्टे च प्रागभावस्ये
व घटादिकादिरूपा भावाश्रेयान्यघटादिव्यवहारैर्नामित्येतदसमंजसमभावत्वाविशेषादन्यत ध्वंसाभावेपा
पि वन्नवेवास्माभिः प्रागभावस्याभावापत्ति रूपाणे किं नहि भावस्येव भावापत्तिर्यथा घटस्यैव घटापत्ति-
घटस्यैवघटापत्तिः एतद्रूपभावस्याभावापत्तिवदेव प्रमाणविरुद्ध

भावाभावादिपदार्थोक्तिरिति देशकालयोर्ग्रहणं व्यवहारो जन्मादिरेव प्रागभावोनोत्पत्त्यादिव्यवहा
रूपयोर्योऽभावत्वात् ध्वंसादिवदित्यर्थः प्रागभावस्य घटभावानभ्युपगमात् तु मानं सिद्धसाधनमि
तिशंकते नन्विति अभावस्याभावापत्तिरनभ्युपगमे भावस्यैव भावापत्तिरित्यनिष्टस्यादिति दूषयति भा
वस्येति तस्य तद्वापत्तियोग्यत्वे दृष्टांतमाह यथेति भावस्याभावापत्तिरनिष्टेति दार्ष्टांतिके स्पष्टयति

एतद्रूपेति

संन्यासादेव मोक्षप्राप्तिरित्यव्यवहितवाक्योपक्रमाशङ्क्यमाह तथा चेति ज्ञानप्राप्तियोग्यतावतो ज्ञानकर्मनियमयत्नलभ्य
लब्धप्रसादस्य ज्ञानाधिकारावशेषो नास्तीत्याशङ्क्याह पूर्वोक्तेनेति क्रमाभाववक्तृत्वनिर्देशमुच्यते सिद्धिं प्राप्तस्य
मेव कस्मादित्युच्यते तत्राह तदनुवाद इति उत्तरमेव स्पष्टयति किं तदित्यादिना ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिक्र
मस्य विस्तरेणोक्तौ बोधनसामर्थ्याभावं परिहरति किमिति चतुर्थपादस्य पूर्वेण संगतिमाशङ्क्याह यथेति
निष्ठायाः सापेक्षत्वात्सम्बन्धिनिर्देशमित्याह कस्येति यद्ब्रह्मज्ञानस्य परा निष्ठा सा प्रकृतेत्यस्य ज्ञान

तथा चोक्तं सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यैव कुर्वन्नकारयन्नास्ते इति पूर्वोक्तेन स्वकर्मानुष्ठानेनेश्वरा
भ्यर्चनरूपेण जनितां प्रागुक्तलक्षणां सिद्धिं प्राप्तस्योत्पन्नात्मविवेकविज्ञानस्य केवलात्मज्ञाननि
ष्ठारूपा नैष्कर्म्यलक्षणा सिद्धिर्येन क्रमेण भवति तद्वक्तव्यमित्याह सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाप्नोति नि
बोध मे समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ५० सिद्धिं प्राप्तः स्वकर्मणेश्वरं समभ्यर्च्य तत्प्रसादजां
कायेन्द्रियाणां ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणां सिद्धिं प्राप्तः सिद्धिं प्राप्त इति तदनुवाद उत्तरार्थः किं तदु
त्तरं यस्यानुवादः कृत इत्युच्यते यथा येन प्रकारेण ज्ञाननिष्ठारूपेण ब्रह्म परमात्मानमाप्नोति तथा तं प्रकारं
ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिक्रमं मे मम वचनान्निबोध त्वं निश्चयेनावधारयेत्येतत् किं विस्तरेण नेत्याह समा
सेनैव संक्षेपेणैव हे कौन्तेय यथा ब्रह्म प्राप्नोति तथा निबोधेत्यनेन प्रकारेण या प्रतिज्ञाता ब्रह्मप्रा
प्तिस्तामिदन्तया दर्शयितुमाह निष्ठा ज्ञानस्य या परेति निष्ठा पर्यवसानं परिसमाप्तिरित्येतत् कस्य
ब्रह्मज्ञानस्य या परा परिसमाप्तिः कीदृशी सा यादृशमात्मज्ञानं कीदृक्तत् यादृश आत्मा कीदृशः
सो यादृशो भगवतोक्त उपनिषद्वाक्यैश्च न्यायतश्च ननु विषयाकारं ज्ञानं न विषयो नाप्याकारवा

स्य निष्ठेत्याह ब्रह्मेति तस्य परा निष्ठा तत्रैवेति निष्क्रियासाधनानुष्ठानाधीनतया साध्येति मत्वाह पृच्छति
कीदृशीति प्रसिद्धमात्मज्ञानमनुरुध्य ब्रह्मज्ञाननिष्ठा स्वज्ञानेत्याह यादृगिति तत्रापि प्रसिद्धिम
सिद्धेत्यभिप्रेत्य पृच्छति कीदृगिति अर्थोक्तेनैव विशेषणाहीनत्वात्तेनात्मानमाह यादृश इति तस्मिन्नपि विप्रतिपत्ते २४४
र्व्युत्पत्तिमभिसंधाय पृच्छति कीदृश इति भगवद्वाक्यान्युपनिषद्वाक्यानि चाश्रित्य परिहरति यादृश श्री
इति न जायते म्रियते वेत्यादीनि वाक्यानि स्वरूपतस्तमसः परस्तादित्यादिन्यायः ज्ञानस्य विषयाकारत्वादात्मन
श्चाविषयत्वादनाकारत्वाच्च तदाकारज्ञानायोगात्तदात्मविषयसिद्धावपि नात्मज्ञानं सिद्धमिति शङ्कते नन्विति

द्वितीयं प्रत्याह विद्वांस्त्विति प्रारब्धकर्मवशादिति बोधितात्मा कर्मत्यागसिद्धिरित्याशंक्याह विद्वेति तामेवानुप
पत्तिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति नहीति विदुषोऽपि कर्मत्यागेऽप्याचमनमपि वचनानुकूलमित्याह एवं चेति अविदुषः सर्वक
र्मत्यागायोगे च प्रकृत्यध्यायप्रथममेव वाक्यमनुकूलमित्याह स्वस्वेति वाक्यान्तरमपि तत्रैवार्थे प्रयुक्तार्थमित्याह
स्वकर्मणेति विदुषः सर्वकर्मत्यागेऽपि न विदुषस्तत्प्रयुक्तमिदानीमुक्तमनूद्यानेन श्लोकस्य तात्पर्यमाह यावे
मज्जेति चकारोऽवधारणार्थोऽभिन्नक्रमो वक्तव्यः स्वधर्मसाधनात्प्रवृत्तिः [illegible] नैष्कर्म्यसिद्धिप्राप्तिहेतुमात्मस
क्तेति पुत्रादिविषयचेतसः समभावोऽपि तस्याधीनत्वमाशंक्याह जितात्मेति असक्तिप्रयुक्तस्पृहाभावे
विद्वांस्तु पुनर्विषया विद्याभिनिवृत्तास्तापाक्रोश्यां नोपपत्तेः कर्मपरित्यक्ते अविद्याध्यारोपितस्यापो
पानुपपत्तेः नहि तैमिरिकदृष्ट्याध्यारोपितस्य द्विचन्द्रादेस्तिमिरापगमेऽपि शेषोऽवतिष्ठते एवंच
सति इदं वचनमुपपन्नं सर्वकर्माणि मनसेत्यादि स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः स्वकर्मणा तम
भ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानव इति या च कर्मजा सिद्धिरुक्ता ज्ञाननिष्ठायोग्यता लक्षणा तस्याः फलभूता नैष्क
र्म्यसिद्धिः ज्ञाननिष्ठालक्षणा च वक्तव्येति श्लोक आरभ्यते असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः नैष्क
र्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ४९ असक्ता बुद्धिरस्य सर्वसङ्गरहिता बुद्धिरन्तःकरणं यस्य सोऽ
सक्तबुद्धिः सर्वत्र पुत्रदारादिषु सक्तिनिमित्तेषु जितात्मा जितो वशीकृत आत्मान्तःकरणं यस्य स
जितात्मा विगतस्पृहः विगता स्पृहा तृष्णा देहजीवितभोगेषु यस्मात्स विगतस्पृहः य एवंभूत आत्मज्ञः
स नैष्कर्म्यसिद्धिं निर्गतानि कर्माणि यस्मात् निष्क्रियब्रह्मात्मसंबोधात्स निष्कर्मा तस्य भावो नैष्कर्म्यं नैष्कर्म्यं च
तत्सिद्धिश्च सा नैष्कर्म्यसिद्धिः नैष्कर्म्यस्य वा निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणस्य सिद्धिर्निष्पत्तिस्तां नै
ष्कर्म्यसिद्धिं परमां प्रकृष्टां कर्मजसिद्धिविलक्षणां सद्योमुक्त्यवस्थानरूपां संन्यासेन सम्यग्दर्शनेन तत्पूर्वके
न वा सर्वकर्मसंन्यासेनाधिगच्छति प्राप्नोति
तदनाप्नुवतः स्थितिरिष्यते त्याशंक्याह देहेति उक्तमन्द्यानन्तरफललाभमवतारयति एवमिति कर्मणां निर्गततोहेतुमाह
निःक्रियेति सम्यग्ज्ञानार्थतेनैव नैष्कर्म्यसिद्धिप्रकृतव्याख्यायाप्यान्तरमाह नैष्कर्म्यमिति प्रकर्षमेव प्रकटय
ति कर्मजेति संन्यासस्य पक्षान्तरस्य सम्यग्दर्शनेन साधनत्वपक्षे द्वैरूप्यं तात्त्विकमित्याशंक्य पक्षान्तरमाह
तत्पूर्वकेणेति

मी॰ भा॰ टी॰ २४४

पौनःपुन्येनानुसंधानेन स्वनिष्ठा स्वसाक्षिन्यस्य तन्मलिसाकाकारदर्शनेनैव सर्वमात्मनो ज्ञानस्य वा ऽनाकारत्वे
सिद्धान्तीमर्थः तान्यात्मनो साक्ष्यापन्नमाणिर्नयसिद्धान्तो समाधत्ते नेत्यादिना यद्यपि साक्ष्याद्युपसाधुज्ञानस्य देहाद्य
भासस्याप्रामाण्यानुपलब्धमर्थान्तरवृद्धिः साभासबुद्धिवादिमतः साभासमनोवाच्यानोहि पालिस्साक्षित्वयत्वान्:
स्यूलो देहस्तन्त्रलौकिके भावित्वमात्रपीति अतएवेति आत्मदृष्टेहृष्टमात्रेहृद्यात्मनोवृत्तिना भासमानापि हृदयप्राचाव
स्यात्तद्धिधेयवचनत्वादिदर्शनात्त्वेनन्याभासमनुमत्वा तावसिद्धान्तिमनोमिचिदात्मदृष्टेहृशन्याभासवत्त्वेनवृद्धिहृद्योऽन्य
नेदृशो वात्मदृष्टेःज्ञानस्त्वरूपेणान्याभासमसिद्धोयमर्थः देहे लौकिकमात्मदृष्टेहृदयमावाइयेनन्मिथ्याप्र
वाह देहेति तत्प्रायिकपक्षे मिथ्यापाण्यत्वापहोतमात्मत्वमिथ्याप्रकाशवाह नवेति तथापि मनसोऽध्यात्मवितन्द्रा
यत्तु तन्मिथ्यात्वं वाह अन्यूनेति बुद्धिगतात्मत्वरूपेण त्याग्यपेनत्विति स्वचयति अन्यत्वेति देहादेर्बुद्धेर्न पदमात्म
बुद्धित्वान्यत्वेतिनिश्चयमवधारयति नतोपीति नबुद्धिसाभासत्वमिमितिलिकारणोपायसङ्कानामात्मधीरलोमर्थः बु
२४५ द्धेर्देहेन लौकिकपरीक्षकाणामात्मत्वभ्रान्तो साधारणकारणमाह सर्वत्रेति आत्मज्ञानस्य लौकिकपरी

अतएव हि विज्ञानवादिनो बौद्धाः विज्ञानव्यतिरिक्तं वस्त्वेव नास्तीति प्रतिपन्नाः प्रमाणान्तरनिरपेक्षतां च
स्वसंविदितत्वाभ्युपगमेन तस्मात् विद्याधारोपणानिराकरणमात्रब्रह्मणि कर्तव्यं न तु ब्रह्मविज्ञा
ने यत्नोऽत्यन्तप्रसिद्धत्वात् अविद्याकल्पितनामरूपविशेषाकारापहृतबुद्धीनामत्यन्तप्रसिद्धं सुविज्ञे
यमासन्नतरमात्मभूतमप्यप्रसिद्धं दुर्विज्ञेयमतिदूरमन्यदिव च प्रतिभाति अविवेकिनां वाह्या
कारनिवृत्तबुद्धीनां लब्धगुरुआत्मप्रसादानां न अतः परं सुखं सुप्रसिद्धं सुविज्ञेयं स्वासन्नमात्म

तत्र प्रसिद्धत्वादेव विधिविषयत्वमपि परेष्टं परास्तमित्याह इत्यतइति ज्ञानस्य विधेयत्वाभावे किंकर्तव्यं दृष्ट
व्यादिवाक्यैरित्याशङ्क्याह किं तर्हीति आत्मज्ञानस्याविधेयत्वे प्रागुक्तमतः प्रसिद्धिनिदर्शनविरुद्धत्वेति अविद्येति
देहादिरूपेण बुद्धव्यतिरेकेणोपलभ्यमानेः सहोपलम्भनियमेन तस्य नान्यथा नेहाद्युपलम्भो ऽज्ञातादिरूपत्वे विज्ञानवादी
भ्रान्ति प्रमाण प्रमितव्यवेति स्वेनैव ज्ञानस्यात्मस्व ज्ञायते ज्ञानेन ज्ञानान्तरेणेत्यनवस्थावत्त्वसमर्थनादिस्वप्रकाशवस्तु
ज्ञानानीति विज्ञानोऽस्तीति भ्रान्त्यनोस्वरूपं ज्ञानस्यापि स्वप्रकाशज्ञानं स्वप्रमेयस्वादिमित्याशङ्क्याह प्रमाणान्त
रेति ज्ञानस्य स्वेनैव वेद्यतापगमेनानिरिक्तो मयमाय कर्तृरूपतां च प्रतिपन्नाः इति स्ववध अत्यन्तमिति ज्ञानस्यास्ति
ख्यनेनातिशयप्रकाशितमाह तस्मादिति एतदर्थभावनाग्राह्यत्वात्तज्ज्ञानस्य चात्मन अहिद्दनेकधा ब्रह्मज्ञानमि
त्याह प्रमाणलौकिकान्यमित्याशङ्क्याह विद्येति यथाप्रति भासमन्तविज्ञेयत्वादिरूपमेव ब्रह्मकिन्नस्यादित्याशङ्क्या
हा वाह्येति गुरुप्रसादः अनुग्रहपात्रेषुनिवद्धराचार्यसकरुणानिरुकारणमनवबुद्धत्वादिमिति निरतिशयोऽन्य
ग्रहः आत्मप्रसादस्त्वविद्यागतप्रत्युपसंहारवाक्यादनन्तमृत्युग्रन्थानुसंधानादात्मनोमनसो विषयोपरागादेरन्यन्य २४४

आकारवत्वात्मनः स्फटिकादिमिति मित्रानी चोदयति नन्वादिनेति उक्तवाक्यानामन्यार्थत्वदर्शनेन पूर्ववादी
परिहरति नेत्यादिना सहस्रवाक्यप्रपञ्चयति इत्येति इतस्त्वाकारवत्त्वमात्मनो नास्तीत्याह अरूपमिति
यदात्मनो विषयत्वाभावात् दृष्टिविषयत्वानेन स भवतीत्युक्ते तदुपपादयति अविषयत्वाच्चेति आत्मनोऽवि
षयत्वे श्रुतिमुदाहरति नेत्यादिना सहस्रसम्यग्दर्शनात् विषयत्वाद्यात्मनो रूपमिति श्रुतेरर्थः नेदेव
करणगोचरत्वेनोपपादयति न चक्षुषेति प्रत्यक्षादिप्रमाणानामात्मा विषयो न भवतीत्याह अशब्दमिति श्रा
नन्वादित्यवर्णं भारूपः स्वयंज्योतिरित्याकारवत्त्वमात्मनः प्रतिपादयन्ति तत्कथं रूपप्रतिषेधार्थत्वम्
न्येषां वाक्यानां इत्यागुणाद्याकारश्रुतिषु आत्मनस्तमोरूपत्वे प्राप्ते तन्निषेधार्थान्यादित्य
वर्णमित्यादिवाक्यानि अरूपमिति च विशेषतो रूपप्रतिषेधात् विषयत्वाच्च न सङ्गतानि इति तद्
यमस्य च न्यायप्रतिपादकं श्रुतेनेन सूर्यादिषु प्रत्यक्षमप्रत्यक्षपाणिपादादीना सर्वात्मा कारणं
नापि अतद्रूपं कथं तस्यात्मता नेन सर्वैरिह यो दृष्टो विषयत्वेन तद्वत् आकारवत्वेन निराकारश्रुतिः
नात्मनोऽस्ति भयोनिराकारत्वे कथमात्मावना निर्दिष्टेति नात्मतेन निर्मलत्व स्वरूपत्वात् तदुपपत्तेः
आत्मनो बुद्ध्यात्मत्वे भेदस्याप्युपपत्तेरात्मचैतन्यकारणाभासत्वोपपत्तेर्बुद्ध्याभासमनन्तराभा
सानीत्यादिप्रमाणं प्रमाणेषु देहोऽनात्मेति केऽदेहमात्रप्रवादन्यूनत्वे किं पते देहचैतन्यवादि
न स्थूलो कायपति कार्यं नन्वाविशिष्टः कायः पुरुषः इत्याह तथाऽपि हि चैतन्यवादिनाऽन्येन
न स्थूलत्ववादिनोऽन्ये बुद्धि चैतन्यवादिनः तत्रोपपत्तेः संयत्र सत्त्वात् तेन त्वमेव विषयो वस्य आत्मा
त्मतेन प्रतिपत्त्या केचित् सूक्ष्म न चैतन्यवादिनः सर्वेऽपि हि बुद्ध्यादिदेहादेन्यात्मचैतन्याभासत्वा
माभाति कारणमित्यतः स्थूलात्मा विषय इति न विधानतया किं नहि नामरूपाद्यनात्माध्यारोप
णनिर्वृत्तिरेव कार्यत्वं नाम चैतन्यविज्ञाने अविद्याध्यारोपित सर्वपदार्थाकारैरेवाविशेषणे
त्मनो विषयत्वाकारवत्वयोरभावे फलितमाह तस्मादिति ज्ञानस्यात्माकारत्वाभावे सत्यात्मज्ञान
मितित्वापदेशो लिङ्गविरोधकदेशोऽपि कतिकपातेऽपीति कात्मानुपपत्तिमित्याशङ्कयाह सर्वेऽपि आत्मनोऽपि
नहि विषयत्वेन ज्ञानेनात्मा दृष्ट आकारवत्त्वाद्यप्यपाणिपादाकाह निराकारत्वमिति आत्मनो विषयत्वेऽपाहेत्यचकार्य
यः आत्मवतज्ञानरूपाय नित्यनिराकारत्वमविषयत्वमिति नेत्याह नातेति चक्षुषो नात्मज्ञानेन रहितेन तस्य भावना।

गी. भा.
टी.
२४६

किं च सर्वो येनात्माऽप्रमाणादात्मावगत्यवसानः सर्वो व्यवहारो न चात्मन्यप्रसिद्धे प्रत्यादि व्यवहारस्यानवस्थाना
त्वं तेनात्मप्रसिद्धेरुक्तत्वमाह आत्मेति नन्वात्माप्रसिद्धोऽपि प्रमाणत्वात् प्रसिद्ध इति न प्रमाणादेवेति स्या
न्मानात्माह तस्मादिति मानमेयादि सर्वव्यवहारस्यात्मावगत्यवसानत्वात् प्रमाणात्प्रागेव प्रमाणप्रवृत्तेरा
यानन्त्याह तस्मादिति मानमेयादि सर्वव्यवहारस्यात्मावगत्यवसानत्वाच्च विवेकवतामात्मा प्रसिद्ध इत्यर्थः आत्मा वगतेरेवस्वाभाविकत्वे विवेकवतामात्मापनिषत्त्वाज्ज्ञाननिष्ठास
त्वप्रसिद्धे रुक्तमतादित्यर्थः नन्वकाकारमेवाऽनुभिमो महे बुद्धिमिति वदतामनाकारम मिथ्याध्यासोक्ते
प्रसिद्धत्वमुपसंहरन्नात्मेति नन्वकाकारमेवानुभवगम्यं ज्ञानं नाऽनुमेयविषय
ताप्राप्तावर्थावगतेरप्रसिद्धमेवज्ञानं तेनाह येषामिति साक्षादिवाऽप्रमाणानुभवगम्यं ज्ञानं नानुमेयविषय
वगत्यानन्तरमितावितरेणात्मप्रत्याहितिभाव इतश्च ज्ञानं प्रसिद्धं मन्तव्यं तत्र जिज्ञासा प्रसङ्गात्तत्र ज्ञान
जिज्ञासाप्रसिद्धेचेतदाधारमात्मादिमाह जिज्ञासेति नैवं प्रपञ्चयति प्रसिद्धं चेति दृष्टान्तमेवव्याचष्टे यथे

आत्मावगत्यवसानार्थतावसर्वव्यवहारस्य तस्माद्यथास्वदेहस्य परिच्छेदाय न प्रमाणान्तरा
पेक्षा तथात्मज्ञानेऽनवगतेऽपि प्रमाणान्तरापेक्षेति आत्मज्ञानेन निष्ठा विवेकिनां
सुप्रसिद्धेति किं तु प्रमाणमपि तत्र ज्ञानमप्रत्यक्षं तेषामपि ज्ञानं न प्रत्यक्षं तत्र वागिति
ज्ञानमत्यन्तप्रसिद्धं सुखबोधं विवेकस्य सम्यगुपगतस्य जिज्ञासानुपपत्तेः प्रसिद्धं चेत् ज्ञानं प्रत्यवाय
ज्ञानमेयत्वे प्रपञ्चादिलक्षणं ज्ञानेन ज्ञानान्तरापेक्षेति तथा ज्ञानमपि ज्ञानान्तरेण ज्ञातव्यमनु
मीयते न चेन्न स्मानाऽप्रसिद्धं ज्ञानं ज्ञानान्तरेण प्रसिद्धमिति तस्मात् ज्ञानेपत्तानन्तर्यं किं
वनात्मख्यात्मबुद्धिनिवृत्तावेव तस्मात् ज्ञाननिष्ठा सुसम्पाद्यास्यैव ज्ञानस्य ज्ञाननिष्ठा अनेकपर्यायं
तिदृष्टीति केवितर्काले ति नेत्यति दृष्टान्तेनिराचष्टे नचेति ज्ञानस्य ज्ञानान्तरेणापेक्षमेवतस्य द्रष्टव्यं इति
वस्थापने निर्णयः ज्ञानेजिज्ञासानुपपत्तेः फलितमाह अत इति प्रसिद्धे पि ज्ञाने ज्ञानयत्नानिरर्थकमापाते न
दृष्टे ज्ञानाभावेति ज्ञानस्यविनाशाल्लक्ष्यमर्थयत्नमानादित्यर्थः ज्ञानस्य प्रसिद्धं हेतुभावनाप्राप्ताविधिना
ह्यात्माह तस्मादिति अत्रैव हि प्रयत्नाख्याभावमेनाशंक्याह किं त्विति प्रविशन्ति निराकारेणात्मनिवृत्ता
नेननिष्ठापो दुःखप्राप्तमाभावे फलितं निगमयति तस्मादिति ब्रह्मज्ञानस्य परा निष्ठा प्रतिष्ठापितापामनन्तरात्मा
कानन्तरमवतारयितुमुक्तेति सेयमिति यथाब्रह्मज्ञानस्य परा निष्ठा समाप्तिर्ज्ञानेदधर्मनिष्ठा निदानं ब्रह्म
भावस्य समाप्तिज्ञानस्य तानन्तरं पाञ्चप्रकारान्तरसम्पादनिषत्तेन तत्कथं केनोपायेनेति प्रश्नार्थः २४६

संप्रमाणयति तथा चेति आत्मनो निराकारत्वात् तस्मिन् बुद्धेरशक्तेः सम्य-
आत्मज्ञानस्यात्मद्वाराप्रसिद्धत्वे वाक्योपक्रमं प्रमाणयति केचित्तु वहिर्मुखानां मन्दबुद्धीनां वा ग्राह्यत्वेन सम्यग्ज्ञानेन दृढः
ग्ज्ञाननिष्ठा नस्येत्यपाधानेन मनसृष्ट्यायपूर्णे केचित्तु बहिर्मुखानां मनमुखानां वा ग्राह्यत्वेन सम्यग्ज्ञानेन पुनः अपेक्षणीयं हि तापं
साधो निर्विकल्पायां च मनो केचित्तु सत्यमेव तु वेदवेदविषयत्वेन मन्दानां सविषयत्वे हेतुत्वेनापेक्षणीयं हि तापं
ताः निर्विकल्पायां च मनो केचित्तु सत्यमेति तु वेदविषयत्वेन निर्विषयत्वमयुक्ते इति शयने दुःखपाद हेतु माहात्म्येति तद्यति
ब्रुवति तद्धि परेषां नाम्नामिति मतानि ज्ञानानादौ निर्विषयत्वमयुक्ते इति शये तु नमेव वक्तव्येन नाविद्यानमप्यात्मनाहिक मित्येन
रेकेण एवत्वेन तस्यात्मनः कथमित्याशङ्क्याह यथा चेति अद्वैतमेव वस्तु वेदनाविद्यानमप्यात्मानाहिक मित्येन
देवमेव पयोत्यानत्यात्। वेनावर्यते ज्ञानं यथा यदाभासपाञ्च सताविद्यानाद्यद्वैतं ब्रह्मादैनानास्ति सद्बुद्धि
निम्न भगवतोऽपि समानेमाह उक्तं चेति परमत निराकृत्य प्रकृतमुपसंहरन्नात्मनो निराकारत्वेऽपि ज्ञानस्यात्मद्योतक
तथा चोक्तं भगवता भगवद्गीतासु अधिष्ठानादि केचित्तु परिनिष्पन्नत्वान्निराकारत्वादात्मवस्तुनोऽपेति बुद्धिर
ताः साध्यामप्यज्ञाननिष्ठत्वाद्युक्तं सत्यमेव युक्तं शब्दाय रहितानामपि तु वेदानामप्यनवहि
विषयासक्तबुद्धीनां सम्यक् प्रमाणेन शक्यं न चान्यप्रमाणेन तद्धि परेषां नाम्नां लौकिके ग्राह्यग्राहकद्वैतवल्ल
निमित्तबुद्धिनिरासः स्यात्मचैतन्यव्यतिरेकेण तत्त्वेन तस्यानुपलब्धेः यथा चेतदेवमवगन्तव्यं
स्वरूपम्। उक्तं भगवता भगवद्गीतासु तानि सर्वाणि भूतानीति तस्माद्ब्रह्माकारभेद
बुद्धिनिवृत्तिरेवात्मस्वरूपालम्बनेकारणं तथात्मानात्मकस्याचित्कदाचिदप्रसिद्धः प्राप्योहेयोपादे
योवाऽप्रसिद्धेहितस्य ब्रह्मात्मनिःस्वार्थाः सर्वा प्रवृत्तयः न्याथ्याः ज्ञस्वरूपेचदेहाद्यचेतनार्थत्वपरा
कथंचित्स्वार्थिनं नच सर्वार्थं स्वतः दुःखैः
नन्वेकिं कारणमित्याशङ्क्याह तस्मादिति नन्वात्मा कर्णादिज्ञानक्रियावान्प्रत्युत सहेयादेयान्यतरकोटि
निवेशनात्त्वानेतयोर्वैतन्यं क्रियासाध्यत्वेनासिद्धत्वेनेमाह नहीति आत्मनादेवप्रसिद्धत्वेन प्राप्तत्वादेना
त्वेनस्यहेयादेयत्वयोरयोगात् क्रियासाध्यत्वं तथाप्यात्मन श्चेतनक्रियामसिद्धत्वेतदा सर्वप्रवृत्तेस्यना
मयोपपत्ति अपरसार्थानामात्मार्थत्वाद्यागादिर्थिनाऽभावोऽस्वार्थो मयुमार्गेण कस्यादित्याह अप्रसि
द्धेहीति न च प्रकृतीनां स्वार्थत्वे देहादीनामन्यत्र मसार्थतेन ततः स्यादित्याशङ्क्य घटादिवदचेतनस्यानार्थ
त्वात्तैवमित्याह नचेति नतु प्रकृतीनामपि फलावेश्याथिनया स्वार्थः स्वपरस्वार्थत्वाज्ञ स्वार्थत्वेनेत्याह
नचेति प्रकृतीनां स्वार्थः स्वार्थेत्यनपेः स्वार्थत्वासिद्धेरर्थितानामासिद्धत्वेनोपपत्तेः

गी॰भा॰
टी॰
२४७

आमरणमेव व्यनक्ति नित्यमिति ज्ञाननिष्ठस्य ध्यानेर्विशेषणान्तरं समुच्चिनोति किंचेति निःसंध्यानयोगपरत्वे सत्यपि
नेकारणेनैवविमुक्तत्वेति अहंकारमिति सामर्थ्यमात्रं बलं प्राप्तमुपलभ्यमानमिति विशेषवचनासिद्धिमाश
ङ्क्याह स्वाभाविकत्वेनेति उक्तं दर्पमानमाह हर्षेति वैराग्यप्राप्तेन लब्धस्यापि कामस्यापायः स्वपुनर्वचनप्रसङ्ग
त्वबोधनार्थमहंकारादित्यागानन्तरं परिग्रहप्राप्तिसम्भावनाभ्यासोऽपीति पुनरुक्तिमाशङ्क्याह इन्द्रियेति परिग्रहाभावे
ममत्वविषयाभावान्निर्ममत्वे कथमित्याशङ्क्याह देहेति अहंकारममकारयोरभावे प्राप्तामनः कुतोऽपर
ति मत्तवदिति अत एवेति उक्तं मन्त्रयजजीवन्नेवामी ब्रह्मीभवतीति फलितमाह यः संहृतेति ज्ञाननिष्ठपदार्थः

नित्यमेवेत्यर्थः ॥ किंच अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहं विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूया
य कल्पते ॥ ५३ ॥ अहंकारम् अहंकारो देहादिषु तं बलं सामर्थ्यं कामरागादियुक्तं नेतरच्छरीरादि
सामर्थ्यं स्वाभाविकत्वेन तस्यापरित्याज्यत्वात् दर्पं हर्षानन्तरभावी धर्मातिक्रमहेतुः हृष्टो दृप्यति दृ
प्तो धर्ममतिक्रामतीति स्मरणात्तं च कामम् इच्छां क्रोधं द्वेषं च परिग्रहं इन्द्रियमनोगतदोष
परित्यागेऽपि शरीरधारणप्रसङ्गेन धर्मानुष्ठाननिमित्तेन वा बाह्यः परिग्रहः प्राप्तस्तं च विमुच्य प
रित्यज्य परमहंसपरिव्राजको भूत्वा देहजीवनमात्रेऽपि निर्गतममभावो निर्ममः अत एव शान्त उप
रतः संहृतायासः यतिर्ज्ञाननिष्ठो ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभवनाय कल्पते समर्थो भवति अने
न क्रमेण ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ ५४ ॥
ब्रह्मभूतो ब्रह्मप्राप्तः प्रसन्नात्मा लब्धाध्यात्मप्रसादस्वभावो न शोचति किंचिदर्थवैकल्यमा
त्मनो वैगुण्यं चोद्दिश्य न शोचति न संतप्यते न काङ्क्षति अतो ब्रह्मभूतस्यायं स्वभावोऽनूद्य
ते न शोचति न काङ्क्षतीति न हृष्यतीति वा पाठः न ह्यप्राप्तविषयाकाङ्क्षा ब्रह्मविद उपपद्यते समः स
र्वेषु भूतेषु

ईश्वरज्ञानोत्कृष्टः ब्रह्मणो भवनमनुसंधानपरिपाकपर्यन्तं साक्षात्कारेणेत्यर्थमिति यावत्
अपेक्षितं पूरयन्नुत्तरश्लोकमवतारयत्यनेनेति ब्रह्माविष्णुरूपेणादिरत्र क्रमः ब्रह्मप्राप्तो जीवन्नेव
निवृत्ताशेषानर्थो निरतिशयानन्दं ब्रह्मात्मत्वेनानुभवतीत्यर्थः अध्यात्मं प्रत्यगात्मा तस्मिन्प्रसादः
सर्वानर्थनिवृत्तिपरमानन्दाविर्भावः सल्लब्धो येन जीवन्मुक्तेन स तथा न शोचतीत्यादेस्तात्पर्यमाह
ब्रह्मभूतस्येति प्राप्तव्यपरिहार्याभावनिश्चयादित्यर्थः स्वभावानुवादमुपपादयति न हीति तस्याप्रा
प्तविषयाभावात्तेनापि परिहार्यपरिहारप्रयुक्तः शोकः परिहार्यप्राप्त्यभावादित्यर्थः पाठान्तरे हर्षमले
प्राप्यत्वप्रमोदहेतोरभावादित्यर्थः

२४७

इष्टेऽप्युपायमेतदाह त्रिभिः बुद्ध्येति शुद्धया सात्त्विक्या बुद्ध्या युक्तः मायारहितया विपर्ययशून्यया वा बुद्ध्या
दिमस्तविषयत्यागे देहस्थितिः कथं स्यादित्याशङ्क्याह सामर्थ्यादिति विषयमात्रत्यागे देहस्थितेरभावा
पत्तेः ज्ञाननिष्ठासिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः देहस्थित्यर्थं केवलं ज्ञाननिष्ठप्राप्तस्य रागादित्यागेन ज्ञाननिष्ठाशक्तिर्बन्धकत्व
मुक्तमिति परोक्षमिति तामित्यत्राविविक्तसेवी स्यादिति संबन्धः बुद्धेर्वैराग्यप्रयत्नेन कार्यकरणनियमनं देह
स्थितिहेतुमितिरिक्तविषयत्यागो देहस्थित्यर्थं प्रतिरागद्वेषवर्जनमित्युपायमेतेऽपि सत्युपायान्तरमपि
यत्नसाध्यानीत्याह ततइति विविक्तात्यादिनादिविविक्तसेविन्याकरोति शरणमिति निद्रादिदोषनिवृत्त
यै लघ्वाशित्वविशेषणमिति लघ्वीति लघुपरिमितं हितं मेध्यं वा यस्य तच्छीलं सर्वस्य तथोक्तं तत्विशेषणम्

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ५१ बुद्ध्या
व्यवसायात्मिकया विशुद्धया मायारहितया युक्तः धृत्या धैर्येणात्मानं कार्यकरणसंघातं नि
यम्य च नियमनं कृत्वा वशीकृत्य शब्दादीन् शब्दस्पर्शादीन् विषयान् त्यक्त्वा त्यक्त्वा सामर्थ्या
त् शरीरस्थितिमात्रार्थं केवलान्मुक्त्वा ततोऽधिकान्सुखार्थान्त्यक्त्वा इत्यर्थः शरीरस्थित्यर्थत्वेन प्रा
प्तेषु रागद्वेषौ व्युदस्य च परित्यज्य च विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः ध्यानयोगप
रो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ५२ विविक्तसेवी अरण्यनदीपुलिनगिरिगुहादीन्विविक्तान्देशान्सेवि
तुं शीलमस्येति विविक्तसेवी लघ्वाशी लघ्वशनशीलः विविक्तसेवालघ्वशनयोर्निद्रादिदोषनिवर्त
कत्वेन चित्तप्रसादहेतुत्वाद्ग्रहणं यतवाक्कायमानसः वाक् च कायश्च मानसं च यतानि संयतानि यस्य
स ज्ञानी एवं यतवाक्कायमानसः स्यात् एवमुपरतसर्वकरणः सन् ध्यानयो
गपरः ध्यानमात्मस्वरूपचिन्तनं योग आत्मस्वरूपविषये एकाग्रीकरणं तौ ध्यानयोगौ परत्वेन क
र्तव्यौ यस्य स ध्यानयोगपरो नित्यं नित्यग्रहणं मन्त्रजपाद्यन्यकर्तव्याभावप्रदर्शनार्थं वैराग्यं वि
रागभावो दृष्टादृष्टेषु विषयेषु वैतृष्ण्यं समाश्रितः सम्यगुपाश्रितः

सामर्थ्यं विवृणोति विविक्तेति निद्रादीनामादिशब्दात् आलस्यप्रमाणादादयो गृह्यन्ते विक्षेपकाः चित्तलीनताः
वक्ष्यमाणध्यानयोगयोरुपायत्वेन विशेषणानि विभजते वागिति वागादेरुपरमस्यावश्यकत्वं
तत्त्वज्ञानेन संयतवागादिकरणस्य ध्यानयोगपरत्वमुपदिशति एवमिति मन्त्रजपादित्या
दिशब्देन प्रदक्षिणनमस्कारादयो ध्यानयोगयोर्विरोधिनो गृह्यन्ते उक्तयोरेव ध्यानयोगयोरुपायत्वेन वि
रागभावं विभजते दृष्टेति

विरुद्धं तत्स्फोरयति नेत्यादिना कथमिति विरोधस्फुटीकरणं ज्ञातिर्ज्ञानीते उच्यत इति न तु ज्ञानस्यात्मलाभादेव विष
याभिव्याप्तिरित्याह यदेति एवकारनिरस्यं दर्शयति न ज्ञायेतेति इत्यादयोः किंतमिति शेषः ज्ञानस्यात्मलाभादेव वि
षयाभिव्याप्तावपि कथमुक्तं न विरोधधीरित्याशंक्याह न तश्चेति विरुद्धमिति शेषः प्राक्तनं विरोधं निरस्यति इ
नैष इति उक्तमेव हेतुं प्रपञ्चयति शास्त्रेति यो हि ज्ञानस्यानुभवावसायी परिपाकस्तं ज्ञानोत्पत्तौ च हेतुमेवानु
ष्ठेयं निर्दिशति परिपाकः सहकारीति निर्दिष्टं सहकारित्वमुपदेशस्यैव सहकारित्वं
यदि बुद्धिशुद्ध्यादिरूपेण तस्मादेवोपदेशात् जनितस्य ज्ञानस्य कारकभेदबुद्धिनिबन्धनानि
सर्वाणि कर्माणि तेषां संन्यासेन सहितस्य फलरूपेण स्वात्मन्येव सर्वकल्पनारहिते यदवस्थानं सा ज्ञान

कथं विरुद्धमिति चेदुच्यते यदैव यस्मिन्विषये ज्ञानमुत्पद्यते ज्ञातुस्तदैव तं विषयमभिजानाति ज्ञा
तेति न ज्ञाननिष्ठां ज्ञानावृत्तिलक्षणामपेक्षत इति न तश्च ज्ञानेन नाभिजानाति ज्ञानावृत्त्या तु ज्ञा
ननिष्ठयाभिजानातीति नैष दोषः ज्ञानस्य स्वात्मोत्पत्तिपरिपाकहेतुयुक्तस्य प्रतिपक्षविहीनस्य
यदात्मानुभवनिश्चयावसानत्वं तस्य निष्ठाशब्दाभिलापात् शास्त्राचार्योपदेशेन ज्ञानोत्पत्तिपरिपा
कहेतुं सहकारिकारणं बुद्धिविशुद्धत्वादि अमानित्वादिगुणं चापेक्ष्य जनितस्य तत्क्षेत्रज्ञपरमात्मै
कत्वज्ञानस्य कर्त्रादिकारकभेदबुद्धिनिबन्धनसर्वकर्मसंन्याससहितस्य स्वात्मानुभवनिश्चयरू
पेण यदवस्थानं सा परा ज्ञाननिष्ठेत्युच्यते सेयं ज्ञाननिष्ठा आर्तादिभक्तित्रयापेक्षया परा चतुर्थी भ
क्तिरित्युक्ता तया परया भक्त्या भगवन्तं तत्त्वतोऽभिजानाति यदनन्तरमेवेश्वरक्षेत्रज्ञभेदबुद्धिरशेषतो
निवर्तते अतो ज्ञाननिष्ठालक्षणया भक्त्या मामभिजानातीति वचनं न विरुध्यते अत्र च सर्वं निवृत्ति
विधायिशास्त्रं वेदान्तेतिहासपुराणस्मृतिलक्षणमर्थवद्भवति

स्वपरा निष्ठेति व्यवह्रियते प्रामाण्ये हेतुरित्यर्थः यदि यथोक्तज्ञापनेन सा निष्ठा कथं तर्हि सा चतुर्थी भक्तिरित्यु
क्तेत्यत आह सेयमिति तया भक्त्या भगवत्तत्त्वज्ञानं सिद्धं तदेतमाह तयेति ननु ज्ञानस्य फलमाह यदन
न्तरमिति ज्ञाननिष्ठारूपया भगवद्भक्त्या तत्त्वज्ञानानन्तरं कालान्तरफलस्य चाज्ञाननिवृत्तेस्तन्मात्रत्वाद्दोषोद्घाते
औपचारिकत्वात्तद्युक्तं वाक्यमविरुद्धमित्युपसंहरति अत इति औपदेशिकेयं ज्ञानस्य सर्वकर्मसंन्यास
सहितस्य स्वरूपावस्थानात्मकस्य परमपुरुषार्थोपयिकत्वमित्यस्मिन्नर्थे मानमाह अत्र चेति २५८

248

विवक्तिनेसमदर्शीनेविशदत्वयत्नात्मेति ननुसर्वेषुभूतेष्वात्मनः समस्यनिर्विशेषस्यदर्शनमत्राभिप्रेतंकिंनेष्यतेनत्रा
ह नात्मनितत्त्वविशेषणत्वेनोजीवात्मनःस्वतंत्रनिष्ठाप्रागुक्तमेत्यप्राप्नाप्त्युपनिषिद्धिनाभवतीत्याह एवंब्रह्म
इति श्रवणमननानिदिध्यासनाभ्यासवतः समादिप्रयुक्त्याभ्यासे श्रवणादिभिर्ब्रह्मात्मपरोक्षफलज्ञानेनसि
द्धत्रीत्यर्थः आत्मादिमात्रत्वपरिपक्वपाकानन्तरंतत्त्वतोमामिति यत्र्यर्थान्नुक्तानन्तरंज्ञानमिवावाकामुष्कूलपति
चतुर्विधाइति ननुसमाधिस्थायोनपरमभक्त्यात्मकेनज्ञानेनाकेमद्भेवमवाप्यतेनत्राह ततइति भक्त्यासमा
धिजन्ययामांब्रह्माभिमुखत्वेनप्रयुक्तयाज्ञानानिष्ठिभिव्याप्तिनीत्यर्थः तदेवज्ञानंमुक्तिपराधीनंविवृणोति
यावानिति आकाशकल्पत्वमनवच्छिन्नत्वमसंगत्वंचचैतन्यस्वाविर्भावसोपधत्वप्रतिदिव्यति अद्वैतेति

आत्मेत्ययमर्थोनसर्वेषुभूतेषुदुःखेसुखेवासमुमेवपश्यतीत्यर्थः नात्मसमदर्शीनमिहतस्यवस्तु
मात्रतायाः भक्त्यामामभिजानातीति एवंब्रह्मनिष्ठोमद्भक्तिंमयिपरमेश्वरेभक्तिंभजतेप
रामुत्तमांज्ञानलक्षणांचतुर्थीलभतेचतुर्विधाभजन्तेमामित्युक्तेः ततोज्ञानलक्षणयाभक्त्यामामभिजा
नातियावान्यश्चास्मितत्त्वतः ततोमांतत्त्वतोज्ञात्वाविशतेतदनन्तरं ५५ भक्त्यामामभिजानातिया
वानहमुपाधिकृतविस्तारभेदः यश्चाहंविधूतसर्वोपाधिभेदउत्तमः पुरुषआकाशकल्पस्त
मामद्वैतंचैतन्यमात्रैकरसमजममजरममरमभयमनिधनंतत्त्वतोभिजानाति ततोमामेवंतत्त्व
तोज्ञात्वाविशतेतदनन्तरंमामेव नात्रज्ञानानन्तरंप्रवेशक्रियाभिन्नेविवक्षितेज्ञात्वाविशतेतदन
न्तरमिति किंतर्हिफलान्तराभावात्ज्ञानमात्रमेवतेनचोपमानिर्दिष्टमुक्ततात्वेत्रविरुद्धमिद
मुक्तंज्ञानस्ययापरानिष्ठातयामामभिजानातीति

तदवबोधात्तत्वमात्मनोमयस्तेतदत्प्रयुक्तमात्रेति आत्मनितन्मात्रेविधर्मातत्स्वपेत्स्वधर्मस्वधर्मितं
प्रत्याह एकरसमिति सर्वाविक्रियाराहित्यात्कूटस्थमात्मनोव्यवस्थापयति इत्यस्मिन्नति
उक्तेविक्रियाभावेतद्वत्ज्ञानात्सर्वधर्मेतमाहात्म्यमित्ति ततज्ञानमनन्तनफलोविदेहकैवल्यमुपैति तत
इति तत्त्वज्ञानमनन्तस्मादनन्तरप्रवेशक्रियापरोक्षमितिनेमामेवत्याह नात्रेति भिन्नताश्रयेक्रियाभेदोक्तिः
स्वरूपेक्यापत्तिरेवतमाह किंतर्हीति प्रवेशशब्देनापि उक्तःज्ञानमेवफलान्तरस्यमात्रस्यज्ञानत्वोक्तिः
स्यमात्रज्ञानानानिविक्रमात्मस्यानिरित्याह तेनेतचेति ज्ञानेनिष्ठयायरयाभक्त्यामामभिज्ञानानीत्युक्तमातमिव

यद्यपि कस्यचित्कर्मानुष्ठायिनो बुद्धिशुद्धिद्वारा नैष्कर्म्यसिद्धिर्भवति तथापि पापबाहुल्यात्कर्मानुष्ठायिनोऽपि कस्यचि-
द्बुद्धिशुद्ध्यभावेन नैष्कर्म्यासिद्धिरित्याशङ्क्याह सर्वकर्माणीति सर्वकर्माण्यपि नित्यनैमित्तिकानि निषिद्धानि वा सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयो नि-
ष्काम्यात्वेनेत्यर्थः नित्यनैमित्तिकानि ह्यपरित्यज्य निषिद्धान्यपि प्रमादाद्यापतितानि कुर्वाणो यदि
मद्व्यपाश्रय एव भवति तदापि मत्प्रसादात्सर्वपापक्षयपूर्वकं शाश्वतं पदमवाप्नोतीति न हि ज्ञानिनो निष्कामस्य
न मुमुक्षुत्वमन्यस्यापीत्याशङ्क्याह मद्व्यपाश्रय इति नह्यवतारत्वमात्रेण मद्भक्तिर्भवति न हि ज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वम्
ज्ञानमित्याशङ्क्याह मत्प्रसादादिति मत्प्रसादाद्विशुद्धसत्त्वः सम्यग्ज्ञानोदये शाश्वतं पदमवाप्नोतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः । मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ ५६ ॥ सर्वक-
र्माण्यपि शास्त्रनिषिद्धान्यपि सदा कुर्वाणोऽपि निष्कामो मद्व्यपाश्रयो मदाश्रयो वासुदेव ईश्वरः अहमेवाश्रयो यस्य
स मद्व्यपाश्रयो मय्यर्पितसर्वभावः सर्वात्मना मदाश्रय इत्यर्थः सोऽपि मम प्रसादात्ममेश्वरस्य प्रसादादवा-
प्नोति शाश्वतं पदं नित्यं वैष्णवं पदमव्ययं यस्मादेवं तस्मात्सर्वकर्माणि चेतसा मयि संन्यस्य मत्परः बुद्धि-
योगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥ ५७ ॥ चेतसा विवेकबुद्ध्या सर्वकर्माणि दृष्टादृष्टार्थानि मयि परमेश्व-
रे संन्यस्य मत्कृतानि मया कारितानि मदर्थं चेति मत्परोऽहं वासुदेवः परो यस्य स मत्परः सन् बुद्धियोगमु-
पाश्रित्य समाहितबुद्धित्वं बुद्धियोगस्तं बुद्धियोगमुपाश्रित्यानन्यशरणत्वेन मच्चित्तो मय्येव चित्तं
यस्य स मच्चित्तः सततं सर्वदा भव मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि अथ चेत्त्वम-
हङ्कारान्न श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि ॥ ५८ ॥ मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि सर्वाणि दुस्तराणि संसारहेतुजातानि
मत्प्रसादात्तरिष्यसि अतिक्रमिष्यसि अथ चेद्यदि त्वं मदुक्तमहङ्काराद्पण्डितोऽहमिति मत्वा न श्रोष्यसि न
ग्रहीष्यसि ततस्त्वं विनङ्क्ष्यसि विनाशं गमिष्यसि ॥ ५८ ॥ यदि चैतन्महदनर्थकरमिति मत्वा न करोषि स्वधर्मं तदा स्वभावत एव
यद्यहङ्कारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे । मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥ ५९ ॥
यत्त्वमहङ्कारमाश्रित्य न योत्स्ये न युद्धं करिष्यामीति मन्यसे अध्यवसायं करोषि मिथ्यैष
व्यवसायो निश्चयस्ते तव यस्मात्प्रकृतिः क्षत्रस्वभावस्त्वां नियोक्ष्यति

अत्यन्तपवित्रं परमेश्वरप्रसादमेवं माहात्म्यपन्नं किन्तु मत्प्रसादादर्थं भवतामुपनिषदामि-
त्याह यस्मादिति भगवत्प्रसादात्साक्षात्सम्यग्ज्ञानादिद्वारा मुक्तिर्न कर्ममात्रादिति ज्ञानविवेकबुद्धिरुपाश्रय-
णार्थमाह चेतसेति किमेतावता भवति तदाह मच्चित्त इति मीमांसाद्युक्तं न च ततन्मन्वानो विपर्ययेऽदोषमा-

[illegible]

2.49

तदेव प्रपञ्चयन्नाह विदित्वेत्यादिना सर्वाणि वाक्यानि सर्वकर्माणि मनसेत्यादीनि न त्वेषां वाक्यानामवि
वक्षितार्थता ज्ञानिनां सर्वप्राणिनामात्मनो बाधायानविद्यमानत्वाद्धेतु वाक्यानीति तदनुरोधितया चेतरेषामपि
वमित्याह नचेति तथापि स्वोरोदीक्षिताद्यतिदेशस्थानेऽस्त्याशङ्क्याह नचार्थवादत्वमिति इत्यमुक्तं परिहार
पोतितमात्मौपाधिक ज्ञाननिष्ठस्य सन्न्यासेऽधिकारो न कर्मनिष्ठस्येत्याह अत्यामिति ज्ञाननिष्ठस्य कर्मनि
ष्ठाविरुद्धत्वं दृष्टान्तेनाह नहीति ज्ञाननिष्ठा स्वरूपाद्विवादः पूर्वकर्मनिष्ठायास्तस्याः सहभावेन विरुद्ध
मित्युक्तार्थं तिलकमाह यत्पुनरिति कथं ज्ञानकर्मणोर्विरोधधीरित्याशङ्क्य कर्मणो ज्ञानेन वस्त्वेव स्व
फलनिरूपणे सिद्धत्वादित्याह पर्वतेति अतिरथवान्तुभयोरेकधर्मिनिष्ठत्वेन सांकार्याभावस्य पादकर्मद्वयानि
त्यर्थः ज्ञानकर्मणोरसमुच्चये फलितमुपसंहरति तस्मादिति तर्हि ज्ञाननिष्ठस्यैव मोक्षसंभवात् कर्मानुष्ठा
विदितावधूत्वा प्राणभिक्षाचर्यं चरन्तीति न्यासमेषां तपसामतिरिक्तमाहुः न्यास मेवान्परे च यदितिसंन्या
सः कर्मणां न्यासो वेदान्तिमवलोक्य समुच्चयं हि स्वधर्मज धर्मधर्मं चेमानावित्यादीनि वाक्या
नि तत्रैव वाक्यानामानर्थक्यं युक्तेन चार्थवादत्वं स्वरूपवत्त्वमप्यथवाऽऽत्मावित्कुपस्वरूपाति
ष्ठानेऽमात्यस्य नहि एवं समुच्चयो मोक्षः शाक्तिनो मानं प्रत्यक्षं समुच्चयत्वमिध्यमानमानमार्गेण सं
भवति अन्यगामिविदमधिगम्य प्रत्यक्षमेकरणांशस्ति वेषांश्च ज्ञाननिष्ठा सा च प्रत्यक्षं समुच्चयमनवहतकर्म
णा सह भावेऽहं न विरुध्यते पर्वतवत् सर्वदा विद्वान्त्सह वाऽविरोधः प्रमाणविद्वानिष्ठितस्त्सोऽस्य
वैकर्म संन्यासेनैव ज्ञाननिष्ठाकारयति सिद्धं स्वकर्मणा भगवतोऽभ्यर्चनभक्तियोगस्य सिद्धिप्राप्तिः फ
ले ज्ञाननिष्ठायोग्यता यन्निमित्ता ज्ञाननिष्ठामोक्षफलावसाना सा भगवद्भक्तियोगोऽधुना स्तूयते
स्तुत्यर्थोपसंहारस्त्वकरणेनात्मा निरुपयन्नाह

नाशिद्धिरित्यपेक्ष्याह स्वकर्मणेति तामेव सिद्धिप्राप्तिं विशिनष्टि ज्ञानेति ज्ञाननिष्ठायोग्यतायै स्वकर्मानु
ष्ठाने भगवदर्चनरूपे कर्तव्यमित्यर्थः ज्ञाननिष्ठायोग्यतापि किमर्थमित्याशङ्क्य ज्ञाननिष्ठासिद्ध्यर्थमित्या
ह यन्निमित्तेति ज्ञाननिष्ठायोग्यतामपि मुक्त्यर्थं माह मोक्षेति स्वकर्मणा भगवदर्चनात्मनो भक्तियोगस्य परम्परया
मोक्षफलस्य कार्यत्वेन विधेयत्वे विधीयते हि न स्तुतिमवतारयति स भगवदिति ज्ञाननिष्ठा कर्मनिष्ठयोर्भयोः तिज्ञा
यतत्वेन विभागेन प्रतिपादितत्वे किमितीदानीं कर्मनिष्ठापुनः स्तूयत इत्याशङ्क्य तन्नाह स्तुत्यर्थेति
तत्र तत्रोक्तस्यैव कर्मानुष्ठानस्य पुनरनुवचनमिति सम्बन्धः स्तुत्यर्थोऽनिरूपणसंहारः तात्पर्येण नमितोऽर्थः

गी॰भा॰ टी॰ २५० गीताशास्त्रमुपदेशं पर्यालोच्य विस्मर्तुं लज्जाधीनानि पत्रोक्तं प्रतिपत्तुमसमर्थं प्रत्याह नचायमयोग्योऽपीति किमर्थं पुनः
पुनरभिदधासीत्याशंक्याह नभयादेति हितमिति साधारणं निर्देशकं परमित्याहि विशेषणमित्या
शंक्याह नहीति नचैवं सत्युक्तार्थाविशेषणमिति किं नदिष्टमादिना उत्तरार्द्धमाचष्टे नत्रेति एवमुक्तं पार्थीत्या व
र्तमानस्त्वं नस्मित्रैव वासुदेवे भगवत्समर्पितसर्वभावो मामेवागमिष्यसीति सर्वेषु मत्प्रसादेनाकर्तुमहं मे

इत्येतत्ते तुभ्यं ज्ञानमाख्यातं कथितं गुह्याद्गोप्याद्गुह्यतरमतिशयेन गुह्यं रहस्यमित्यर्थः मया सर्व
ज्ञेनेश्वरेण विमृश्य विमर्शनमालोचनं कृत्वा एतद्यथोक्तं शास्त्रमशेषेण समस्तं यथोक्तं
चार्थजातं यथेच्छसि तथा कुरु ६३ भूयोऽपि मयोच्यमानं शृणु सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः
इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितं ६४ सर्वगुह्यतमं सर्वेभ्यो गुह्येभ्योऽत्यन्तगुह्यतममुक्तमपि अस
कृद्भूयः पुनः शृणु मे मम परमं प्रकृष्टं वचो वाक्यं न भयान्नाप्यर्थकारणाद्वक्ष्यामि किं तर्हि
इष्टः प्रियोऽसि मे मम दृढमव्यभिचारेणेति कृत्वा ततस्तेन कारणेन वक्ष्यामि कथयिष्यामि ते तव हितं
परं ज्ञानप्राप्तिसाधनं तद्धि सर्वहितानां हिततमं किं तदित्याह मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां
नमस्कुरु मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ६५ मन्मना भव मच्चित्तो भव मद्भक्तो भव मद्भ
जनो भव मद्याजी मद्यजनशीलो भव मां नमस्कुरु नमस्कारमपि ममैव कुरु तत्रैवं वर्तमानो वासु
देव एव समर्पितसाध्यसाधनप्रयोजनो मामेवैष्यसि आगमिष्यसि सत्यं ते तव प्रतिजाने स
त्यां प्रतिज्ञां करोम्येतस्मिन्वस्तुनीत्यर्थः यतः प्रियोऽसि मे एवं भगवतः सत्यप्रतिज्ञत्वं बुद्ध्वा भगवद्भ
क्तेरवश्यंभाविमोक्षफलमवधार्य भगवच्छरणैकपरायणो भवेदिति वाक्यार्थः कर्मयोगनिष्ठायाः
परमरहस्यमीश्वरशरणतामुपसंहृत्याथेदानीं कर्मयोगनिष्ठाफलं सम्यग्दर्शनं सर्ववेदान्तविहि
तं वक्तव्यमित्याह सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः
६६ सर्वधर्मान्सर्वे च ते धर्माश्च सर्वधर्माः धर्मशब्देनात्राधर्मोऽपि गृह्यते नैष्कर्म्यस्य विवक्षितत्वात् २५०

माह मन्मना इति इदानीं वाक्यार्थं प्रत्येकं नाथिमुपपादयति तेन संगृह्णाति एवमिति शुद्धमनसा यानेन तत्प्रोक्ता
त्यर्थमाह कर्मयोगेति धर्मविशेषणत्वाद्धर्मान्तर्गतावाराधयेति धर्मेति ज्ञाननिष्ठेन मुमुक्षुणा धर्माधर्मयोस्त्या
ज्यत्वेऽपि स्फुटमतिस्फुटमुदाहरति नाविरतइति

इतश्च त्वया युद्धान्न व्यावर्तितुं शक्यमित्याह यस्माच्चेति स्वभावजेन स्वेन कर्मणा निबद्धस्त्वमिति संबन्धः इतो
पि त्वया युद्धं कर्तव्यमेवेत्याह यस्मादिति अर्जुन एतदर्थं स्पष्टीकरोति निमुह्य इति अहङ्कृति अहङ्कारं समह
र्जुने च विवर्तने जसीव मायामिति ... विद्धि इहस्ला वेत ... स्वस्थ ... लक्षितमिव ल ... किंचित् न रहस्यं
न मतिं ... स्वभावमुपलक्ष्य ... एव मर्जुन एतद्र्थं स्पष्टं ... पर्यायतया ... गढ्यो ... नातत्क्रियार्थं त्वत्
विनाशिमयं ... तदाह ... इति लौकिकत्वमुच्यते ... आह इत्थं ... इति तदेव ... पद्योति ... मायालिमे
त्वाति यथा लौकिकी माया यथा भ्रामयन्त्यन्ते तथा ईश्वरो ऽपि सर्वाणि भूतानि भ्रामयत्येवेह

यस्माच्च स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात् करिष्यस्यवशो ऽपि
तत् ॥६०॥ स्वभावजेन पूर्वार्जितेन यथा हे कौन्तेय निबद्धो निश्चयेन बद्धः स्वेन आत्मीयेन कर्मणा
कर्तुं नेच्छसि यत् कर्म मोहादविवेकात् करिष्यस्यवशो ऽपि परवशो ऽपि तत्कर्म यस्मात् ईश्वरः स
र्वभूतानां हृद्देशे ऽर्जुन तिष्ठति भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥६१॥ ईश्वर ईश्वर
णशीलो नारायणः सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां हृद्देशे हृदयप्रदेशे ऽर्जुन शुक्लान्तरात्मस्वभाव
विशुद्धान्तःकरण इति ... समहर्जुने च तिष्ठतीनां तत् तिष्ठति स्थितिं लभते ... तिष्ठती
त्याह भ्रामयन् भ्रमयन् ... सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि यन्त्राण्यारूढानि ... तानीव
नीव ... मायया छद्मना भ्रामयंस्तिष्ठ
तीति संबन्धः तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत तत्प्रसादात् परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्व
त ॥६२॥ तमेवेश्वरं शरणमाश्रयं ... सर्वभावेन सर्वात्मना हे भारत ...
... तत्प्रसादात् ... परां ... शान्तिं ... स्थानं च ... परमप
दं ... शाश्वतं नित्यम् इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया विमृश्यैतदशेषेण यथे भ॰ गी॰ टि॰ ८३

च्छसि तथा कुरु ॥६३॥ ईश्वरः सर्वाणि भूतानि प्रेरयति ... एकस्मात् ...
मित्यर्थं ... आह तमेवेति सर्वात्मना मनसा वाचा कर्मणा चेत्यर्थः ईश्वरस्यानुग्रहात् ...
विपर्ययात् ... स्थानं ... इति ते ज्ञानमिति ज्ञानकर
... तथा ... इति स्पष्टार्थः

सेयमहङ्कारं विमृश्य एवमादावात्मज्ञानायोग्यतामविद्योत्थां दर्शयति क्रियेति आश्रमोक्तज्ञानदन्तादिनिमाहात्म्य
नेति तामेवाविद्यामनाद्यविद्यात्मयामनर्थात्मिकां प्रपञ्चयति ममेति अनाद्यविद्याकार्यज्ञानप्रवाहरूप
त्वेनानादित्वमस्याविवक्षितं विशिनष्टि अनादीति नचकारणाविद्यानिवर्तकत्वमात्मज्ञानस्यापि स्यात्
स्मादिति नन्वनिष्टमुत्पन्नज्ञानेन निवर्तनेऽपि विरोधेनोत्पन्नत्वात् नचानुत्पन्नमलब्धात्मकं स्वार्थं क्रियाकारि
त्वाभावान्नशोहात्स्यद्यमाननिमित्तेति कथं तस्य कारणीभूताविद्यानिवर्तकत्वमित्याशंक्य कार्याविद्यानिव
र्तकत्वदृष्टेरित्याह कर्मेति आत्मज्ञानस्यैत्याद्दिस्यमहवाक्योत्पन्नत्वाद्विशेषाभावान्नदानर्थक्यमा
शंक्याह नत्विति पदद्वयव्यावर्तकत्वमेवास्य स्फुटयति नेत्यादिना इत्यमुकर्मासाध्यतामुक्तेरित्याह॥

क्रियाकारकफलभेदबुद्धिरविद्यात्मनि नित्यप्रवृत्ता ममेदं कर्म कर्ताहममुष्मै फलायेदं करिष्यामी
ति एषा अविद्या अनादिकालप्रवृत्ता अस्या विद्याया निवर्तकमयमहमस्मि केवलोऽकर्ता क्रियाफलः
न मत्तोऽन्योऽस्ति कश्चिदित्येवंरूपमात्मविषयं ज्ञानमुत्पद्यमानं कर्मप्रवृत्तिहेतुभूताया भेदबुद्धे
र्निवर्तकत्वात् तु पदद्वयं व्यावृत्त्यर्थं न केवलेभ्यः कर्मभ्यो न च ज्ञानकर्मभ्यां समुच्चिता
भ्यां निःश्रेयसप्राप्तिरिति पदद्वयेन निवर्त्यते अकार्यत्वान्निःश्रेयसस्य कर्मसाधनतानुपप
त्तिः नहि नित्यं वस्तु कर्मणा ज्ञानेन वा क्रियते केवलं ज्ञानमप्यनर्थकं तर्हि नाविद्यानिवर्तकत्वे
सति दृष्टकैवल्यफलावसानत्वात् अविद्यातमोनिवर्तकस्य ज्ञानस्य दृष्टं कैवल्यफलावसानत्वं र
ज्ज्वादिविषये सर्पाद्यज्ञानतमोनिवर्तकप्रदीपप्रकाशफलवत् विनिवृत्तसर्पादिविकल्परज्जुकैव

अकार्यत्वाच्चेति एषनित्यो महिमेति श्रुतेर्नित्यत्वेन मोक्षस्याकार्यत्वात्तत्र ज्ञानहेतुतापेक्षेति सुपपादयति नही
ति कर्मणामोक्षो न क्रियते चेत्तर्हि केवलमपि ज्ञानमनर्थकमनुपयुक्तमिति कृतकत्वस्यानभ्युपगमे हेतुत्वाभावादिति शं
कते केवलेति ज्ञानानर्थक्यं दूषयति नेति तदेव प्रपञ्चयति अविद्येति उक्तमविद्यानिवर्तकज्ञानस्य
कैवल्यफलावसायित्वं दृष्टमित्यत्र दृष्टान्तमाह रज्ज्वादीति उक्तं विषयतमोनिवर्तकप्रकाशस्य कस्मि
न्फलेपर्यवसानमित्याह विनिवृत्तेति दृष्टान्तप्रकाशस्य सर्पभ्रमनिवृत्तिद्वारा रज्जुमात्रपर्यवसानवद्वि
द्याज्ञानस्याप्यविद्यानिवृत्त्यात्मकैवल्यावसानमिति दार्ष्टान्तिकमाह तथेति २५२

251

मामेकमित्यादेस्तात्पर्यार्थमाह नमेनात्पादिति अर्जुनस्यातिप्रेम्णाउक्तं संन्यासद्वाराज्ञाननिष्ठायां अध्यानधिकारे
पि नेत्रय स्तु स्वाधिकारि अस्यसंन्यासपद्धिति नत्वा ट्विरोधसमिप्रेत्याह गृहीतेति उक्तार्थे दृष्टांतमिके वाक्यमत्र
लयमुक्तं चेति ईश्वरस्यतटीय बंधनोनि समनद्वारा तत्स्याल पित्रनात्रे नेयकाव कारणोस्तीत्याह अनदृति ह
वीपमा लोचनानेगोनात्रयाह्य स्या व्याप्यापसंग्रहस्य नन्नात्मपार्थ नेहीति नमोपाविचारद्वारानिष्ठा पिनेविचा
शि रमवनारयामेति किंपाहूपिमेवज्ञेयाविभजते ज्ञानमिति निमित्तामावेसंक्षयष्णामासत्वात्रिरस्पतेति
मतारहृष्ठेति उक्तमिति नवदृष्टार्थवशेन कानेक वाक्य दृष्टेनेनत्रिमिनतमित्याह यतद्वारोति कर्मणामवधपकर्त्ते
नाविरमोउक्तमितिनादिमुच्यानेत्मनधर्मेमयधर्मेचेत्यादिपुत्र तिस्मृतिभ्यः सर्वधर्मान्परित्यज्य संन्यस्यस
र्वाणि कर्माणि त्यनतमामेकं सर्वात्मानं समं सर्वभूतस्थमूरमच्युतंगर्भजन्ममरणवर्जितं मीश
महं मदेश्य वमेकं तारणं ब्रह्म नमन्नान्यदस्तीत्यवधारयेत्यर्थः अहं तत्त्वामेवंनिश्चित बुद्धिं सर्वपापेभ्यः
सर्वधर्माधर्मबंधनरूपेभ्यो मोक्षयिष्यामि स्वात्मभावप्रकाशनेकरणेनउक्तं चनाशयोमयात्मभाव
स्थो ज्ञानदीपेन भास्वतेत्यतो माशुच शोकं माकार्षीरित्यर्थः अस्मिन्गीताशास्त्रे परमार्थसाधनं
निर्धारितं किं ज्ञानं कर्म वा आहोस्विदुभयमिति निर्णयार्थः उक्तं यतद्वारोतामत नमुक्तं तेनतेमानत
ज्ञानंनिश्चिता किं ज्ञाननिष्ठा वा केवलं कर्म वा ज्ञानकर्मणी वा आहोस्वित्समुच्चितेनेति विचार्यते केवलं ज्ञानं नाभि कर्मणैव
नोहानात्वविद्यानेनदर्शनेन निवृत्तिः केवलज्ञानात् तत्रआद्यदृष्टव्यमिति कर्मणैवा
धिकारस्ते इत्यादि कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन अथवेति किं पुनः केवलं कर्मणो मोक्षफलं नत्वेतद्देवे
दृष्टान्तस्यानिश्चयेन कर्मणा पिति अपुनरावृत्ति मोक्षो वा श्रेयःसाधनं विदुषोपि परमात्मज्ञानस्य
भ्रामकानन्यपरत्वपरमिति परमार्थसाधनत्वावधारणं मनोविशुद्धिद्वारेण परमात्मज्ञानम् अतः ज्ञानस्य
केवलस्यात् अपुनरावृत्तिर्भेदश्रव्यपानिवर्तकत्वेन केवलस्य फलावसाननात्
अन्यापत्त्रेयो भावेष्वपोषिते अपुनरावृत्तिर्मोक्षो नेत्याह कर्मण्येवेति नत्वापि समुच्चयप्रापकं नास्तीत्याशंक्या
ह एवमिति सन्यासमथाकार्यमवधपमावान्मुपसंहरति इतिमवेदितिमदृष्टं मफलेच विचार्यमित्याह
नेरुक्तिफलेन प्रसिद्ध्य मापि नैविचार्यमितिबुध्याह कृतेति किंपुनर्वरित्यनेकं ज्ञानकर्मणोः संबोधितयावा
मुक्तिहेतुत्वेन परमसाधनत्वेनाव्यधारणमेवविचारफलमिति परिहरति नन्वितिसंदेहवेदाः प्रोविचारवि
षयज्ञानकर्माभावाद्विचारद्वारा परमसाधनं निर्धारणं परमसाधनं निगमयति नन्वितिएवं विचारमव
तार्यसिद्धान्तेसंग्रहेणाह

कर्मलोपनिमित्तवदज्ञाननिवर्तकत्वेऽङ्गीकृते माविरुद्धं तेन्याप्याक्याह नहीति केवलस्य सन्न्यासिनस्त्यागः कर्मणो मोक्षे साधना इत्युक्तत्वे फलितमाहान्तरीति केवलज्ञानमुक्तिसाधनमित्युक्ते तद्विशेषणज्ञापकत्वे नेत्यादिना निषेधमनूद्यन जार्थमाह यत्तावदिति नित्याकरणे प्रत्यवायप्रसङ्गो नेति हेतुत्वमुपपादयति यत इति ज्ञाननिष्ठोऽपि नित्यानुष्ठानस्या वश्यकत्वान्न केवलज्ञानस्य कैवल्यहेतुतेत्यर्थः । कैवल्यस्यैव नित्याकरणादिनिमित्तप्रत्यवायोत्पत्तिं दर्शयति नन्विति य दिनित्यनैमित्तिककर्माणि त्वात्मकरणे प्रत्यवायकरत्वादनुष्ठेयानि भवन्ति हि तस्य; सन्न्यासिनोऽ सन्न्यासिनेभ्यश्च मोक्षो नेत्युक्तं त्वात् केवलज्ञानस्य चानदृष्टत्वात् निबन्धनाशङ्कितेति मिथ्याविर्भावार्थं कैवल्यं च न्यादि मा ऊर्ध्वं निर्गतप्रसङ्गप्रमादिषु नेषु इति सङ्कोनिस्तेनायतनसिद्धेर्नदृष्टावृत्तिके संक्षेपयति नित्यानामिति काम्यकर्मवर्णादिष्टशरीरप्राप्तिः किं नान्नकाम्यानामिति आरब्धकर्मवर्णादेहान्तरे

न हि नित्यस्य कर्मणो निवर्तकत्वात् केवलमेव ज्ञानं निःश्रेयससाधनमिति ननु नित्याकरणे प्रत्यवायप्रसङ्गः कैवल्यस्य च नित्यत्वात् यत्तावत् कैवल्यान्ज्ञानात् कैवल्यप्राप्तिरित्येतदसत् यतो नित्यानां कर्मणाम् अकरणे प्रत्यवायो नरकादिप्राप्तिलक्षणः स्यात् ननु एवं तर्हि कर्मभ्यो मोक्षो नास्तीत्यनि र्मोक्ष एव नैष दोषो नित्यत्वान्मोक्षस्य नित्यानां कर्मणामनुष्ठानात् प्रत्यवायाप्राप्तिः प्रतिषिद्ध स्याकरणान्निकृष्टशरीरानुत्पत्तिः काम्यानां च वर्जनादिष्टशरीरानुत्पत्तिः वर्तमानशरीरारम्भक स्य च कर्मणः फलोपभोगक्षये पतितेऽस्मिन् शरीरे देहान्तरोत्पत्तौ च कारणाभावाद्रात्मनो रा गादीनां चाकरणात् स्वरूपावस्थानमेव कैवल्यमित्ययत्नसिद्धं कैवल्यमित्यतिक्रान्तानेकजन्मान
ना न्तरकृतस्य स्वर्गनरकादिप्राप्तिफलस्यानारब्धकार्यस्योपभोगानुपपत्तेः क्षयाभाव इति चेन्न नित्य कर्मानुष्ठानायासदुःखोपभोगस्य तत्फलोपभोगत्वोपपत्तेः

त्याह वर्तमानेति नहि देहान्तरारम्भकर्मणः स्यादित्याशङ्क्य किं कर्माशयस्यैकभविकत्वान्नेत्याह पतितेऽस्मिन्नि क
ति रागादीनां कर्मान्तरेणैव देहान्तरे चाभ्युपेयं नित्यत्वाशङ्क्याह रागादीनां चेति आत्मनः स्वरूपावस्थानमि २५२
ति सम्बन्धः अतीतानेकजन्मसञ्चितस्य कर्मणो नानाफलस्यानारब्धस्य भोगेनाक्षयान्नतो देहान्तरार म्भादेव कैवल्यमित्यकस्मात् प्रामाणिकत्वान्नसङ्गतेरयत्नसिद्धेरिति चोदयति अतिक्रान्तेति नोक्तकर्मणामिति देहा न्तरप्राप्तिरत्नमित्याह नेति नित्यनैमित्तिककर्माणि श्रौतान्यवश्यमनुष्ठेयानि तदनुष्ठाने च महानायास स्तेनाद्दुःखोपभोगस्तस्मात्कृतानारब्धकर्मफलभोगत्वोपगमान्नातो देहान्तरमित्याह नित्येति

252

ज्ञात्वादीनां ज्ञाननिष्ठाहेतुत्वेनाकर्मीनरेश्चन्निसंभवात् न कर्मसहितैव सा कैवल्यावसायिनीति चेत्तत्राह इष्टा
र्थानामिति कर्मसाहित्येन ज्ञाननिष्ठा पापादृष्टा तेन साधयन् ज्ञाप्तकनेन भुंजीत भुंजिलाक्रियापालौकिकर्यावे
दिक्रियास्वाश्रिहेत्वादेर्क्रियापापाः सङ्गानुष्ठानवदर्ग्रहोत्रादिक्रियापापाज्ज्ञाननिष्ठापापश्च साहित्यमित्यर्थः भुंजि
फलेन स्पा [illegible] सर्गादौ तदेतो चाग्निहोत्रादौ वर्णितदृष्टेरेतत्र साहित्येन तत्यामुक्ति फलज्ञानाने
ष्ठालाभसर्गादौ तद्धेतौ वाकर्मण्यर्थित्वेन ज्ञाननिष्ठाकर्मण्येभ्यः साहित्यमितिपरहरति तेनादिना सर्व
हवाकारविमुच्यति कैवल्यति ज्ञानेनफलवतिलक्षेफलानरेतेहु तोवानार्थितेन्यत्रदृष्टान्तमाह सर्वमद्गति
सर्वेनः सर्वत्र सम्प्लुतोदकमिति सम्यगोक्तिलनफलेस्वानादिलोमिस्वाश्रुतद्गणादिनिमाणांकमा
मानदृष्टानेचस्नानादौ नकस्मात्तिदृष्टार्थे वतत्पाश्रन्तेपीत्यर्थः निरतिशयफलज्ञानेलब्धे सातिशयफले
दृष्टार्थानां वा क्रियापाश्मपनादीनां वाष्टनककौतिकारकानाहेधीभावाग्निदर्शनादिफला
दृष्टफलेकर्मणोरेवापारानुपपत्तिर्यथा तथा ज्ञाननिष्ठाक्रियापाहष्टार्थापामाष्टनस्पत्ताना
दिकारकस्पष्टश्चात्मकैवल्यफलादन्यफलेकर्मणोरनुष्ठितिरनुपपत्तेति न ज्ञाननिष्ठाकर्मसहितापपद्य
तेऽमुञ्चात्मैवास्मा क्रियावत्यादिति चेत्कैवल्यफलेज्ञानेक्रियाफलार्थित्वानुपपत्तेः कैवल्यफले
हि ज्ञाने प्राप्ते सर्वतः सम्प्लुतोदकस्थानीये कफलेकृपनद्गणादिक्रियाफलार्थित्वाभावेन फला
न्तरेतत्साधनेष्वनापरा [illegible] अनुपपत्तिः नहि ज्ञानप्राप्यफले कर्माणिवाष्टनस्पतेन्त्रमात्रप्राप्ते
फलेवापारस्त्वपपद्यतेन्तद्विषमचार्थित्वं तस्मान्नकर्मणोर्लतिः अथ समसाधनत्वं न च ज्ञानकर्मणोः स
मुच्चयो नापि ज्ञानस्य कैवल्यफलस्य कर्मसहाय्यापेक्षा अविद्यानिवर्तकत्वेनाविरोधात्
कर्मणि नार्थित्वमित्येनदृष्टान्तेन स्फुटयति नहीति कर्मणः सातिशयफलत्वमन्यत्र पक्षीचापफलितमाह तस्मादि
ति ज्ञानकर्मणोः साहित्यासंभवमपि सूर्वाक्षनिगमयति नचेति नहि प्रकाशतमसोरिवमिथो विरुद्धयो
स्तयोः साहित्यैकफलसाहित्यमित्यर्थः नतु ज्ञानमेवसाक्षात्साधयत्वात्मसाक्षात्पत्वेनैव मोक्षहेतुर्न केव
लस्पापि कर्मणोपेक्षतावत् ज्ञाहनार्थीति ज्ञानमुत्पन्नं यज्ञाद्यपेक्षमपि नान्यत्रफलेतदपेक्षा साहित्येनानरीक
वेनमन्तंसन्मात्राद्यपेक्षतादित्यर्थः यद्वन्तरेतिकार्यत्वेन ज्ञानकर्मापेक्षामितिसत्राहाविवेति ज्ञानस्यात्मा
नतिवर्तकत्वान्तरकर्मणोऽविरुद्धत्वं पासहकारितायोगान्नफलेतदपेक्षेत्यर्थः

गी॰भा॰
टी॰
२५३

त्लोकस्तनिष्ठतिमाधिनकर्मात्वपेदेवेत्तत्रयाह नित्यानामिति स्वस्वाधिकारोक्तमर्थेस्वमर्थ्यपत्ते वर्णानुष्ठि
तस्य कर्मफलमवश्यमुत्पत्तेः तोषेण [illegible] ज्ञानाधिकारिणो आजो जन्मप्राप्तमुपपत्ते इत्यत आह [illegible] तानि नित्य
नुष्ठानाभावाद् एवमागमप्रत्यक्षमागमिति तदिदानीमनुवदति यदिति नित्याभावस्य नित्यमानाभा
वासंपत्तेनानातिशेषः नियामितित्यानाकाम्यानामिति वृक्षवद्यानितितः फलमाणकाविधसुहेतोऽवच्छव
त्वान्मेत्र मिमाह नवेति विधसुहेशोफलाश्रतेनित्यकामनायानिति नस्याभावानुनित्यानां विधेयत
विधायकत्वाह जीवनादिति नवित्यानां विधासिद्धिरितिशेषः मनुभाविन एवपाति नेत्यादिना नेद
वांदृष्टमेवविनिषेधामन्यत्वजार्थमाह यदेन्नमिति अनुष्ठानानां मित्यादिदेहेनत्यागं नाके नहीति कर्मानस्य
म्येदेहेनुवेतफलेनिन्यानुष्ठानाभावसङ्गः एवमुज्यताकान्तुपपत्तिविधायकत्वाह नाम्यत्वेति यदुः एवं एवफ
नमग्रहस्तानोकर्मणाफलदानासंभवात्तदुः एवफलविशेषानुपपत्तिश्चस्यादुदः एवंजन्म
कृतदुरितानांकर्मणांफलनित्यकर्मानुष्ठानाभावसङ्गः एवमुज्यतदुरितनदुमनहिमरणका
लेफलदानायानेकरोसनस्यकर्मणः फलमत्यकर्ममारब्धजन्मन्युपभुज्यतेदत्युपपत्तिरस्य
सर्वगीफलोपभोगायाहिरिहात्रापिकर्मारब्धजन्मानि नरककर्मफलोपभोगोपपत्तिः स्यान्न
स्पाद्वितदुरितदुः एवविशेषफलत्वानुपपत्तेश्चश्रुतेकत्तुहितदुरितेषुसंभवन्नामितदुः एवंसाध
नफलेषुनित्यकर्मानुष्ठानाभावसङ्गः एवमानफलेषु कल्पमानेषु तदेहरोगादिवाधानिमित्तदुः
एवनहितानांकल्पितनित्यकर्मानुष्ठानाभावसङ्गः एवमवचयापानदुरितनफलनित्यसाधारणा
लविशेषानुपपत्तिश्चस्यादितितदुपपाद्यपाति तस्येति संभावितानिनानादेनेनानिसाधेनानिदुविनाधि
नानादः एवफलानियहितानि नित्यानुष्ठानाभावसङ्गः एवतन्मात्रफलानिकेल्पतस्तदानेन एककस्यमाने
पुरुषत्वनित्यस्मानुष्ठितस्यापुरुषमात्रादुरितानामदुविलक्षणदुः एवविशेषेनतत्फलदुरितफलानादुः एवंना
वदुःखमादलानित्यकर्मपृथ्वविशेषितदुरितवेनदुः एवविशेषफलकल्पितपुंसोमित्यर्थः किंचनित्यानुष्ठाना
भावसङ्गः एवमात्रफलानिचेतदुः नित्यानिकल्पनेतदाहदुःखादुतयरोगादिवाधस्यरोगादिवाधाधायादुरि
ताविमितत्त्वानुपपत्ते सकृतफलस्यचासंभवादनुपपत्तिरेवेतीदेहवाधायाः स्यादित्याह दु
रेति इतस्थानित्यानुष्ठानाभावसङ्गः एवमवदुरितफलमितिपुंसामित्याह नित्येति दुः एवमितिनणकाले
कल्पितमितितदुर्वर्णसंबंध पतितदेवतानफलेनधिरसाधारणं वहनादिदुः एवदुरितकृतेनचनतका
रणंदुकृतदुः एवम्यानतकापेवादनस्तदाकस्मिकस्यादित्यर्थः

२५३

नित्यादिनाऽऽरितनिरूढनाशात्त्वविरोधात्त्वसकृन्निरूढशिलानोदेहान्तरभिन्नात्मांशकासकृत्तस्यनित्यादेरस्यत्वेऽस्मा
रथादेश्चस्यापि विरुद्धस्य कस्यापि सिद्धत्वान्नो देहान्तरयोगान्नित्यादेरस्येन च न तस्य फलान्तरमिति मन्त्रार्थः यथा
प्रायश्चित्तस्य पापनाशहेतुत्वेन निबर्हणत्वेन फलान्तरापत्तेन चेदं सर्वमपि नित्यादिकर्मोपात्तपापपाककरण
र्थं नित्यं च वर्णयन्त्यत्र देहान्तरारंभकमिति पदान्तरमाह प्रायश्चित्तवदिति तथापि शास्त्रव्यवस्थादेव
देहान्तरे प्राक्तने नानानुग्राम्यारंभकानामपि तेषां यावदधिकारस्थायित्वेन समवायादित्याशंक्याह अर
ध्यानार्थमिति पूर्वार्जितकर्मणामेव दीर्घकालिकानि चिरस्थायीकर्माणि देहान्तरमारभेरन्नित्याशंक्याह
पूर्वालोचनेति विनाज्ञानेकर्मणोऽवश्यंभाविनीतिपदेष्वस्य बहुभिर्न निराचष्टे नेत्यादिना विद्यते श्रयनामेति

प्रायश्चित्तवद्वा पूर्वोपात्तदुरितलयार्थानां नित्यकर्मणां प्रारब्धानां च भोगेनैव क्षीणत्वादष्ट
भोगेन च कर्मणां समन्वारंभः सत्कर्मसिद्धैव स्यादिति तत्त्वमेव विविनक्ति नित्यस्तु मैत्रिनान्य: यथा
विपत्तेः यथा नाप्यविद्याया: श्रुत: यथा मातापनेविषयेन दुरितक्षये तुमेवदाकार्यविष्टवी
ना सम्भवन्ति दुरितक्षयो मोक्षाय भवन्ति । ज्ञानानां केवलस्य मोक्षो चपूर्वागतस्य तेनारब्ध
फलानामुत्पन्नानां कर्मणां तत्त्वयावदुत्पन्नेषु पूर्वोपात्तानां दुरितानां अनारब्धफलानां
सम्भवस्तथा उत्पन्नानामप्यनारब्धफलानां स्यात्तस्मात् सम्भवन्तेषां च देहान्तरमक्षमत्वात्तयानुपप
त्तेर्मोक्षानुपपत्तिः धर्माधर्मयोर्देहान्तरानारंभकत्वे मोहाभावान्मुक्त्यर्थं ज्ञानानाडयक्षेदोषात्तपपत्तेः ध
र्माधर्मयोर्देहारंभोपपत्तिः नित्यानां कर्मणां चेत्पुण्यलोकफलश्रुतेः वर्णाः आश्रमाश्च स्वकर्म
निष्ठा इत्यादिस्मृतेश्च कर्मणां तथानुपपत्तिः एतानीति नित्यानिकर्माणीत्यर्थः विद्रूपतान्नैवेक्षणं
द्योतनकर्मणां फलमेव न तेनैषां स्वरूपमपि फलमपि नाज्ञीवनादिनामिति
अनेनेति सम्बन्धः एवकारस्थं विवरणे तस्यादिभागस्याकरोतस्मादिति यदा च सर्वदाकार्येवेष्ट
त्वियमिति मानता नटादेवमोक्षनाप्त तस्मात्तोमाविष्यतीति निश्चितमर्थो तेनानुवदति चमेवदति
श्रोतार्थं स्थान संवादेनामे ज्ञानादिति किंच नदोष स्यात् पस्मात्तु ज्ञानमात्रहानेनतामासनमात्रेण
कर्मणां सन्नारब्धफलानां नित्याभावे देहान्तरस्य प्रसंग ज्ञानविनाशमिति इत्याह श्रुत्येति तथा
विध्यानां कर्मणां नास्ति सम्भावनेत्याशंक्याह यथेति अनारब्धफलपुण्यकर्मणां ममोक्षानु
पपत्तिरित्याशंक्याह तेषाचेति तस्य कर्मण: मोक्षानुपपत्तिरित्याह धर्मेति कर्मणोऽपि

254

प्रायश्चित्तानुष्ठानापत्तेः एवमनिमित्तस्य नित्यस्यापि फलं हि जीवनादिनिमित्तनित्यानुष्ठानापत्तेः ए
मपि जीवनादेरेव फलेप्साग्रणान्नेऽनुष्ठानमिति परिहरति जीवनादीति प्रायश्चित्तेः एवमनित्यनिमि
त्तपापफलनवेजीवनानिमित्तनित्यादिकर्मकृतमोपत्तेः एवजीवनादिफलमित्यत्रहेतुमाह निमेति
हनश्चनित्यानुष्ठानापत्तेः एवमेवापानङ्वितिफलमित्यपकावन्नमित्याह किंचान्यदिति काम्या
नुष्ठानापत्तेः एवमपिङ्वितफलमित्युपगमास्यसगस्यष्टनमोणकयाह नत्वावेति विहिता
निताबद्धिस्यानिन वानेषु फलेष्व न नवविनाफलविधिस्तेनतुवितनिवृहं लाघ्यानि नित्यानीम
जीवनादिनिमित्तमपि नित्यकर्मानुष्ठानापत्तेः एवजीवनादिनिमित्तस्यैवनन्फलेनस
म्भवत नित्यप्रायश्चित्तयोर्नैमित्तिकता विशेषान्न किंचान्यन्नित्यस्य काम्यस्य चाग्निहोत्रादे
रनुष्ठानापत्तेः एवमनुत्पत्ताविन्यानुष्ठानापत्तेः एवमेव सर्वकृतदुरितस्य फलेनत्वका
म्यानुष्ठानापत्तेः एवमिति विशेषेनालीलिनद्रोपितवत्कृतदुरितफलेनप्रसज्येत नत्वाव
मतिनित्यानाफलाश्रवणान्नहि विधानान्यथानुपपत्तेश्च नित्यानुष्ठानापत्तेः एवं सर्वकृत
दुरितफलमित्यर्थापत्तिकल्पनावाचानुपपत्तौ पदविधानान्यथानुपपत्तेरनुष्ठानापत्ते
ः एवमतिनित्यफलत्वानुमानाच्च नित्यानां विरोधाद्विरुद्धं चेदमुच्यते नित्यकर्मणामनु
ष्ठीयमानेनान्यस्यकर्मणः फलमनुत्पन्नस्याभ्युपगम्यमानेनत्वबोधोऽयोगो नित्यस्य फ
लमिति नित्यस्य कर्मणः फलाभाव इति विरुद्धमुच्यते किंच काम्याग्निहोत्रादावनुष्ठी
यमाने नित्यमप्यग्निहोत्रादि तन्त्रेणैवानुष्ठितं भवतीति तद्दोषापत्तेः एवमेव काम्याग्निहोत्रा
दिफलमनुपत्तीनिस्याकतन्त्रेणादि
र्थापत्याकल्पनेन च मा युक्ता काम्यानुष्ठानादपि दुरितनिवृत्तिसम्भवादित्यर्थः किंच नित्यान्यनुष्ठा
नापत्तेः एतिनित्येन फलानि विहितानि काम्यवदित्यनुमानान्नतेषादुरितनिवृत्तिरित्यर्थं तेनाह एव
मिति काम्यादिकर्मानुष्ठानेऽपि तद्वमित्यत्ते स्तोकमायासानाञ्च नित्यानुष्ठानानां दुरितफलभागोऽपि
वक्तुं नाह विरोधश्चेति तदेवदर्शयति विरुद्धं चेति इष्टानिष्टार्थमेवाविशदयति नित्येति यस्य
स्य कर्मणो दुरितक्षयोऽपि पापं हेस्यवेति यदनन्तरं यदुत्पतिनद्वस्यैकार्यमिति नियमादित्यर्थः इत
श्च नित्यानुष्ठानेदुरितफलभोगोनसिद्धानीत्याह किंचेति काम्यानुष्ठानस्य नित्यानुष्ठानस्य चयो
गपद्यान्नित्यानुष्ठानापत्तेः एवनदुरितफलभोगवत्काम्यफलस्यापि भुक्तत्वसम्भवादित्यहेतुमाह

नित्यानुष्ठानायासदुःखमुपात्तदुरितफलमित्येतदप्रकृतत्वादप्रयुक्तं वक्तुमित्याह अप्रकृते चेति तदेवप्र
पंचयितुमुपक्रान्ते कथमिति तत्राटोपकृतेत्याह अप्रकृतेति तथापि कथमस्याप्रकृतत्वादित्यत आह
नत्वेति प्रकृतफलवदप्रकृतफलत्वमिति शंकनीयं विशेषानुपगमादृशेषणस्य वैसूक्तस्य
प्रकृतफलत्वान्नित्यानुष्ठानायासदुःखस्य फलत्वसम्भवादप्रकृतत्वादितीतिपूर्वकत्वे अर्थादिति एवं च यात्र
दुरितस्याविशेषेणारब्धफलत्वे विशेषणानर्थक्यमिति परिहरन्ति ततदृति दुरितमात्रस्यारब्धफ
लत्वेनानारब्धफलस्य तस्योक्तफलविशेषवृत्तानुपपत्तेर्विशेषणार्थः एवं चानदुरितमारब्धफलेऽचेद्यो
गेनैव तत्त्वायसम्भवान्निरर्थकत्वार्थं नित्यकर्मनाविधानत्वामिति दोषान्तरमाह नित्येति दुरितस्य नित्या

प्रकृते चेदप्यवश्यं नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखेप्रवर्तते दुरितफलेमिति कथं अप्रकृतफ
लस्य हि एवं कृतदुरितस्य ततयानापपत्तदृति प्रकृते तत्राप्रकृतफलस्य कर्मणः फलेनित्य
कर्मानुष्ठानायासदुःखेमोहमगवान् अप्रकृतफलेस्यत्याप्यसवमेवहृदेककृतदुरितप्रकृतफल
मेवेतिमत्यतोसम्भवात् ततोनित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमेवफलमिति विशेषणमयुक्तं नि
त्यकर्मानुष्ठानविध्यानर्थक्यप्रसंगस्योपभोगेनैवाप्रकृतफलस्य दुरितकर्मणः क्षयोपपत्तेः
किंचाप्रकृतस्य नित्यस्य दुःखे चाप्रकृते नित्यकर्मानुष्ठानायासादेव तद्दुःखपतेअप्यायामादिव
तदन्यस्यानिवृत्त्यनानुपपत्तिः जीवनादिनिमित्तेचविधानान्नित्यानां कर्मणां प्रायश्चित्तवत्प्र
वृत्तौ तद्दुरितफलत्वानुपपत्तिः यस्मिन्पापकर्मणि निमित्ते यदिह विहितं प्रायश्चित्तं तत्तस्य
पापस्य तत्फलमप्यास्यैव पापस्य निमित्तस्य प्रायश्चित्तं दुःखफले

नुष्ठानायासदुःखेनोपात्तदुरितफलमित्याह किंचेति तदेवस्फोरयति कृतस्येति यथाप्याया
मगमनादिकृतदुःखेनान्यस्य दुरितस्य प्रयतेतत्फलत्वसम्भवान्न यानि तस्याविशुद्धत्वात्तस्मा
नोचितस्यायासपर्यन्तस्यफलानेगानुपगमादेनुष्ठानायासदुःखमेवचैतत्फलं नहितस्मादेव
तदृशीनानानस्यदुरितफलत्वेकस्यानित्यफलत्वसम्भवादित्यर्थः दुःखफलेति नित्यानामप्रकृता
मेवेत्यर्थः स्यादित्यणवत्याह जीवनादीति नित्यानां दुरितफलत्वानुपपत्तेरित्यतदमाह प्रायश्चि
त्तवदिति दृष्टान्तमुपपादयति यस्मिन्निति तथा जीवनादिनिमित्ते विहितानां नित्यानां दुरित
फलत्वासिद्धिरिति निरोधः तत्प्रायश्चित्तं तन्निमित्तस्यपापस्य फलेलोकेननदनुष्ठानायासदुःखं तस्य

मा

काम्यवत्तिमानामपि पितृलोकादिहेतुफलवत्त्वेनेति निवृत्त्यर्थं त्यागो गात्राद्यर्थे नाप्रविधेयो वाऽमु
य्यगतत्वेत्याह अनुष्ठेति शुभाशुभात्मकं कर्म सत्त्वमविद्यापूर्वकं चेत्प्रोषितत्वेऽहिते नमलप्रकारणं व
देश्यत्वश्रुतेन न सर्वकर्मा विद्यापूर्वकमिति नोपसिद्धमित्याशङ्क्याह विद्येति नचेहिताधर्मो निताऽऽत्मगोचरे
यानि तथेति इत्यनुष्ठावि शुद्धिद्वारपकर्मेत्याह विशुद्धेति अधिकारिभेदेन निष्ठाद्वयमित्यत्र वाक्योपक्रम
मनुकूलयन्नाह निकृष्टेनेत्कर्मसंन्यासे पदत्रेऽनात्मज्ञानामिति निवेदनादकर्माज्ञानकत्वमिति द्योतिन
मित्याह हेमाविति आत्मानं याथात्म्येन ज्ञानं नेदवानात्वहितामजनीनिवृत्ता कर्मसंन्यासं ज्ञान
वतोऽधिकारिणः संचिन्तमित्याह वेदेति निष्ठाद्वयमधिकारिभेदेन बोद्धव्य मित्यत्रैव वाक्यान्तरमाह

255

अतश्चाविद्यापूर्वकस्य कर्मणो विधेयत्वशुभस्याशुभस्य वा तत्प्रकारणमशेषतो न नित्यकर्मा
णुष्ठानमविद्याकामबीजं हि सर्वमेव कर्म तथा चोपपादितमविद्वद्विषयं कर्म विद्वद्विषया
च सर्वकर्मसंन्यासपूर्विका ज्ञाननिष्ठा इत्येतान विजानीतो वेदाविनाशिनं नित्यमजमव्ययं
गनु सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनां अज्ञानां कर्मसङ्गिनामिति तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणा गुणेषु
वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्ये
त तत्त्ववित् अज्ञः करोमीत्यारुरुक्षोः कर्मकारणमारूढस्य योगारूढस्य शम एव
कारणं उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् कर्मिणो गतागतं कामकामा
लभन्ते अनन्याश्चिन्तयन्तो मां नित्ययुक्ता ये जना मामात्मानमाकाशकल्पमुपासते

ज्ञानेति न बुद्धिभेदं जनयेदित्यत्र चाविद्याफलं तत्कर्मणः स्वरूपं कर्मनिष्ठा विशुद्धिद्वारा नुसं
दर्शितेत्याह अज्ञानामिति तद्विविक्तविद्वद्विषया संन्यासपूर्विका ज्ञाननिष्ठेति तत्त्ववित्तु महाबाहो
गुणकर्मविभागयोरित्यादिवाक्यमुदाहरति तत्त्वविदिति तत्रैव वाक्यान्तरं पठति सर्वेति विद्वा
ज्ञाननिष्ठत्वे तत्रैव वाचनिकं वाक्यान्तरमाह नैवेति तत्रैवार्थसिद्धं कथयपमत्वं [illegible] मन्यतेति
मध्यः अज्ञस्याविज्ञस्य कर्मसु [illegible] विदुषः कर्मसंन्यासोऽज्ञानरूपामेव तत्रैव वाक्यान्तरमाह २५५
आरुरुक्षोरिति यथोक्तविभागे सामान्यकर्माधिकारमुपपादयन्नाह उदारा इति एव
त्यादिनानामिकं विद्वद्विषयकर्ममात्रेऽपि सप्तमाध्याये विदुषः संन्यासपूर्विका ज्ञा
ननिष्ठत्वमत्रैव नावमिकं वाक्यान्तरमाह अनन्या इति मामित्यनवच्छिन्नं चैतन्यं यथाकाशमिति

नित्यकाम्यानुष्ठानयोर्यौगपद्येपि नित्यानुष्ठानेर्यासङ्गः त्वोदृष्टदेवकाम्यानुष्ठानफलेष्वनित्यत्वादिति
प्राकृते श्रुयेति काम्यानुष्ठानफलेनित्यानुष्ठानापासङ्गः त्वोदृष्टं चेन्नहि काम्यानुष्ठानापासङ्गः त्व
नित्यानुष्ठानापासङ्गः त्वचापिप्याभिन्नत्वादित्याह नत्वनुष्ठानेति प्रसङ्गः मुष्टत्वमात्राद्वानिरव्चष्टने
चेति दृष्टविरोधमेवस्पष्टयति नहीति शास्त्रत्वानेवदाग्निहोत्रादीनामैहिकत्वादृष्टपानेमत्रान्य
दपि कारणमस्तीत्याह विनान्यदिति नदेवकारणंविनूलोकेति श्रुविहितमिति कर्ममदेनभोजना
दिनतुष्णास्तुणाविहितेनिषिद्धेवानदेनेनरफलेनपाद्भवेदित्यर्थः शास्त्रोपकर्मनतनानरफल
मानेनैनयेप्याचादिनत्वादृष्टनोमानेदृष्टफलेनादृष्टफलकर्मसहिकारिभवतिनापिस्वरूपमेवदृष्टफ
लमोदकर्मश्रुतिलमभिनिविवदत्याह नविति शास्त्रोपस्याग्निहोत्रादेरपिफलानन्तर्येहगौ

अथ काम्याग्निहोत्रादिफलमस्येदेवस्वर्गादि नदनुष्ठानापासङ्गः त्वमपिभिन्नं वसन्ने नत्व नच
नदृष्टिदृष्टविरोधात्रेह काम्याद्नुष्ठानापि सङ्गः त्वोकेवलनित्यानुष्ठानापासङ्गः त्वभिन्न
दृश्यते विनान्यदविहितमप्रतिषिद्धंचकर्मतत्कालफलंनत्वप्यास्वेचादिनप्रतिषिद्धवातत्का
लेफलेभवेदृष्टिभवेतत्वास्वर्गादिप्राप्यदृष्टफलत्वासत्वेनोद्यमानस्याग्निहोत्रादेर्नामैव
कर्मस्वरूपाविशेषनुष्ठानापासङ्गः त्वमात्रेणेफलमकाम्यानोचस्वर्गादिमहाफलत्वम
गतिकर्मत्वनाशायिकानमतिनत्फलकामित्वमात्रेणोतिनश्राकोकल्पयिते नस्मात्र
ननित्यानांकर्मणांमग्रदृष्टफलाभावः कदाचिदप्युपपद्यते

दैनामनेनरमनुपलब्धिर्विरुद्धेननलेष्वदृष्टेष्वपितथाविधफलापेक्षयाश्रुत्निरग्निहोत्रादि
श्रुतस्यादित्याह नदेति विनानित्यानामग्निहोत्रादीनानादृष्टफलेनेषामेवकाम्यानांफलन
वहेनविनायेविभागोभतोन्याहाग्निहोत्रादीनामिनिफलकामित्वमात्रेणेतिनस्यादिनिपूर्वे
लसंबंधः यानिनित्यान्यग्निहोत्रादीनि कर्माणितानिचकाम्यानितेषामुभयेषामेवकर्मस्वरूपविशे
षाभावेपिनित्यानांनेषामनुष्ठानापासङ्गः त्वमात्रेणफलान्तरप्रसक्तिनेषामेवकाम्या
नामग्निहोत्रादिकानामावैफलकामित्वमहिकाद्विफलस्तीति नावन्मात्रेणमेहस्वर्गादिमहा
फलत्वमित्यपिनविभागोनक्रमात्रेणवानित्यत्वेः उक्तोविभागोयोगफलितमाह नस्माच्चेति॥

गी॰ भा॰ टी॰ २५६ उक्तं हेतुं तत्त्वावबोधे यस्येति अविद्यादिमतो ब्रह्महत्यादिकर्मबन्धहेतुमाह अन्यत्रेति तार्किकैः संगृहीतानि तथेति
तान्यथाविद्यादिमतो भवतीत्यविद्यादिमत्त्वेनैव कर्तृत्वमित्यर्थः। पण्डितः किं करोतीत्याह देहादीनीति विक्रियात्मता
नोबुद्ध्वा प्रवृत्तस्य पापं तेषामविद्यावत्त्वेन कर्तृत्वं तार्किकैरात्मनि कृतमिति रूपविपत्तिर्विक्रियात्मत्वेनापादयात्मस्थिका
त्मज्ञानाभावान्मिथ्याज्ञानादेवेत्यादिकर्मसंबन्धः। अविद्यावत्त्वेन तेषामप्रतिहतमिति तदपि हेयमिति
नेत्यादिना कर्मणः फलेनात्मकर्तृत्वं कर्तृत्वानिवृत्तौ विद्याद्देहादेरविद्याकार्यत्वं स्फुटमनात्मनः कर्तृ
कर्मयुक्तत्वात्तथापि संज्ञानेऽहमभिमानहीनो यः स कर्मणामभिमानेनापि मिथ्याधीर्विविक्तात्मज्ञानदृष्टानि नावि
द्यावत्त्वेन तत्संयुक्तमित्यर्थः। यद्वा देहादिसंघातेऽहमभिमानस्य मिथ्यात्वे विदितविदो देहादीति
अहंधियो गोचरे तत्र केवलकर्मस्वपि योगेनानपेक्षात्मनोऽनर्थाभावान्निवृत्त्यर्थमाहेन्द्रियैरिति

256

यथा श्रुतिषिद्धानामपि भगवतामपि ब्रह्महत्यादि लक्षणानां कर्मणां न प्रत्यवायो विद्याकामादिदोष
मतो भवत्यसत्यादिग्रहणमुपपन्नः। तथा निमित्तनैमित्तिकानां स्वपरीत्यौपाधिकात्मानात्मविवेक
कर्मत्वग्रहणमनुपपन्नमिति चेत् न। यच्चलनात्मकस्य कर्मणो नात्मकर्तृकस्य आहं करोमीति ग्रहणं तदा
देहादिसंघाते हि कारणे वर्तमाने तत्कार्यं बुद्धिगोचरत्वोपपन्नमात्मनो देहादिसंघाते
हृदयम् पापे तत्र यथा आत्मनो यद्वत्स्वात्मा वेदनामासीति लोके च समस्तगतपावयोगादिति तदुक्तं च
मिथ्या प्रत्ययो मिथ्या भ्रमयस्तु स्थाणौ पुरुषप्रत्ययवदसा विद्वेष्यो न मोक्षमस्य सम्यग्दर्शनेन बाध्यते।
सू पार्थतमपि कारणं स्वस्य पनात्मनो ल्लभमीमसत्याद्देह म

हर्षमिति नेति यतदेव प्रपंचयन् आदौ बाह्यं प्रपंचयति आत्मनो यद्विति तत्रोक्तं सर्वमेव दृष्टान्तमाह यथेति दर्शि
तमुक्तं तत्रात्मनो देहः ह प्रत्यगात्मयथा संज्ञानव्यात्मनो देहः ह प्रत्यक्लयायुक्तं इत्यर्थः। भेदधीरेव कर्तृगोचर
धियो लोकसिद्धमिमाह लोके वेति लोकवेदानुरोधेनात्मनो संघातेः हधीरविगोचरस्यादिति दार्ष्टान्ति २५६
कमाह तद्विति मिथ्याधियापि भेदधीरेवकत्व संभवादात्मनो देहसंघातेऽहंधियो मिथ्यात्वमेव किं तस्मादि
त्याशङ्क्याह नैवमिति भेदधीरेवकत्वाभावेऽपि मिथ्याधीरेव दृष्टेत्याशङ्क्याह मिथ्येति यद्विषयानां
तत्प्रयोगः विवेकाग्रहात्तद्युक्तमित्यर्थः। देहादावहंधियो गोचरेतैतिवाद्यविरुद्धत्वं नोकार्यपर्यात्मादि
पारिहार्यविद्यमानेति नेत्यादिना

तेषां सततयुक्तानामित्यादिदाशमिकं वाक्यं तत्रैव प्रमाणयति ददामीति विद्यावतामेव भगवत्प्राप्तिनिर्देशादि
ति वेदान्तदृष्टान्तः सूचितेत्यर्थसिद्धमर्थमाहार्थादिति नन्वभगवत्ताकर्मकारिणां युक्तं तमसा कर्मिणामपि
भगवतेत्यानीत्याशंक्याह भगवदिति ये मत्कर्मकृदित्यादिन्यायेन भगवत्कर्मकारिणामपि युक्तं न
मात्तृणामपि कर्मिणां तत्ता ततो न भगवत्ते सह सागतन्मेहं तीत्यर्थः तेषामत्ततेगमकं दर्शयति उक्तरात्रेरे
ति चित्तसमाधानमारभ्य फलत्यागपर्यन्तवाक्यक्रमोक्तिक्रमेरात्रेरं विहीनसाधनोपादानादभ्यासासामर्थ्य
स्य भगवत्कर्मकारित्वाभिधानाद्भगवत्कर्मकारिणामत्ततेज्ञानमित्यर्थः एवं तर्हि मनिर्देशमित्यादिवाक्या
वष्टम्भनोविरुद्धिश्चयते संन्यासपूर्वकज्ञाननिष्ठानिर्द्धारत्यनिर्देशयति उक्तसाधनानि संन्यासपूर्वकज्ञा
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते अर्थात्कर्मिणोपि तत्त उपयान्ति भगवत्कर्मकारिणो ये युक्तात
मात्त्वाभिकर्मिणां तासेत उक्तरात्रेरहीनफलत्यागात् साम्रसाधनाः अनिर्देश्यपान्तरोपासकात्स्व
ते क्षाप्रवेश्वतानामीत्याहाध्यायपर्याप्तिसमाप्तिकृताः साधनाः तेषामध्यायपञ्चमोक्तं ज्ञानसाध
नाप्युपतेषां मोक्षस्थानादिप्रचेहतवर्क सर्वकर्मसंन्यासिनां मात्मैक्यं ज्ञात्वा तत्तज्ञानेव तापरस्यां शा
न्तिनिष्ठापावर्तमानानां भगवत्तत्त्वविद्गामनिष्ठादिकर्मफलत्यागपरमहंसपरिव्राजकानामे
वत्त्वं भगवत्स्वरूपात्मैक्यं तत्रबुद्धानां तद्भवति भवत्येवान्येषां मत्तेनां कर्मिणामसंन्या
सिनामिति स्वेषागीतायाः शोक्तं सर्वकर्माध्यायस्य विभागः अविद्यापूर्वकत्वे सर्वस्य कर्मणो
सिद्धमिति चेत्तत्रब्रह्मेत्यादिवाक्ययोपि निष्कर्मतत्त्वाप्याविद्यावत्त्वच तत्त्वापि भवति
तन्निष्ठापामांधविद्भेदेनानिर्देशः किंच वृणाद्गुणोपास्यमानितादीनि चत्वारि द्वेषोचत्वकारोचत्वारि वेद्या
दीनि पंचदशोत्तमानसगतादीनि ऋतानि सर्वसाधने सहितामवृत्त्या निर्दृष्टान्तरोपासकास्तेनापि त
ज्ज्ञाननिष्ठायामेवाधिक्यं पर्याप्त्याह देशेति निष्ठाद्वयमधिकारिभेदेन प्रतिष्ठाप्य ज्ञाननिष्ठानाभिन
ष्टमिष्टमिष्टमिति विविधकर्मफलेन भवति किं तस्मिन्नेव कर्मनिष्ठावतां तत्रैव विविधकर्मफलेन तस्मिन्
निति गत्वार्थो विभागमभिप्रेत्य सुपसंहरत्य।संत्यागिनामिति यदुक्तं सविद्याकामबीजसर्वकर्मतिलनु
स्यास्त्यागतस्यकर्मणोऽविद्यापूर्वकत्वाद्यपन्नेरित्यादिपनि अविद्येति दृष्टान्तेन साममद्येन नेति तत्त्वा
भिमतोपपत्तिज्ञो विभजते यद्यपीति

गी॰ भा॰ टी॰ २५७ आपादयन्दूषयति नचु नहीति सेयं नेह द्विधी मिथ्यात्वेपि ननु न मात्मनि कर्तृत्वं नाकिं वा ल्मीयज्ञानेच्छाप्रय-
त्नैरप्यकर्तृत्वं न वा लब्धमिति मतमनुवदति यदीति ज्ञानादिकं न मायिकत्वेन मिथ्या । इति चेन्न मैवं ज्ञानादीना
मिथ्याधीकार्यत्वादिति दूषयति ननेवामिति नदेवं गुपपादयति मिथ्येति मिथ्याज्ञानेतिमिति प्रे । ना कि कि
दृष्टकिं विदन्ति श्रमिमाशेप्पनन्नेष्टाया गुम्यनेनस्मिन् मयाकिहयामयानिकृतानि ते ज्ञान मे क्रमानुष फलेभ्य
कृतेन संस्कारेणनस्येवंका : स्यमात्प : स्वात्मनि कियाउ वेनोनिधुक्तं कर्तृत्वमाभमिथ्यानोमिमथ्यं :
प्रतीतानाया नजन्मनोदि वर्ते मानेपि जन्मनि कर्तृत्वादि संसारस्य बलेन माण क्राह यथेति विमतोका
लावोवाक्रू न संसारवत्तोक लिनाद्धेनेमा नधीको लेवहिम्यर्थ : संसारस्या विद्याकृतत्वे फलितमा
ह न न न रहकुर्नामममकर्मेति येनाहङ्कारात्मीये : ज्ञानस्य नीच्छा प्रपद्ने : कर्मेहैनुभिरात्मा कर्ते
नोति नतेषामिथ्याभ्रयसमस्तलत्वान्मिथ्या प्रत्ययनिमिनेष्टानिष्टानुस्मनक्रियाफलत्वेन
स्वकारणं वका हिस्यने च्छाप्रयत्नादय : यथाऽस्मिन्जन्मनि देहादिसंघातामिमानेरागद्वेषा
दिकृतो धर्माधर्मो नत्फलानुभवश्च नथायूतीते ऽतीत नरेपिजन्मनि स्वनादिरविद्याकृत : स
मारोनीनायनागनश्चानुमेयस्तन नश्च सर्वकर्मसंन्यासात्तज्ञाननिष्ठयात्यन्तिक : संसारोपपनि
परमर्थतो विद्यात्मकत्वाद्देहाभिमानस्यनत्वेदेहाद्युपपदने : संसारानुपपत्ति ॥
देहादिसंघातेष्वात्माभिमानो ऽविद्यात्मको नोहलोके गवादिष्ठ्यो ऽन्याहमस्तथात्मगवादेर
गुरोतत्वात्मानमिति नेष्ठहन प्रत्ययं मन्यनेक श्चिद्दनां नस्तु प्राणस्थौगुणविज्ञानवद्विवेकतो
देहादि संघाते यो हं मिति प्रत्ययं न विवेकनो जाननु प्रस्तात्मा वेद्युञ्जनामासीनिद्युञ्जेह
नस्मादिति नस्माविद्यात्वेन विद्याया प्रोहतेहेतुंतरमाह श्रुविनेति कृतोस्मा विद्याकृतत्वे धर्माधर्मा
दिकृतत्वं संभवादिस्याशक्याह देहादीति आत्मनो धर्मादिकृतत्वस्याविद्यात्वान्नाविद्याविना
देहाभिमानसंभवस्यनत्वात्मन : संघातेष्वहमभिमानस्याविद्याविद्यमानत्वमर्थ : आत्मनो दे
हाद्यभिमानस्याविद्यात्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां साधयन्व्यतिरेकं दर्शयति नहीति गवादिष्वि
यन्तु व्यतिरेकमनुवदनस्य ज्ञानमिति पुत्रेपितदेहधीवदात्मीयदेहादावहंधीर्मौलौ त्वगुणे ॥ २५७

देवमार्गे विभजते यद्येति सिंहो देवदत्त इति वाक्ये देवदत्तः सिंह इवेत्युपमया देवदत्ते शौर्याद्यधिकरणो लोके
न्द्र इति अग्निर्माणवक इत्यत्र वाक्ये माणवकः अग्निरिवेत्युपमया माणवकस्य पैङ्गल्याद्यधिकरणस्य लक्ष्य
त्वमेव न तत्त्वमनुष्याहसिंहवाक्यस्यार्थकरणलक्ष्यपतामप्यतीत्यर्थः देवदत्तमाणवकयोः शौर्याधिकरणत्वे
कथं सिंहत्वाद्यारोप इत्याह कृतेति सिंहगौणशब्दप्रयोगे निमित्तं कृतार्थः सिंहकार्यं न किंचिद्देवदत्ते साधयते
नापि माणवके किंचिदग्निकार्यं सिध्यतीत्यर्थः केवलं तु स्यैमान्यात्मभेदमवगमयतो न देहात्मबुद्धिर्गौणीत्याह
नेति इति सिद्धान्ते देहात्मनाहबुद्धौ गौणीत्याह गौणेति यदि देवदत्ते माणवके वा गौणत्वेन विषयत्वे
न तेनैव सिंहोऽनाद्यमग्निरिति ज्ञानातिनैव मोहज्ञानात्मन : सज्ञानस्य च समाविमदेसज्ञानस्यानात्मनि ३

यथा सिंहो देवदत्तो अग्निर्माणवक इति सिंह इवाग्निरिव क्रौर्यपैङ्गल्यादि सामान्येन यो गौणो देवद
त्तमाणवकाधिकरणस्तुत्यर्थमेव न तत्त्वसिंहकार्यमग्निकार्यं गौणो लक्षणार्थश्रवणयोर्निमित्तं किंचित्स टि
यामि सिंहता शब्दवकार्येन तुष्यमनुभवति गौणात्मप्रविषयेज्ञानानां तेनैव सिंहोऽनवाप्यमग्निरिति छि
तथा गौणेन देहादिसंघातेनात्मना कृतकर्मणा मुख्यानात्मप्रविषयेणात्मनातु कर्तृसा ज्ञेहि ः
गौणो सिंहोऽग्निर्भ्रान्तकृतकर्मसुख्यात्मसिंहोऽयमग्निर्भ्रान्तकृतस्यात्मचक्रौर्यपैङ्गल्येन वा मुख्या सि
सिंहाग्नी : कार्यं किंचित्कुर्यात नस्तुत्यर्थेनैनापलीमाननात्मप्रमात्रेणैव ज्ञातेनात्मनाहि सिंहो दि
नाहमग्निरिति नो सिंहस्यकर्मसमर्थमेवेति तथा च नसज्ञानजकर्म समसुख्यस्यात्मनः ईर्तत्र प्रयोगा का
त्मनो नसज्ञानेऽप्यहं प्राज्ञप्रत्ययो गौणाविरूप्य : सज्ञानेनयोगो गौणताते देहादिनरस्समर्थस्थिनो तित नयेति न
त्र सत्यात्मनि कर्तृवादि धृतिमात्रा सिंहोऽग्निरिति प्रबाध : गौणेन कृतेन मुख्येनकृतं नमितसुद्धाहरणं नस्यु
द्यति नहीति यद्यपि देवदत्तमाणवकाभ्यां कृतकार्यं मुख्याभ्यां सिंहाग्निभ्यां न कृतं तथापि देवद
त्तेगतक्रौर्यं पुण मुख्यसिंहस्य माणवकनिष्ठपैङ्गल्येन मुख्याग्निरेव नसज्ञानगतेनापि जडेनानात्मनो
मुख्यस्य किंचित्कार्यं कृतमभिव्यतीत्यायथाशक्याह नचेति देहादावहंधीर्यागौणी ना यागे ह तनन इवाह
मुख्यमानाविति देवदत्तमाणवकयोः सिंहाग्निस्वरूपाभेदधीर्ह्यविवेकतो ज्ञानपरत्वना भावधी बद्धात्मनो
ऽपि मुख्यस्य सज्ञानाद्देहधीर्ह्यारात्तदीयपर्यायात्त्वाहित्वमात्मानि इह ह्यस्मादित्यर्थः.

गी०भा० किंच व्यवहारस्य मेदग्रहस्य गौणत्वव्यापकतात्मस्पृष्टत्वे भावात् देहादावहंधीस्तु अस्य योगौणत्वावि
टी० स्माह कृतिमिति अहं कर्तेति विषयचोदनाप्रामाण्येन तेतरामितो देहादेरात्मत्वेन गृहीतत्वात् स्पष्टं देहादि
२५८ अहमभिमानस्य गौणत्वेन तत्र मनुष्योऽहमिति प्रतीति श्रुतिप्रामाण्यस्य ज्ञानात् तद्विषयत्वात् तस्मात् [illegible]
आत्मनि विज्ञानमिति चोदनाप्रामाण्यमात्रानन्तरं ब्रह्मणो देहादावात्माभिमानस्य गौणत्वेनाप्युत्तरमाह
ननु तदिति श्रुतिप्रामाण्यस्य दृष्टविषयत्वस्य दृष्टयतेति अस्मदादीति ज्ञानार्थज्ञापकप्रमाणमितो [illegible]
तेषां तेषां श्रुतिप्रामाण्यमित्याह अदृष्टेति सुखानन्तसाध्यसाधनसंबंधबोधनेन [illegible]
कामो मोक्षो [illegible] फलमित्याह तस्मादिति अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति मिथ्याज्ञाननिमित्ता देहादिष्वा
तत्त्वस्य प्रत्यक्षादि पावकत्वं अस्य विषयताद्योतनायाः नान्तरीयकत्वेन ततो दुःखपदन्तकं मिथ्यात्वे नेति
इत्यत्र गौणत्वमात्मविशेषमात्रमाश्रयीति सिद्धं देहादेरात्मत्वं ग्राह्यमात्मवशेषार्थो गौणत्वस्य पः
गोऽहमिति गोवाद्यादिगौणत्वमात्मनः सामान्यविशेषयोर्ग्यावृत्तिः इत्यत्र यः प्रत्ययं प्रति श्रुतिः
मात्रमिति ननु प्रामाण्यस्य दृष्टविषयत्वात् अस्मदादि प्रमाणानुकूलत्वमाहविषयः सि
द्वारादिमाध्यसाधनसंबंधश्रुतेः प्रत्यक्षादिन अस्मदादिविषयः दृष्टदर्शनार्थ विषयत्वात् प्रामाण्य
मस्य तस्मादिदं च प्रमित्याज्ञाननिमित्तमाह अस्य देहादिमुखानेनोक्तमनेकत्वमित्यर्थः
कर्त्तेति श्रुतिज्ञानमपि शीलतादिरूपकार्यपर्यवसितं तत्प्रामाण्यमर्थाति वदित्युपादानेनेति
प्रकारान्तरेणैव तत्त्वज्ञानमित्याह तदिति अविवक्षितकल्पं प्रामाण्यमथाप्युपयत्ने ननु प्रमा
णानां विरुद्धत्वं चेन्नविरुद्धवाक्यमेकत्वमिथ्यात्वं प्रवृत्तं नैकत्वात्मकत्वं रजावस्थाभेदं प्रामा
ण्यमन्तरेण गौणत्वमपि ननु तद्विरोधस्तु शास्त्रमध्यात्मविरोधादित्याह नहीति अपौरुषेयत्वाः श्रुतेरसमभाविनतो
मानमात्रं विरोधोऽपि प्रामाण्यमन्यत्र वाक्यमित्यभिप्रेत्याह यदीति स्वार्थबोधकत्वाः श्रुतेः
ग्राह्ये विरोधोऽपि नतत्वाविरुद्धत्वाद्वा आदेरनन्यसिद्धत्वाद्विचारेणैव प्रामाण्यसिद्धेः ननु तयोः श्रुत्या विरोधिता २५८
मात्राज्ञानुपपत्तिरित्याह तथापीति श्रुतिविरोधमविधायिन्यर्थाः कल्पनानेतुप्रति कार्यमाह नेति
विद्यावत्कर्तृककर्मलीलापापशमाद्यभावविद्या विद्यापामाविद्यापापाभावेनदृष्टानर्थकत्वस्माद्वादेन
वस्तुकर्त्तारमज्ञात्वानासिद्धानां कर्मकाण्डप्रामाण्यमित्यर्थात्तन्निवृत्तिविरोधः स्यादिति प्रकृते कर्मप्रा

देनमार्गे विभज्यते यथेति सिंहो देवदत्त इति वाक्ये देवदत्तः सिंहशब्देनोपमया देवदत्तस्यौपाधिकरूपं लक्ष्यते
इति अग्निर्माणवक इत्यपि वाक्ये माणवकः अग्निशब्देनोपमया माणवकस्यौपाधिकरूपं लक्ष्यते
यमेवं ननु तथा सत्युपाधेः सिंहादिशब्दानां स्वार्थैकदेशलक्षणा गुणानामभावात् देवदत्ते माणवके चौपाधिकरूपं
कथमित्याशंक्याह क्रौर्येति किं च गौणलक्षणयोर्भिन्नत्वात् सिंहकार्यं न किंचिद्देवदत्ते साध्यते
नाप्यग्निमाणवकेऽपि किंचिदग्निकार्यं मिथ्याधी कार्यं तत्र न दृश्यमानत्वात् अवबुध्यते न देहादयो गौणीत्याह
नोभे इति स्वार्थैकदेशेऽपि नाह धी गौणीत्याह गौणेति यो देवदत्तो माणवको वा गौण्यां यो विषयस्ते
प्रयाने ये सिंहादयः शब्दास्तेऽर्थापत्तिजा नानित्येव स्वविज्ञानात्मना संज्ञानस्य च सत्त्वादेहादेः सिंहत्वात्

यथा सिंहो देवदत्तोऽग्निर्माणवक इति सिंहत्वाग्नित्वक्रौर्यपैङ्गल्यादिसामान्यशयोगाद्देवद
त्तमाणवकयोरौपाधिकरूपं लक्ष्यते एवं तत्र सिंहकार्यमग्निकार्यं गौणलक्षणया यत्र निमित्तं किंचित्सा
ध्यते तथा प्रत्ययकर्त्तृत्वमत्र भवति गौणलक्षणयोर्विषयं च जानाति नेत्यसिंहत्वाग्नित्वे इति
तथा गौणेन देहादिसिंहात्मनात्मना कृतकर्मणा मुख्यो नाह यत्र विषये गौणलक्षणा कृतं सा देहे
गौणी सिंहाग्निभ्यां कृतकर्म मुख्यो सिंहाग्निभ्यां कृतं स्यात् क्रौर्यपैङ्गल्यं नवा मुख्यो
सिंहाग्नी कार्यं किंचित्कुर्यात्तत्स्वरूपेण नापद्यते लक्ष्यमाणोऽपि च जानाति नाह सिंहो
नाहमग्निरिति नासिंहस्य कृतं कर्म माणवकेन तथा च न संज्ञातं जनकर्म न मुख्यस्यात्मनः इति प्रत्यया
त्मनो नासंज्ञातः स्यात् प्रवृत्त्यौ गौण्या लक्षणया संज्ञाततया गौणलक्षणाभावात् स्वसिद्धेर्नातिं तथेति न
प्यात्मत्वात् निकृते स्यादिमासानां सिंहाग्नित्वे विषये गौणेन कृतेन मुख्येन कृतं न मुख्यं गौण न मुख्
त्वीति नहीति यथापि देवदत्तमाणवकाभ्यां कृतं कार्यं मुख्याभ्यां सिंहाग्निभ्यां न कृतं तथापि देवद
त्तगतक्रौर्यपैङ्गल्यं मुख्यो सिंहस्य माणवक निष्ठपैङ्गल्यं न मुख्याग्नेर्वचसंज्ञातगतेनापि तत्त्वेनात्मनो
मुख्यस्यापि किंचित्कार्यं कृतं भविष्यतीत्याशंक्याह नचेति देहादावहंधीर्या गौणी तया यत्कृतं तन्न मुख्यस्य
स्वरूपमानाविति देवदत्तमाणवकयोः सिंहाग्निभ्यां भेदधीः एवं कृते तत्प्रमाणवत्त्वाभावद्धी न दात्मनो
ऽमुख्यस्य संज्ञाताहंकारादीनां देहादावारोपितात्मनि दृढस्यादित्यर्थः

गी-भा-टी- २५८ 258

किंच यथाक्रमाभ्यां मे ऽहमस्मि गौणत्वं व्यापकानास्य शक्तेऽभावान्देहादावहंधीरनुपचरितेति गौणत्वि
त्याह प्रतीतिमिति अहंधीर्विषयबोधेन प्रामाण्यं ... देहादिव्यतिरेकानवधारणात् स्याद्देहाद
वहमभिमानस्य गौणत्वेनेत्युक्तमनुवदति यदिति श्रुतिप्रामाण्यस्य ज्ञानात्प्राग्विषयत्वात्तानतरसिद्धेः
प्रतिसिद्धिकानतिवर्तनप्रामाण्याभावादन्यस्य तद्वशेन देहादावात्माभिमानस्य गौणत्वेऽनुपपन्नमाह
न हीति श्रुतिप्रामाण्यस्याहंधीविषयत्वं स्पष्टयति प्रमाणादीति शास्त्रानार्थज्ञापकं प्रमाणान्तरं
... श्रुतिप्रामाण्यमित्याह अहंधीति शास्त्रतात्पर्यसाधनं संबंधबोधेन ... स्यादिति
... प्रामाण्यमित्याह तस्मादिति ... मिथ्याज्ञाननिमित्ताद्देहादिष्ववा
... विषयताविरोधात् ... नात्मविषयत्वं ... मित्यादि
नाऽहं प्रत्ययस्य ... विषयत्वाद्देहादेः ...

प्रत्यगात्मप्रामाण्यविशेषप्रामाण्यमपि हि सिद्धं देवदत्तस्येति ... प्रामाण्यं वक्ष्यति गौणत्वस्य
शास्त्रप्रयोगो वा ... प्रामाण्यमविशेषणार्थं ... इति ... यतः ... श्रुतिप्रा
माण्यादिति नन्वप्रामाण्यं स्यात् ... विषयत्वात् ... प्रमाणोत्पत्तेर्हि विषयस्य ...
हानादिसाध्यसाधनसंबन्धश्रुतेः ... प्रत्यक्षादिविषय ... विषयत्वात् ...
... तस्मादहं ... देहादिमुक्तात्मगोचरानेकत्वादि ...
... नाहं श्रुतिप्रामाण्यमपि ... प्रामाण्यमपि ... प्रामाण्यम् ...
प्रकाशत्वेन ... तथाप्यप्रामाण्यं नरश्च ... विकल्पः प्रामाण्यमन्यथात्वम् ... नन्वयमा
... विरुद्धस्य वचनं विरुद्धं वाक्यमित्याश्रयणं ... प्रामा
... गौणत्वेन ... विरोधादिमाह नहीति ... प्रत्यक्षस्य ... मानविनिवर्त
... प्रामाण्यमप्रत्यक्षमित्याह यदीति स्वार्थबोधप्रमाः ... ते
... विरोधोऽपि ... प्रामाण्यमित्यनेन ... विकल्पनासंभवः ... प्रमाणान्तरविरोधेन तथा २५८
... प्रामाण्यानुपपत्तेरित्याह नयादीति ... विरोधस्य ... कल्पनानेकत्वम् ... नेतीति
... विधावनर्थकं कर्म ... विधायां प्रमाणविधायामभावान्नदधीनत्वात्तेषामावादेन
... कर्तारमनुष्ठानासिद्धौ कर्मकाण्डप्रामाण्यमित्यापन्नविरोधविरोधः स्यादिति ...

नेत्यर्हत्वेनेत्यर्थः तत्र गौणात्मनो विषयत्वमुक्तं सेगीकरोति सतीति नहि देहादावपि तथैव सर्वकोऽयमात्मा दहे यो गौ
णोऽयमात्मेत्याह गौणात्मेति नहि सर्वकोऽपि पुत्रादिना गौणात्मना पिपितं भोजनादिकार्यं क्रियते तेन था
देहादेरपि गौणात्मत्वेन तेन कार्ये नादिकार्यमप्यात्मनो न वास्तवं सिद्धं तीत्यर्थः । गौणात्मना मुख्या
त्मनो न वास्तवं कार्यमित्युक्तं ह्यात्माह गौणेति नहि गौणसिंहेन देवदत्तेन मुख्यसिंहकार्यं क्रि
यते नापि गौणात्मना मात्मना कार्यं मुख्यात्मकार्यं प्राह पाककार्यतन्त्रादेहादिना गौणात्मना मुख्यात्म
नो न वास्तवं कर्तृत्वादिकं तेषां कार्यमित्यर्थः । स्वीकार्यमादिवाक्यगामिण्या तान्मनो देहादीन्विक
ज्ञानानन्तरं च केवलस्याकर्तृत्वे तत्कर्तव्यकर्मगौणत्वे देहाद्यात्मभिः सपाद्यते नहि सत्यमेव श्रोता
सत्त्वज्ञानकर्तृत्वेऽपि निमित्तगौणेन चात्मना गौणेन भोजनादिवत्परमार्थकार्यं शक्य
ते कर्तुं गौणसिंहाश्रिया मुख्यसिंहाश्रिकार्यवत् ग्रहदृष्टविषयं चादिनाश्रामात्मनात्मकर्ता
व्यं गौणदेहे दृश्याधिमि : किं तत्र गति चेज्ञाविद्यात्मकत्वात्तेषां ते गौणात्मनो देहादिप्रा
क्षः । किं नहि मिथ्यात्मत्वेन वाससगस्यात्मनः संगतात्मनमायत्वेन तज्ज्ञावभावान्न दृश्याव
त्मभावात् अविवेकि नात्मज्ञानकल्पेवालानां तृष्णनेदोषोऽहं गौरोऽहमिति देहादे सत्या
त्मेऽहंप्रत्ययो न तु विवेकिनां तस्माद् देहादिसत्यात्मानि ज्ञानवतां तत्काले देहादिसत्यानेऽहं
प्रत्ययाभवति तस्मान्मिथ्या प्रत्ययाभावे भावान्नाह नष्टवत् गौणः
तिरेकज्ञाने देहाद्यात्मत्वमात्मनो मुख्य पुत्र मितिचोदयति ग्रहेष्विति नदेहादीनामात्मत्वे गौणत्वदी
यात्मत्वाद्विधाने नमुख्यात्मत्वे गौणात्मभिरात्मकर्तव्यकर्मणि क्रियते किं तु मिथ्यात्मभिरेव
तिष्ठतीत्याह रतिनाविद्येति तदेव विष्णुर्व्यक्तं जात्यैव मकरति नगाणं इति कथं तदेहादिविषयात्म
प्रत्ययस्य कर्त्तव्यविद्यात्म तेषामादिहेतविभजते किं तत्र इति देहादीनामनात्मनामेव सत्यात्मत्वे
मिथ्या प्रत्ययत्वं तत्त्वान्तर प्रत्यक्षेरकाधुदाहरति नत्रावृत्ति उक्ते नयप्रकाशा पक्षकारणत्वा
नामनुभव प्रमाणप्रत्ययविषयकिनामिति कर्त्तिरेके प्रतिपत्तिनेऽपि सत्यात्मज्ञानामनुभवप्रत्ययस्य
ति नतिति यत्तप्रत्याभिरेकाश्रयामनुभवानुमानसिद्धमप्रमहर्षति नस्मादित्तितनाहि नपैवट

टी भा
२५५

ज्ञानात्सर्वेकर्मणां लौकिकं व्यावहारिकं प्रामाण्यं दृष्टान्तमाह प्रागिति प्रतीतिकर्तृत्वस्याविमुक्तेरपि ति
प्रामाण्यमप्युक्तं हि मिथ्याज्ञानमूलकर्तृत्वस्य प्रकारान्तरेणापारमार्थिकत्वमस्योपपादयति यदीति स्वव्यापा
राभावे सन्निधिमात्रेण कर्तृत्वे नोमित्ताधिकारे दृष्टान्तमाह यथेति स्वयमयुध्यमानेनेत्यन्वयः तत्फले
वत्तमित्याधिकारपरिहितं वर्णादित्याह जितइति कामिकस्यापारभावे पि कर्तृत्वस्य मुख्यत्वे दृष्टान्तमाह स
नापतीति तस्याविफलवत्त्वे राजवेदं विशेषमित्याह क्रियेति अन्यकर्मणामस्य मात्रोहितस्यामु
ष्य कर्तृत्वे वैदिकमुदाहरणमाह यथावेति कथमर्त्विजां कर्म यजमानस्येत्यत आह तत्फलस्य
ति स्वव्यापाराहेते सन्निधेर्वान्यव्यापारहेतोर्भोक्तृत्वकर्तृत्वे दृष्टान्तान्तरमाह यथाचेति क्रियाकर्त्तेति

प्रागात्मज्ञानात् देहाभिमाननिमित्तं कर्तृत्वादि प्रामाण्यमेव तत् । यत्तु मन्यसे स्वयमव्यापृ
यमाणत्वात् आत्मनः सन्निधिमात्रेण कर्तृत्वमित्यमुख्यं कर्तृत्वमात्मनो यथा राजा अयुध्यमान
युध्यमानेषु भृत्येषु युध्यत इति प्रसिद्धं स्वयमयुध्यमानोऽपि सन्निधानादेव जितः पराजितश्चेति तथा से
नापतिर्वाचैव कुर्वतीति क्रियाफलं स्वयमस्य राज्ञः सेनापतेर्वा दृश्यते यथा च ऋत्विक्कर्म यजमा
नस्य तथा देहादीनां कर्मात्मकृतं स्यात् तत्फलस्यात्मगामित्वात् यथा वा भ्रामकस्य लोहभ्रामि
संनिधानात्कर्तृत्वं तस्य मुख्यमेव कर्तृत्वमस्याचात्मनः इति तदसत् अकुर्वतः कारकत्व
प्रसङ्गात् कारकमनेकप्रकारमिति चेत् राजप्रभृतीनां मुख्यमपि कर्तृत्वं स्यात् दृष्टत्वात् राजा
राज्ञा तावत् स्वव्यापारेणापि युध्यते योधानां च योधयितृत्वेन धनदानेन च मुख्यमेव कर्तृ
त्वं तथा जयपराजयफलोपभोगेन तथा यजमानस्यापि प्रधानत्यागे दक्षिणादाने च मुख्य

कारणं कारकमिति योऽयं कारकविरोधात् आद्वैतोऽतिदूषयति तदसदिति कारकविशेषविषयत्वेनो
योऽकारकेऽपयपत्तिरिति शङ्कते कारकमिति स्वव्यापारमन्तरेण न किंचिदपि कारकमिति
इत्यत आह राजेति दृष्टान्तमेव विघटयति राजेति यथा राज्ञा युद्धे योधानां योधयितृत्वेन धनदानेन च २५९
मुख्यं कर्तृत्वं तथा फलभोगेऽपि मुख्यमेव तस्य कर्तृत्वमित्याह तथेति यद्यप्यृत्विक्कर्म यजमा
नस्येति तत्राह यजमानस्यापीति

कर्मकाण्डस्य तेन लौकिकप्रामाण्याभावेऽपि कर्मकाण्डस्य तेनापि ... सिद्धं विशेषाभावादिति शंकते कर्मेति उभयत्रा
पाप्रस्य विषयाबाधकाभावेन प्रामाण्यं ... कर्मकाण्डस्य तेन लौकिकप्रामाण्यमिति दूषयति नबाधक इति ब्रह्म
विषयाबाधकाद्युपपत्तिरिति तेन साम्यमिति यद्यपि देहादिसंघातव्यतिरिक्तात्मपरं ... लौकिकाव[illegible]
त्मावगतेरपि फलाव्यतिरेकं ... [illegible] ... कारणानि फलमज्ञाननिवृत्तिः कर्मविधिस्थलेषु
दिष्टहेतुर्दृष्टानां विषयत्वानि ... [illegible] ... कालेऽपि नस्वाभाविकप्रवृत्तिनिरोधेन प्रवृत्ति ... प्रामा
ण्यलौकिकप्रवृत्तिनिवृत्तिनु ... कर्मकाण्डस्यापि तज्जननेन चरितार्थत्वं ... [illegible]
त्वमेवाप्यनि तथापि कर्मविधिस्थलेषु ... [illegible] ... नालौकिकप्रामाण्यमिति शंकते
नब्रह्मविषयत्वामभवन्नालौकिकत्वं कर्मविधिस्थलेषु ब्रह्मविषयविधिस्थलेषु प्रामाण्यप्रसंग इति
वेदबाधकत्वप्रसंगोपपत्तेः ... [illegible] ... देहादिसंघातेऽस्य ... [illegible]
... [illegible] ... लौकिकप्रामाण्यं ... [illegible]
नैयायिकमतं ... प्रकाशयति नच कर्मविधिस्थलेषु प्रामाण्यप्रसंगे ... निरोधेनान्यथा
... [illegible] ... मिथ्यात्वेऽपि ... [illegible]
... [illegible] ... यथार्थवादानां विधिशेषत्वेन लौकिकविधानामन्त्रादीनामपि
... [illegible] ... विवचनप्रामाण्यं प्रकारान्तरेण नाचसाक्षादेव प्रामाण्यसिद्धेः
तार्थः नन्वेवमपि स्वतोऽपि मिथ्यात्वाभासवत्प्रामाण्यमिति चेन्नेत्याह मिथ्यात्वेपीति स्वरूपेणासत्
... [illegible] ... प्रामाण्यमित्यत्र दृष्टान्तमाह यथेति ... [illegible] ... लोकेनेत्यर्थः प्रा
माण्याभावेऽपि ... [illegible] ... प्रामाण्यं ... [illegible] ... स्वरूपेणासत्यतया विषयसत्य
... [illegible] ... प्रामाण्यमविरुद्धमित्यर्थः ... [illegible] ... प्रामाण्येनालौकिकमि
त्याह लोकेऽपीति कर्मकाण्डस्य ... [illegible] ... प्रामाण्यं ... [illegible]
त्याशंक्याह प्रकारान्तरेति ... [illegible] ... कर्मका
ण्डस्य ... [illegible] ... बोधकत्वेन साक्षादेव प्रामाण्यमिष्टमित्यर्थः

गी॰भा॰
टी॰
२६०

हितायेमं न देयमाचेष्ट संसारेति कदाचनेति सर्वैः संबध्यते श्रुतिषेधु सामर्थ्यात् सिद्धं समर्थं कथयति भग
वतीति गुर्वर्थं सिद्धं स्वपनतरमनुसृत्य मेधाविनमेन न मां वदतीति नैवेति विकल्पदर्शनान्न विधीयते
भक्ताय मेधाविने तपस्विने वा इत्यर्थः विकल्पयेतैकत्वमधिकारिविशेषणमिति नत्राह शुश्रूषवे इति ना
भक्ताय भगवत्यसूयते हिताय तपस्विने वाच्यमिति संबंधः न शुश्रूषवे भक्ताय च वाच्यमित्युक्ते अयमग
वत्यसूयते हितायेत्यर्थः तपस्विनमेधाविने वा निरपेक्षमधिकारिविशेषणमिति शास्त्रतात्पर्यमिति
शुश्रूषवेति भगवद्विषयासूयारहितेन तात्पर्यं सूचयति भगवतीति कस्मिन्नपि वाच्यमित्यापाततोऽस्य
वाक्यस्य सर्वगुणसंपन्नायेत्याह गुरुशुश्रूषेति शुश्रूषेतेन नरविशेषणत्वं पदसंदर्भोऽस्ति मधयहृत्य मेधाविन

संसारविच्छित्तये तेऽतपस्काय नापेक्षाहितायेन वाच्यमिति व्यवहितेनैव संबध्यते न पहितेन च
भक्ताय गुरौ देवे च भक्तिरहिताय कदाचन कस्यांचिदप्यवस्थायां न वाच्यं भक्तस्तपस्विने
पि सत्यशुश्रूषवे भवति तस्मै श्रोतुं न वाच्यं न च यो मां वासुदेवं मनुष्यबुद्ध्या नेश्वरम् असूय
त्यात्मप्रशंसादिदोषाध्यारोपणेन मम ईश्वरत्वमजानन्नसहते तस्मा अपि न योग्यस्तस्मा अपि न
वाच्यं भगवति भक्ताय तपस्विने शुश्रूषवे असूयते च वाच्यमित्यर्थः सामर्थ्यात् गम्यते तत्र मे
धाविने तपस्विने वा न मेधाविकल्पदर्शनात् शुश्रूषाभक्तियुक्ताय तपस्विनेऽशुश्रूषवे मेधा
विने वा वाच्यं शुश्रूषाभक्तियुक्ताय तपस्विने नासूयते मेधाविने वा वाच्यं भगवत्यसूयापरिहृताय
समस्तगुणवतोऽपि न वाच्यं गुरुशुश्रूषाभक्तिमते न च वाच्यमिति विधुनापि संप्रदायविधिः संप्रदा
यस्य कर्तुः फलमिदानीमाह य इमं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति भक्तिं मयि परां कृत्वा मामे
वैष्यत्यसंशयः ६८ य इमं यथोक्तं परमं परमनिःश्रेयसार्थं केशवार्जुनयोः संवादरूपं ग्रन्थं
गुह्यं गोप्यं मद्भक्तेषु मयि भक्तिमत्सु अभिधास्यति वक्ष्यति ग्रन्थतोऽर्थतश्च स्थापयिष्यतीत्यर्थः
त्परिविना नाहं प्रापयितव्यः सर्वं मन्त्रश्राद्धकभावादुपदेशेन मे वेति भावः आत्मा संप्रदाने ग्रहणमर्थमु
नरस्त्रीक ग्रहणार्थं तर्पणमिति संप्रदायमिति परस्य धापकेनानिटेन परमसंगत्य स्यानिरतिशयपद रूपा
पांसोधनमाह परमामिति गोप्यनमंस्परहस्यापि विषयत्वात् यथाक्तं सर्वाद्भस्वग्रथनान्नयनेश्च
मते शुश्रूषाय श्रोतुं दृष्टान्तमाह यथा त्वयि मम परा भक्तिः तथा मद्भक्तेष्वपि परां कृत्वा
र्थेन: स्थापितमर्थामसंग्रहेण ... लोमिति ... मनव्य:

वि

260

स्वव्यापारादेवमुख्यं कर्तृत्वमिति सिद्धे फलितमाह तस्मादिति तदेव प्रपंचयति यदीति नहि संनिधाना
देवमुख्यकर्तृत्वे राजादीनामुपगतमिति तत्राह तथेति राजादीनां स्वव्यापारवत्त्वे हेतौ सिद्धमित्या
ह तस्मादिति राजपुरुषादीनां संनिधेरेव कर्तृत्वमुपगम्यते जयादिफलवत्त्वस्यापि सिद्धत्वादित्याह
तथा चेति पूर्वोक्तहेतुत्वेन तस्मादर्थान्नेति गुणव्यापारेणात्मनो मुख्यकर्तृत्वाभावफलितमुपसंहर
ति तस्मादिति कथं तर्हि तस्यात्मनि कर्तृत्वादि सिद्धं तेन हि बुद्धिसंक्लिष्टं कर्तृत्वगुणस्वार्थं वक्तव्यमिति
त्याशंक्याह भ्रान्तीति कर्तृत्वाद्यात्मनि भ्रान्तिसिद्धमिति दृष्टान्तेन स्फोरयति यथेति मिथ्याज्ञानकृ

तस्माद्व्याप्तत्वस्य कर्तृत्वोपचारोऽयम्: सर्वो गुणादूत्व रागस्यात्मे यदि स्वमुख्यमपकर्तृत्वे स्वव्या
पारलक्षणेनोपलभ्यते राजयजमानप्रभृतीनां तदासंनिधिमात्रेणापि कर्तृत्वमुख्यमुपचरि
कर्तृत्वं तथाभ्यामकस्मात् इहास्मान्न तथा राजयजमानादीनां स्वव्यापारोपलम्भात् तस्मा
त्संनिधिमात्रेण कर्तृत्वमेव तथा च सति तत्फलसंबन्धोऽपि तेषां स्यात् न गौणत्वमु
ख्य कार्यमिति वेद्यते तस्मादसदेव तत्कीर्त्यते देहादीनां व्यापारेण व्याप्तत्वमात्मा कर्ता भोक्ता
[illegible] भ्रान्ति निमित्तत्वं सर्वमेवोपपद्यते यथा स्वप्नमायायां चैवं न च देहाद्यात्मन्यत
स्मात् स तान् [illegible] समाधानादिषु कर्तृत्वभोक्तृत्वादिषु नयनं उपपद्यते तस्माद्भ्रा
ति प्रत्ययनिमित्तत्वात् संसारस्य मोक्ष परमार्थ इति सम्यग्दर्शनादन्यत्र मेवापरमर्हति
किंच सर्वं [illegible] उपसंहरन्नाह [illegible] विशेषणत्वाद् इह [illegible] दृष्टोपस
देपनेऽपसंहार [illegible] विधिमाह [illegible]
दोचनन च [illegible] पूर्ववत् [illegible] नेन वा हि [illegible]

तस्मात्संनिकर्तृत्वादि [illegible] व्यतिरेके [illegible] नचेति [illegible] व्यतिरेकफलकथनमिति तस्मादिति संसारत्व
मस्याविद्याकृतत्वे सिद्धे परमपुरुषार्थ [illegible] समस्तमिति शास्त्रतात्पर्यार्थविचारद्वारा निर्धार्य
नतत्प्राक् [illegible] सर्वमिति [illegible] गीताशास्त्रार्थं सर्वं [illegible]
[illegible] विशेषणत्वस्य [illegible] उपसंहारं [illegible] विधिर
च तस्माद् [illegible] तिमिति विस्तरेणोपसंहृत [illegible] सति [illegible]
तत्राह [illegible] सर्वगीतार्थसारसंग्रहार्थः सर्वधर्मानिति [illegible]

गी॰भा॰
टी॰
२६१

261

पादित्वान्न पुनस्तस्य फलेनैव स्पृश्यते तत्त्वमस्याधीनः तेषां पातेन सुदेहेनात्यागस्य त्वभिसन्धः कथमध्ययनादेव
सर्वात्मत्वफललाभेन तस्मान्नेत्सर्वसम्भवादिति हि श्रोतिस्मृत्याह तेनेति तेनाध्ययनज्ञानयज्ञेनेत्यध्ययनेन
भगवानिज्यते तथा च तज्ज्ञानाङ्गफलमविकृतमित्यर्थः एवं तु सर्वयोनस्तु फलमुक्त्वा श्रोतुरपि द्वयोः फ-
लं कथयति श्रद्धावानिति श्रद्धाया तात्पर्यं ज्ञानमसूयायां विप्रयोर्वा मतावद्गतेन धापदेष्टव्यमितिदर्शयि-
तुं भगवन्नर्जुनं शंसितं व्रतवानित्याह त्रिधाप्येति इष्टरभिप्रायमेकं दर्पयति नदृश्यहृप्यत्विति त्रिधाप्युक्तं

तेनाध्ययनेनाहमिष्टः पूजितः स्यां भवेयमिति मे मम मतिर्निश्चयः श्रद्धावानपि स्यात् फले श्रद्धा-
वाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः सोऽपि मुक्तः शुभाँल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ७१ श्रद्धावा-
नसूयश्च धातोऽसूयया रहितः शृणुयादपि यो नरः सोऽपि शास्त्रात्किं मुक्तोऽपि
ज्ञानवान् सोऽपि मुक्तः पापात् शुभान्प्रशस्तांल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मिणां अश्वमेधादिकर्मव-
तां त्रिविधस्यैव स्वार्थं गृहीतं गृहीतं विवेकशून्यस्य पापक्षयोऽस्तीति भावः अथ गृहीतेनानेन श्रवणेनाह विधाय सु-
याया न वेत्तीति शुश्रूषाभिप्रायो प्रत्यक्षेण परमात्मप्रतिपादकं शिष्यः कृतार्थं कर्त्तव्यताया स्मारयति
मः श्रद्धाबालोऽभवति कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा कच्चिदज्ञानसंमोहः प्रणष्टस्ते
धनञ्जय ७२ कच्चिदिति सेतन्मया नु एतच्छ्रवणं त्वया कथितं पार्थ किं त्वया एकाग्रेण चेतसा
एकचित्तेन किं वा प्रमादेन कच्चिदज्ञानसंमोहः अज्ञाननिमित्तः संमोहो विचित्तभावोऽविवेक
नास्वाभाविकः किं प्रणष्टः सर्वथोपयासस्त्वस्थितत्वेन आयासः मम चोपदेष्टुरायासः सफल-
स्ते धनञ्जय अर्जुन उवाच नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत स्थितोऽस्मि गतसंदे-
हः करिष्ये वचनं तव ७३ नष्टो मोहोऽज्ञानजः समस्तसंसारानर्थहेतुः सागर इव दुरुत्तरः

स्मृतिश्चात्मतत्त्वविषया लब्धा त्वत्प्रसादान्मया आश्रितेन विनैव समस्तबुद्धितादिमात्मत्वाह प्रत्ययनरमिति कच्चिदि
फललक्षणात्मप्रत्ययेन सर्वथा स्थितिमत्त्वादिति स्थितोऽपि किं फलं त्वया वाक्येन तथा सत्त्वधाने कच्चिदि
ज्ञानिनीपदेशाद्विभज्यते किं प्रनष्टः इति माहवक्ष्यमाणानुसारं स्थितोऽस्मीति प्रमाणपदिष्टज्ञान
स्यात्मा नसंदेहः विपर्यासरहितः सर्वभगवते [illegible] नन्तर्याम्येव भगवन्नेव स्थितोऽस्मि प्रियायां
श्रुतानि शास्त्राणि नवानि माहाज्ञानदीक्षि [illegible] विवेक सम्यग्ज्ञानमेव सम्यक् पद्यति स

६२६१

नामकार्येति भक्तेरधिकारिविशेषणत्वोक्तेर्मंत्र, केचिन्नित्यनैमित्तिकग्रहणमनर्थकमित्याशंक्याह भक्तेरिति
शुश्रूषादिरूपकादि शाहित्यकेवलशास्त्रार्थः यथाविमात्रशास्त्रेन रुचितमनन्यापीनरेणास्तु दीक्षा तस्मि
न विरोधः प्रश्न एवं कर्माभिधानपुरस्कारेण भगवति कृष्णमित्यादिना भगवति भक्तिकरणपूर्वकाभ्र
कृत्यानि भगवत इति यज्ञार्थादिति तस्य इति न सर्वेति मामेवस्य वेन्नन्येयस्हीनाव्याचष्टे भक्ताने
एवेति ननु सर्वेषां भक्तिसाधनानां ध्यानस्य श्रेष्ठत्वात् विशिष्टस्य समदानीक्ति विद्यासंप्रदाने प्रश्नेति
तत्राह किंचेति इतस्य विद्यासंप्रदाने समृद्ध्या पणयात विशेषणलाने कर्तव्यमित्यर्थः वर्तमाने पुरु
षेण तेनात्र नास्य वृत्तिकत्वमिति नास्तीति लाघवं भूतं दासीदिति विशेषः तस्माद्विद्यासंप्रदायकर्त्र
भक्तेः पुनर्ग्रहणं भक्तिमात्रेण केवलेन प्रश्नस्य संप्रदाने पात्रं भवतीति गम्यते कृष्णमित्याप्य
तीर्थस्य चात्मभक्तिमात्रेण रक्तो भगवान् परमगोप्यस्य चास्य शुश्रूषामयात्रिं पनेरुत्सेव श्रोते
त्यर्थः नानेदफलमाप्ये वेष्यति गुह्यनेयवंत्रमणपानेकर्तव्यः किंचनवनस्मान्मत्प्रियकृत्
त्वोसिपूर्वतमः भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि इदं मे तेन तस्माच्छास्त्रसंप्रदायक
तो मनुष्येषु मनुष्याणां मध्ये कश्चिन्मे मम सर्वप्रियकृत्तमोऽतिशयेन प्रियकृत् नतो ग्रन्थानाश्रवेन
यः वर्तमानेषु भविता भविष्यत्यपि काले तस्मात्तोहि तौ पान्यः प्रियतरो भुवि लोकेऽस्मिन्नविता
योऽपि अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ७०
अध्येष्यते च पठिष्यति य इमं धर्म्यं धर्मादनपेतं संवादरूपं ग्रन्थमावयोः तेनेदं कृतं स्याज्ज्ञान
यज्ञेन विधिजपोपांशु मानसानां यज्ञानां ज्ञानयज्ञो मानसत्वात् विशिष्टतम इत्यतस्तेन ज्ञा
नयज्ञेन गीताशास्त्रस्याध्ययनं स्तूयते फलविधिरेव वा देवतादिविषयज्ञानयज्ञफलतुल्यमस्य फ
लं स्यादित्यर्थः ध्याननिष्ठस्य श्रुत्वैतेषिसमसंप्रदायपूर्वकं श्रद्धावाननसूयश्च विद्यासंप्रदाने प्रवृत्ति
रितिभावः संप्रदायपूर्वकं सर्वाधिकारफलमवकारं श्रोतव्यं कोन स विद्याधिदेवतमिति स्यात्
तां संश्रयमध्ये नित्यं वदतिनेफलमाह यः पठति यथाशक्ति स्वयंभू पपाठः ध्याने नेहे के तस्मात्हितिसम्बंधः च
तदेवाह श्रद्धावाननसूयश्चेति तेनेदं कृतमनसूयुश्चेत्थं विनासूयया शृणुयादपि तेनाहमिष्टः स्यामिति सम्बंधः च
तुर्विधानां यज्ञानां मध्ये ज्ञानयज्ञो मानसत्वात् मम परमेश्वरस्य तत्र ज्ञानयज्ञेति विशेषेणाभिधानान्नमाहमिष्टः स्या

अथवा चित्तवृत्तिनिरोधस्य योगस्योत्पादकत्वात्संवादो योगस्तमाह संवादमिति योगानामीश्वरो योगेश्वरस्त
स्मात्कृष्णाद्धेतुना योगतत्फलयोस्तत: साक्षात् अवधानं श्रुतवानहं न परंपरयेत्याह योगेश्वरादिति स्व
यं केन परमेश्वरत्वेन निरूपितेन ज्ञानेश्वररूपेण कथयतो व्याचक्षाणात् हि मयं: प्रत्यक्षं संवादं भगवतः कि
मुपदेशेनेत्याह राजन्निति पुण्यत्वमाधायति श्रवणेनापीति यत्तु विश्वरूपाख्यं रूपं संस्मृत्य संस्मृत्यमनुमायम
गवान् दर्शितवान् ध्यानार्थं तद्द्रष्टानैतल्लोकं तच्चेति इत्यादिपरिहृत्यार्जुनमात्रं रूपं तारापत्य: सर्वा
दस्यत्रमात्मापरार्थं परमसुकर्षदर्शयति किं बहुनेति कथं सर्वेषां योगानामीश्वरो भगवानितितत्राह

संवादं गुह्यमहं परं योगं योगार्थत्वाद्योपि योग: संवादमिमं योगमेव वा योगेश्वरात्कृ
ष्णात्साक्षात्कथयत: स्वयं न परंपरया ॥ राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतं केशवार्जुन
यो: पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहु: ॥ ७६ ॥ हे राजन् धृतराष्ट्र संस्मृत्य संस्मृत्य प्रतिक्षणं संवादमिममद्भु
तं केशवार्जुनयो: पुण्यं श्रवणेनापि पापहरं अद्भुतं हृष्यामि च मुहुर्मुहु: प्रतिक्षणं तच्च संस्मृत्य
संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरे: विस्मयो मे महान्राजन् हृष्यामि च पुन: पुन: ॥ ७७ ॥ तच्च संस्मृत्य संस्मृ
त्य रूपमत्यद्भुतं हरेर्विश्वरूपं विस्मयो मे महान्राजन् हृष्यामि च पुन: पुन: ॥ किं बहुना यत्र
योगेश्वर: कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धर: तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥ ७८ ॥ यत्र य
स्मिन्पक्षे योगेश्वर: सर्वयोगानामीश्वर: सर्वयोगबीजं च तत्प्रभवत्वात्सर्वयोगबीजस्य
कृष्णो यत्र पार्थो यस्मिन्पक्षे धनुर्धरो गाण्डीवधन्वा।

तत्प्रभवत्वादिति सर्वो योगो ज्ञानं कर्म च तत्सर्वबीजभूतस्त्रीपत्तानवैराज्यादित्वहि भगवदधीनं तदनु
ग्रहविहीनस्य न तद्योगात्तेनायोगतत्फलयोर्भावित्नुगवदनुग्रहायत्तत्वाद्भगवतो योगेश्वरत्वमित्यर्थ: २६२
श्रीर्लक्ष्मीर्विजय: परमुत्कर्ष: राज्ञो युधिष्ठिरस्य सर्वेषु विजय: परं श्रीपतिलोकत्वमार्गाद्वैशुजय

262

स्वयंज्योतिषि प्रतीचि ब्रह्मण्यविद्यामेव विद्यापनयति नाविद्दिते प्रकाशयतीत्यत आह स्मृतिर्लब्धेति स्मृति
लाभे किं स्यादित्येतत्राह यस्याः स्मृते मोहनाशो स्मृतिलाभेऽचासाधारणकारणमाह त्वत्प्रसादादिति
प्रकृते न तु स्वप्रयत्नेनेत्यर्थः यतो लब्धा मया यथार्थत्वेन स्मृतिर्लब्धेति स्मृतिलाभानन्तरमाह स्थितोऽस्मीति गतसन्देहो
विशुद्धः इत्यादिति तत्रामाह तथा च तत्त्वज्ञानात्तत्त्वज्ञानकार्यमनिर्वचनीयस्य मोहस्य निवृत्तिः सर्वापि सर्वाद
यति किं यत्रैतत्र भगवत्प्रसादात्त्वदीयान्तेवासिनः प्रसादात्मज्ञाने प्रतिलब्धमतिः तात्पर्यतोऽह
मित्यनुग्राह्यो भगवतः स्वप्रयत्नेनेत्येवं वचनेनैवकरिष्ये वचनं तवेत्यर्थमाह प्रहतमिति शास्त्रार्थे समाप्ते सम
प्रसङ्गस्यायातस्य प्रवचने रूपायपृच्छाम्यतिति तत्राह यदि सम्यक्प्रवृत्तिवासुदेवस्य सर्वज्ञस्य सर्वेश्वरस्य कृता
स्मृतिरुक्तानन्तर विषया लब्धा यस्याः लाभात्सर्वेऽह गतसन्देहो विशुद्धमोहः तत्प्रसादात्प्रसन्न
तात्प्रयत्नात्समाप्तिरितेत्यच्युत गतेन मोहं नाशयन्नश्वरत्वेन सर्वप्रकारस्तुतिसत्यत्वेन फलमे
तावत्येवेति निश्चितमर्थमिति भवति प्रकृतातत्तमाह नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धेति तथा च
श्रुतिः अनात्मविद्धो वा मोऽनुग्रहस्य श्यामताने सर्वग्रन्थि विप्रमोक्षः इति गतसन्देहः
तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः इति च मन्त्रवर्णः अर्थेदानीं स्थितोऽस्मीति स्थितोऽस्मि
देहात्मकत्वं संशयः करिष्ये वचनं तवेत्याह त्वत्प्रसादात्कृतार्थोऽहमित्येतेन मे करिष्यमिति परम
मतः सकलशास्त्रार्थोपदेशस्य कथा सम्बन्धप्रवृत्तिनार्थं सञ्जय उवाच इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य
च महात्मनः संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ७४ इत्येवमहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्म
नः संवादमिममश्रौषं श्रुतवानस्मि अद्भुतं रत्नमतिविस्मयकरं रोमहर्षणं रोमाञ्चकर
तेनैवम् व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्गुह्यमहं परं योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयम् ७५
व्यासप्रसादात्तेनोक्तदिव्यचक्षुर्लाभात् श्रुतवानिमम्
संवादं पार्थस्य कृष्णात्स्वयमर्जुनस्य महात्मनोऽद्भुतं रत्नं सर्वाधिकमाविर्भूतं सम्यग्वादेः संवादे
गुह्यं सिद्धमावेन प्रयत्नेन प्रतिवचनाभिधानमिममद्भुतमद्भुतं विस्मयकरं रोमाञ्चकरमाह प्रतिपलकोऽस्मि
त्वनेनेति रोमहर्षणम् हृष्टत्वाद्धृदयमानन्दयति तवाद्य ह्मीत्याह इत्येवमिति प्रकृष्टसंवादेऽक्ष्यमपृथ्वीधीरिति
चेत्राह तेनेति परमं गुह्यं संवादरूपमात्मप्रकाशेनेतनैवमित्याह परमिति परमगुह्यरूपार्थोपायकत्वं

स्मृतिर्लब्धा गतसन्देहः विप्रमोक्षः स्थितोऽस्मि गतसन्देहः संशयः सञ्जय उवाच इत्यहं वासुदेवस्य ...

गी·भा·
टी·
२६३

प्राप्तिमैकान्तिकीमुपसंहरति एवमिति उपायोपेयभावेन निष्ठाद्वयमुपन्यस्य निष्ठाफलं त्वात्मकर्मनि
ष्ठापरं पुरुषार्थज्ञाननिष्ठाहेतुत्वेन निष्ठान्तरं साक्षादेव मोक्षहेतुरिति गीताशास्त्रार्थमुपसंहर्तुमितीति
तस्यैककाण्डत्रयात्मकं पदत्रयं पदवाक्यार्थगोचरं प्राधान्यमध्यायषट्कं पुनराख्यायागोचरीकृतं सदे
तद्विस्तारात्मकं यद्वोपपादितः सोऽर्थो निःशेषेण संक्षिप्य पलतत्त्वेन विवक्षितः गीताशास्त्रम

ऽर्जुनोऽस्ति तत्र श्रीस्तस्मिन्पाण्डवानां पदे
विजयः तत्र एव भूतिः श्रेयो विशे
षो विस्तारोऽभूतिः ध्रुवाऽव्यभिचा
रिणी नीतिर्नयस्त्वेवं मतिर्मम
ति गीतास्तु गीता कर्तव्या कि
मन्यैः शास्त्रविस्तरैः या चा
यं पद्मनाभस्य मुखपद्माद्वि
निःसृता इति श्रीम
च्छंकराचार्यविरचितं
गीताभाष्यं समाप्तं

हार्णवोऽस्य मस्तके वैकुण्ठकंठोद्भवं श्रीकंठापरनामवत्स्वनिकृतेने निष्ठाद्वयं द्योतितं निष्ठापत्रं म
त्तिप्रसादजननी सा तात्तनेकुर्वन्ति मोक्षे पर्यवसास्यतीति दिनसोऽप्यवद्धमेतद्बुधाः प्राचा शम
मा चार्यपादानां पदवीमनुगच्छता गीताभाष्यकृतां टीका टीकतां बुद्धेषान्तमे इति श्रीमदाने २६३
न्दगिरिशिष्यश्रीचरणविवरणविरचितायां भगवच्छंकराचार्यकृतभगवद्गीताभाष्यटीकायामष्टा
दशोऽध्यायः समाप्तः १८

263

।अथ स्तुति का श्लोक २१ का पाठी गर्भस्थ योगमें ति॰ अर्थ॰ श्री॰ सरणां॰ को

गर्भ॰ आदिनः ति स॰ अग्नि को गर्भ स्व देशि हिरण्य गर्भ ति स हिरण्य जो

का पुत्र हिरण्यकशिपु ति स का दिप प्रल्हाद ति स प्रल्हाद के हृ

अ॰ तां॰ करता के विषे निवास करने वाले वि॰ष्णुः मेरी रक्षा करो ॥१॥

के वक्तव्य है॥

ओम आईस श्लोका का के

264